

**MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA**

BANATICA 23

EDITURA ACADEMIA ROMÂNĂ
Centrul de Studii Transilvane

2013

CERCETĂTORUL ȘI PROFESORUL VICTOR SPINEI LA 70 DE ANI

Victor Spinei se află acum în clipa încununării unei cariere proifice, care acoperă aproape jumătate de veac. După absolvirea Facultății de Istorie și Filosofie din Iași, în 1966, a avut marea șansă să fie imediat integrat într-un colectiv de cercetare prestigios, la Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Filiala Iași a Academiei Române. Aici s-a format în domeniul arhologiei medievale, dar și ca specialist pentru perioada timpurie a Evului Mediu românesc. Această opțiune profesională nu a presupus niciodată un clivaj între cele două căi de cunoaștere, întrucât savantul aniversat a reușit mereu să le îmbine într-o manieră armonioasă. Acest parcurs formativ i-a conturat lui Victor Spinei un profil academic distinct, de istoric capabil să utilizeze surse diverse, dar mai ales să le coroboreze într-o manieră riguroasă și cu inspirație. Este vorba aici despre acea scriere fără de care cel care scrutează timpurile din vechime nu ar putea niciodată să treacă dincolo de stadiul transunerii mărturiilor istorice într-un limbaj accesibil contemporanilor. Victor Spinei a ales să exploreze zorii Evului Mediu românesc, acea parte a trecutului care nu s-a aflat printre perioadele preferate de profesioniștii domeniului, dată fiind penuria exasperantă a surselor. Alegând acest parcurs dificil, cărturarul omagiat în aceste rânduri a fost nevoit să întreprindă un vast efort de documentare, grație căruia a izbutit să plaseze istoria noastră în contextul evoluțiilor politico-militare din spațiul Eurasiei. Astfel, Victor Spinei a ajuns să exceleze în cunoașterea evenimetelor care au marcat perioada secolelor IX-XIII, mai ales în ceea ce privește marile mișcări de popoare dinspre est spre vest, începând cu coborârea maghiarilor în Câmpia Pannonică și sfârșind cu Marea Invazie Mongolă. Printr-un efort impresionant de acumulare, care a presupus utilizarea unor mărturii de o varietate impresionantă, cercetătorul a reușit să restituie o istorie coerentă a teritoriului carpato-danubiano-pontic pe parcursul acestor veacuri agitate. Stagiile de documentare întreprinse de-a lungul timpului în centre academice prestigioase din Germania, SUA, Rusia, Bulgaria, Polonia, Turcia, Grecia, Ungaria, Italia, Austria, Marea Britanie,

Suedia, Ucraina, Israel, Franța, China etc. constituie mărturii elocvente în acest sens. Acest efort exemplar de permanentă actualizare bibliografică s-a concretizat treptat sub forma mai multor contribuții științifice esențiale. Prima dintre acestea o reprezintă disertația doctorală, finalizată prin publicarea unui volum care a cunoscut mai multe ediții și a fost distins cu premiul „N. Iorga” al Academiei Române (Moldova în secolele XI-XIV, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982; Moldavia in the 11th-14th Centuries, București, Editura Academiei Române, 1986; Moldova în secolele XI-XIV, ediția a 2-a, cu consistente completări, Chișinău, Editura Universitas, 1994). Și după această împlinire profesională de excepție a rămas preocupat de terminologia politică a spațiului moldovenesc, cu referire specială la emergența formațiunilor prestatale de la răsărit de Carpații Orientali, a căror dinamică a urmărit-o în tendințele lor de autonomie și unificare. Astfel, a continuat să acumuleze informații despre populația românească din această regiune, pe parcursul secolelor de la sfârșitul primului mileniu creștin și începutul celui de-al doilea. Pentru realizarea acestui deziderat a utilizat surse de o mare diversitate, începând de la rezultatele cercetărilor arheologice, până la izvoare documentare, narrative, hagiografice, iconografice etc. și de proveniență diferită, precum cele bizantine, italiene, rusești, nordice sau orientale. Amintim aici doar cel mai recent demers privind înscrierea în circuitul științific a unei importante surse pentru istoria românilor: Mongolii și românii în sinteza de istorie ecleziastică a lui Tholomeus din Lucca/Les Mongols et les Roumains dans la synthèse d'histoire ecclesiastique de Tholomeus de Lucca, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012, 290 p.

Încă din perioada când își elabora disertația doctorală s-a profilat și cea de a doua direcție majoră de cercetare, care privește Epoca Marilor Migrații. A fost o temă la care Victor Spinei a ajuns inevitabil, pe măsură ce a căutat să înțeleagă realitățile spațiului românesc din această perioadă istorică deosebit de agitată. Astfel, profesorul a urmărit mereu să plaseze istoria spațiului est-carpatic în contextul evoluțiilor din răsăritul Europei, acestui obiectiv fiindu-i subsumate ample explorări cu privire la istoria Evului Mediu timpuriu, mai ales în ceea ce privește coexistența populației locale din Moldova cu grupuri etnice alogene. Deschiderea manifestată de profesorul Victor Spinei spre istoria Eurasiei poate fi explicată și ca urmare a înrăuririi programului istoriografic anunțat de Gheorghe I. Brătianu în cursul său inaugural susținut la Universitatea din Iași în 1924. Cu acest prilej, marele savant afirma că istoria Evului Mediu nu înseamnă doar trecutul Europei Occidentale, propunând o

abordare care să țină cont de faptul că în perioada premodernă multe dintre marile decizii care au influențat istoria omenirii au fost luate la Constantinopol, Karakorum sau Pekin. Astfel, era prefigurată o reconsiderare globală a epocii, care urma să atragă refacerea periodizării, în concordanță cu factori precum cel bizantin sau arab, neglijăți în abordările sintetice asupra medievalității, dar care au avut o influență decisivă asupra epocii. Pornind de la paradigma avansată de marele savant al epocii interbelice, Victor Spinei a înțeles că istoria românilor din zorii primului mileniu creștin a fost influențată major de evoluțiile istorice care au marcat întreg arealul eurasiatic și a încercat să își circumscrie explorările acestei dimensiuni universale. Cercetările realizate în domeniul migrației popoarelor nomade din estul și sud-estul Europei s-au concretizat într-o serie de lucrări care i-au conferit lui Victor Spinei o anvergură de specialist cu largă deschidere: *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, Editura Institutului European, 1999; *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj-Napoca, Romanian Cultural Institute-Istros Publishing House, 2003. Pornind de la volumele publicate în spațiul istoriografic românesc și-a amplificat permanent cercetările, iar contribuțiile sale au ajuns să vadă lumina tiparului la prestigioase edituri occidentale: *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the the Ninth to the Thirteenth Century*. Vol. I, *Hungarians, Pechenegs and Uzes*, Second English Edition, Amsterdam, Adolf M. Hakkert Publisher, 2006; Vol. II, *Cumans and Mongols; The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden-Boston, Brill, 2009.

Istoricul Victor Spinei s-a arătat mereu preocupat de restituirile istoriografice, orientare care a dobândit, prin constanța cu care a fost practică, anvergura unei adevărate pasiuni. Emblematică pentru această propensiune restitativă este dedicația cu care și-a consacrat eforturile de a readuce în atenția specialiștilor și a publicului larg opera și personalitatea lui Gheorghe I. Brătianu (*Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei. Traducere de Michaela Spinei, București, Editura Meridiane, 1988, vol. I-II și ediția a 2-a revăzută, Iași, Editura Polirom, 1999; *Confluente istoriografice românești și europene*. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu. Coordonator Victor Spinei, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1988). Demersurile de restituire istoriografică au continuat cu opera lui Nicolae Iorga (*Istoria românilor*, III, Ctitorii. Volum îngrijit de Victor Spinei.

Text stabilit, note, comentarii și posfață, București, Editura Enciclopedică, 1993; N. Iorga, *Chestiunea Dunării. Istorie a Europei Răsăritene în legătură cu această chestie*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și indice de Victor Spinei, Iași, Editura Institutului European, 1998) și s-a conjugat cu interesul constant pentru creația literaturii istorice universale. Acest din urmă filon al preocupărilor istoriografice a generat proiectul volumelor de studii publicate în cadrul unor serii precum *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, menită să înmănuncheze contribuții reprezentative ale unor istorici de mare anvergură, și *Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae*, în care se urmărește înglobarea de contribuții reprezentative privind istoria românească aparținând unor specialiști străini.

Victor Spinei a fost profesor de istorie și arheologie medievală la Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, director al Institutului de Arheologie din Iași și membru corespondent al Academiei Române. Din 2012 a devenit Profesor Emeritus, însă nu a rupt legăturile cu spațiul academic și a ales să participe activ la viața instituțiilor în care s-a format și pe care le-a slujit exemplar. În continuare colaborează cu tinerii și coordonează mai multe teze de doctorat privitoare la populația românească de la nordul și sudul Dunării de Jos în perioada medievală; migrațiile triburilor nomade în estul și sud-estul Europei la începutul mileniului al II-lea; raporturile politice, economice, culturale și confesionale ale românilor cu Imperiul bizantin, cnezatele rusești, Regatul Ungar și cu confederațiile tribale turce și mongole.

Ca expresie a recunoașterii academice de care s-a bucurat de-a lungul timpului a fost cooptat ca membru în colegiile de redacție ale unor reviste prestigioase, precum și în comitetele științifice ale multor reuniuni științifice internaționale la care a participat (München, Stuttgart, Spoleto, Moscova, Bratislava, Kiev, Chișinău, New York, Konotop, Cernăuți, Odessa, Roma etc.). Totodată, este afiliat la instituții și organizații științifice din străinătate, fiind membru corespondent al Institutului Arheologic German (din 2005), membru de onoare al Centrului de Cercetări Arheologice din Republica Moldova (din 2006) și face parte din European Association of Archaeologists, Praga (din 2006). Din această înaltă postură academică a dat o nouă dimensiune relațiilor profesionale, atât la nivelul spațiului universitar, cât și în mediul de cercetare, urmărind să se înconjoare de tineri pe care i-a susținut constant și dezinteresat. A încurajat propensiunea pentru studiul aplicat, orientat spre cercetarea izvoarelor, convins că numai această cale poate conduce spre o

carieră solidă. În calitate de coeditor al seriilor Bibliotheca Archaeologica Moldaviae și Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, urmărește valorificarea multor contribuții aparținând unor cercetători consacrați sau aflați la început de carieră. Pe mulți dintre tinerii istorici i-a atras spre munca de editare în limba română a marilor sinteze ale istoriografiei occidentale sau de îngrijire a unor volume de studii. De asemenea, a vegheat ca meritele profesionale ale colegilor să fie recunoscute și recompensate.

Pentru un istoric, dimensiunea morală nu poate fi disociată de viața profesională decât cu riscul transformării demersului privind cunoașterea trecutului într-un act pur cantitativ. Această observație își dezvăluie întreaga forță de sugestie dacă ne raportăm la perioada regimului comunist, când s-a derulat mai mult de jumătate din cariera profesională a istoricului Victor Spinei. În epoca intruziunii brutale a factorului politic, savantul omagiat aici a refuzat atitudinea de conformism, urmând cu consecvență calea dificilă a rigorii academice. Considerăm că nu este lipsit de interes să amintim că dicolo de respingerea balastului ideologic, savantul a știut să evite și acele forme de compromis pe care mulți le considerau acceptabile. Modul în care Victor Spinei a recuperat memoria marelui istoric Gheorghe I. Brătianu, chiar în momentul de maxim control instituit de regim asupra scrisului istoric, constituie dovada cea mai clară a verticalității profesionale de care a dat dovadă.

La finalul acestui text aniversar se cuvine să-i dedicăm cercetătorului și profesorului Victor Spinei o urare de sănătate și putere de muncă pentru a-și continua și dezvolta proiectele profesionale.

Bogdan-Petru Maleon

PROFESORUL UNIVERSITAR DR. VICTOR SPINEI,
MEMBRU CORRESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE
- ACTIVITATE ȘTIINȚIFICĂ -

I. Data și locul nașterii.

26 octombrie 1943; Lozova, jud. Lăpușna, România, astăzi în Republica Moldova. Părinții: Tatăl - Alexe Spinei; Mama - Nadejda Spinei (născută Boțan).

Domiciliul: Iași, B-dul Independenței, nr. 15, bl. B, tr. I, ap.17.
Tel. 004-0232241491.

E-mail: vspin@uaic.ro

II. Studii, documentare.

- Școala elementară „M. Kogălniceanu” din Iași (1950-1957);
- Liceul “C. Negruzzi” din Iași (1957-1961);
- Facultatea de Istorie - Filosofie a Universității „Al. I. Cuza” Iași (1961-1966);

- Specializare la Institut für Vor- und Frühgeschichte, Universität des Saarlandes, Saarbrücken (1973-1974);

- Teza de doctorat, cu titlul *Moldova în secolele XI-XIV*, susținută la Institutul de Istorie „N. Iorga” București, sub coordonarea prof. dr. Ștefan Ștefănescu (25 februarie 1977) (inițial pregătită sub îndrumarea prof. dr. Ion Nestor la Universitatea din București);

- Burse și stagii de documentare în Germania (Saarbrücken, München, Frankfurt am Main, Kiel, Berlin, Münster, Konstanz, Freiburg i. Br., Tübingen, Stuttgart, Hamburg, Schleswig, Mainz, Bonn, Dresda), S.U.A. (Washington/DC, Los Angeles, Cambridge/Mass., Boston, New York), URSS./Rusia (Moscova, Leningrad), Bulgaria (Sofia, Varna, Târnovo, Stara Zagora, Shumen), Spania (Madrid, Barcelona), Polonia (Varșovia, Cracovia), Turcia (Istanbul), Grecia (Athena), Ungaria (Budapesta, Debrecen), Italia (Roma, Spoleto, Bari, Veneția), Austria (Viena), Marea Britanie (Londra, Cambridge, Oxford, Edinburgh, York, Salisbury), Suedia (Stockholm, Uppsala, Lund, Göteborg, Visby), Ucraina (Kiev, Odessa, Cernăuți), Israel (Tel Aviv, Ierusalim, Haifa), Franța (Paris), Republica Moldova (Chișinău), China (Beijing/Pekin, Șanghai) etc.

III. Atribuții.

- Cercetător științific la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Filiala Iași a Academiei Române (1966-1990);

- Cercetător științific III (1990), cercetător științific I (din 1995) (cu normă întreagă în 1990-1997, 2012-; cu 1/2 de normă în 1997-2012), șef al Sectorului de Arheologie Medievală (1990-2004) și director (2003-2011) la Institutul de Arheologie, Filiala Iași a Academiei Române;

- Conducător de doctorat în cadrul Universității „Al. I. Cuza” Iași (din 1990) (până în prezent au fost susținute 19 teze de doctorat);

- Cadru didactic asociat la Facultatea de Istorie (1990-1992); Conferențiar titular la Catedra de Istoria Românilor (1992-1995); Profesor titular la Catedra de Istorie Universală (1995-1999) și Catedra de Istorie Veche și Arheologie (1999-2012) și Profesor asociat (2012-) la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” Iași;

- Membru corespondent al Academiei Române (din 2001);

- Membru în comitetele/colegiile de redacție ale revistelor *Arheologia Moldovei* (Iași, București), *Dacia* (București), *Historia Urbana* (Sibiu), *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* (București), *Arheologia medievală* (Reșița, Brăila, Cluj-Napoca), *Studia Antiqua et Archaeologica* (Iași), *Acta Musicae Byzantinae* (Iași), *Cercetări Istorice* (Iași), *Crișana Antiqua et Medievalia* (Oradea), *Studia Asiatica* (București), *Studia Historica / Analele Universității “Dunărea de Jos” Galați* (Galați), *Mélanges d'Histoire Générale* (Cluj-Napoca), *Consemnări culturale* (Iași), *Memoria Antiquitatis* (Piatra Neamț), *Banatica* (Reșița), *Danubius* (Galați), *Archiva Moldaviae* (Iași), *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe* (Iași), *Annales d'Université “Valahia” Târgoviște*, *Section d'Archéologie et d'Histoire* (Târgoviște), *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași* (SN), *Istorie* (Iași), *History & Politics* (Chișinău), *Ephemeris Dacoromana* (Roma), *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, *Istorie*, SN (București), *Zargidava* (Bacău), președinte de onoare al Colegiului de redacție al periodicului *Istros* (Brăila), redactor responsabil la *Arheologia Moldovei* (2004-2011);

- Fondator și coordonator al seriilor *Honoraria* (2005-), *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi* (2007-) și *Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae* (2009-) și coeditor al seriilor *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae* (2005-) și *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis* (2006-2009), tipărite sub egida Institutului de Arheologie din Iași;

- Referent la Editura *Doxologia* a Mitropoliei Moldovei și Bucovinei.
- Membru în Consiliul editorial al Editurii Universității „A. I. Cuza” Iași.
- Membru în Consiliul Studiilor Universitare de Doctorat al Universității „A. I. Cuza” Iași (din 2012).
- Membru al Comisiei de Istorie și Studii Culturale al Consiliului Național de Atestare a Titlurilor, Diplomelor și Certificatelor Universitare (CNATDCU) (din 2012).

IV. Preocupări științifice prioritare.

- Evul mediu timpuriu în regiunile est-carpătice;
- Populația românească la nordul și sudul Dunării de Jos în perioada medievală;
- Migrațiile triburilor nomade în estul și sud-estul Europei la începutul mileniului al II-lea;
- Raporturile politice, economice, culturale și confesionale ale românilor cu Imperiul bizantin, cnezatele rusești, Regatul ungar și cu confederațiile tribale turcice și mongole;
- Producerea și circulația obiectelor de cult în estul și sud-estul Europei;
- Istoriografie românească și universală.

V. Colaborări științifice internaționale.

- *Enzyklopädie des europäischen Ostens* (Universität Klagenfurt, Austria).

VI. Participări la reuniuni științifice internaționale.

- München, București, Stuttgart, Suceava, Spoleto, Mangalia, Moscova, Bratislava, Washington, Kiev, Chișinău, New York, Iași, Konotop, Cernăuți, Odessa, Roma, Buzău, Viena etc.
- *Prelegeri în cadrul programului Erasmus la următoarele universități:*
 Freie Universität Berlin (Institut für Prähistorische Archäologie),
 Johannes Gutenberg Universität Mainz (Historisches Seminar),
 Universität Konstanz (Fachbereich: Geschichte und Soziologie),
 Albert-Ludwigs Universität Freiburg im Breisgau (Institut für Archäologische Wissenschaften/Fachbereich: Frühgeschichtliche Archäologie und Archäologie des Mittelalters).
- Prelegeri la Universitatea de Stat a Moldovei din Chișinău, în cooperare cu Institutul Cultural Român „Mihai Eminescu” din Chișinău (2012).

VII. Afiliere la instituții și organizații științifice.

În străinătate:

- Membru corespondent la Deutsches Archäologisches Institut, Berlin (din 2005);
- Membru în European Association of Archaeologists, Praga (din 2006).

În Republica Moldova:

- Membru de onoare al Centrului de Cercetări Arheologice din Republica Moldova (din 2006);
- Referent oficial și Membru al Consiliului Științific Specializat din cadrul Universității de Stat din Moldova, Chișinău (din 2011).

În România:

- Director pentru integrare culturală la Centrul de Studii Bizantine din Iași;
- Vicepreședinte al Comisiei de Istorie a Orașelor din România (1993-1997);
- Membru al Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice (1993-1996);
- Membru al Comisiei Naționale de Arheologie din România;
- Membru al Asociației Arheologilor Medieviști;
- Vicepreședinte al Comisiei Județene de Arheologie, Iași;
- Membru al Comitetului Național de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române;
- Membru al Biroului executiv al Societății de Științe Istorice din România;
- Expert evaluator al Consiliului Național al Cercetării Științifice din Învățământul Superior, Ministerul Educației și Cercetării (2001-2010);
- Șef al Departamentului de Arheologie Medievală al Centrului Interdisciplinar de Studii Arheoistorice din cadrul Universității „Al. I. Cuza”, Iași (din 1999);
- Membru al Consiliului științific al Muzeului Brăilei (din 2006);
- Membru al Consiliului științific al Institutului de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea (2006-2009);
- Membru al Consiliului științific al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași (2008-2011);
- Membru în prezidiul Societății Culturale Româno-Germane din Iași (din 2005);
- Membru al Consiliului științific al Bibliotecii Județene „Gh. Asachi” din Iași (din 2008);

- Președinte al Comisiei mixte Româno-Ucrainene de Istorie, Arheologie, Etnografie și Folclor a Academiei Române (din 2004).

- Membru în Comitetul director al Institutului de Turcologie și Studii Central-Asiatice de pe lângă Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca (din 2010).

- Membru al Consiliului științific al Institutului de Filologie Română „A. Philippide” din Iași (din 2010).

VIII. Distincții.

- Premiul „N. Iorga” al Academiei Române (1982);

- Membru de onoare al Societății culturale “Roman 600” (1992);

- Marea diplomă de merit „Dimitrie Gusti» a Consulatului General al României de la New York (1995);

- Premiul pentru carte de știință pentru volumul *Marile migrații din estul sud-estul Europei în secolele IX-XIV*, acordat de Asociația Editorilor din România la Târgul Internațional de Carte de la București (mai 2000);

- Premiul „C. Giurescu” al Fundației culturale *Magazin istoric* (2001);

- Diploma de recunoștință a Complexului Muzeal Județean Neamț (2004);

- Membru de onoare al Cercului de Istorie „Gheorghe I. Brătianu”, Iași (2004);

- Diploma de excelență a Complexului Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău (2007);

- *Doctor Honoris Causa* al Universității de Stat din Moldova, Chișinău (4 mai 2012);

- *Professor Emeritus* al Universității „Al. I. Cuza” din Iași (29 septembrie 2012).

IX. Săpături arheologice:

- Băiceni, Piatra Neamț-Dărmănești, Bârlălești, Oltenești, Pâhnești, Grivița, Banca, Bold, Izvoare, Iași, Bârlad, Trifești, Hudum, Doina, Siret (*responsabil de șantier*);

- Cucuteni, Băiceni, Cătămărești, Șuletea, Iacobenii Vechi, Dăbâca, Păcuiul lui Soare, Baia, Lunca, Fundu Herței, Dodești, Epurenii, Iași, Orheiul Vechi (*membru în colectivul de șantier*).

X. Granturi (în calitate de director coordonator):

- CNCIS, cod 746/2003: *Societatea românească din spațiul est-carpatic în secolele XI-XIII. Aspecte demografice și culturale.*

- Proiect de cercetare fundamentală PDF-CERES, 2004-2005: *Spațiul est-carpatic – zonă de convergență culturală din preistorie până în timpurile moderne* (director adjunct).

- Academia Română, nr.11/2003-2005: *Realități etno-demografice în spațiul est-carpatic în secolele XI-XVI. Repertoriul descoperirilor arheologice și numismatice.*

- CNCISIS, cod 36 – Ministerul Învățământului și Cercetării, 2006-2007: *Platforma de formare și cercetare interdisciplinară în domeniul arheologiei – Arheoinvest.*

- Autoritatea Națională pentru Cercetarea Științifică (PNII-PC, cod 133 CPI), 2007-2008: *Metode moderne de cercetare interdisciplinară în domeniul arheologiei și protejarea patrimoniului arheologic și cultural.*

- Academia Română, 2007-2008: *Geneza și evoluția vieții urbane la est de Carpați în veacurile XIII-XV.*

- CNCISIS (Program PNII-PC, cod PC 81041) – Ministerul Educației și Cercetării, 2007-2010: *Sistem expert arheometric pentru combaterea inteligență a traficului de valori ale patrimoniului cultural-istoric - Arheopolice.*

- Proiectul ID 61104, *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate - dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*, cofinanțat de Uniunea Europeană, Guvernul României și Fondul Social European, 2010-2013.

XI. Referiri despre Victor Spinei :

- C. P[reda], în *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 301.

- I. Țurcanu, *Câteva cuvinte despre Victor Spinei și opera sa*, în vol. V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Edit. Universitas, Chișinău, 1994, p. 10-11.

- J. Filip (ed.), *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, III, Praga, 1998, p. 315.

- I. Dron, *Victor Spinei*, în *Capitala*, Chișinău, 79 (131), 11.10.2000, p. 5.

- D. Berindei, *Recomandare pentru primirea domnului Victor Spinei ca membru corespondent al Academiei Române*, în *Academica*, XI, 6 (126), 2001, p. 30.

- Al.-F. Platon, *Dr. Victor Spinei – 60*, în *Anuarul Institutului de Istorie “A. D. Xenopol”*, XXXIX-XL, 2002-2003, p. 820-821.

- G. A. Bilavschi, *Victor Spinei la 60 de ani*, în *Arheologia Moldovei*, XXVI, 2003, p. 21-29.

- Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române, 1866 / 2003. Dicționar*, ed. a 3-a, București, 2003, p. 781.

- D. Berindei, *Prof. univ. dr. Victor Spinei, membru corespondent al Academiei Române, la 60 de ani*, în *Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie*, Seria IV, XXVIII, 2003, p. 103.

-
- V. Chirica, D. Aparaschivei, *Institutul de Arheologie Iași (Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, XIII)*, Iași, 2004, p. 175-192.
  - *Dicționar enciclopedic*, VI, R-Ș, Edit. Enciclopedică, București, 2006, p. 501.
  - Gh. Postică, *Prefață*, la vol. V. Spinei, *Universa Valachica. Românii în contextul politic internațional de la începutul mileniului al II-lea*, Edit. Cartdidact, Chișinău, 2006, p. 7-10.
  - *Dicționar de istorie*, ed. a II-a, Edit. Civitas, Chișinău, 2007, p. 355-356.
  - I. Pahomi-Lozovanu, *Victor Spinei*, în eadem, *Un clopot la porțile uitării (Lozova – file din istorie)*, Chișinău, 2007, p. 178-179.
  - I. Mitrea, [*Victor Spinei*,] în *Ateneu*, Bacău, Anul 45 (s.n.), Nr. 10 (470), oct. 2008, p. 11. Reprodus – cu titlul *Prof. univ. dr. Victor Spinei - 65 – în Elanul*, XI, 2009, 83, p. 1, 3, 4.
  - I. Țurcanu, *Restitutor temporis acti*, în *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, vol. îngrijit de D. Țicu, I. Cândea, Brăila, 2008, p. 11-25. Reprodus și în idem, *Bessarabiana. Teritoriul dintre Prut și Nistru în câteva ipostaze istorice și reflecții istoriografice*, Chișinău, 2012, p. 304-314.
  - I. Mitrea, *Prof. univ. dr. Victor Spinei la 65 de ani*, în *Zargidava*, VIII, 2009, p. 7-18.
  - B.-P. Maleon, *Victor Spinei la a 65-a aniversare*, în *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (SN)*, *Istorie*, LIV-LV, 2008-2009, p. 528-532.
  - A. Vulpe, *Istoricul Victor Spinei la 65 de ani*, în *Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie*, Seria IV, XXXIII, 2008-2009, p. 223-224.
  - Dorina N. Rusu, *Dicționarul membrilor Academiei Române, 1866-2010*, ed. a 4-a, București, 2010, p. 985.
  - *Enciclopedia personalităților din România*, ed. R. Hübner, ed. a 5-a, Zug (Schweiz), 2010, p. 1267-1268.
  - E. Țarălungă, *Enciclopedia identității românești. Personalități*, Edit. Litera, București, 2011, p. 723.
  - I. Mitrea, *Victor Spinei (n. 1943). Un medievist cu spirit pârvanian*, în idem, *În descendența lui Pârvan*, Bacău, 2012, p. 314-332.
  - Gh. Ciocanu, I. Șarov, I. Niculiță, *Laudatio în onoarea domnului profesor universitar, membru corespondent al Academiei Române, Victor Spinei*, Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, 2012. Reprodus – cu titlul *Laudatio profesorului Victor Spinei – în Academica*, XXII, 2012, 260-261, p. 56-58.

M. Morăraș, *Galeria personalităților: Din viața noastră, cea basarabeană...*, în *Literatura și Arta*, Chișinău, 19 (3480), 10.05.2012, p. 7. Reprodus și în idem, *Galeria personalităților: un parcurs neordinar*, în *Universitatea de Stat din Moldova*, Chișinău, 10 (133), 25.05.2012, p. 1.

XII. Lista lucrărilor publicate:

A. Volume

- V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1982, 383 p. + 58 fig. Recenzii-prezentări: V. Neamțu, în *Universitatea „Al. I. Cuza”*, Iași, ianuarie-iunie 1982, p. 118-120; S. Porcescu, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, LVIII, 1982, 10-12, p. 798-801; M. D. Popa, în *Flacăra*, XXXI (1411), 25, 25.06.1982, p. 8; I. Mitrea, în *Scînteia*, LII, 12517, 20.11.1982, p. 4; idem, în *Carpica*, XIV, 1982, p. 351-356; Al. Zub, în *Cronica*, XVII, 35 (865), 27.08.1982, p. 2; A. Fabritius, în *Romanian Books*, 1982, 4, p. 7; C. Preda, în *Contemporanul*, 27 (1860), 2.07.1982, p. 2; M. Alexianu, în *Ceahlăul*, Piatra Neamț, XV, 2358, 4.09.1982, p. 6; H. Mihăescu, în *Byzantinoslavica*, Praga, XLIV, 1983, 1, p. 142; P. Ș. Năsturel, în *Byzantinische Zeitschrift*, 76, 1983, 1, p. 202; A. Busuioceanu, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXII, 1983, 3, p. 267-268; L. Șimanschi, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XX, 1983, p. 527-528; Gh. Cunescu, în *Mitropolia Olteniei*, XXXV, 1983, 9-10, p. 690-693; anonim, în *Archéologie médiévale*, XIII, 1983, p. 377; M. D. Matei, în *Era socialistă*, LXIII, 1983, 14, p. 47-48; F. Constantiniu, în *Luceafărul*, XXVI, 21 (1099), 28.5.1983, p. 1, 7; I.-A. Pop, în *Tribuna*, 28 (1386), XXVII, 14.07.1983, p. 6; idem, în *Revista de Istorie*, 37, 1986, 1, p. 99-101; idem, în *Rumynia stranitsa istorii*, X, 1985, 4, p. 167-169; B. Diamant, Gh. Comăriță, în *Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas*, Berlin, 28, 1984, p. 362-365; V. B. Perkhavko, în *Obshchestvennye nauki zarubezhnom*, Ser. 5, *Istoriia*, 5, Moscova, 1984, p. 191-195; K. Zach, în *Südost-Forschungen*, München, XLIV, 1985, p. 398-400.

- V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Edit. Junimea, Iași, 1985, 238 p. Recenzii-prezentări: Al. Zub, în *Viața Românească*, XXX, 1985, 6, p. 80-81; N. Zugravu, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, VII-VIII, 1985-1986, p. 512-515; M. Alexianu, în *Memoria Antiquitatis*, XII-XIV, 1986, p. 332-334; N. Beldiceanu, în *Turcica*, Paris, XVIII, 1986, p. 253-255; I. Mamina, în *Anale de Istorie*, XXXII, 1986, 2, p. 151-152; I. A. Pop, în *Revista de Istorie*, 39, 1986, 7, p. 708-709; D.

Gh. Teodor, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol"*, XXIII, 1986, 2, p. 592-594; I. Toderașcu, în *Analele științifice ale Universității "Al. I. Cuza" Iași*, SN, Istorie, XXXII, 1986, p. 88; A. Andrieș, în *Magazin*, 51 (1575), 19.12.1987; L. Fassel, în *Südost-Forschungen*, München, 46, 1987, p. 290-291; A. Gawlik, în *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, München, 44, 1988, p. 331.

- V. Spinei, *Moldavia in the 11th-14th Centuries*, Edit. Academiei Române, București, 1986, 277 p. Recenzii-prezentări: E. D. Tappe, în *The Slavonic and East European Review*, Londra, 65, 1987, 4, p. 665; J. Darrouzès, în *Revue des études byzantines*, Paris, 46, 1988, p. 270-271; E. Saita, în *Nuova rivista storica*, Roma, LXXIII, 1989, III-IV, p. 489; D. Deletant, în *The English Historical Review*, Oxford, CIV, 104, 1989, 413, p. 1011-1012.

- V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, ed. a 2-a, cu consistente completări, Edit. Universitas, Chișinău, 1994, 495 p. Recenzii-prezentări: D. Agache, în *Arheologia Moldovei*, XVIII, 1995, p. 347-348; S. D. Ivănescu, în *Historia Urbana*, III, 1995, 1-2, p. 218-220; V. Stati, în *Pământ și oameni*, Chișinău, 2 (114), 6.01.1995, p. 1, 3; E. Oberländer-Târnoveanu, în *Byzantinische Zeitschrift*, 88, 1995, 2, p. 582.

- V. Spinei, *Reprezentanți de seamă ai istoriografiei și filologiei românești și universale*, Edit. Istros, Brăila, 1996, 414 p. Recenzii-prezentări: I. Căndea, în *Istros*, VIII, 1997, p. 321-322; G. I. Florescu, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol"*, XXXIV, 1997, p. 472-475; idem, în *Convorbiri literare*, SN, CXXXI, 1997, 10 (22), p. 20; P. Teodor, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane "Gh. Șincai"*, Târgu Mureș, II, 2000, p. 349-350.

- V. Spinei, *Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos*, (*Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, X), Edit. Helios, Iași, 1996, 327 p. Recenzii-prezentări: R. Lupescu, în *Erdélyi Múzeum*, LX, 1998, 1-2, p. 100-102; A. M. Bodale, în *Arheologia Moldovei*, XX, 1999, p. 234-235; I. G. Konovalova, în *Средневековая Русь*, 3, Moscova, 2001, p. 232-240.

- V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Edit. Institutului European, Iași, 1999, 513 p. Recenzii-prezentări: V. Ciocîltan, în *Studii și materiale de istorie medie*, XVIII, 2000, p. 306-307; L. Rădvan, în *Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei*, SN, IV-VII, 1998-2001, p. 477; Claudia Furtună și C. Furtună, în *Arheologia Moldovei*, XXIII-XXIV, 2000-2001, p. 428-431; B. Apăvăloaie, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol"*, XXXIX-XL, 2002-2003, p. 743; A. Gorodenco, în vol. *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 2003, p. 285-286.

- V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Romanian Cultural Institute – Istros Publishing House, Cluj-Napoca, 2003, 546 p. Recenzii-prezentări: L. Rădvan, în *Revista Română*, X, martie 2004, 1 (35), p. 19; idem, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XLIII, 2004, 1-4, p. 315-316; B. P. Maleon, în *Arheologia Moldovei*, XXVII, 2004, p. 344; Ch. J. Halperin, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Wiesbaden, 14, 2005, p. 299-302.

- V. Spinei, *Universa Valachica. Românii în contextul politic internațional de la începutul mileniului al II-lea*, Edit. Cartdidact, Chișinău, 2006, 780 p. ISBN 978-9975-900-01-6. Recenzii-prezentări: V. Muntean, în *Altarul Banatului*, XIX (LVIII), 2008, 10-12, p. 186; T. Teoteoi, în *Revue des études sud-est européennes*, XLVII, 2009, 1-4, p. 346-348.

- V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, I, *Hungarians, Pechenegs and Uzes*, Second English Edition, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 2006, 314 p. ISBN 90-256-1207-5.

- V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, II, *Cumans and Mongols*, Second English Edition, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 2006, 521 p. ISBN 90-256-1214-8. Recenzii-prezentări: D. Micu, în *Arheologia Moldovei*, XXX, 2007, p. 404-405; idem, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XLIX, 2010, 1-2, p. 101-102.

- V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Edit. Brill, Leiden – Boston, 2009, XVII + 545 p. ISBN 978-90-04-17536-5. Recenzii-prezentări: L. Rădvan, în *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (SN), Istorie*, LIV-LV, 2008-2009, p. 396-397; N. Midvichi, în *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, p. 371-373; N. Berend, în *The Medieval Review*, 11.03.14, Bloomington, Indiana, 2011; A. Timotin, în *Revue des études sud-est européennes*, XLIX, 2011, p. 360-361; K. Petkov, în *Speculum*, Cambridge, Mass., 86, 2011, 2, p. 554-556; D. Shapira, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 18, Wiesbaden, 2011, p. 357-360; S. A. Kozlov, în *Вестник Тюменского государственного университета*, 2012, 2, p. 220-226.

- V. Spinei, *Principii martiri Boris și Gleb. Iconografie și canonizare (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XVII)*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba, Edit. Istros, Brăila, 2011, 213 p. ISBN 978-973-1871-88-2.

- V. Spinei, *Les Princes Martyrs Boris et Gleb. Iconographie et Canonisation (BAR International Series 2319)*, Oxford, 2011, 182 p. ISBN

978-1-4073-0902-6. Recenzii-prezentări: G. Bilavski, în *Arheologia Moldovei*, XXXV, 2012, p. 359-361.

- V. Spinei, *Mongolii și românii în sinteza de istorie ecleziastică a lui Tholomeus din Lucca/Les Mongols et les Roumains dans la synthèse d'histoire ecclesiastique de Tholomeus de Lucca* (*Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae*, III, Redigit V. Spinei), Edit. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2012, 290 p. ISBN 978-973-703-737-4.

B. Ediții îngrijite

- *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, Coordonator V. Spinei, Edit. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 1988, 549 p.

- Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de V. Spinei, Trad. M. Spinei, Edit. Meridiane, București, 1988, I, 352 p.; II, 387 p. Recenzii-prezentări: F. Constantiniu, în *Flacăra*, XXXVII, 45 (1742), 11.11.1988, p. 10; D. Sălăjan, în *Flacăra*, XXXVII, 50 (1747), 16.12.1988, p. 14; Al. F. Platon, în *Analele științifice ale Universității "Al. I. Cuza" Iași*, SN, Istorie, XXXIV, 1988, p. 100-101; Antonie Plămădeală, în *Telegraful Român. Foaie religioasă editată de Arhiepiscopia Ortodoxă Română a Sibiului*, 137, 19-20, 5.05.1989, p. 4; C. Argatu, în *Steaua*, XL, 10 (509), 1989, p. 44-45, 60; L. Năstasă, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol"*, XXVI, 1989, p. 632; N. Liu, în *Revista Istorică*, SN, 1, 1990, 6, p. 675-676; M. Dumitru, în *România liberă*, 30.06.2007.

- *Ibidem*, Ed. a 2-a revăzută, Edit. Polirom, Iași, 1999, 503 p. Cap. VII și XI au fost reproduse în vol. *Marea Neagră: istorie și geopolitică*, I, ed. A. Lukács, Gh. V. Nistor, București, 2006, p. 93-125. Recenzii-prezentări: V. Râpeanu, în *Curierul Național*, 2836, 1.07.2000; M. Spineanu, în *Monitorul de duminică*, 16 (97), 23.04.2000, p. 14; G. Frank, în *Arheologia Moldovei*, XXIII-XXIV, 2000-2001 (2003), p. 407-408.

- N. Iorga, *Istoria românilor*, III, *Ctitorii*, Vol. îngrijit de V. Spinei (text stabilit, note, comentarii și posfață), Edit. Enciclopedică, București, 1993, 421 p.

- *Spațiul nord-est-carpatic în mileniul întunecat*, Coordonator V. Spinei, Edit. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 1997, 257 p. Recenzii-prezentări: A. M. Bodale, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol"*, XXXIV, 1997, p. 453-454; M. Răusanu, în *Arheologia Moldovei*, XX, 1997, p. 231-233.

- N. Iorga, *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei Răsăritene în legătură cu această chestie)*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și indice de

V. Spinei, Edit. Institutului European, Iași, 1998, 334 p. Recenzii-prezentări: L. Rădvan, în *Arheologia Moldovei*, XXI, 1998, p. 347-348.

- Basil Munteanu, *Istoria literaturii franceze. Clasicismul. Ideologia și literatura de idei*, Ediție îngrijită de E. Lozovan (sic !), Michaela Spinei și V. Spinei), Edit. Dorul, Aalborg – Danemarca, 2000, vol. I, 343 p.; vol. II, 296 p.

- L. Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (1792-1821)*, Ediție îngrijită de V. Spinei, Edit. Institutului European, Iași, 2001, 327 p.

- F. Kellogg, *Drumul României spre independență*, Ediție îngrijită și prefată de V. Spinei, Edit. Institutului European, Iași, 2002, 366 p

- *Cercetări arheologice și istorice din zona lacului de acumulare Bicaz*, Vol. îngrijit de M. Petrescu-Dîmbovița și V. Spinei, Edit. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2003, 520 p. Recenzii-prezentări: S. Enea, în *Arheologia Moldovei*, XXIX, 2006, p. 287-288.

- W. Treadgold, *O istorie a statului și societății bizantine*, I-II, Ediție îngrijită de V. Spinei și B. P. Maleon, vol. I, 683 p.; vol. II, 356 p.; Edit. Institutului European, Iași, 2004. Recenzii-prezentări: I. Toderașcu, în *Analele științifice ale Universității "Alexandru Ioan Cuza" din Iași (SN)*, Istorie, LI, 2005, p. 451-455; idem, în *Classica et Christiana*, 2, 2007, p. 329-333.

- *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*, Edited by V. Cojocaru and V. Spinei, Edit. Trinitas, Iași, 2004, 399 p. Recenzii-prezentări: M. Ignat, în *Codrul Cosminului*, SN, 11 (21), 2005, p. 238; D. Dana, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 59-60, 2008-2009, p. 328-332.

- Basil Munteanu, *Istoria literaturii franceze. Clasicismul. Ideologia și literatura de idei*, [ed. a 2-a revăzută,] Ediție. îngrijită de Michaela Spinei și V. Spinei, Edit. Enciclopedică, București, 2004, 398 p.

- *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, Ediderunt V. Spinei, C.-M. Lazarovici et D. Monah (*Honoraria*, 1), Edit. Trinitas, Iași, 2005, 652 p. Recenzii-prezentări: R. Kogălniceanu, în *Arheologia Moldovei*, XXVIII, 2005, p. 372-373.

- Ch. J. Halperin, *Russia and the Mongols. Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*, Edited by V. Spinei and G. Bilavski (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi, Edidit V. Spinei, I), Edit. Academiei Române, București, 2007, 329 p. ISBN 978-973-27-1619-9. Recenzii-prezentări: Ș. Papacostea, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXVI, 2008, p. 461; I. Vásáry, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 17, Wiesbaden, 2010, p. 285-288.

- I. Țurcanu, *Istoria românilor (cu o privire mai largă asupra culturii)*, Editori V. Spinei, I. Căndea, Edit. Istros, Brăila, 2007, 825 p. ISBN 978-973-1871-02-8.

- *Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgilii Mihailescu-Bîrlița oblata*, Ediderunt V. Spinei, L. Munteanu (*Honoraria*, 4, Redigit V. Spinei), Edit. Academiei Române, București, 2008, 253 p. ISBN 978-973-27-1637-3.

- S. Brather, *Archaeology and Identity. Central and East Central Europe in the Earlier Middle Ages*, Edited by V. Spinei and A. Rubel (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Redigit V. Spinei, II), Edit. Academiei Române, București, 2008, 489 p. ISBN 978-973-27-1698-4.

- S. G. Klyashtornyj, *Old Turkic Runic Texts and History of the Eurasian Steppe*, Edited by V. Spinei and C. Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, IV), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, 489 p. ISBN 978-973-27-1785-1. Recenzii-prezentări: B.-P. Maleon, în *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (SN), Istorie*, LIV-LV, 2008-2009, p. 407-408.

- *Historia sub specie aeternitatis. In honorem magistri Alexandru Zub*, Ediderunt V. Spinei et Gh. Cliveti (*Honoraria*, 6, Redigit V. Spinei), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, 472 p. ISBN 978-973-27-1854-4. Recenzii-prezentări: Gh. Burac, în *Luceafărul*, 16.12.2009.

- M. Kazanski, *Archéologie des peuples barbares*, Éditée par V. Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, V), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, 491 p. ISBN 978-973-27-1833-9. Recenzii-prezentări: B.-P. Maleon, în *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (SN), Istorie*, LIV-LV, 2008-2009, p. 410; D. Aparaschivei, în *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, p. 365-367.

- F. Curta, *Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, Edited by V. Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, VI), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, 475 p. ISBN 978-973-27-1875-9. Recenzii-prezentări: B.-P. Maleon, în *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (SN), Istorie*, LIV-LV, 2008-2009, p. 410-411; L. Rădvan, în *Arheologia*

Moldovei, XXXIII, 2010, p. 367-369; M. Coman, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXIX, 2011, p. 368-374.

- Gh. I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, Ediție îngrijită de V. Spinei și Al.-F. Platon, în colab. cu E. Adam, I. Acrudoaie și A. Ancuța, Edit. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2010, 422 p. ISBN 978-973-703-595-0. Recenzii-prezentări: A. Neculau, în *Ziarul de Iași*, 16.04.2011; Ș. Papacostea, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXIX, 2011, p. 366-367.

- H. Steuer, *European Societies in the First Millenium AD. Archaeology, History and Methodology*, Edited by V. Spinei and A. Asăndulesci (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, VIII), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2010, 400 p. ISBN 978-973-27-1785-1.

- O. J. Schmitt, *Südosteuropa und die Adria im späten Mittelalter*, Herausgegeben von V. Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, XI), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2012, 418 p. ISBN 978-973-27-2279-4.

C. Ediții coordonate

- N. Iorga, *Istoria românilor*, Coordonatori Gh. Buzatu, V. Spinei, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, I, 1, 1988, 351 p.; I, 2, 1988, 306 p.; Edit. Enciclopedică, București, II, 1992, 414 p.; III, 1993, 421 p.; IV, 1996, 373 p.; V, 1998, 476 p.; VI, 2000, 463 p.; VII, 2002, 312 p.; VIII, 2006, 320 p.; IX, 2010, 298 p.; X,1, 2011, 384 p.; X,2, 2011, 225 p.

- V. Mihailescu-Bîrliba, *Numismatica*, I (*Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, XV, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2005, 177 p. + IX pl.

- D. Floareș, *Fortificațiile Țării Moldovei din secolele XIV-XVII* (*Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, XVI, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2005, 357 p. ISBN 978-703-090-7.

- *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, Ed. V. Mihailescu-Bîrliba (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, I, Edited by V. Spinei), Institutul European Press, Iași, 2006, 519 p. + 34 pl. ISBN 978-973-611-437-3.

- Gh. Postică, *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice, 1996-2001* (*Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, XVII, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2006, 229 p. + 98 foto. ISBN 978-973-703-174-7.

- L. Bacumenco, *Ținutul Orheiului în secolele XV-XVI (Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, XVIII, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba)*, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2006, 358 [360] p. + XXX fig. ISBN 978-973-703-178-5.

- *Miscellanea Romano-Barbarica. In honorem septagenarii magistri Ion Ioniță oblata*, Ed. V. Mihailescu-Bîrliba, C. Hriban, L. Munteanu (*Honoraria*, 2, Coordinator V. Spinei), Edit. Academiei Române, București, 2006, 297 p. ISBN 978-973-27-1414-0.

- *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie*, Ed. L. Mihailescu-Bîrliba, O. Bounegru (*Honoraria*, 3, Coordinator V. Spinei), Edit. Academiei Române, București, 2006, 448 p. ISBN 978-973-27-1395-2. Recenzii-prezentări: V. Piftor, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, XIII-XIV, 2007-2008, p. 241-242.

- T. D. Părpăuță, *Moneda în Dacia preromană. Secolele IV a. Chr.-I p. Chr.*, îngrijit de V. Mihailescu-Bîrliba (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, II, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Trinitas, Iași, 2006, 501 p. + 45 pl. ISBN 978-7834-71-2.

- O. Levițchi, *Necropola tumulară hallstatiană târzie Trinca-“Drumul Feteștilor”*, îngrijit de C. Ionomu (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, III, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Trinitas, Iași, 2006, 140 p. + 46 fig. ISBN 978-973-7834-82-9.

- C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România, I, Neoliticul (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, IV, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba)*, Edit. Trinitas, Iași, 2006, 734 p. ISBN 978-973-7834-73-7.

- V. Dergačev, V. Bočkarev, *Secerile din epoca bronzului târziu din Europa de Est*, îngrijit de D. Monah și C. Preoteasa (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, V, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Golia, Iași, 2006, 540 p. ISBN 978-973-7810-03-8.

- I. Borziac, V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Culture et sociétés pendant le paléolithique supérieur à travers l'espace carpato-dniestriéen (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, VI, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba)*, Edit. Pim, Iași, 2006, 440 p. ISBN 978-716-495-4.

- Gh. Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean (secolele V-XIII) (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, VII, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba)*, Edit. Academiei Române, București, 2007, 487 p. ISBN 978-973-27-1592-5.

- C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România*, II, *Epoca cuprului (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, VIII, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Trinitas, Iași, 2007, 527 p. ISBN 978-973-7834-72-0.

- *Établissements et habitations préhistoriques. Structures, organisation, symbole*, ed. V. Chirica et M.-C. Văleanu (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, IX, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Pim, Iași, 2008, 355 p. ISBN 978-606-520-080-7.

- L. Dascălu, *Bronzul mijlociu și târziu în Câmpia Moldovei (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, X, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Trinitas, Iași, 2007, 411 p. ISBN 978-973-155-033-6.

- W. Pohl, *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages. Conflicts, Migrations and Ethnic Processes*, Edited by C. Spinei and C. Hriban (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, III, Redigit V. Spinei), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2008, 414 p. ISBN 978-973-27-1784-4. Recenzii-prezentări: A. Poruciuc, în *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, p. 369-370; B.-P. Maleon, în *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (SN)*, Istorie, LIV-LV, 2008-2009, p. 406-407; idem, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXVIII, 2010, p. 284-285.

- F. Mureșan, *Biserica și viața religioasă în vremea lui Manuel I Comnenul (1143-1180) (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, XI, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Trinitas, Iași, 2008, 231 p. ISBN 978-973-155-079-4.

- N. Ursulescu, *Cucuteni. Ecouri în epocă ale monografiei lui Hubert Schmidt (Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae*, I, Redigit V. Spinei), Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2009, 166 p. ISBN 978-973-703-456-4.

- *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, Edidit D. Aparaschivei (*Honoraria*, 5, Redigit V. Spinei), Edit. Academiei Române, București, 2009, 486 p. ISBN 978-973-27-1812-4.

- S. Țurcanu, *Industria litică cioplită din neoliticul Moldovei (Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, XXI, Ediderunt V. Spinei et V. Chirica), Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2009, 283 p. + 38 pl. ISBN 978-973-703-335-2.

- *In medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Edidit G. Bodi (*Honoraria*, 7, Redigit V. Spinei), Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2009, 464 p. ISBN 978-973-703-496-0.

- *Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii*, Ediderunt C. Luca et I. Cândea (*Honoraria*, 8, Redigit V. Spinei), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, 906 p. ISBN 978-973-27-1880-3.

- *Северное и Западное Причерноморье в античную эпоху и средневековье / North and West Black Sea Area during Antiquity and the middle Ages*, Edited by S. Bocharov and V. Cojocaru, Editorial staff: S. G. Bocharov, V. L. Mytz, Yu. M. Mogarichev, V. P. Chabay, V. Spinei, V. Cojocaru, L. Ruscu, Simferopol, 2009, 316 p. ISBN 978-966-435-290-8.

- D. Aparaschivei, *Orașele romane de la Dunărea Inferioară (Secolele I-III p.Chr.) (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XII*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2010, 390 p. ISBN 978-973-703-533-2.

- G. Bodî, *Hoisești – La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Bahluiului (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XIII*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Pim, Iași, 2010, 297 p. ISBN 978-606-520-918-3.

- L. R. Kyzlasov, *The Urban Civilization of Northern and Innermost Asia. Historical and Archaeological Research*, Edited by Gh. Postică and I. Kyzlasov (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Cândea, VII), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2010, 426 p. ISBN 978-973-27-1962-6.

- *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*, Ediderunt N. Bolohan, F. Mățau et F. A. Tencariu (*Honoraria*, 9, Redigit V. Spinei), Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2010, 457 p. ISBN 978-973-703-581-3.

- *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, ed. a 2-a, revăzută și adăugită. Coordonatori: R. Theodorescu, V. Spinei, Edit. Enciclopedică, București, 2010, 770 p.+ 41 pl. ISBN 978-973-45-0611-8.

- C. Croitoru, *Roman Discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st Century B.C. – 5th Century A.D.) (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XIV*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Istros, Brăila, 2011, 625 p. ISBN 978-973-1871-77-6.

- D. Gh. Teodor, *Un centru meșteșugăresc din evul mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XV*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Istros, Brăila, 2011, 200 p. ISBN 978-973-1871-84-4.

- *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a.Chr.-II p.Chr.)*, I, ed. S. Sanie și T.-E. Marin (*Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae*, II,

Redigit V. Spinei), Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2011, 636 p. ISBN 978-973-640-684-3.

- P. B. Golden, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, ed. C. Hriban (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, IX), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2011, 424 p. ISBN 978-973-27-2152-0.

- E. Lupu, *Ctitori și ctitorii la curbura Carpaților în veacurile XIV-XVIII (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XVI*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Doxologia, Iași, 2011, 381 p. ISBN 978-606-8278-36-0.

- G. Durand, *Carpates et Danube: une géographie historique de la Roumanie*, éd. C. Spinei (*Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XVIII*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Istros, Brăila, 2012, 543 p. ISBN 978-606-654-010-0.

- P. J. Geary, *Writing History: Identity, Conflict, and Memory in the Middle Ages*, ed. F. Curta and C. Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, X), Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2012, 325 p. ISBN 978-973-27-2202-2.

- P.-V. Batariuc, *Civilizație medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XIX*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Academiei Române, București, 2012, 656 p. ISBN 978-973-27-1974-9.

- G. Jawor, *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în evul mediu târziu (Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae, IV*, Redigit V. Spinei), Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2012, 273 p. ISBN 978-973-703-818-0.

- C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Ruginoasa – Dealul Drăghici (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XX*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2012, 431 p. ISBN 978-606-93329-0-0.

- C. Hriban, *Iașii în secolele XV-XVIII. Elemente de topografie istorică (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXI*, Ediderunt V. Spinei et V. Mihailescu-Bîrliba), Edit. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2012, 198 p.+ 24 hărți. ISBN 978-606-93329-1-7.

D. Studii și articole

- V. Spinei și M. Nistor, *Un mormînt din lespezi de piatră în nordul Moldovei*, în *Studii și cercetări de istorie veche*, 19, 1968, 4, p. 621-628.
- V. Spinei, *Necropola medievală de la Piatra Neamț-Dărmănești*, în *Memoria Antiquitatis*, I, 1969, p. 215-225.
- D. Gh. Teodor, E. Neamțu, V. Spinei, *Cercetări arheologice la Lunca-Dorohoi*, în *Arheologia Moldovei*, VI, 1969, p. 187-212.
- V. Spinei, *Unele probleme privind vasele sferoconice*, în *Studii și cercetări de istorie veche*, 21, 1970, 2, p. 253-265.
- V. Spinei, D. Monah, *Așezarea prefeudală de la Brășăuți*, în *Memoria Antiquitatis*, II, 1970, p. 371-387 + 19 fig.s
- V. Spinei, *Einige Betrachtungen über äneolitische Feuersteinbeile in der Moldau*, în *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 25-50.
- V. Spinei, *O psalie din corn descoperită la Băiceni*, în *Cercetări Istorice*, S.N., I, 1970, p. 67-72.
- V. Spinei, *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XII-lea pînă în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în *Studii și cercetări de istorie veche*, 21, 1970, 4, p. 595-617.
- V. Spinei, *Descoperiri de topoare din silex în Moldova*, în *Memoria Antiquitatis*, III, 1971, p. 79-141.
- M. Petrescu-Dîmbovița, D. Gh. Teodor, V. Spinei, *Les principaux résultats des fouilles archéologiques de Fundul Herței (Roumanie, départ. de Botoșani)*, în *Archeologia Polski*, XVI, 1971, p. 363-383.
- V. Spinei, *Săpăturile de salvare de la Oltenesti*, în *Carpica*, V, 1972, p. 133-141 + 7 fig.
- I. Ioniță, V. Spinei, *Așezarea prefeudală tîrzie de la Băiceni-Siliște*, în *Arheologia Moldovei*, VII, 1972, p. 307-330.
- V. Spinei, *Cercetările arheologice de la Piatra Neamț-Dărmănești*, în *Danubius*, VI-VII, 1972-1973, p. 21-27.
- V. Spinei, *Découvertes de l'étape tardive des migrations à Todireni (dép. de Botoșani)*, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 277-292.
- V. Spinei, *Informații despre vlahi în izvoarele medievale nordice*, I și II, în *Studii și cercetări de istorie veche*, 24, 1973, 1, p. 57-81 și 24, 1973, 2, p. 259-282.
- V. Spinei, D. Monah, *Șantierul arheologic Brășăuți, jud. Neamț (1969)*, în *Materiale și cercetări arheologice*, X, 1973, p. 261-273.
- V. Spinei, *Fragen der Geschichte der Moldau im XI.-XIII. Jahrhundert*, în vol. *Deutsch-rumänisches Colloquium junger Historiker, Kulturhistoriker und Zeitgeschichtler (Südosteuropa-Studien, 22)*, München, 1974, p. 22-31.

- M. Petrescu-Dîmbovița, D. Gh. Teodor, V. Spinei, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice din horodiștea de la Fundu Herței (jud. Botoșani)*, în vol. *Din trecutul județului Botoșani*, Botoșani, 1974, p. 79-100.

- V. Spinei, R. Popovici-Baltă, *Principalele rezultate ale săpăturilor de la Hudum-Botoșani din anii 1970-1972*, în *ibidem*, 1974, p. 115-134.

- V. Spinei, *Antichitățile nomazilor turanici din Moldova în primul sfert al mileniului al II-lea*, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 25, 1974, 3, p. 389-415.

- V. Spinei, *Les relations de la Moldavie avec Byzance et la Russie au premier quart du IIe millénaire à la lumière des sources archéologiques*, în *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 227-242.

- V. Spinei, *Relations of the local population of Moldavia with the nomad Turanian tribes in the 10th-13th centuries*, în vol. *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, Ed. M. Constantinescu, Șt. Pascu și P. Diaconu, Edit. Academiei Române, București, 1975, p. 265-276.

- M. Petrescu-Dîmbovița, D. Gh. Teodor, V. Spinei, *Some problems concerning the history of Moldavia from the 10th until the 14th century*, în vol. *Relations...*, p. 299-312.

- V. Spinei, *Aspekte der politischen Verhältnisse des Gebietes zwischen Donau und Schwarzem Meer zur Zeit der Mongolenherrschaft (XIII.-XIV. Jahrhundert)*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, Freiburg-München, 3, 1975-1976, p. 29-38.

- V. Spinei, G. Coroliuc, *Date cu privire la circulația unor obiecte de cult din secolele XII-XIII*, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 27, 1976, 3, p. 319-330.

- V. Spinei, colaborare la *Dicționar de istorie veche a României*, coordonare D. M. Pippidi, București, 1976.

- V. Spinei, *Informațiile istorice despre populația românească de la est de Carpați în secolele XI-XIV*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol"*, XIV, 1977, p. 1-21.

- V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV. Rezumatul tezei de doctorat*, București, 1977, 24 p.

- V. Spinei, *Săpăturile arheologice de la Băiceni-Dîmbul lui Pletosu în anii 1967-1968*, în *Cercetări Istorice*, S.N., X, 1978-1979, p. 261-272.

- V. Spinei, *Începuturile vieții urbane la Bîrlad și problema berladnicilor*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol"*, XVI, 1979, p. 271-293.

- V. Spinei, *Aspecte economice și sociale ale evoluției comunităților locale din spațiul est-carpatic în secolele X-XIII*, în *Hierasus*, I, 1980, p. 217-242.

- V. Spinei, *Coexistența populației locale din Moldova cu grupurile etnice alogene în secolele XIII-XIV*, în *Acta Moldaviae Meridionalis*, II, 1980, p. 157-176.

- V. Spinei, *Zur Geschichte der mittelalterlichen Siedlung Bîrlad (Südmoldau) im 10.-14. Jahrhundert*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, Freiburg-München, 4, 1977-1978, p. 65-84.

- V. Spinei, *Contribuții la istoria spațiului est-carpatic din secolul al XI-lea pînă la invazia mongolă din 1241*, în *Memoria Antiquitatis*, VI-VIII, 1974-1976 [1981], p. 93-162 + 18 fig.

- V. Spinei, *Considerații cu privire la populația locală din zona centrală și meridională a Moldovei în secolele XI-XII*, în *Cercetări Istorice*, S.N., XII-XIII, 1981-1982, p. 173-203.

- V. Spinei, P. Șadurschi, *Două encolpioane bizantine descoperite în Moldova și cîteva observații pe marginea lor*, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 33, 1982, 2, p. 182-190.

- V. Spinei, *Terminologia politică a spațiului est-carpatic în perioada constituirii statului feudal de sine stătător*, în vol. *Stat, societate, națiune. Interpretări istorice*, Ed. N. Edroiu, A. Răduțiu, P. Teodor, Cluj-Napoca, 1982, p. 66-79 și 376.

- V. Spinei, *Realitățile etnico-politice de la Dunărea de Jos în secolele XI-XII în cronica lui Mihail Sirianul*, I-II, în *Revista de Istorie*, 36, 1983, 10, p. 989-1007; 37, 1984, 2, p. 126-148.

- V. Spinei, *Monede bizantine din spațiul est-carpatic*, în *Studii și cercetări numismatice*, VIII, 1984, p. 77-83.

- V. Spinei, M. Alexianu, V. Butnariu, *Săpăturile arheologice de la Doina-Girov din 1982-1983*, în *Memoria Antiquitatis*, IX-XI, 1985, p. 227-260.

- V. Spinei, R. Popovici, *Cercetările din necropola medievală de la Hudum, jud. Botoșani*, în *Arheologia Moldovei*, X, 1985, p. 74-88.

- V. Spinei, *Formațiuni prestatale la răsărit de Carpații Orientali*, în *Suceava. Anuarul Muzeului Județean*, XI-XII, 1984-1985, p. 119-127.

- V. Spinei, M. Guboglu, *Pe marginea unei istorii a relațiilor româno-tătare*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol"*, XXIII, 1986, 1, p. 435-438.

- V. Spinei, *Săpăturile de la Trifești (jud. Iași)*, în *Materiale și cercetări numismatice*, XVI, 1986, p. 237-242.

- V. Spinei, *Istorie la Marea cea Mare*, în *Magazin istoric*, XXI, 1987, 4 (241), p. 27-30 [text cu retuşuri ale redacţiei revistei].
- V. Spinei, *Geneza sintezei lui Gheorghe I. Brătianu despre spaţiul pontic*, în vol. Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*, I, Bucureşti, 1988, p. 5-63.
- V. Spinei, *Opera ştiinţifică a lui Gheorghe I. Brătianu*, în vol. Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră ...*, II, 1988, p. 307-329.
- V. Spinei, *Semnificaţia etnonimelor arhaizante daci şi geţi în izvoarele bizantine din secolele X-XV*, în vol. *Românii în istoria universală*, III,1, Coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1988, p. 107-127.
- V. Spinei, *Populaţiile nomade turce în regiunile româneşti în secolele X-XIV: aprecieri sintetice*, în *Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean*, XIII-XIV, 1986-1987, p. 119-128.
- V. Spinei, *Gheorghe I. Brătianu între vocaţia istoriei şi tentaţiile vieţii politice*, în vol. *Confluente istoriografice româneşti şi europene*, Iaşi, 1988, p. 241-354.
- V. Spinei, *Din corespondenţa şi actele lui Gh. I. Brătianu*, în vol. *Confluente istoriografice româneşti şi europene*, Iaşi, 1988, p. 371-459.
- V. Spinei, R. Popovici, *Săpăturile arheologice din necropola medievală de la Hudum (1987)*, în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p. 233-247.
- V. Spinei, *Il significato degli etnonimi di Daci e Geti nelle fonti bizantine dei secoli X-XV*, în vol. *V Symposium Internazionale di Tracologia, Spoleto, 26-28 novembre 1987*, Roma, 1989, p. 90-93.
- V. Spinei, *Migraţia ungurilor în spaţiul carpato-dunărean şi contactele lor cu românii în secolele IX-X*, în *Arheologia Moldovei*, XIII, 1990, p. 103-148.
- V. Spinei, *Die Tonkessel aus dem Karpaten-Dnestr-Raum*, în vol. *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten (Varia Archaeologica Hungarica, III)*, Ed. C. Bálint, Budapesta, 1990, p. 327-342.
- V. Spinei şi R. Maxim-Alaiba, *Tipuri rare de cruciuliţe medievale*, în *Arheologia Moldovei*, XIV, 1991, p. 139-146.
- V. Spinei, *La signification des ethnonymes des Daces et des Gètes dans les sources byzantines des Xe-XVe siècles*, în vol. *Études byzantines et post-byzantines*, II, Ed. E. Popescu, O. Iliescu şi T. Teoteoi, Bucureşti, 1991, p. 115-131. Recenzii-prezentări: T.T(eoteoi), în *Byzantinoslavica*, LIV, 1993, 2, p. 432.
- V. Spinei, *Gheorghe I. Brătianu – repere biografice*, în *Patrimoniu*, Chişinău, 1991, 4, p. 109-118.

- V. Spinei, *The Turkish Nomadic Populations in the Romanian Countries in the 10th-14th Centuries*, în vol. *X. Türk Tarih Kongresi'nden ayribasim*, Ankara, 1991, p. 981-989.

- V. Spinei, *Circulația unor piese de cult în regiunile românești nord-dunărene în secolele X-XVII*, în *Arheologia Moldovei*, XV, 1992, p. 153-175.

- V. Spinei și M. Spinei, *Însemnările cu caracter istorico-etnografic asupra Principatelor române ale contelui de Langeron*, în *Patrimoniu*, Chișinău, 1992, 2, p. 3-46. Retipărit în *Hierasus*, IX, 1994, p. 363-395.

- V. Spinei, *Alexandru Boldur în contextul istoriografiei românești interbelice*, în *Revista de istorie a Moldovei*, Chișinău, III, 1992, 3 (11), p. 43-52.

- V. Spinei, *Restructurări etnice la nordul gurilor Dunării în secolele XIII-XIV*, în *Carpica*, XXIV, 1993, p. 37-65.

- V. Spinei, *Ultima mare sinteză a lui N. Iorga asupra istoriei românilor și perioada secolelor X-XIV*, în vol. N. Iorga, *Istoria românilor*, III, Citorii, Editura Enciclopedică, București, 1993, p. 341-372.

- V. Spinei, C. Asăvoaie, *Date preliminare privind rezultatele săpăturilor din 1992 de la Siret*, în *Arheologia Moldovei*, XVI, 1993, p. 215-227.

- V. Spinei, M. Alexianu, Șt. Scorțanu și E. Ciubotaru, *Încăpere-depozit din secolul al XV-lea de la Izvoare (jud. Neamț)*, în *Arheologia Moldovei*, XVI, 1993, p. 251-274.

- V. Spinei, *Piese de cult din regiunile carpato-dunărene în secolele X-XV*, în *Teologie și viață*, S.N., III (LXIX), 1993, 4-7, p. 67-83.

- V. Spinei, *Comerțul și geneza orașelor din sud-estul Moldovei (secolele XIII-XIV)*, în *Analele Brăilei*, S.N., I, 1993, 1, p. 171-236.

- V. Spinei, *Les Petchénègues au nord du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles*, în *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Bratislava, 1-7 septembre 1991, 4, Ed. J. Pavúk, Bratislava, 1993, p. 285-290.

- V. Spinei, *La genèse des villes du Sud-Est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe-XIVe siècles*, în *Balkan Studies*, Thessalonik, 35, 1994, p. 197-269.

- V. Spinei, *Un izvor otoman asupra campaniei de la Prut din 1711*, în *Memoria Antiquitatis*, XIX, 1994, p. 453-472.

- V. Spinei, *Pecenegii la nordul Dunării de Jos în secolele X-XI*, în vol. D. Prodan, *Puterea modelului*, Coord. N. Bocșan, N. Edroiu, L. Maior, A. Răduțiu, P. Teodor, Cluj-Napoca, 1995, p. 30-36.

- V. Spinei, *Observații privind ritul incinerării în regiunile carpato-dunărene în a doua jumătate a mileniului I d.Hr.*, în vol. *Pe drumul credinței. Arhimandrit Roman Braga*, Rives Junction, MI, USA, 1995, p. 82-100.
- V. Spinei, *La Bucovine à l'époque des grandes migrations et au Moyen Âge*, în *Dacia*, N.S., XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 365-388.
- V. Spinei, E. Gherman, *Șantierul arheologic Siret (1993)*, în *Arheologia Moldovei*, XVIII, 1995, p. 229-250.
- V. Spinei, *Generalități privind geneza orașelor medievale din Moldova*, în *Arheologia medievală*, I, 1996, p. 35-53.
- V. Spinei, *Donnés préliminaires concernant les fouilles de la ville médiévale de Siret (1992-1995)*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, III-IV, 1996-1997, p. 141-156.
- V. Spinei, *Aspecte controversate ale contactelor românilor cu turanicii în secolele X-XIII*, în *Arheologia Moldovei*, XIX, 1996, p. 271-279.
- V. Spinei, *Incipient Forms of Statal Organisation with the Romanians East of the Carpathians*, în *Transylvanian Review*, V, 1996, p. 44-54.
- V. Spinei, *Bucovina în mileniul întunecat*, în vol. *Spațiul nord-est-carpatic în mileniul întunecat*, Edit. Universității "Al. I. Cuza", Coord. V. Spinei, Iași, 1997, p. 133-188. Recenzii-prezentări: E. Oberländer-Târnoveanu, în *Byzantinische Zeitschrift*, 92, 1999, p. 379.
- V. Spinei, *La genèse des villes médiévales de Moldavie*, în vol. *The Colloquia of the International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forli (Italia), 8-14 September 1996*, 14, Forli, 1996, p. 55-70.
- V. Spinei, "De dignitate vitae" – Eugen Lozovan, în *Dorul. Revistă lunară de cultură și politică editată în Danemarca*, VIII, 1997, 97, p. 32b-32g. Retipărit în vol. I. Pahomi-Lozovanu, *Un clopot la porțile uitării (Lozova – file din istorie)*, Chișinău, 2007, p. 156-170.
- V. Spinei, *Les mouvements ethniques au nord des bouches du Danube aux XIIIe-XIVe siècles*, în *Acts XVIIIth International Congress of Byzantine Studies, Selected Papers: Main and Communications, Moscow, 1991*, II, Editors-in-Chief I. Ševčenko and G. G. Litavrin, Corresponding Editor W. K. Hanak, Shepherdstown, WY, SUA, 1996, p. 298-324.
- V. Spinei, *Coordonate ale problemei formării poporului român*, în *Destin românesc*, Chișinău-București, IV, 15, 1997, p. 3-20.
- V. Spinei, "Chestiunea Dunării" în cadrul creației istoriografice a lui N. Iorga, în vol. N. Iorga, *Chestiunea Dunării*, Edit. Institutului European, Iași, 1998, p. 5-75.

- M. Spinei, V. Spinei, *Basil Munteanu: accesarea spre catedra universitară*, în *Analele Brăilei*, SN, III, 3, 1999, p. 269-296. Retipărit în vol. Basil Munteanu, *Istoria literaturii franceze. Clasicismul. Ideologia și literatura de idei*, I, Edit. Dorul, Aalborg – Danemarca, 2000, p. 15-43.

- V. Spinei, *Les Roumains et la grande invasion mongole dans les oeuvres des chroniqueurs florentins de la première moitié du XIVe siècle*, în *Studia Asiatica*, II, 2001, 1-2, p. 17-38.

- V. Spinei, *Ungurii*, în vol. *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, Coord. Șt. Pascu, R. Theodorescu, Edit. Enciclopedică, București, 2001, p. 250-256.

- V. Spinei, *Modul de trai al turanicilor și raporturile lor cu populația locală*, în vol. *Istoria românilor*, III..., 2001, p. 266-271. Retipărit cu adaosuri în vol. *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, ed. a 2-a, revăzută și adăugită, Coord. R. Theodorescu, V. Spinei, Edit. Enciclopedică, București, 2010, p. 314-319.

- V. Spinei, *Cnezatele, voievodatele, "țările" românești și tendințele lor de autonomie și unificare. Moldova*, în vol. *Istoria românilor*, III..., 2001, p. 371-376. Retipărit cu adaosuri în vol. *Istoria românilor*, III..., 2010, p. 419-425.

- V. Spinei, *Marea invazie mongolă din 1241-1242 și urmările sale pentru societatea românească*, în vol. *Istoria românilor*, III..., 2001, p. 434-452. Retipărit cu adaosuri în vol. *Istoria românilor*, III..., 2010, p. 486-500.

- V. Spinei, *Tabel cronologic*, în vol. *Istoria românilor*, III..., 2001, p. 633-651. Retipărit cu adaosuri în vol. *Istoria românilor*, III..., 2010, p. 681-702.

- V. Spinei, *Cronicari italieni despre repercusiunile marii invazii mongole din 1241-1242 asupra românilor*, în *Studii și materiale de istorie medie*, XIX, 2001, p. 169-206.

- V. Spinei, *Românii și marea invazie mongolă în lucrările cronicarilor florentini din prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în vol. *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, Ed. I. Căndea, P. Cernovodeanu și Gh. Lazăr, Edit. Istros, Brăila, 2003, p. 189-203.

- V. Spinei, *Les répercussions de la grande invasion mongole de 1241-1242 sur l'espace carpat-danubien reflétées surtout dans les oeuvres des chroniqueurs italiens*, în *Südost-Forschungen*, 61-62, 2002-2003, p. 1-47. Recenzii-prezentări: Ș. Papacostea, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXIII, 2005, p. 378.

- M. Spinei, V. Spinei, *Basil Munteanu: Trepte spre sinteza asupra clasicismului francez*, în vol. B. Munteanu, *Istoria literaturii franceze. Clasicismul. Ideologia și literatura de idei*, Edit. Enciclopedică, București, 2004, p. XI-XXXIX.

- V. Spinei, *Pratiques funéraires dans l'espace carpatho-danubien dans la seconde moitié du Ier millénaire ap. J.-C.*, în vol. *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*, Edit. Trinitas, Iași, 2004, p. 259-301.

- V. Spinei, *Generalități privind nomadismul ecvestru în extremitatea vestică a Eurasiei în secolele IX-XIII*, în *Arheologia Moldovei*, XXVII, 2004, p. 97-132.

- V. Spinei, *Note sull'evoluzione della Moldavia prima di Stefano il Grande*, în *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, VI-VII, 6-7, 2004-2005, p. 13-49.

- V. Spinei, *Cetatea Albă în însemnările de călătorie ale pelerinilor ruși din secolele XIV-XV*, în vol. *Națiunea română. Idealuri și realități istorice. Acad. Cornelia Bodea la 90 de ani*, Ed. Al. Zub, V. Achim, N. Pienaru, Edit. Academiei Române, București, 2006, p. 483-491.

- V. Spinei, *Episcopia cumanilor – Coordonate evolutive*, în *Arheologia Moldovei*, XXX, 2007, p. 137-180.

- V. Spinei, *Românii în cronică atribuită lui Amaretto Mannelli*, în vol. *Națiune și europenitate. Studii istorice. In honorem magistri Camilli Mureșanu*, Ed. N. Edroiu, S. Andea, Ș. Turcuș, Edit. Academiei Române, București, 2007, p. 19-28.

- V. Spinei, *The Cumanic Bishopric – Genesis and Evolution*, în vol. *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Ed. F. Curta, cu asist. lui R. Kovalev, Edit. Brill, Leiden - Boston, 2008, p. 413-456. Recenzii-prezentări: Ș. Papacostea, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXVI, 2008, p. 384; S. Musteață, în *Tyragetia*, Chișinău, SN, III (XVIII), 1, 2009, p. 370-371; D. Ziemann, în *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, Köln-Weimar-Wien, 65, 2009, 2, p. 871; G. Mako, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 63, 2010, 1, p. 108.

- V. Spinei, *Document emis de Alexandru cel Bun păstrat în arhivele din Barcelona*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Căndeș*, ed. V. Sîrbu, C. Luca, Edit. Istros, Brăila, 2009, p. 179-208. Recenzii-prezentări: T. Teoteoi, în *Byzantinische Zeitschrift*, Berlin-New York, 102, 2009, 2, p. 990.

- V. Spinei, *Păgânii / cumanii în inscripția de la Altenburg din 1304 și în cronicile contemporane*, în vol. *Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii*, Ediderunt C. Luca et I. Căndeș, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, p. 177-201.

- V. Spinei, *Cruciulițe-encolpion cu imaginea individuală a principilor martiri Boris și Gleb și unele probleme privind canonizarea lor*, în *Arheologia Moldovei*, XXXII, 2009, p. 95-166.

- V. Spinei, *Florilegiu polivalent: Gheorghe I. Brătianu*, în Gh. I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, Ediție îngrijită de V. Spinei și Al.-F. Platon, în colab. cu E. Adam, I. Acrudoaie și A. Ancuța, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2010, p. 9-21.

- V. Spinei, *Menționarea Daciei într-un scurt tratat de geografie din perioada bizantină târzie*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, p. 309-314.

- V. Spinei, *Crepusculul stăpânirii avare în spațiul transilvănean*, în vol. *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, ed. a 2-a, revăzută și adăugită, coord. R. Theodorescu, V. Spinei, Edit. Enciclopedică, București, 2010, p. 45-57.

- V. Spinei, *Migratori la cumpăna de milenii: ungurii, pecenegii, uzii și cumanii*, în vol. *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, ed. a 2-a, revăzută și adăugită, coord. R. Theodorescu, V. Spinei, Edit. Enciclopedică, București, 2010, p. 260-314.

- V. Spinei, *Les Païens / Coumans dans une inscription de 1304 provenant d'Autriche Inférieure et dans les chroniques contemporaines*, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 17, Wiesbaden, 2010, p. 211-235.

- V. Spinei, *Les Mongols dans Historia ecclesiastica nova de Tholomeus de Lucca*, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 18, Wiesbaden, 2011, p. 271-333.

- V. Spinei, *Dinu C. Giurescu – efigia memorialistului*, în vol. *Destin de istoric. In honorem Dinu C. Giurescu*, editori: C. Avram, D. Ciobotea, V. Osiac, Târgoviște, 2012, p. 81-100.

E. Lucrări online/format digital

- V. Spinei, *Petschenegen*, în *Enzyklopädie des europäischen Ostens* (Universität Klagenfurt), 2008.

- V. Spinei, *Kumanen*, în *Enzyklopädie des europäischen Ostens* (Universität Klagenfurt), 2008.

- V. Spinei, *Romanians and Turkic nomads. Disinformation, mystification and nationalism: N. Berend*, în *The Medieval Review*, 12.01.19, Bloomington, Indiana, 2012.

- V. Spinei, *Contacts between the Romanians and Turkic nomads. Disinformation, mystification and xenophobia: N. Berend*, în *Medievalist.net/2012/09/24*.

F. Cursuri universitare

- V. Spinei, *Marile migrații din spațiul nord-pontic în secolele IX-XIII*, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 1995, 218 p.

- V. Spinei, *Epoca marilor migrații (secolele IX-XI)*, Curs ID, Universitatea “Al. I. Cuza”, Iași, 2003, 115 p.

- V. Spinei, *Epoca marilor migrații în estul Europei (Secolele IX-XI)*, Curs ID, Secția Istorie-Geografie, Universitatea “Al. I. Cuza”, Iași, 2004, 48 p.

- V. Spinei, *Impactul mării invazii mongole în estul Europei*, Curs ID, Anul V, Universitatea “Al. I. Cuza”, Iași, 2007-2008, 40 p.

- V. Spinei, *Marea invazie mongolă și urmările sale*, Curs ID, Anul II, Universitatea “Al. I. Cuza”, Iași, 2012-2013, 40 p.

G. Alte lucrări (note, prefețe, intervenții la congrese internaționale, rapoarte științifice, evaluări aniversative etc.)

- V. Spinei, *Cercetările arheologice recente din Moldova*, în *Licăriri*, Iași, I, 1967, 1-2, p. 11-18.

- V. Spinei, *Primele mențiuni documentare despre Iași*, în *Licăriri*, Iași, II, 1967-1968, 1-2, p. 10-14.

- V. Spinei, *Intervention (Sect. Moyen Âge)*, în vol. *XVe Congrès International de sciences historiques, Bucarest, 10-17 août, Actes, IV (1)*, București, 1982, p. 591-592.

- V. Spinei, *Călătorie de documentare științifică în R. F. Germania*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XIX, 1982, p. 908-912.

- V. Spinei, *Stagiu documentar în R. F. Germania*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXIII, 1986, 2, p. 1144-1145.

- V. Spinei, *Diskussionsbeitrag zu Prof. Dr. Ștefănescu Vortrag*, în vol. *XVI Congrès International des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985*, Stuttgart, 1986, p. 149-150.

- V. Spinei, *Diskussionsbeitrag zu Dr. Sh. Biras Vortrag*, în vol. *XVI Congrès International des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985*, Stuttgart, 1986, p. 150.

- V. Spinei, *Discussion à propos du rapport du Prof. Dr. Șt. Pascu*, în vol. *XVI Congrès International des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985*, Stuttgart, 1986, p. 418-419.

- V. Spinei, *Congresul internațional “Falsurile în evul mediu”*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXIV, 1987, 1, p. 649-650.

-
- V. Spinei, *Călătorie de documentare științifică în R. D. Germană* (1985), în *Arheologia Moldovei*, XI, 1987, p. 290-291.
  - V. Spinei, *Adnotări la o lucrare postumă a lui Gh. I. Brătianu*, în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p. 273-275.
  - V. Spinei, *Cuvînt înainte / Foreword*, la vol. *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, Coord. V. Spinei, Iași, 1988, p. VII-X.
  - V. Spinei, *Călătorie de documentare în R. P. Bulgară* (1986), în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p. 348-350.
  - V. Spinei, *Notă asupra ediției*, în vol. N. Iorga, *Istoria românilor*, I, 1, București, 1988, p. 55-59.
  - V. Spinei, *Călătorie de documentare în SUA* (1988), în *Arheologia Moldovei*, XIV, 1991, p. 173-174.
  - V. Spinei, *O nouă investigare a universului traco-dacic*, în vol. N. Ursulescu, *Dacia în cadrul lumii antice*, Edit. Unirea, Iași, 1992, p. 5-8.
  - V. Spinei, *O traiectorie istoriografică exemplară: David Prodan*, în *Patrimoniul*, Chișinău, 1992, 1, p. 30-34.
  - V. Spinei, *Un patriarh al medievisticii românești: Emil Turdeanu*, în *Analele științifice ale Universității "Al. I. Cuza" Iași*, S.N., *Istorie*, XXXVII-XXXVIII, 1991-1992, p. 384-387.
  - V. Spinei, *Profesorul Vasile Neamțu la 70 de ani*, în *Arheologia Moldovei*, XV, 1992, p. 228-229.
  - V. Spinei, *Stagiu de documentare în Germania (21.10.1990-16.01.1991)*, în *Arheologia Moldovei*, XV, 1992, p. 221.
  - V. Spinei, *Al XVIII-lea Congres internațional de studii bizantine (Moscova, 1991)*, în *Arheologia Moldovei*, XV, 1992, p. 222-223.
  - V. Spinei, *Erudiție și generozitate: Petre S. Năsturel la 70 de ani*, în *Arheologia Moldovei*, XVI, 1993, p. 341-342. Retipărit în *Dorul. Foaie lunară a Comunității Ortodoxe Române din Danemarca*, Aalborg, III, 1993, 34, p. 9-10.
  - V. Spinei, *Trecutul medieval al Brăilei într-o nouă abordare*, în vol. I. Cîndea, *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Edit. Istros, Brăila, 1995, p. VII-X.
  - V. Spinei, V. Cotiugă, *Siret, jud. Suceava, I. Zona bisericii Sf. Treime*, în *Cronica cercetărilor arheologice, Campania 1995*, București, 1995, p. 113-114, 188.
  - V. Spinei, *Alexandru Andronic* [necrolog], în *Arheologia Moldovei*, XVIII, 1995, p. 369-376.

- V. Spinei, *Extensie a diapazonului cognitiv pentru spațiul moldav din perioada prestatală*, în vol. I. Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII*, Edit. Helios, Iași, 1996, p. 5-6.

- V. Spinei, *Alexandru Ciorănescu – 85. Vocația enciclopedică*, în *Cronica*, Iași, XXXI, 21-22 (1449-1450), 1996, p. 16-17.

- V. Spinei, *Stages de documentation à Dumbarton Oaks de Washington, D.C.*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, Iași, III-IV, 1996-1997, p. 265-270.

- V. Spinei, *Notă preliminară*, în vol. *Spațiul nord-est-carpatic în mileniul întunecat*, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 1997, p. 7-9.

- V. Spinei, *Rememorări la ceas aniversar: Magistrul P. Ș. Năsturel la 75 de ani*, în *Dorul. Revistă lunară de cultură și politică editată în Danemarca*, VIII, 1998, 102, p. 28-29. Retipărit în *Dacia literară*, XI, SN, 31, 1998, 4, p. 13-15 și în vol. P. Ș. Năsturel, *Înșiruii istorice*, Edit. Dorul, Aalborg – Danemarca, 2000, p. 11-17.

- V. Spinei, *Retrospecție a universului mirific al cahlelor*, în vol. P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova medievală (Secolele XIV-XVII)*, Edit. Istros, Suceava, 1999, p. 7-9.

- V. Spinei, *Arheozoologia românească la ceasul sintezelor*, în vol. M. Udrescu, L. Bejenaru, C. Hrișcu, *Introducere în arheozoologie*, Edit. Corson, Iași, 1999, p. 9-11.

- V. Spinei, *Notificări privind ediția a doua a “Mării Negre”*, în vol. Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini la cucerirea otomană*, ed. a 2-a, Edit. Polirom, Iași, 1999, p. 9-11.

- V. Spinei, *Materialul ceramic ca reper al civilizației medievale*, în vol. A. Gorodenco, *Ceramica locală de la Orheiul Vechi în secolele XIV-XVI*, Edit. Istros, Brăila, 2000, p. V-VII.

- M. Spinei, V. Spinei, *Notă asupra ediției*, în vol. Basil Munteanu, *Istoria literaturii franceze. Clasicismul. Ideologia și literatura de idei*, I, Edit. Dorul, Aalborg – Danemarca, 2000, p. 45-49.

- V. Spinei, *Lăcașele de cult din Basarabia într-o nouă perspectivă*, în vol. V. Ghimpu, *Biserici și mănăstiri medievale din Basarabia*, Chișinău, 2000, p. 7-12.

- V. Spinei, *O ascensiune eclatantă frântă spre apogeu*, în vol. L. Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (1792-1821)*, Edit. Institutului European, Iași, 2001, p. 9-17.

- V. Spinei, *Arealul vrâncean medieval la sorocul unui temerar bilanț*, în vol. A. Paragină, *Habitatul medieval la Curbura exterioară a Carpaților în secolele X-XV*, Edit. Istros, Brăila, 2002, p. 9-11.

- V. Spinei, *Evocare: David Prodan*, în vol. *L-am cunoscut pe academicianul David Prodan*, Ed. N. Edroiu, I. Ciocian, I. Drăgan, Zalău, 2002, p. 164-179.

- V. Spinei, *Avatarurile dobândirii independenței României în prospectare americană*, în vol. F. Kellogg, *Drumul României spre independență*, Edit. Institutului European, Iași, 2002, p. 7-13.

- V. Spinei, *Abordare temerară a problemelor controversate ale istoriei românilor*, în vol. I. Cernat, *Momente din istoria Romaniei Orientale*, Iași, 2003, p. 1-4.

- M. Petrescu-Dîmbovița, V. Spinei, *Cuvânt înainte*, la vol. *Cercetări arheologice și istorice din zona lacului de acumulare Bicaz*, Edit. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2003, p. 11-22.

- V. Spinei, *Un mare cărturar: Șerban Papacostea la 75 de ani*, în *Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol"*, XXXIX-XL, 2002-2003, p. 813-815.

- V. Spinei, *Moment anniversaire: le professeur Dan Gh. Teodor à 70 ans*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, IX, 2003, p. 1-7.

- V. Spinei, *Sub flamura arheologiei medievale*, în vol. A. Artimon, *Orașul medieval Troțuș în secolele XIV-XVII. Geneză și evoluție*, Edit. Corgal Press, Bacău, 2003, p. 9-14.

- V. Spinei, *Perspectivă analitică asupra lăcașelor de cult din Moldova preștefaniană*, în vol. I. Cereteu, *Biserici și mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea)*, Edit. Istros, Brăila, 2004, p. IX-XI.

- V. Spinei, *Preface*, la vol. *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*, Edit. Trinitas, Iași, 2004, p. 7-8.

- V. Spinei, *Bizantinistica americană pe făgașul marilor împliniri*, în vol. W. Treadgold, *O istorie a statului și societății bizantine*, I, Edit. Institutului European, Iași, 2004, p. 7-10.

- V. Spinei, *Masă rotundă organizată la Accademia di Romania din Roma (septembrie 2004)*, în *Arheologia Moldovei*, XXVII, 2004, p. 366-367.

- V. Spinei, *Stagiu de documentare științifică în Suedia (noiembrie 2003)*, în *Arheologia Moldovei*, XXVII, 2004, p. 367-369.

- V. Spinei, *Călătorie de documentare științifică în Marea Britanie (2003)*, în *Arheologia Moldovei*, XXVII, 2004, p. 369.

- V. Spinei, *Laudatio magistrului Alexandru Zub*, în *Arheologia Moldovei*, XXVII, 2004, p. 371-374.

- V. Spinei, *Bibliographie* (în colab.), în vol. *Pour une Grande Histoire des Balkans des origines aux Guerres Balkaniques*, I, *Espaces – Peuples – Langues*, Direction: H. Antoniadis-Bibicou, A. Guillou, A.I.E.S.E.E., Paris, 2004, p. 247-281.

- M. Spinei, V. Spinei, *Notă asupra ediției*, în vol. Basil Munteanu, *Istoria literaturii franceze. Clasicismul. Ideologia și literatura de idei* [ed. a 2-a revăzută], Edit. Enciclopedică, București, 2004, p. XLI-XLVI.

- V. Spinei, *Stage de documentation à Römisch-Germanisches Zentralmuseum de Mainz / Mayence*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, X-XI, 2004-2005, p. 255-260.

- V. Spinei, *Hommage à un grand savant et créateur d'école*, în *Arheologia Moldovei*, XXVIII, 2005, p. 7-8.

- V. Spinei, *Conferirea titlului de Doctor Honoris Causa academicianului Mircea Petrescu-Dîmbovița la Universitatea din Suceava*, în *Arheologia Moldovei*, XXVIII, 2005, p. 39-40.

- V. Spinei, *Un mare editor al cărții de istorie: Marcel Popa la 65 de ani*, în *Revista Română*, XI, 2 (40), 2005, p. 4. Retipărit cu titlul *Marcel Popa sau profesionalism plus dăruire exemplară*, în *Dosarele Istoriei*, XI, 2006, 4 (116), p. 23-26.

- V. Spinei, *Homage on a venerable anniversary / Omagiere la o venerabilă aniversare*, în vol. *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, Edit. Trinitas, Iași, 2005, p.15-37. Textul românesc reprodus – cu titlul *Omagiere la o venerabilă vârstă* – în *Academica*, XV, 39, 2005, 176, p. 47-51.

- V. Spinei, V. Chirica, *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis pe făgașul unor noi perspective*, în vol. V. Mihailescu-Bîrliba, *Numismatica*, I, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2005, p. 7-9.

- V. Spinei, *Cuvânt înainte*, în vol. D. Floareș, *Fortificațiile Țării Moldovei din secolele XIV-XVII*, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2005, p. 9-12.

- V. Spinei, *Allocution*, în vol. *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Ed. V. Cojocaru, Edit. Trinitas, Iași, 2005, p. 9-10.

- V. Spinei, *Profesorul Demir Dragnev, membru corespondent al Academiei de Științe din Moldova, la 70 de ani*, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXIV, 2006, p. 333-335.

- V. Spinei, *Perspectiva unei noi oportunități*, în vol. T. D. Părpăuță, *Moneda în Dacia preromană. Secolele IV a. Chr.-I p. Chr.*, îngrijit de V. Mihailescu-Bîrliba, Edit. Trinitas, Iași, 2006, p. 11-12.

- V. Spinei, *Cuvînt înainte*, în vol. L. Bacumenco, *Ținutul Orheiului în secolele XV-XVI*, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2006, p. 7-8.

- V. Spinei, *Profesorul Alexandru Vulpe, membru corespondent al Academiei Române, la 75 de ani*, în *Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie*, Seria IV, XXXI, 2006, p. 211-213.

- V. Spinei, *Pe treptele consacrării pe plan internațional: Florin Curta*, în vol. F. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, trad. E. S. Teodor, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2006, p. V-X.

- V. Spinei, *Cuvînt înainte*, în vol. Gh. Postică, *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice, 1996-2001*, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2006, p. 9-10.

- V. Spinei, *Profesorul Alexandru Vulpe – membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași*, în *Arheologia Moldovei*, XXIX, 2006, p. 359-360.

- V. Spinei, *Completări la un articol privitor la cronica atribuită lui Amaretto Mannelli*, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXV, 2007, p. 220-222.

- V. Spinei, *Introduction*, în vol. Ch. J. Halperin, *Russia and the Mongols. Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*, Edit. Academiei Române, București, 2007, p. 7-9.

- V. Spinei, *O sinteză de indubitabilă relevanță*, în vol. Gh. Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V-XIII)*, Edit. Academiei Române, București, 2007, p. 7-9.

- V. Spinei, *O nouă prospectare sintetică a istoriei românilor*, în vol. I. Țurcanu, *Istoria românilor (cu o privire mai largă asupra culturii)*, Edit. Istros, Brăila, 2007, p. IX-XI.

- V. Spinei, *Stagiu de documentare la Römisch-Germanische Kommission de la Frankfurt am Main (august 2006)*, în *Arheologia Moldovei*, XXX, 2007, p. 445-449.

- V. Spinei and L. Munteanu, *Virgil Mihailescu-Bîrliba at an anniversary moment of mark*, în vol. *Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata*, Edit. Academiei Române, București, 2008, p. 17-20.

- V. Spinei, *Între ridicol, incompetență și lipsă de etică profesională*, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXVI, 2008, p. 349-354.

- V. Spinei, *Errata la ediția lucrării The Great Migrations apărută la Amsterdam*, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXVI, 2008, p. 354-356.

- V. Spinei, *Stage de documentation à Bonn (2008)*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, XIII-XIV, 2007-2008, p. 264-270.
- V. Spinei, *Dobrogea medievală – via gentium*, în vol. *Dobrogea 1878-2008. Orizonturi deschise de mandatul european*, coord. V. Ciorbea, Constanța, 2008, p. 62-63.
- V. Spinei, A. Rubel, *Sebastian Brather: Ein klingender Name in der europäischen Archäologie*, în vol. S. Brather, *Archaeology and Identity. Central and East Central Europe in the Earlier Middle Ages*, Edit. Academiei Române, București, 2008, p. 11-13.
- V. Spinei, *Erudition and sagacity: Walter Pohl*, în vol. W. Pohl, *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages. Conflicts, Migrations and Ethnic Processes*, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2008, p. 11-13.
- V. Spinei, *Cuvânt înainte*, în vol. F. Mureșan, *Biserica și viața religioasă în vremea lui Manuel I Comnenul (1143-1180)*, Edit. Trinitas, Iași, 2008, p. I-II.
- V. Spinei, *Sergei Klyashtornyj – From interpretations of Turkic runic inscriptions to great synthetic writings on Eurasian peoples*, în vol. S. Klyashtornyj, *Old Turkic Runic Texts and History of the Eurasian Steppe*, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2008, p. 11-13.
- V. Spinei, *Stagiu de documentare în Israel (2007)*, în *Arheologia Moldovei*, XXXI, 2008, p. 299-303.
- V. Spinei, *Popas documentar vienez în primăvara lui 2008*, în *Arheologia Moldovei*, XXXI, 2008, p. 304-306.
- V. Spinei, *O nouă contribuție privind reședințele boierești medievale*, în vol. C. N. Apetrei, *Reședințele boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI*, Edit. Istros, Brăila, 2009, p. 7-9.
- V. Spinei, *Ad lectorem*, în vol. *Historia sub specie aeternitatis. In honorem magistri Alexandru Zub*, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, p. 9-10.
- V. Spinei, *Michel Kazanski – un investigateur avisé de l'époque des Grandes Migrations*, în vol. M. Kazanski, *Archéologie des peuples barbares*, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, p. 9-13.
- V. Spinei, *Réflexions sur un anniversaire*, în vol. *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Ediderunt V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2009, p. 11-13.
- V. Spinei, *Rigoare și obiectivitate profesională pilduitoare: Academicianul Ștefan Ștefănescu / Rigueur et objectivité professionnelle exemplaires: l'Académicien Ștefan Ștefănescu*, în vol. *Studia varia in honorem*

Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii, Ediderunt C. Luca et I. Câdea, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, p. 11-18.

- V. Spinei, *Ars historiae: Alexandru Zub la 75 de ani*, în *Revista istorică*, SN, XX, 2009, 5-6, p. 576-579.

- V. Spinei, *Florin Curta: a fruitful balance between the archaeology and the history of the great migrations*, în vol. F. Curta, *Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2009, p. 13-15.

- V. Spinei, *Gânduri la o aniversare: Profesorul Nicolae Ursulescu*, în *Cercetări istorice*, SN, XXIV-XXVI, 2005-2007 (2010), p. 545-549.

- V. Spinei, *Vingt ans après. Două decenii de la structurarea autonomă a Institutului de Arheologie din Iași*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, p. 9-12. Reprodus – cu titlul *Două decenii de la structurarea autonomă a Institutului de Arheologie din Iași* – în *Academica*, XXI, 3, 245, 2011, p. 66-68.

- V. Spinei, *Conferirea titlului de Doctor Honoris Causa profesorului Peter Schreiner*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, p. 396-397.

- V. Spinei, *Investigații științifice în bibliotecile, muzeele și catedralele britanice (2009)*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, p. 398-402.

- V. Spinei, *O întâlnire providențială*, în *De Narratione. Trivium et Quadrivium*, I, 2010, p. 73-76.

- V. Spinei, *Ipostază aniversară: Radu Harhoiu / Hypostase anniversaire: Radu Harhoiu*, în vol. *Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu / Archäologische Studien für Radu Harhoiu zum 65. Geburtstag*, ed. A. Măgureanu, E. Gáll, București, 2010, p. IX-XII.

- V. Spinei, *Heiko Steuer – an exceptional academic pursuit*, în vol. H. Steuer, *European Societies in the First Millenium AD. Archaeology, History and Methodology*, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2010, p. 11-14.

- V. Spinei, *Institutul de Istorie „George Barițiu” la un marcant jubileu*, în vol. *Activitatea științifică la Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*, ed. N. Edroiu, Edit. Enciclopedică, București, 2011, p. 17-18.

- V. Spinei, *Arheologia Moldovei la bilanțul unei jumătăți de secol de la apariție / Arheologia Moldovei – a report half a century after the first issue*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, p. 7-14. Reprodus – cu succinte modificări, cu titlul *Periodicul Arheologia Moldovei la bilanțul unei jumătăți de secol de la apariție* – în *Academica*, XXII, 10-11, 252-253, 2011, p. 57-60.

- V. Spinei, *Privilegiu călătorăresc: călătorie de documentare în Israel (2010)*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, p. 365-370.

- V. Spinei, *Stagiu de documentare berlinez (2010)*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, p. 371-374.
- V. Spinei, *Prof. dr. Ionel Căndea, un reprezentant proeminent al medievisticii românești*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, p. 378-380.
- V. Spinei, *Limpeziri în sfera civilizației medievale de la curbura Carpaților*, în vol. E. Lupu, *Ctitori și ctitorii la curbura Carpaților în veacurile XIV-XVIII*, Edit. Doxologia, Iași, 2011, p. 7-8.
- V. Spinei, *A qagan of Eurasian-Oriental studies: Peter B. Golden*, în vol. P. B. Golden, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2011, p. 9-14.
- V. Spinei, *Mărturisiri*, în *Academica*, XXII, 2012, 260-261, p. 51-55.
- V. Spinei, *Jus Valachicum în prospectarea lui Grzegorz Jawor / Jus Valachicum dans la recherche de Grzegorz Jawor*, în vol. G. Jawor, *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în evul mediu târziu*, Edit. Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 2012, p. 9-18.
- V. Spinei, *Evoluția orașului Iași din perspectiva topografiei istorice*, în vol. C. Hriban, *Iașii în secolele XV-XVIII. Elemente de topografie istorică*, Edit. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2012, p. 7-9.
- V. Spinei, *La valeur n'attend point le nombre des années: Oliver Jens Schmitt*, în vol. O. J. Schmitt, *Südosteuropa und die Adria im späten Mittelalter*, Edit. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2012, p. 9-13.

H. Recenzii și note bibliografice

- A. Oldeberg, *Metalltechnik under wikingatid och medeltid*, Stockholm, 1966, în *Studii. Revistă de Istorie*, 20, 1967, 5, p. 1056-1058.
- *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 3, Freiburg-München, 1975-1976, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XV, 1978, p. 603-605.
- P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare, II, Așezarea medievală (secolele XIII-XV)*, București, 1977, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XV, 1978, p. 547-549.
- *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 4, Freiburg-München, 1977-1978, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XX, 1981, 3, p. 554-555.
- G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, în *Cercetări Istorice*, S.N., XII-XIII, 1981-1982, p. 701-703.
- Th. Nägler, *Die Ansiedlung der Siebenbürgen Sachsen*, București, 1979, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXI, 1982, 2, p. 304-308.

-
- E. Neamțu, V. Neamțu, S. Chepte, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, Iași, 1980, în *Dacia*, N.S., XXVI, 1982, p. 188-191.
  - D. Dvoichenko-Markov, *Byrlad – The First Moldavian Principality*, 1980, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XX, 1983, p. 452.
  - M. Păcurariu, *Începuturile Mitropoliei Transilvaniei*, București, 1980, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XX, 1983, p. 452-454.
  - H. Zimmermann, *Veacul întunecat*, București, 1983, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXI, 1984, p. 605-606.
  - M. D. Matei, E. I. Emandi, O. Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei*, Suceava, 1982, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXI, 1984, p. 643-644.
  - E. N. Abîzova, P. P. Bârnea, A. A. Nudelman, *Drevnosti Starogo Orcheja. Zolotoordynskij period*, Chișinău, 1981, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXI, 1984, p. 546-547.
  - H. Weczerka, *Deutsche Siedlungen und Einflüsse deutschen Stadtrechts in den mittelalterlichen Fürstentümern Moldau und Walachei*, 1983, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXI, 1984, p. 644.
  - E. N. Abîzova, P. P. Bârnea, A. A. Nudelman, *Drevnosti Starogo Orcheja. Moldavskij period*, Chișinău, 1982, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXII, 1985, 2, p. 883.
  - G. B. Fedorov, G. F. Cebotarenko, M. S. Velikanova, *Braneștiskij mogil'nik X-XI vv.*, Chișinău, 1984, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXII, 1985, 2, p. 883-884.
  - P. Ș. Năsturel, *A propos du Tenou Ormon (Teleorman) de Kinnamos*, în *Geographica Bizantina*, Paris, 1981, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXII, 1985, 2, p. 884.
  - D. Gh. Teodor, *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați*, Iași, 1984, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXII, 1985, 2, p. 807-809.
  - D. Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster, 1982, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”*, XXII, 1985, 2, p. 841-843.
  - E. Neamțu, V. Neamțu, S. Chepte, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, II, Iași, 1984, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXV, 1986, 1-2, p. 123-126.
  - *Archaeological Research in Slovakia*, Nitra, 1981, în *Memoria Antiquitatis*, XV-XVII, 1983-1985 (1987), p. 304-310.

- V. Chirica, N. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I-II, Iași, 1984-1985, în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, 1-2, p. 236-239.
- A. Miron, *Das Gräberfeld von Horath. Untersuchungen zur Mittel- und Spätlatènezeit im Saar-Mosel-Raum*, în *Trierer Zeitschrift*, 49, 1986, în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p. 331.
- G. A. Fyodorov-Davydov, *The Cultures of the Golden Horde Cities*, Oxford, 1984, în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p. 338-339.
- P. Chihai, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, München, 1983, în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p. 340-341.
- *Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și de continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și a Dobrogei*, Galați, 1987, în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p. 341-342.
- *Archeologičeskie issledovanija v Moldavii v 1983 g.*, Chișinău, 1988, în *Arheologia Moldovei*, XIII, 1990, p. 243-244. Retipărit în *Patrimoniul*, Chișinău, 1991, 2, p. 186-191.
- A. Armbruster, *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10.-16. Jahrhundert*, Köln-Viena, 1990, în *Arheologia Moldovei*, XV, 1992, p. 216-217.
- D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini și până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, în *Carpica*, XXIII, 1992, 1, p. 227-231.
- J. Rogister, *Sept comtes-rendus inédits de Georges I. Brătianu*, în *Parlements, Estates and Representation*, 10, 1990, în *Arheologia Moldovei*, XVI, 1993, p. 332-334.
- *Archeologičeskie issledovanija v Starom Orchee*, red. princ. P. P. Bârnea, în *Historia Urbana*, I, 1993, 2, p. 225-227.
- C. Bălint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, Viena-Köln, 1989, în *Analele Brăilei*, SN, II, 2, 1996, p. 596-600.
- Gh. I. Brătianu, *Cuvinte despre români. Zece conferințe și prelegeri*, ed. I. Toderașcu, Iași, 1996, în *Revista Istorică*, N.S., 8, 1997, 11-12, p. 792-795.
- *Gorod Bolgar. Remeslo metallurgov, kuznetzov, litejščikov*, red. G. A. Fedorov-Davîdov, Kazan, 1996, în *Historia Urbana*, V, 1997, 2, p. 282-284.
- V. Antonova, *Shumen i Shumenskata krepost*, Șumen, 1995, în *Historia Urbana*, V, 1997, 2, p. 284-285.
- Al. Madgearu, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, București, 1997, în *Arheologia medievală*, II, 1998, p. 234-238.
- D. Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, VI, 1999, p. 216-219.

-
- Al. Artimon, *Civilizația medievală urbană din secolele XIV-XVII (Bacău, Tg. Trotuș, Adjud)*, Bacău-Iași, 1998, în *Historia Urbana*, VII, 1999, 1-2, p. 208-211. Retipărit – cu titlul *Geneza și evoluția orașelor Bacău, Tg. Trotuș și Adjud* – în *Sinteze literare, critice, sociale*, IX, 10 (313), 1998, p. 9.
  - I.-A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, în *Arheologia Moldovei*, XX, 1997 (1999), p. 235-237.
  - E. M. Constantinescu, *Memoria pământului dintre Carpați și Dunăre*, Buzău, 1999, în *Arheologia medievală*, III, 2000, p. 303-305.
  - G. Gh. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (secolele IX-XI)*, Constanța, 2000, în *Arheologia Moldovei*, XXIII-XXIV, 2001-2002 (2003), p. 433-434.
  - I. Țurcanu, *Moldova antisovietică. Aspecte din lupta basarabenilor împotriva ocupației sovietice. 1944-1953*, Chișinău, 2000, în *Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol"*, XXXIX-XL, 2002-2003, p. 735-739.
  - A. M. Velter, *Transilvania în secolele V-XII*, București, 2000, în *Arheologia Moldovei*, XXV, 2002 (2004), p. 330-332.
  - Ș. Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București, 2001, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXI, 2003, p. 446-450.
  - L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, București, 2001, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXI, 2003, p. 460-462.
  - D. Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004, în *Arheologia Moldovei*, XXVII, 2004, p. 344-346.
  - *Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, Hrsg. v. L. Wamser, München, 2004, în *Arheologia Moldovei*, XXIX, 2006, p. 305-308.
  - L. Bejenaru, *Arheozoologia spațiului românesc medieval*, Iași, 2003, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XLVI, 2007, 1-4, p. 388-390.
  - D. Ciobanu, *Exploatarea sării în perioada marilor migrații (sec. I-XIII e.n.) în spațiul carpato-dunărean*, Buzău, 2002, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XLVI, 2007, 1-4, p. 390-393.
  - A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII*, București, 2005, în *Arheologia Moldovei*, XXX, 2007, p. 405-406.
  - L. Chiriac, *Monumentele religioase medievale din zona Bârladului*, Iași, 2007, în *Arheologia medievală*, VII, 2008, p. 352-355.

- I. Zimonyi, *Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ġaiḥānī-Tradition*, Herne, 2006, în *Südost-Forschungen*, München, 67, 2008, p. 419-424.

- *Salz-Reich. 7000 Jahre Hallstatt*, Hrsg. A. Kern, K. Kowarik, A. W. Rausch, H. Reschreiter, Viena, 2008, în *Arheologia Moldovei*, XXXIII, 2010, p. 344-346.

- M. Rady, *The Gesta Hungarorum of Anonymous Notary of King Béla. A translation*, in *The Slavonic and East European Review*, 87, 2009, 4, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXVIII, 2010, p. 261-265.

- I. G. Konovalova, *Восточная Европа с сочинениях арабских географов XIII-XIV вв.*, Moscova, 2009, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXVIII, 2010, p. 277-284.

- G. D. Hânceanu, *Evoluții etno-demografice și culturale în bazinul Bârladului (Secolele VI-XI)*, Iași, 2011, în *Arheologia Moldovei*, XXXV, 2012, p. 362-363.

OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA ARHEOLOGIA EPOCII TIMPURII A MIGRAȚIILOR ÎN BANAT - ETAPA D1

Daniela Tănase*

Cuvinte cheie: etapa D1, cronologie, orizont post-cerneahovian, influențe răsăritene, așezări, necropole
Schlüsselwörter: Stufe D1, Chronologie, nachčernjachovzeitlicher Horizont, östliche Einflüsse, Siedlungen, Gräberfelder

În antichitatea târzie, odată cu mișcările de populație care vor declanșa marea migrație a popoarelor spre centrul și vestul Europei, Banatul de câmpie (regiunea dintre Mureș, Tisa, Dunăre, Munții Poiana Ruscă și Munții Banatului) a fost scena unor schimbări culturale evidente. Începând cu ultima treime a secolului al IV-lea p. Chr. apar aici primele reflexe arheologice ale epocii timpurii a migrațiilor.

În stadiul actual al cercetărilor, în absența unor săpături arheologice extinse în situri din Banat (poate cu excepția sitului arheologic de la Timișoara-*Freidorf*), precum și din cauza publicării parțiale a descoperirilor sau a nepublicării rezultatelor unor cercetări, se știe destul de puțin despre peisajul arheologic al acestei epoci.

Precaritatea informației arheologice și faptul că nu s-a realizat o periodizare cronologică mai bine delimitată pentru descoperirile din Banatul de câmpie, racordată la cronologia central-europeană a epocii romane și a celei timpurii a migrațiilor, au dus la obținerea unei imagini deformată asupra realităților arheologice ale acestei perioade istorice. În continuare vom încerca o scurtă prezentare a izvoarelor arheologice databile în ultimul sfert al secolului IV–începutul secolului V p. Chr. În acest răstimp așezările din Banat, la fel ca cele din Câmpia Panonică, cunosc o perioadă de prosperitate reflectată de bogăția materialului ceramic¹; acum apar și elemente culturale de origine răsăriteană oglindite atât în așezări, cât și în necropole.

---

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, e-mail: danielaetanase@yahoo.com.

¹ Vaday 2011, p. 234.

1. *Probleme de cronologie*

În literatura de specialitate din țara noastră descoperirile arheologice din Banat care aparțin perioadei antice și a migrațiilor nu au fost datate mai restrâns și nici adaptate la sistemul cronologic² pentru Europa centrală și răsăriteană perfectate de V. Bierbrauer³ și J. Tejral⁴, cu toate că acest lucru ar fi fost posibil, date fiind analogiile cu descoperirile din Câmpia Panonică, un demers în acest sens fiind inițiat în România în anii '90 ai secolului trecut⁵. Astfel, s-a preferat datarea pe intervale îndelungate de timp, sec. I–IV, sec. III–IV p. Chr. sau sec. II–V p. Chr., deși se puteau face departajări cronologice ale nivelurilor și complexelor de locuire, așa cum s-a procedat recent în cazul sitului arheologic de la Timișoara-*Freidorf*⁶. Din acest motiv s-a presupus că ultimul sfert al secolului al IV-lea în Banat ne este încă necunoscut din perspectiva culturii materiale⁷. În ultimii ani s-a discutat cronologia epocii timpurii a migrațiilor pe teritoriul actual al României, dar cu referire în special la Transilvania și regiunea extracarpatică⁸, trimiterile la descoperiri din Banat fiind doar contextuale⁹.

Perioada secolelor IV-V, mai precis ultimele două-trei decenii ale secolului al IV-lea și prima jumătate a secolului al V-lea, este definită în literatura de specialitate din Ungaria drept epoca hunică¹⁰, aceasta fiind împărțită în două perioade istorice. Prima dintre acestea este perioada de dinainte de venirea hunilor, în care populații de neam iranic și germanic, care locuiau în stepa nordpontică și în afara arcului carpatic, au fugit din calea acestora, refugiindu-se inclusiv în teritoriile sarmaților din Câmpia Panonică. Cea de-a doua perioadă este denumită epoca hunică a lui Attila, fiind marcată de așezarea hunilor în bazinul carpatic și, implicit, de schimbarea puterii politice în *Barbaricum*. Drept urmare, răspândirea așa-numitelor artefacte de origine răsăriteană este un fenomen întâlnit în ambele perioade menționate¹¹.

Însă I. Bóna considera că nu se poate vorbi despre o epocă hunică în interiorul bazinului carpatic încă din anii 378-380, atâta timp cât există

² Schmauder 2002, p. 26, Tab.1, 28.

³ Bierbrauer 1980, p. 131-138, Bierbrauer 1994, p. 133, p. 139, nota 278.

⁴ Tejral 1997, p. 351, p. 391.

⁵ Harhoiu 1990, Harhoiu 1998, Pl. CXXXVIII-CXL.

⁶ Mare *et alii* 2011, vezi cap. II și IV.

⁷ Harhoiu 1999, p. 64.

⁸ Opreanu 2002, Stanciu 2008, Ciupercă, Măgureanu 2008.

⁹ Ciupercă, Măgureanu 2008, p. 123, p. 125.

¹⁰ Vaday 1989, p. 209-210.

¹¹ Vaday 1994, p. 105.

informații scrise care documentează prezența hunilor doar din preajma anului 420 în Câmpia Panonică și din jurul anului 430 în fosta provincie Pannonia¹². Pe de altă parte, M. Párducz afirma că foarte importantă pentru așezarea hunilor la Dunărea Mijlocie a fost apariția unor grupuri hunico-alano-gote în Pannonia și colonizarea lor ca federați în interiorul granițelor imperiului. Aceasta nu înseamnă că hunii s-au așezat aici în număr mare, ci ar dovedi interesul lor pentru acapararea conducerii politice în regiune. Din perspectiva culturală arheologică acest interes s-a materializat prin apariția unor noi tipuri de obiecte și ritualuri, cel mai devreme între anii 375-380¹³.

În opinia noastră, pentru intervalul de timp dintre anii 380-410/420 în bazinul carpatic ar fi mai potrivită utilizarea unei denumiri legate de un sistem cronologic bazat pe analiza artefactelor arheologice din așezări și necropole, respectiv etapa D1 sau a unei denumiri generice, cum ar fi perioada de început a epocii migrațiilor. Cu toate că a existat o pătrundere a artefactelor de origine răsăriteană înainte de invazia hunilor în bazinul carpatic, se observă totuși schimbări culturale evidente *post* anul 420 care au putut fi surprinse arheologic și aparțin etapei D2 (410-450)¹⁴. Din punctul de vedere al culturii materiale rămâne încă un deziderat al cercetării stabilirea artefactelor specifice acestor două orizonturi cronologice D1 și D2 (mai ales în ceea ce privește formele ceramice), deoarece până acum nu s-a făcut o departajare clară a materialelor arheologice provenite din așezări datate în așa-zisa epocă hunică cu cele două perioade ale sale, considerându-se că există o continuitate a culturii materiale din ultimul sfert al secolului al IV-lea și până la lupta de la Nedao în anul 454.

Doar din perspectiva cercetării necropolelor s-a observat faptul că în Câmpia Panonică începe să se contureze un orizont arheologic contemporan cu sfârșitul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, caracterizat prin întrebuințarea unor piepteni cu mâner semicircular sau ascuțit, cataramă cu inelul îngroșat și placa pătrată, fibule cu piciorul întors dedesubt, din fier, lungi de 8-9 cm, fibule cu placă la cap și la picior, din argint și bronz, anumite tipuri de mărgelă și pandantive de forme răsăritene etc¹⁵.

În cele ce urmează ne vom referi la descoperirile arheologice din Banat care corespund, din punctul nostru de vedere, etapei D1 a epocii timpurii a migrațiilor, respectiv ultima treime a secolului IV p. Chr. și primul/primele două decenii ale secolului V p. Chr.

¹² Bóna 1971, p. 266-268, Bóna 1991, p. 50-51.

¹³ Párducz 1974, p. 197-198.

¹⁴ Schmauder 2002, p. 26, Tab.1.

¹⁵ Schmauder 2002, p. 29.

2. Descoperiri arheologice

A. Așezări

În câmpia bănățeană au fost cercetate mai multe așezări¹⁶, dar nu în cadrul unor săpături arheologice de amploare care să permită delimitarea întregului spațiu locuit, excepție face situl arheologic de la Timișoara-*Freidorf* din care a fost cercetată aproape întreaga suprafață. Doar o parte dintre așezările cercetate au niveluri de locuire care se pot data la sfârșitul secolului al IV-lea–începutul secolului al V-lea.

Astfel, în așezarea de la Timișoara-*Freidorf* s-a descoperit un nivel de locuire databil în ultima treime a secolului IV–începutul secolului V¹⁷, caracterizat prin prezența într-o pondere însemnată a ceramicii lucrate la roata înceată dintr-o pastă nisipoasă, de culoare cărămizie sau brună, ușor zgrunțuroasă, cu o paletă decorativă bogată: fascicule de linii vălurite, șiruri de liniuțe oblice crestate cu roțița, șiruri de împunsături, iar ca forme apar oale de diverse mărimi, capace, castroane și strecurători (Pl. II). Această ceramică era utilizată în special la gătit. De asemenea, numeroasă este și ceramica lucrată la roata rapidă, dintr-o pastă fină, de culoare cenușie, de diverse nuanțe, uneori decorată prin lustruire (Pl. I). Formele acestui tip de ceramică sunt foarte variate: chiupuri, oale, amfore, căni, boluri, pahare, acestea fiind întrebuințate la păstrarea proviziilor, a hranei gătite și la servirea mesei.

O altă așezare în care a fost documentat un nivel de locuire databil, în opinia noastră, în etapa D1 a fost cercetată la Foeni-*Seliște* (jud. Timiș)¹⁸. Alături de vase din ceramică modelată la roata înceată, dintr-o pastă nisipoasă, de culoare cărămizie a fost descoperită și o cătuie ornamentată la bază cu alveole, tipică sfârșitului secolului IV p. Chr.¹⁹. În mai multe așezări din Transilvania s-au descoperit asemenea cățui cu alveole la bază (folosite se pare ca opaițe), un exemplu în acest sens fiind așezarea de la Suceag (jud. Cluj) unde acestea au apărut în nivelul de locuire datat *post* anul 380 sau în jurul acestuia și care aparține orizontului post-cerneahovian²⁰. De altfel, s-a stabilit că acestea apar doar în contexte arheologice databile între a doua jumătate a secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea²¹.

¹⁶ Bejan 1981, Bejan 1981 a, Mare 2004, p. 27-61, Benea 1996, p. 222-300.

¹⁷ Tănase 2011, p. 52-56.

¹⁸ Szentmiklosi, Timoc 2005.

¹⁹ Timoc, Szentmiklosi 2008, p. 118.

²⁰ Opreanu 2002, p. 178.

²¹ Opreanu 1993, p. 252-254.

Un vas de cult de formă rectangulară, cu desene de tip tamga, descoperit la Timișoara-*Ciorenii*²², ar putea fi un indiciu că în această așezare a existat un nivel de locuire care aparține orizontului cronologic D1. În această perioadă de timp, în bazinul carpatic desenele tamga nu mai au rolul de însemn tribal, la fel ca în zona răsăriteană a Europei. Astfel că, aceste recipiente cu desene aveau mai degrabă o funcție legată de cultul soarelui și al focului, fiind răspândite la est de cursul mijlociu și inferior al Tisei, adică în acea parte a bazinului carpatic în care au ajuns alanii, care cunoșteau și practicau acest cult în regiunea lor de baștină²³. Vase rectangulare de aceeași factură au mai fost descoperite în așezarea de la Timișoara-*Freidorf*²⁴, precum și în necropola de la Vrșac-*Crvenka* (Serbia)²⁵. Nivelul de locuire corespunzător etapei D 1 de la Timișoara-*Ciorenii* este atestat și prin descoperirea unor cești tronconice cu toartă și alveole la bază, precum și a unor strecurători²⁶, forme ceramice specifice abia în ultima treime a secolului IV p. Chr. Această așezare a fost datată în secolele III–IV, recunoscându-se existența unui nivel de locuire din secolul al IV-lea doar pe baza vasului cu desene, considerate a fi paleocreștine²⁷.

În Câmpia Banatului mai sunt documentate câteva situri arheologice în care au fost efectuate săpături, însă despre acestea au fost publicate doar câteva informații laconice. Astfel, la Izvin (jud. Timiș) au fost efectuate cercetări de suprafață și un sondaj de proporții reduse, rămas inedit până astăzi, ocazie cu care s-a descoperit ceramică cenușie lucrată la roată, tipologic specifică pentru cultura Sântana de Mureș²⁸. Dintr-o așezare descoperită în localitatea Ictar-Budinț (jud. Timiș)²⁹ provine un pieptene cu mâner semicircular, însă nu ne este cunoscut contextul de descoperire, știm doar că a fost găsit în anul 1971 în urma unor cercetări arheologice³⁰ (Pl. IV.1). Un pieptene cu mâner semicircular a fost descoperit și la Giarmata (jud. Timiș), într-o groapă care aparține unei așezări cercetate în anul 2010³¹. Se cuvine aici menționat faptul

²² Benea, 1995-1996, p. 369-370.

²³ Vaday, Medgyesi 1993, p. 87-88.

²⁴ Tănase 2011, p. 49, p. 166, Pl. XXVI.2.4.

²⁵ Simovljevič 1957, p. 63, Pl. I.2.

²⁶ Bejan, Benea, Mare 1986, p. 22-23.

²⁷ Bejan, Benea, Mare 1986, p. 28.

²⁸ Moroz-Pop 1983, p. 473.

²⁹ Moroz-Pop 1993, p. 153.

³⁰ Mare 2005, p. 35, p. 47, nota 3.

³¹ Pieptenele a fost descoperit cu ocazia cercetărilor arheologice preventive desfășurate în anul 2010 la autostrada Arad -Timișoara, situl 10, km 43.300+ 43.600. Mulțumim pentru

că piepteni cu mânerul semicircular încep să apară în Câmpia Panonică abia după jumătatea secolului al IV-lea³².

O descoperire deosebit de interesantă este cea de la Lenauheim (jud. Timiș), care constă în șapte vase întregi (castroane, chiupuri, vase amforoidale) pentru care, din păcate, nu cunoaștem contextul în care au apărut, se știe doar că au fost găsite împreună³³ (Pl. III). Vasele au fost datate în secolul IV p. Chr.³⁴. Continuă să rămână incert scopul depunerii acestor vase: dacă este vorba despre depozitul unui meșter olar sau despre „cămara” unei persoane înstărite, mai ales în condițiile în care nu s-au întreprins cercetări arheologice la locul acestei descoperiri. Cu toate că nu cunoaștem contextul de descoperire, este clar că aici a fost o așezare și vasele nu au fost depuse izolat.

Descoperirea de la Lenauheim nu este singulară. Tot în Banat, la Vršac-*Crvenka* (Serbia), un grup de șapte vase din ceramică de culoare cenușie a fost recuperat dintr-o groapă cu pereții arși, parțial distrusă; acestea au fost datate în cea de-a doua jumătate a secolului IV p. Chr.³⁵. Depunerea vaselor de la Lenauheim, Vršac-*Crvenka*, Subotica (Serbia), precum și în alte locuri din Câmpia Tisei mijlocii este văzută de A. H. Vaday ca o consecință a atacurilor gepizilor după lupta de la Nedao (454) în urma căreia a fost distrus imperiul hunic și au fost nimicite așezările sarmaților³⁶. În stadiul actual al cercetărilor și în condițiile în care contextele de descoperire ale acestor grupuri de vase sunt de multe ori incerte, nu putem decât să formulăm ipoteza potrivit căreia depozitarea unor vase nu se făcea neapărat ca urmare a unor atacuri ale năvălitorilor, ci mai degrabă era o modalitate de păstrare a hranei în condiții optime de temperatură, mai ales pe timp de vară sau, de ce nu, magazia unui atelier de olărie. De asemenea, există indicii că aceste vase se datează mai curând în etapa D1, deoarece unele dintre ele sunt decorate cu motive animaliere stilizate, fiind produsul unui atelier de olărie care a funcționat în sudul Câmpiei Panonice spre sfârșitul veacului al IV-lea și ale cărui mărfuri s-au răspândit în acest ținut³⁷. Motivele figurale apar abia în a doua jumătate

---

informații dr. Lavinia Grumeza, Muzeul Județean de Entografie și al Regimentului de Graniță Caransebeș.

³² Pintye 2009, p. 177.

³³ Bejan 1973, p. 131.

³⁴ Bejan 1973, p. 136.

³⁵ Simovljevič 1957, p. 62, p. 65, Pl. VII.1-7.

³⁶ Vaday 1997, p. 106-107.

³⁷ Vady 1982, p. 127-128.

a secolului IV, ca urmare a influențelor culturale exercitate asupra populației locale de către germanici și alani care au adus alte tehnici și forme decorative ale olăritului, preluate apoi de populația locală³⁸.

În ultimele decenii ale secolului XX au fost întreprinse cercetări arheologice în așezări situate în partea de Banat care aparține astăzi Serbiei, la Baranda, Padej, Banatski Karlovac și Alibunar. S. Trifunović a făcut o departajare cronologică a așezărilor cercetate, pe care le datează între sfârșitul secolului al III-lea–mijlocul secolului al IV-lea (siturile de la Baranda-*Ciglana*, Alibunar-*Male Livade* și *Seliste*, Banatski Karlovac-*Ciglana-stari iskop*) și sfârșitul secolului al IV-lea–începutul secolului al V-lea (Padej-*Ciglana* și Banatski Karlovac-*Kalvarija*)³⁹. Însă toate siturile arheologice menționate anterior se datează mai curând în orizontul cronologic D 1, având clare analogii atât în așezarea de la Timișoara-*Freidorf*, cât și în alte așezări din sudul Câmpiei Panonice, datate în ultima treime a secolului IV–primul/primele două decenii ale secolului V. În așezările exemplificate s-au descoperit fragmente ceramice de la vase lucrate la roată înceată, de culoare cărămizie, decorate cu linii în val⁴⁰, care apar abia după jumătatea secolului al IV-lea⁴¹. Pe fragmente de ceramică lucrată la roata rapidă, de culoare cenușie apare un decor lustruit în formă de plasă cu ochiuri rombice⁴², întrebuițat mai cu seamă în perioada sarmatică târzie-hunică⁴³, motiv decorativ care apare și pe un vas din ceramică de culoare cenușie, în formă de butoiăș, descoperit la Banatski Karlovac-*Ciglana-stari iskop*⁴⁴, specific aceleiași epoci⁴⁵.

La Padej-*Ciglana* au fost cercetate complexele unei așezări, locuințe de tip bordei și semibordei, gropi de provizii, precum și cinci morminte despre care se spune doar că aveau gropile dreptunghiulare, două dintre acestea fiind jefuite; analiza antropologică a dovedit că defuncții erau sarmați⁴⁶. Din succinta prezentare nu aflăm, din păcate, nicio informație cu privire la orientarea mormintelor, despre eventuale piese de inventar și nici dacă există vreo legătură între aceste morminte și așezare.

³⁸ Vaday, Medgyesi 1993, p. 63.

³⁹ Trifunović 1999-2000, p. 82.

⁴⁰ Trifunović 1999-2000, p. 85, Pl. I.30-36.

⁴¹ Vaday, Medgyesi 1993, p. 63.

⁴² Trifunović 1999-2000, p. 86, Pl. II.9; p. 89, Pl. V.

⁴³ Vaday 1989, p. 161.

⁴⁴ Trifunović 1999-2000, p. 89, Pl. V.

⁴⁵ Vaday 1989, p. 159.

⁴⁶ Trifunović 1999-2000, p. 68.

O situație interesantă a fost înregistrată la Banatski Karlovac-*Kalvarija*. Aici așezarea a fost distrusă de săpăturile efectuate la o cărămidărie și s-a mai putut cerceta o singură locuință de tip semibordei, în care s-a descoperit și scheletul unei femei așezate pe spate cu picioarele îndoite. Nu s-a descoperit groapa mormântului și s-a presupus că a fost depusă după abandonarea locuinței⁴⁷. În mormântări în așezări au fost documentate în mai multe situri arheologice din Câmpia Panonică, însă defuncții (femei, copii, bărbați în vârstă) au fost depuși în gropi menajere⁴⁸. Aceste îngropări sunt văzute ca o consecință a evenimentelor care au avut loc după moartea lui Attila (453)⁴⁹, când gepizii au luat în stăpânire teritoriile locuite anterior de sarmați. Însă în Câmpia Panonică, la Tiszaföldvár (Ungaria), s-a observat că în mormântările au fost făcute într-un strat de distrugere al așezării⁵⁰. La Banatski Karlovac-*Kalvarija* nu este consemnată această situație, astfel că în acest caz ar putea fi vorba despre în mormântări într-o așezare abandonată de mai multă vreme (așa cum s-a întâmplat în așezarea de la Timișoara-*Freidorf*), cu toate că poziția scheletului este una mai puțin obișnuită, fiind singura în mormântare de acest fel atestată arheologic în Banat.

B. Necropole

Deși etapei D1 îi sunt caracteristice cimitirele cu morminte numeroase, până în acest moment pe teritoriul Banatului nu a fost cercetat nici unul exhaustiv, ci doar porțiuni de necropole. Astfel, cunoaștem mormântul de la Timișoara-*Pădurea Verde*⁵¹, orientat N-S, fragmentul de necropolă de la Dudeștii Vechi-*Movila lui Dragomir*, cu morminte orientate S-N⁵² și, recent, șase morminte la Giarmata, orientate S-N (cinci) și N-S (unul)⁵³. Doar la Novi Knezevac (Serbia) au fost găsite 10 morminte⁵⁴, se pare orientate S-N⁵⁵ și la Vrșac-*Crvenka* 12 morminte⁵⁶, orientate N-S. Într-un mormânt distrus de la Šurjan (Serbia) s-a descoperit o fibulă cu placa la cap semicirculară și cea de

⁴⁷ Trifunović 1999-2000, p. 66-67.

⁴⁸ Vaday 1997, p. 86.

⁴⁹ Vaday 1997, p. 86.

⁵⁰ Vaday 1997, p. 86.

⁵¹ Radu 1973, p. 147-149.

⁵² Tănase 2003-2004, p. 233-234.

⁵³ Mulțumim pentru informații dr. Lavinia Grumeza.

⁵⁴ Párducz 1957, p. 94-98.

⁵⁵ Párducz 1957, p. 94.

⁵⁶ Simovljevič 1957, p. 57-58, p. 63-64.

la picior romboidală, dintr-un alt mormânt, descoperit la Starčevo (Serbia), provine un pieptene cu mâner semicircular, iar cinci piepteni de os cu mâner semicircular au fost descoperiți la Stara Palanka (Serbia)⁵⁷. Tot în acest orizont cronologic par să se dateze și două morminte descoperite în colțul nord-vestic al Banatului, la Újszentiván și Klárafalva B (Ungaria)⁵⁸.

Deocamdată în Banat nu există niciun sit arheologic publicat, databil în epoca timpurie a migrațiilor, în care să se fi cercetat așezarea și necropola aferentă. La Timișoara-*Pădurea Verde* s-au descoperit complexe arheologice care aparțin unei așezări⁵⁹ și un mormânt. Cercetările au fost efectuate în anii '50 și '60 ai secolului XX, precum și în anul 2000⁶⁰, însă fără a se putea face vreo legătură între complexe arheologice găsite (care, pe baza materialului ceramic, par mai degrabă a se data înspre sfârșitul secolului III—prima jumătate a secolului IV), dacă aparțin sau nu aceleiași așezări. În 1969 a fost descoperit mormântul unei femei, orientat N-S, datat la sfârșitul secolului al III-lea—începutul secolului al IV-lea⁶¹. Ulterior s-a propus încadrarea sa la sfârșitul secolului IV⁶², ceea ce pare mai verosimil. Astfel, în mormânt s-au descoperit două fibule, fapt specific portului germanic, oglindind un contact între purtătorii culturii cerneahoviene și sarmații din câmpia Banatului. Mai apoi, forma biconică a corpului căniței și linia maximă a diametrului situată în apropierea fundului este obișnuită în aria culturii Sântana de Mureș-Cerneahov⁶³. Acest mormânt aparține probabil unui cimitir mai întins, distrus de construcția și extinderea permanentă a Uzinelor Mecanice Timișoara în anii '50–'60 ai secolului trecut. Astfel că sondajele de mică amploare efectuate în anul 1969 au fost menite să lămurească unele probleme reperate încă din anul 1956⁶⁴.

La Timișoara-*Pădurea Verde* s-a mai găsit o cană cu tub de scurgere al cărei context de descoperire nu îl cunoaștem (Pl. IV.8), însă atunci când a fost înscrisă în registrul de inventar al Muzeului Banatului din Timișoara s-a consemnat și o lance de fier cu vârful și tubul de înmănușare rupte, provenită din același areal⁶⁵. Cu toate că nu există vreo legătură clară între aceste piese

⁵⁷ Ivanišević, Bugarski 2008, p. 42.

⁵⁸ Vaday, Medgyesi 1993, p. 82. Fig. 16.1-5, Fig. 16.24-37; p. 83 cu bibliografia.

⁵⁹ Tănase 1998.

⁶⁰ Medeleț, Tănase 2001.

⁶¹ Radu 1973, p. 149.

⁶² Sâmpetru 1992, p. 141.

⁶³ Stanciu 2008, p. 155.

⁶⁴ Radu 1973, p. 147.

⁶⁵ În registrul de inventar al Muzeului Banatului din Timișoara este consemnată descoperirea

și mormântul de femeie cercetat în anul 1969, se poate presupune că provin din aceeași necropolă. Mai amintim aici faptul că lănci au mai fost descoperite în morminte care se datează la sfârșitul secolului IV–începutul secolului V⁶⁶.

Recipientele cu tub de scurgere, caracteristice olăriei din perioada hunică, provin din morminte cu inventar funerar caracteristic sarmaților și din așezări de tip sarmatic⁶⁷, ceea ce ar însemna că pot apărea atât în etapa D1, cât și în etapa D2. În cronologia descoperirilor din epoca timpurie a migrațiilor în vestul României, tipul de cană cu tub de scurgere a fost integrat etapei D1⁶⁸, dar întrebuintarea sa este plasată în prima jumătate a secolului al V-lea⁶⁹. În Banat, o cană cu tub de scurgere a mai fost descoperită la Periam (jud. Timiș)⁷⁰.

O descoperire asemănătoare cu cea de la Timișoara-Pădurea Verde, din anul 1969, provine de la Sânpetru German-*Hotarul Rech*, unde s-au găsit întâmplător câteva piese care provin probabil dintr-un singur mormânt, respectiv două fibule cu piciorul întors dedesubt, două coliere semicirculare din bronz și mărgelile fațetate de chihlimbar⁷¹. Prezența celor două fibule indică o datare mai târzie a descoperirii de la Sânpetru German, spre sfârșitul secolului al IV-lea–începutul secolului al V-lea.

În orizontul cronologic D1 se datează și necropola de la Vrșac-*Crvenka*, cu morminte orientate N-S, care a fost integrată inițial intervalului de timp situat de la sfârșitul secolului III și până la sfârșitul secolului IV p. Chr⁷². Dar, în mormântul cu nr. 7 au fost depuse două fibule, una în formă de arbaletă, cealaltă cu piciorul întors dedesubt, ceea ce nu este caracteristic portului sarmatic, precum și o cană de formă biconică având linia diametrului maxim al corpului marcat de o muchie, formă încadrabilă etapei D1⁷³. Recipiente cu asemenea caracteristici se găsesc în majoritatea mormintelor din această necropolă⁷⁴. În mormântul nr. 1 s-a descoperit un vas rectangular, de dimensiuni mici,

---

la Pădurea Verde în anul 1959 a unei căni - nr. inv. 5526 și a unei lănci cu lungimea de 38 cm - nr. inv. 5527 (obiect imputat în anul 2009).

⁶⁶ Istvánovits 1993, p. 112, Fig. 16.3, p. 137-138; Sekeres 1998, p. 137, Pl. XV.4.

⁶⁷ Vaday 1994, p. 106, p. 108.

⁶⁸ Harhoiu 1998, Pl. CXL.

⁶⁹ Harhoiu 1998, p. 136.

⁷⁰ Dörner 1970, p. 462, Fig. 16.5, p. 463.

⁷¹ Dörner 1970, 454, Fig. 11.4, 455-456.

⁷² Simovljevič 1957, p. 66.

⁷³ Pentru ilustrație vezi Simovljevič 1957, p. 64, Pl. V.1- cana, 6-7- fibulele.

⁷⁴ Simovljevič 1957, mormântul 1: p. 63, Pl. I.1, mormântul 4: p. 63, Pl. III.1, mormântul 7: p. 64, Pl. V.1, mormântul 9: p. 64, Pl. VI.1, mormântul 10: p. 58, fig.4.

decorat cu cercuri concentrice, utilizat pentru arderea rășinilor și a ierburilor aromate, care se datează la sfârșitul secolului IV-lea–începutul secolului V⁷⁵. În cazul descoperirilor de la Vrșac-*Crvenka* nu a fost stabilită vreo legătură între așezarea de care aparține grupul de vase mai-sus menționat și necropolă.

Un vas rectangular decorat cu cercuri concentrice, similar celui de la Vrșac-*Crvenka*, a fost găsit într-un mormânt de la Újszentiván⁷⁶, iar un altul, nedecorat, provine din mormântul nr. 54, descoperit în necropola de la Klárafalva B. La Klárafalva B au fost cercetate morminte datate în perioada sarmatică, avară și arpadiană. Mormintele din perioada sarmatică sunt orientate S-N, precum și N-S (unul) și se datează în epoca sarmatică târzie⁷⁷, dar mormântul nr. 54 pare să aparțină mai degrabă sfârșitului secolului al IV-lea, deoarece s-a documentat ritualul depunerii mai multor vase de ceramică⁷⁸.

În anul 1959 au fost înscrise în registrul de inventar al Muzeului Banatului din Timișoara mai multe vase din ceramică de culoare cenușie, lucrate la roata rapidă, descoperite pe un teren al fabricii de cărămidă din Jebel (Pl. V.1-6). Se pare că aceste vase provin dintr-o necropolă de inhumatie, încadrată în secolele III–IV p. Chr.⁷⁹. De fapt, aceste boluri și castronașe sunt caracteristice repertoriului de forme al veselei din perioada de sfârșit a secolului al IV-lea–începutul secolului al V-lea. În același areal, la marginea săpăturilor executate de lucrătorii fabricii de cărămidă, s-a efectuat un sondaj în anul 1962⁸⁰ în urma căruia a fost descoperit un bordei cu un cuptor de la care s-au mai recuperat fragmente de vatră, datat pe baza materialului ceramic în secolul al IV-lea p. Chr.⁸¹. Fragmentele ceramice recuperate provin de la vase întregibile, lucrate la roata înceată dintr-o pastă semifină, nisipoasă, de culoare cărămizie, decorată cu șiruri oblice de liniuțe realizate cu roțița, ceramică asemănătoare cu cea descoperită în așezarea de la Timișoara-*Freidorf* (Pl. II.5). Prin urmare, bordeiul aparține mai degrabă unei așezări care provine din același interval cronologic ca necropola, însă nu avem certitudinea, în absența unor săpături arheologice sistematice, că există vreo legătură între necropolă și așezare, putem spune doar că acestea pot fi contemporane.

⁷⁵ Vaday-Medgyesi 1993, p. 83-84,

⁷⁶ Vaday, Medgyesi 1993, p. 82. Fig. 16.1.

⁷⁷ Párducz 1950, p. 143, p. 218.

⁷⁸ Párducz 1950, p. 144; Vaday, Medgyesi 1993, p. 83.

⁷⁹ Bejan 1981a, p. 156-157.

⁸⁰ Informație consemnată în registrul de inventar al Muzeului Banatului din Timișoara.

⁸¹ Bejan 1981a, p. 157.

De la Comloșu Mare (jud. Timiș) provine o spadă cu două tăișuri (*spatha*), găsită într-o periegheză efectuată în anul 1957 de către arheologul Marius Moga⁸², când au mai fost descoperite un pahar din ceramică și o cană cu linia diametrului maxim situată aproape de fund și marcată de o muchie (Pl. IV.5-7). Nu cunoaștem alte amănunte despre desfășurarea acestei cercetări de teren, cu toate acestea putem presupune că obiectele provin dintr-o necropolă, dat fiind faptul că a fost descoperită o spadă într-o stare de conservare destul de bună, artefact care se găsește de obicei în morminte. Spade cu două tăișuri, însă în stare fragmentară, au mai fost găsite în Banat la Vrșac-*Crvenka*, în mormântul 11⁸³ și la Novi Knezevac în mormântul 6⁸⁴. Aceste exemple înlesnesc datarea descoperirii de la Comloșu Mare și o înscriu pe harta cimitirelor databile spre sfârșitul secolului IV–începutul secolului V p. Chr. În acest orizont cronologic apar mai rar spade cu două tăișuri, uneori rupte din vechime, așa cum s-a constatat în nordul Câmpiei Tisei⁸⁵. Astfel că nu este exclus ca spadele fragmentare documentate în cele două necropole din Serbia să fi fost rupte în cadrul unui ritual funebru.

Într-un mormânt de la Saravale (jud. Timiș) s-a descoperit un șirag de mărgel (două globulare de culoarea cobaltului, 24 prismatice cu colțuri șlefuite, de culoare albastru irizant, o mărgea bitronconică de culoare portocalie), un vas în formă de butoiăș, din ceramică de culoare cenușie și o cană de dimensiuni mici, tot din ceramică de culoare cenușie⁸⁶ (Pl. IV.2-4). Depunerea doar a unui vas în mormânt era o tradiție sarmatică, însă prezența mai multor vase cu ofrande alimentare semnifică influența răsăriteană, cerneahoviană a acestor cimitire⁸⁷. Două vase au fost depuse în câteva morminte de la Vrșac-*Crvenka*⁸⁸. De asemenea, în mormântul nr. 54 de la Klárafalva B, alături de vasul rectangular au mai fost depuse alte două vase, între care un castron⁸⁹. Mai multe vase și fibule într-un mormânt au fost documentate și în necropola

⁸² Protase 2000, p. 217.

⁸³ Simovljević 1957, p. 58, Fig. 5.

⁸⁴ Párducz 1957, p. 96.

⁸⁵ Istvánovits 1993, p. 137.

⁸⁶ Doar aceste informații au fost consemnate în registrul de inventar al Muzeului Banatului din Timișoara în anul 1980.

⁸⁷ Vaday, Medgyesi 1993, p. 83.

⁸⁸ Simovljević 1957, mormântul 1: p. 63, Pl. I.1-2, mormântul 3: p. 63, Pl. II.1-2, mormântul 4: p. 63, Pl. III.1-3, mormântul 6: p. 64, Pl. IV. 1-2, mormântul 12: p. 59, Fig. 6.

⁸⁹ Vaday, Medgyesi 1993, p. 83.

de la Subotica-*Verušić* (Serbia)⁹⁰, situată tot în sudul Câmpiei Panonice la vest de Tisa, nu departe de partea de nord-vest a Banatului.

Se mai cuvine remarcat faptul că orientarea mormintelor N-S este specifică purtătorilor culturii Sântana de Mureș-Cerneahov⁹¹. Această orientare a fost documentată atât la Timișoara-*Pădurea Verde*, cât și la Vrșac-*Crvenka*, fiind un argument în plus pentru datarea acestora în etapa D1. Apariția altor ritualuri de înmormântare se explică prin faptul că în ultimul sfert al secolului IV–primul/primele două decenii ale secolului V p. Chr. (perioadă de timp care corespunde epocii de dezintegrare a culturii Sântana de Mureș-Cerneahov), purtători ai acestei culturi se deplasează spre vest, inclusiv în teritoriile stăpânite de sarmați și astfel apar noi tipuri de artefacte și alte obiceiuri funerare⁹². De altfel, o prezență timpurie a germanicilor și a unor triburi de alt neam a fost documentată în mai multe situri arheologice din partea de vest a Banatului care aparține astăzi Serbiei⁹³.

C. Descoperiri întâmplătoare

Colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara includ și câteva vase din ceramică de culoare cenușie, lucrate la roata rapidă, care după formă se pot încadra în orizontul cronologic D1. Din păcate, nu le cunoaștem contextul de descoperire, ci avem doar informații laconice provenite din registrul de inventar. Doar unele dintre aceste vase au fost descoperite împreună cu alte tipuri de artefacte, astfel că se pot lansa ipoteze cu privire la tipul de complex și de sit arheologic din care provin (vezi descoperirile mai-sus menționate de la Comloșu Mare și Jebel). Din punct de vedere formal sunt căni, boluri, castroane, oale, unele dintre ele imită recipiente din sticlă, fiind fațetate, așa cum este castronul de la Hetin (Serbia) (Pl. V.10). Veselă de băut și servit masa s-a mai găsit în câmpia de vest a județului Timiș, la Cărpiniș, Checea, Gottlob, Periam, Satchinez, Sânnicolau Mare, Uliuc, precum și la Banatski Karlovac (Serbia) (Pl. V-VI). Unele dintre aceste vase, fără context de descoperire, au analogii în necropola de la Subotica-*Verušić* datată la sfârșitul secolului al IV-

⁹⁰ Sekeres 1998: trei vase în mormântul 83: p. 136, Pl. XIV.6-8, două vase în mormântul 84: p. 137, Pl. XV.5-6, patru fibule în mormântul 85: p. 138, Pl. XVI. 1-4.

⁹¹ Istvánovits 2000, p. 198.

⁹² Stanciu 2008, p. 150 și nota 27.

⁹³ Ivanišević, Bugarski, p. 41-43.

lea și începutul secolului al V-lea p. Chr.⁹⁴, este vorba despre boluri⁹⁵ precum cel de la Checea (Pl. VI.2) sau Uliuc (Pl. VI. 10,12), vase cu gât îngust și corp bombat⁹⁶ ca cel de la Gottlob (Pl. VI.4), castronașul⁹⁷ fațetat găsit la Uliuc (Pl. VI. 11) sau paharul⁹⁸ descoperit la Checea (Pl. VI.3). Un vas cu talpă de susținere, gât scurt și evazat, descoperit la Checea (Pl. VI.1), are analogii aproape identice în necropola de la Novi Knezevac⁹⁹.

O altă descoperire încadrabilă în etapa D1 este cea de la Parța (jud. Timiș)¹⁰⁰, unde alături de o vatră portabilă au fost descoperite o cană și un vas amforoidal, cu două toarte, ambele cu talpă de susținere și un fragment de vas de dimensiuni medii realizat la roata înceată dintr-o pastă nisipoasă, semifină, de culoare cărămizie, decorat cu șiruri oblice cu rotița, similar cu vasele descoperite la Timișoara-Freidorf (Pl. II.5) și Jebel.

Dacă vasele întregi descoperite la Banatski Karlovac, Checea, Uliuc, Periam, Sânnicolau Mare sau Gottlob ar putea să provină atât din așezări, cât și din necropole, castronul de la Hetin, fragmentar, precum și vasele descoperite la Parța provin mai curând din așezări.

3. Considerații finale

În lumina descoperirilor prezentate, peisajul arheologic al ultimului sfert al secolului IV–primul/al doilea deceniu al secolului V p. Chr. în Banatul de câmpie este reprezentat de așezări bogate în material ceramic, realizat la roata rapidă, dar și la roata înceată, dintr-o pastă semifină, nisipoasă, cu aspect ușor zgrunțuros, cu un repertoriu bogat de forme în cazul ceramicii lucrate la roata rapidă și de decor în cazul ceramicii lucrate la roata înceată. Repertoriul de forme al vaselor lucrate la roata rapidă include vase fațetate, vase în formă de butoiăș, chiupuri de mari dimensiuni, vase amforoidale, o mare varietate de boluri, pahare și castroane. Locuințele sunt de tip bordei și semibordei, mai rar apar locuințele de suprafață, iar gropile de provizii și cele menajere sunt

⁹⁴ Sekeres 1998, p. 122.

⁹⁵ Sekeres 1998, mormântul 46: p. 127, Pl. V.7; mormântul 49: p. 128, Pl. VI.10, mormântul 32: p. 32, Pl. VIII.2, mormântul 83: p. 136, Pl. XIV.7, mormântul 89: p. 139, Pl. XVII.4, mormântul 112: p. 144, Pl. XXXII.4, mormântul 124: p. 146, Pl. XXIV.5.

⁹⁶ Sekeres 1998, mormântul 67 - p. 129, Pl. VII.12.

⁹⁷ Sekeres 1998, mormântul 57 - p. 130, Pl. VIII.7.

⁹⁸ Sekeres 1998, mormântul 84 - p. 137, Pl. XV.5.

⁹⁹ Párducz 1957, p. 150, Pl. XXV.10-11.

¹⁰⁰ Descoperire inedită. Vasele și vatra portabilă au fost descoperite în grădina unei gospodării din sat.

numeroase. Unele locuințe au vetre deschise ori cuptoare, dar marea majoritate nu aveau nici o instalație de foc, fiind probabil utilizate vetre portabile, așa cum s-a observat în cazul descoperirii de la Parța.

Necropolele contemporane acestor așezări aduc elemente noi de ritual și de mobilier funerar. Astfel, unele morminte sunt orientate N-S, se depun mai multe vase și câte două sau mai multe fibule într-un mormânt, apar colane cu cârlig și închizătoare în formă de pară, specifice portului germanic¹⁰¹. Între piesele de port amintim cercei de bronz sau argint din sârmă împletită, colane, mărgel (mai ales de chihlimbar sau carneol), fibule de tip arbaletă sau fibule cu piciorul întors dedesubt, fibule cu placa de la cap semicirculară și cea de la picior romboidală, cataramă de forma literei D, uneori cu placă dreptunghiulară, brățări cu capetele desfăcute. În morminte se mai găsesc spade întregi sau fragmentare și lănci.

Unele dintre piesele care în ținuturi din nordul Câmpiei Panonice pot fi încadrate etapei D1¹⁰² încă nu au fost atestate arheologic în Banat, în timp ce altele apar abia în etapa D2/D2a (oglinzi de metal, cataramă cu veriga ovală, îngroșată), doar piepteni din os cu mâner semicircular au fost găsiți în așezări din Câmpia Banatului timișean și în necropole situate în preajma Dunării, iar o fibulă cu placa de la cap semicirculară și cea de la picior romboidală provine dintr-un mormânt situat în Banatul sârbesc. Așadar, formele de manifestare ale culturii materiale databile în orizontul cronologic D1 sunt puțin diferite în Banat în comparație cu alte regiuni din bazinul carpatic, influențele post-erneahoviene fiind mult mai pregnante în ceea ce privește tehnica de producere a vaselor din ceramică, precum și a morfologiei și a decorului acestora. În necropole au fost documentate piese de origine răsăriteană și ritualuri de înmormântare specifice germanicilor și alanilor, însă rămân evidente caracteristicile culturale ale localnicilor de neam sarmatic.

Din contextele arheologice surprinse în așezări cercetate în Banat se conturează ipoteza că acestea ar fi încetat să fie locuite înainte de venirea hunilor sau în preajma sosirii lor aici, deoarece complexe ale așezării de la Timișoara-*Freidorf*, care aparțin orizontului cronologic D1, au fost suprapuse de morminte ce se datează în orizontul cronologic D2¹⁰³, iar la Foeni-*Seliște* sau în alte așezări cercetate nu sunt artefacte care să permită datarea spre jumătatea secolului al V-lea p. Chr.

¹⁰¹ Párducz 1957, p. 102, p. 104.

¹⁰² Schmauder 2002, p. 29.

¹⁰³ Mare 2011, p. 28-29, Tănase 2011a, p. 87, vezi și Planul general al săpăturilor arheologice desfășurate în anul 2006.

Se cuvine să amintim aici și faptul că circulația monedei romane de bronz încetează în Banat în jurul anului 400¹⁰⁴, ultimele monede datând din vremea lui Arcadius (395-408)¹⁰⁵. Hunii deja controlau regiunea Dunării de Jos în preajma anului 400. Astfel că, la Sucidava au fost găsite într-un strat de incendiu monede de la începutul secolului al V-lea și un fragment de cazan hunic, un alt fragment de cazan fiind descoperit la Hinova (jud. Mehedinți) într-un strat arheologic contemporan, dovedind noua situație politică creată prin transformarea într-o *ripa hunica* a spațiului de la Porțile de Fier la gurile Dunării¹⁰⁶. Probabil ecourile evenimentelor provocate de apariția hunilor la frontiera Imperiului Roman de răsărit au determinat o repliere a locuitorilor din zona de câmpie a Banatului, care și-au părăsit așezările, astfel că abia după instaurarea puterii hunice în Câmpia Panonică mai sunt documentate situri arheologice, însă într-un număr mult redus comparativ cu perioada precedentă.

Prin urmare, cu toate neajunsurile stadiului actual al cercetării, considerăm că etapa D1, care face tranziția de la epoca romană târzie la epoca migrațiilor, poate fi identificată arheologic și pe teritoriul Banatului de câmpie (Harta 1). Cei care au locuit în această perioadă regiunea erau sarmați influențați de grupuri de nou-veniți, de sorginte germanică și alană, antrenați spre occident de presiunea hunică, mixtura acestor populații fiind oglindită fidel de descoperirile arheologice.

Absența obiectelor fastuoase este un indiciu că membrii acestor comunități erau cam de aceeași condiție socială¹⁰⁷, agricultori și păstori care duceau o existență relativ prosperă, însă fără a se ajunge la opulența specifică perioadei de înflorire a imperiului hunic, exteriorizată la nivelul elitei prin splendoarea podoabelor și obiceiuri funerare pompoase. Această situație se va schimba radical după așezarea hunilor în bazinul carpatic, când se poate evidenția arheologic stratul conducător al societății prin morminte cu obiecte somptuoase, asemenea descoperiri fiind documentate și în Câmpia Banatului.

¹⁰⁴ Protase 2000, vezi Tabelul B-Banat.

¹⁰⁵ Protase 2000, p. 209: Banatska Palanca (Serbia); p. 232: Jupa (jud. Caraș-Severin); p. 240: Orșova.

¹⁰⁶ Harhoiu 2011, p. 41.

¹⁰⁷ Bierbrauer 1994, 168.

BIBLIOGRAFIE

- Bejan 1973,
A. Bejan, *Complexul ceramic de la Lenauheim (jud. Timiș) din sec. IV e.n.*, în *Banatica*, 2, 1973, p. 131-137.
- Bejan 1981,
A. Bejan, *Așezări din Banat din secolele III-IV e. n. în lumina unor recente cercetări arheologice*, în *AnB* (S.N.), Arheologie Istorie, I, 1981, p. 21-28.
- Bejan 1981a,
A. Bejan, *Contribuții arheologice la cunoașterea așezărilor rurale daco-romane din Banat în lumina descoperirilor de la Hodoni (jud. Timiș)*, în *Banatica*, 6, 1981, p. 153-171.
- Benea 1995-1996,
D. Benea, *Interferențe spirituale în așezările daco-romane din sud-vestul Daciei în secolele III-IV*, în *Sargetia*, 26/1, 1995-1996, p. 369-383.
- Benea 1996,
D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996.
- Benea-Bejan-Mare 1986,
D. Benea, A. Bejan, M. Mare, *Așezarea daco-romană de la Cioreni-Timișoara*, în *SIB*, XII, 1986, p. 21-41.
- Bierbrauer 1980,
V. Bierbrauer, *Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jhs. in Südosteuropa*, în Wolfram, Daim Hrsg, *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Wien, 1980, p. 131-142.
- Bierbrauer 1994,
V. Bierbrauer, *Archäologie und Geschichte der Goten vom 1 –7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz*, *Frühmittelalterliche Studien*, 28, 1994, p. 51-171.
- I. Bóna 1971,
I. Bóna, *Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungs-zeitforschung in Ungarn (1945–1969)*, în *ActaArchHung*, 23, 1971, p. 265–336.
- I. Bóna 1991,
I. Bóna, *Das Hunnenreich*, Stuttgart, 1991.

Ciupercă, Măgureanu 2008,

B. Ciupercă, A. Măgureanu, *Huns and other people – archaeological evidences in present-day Romania*, în *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*, BUFM, 50, 2008, p. 119-130.

Dörner 1970,

E. Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, în *MCA*, IX, 1970, p. 445-466.

Harhoiu 1990,

R. Harhoiu, *Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit in Rumänien*, în *Dacia* (N.S), 24, 1990, p. 169-208.

Harhoiu 1998,

R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Bukarest, 1997.

Harhoiu 1999,

R. Harhoiu, *Das Ende der Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur und die Phase der hunnischen Expansion*, în *Die Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur*, Hrsg. Gudrun Gomolka-Fuchs, Bonn, 1999, p. 60-68.

Harhoiu 2011,

R. Harhoiu, *Iureșul hunic*, în R. Harhoiu, D. Spânu, E. Gáll, *Barbari la Dunăre*, Cluj-Napoca, 2011, p. 39-44.

Istvánovits 1993,

E. Istvánovits, *Das Gräberfeld aus dem 4-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget*, în *ActaArchHung*, 45, 1993, p. 91-146.

Istvánovits 2000,

E. Istvánovits, *Völker im nördlichen Theißtal am Vorabend der Hunnenzeit*, în *Gentes, Reges und Rom*, SpisyArch, 16, Brno, 2000, p. 197-208.

Ivanišević, Bugarski 2008,

V. Ivanišević, I. Bugarski, *Western Banat during the Great Migration Period*, în *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, Hrsg. Barbara Niezabitowska-Wisniewska, Marcin Juściński, Piotr Łuczkiewicz, Sylwester Sadowski, Monumenta Studia Gothica 5, Lublin, 2008, p. 39-61.

Mare 2004,

M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*, I, Timișoara, 2004.

Mare 2005,

M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX. II. Meșteșuguri și ocupații tradiționale*, Timișoara, 2005.

Mare 2011,

M. Mare, *Descrierea complexelor arheologice*, în M. Mare, D. Tănase, F. Draşovean, G. El Susi, S. Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca, 2011, p. 15-29.

Mare et alii 2011,

M. Mare, D. Tănase, F. Draşovean, G. El Susi, S. Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca, 2011.

Medeleţ, Tănase 2001,

F. Medeleţ, D. Tănase, *Timișoara, punct: Pădurea Verde-Muzeul Satului Bănăţean, str. Alea CFR, nr. 1*, în *CCA, Campania 2000*, Bucureşti, 2001, p. 256-257.

Moroz-Pop 1983, M. Moroz-Pop, *Contribuţii la repertoriul arheologic al localităţilor din judeţul Timiş din paleolitic şi până în evul mediu*, în *Banatica*, 7, 1983, p. 469-489.

Moroz-Pop 1993,

M. Moroz-Pop, *Contribuţii privind cercetarea civilizaţiei materiale din Banat în epoca migraţiilor*, în *Tibiscum*, 8, 1993, p. 153-167.

Opreanu 1993,

C. Opreanu, *Elemente ale culturii dacice şi daco-romane târzii (sec. III-IV p. Ch.)*, în *EphNap*, III, 1993, p. 235-260.

Opreanu 2002,

C. Opreanu, *Sfârşitul culturii Sântana de Mureş în Transilvania: cultura „Sfântu Gheorghe” sau „Orizontul post-cerneahovian”?*, în *EphNap*, XII, 2002, p. 171-181.

Párducz 1950,

M. Párducz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III*, în *ArchÉrt*, 30, 1950.

Párducz 1957,

M. Párducz, *Der spätsarmatische Friedhof von Törökkanizsa*, în *MFME*, 1957, p. 93-107.

Párducz 1974,

M. Párducz, *Tscherniacow-Sântana de Mures – und früh-gepidische Kulturen in Ungarn*, în *ActaArchHung*, 26, 1974, p. 187-201.

Pintye 2009,

G. Pintye, *A Kárpát-medencei. Szarmata települések csontfésűi (Die Beinkämme der Sarmatensiedlungen im Karpatenbecken)*, în *ArchÉrt*, 134, 2009, p. 165-195.

Protase 2000,

D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, II, *Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000.

Radu 1973,

O. Radu, *Mormântul sarmatic de la Pădurea Verde-Timișoara (jud. Timiș)*, 1969, în *MCA*, X, 1973, p. 147-149.

Sâmpetru 1992,

M. Sâmpetru, *Vestul României în sec. IV-X e. n.*, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1-2, 1992, p. 135-157.

Schmauder 2002,

M. Schmauder, *Obersichtgräber und Verwahrkunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert*, Bukarest, 2002.

Sekeres 1998,

Á. Sekeres, *Sarmatska nekropola Subotica-Verušič*, în *Rad VM*, 40, 1998, p. 107-147.

Simovljiević 1957,

N. Simovljiević, *Sarmatski stratum na Crvenki kraj Vršca*, în *RadVM*, 6, 1957, p. 57-66.

Stanciu 2008,

I. Stanciu, *Etapa finală a epocii romane imperiale și începutul epocii migrațiilor în Barbaricum-ul din nord-vestul României*, în *EphNap*, XVIII, 2008, p. 147-169.

Szentmiklosi-Timoc 2005,

Al. Szentmiklosi, C. Timoc, *Cercetările arheologice de la Foeni-Seliște (jud. Timiș). Raport preliminar*, în *AnB* (S.N.), Arheologie-Istorie, XII-XIII, 2004-2005 (2005), p. 657-673.

Tănase 1998,

D. Tănase, *În legătură cu unele fragmente ceramice descoperite la Timișoara-Pădurea Verde în 1956*, în *AnB* (S.N.), Arheologie-Istorie, VI, 1998, p. 251-261.

Tănase 2002-2003,

D. Tănase, *Două morminte din secolele IV-V p. Chr. descoperite la Dudeștii Vechi (jud. Timiș)*, în *AnB* (S.N.), Arheologie-Istorie, X-XI, I, 2002-2003 (2004), p. 233-244.

Tănase 2011,

D. Tănase, *Așezarea din sec. III-IV p. Chr. Analiza tipologică și cronologică a materialului arheologic*, în M. Mare, D. Tănase, F. Drașovean, G. El Susi, S. Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca, 2011, p. 41-56.

Tănase 2011a,

D. Tănase, *Morminte din epoca timpurie a migrațiilor*, în M. Mare, D. Tănase, F. Drașovean, G. El Susi, S. Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca, 2011, p. 81-88.

Tejral 1997,

J. Tejral, *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum*, în J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski (Hrsg.), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*, Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 8, Brno, 1997, p. 321–392.

Timoc-Szentmiklosi 2008,

C. Timoc, Al. Szentmiklosi, *Câteva date despre ceramica descoperită la Foeni-Seliște (jud. Timiș)*, *AnB* (S.N.), Arheologie-Istorie, XVI, 2008, p. 113-134.

Trifunović 1999-2000,

S. Trifunović, *Naselja limiganta i slovena u Banatu i Bačkoj*, în *Glasnik SAD*, 15-16, 1999-2000, p. 43-106.

Vaday 1982,

A. H. Vaday, *Bemerkungen zur Frage der eingeglätteten Keramik mit figuraler Verzierung*, în *MittArchInst*, 10/11, 1980/1981, 1982, p. 121-130, p. 385-392.

Vaday 1989,

A. H. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, în *Antaeus*, 17-18, Budapest, 1989.

Vaday-Medgyesi 1993,

A. H. Vaday, P. Medgyesi, *Rectangular Vessels in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin*, în *ComArchHung*, 1993, p. 63-89.

Vaday 1994,

A. H. Vaday, *Late Sarmatian Graves and their Connections within the Great Hungarian Plain*, în *SlArch*, XLII, 1, 1994, p. 105-124.

Vaday 1997,

A. H. Vaday, *Atipikus szarmata telepjelenség Kompolt-Kistéri Tanya 15. lelőhelyén*, în *AgriaÉvk*, XXXIII, 1997, p. 77-107.

Vaday 2011,

A. H. Vaday, *Settlement details from the Sarmation Period*, în A. H. Vaday, D. Jankovich B., L. Kovács, *Archaeological Investigations in County Békés 1986-1992*, Budapest, 2011, p. 159-283.

BEMERKUNGEN ZUR ARCHÄOLOGIE DER FRÜHEN VÖLKERWANDERUNGSZEIT IM BANAT – DIE STUFE D1

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag möchten wir jene Grabungsorte aus der Banater Ebene identifizieren, die zur Stufe D1 (letztes Drittel des 4. Jh. n.Chr. und das erste/die ersten beiden Jahrzehnte des 5. Jh. n.Chr.) gehören und die bisjetzt falsch datiert wurden. In diesem Zeitraum gab es in den Siedlungen der Banater Ebene so wie in denen der Pannonischen Tiefebene einen wirtschaftlichen Aufschwung, der am Reichtum der keramischen Funde erkennbar ist. Ebendann tauchen auch Kulturelemente aus dem Osten auf, die sich sowohl in den Siedlungen als auch in den Gräberfeldern widerspiegeln.

In der Banater Ebene hat man mehrere Siedlungen erforscht, aber nur einige davon weisen Wohnschichten auf, die Anfang der Völkerwanderungszeit datiert werden können. Zu diesen zählen die von *Timișoara-Freidorf*, *Foeni-Seliște*, *Timișoara-Cioreni*, *Izvin*, *Ictar-Budint*, *Giarmata* sowie die in dem Teil des Banats gelegenen, der zurzeit zu Serbien gehört, bei *Baranda*, *Padej*, *Banatski Karlovac* und *Alibunar*.

Obwohl für die Stufe D1 die Friedhöfe mit zahlreichen Gräbern kennzeichnend sind, wurde bis jetzt auf dem Gebiet des Banats keiner davon gänzlich erforscht, sondern nur einzelne Teile der Gräberfelder. In den Gräberfeldern aus dieser Zeit sind neue Bestattungsriten zum Vorschein gekommen: nord-südlich ausgerichtete Gräber, zwei Gefäße in demselben Grab, rechteckige Gefäße, in denen Harz und aromatische Kräuter verbrannt wurden. Es gibt auch in der Tracht Änderungen: neue Fibeltypen, Halsketten mit Haken und birnenförmigem Verschluss. Hinzu kommt auch eine Vorliebe für Bernstein- und Karneolperlen. Zu erwähnen sind in diesem Zusammenhang die Gräberfelder von *Vršac-Crvenka* und *Novi Knezevac*, *Dudeștii Vechi*, *Timișoara-Pădurea Verde*. Zufällig sind Grabbeigaben aus *Comloșu Mare*, *Jebel* und *Saravale* entdeckt worden.

Die Sammlungen des Banater Museums aus *Timișoara* umfassen graue Tongefäße, die auf dem schnellen Rad gearbeitet wurden und die der Form nach der Stufe D1 zugeordnet werden können. Diese sind Zufallsfunde und können sowohl aus den Siedlungen als auch aus den Gräberfeldern stammen und somit bereichern sie die archäologische Landschaft dieser Periode.

Im letzten Viertel des 4. Jh.–ersten/zweiten Jahrzehnt des 5. Jh. n.Chr. sind in der Banater Ebene Siedlungen belegt, deren Fundmaterial reich an grauer, auf dem schnellen aber auch auf dem langsamen Rad gearbeiteter Keramik ist, die aus einer halbfeinen, sandhaltigen Paste besteht; sie fühlt sich ein wenig rau an, ist ziegelrot und im Falle der auf dem schnellen Rad gearbeiteten Exemplare weist sie eine besondere Formenvielfalt, im Falle der auf dem langsamen gearbeiteten eine besondere Dekorvielfalt auf.

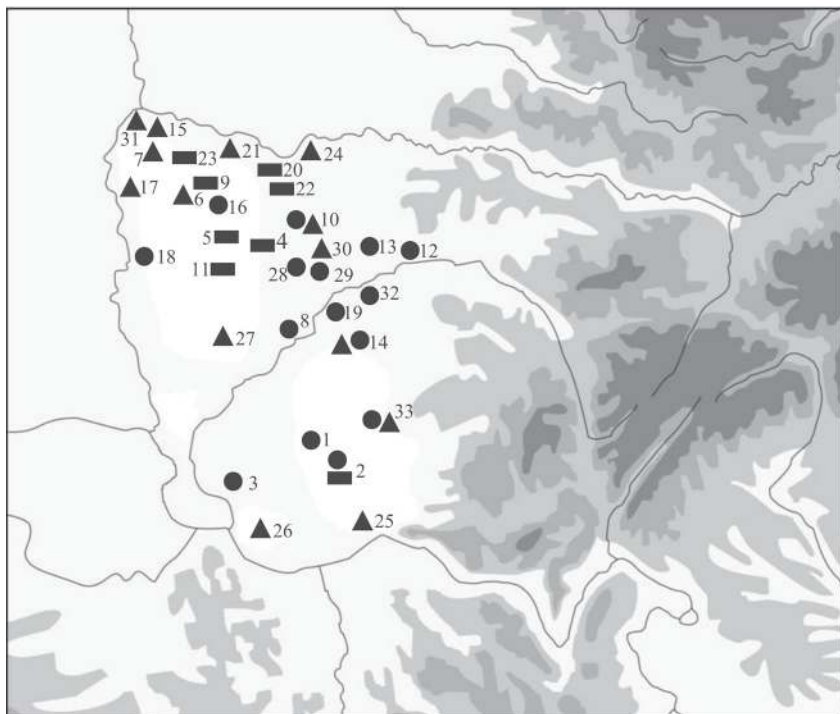
In den zeitgenössischen Gräberfeldern dieser Siedlungen werden neue Bestattungsriten und -möbel verzeichnet. Die Erklärung dafür ist, dass in der Stufe D1, die dem Zeitraum des Zerfalls der *Sântana de Mureș-Cerneahov*-Kultur entspricht, die Träger dieser Kultur westlich, einschließlich in die von Sarmaten beherrschten Gebiete gewandert sind und auf diese Weise erscheinen neue Typen von Artefakten und andere Bestattungsbräuche.

Die Äußerungsformen der materiellen Kultur der Stufe D1 sind im Banat ein wenig anders als in andere Gebiete des Karpatenbeckens und die Einflüsse der Zeit nach der Cerneahov-Kultur sind eher im Hinblick auf die Fertigungstechnik der Tongefäße, auf deren Form und Dekor prägnanter. In den Gräberfeldern sind Fundstücke östlicher Herkunft und Bestattungsriten belegt, die für die Germanen und die Alanen spezifisch sind, jedoch die charakteristischen Kulturelemente der Ortseinwohner sarmatischer Zugehörigkeit bleiben offensichtlich.

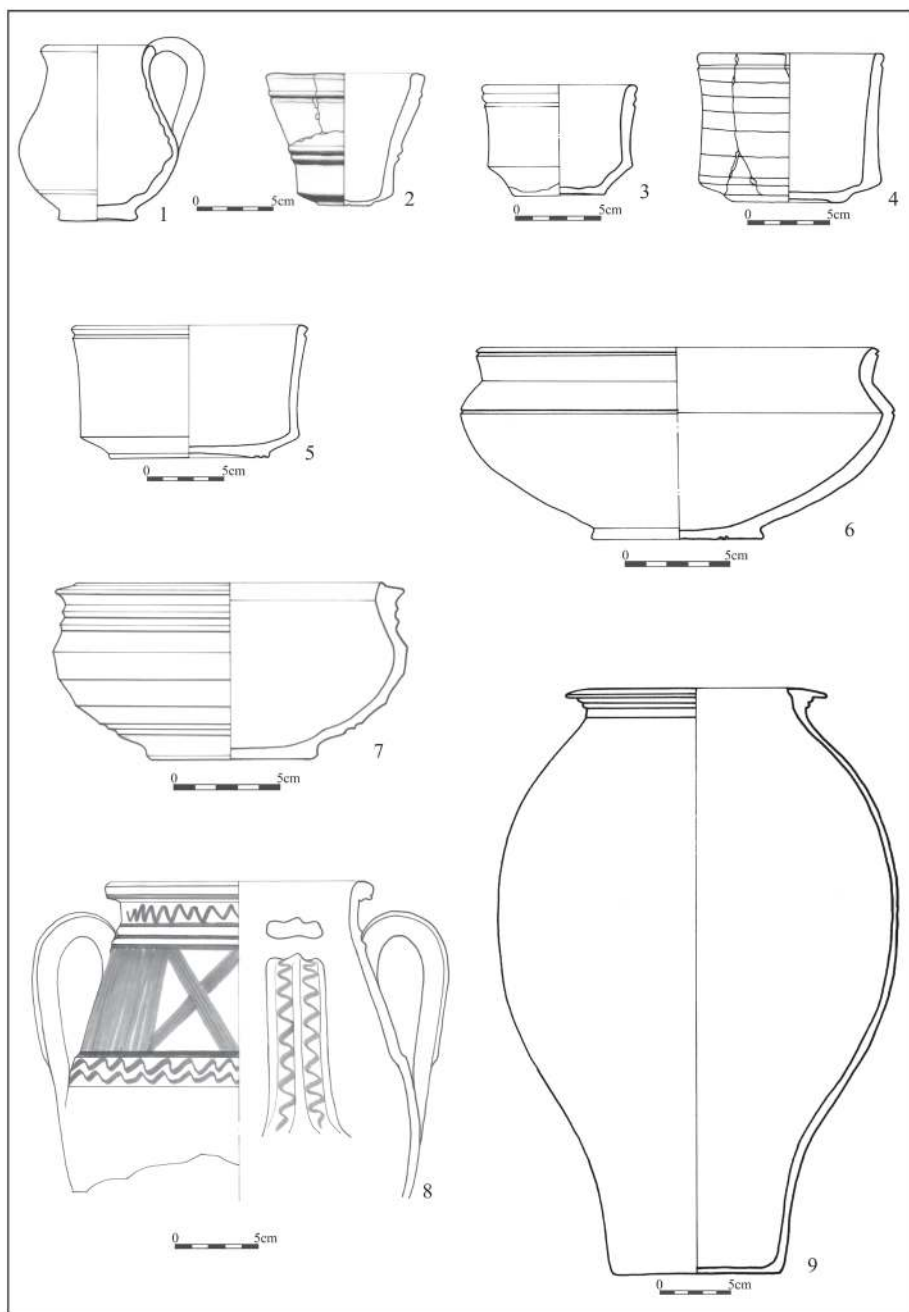
Die archäologischen Kontexte der erforschten Siedlungen aus dem Banat lassen die Annahme zu, dass ihr Bewohnen vor dem Einfall der Hunnen oder um diesen Zeitpunkt herum aufgehört hatte, da über die Siedlung von Timișoara-*Freidorf*, die zur Stufe D1 gehört, Gräber geschichtet wurden, die in die Stufe D2 datiert werden und bei Foeni-*Seliște* gibt es keine Artefakte, die die Siedlung gegen Mitte des 5. Jh. n.Chr. datieren könnten. Hierzu müssen wir auch die Tatsache erwähnen, dass der Umlauf der römischen Bronzemünzen im Banat um das Jahr 400 aufgehört hat und die letzten Münzen werden in die Zeit des Arcadius (395-408) datiert.

Die Auswirkung der Ereignisse, die durch das Erscheinen der Hunnen an den Grenzen des öströmischen Reiches ausgelöst wurden, haben auch die Bewohner der Banater Ebene dazu veranlasst, ihre Siedlungen zu verlassen. Neuere Entdeckungen, die das Bewohnen dieses Gebietes belegen, stammen folglich aus dem Zeitraum nach der Machtübernahme der Hunnen in der Pannonischen Tiefebene, ihre Anzahl ist aber im Vergleich zu der Zeit davor viel geringer.

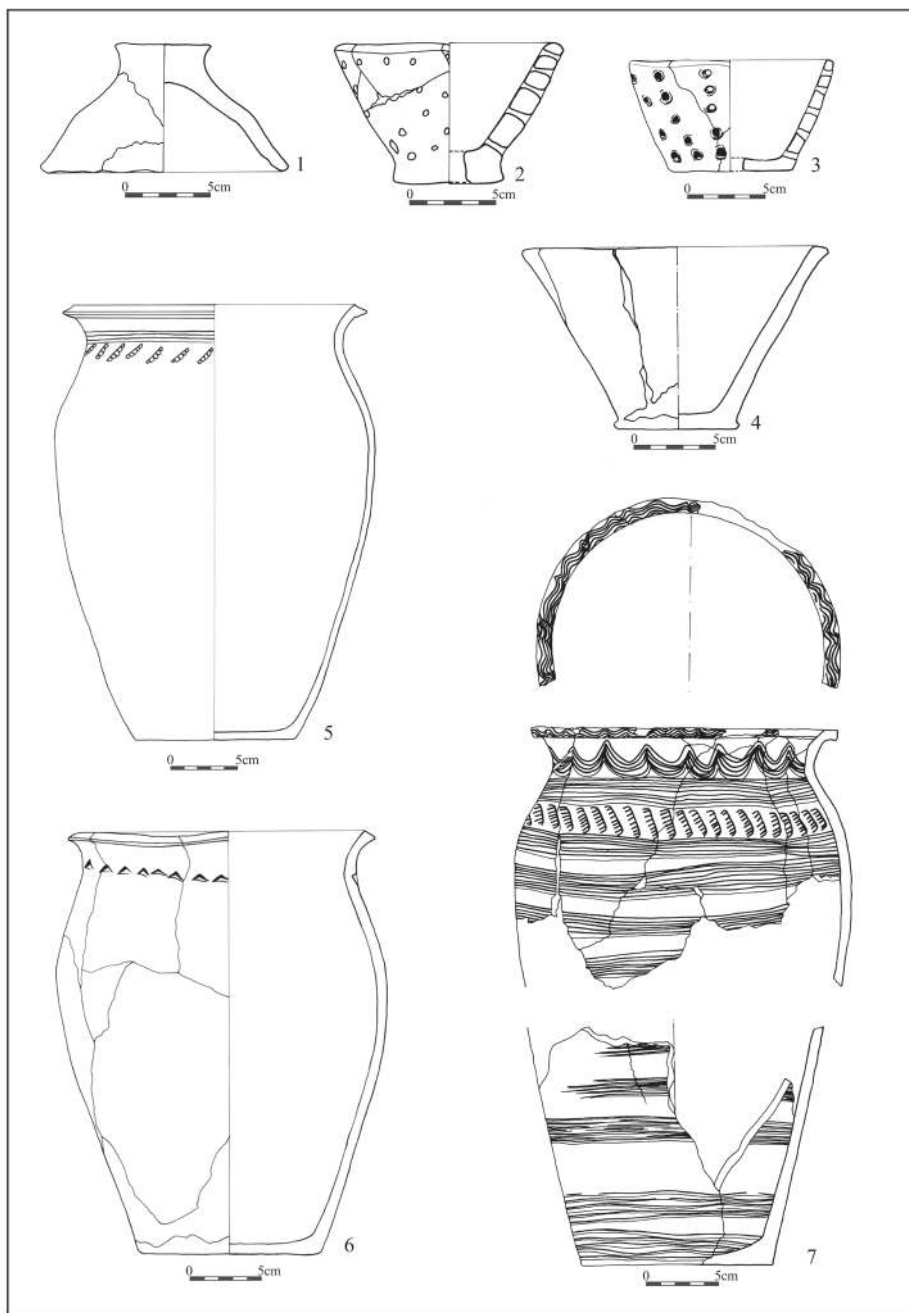

● așezări   ▲ necropole   ■ descoperiri întâmplătoare

1. Alibunar, Serbia	18. Padej, Serbia
2. Banatski Karlovac, Serbia	19. Pața (jud. Timiș)
3. Baranda, Serbia	20. Periam (jud. Timiș)
4. Cărpiniș (jud. Timiș)	21. Saravale (jud. Timiș)
5. Checea (jud. Timiș)	22. Satchinez (jud. Timiș)
6. Comloșu Mare (jud. Timiș)	23. Sânnicolau Mare (jud. Timiș)
7. Dudeștii Vechi (jud. Timiș)	24. Sânpetru German (com. Secusigiu, jud. Arad)
8. Foeni (jud. Timiș)	25. Stara Palanka, Serbia
9. Gottlob (jud. Timiș)	26. Starčevo, Serbia
10. Giarmata (jud. Timiș)	27. Šurjan, Serbia
11. Hetin, Serbia	28. Timișoara-Cioreni
12. Ictar-Budinț (com. Topolovățu Mare, jud. Timiș)	29. Timișoara-Freidorf
13. Izvin (oraș Receaș, jud. Timiș)	30. Timișoara-Pădurea Verde
14. Jebel (jud. Timiș)	31. Újszentiván, Ungaria
15. Klárafalva (Ungaria)	32. Uliuc (com. Sacoșu Turcesc, jud. Timiș)
16. Lenauheim (jud. Timiș)	33. Vrșac-Crvenka, Serbia
17. Novi Knezevac, Serbia	

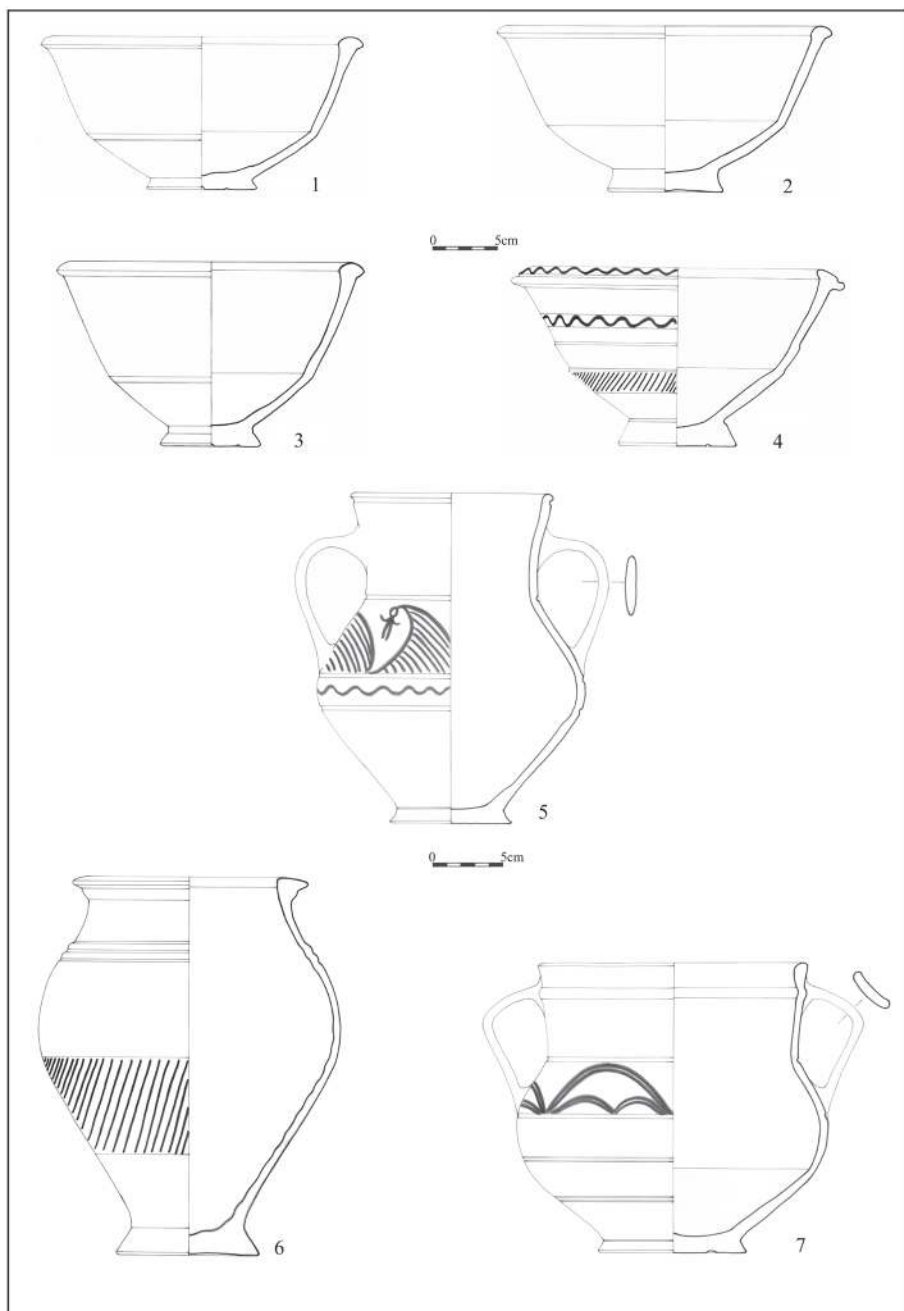

Planșa I. Vase din ceramică de culoare cenușie, lucrate la roata rapidă - Timișoara-Freidorf.

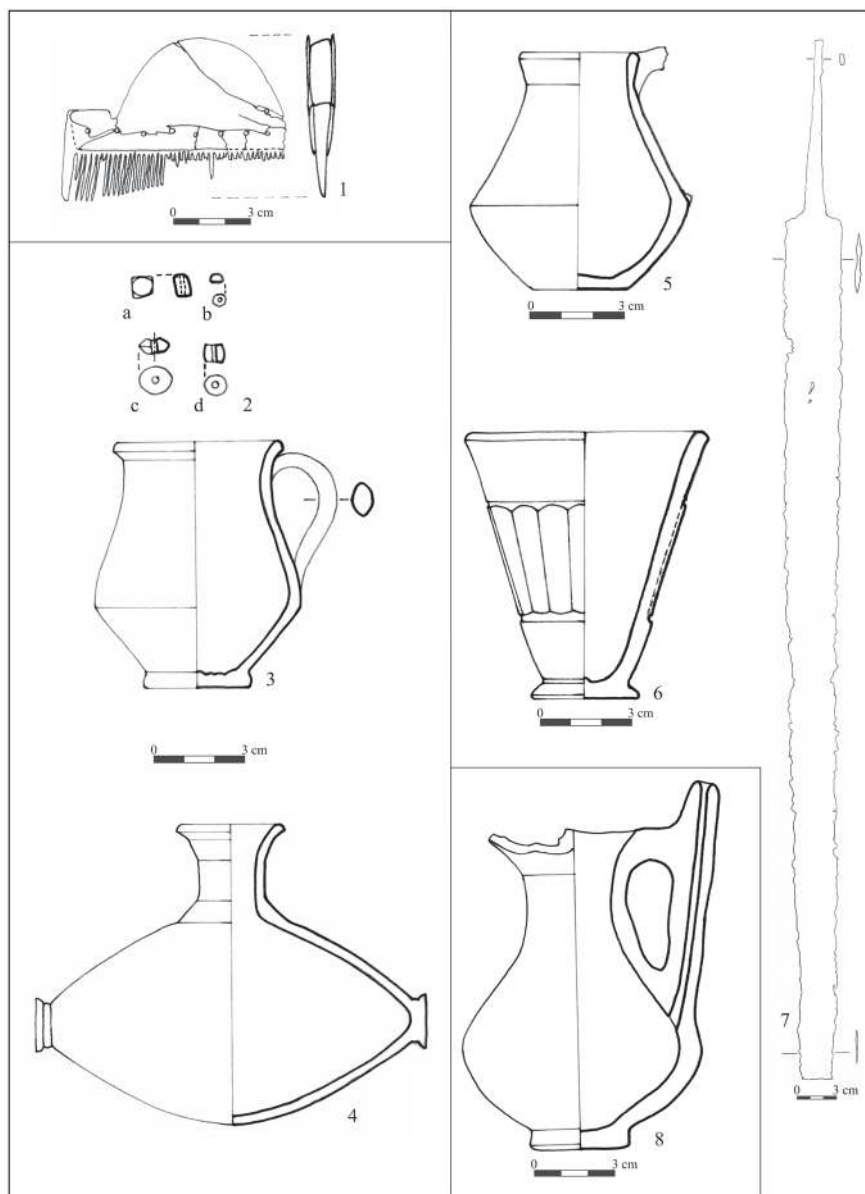

Planșa II. Vase din ceramică de culoare cărămizie, lucrate la roata înceată - Timișoara - *Freidorf*.

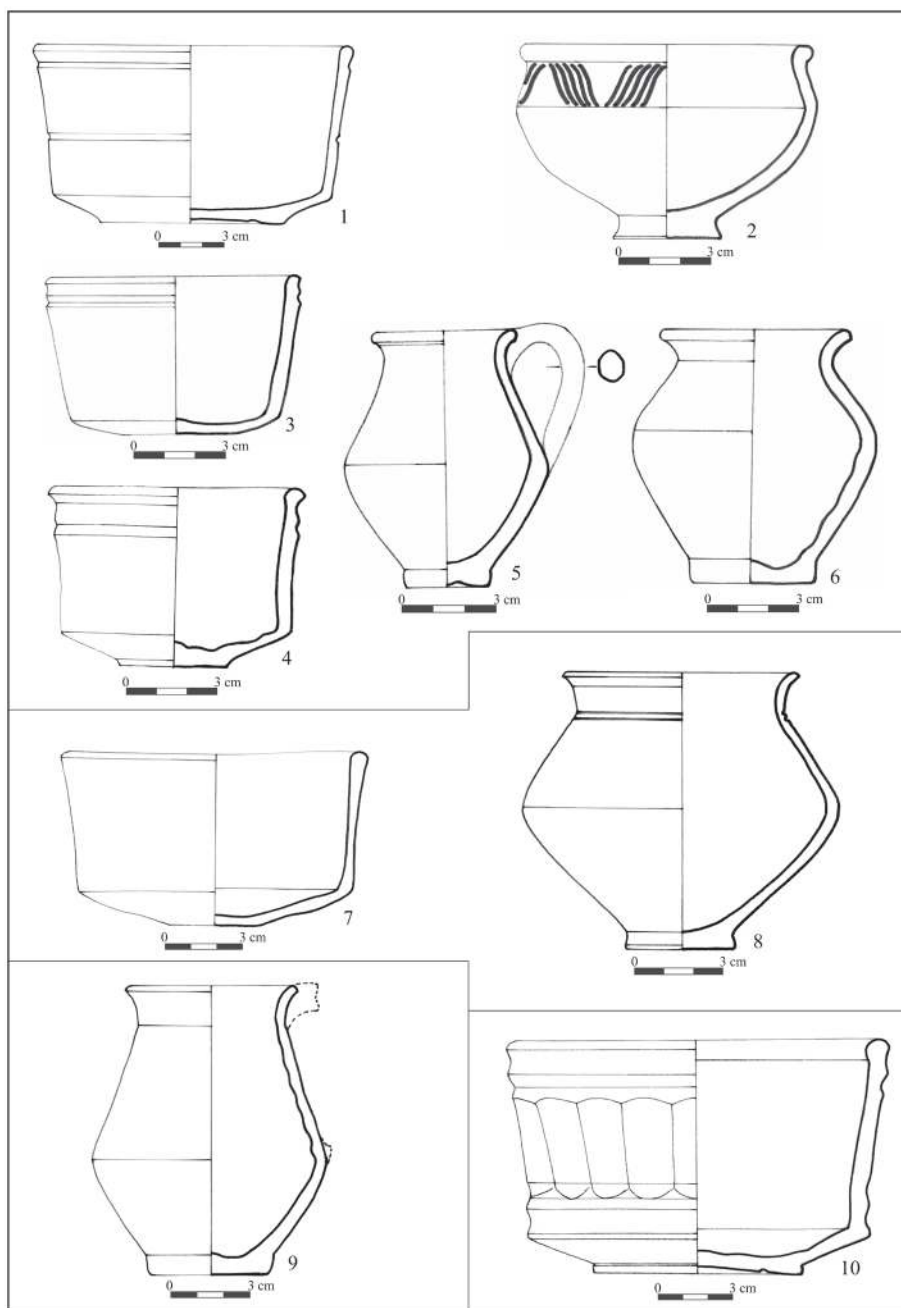

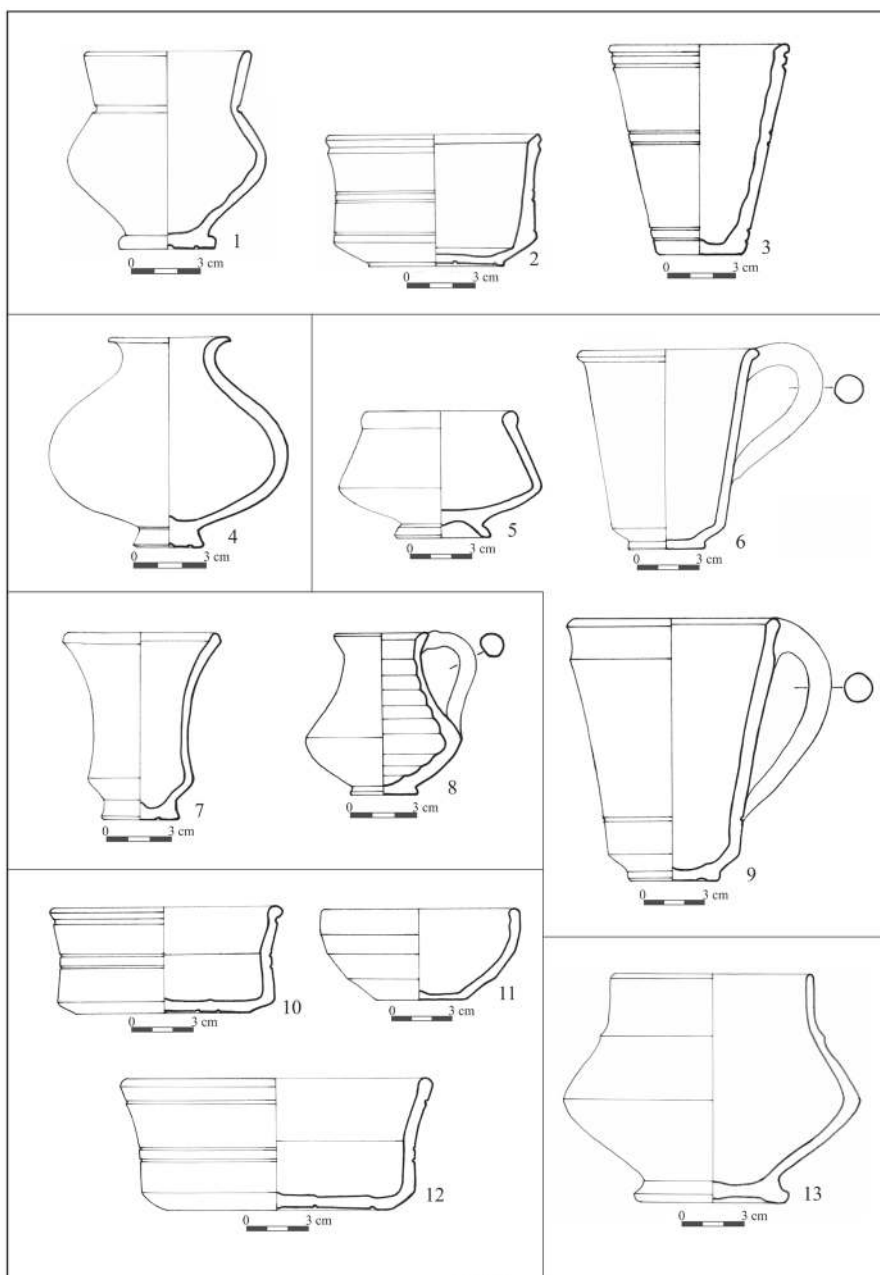
Planşa III. Vase din ceramică de culoare cenuşie, lucrate la roata rapidă –
Lenaheim.

Planșa IV. 1. Piepten - Ictar-Budinț, 2. Mărgele, 4-5. Vase din ceramică de culoare cenușie, lucrate la roata rapidă - Saravale, 5-6. Vase din ceramică de culoare cenușie, lucrate la roata rapidă, 7. Spadă cu două tăișuri (Spatha) - Comloșu Mare, 8. Cană cu tub de scurgere, din ceramică de culoare cenușie, lucrată la roata rapidă – Timișoara-Pădurea Verde.

Planșa V. Vase din ceramică de culoare cenușie, lucrate la roata rapidă: 1-6. Jebel, 7-8. Banatsko Arandelovo (Serbia), 9. Cărpiniș, 10. Hetin (Serbia).

Planșa VI. Vase din ceramică de culoare cenușie, lucrate la roata rapidă: 1-3. Checea, 4. Gottlob, 5-6, 9. Periam, 7-8. Sânnicolau Mare, 10-12. Uliuc, 13. Satchinez.

LES HUNS ET LES BARBARES SÉDENTAIRES: LES DIFFÉRENTES FORMES DES CONTACTS

Michael Kazanski*

Mots clé: les nomades des plaines, les hunns, barbares sédentaires, la culture Černjahov

Cuvinte cheie: nomazii stepelor, huni, barbari sedentari, cultura Černjahov

Les contacts entre peuples sédentaires du Moyen Âge et leurs voisins steppiques - un des thèmes privilégiés des travaux de Victor Spinei - représentent une véritable dominante de l'histoire médiévale d'Europe du Sud-Est, du Danube au Caucase. En effet, dès le début de l'Âge du Fer, l'histoire de cette partie de l'Europe est marquée par les ravages des hordes nomades qui passaient par le long couloir de la grande steppe eurasiennne. La mobilité de ces cavaliers des steppes et leur supériorité numérique lors des combats décisifs, expliquent leurs succès militaires. Seuls les États dotés d'une armée professionnelle et d'un système de fortifications développé comme la Chine, l'Iran ou la Russie ont pu leur résister. Et les Russes n'ont réellement entrepris la conquête du monde nomade qu'au XVIe s., grâce à la diffusion des armes à feu. Notre propos consiste à examiner les relations entre ces nomades et leurs voisins barbares, c'est à dire les peuples qui n'ont pas des structures étatiques à l'époque hunnique, quand toute l'Europe est pour la première fois doit faire face au monde steppique.

Lorsqu'on pense que les contacts entre les Barbares nomades et sédentaires se limitent au pillage et à l'asservissement total des seconds par les premiers, on prend souvent pour référence les pays civilisés qui, à un moment de leur histoire, sont tombés sous la domination de nomades comme la Chine, l'Iran ou la Russie médiévales par exemple à l'époque des Tatars. Mais les Barbares sédentaires d'Europe - germaniques, slaves, finnois ou iranophones - qui vivaient à la fin de l'Antiquité sur la marge de la grande steppe conquise par les nomades n'ont pas pu être dominés en utilisant les mêmes moyens, politiques ou économiques car ils ne possédaient pas l'infrastructure étatique, nécessaire pour que l'on procède à leur exploitation systématique. Si dans les

---

* Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, e-mail: michel.kazanski53@gmail.com

pays civilisés, les conquérants steppiques ont utilisé soit l'aristocratie locale (en Russie ou en Géorgie au XIIIe s. par ex.) soit la bureaucratie indigène (en Chine ou en Asie centrale, toujours au XIIIe s.), dans la mesure où faute d'une structure appropriée et de la notion même d'un paiement régulier, ils n'ont pas réellement pu contrôler l'activité économique des Barbares sédentaires soumis, ni leur imposer un impôt régulier, faute d'une structure appropriée et de notion même de paiement régulier.

En général l'histoire des relations entre les peuples de la steppe et leurs voisins barbares sédentaires passe le plus souvent par trois phases successives: la conquête par les nomades, l'alliance subordonnée, plus ou moins lourde, la révolte contre les nomades, dès que ces derniers subissent un échec dans leur expansion contre les empires anciens (Kazanski 1992; Kazanski, Mastyskova 2009). La confrontation des sources écrites qui concernent ces différentes époques montre que les massacres et les destructions qu'ont à subir les sédentaires de la part des nomades, sont attestés en fait dans un premier temps - celui de l'invasion par le peuple steppique; il en résulte le départ d'une partie des sédentaires et la soumission de ceux qui restent. Les Barbares sédentaires ont en effet souvent fait partie de vastes fédérations dirigées par des nomades: les Scythes «laboureurs» d'Hérodote, les Goths, les Gépides et d'autres Germains orientaux de «l'empire» d'Attila, les Slavènes et les Gépides du khaganat Avar et, dans l'empire Khazar la population sédentaire turco-bulgare, alaine, finno-ougrienne ou slave.

Pour l'époque hunnique, qui nous intéresse en particulier, des traces de destructions et de incendies notamment en Moldavie, sur l'habitat de Cobusca Veche, ainsi que des trésors monétaires cachés lors d'un danger, tels que Brănești, Budăi, Lucășeuca et Chișinău, toujours en Moldavie, sont attestés sur certains sites de la civilisation de Černjahov, appartenant à aux groupes germaniques et non germaniques réunis dans une fédération dirigée par les Goths (Kazanski 2009, 74).

Durant leur apogée les empires nomades dirigèrent toutes leurs forces contre les pays riches civilisés, tels que la Chine, l'Iran, Rome ou plus tard Byzance (Artamonov 1977, 10, 11) et ces guerres les enrichissaient beaucoup plus que des années d'asservissement d'une tribu barbare sédentaire. Les nomades se sont alors intéressés à une alliance avec les Barbares sédentaires qui leur fournirent des contingents auxiliaires, en particulier l'infanterie qui leur faisait souvent défaut et ces derniers

obtenant de leur côté une part du butin. Ce fut spécialement le cas des Germains orientaux sous Attila¹.

Le rôle des contingents, fournis par les sédentaires est parfois décisif dans les grands événements militaires de l'époque. Ainsi, les Ostrogoths, les Gépides, les Ruges, les Skyres, les Burgondes, les Bastarnes, les Brukters, les Francs et les Turingiens formaient une grande partie des troupes d'Attila (voir les sources: Demougeot 1979, 549), de même que les Sclavenès en 626 lors de la siège de Constantinople par les Avars (voir par ex. Barišić 1956).

Il est évident qu'à part leurs obligations militaires envers de leurs suzerains steppiques, le partage du butin de guerre, donc un possible enrichissement fut une des raisons qui poussèrent les élites dirigeantes de différents peuples barbares à se réunir sous l'égide des Huns ou des Avars. Ainsi, il n'est pas étonnant que certaines peuples sédentaires cherchèrent parfois elles-mêmes à s'intégrer dans ce but aux empires nomades. Ainsi, Priscus, nous apprend que les îles de l'Océan septentrional (très probablement les grandes îles de la Baltique et la Scandinavie: Godlowski 1985, 155, 156) reconnaissaient le pouvoir d'Attila (Priscus, *Histoire gothique*, fr. 8). Il est évident que ces îles se sont soumises de leur plein gré, sans conquête, car telle entreprise aurait été impossible pour les Huns. Si cela n'est pas une figure de style, on peut supposer que les chefs germaniques au Nord des Carpates et jusqu'à la côte baltique méridionale, reconnaissaient plus ou moins la suprématie d'Attila. D'autre part, les « Miracles de Saint-Démétrius » montrent que les Slaves de Thessalonique vinrent de leur propre gré demander l'aide militaire et donc de protection du khagan avar (*Miracles*, II.197). Il arrivait également que les Barbares nomades fassent des propositions d'alliance militaire à des Barbares sédentaires qui vivent dans des régions éloignées, inaccessible à la cavalerie steppique. Nous pensons aux Slaves de la Baltique invités par les Avars à guerroyer contre Byzance (Théophylacte Simokattès, VI.2).

Nous avons des traces directes de la participation des Barbares soumis aux Huns à la partage des prises de guerre comme la présence de nombreuses monnaies en or dans des trésors enfouis après 375 sur le territoire de la culture de Černjahov (Kazanski 2009, 110-140). Les trésors monétaires, mis au jour en Moldavie, en Munténie et dans la région du Dniepr en témoignent probablement (Harhoiu 1998, 140-147; Ciobanu 1999; Ciupercă, Măgureanu 2008, fig. 4; Kazanski 2009, 141-142), ainsi que la richesse des tombes et

---

¹ Un autre exemple classique: les Sclavènes du Danube et les Gépides dans «l'Empire» avar.

trésors «princières» à caractère sédentaire de l'époque hunnique (fig. 1 et 2) tels que Concești, Pietroasa et Chiojdu dans le bassin du Bas-Danube ou encore Nežin, Bol'shoj Kamenec et Paniki dans la région du Dniepr - rive gauche (Kazanski 2009, 140-145).

La participation des vassaux sédentaires dans les entreprises militaires hunniques se manifeste, notamment par une influence steppique sur l'armement des peuples frontaliers de la steppe. L'apport steppique est perceptible dans la diffusion des arcs renforcés d'appliques en os (fig. 3.1,3), attestés à l'époque hunnique chez les Germains orientaux et chez les Slaves (Anke 1998, 55-65; Ivanišević, Kazanski 2007, 122-124; Kazanski 1999, 200), des flèches «steppiennes» à trois ailettes (fig. 3.2), largement répandues en Europe (Kazanski 1991, 135, 136; Anke 1998, 65-73; Kazanski 1999, 202), des selles dures à appliques métalliques (Zaseckaja 1994, 45-50; Zaseckaja 2007; Anke 1998, 115-121; Kazanski, Ahmedov 2007, 250-253), attestées à l'époque hunnique aussi bien chez les Alains du Caucase du Nord (Kazanski, Mastykova 1999, 250, 251) que chez les Germains sur le territoire de Moldavie (fig. 3.4) (Popa 1997, 124, 125, Abb. 7) et des épées «asiatiques» (fig. 3.5), à garde en fer massif (Menghin 1995, 165-175; Kazanski 1996, fig. 8). D'autre part les traits typiques de la civilisation militaire steppique se manifestent dans les coutumes funéraires «princières». Il s'agit des sacrifices des chevaux lors des cérémonies funéraires, du dépôt de l'épée comme unique arme, parfois accompagnée des pièces de harnachement, du dépôt de selles et d'arcs, dans les sépultures et de la construction d'un tertre sur la tombe (Kazanski 1999a; Kazanski, Périn 2005; Ivanišević, Kazanski 2007). De toute évidence, les chefs militaires des peuples soumis à Attila imitaient les usages hunniques prestigieux.

D'autre part, les grandes fédérations de nomades ne pouvaient subsister sans être ravitaillées en produits agricoles et elles utilisaient pour cela les ressources des sédentaires. Il en était probablement ainsi pour les Huns (Hazanov 1975, 154-164; Markov 1976, 284; Plenteva 1982, 44, 47) et la fourniture plus ou moins régulière de produits agricoles faisait partie des obligations des Goths envers leurs suzerains (Priscus, *Histoire gothique*, fr. 39). Les nomades utilisaient également le territoire des sédentaires pour leur hivernage², ce qui peut expliquer la présence de sépultures hunniques sur le

² Cet hivernage prenait parfois la forme d'une véritable invasion, comme le fut le séjour des Avars chez les Sclavènes du Danube moyen au début du VIIe s. Il a provoqué la révolte de ces derniers et leur libération du joug avar (Frédégair, IV. 48).

territoire de la civilisation de Černjahov dans sa phase récente, à proximité des zones de concentration des sites de la population sédentaire. On observe ce cas notamment en Moldavie et en Roumanie (Ciupercă, Măgureanu 2008; Ciobanu, Constantinescu 2008).

Les «empires» steppiques utilisaient les différentes formes d'exercice de leur pouvoir sur les peuples soumis. Une de ces formes est le royaume autonome, d'habitude de petite taille, dirigé par une élite locale, mais étroitement contrôlé par les Huns. Ainsi, les Greuthunges-Ostrogoths demeurèrent après la conquête hunnique en 375 sur leur territoire et, bien que placés sous la domination des Huns, restèrent toujours gouvernés par la dynastie des Amales (Jordanès, *Getica*, 245). Selon Jordanès, un certain groupe d'Ostrogoths était dirigé par le roi Vinitharius, de la dynastie des Amales, le descendant defameux Hermanaric. Un autre groupe d'Ostrogoths, également subordonné aux Huns, était dirigé par Gesimund, le fils de Hunimund le Grand (l'Aîné), venant d'une branche secondaire des Amales (voir le tableau généalogique des Amales: Wolfram 1990, Annexe IV). Des royaumes autonomes existent vraisemblablement à la même époque chez d'autres Barbares sédentaires de l'empire hunnique, les Gépides ou les Antes car leurs chefs - tels que le roi gépide Ardarich ou le roi ante Boz - sont mentionnés par Jordanès. En outre cet auteur décrit Attila sur les Champs Catalauniques entouré par une «foule» de rois des peuples soumis (Jordanès, *Getica*, 200, 201)³. Ainsi la culture de Černjahov, dans sa phase finale, correspond au type le plus répandu d'organisation sociale chez les Barbares sédentaires soumis aux nomades: un royaume «national», relativement autonome, dirigé par une dynastie locale.

Les tombes et les trésors «princières» (fig. 1) appartenant à l'aristocratie non hunnique, témoignent de l'existence de ces groupes dirigeants locaux, sous l'égide des Huns sur les marges de leur «empire» steppique (Laszlo 1951; Tejral 1997; Tejral 1999; Kazanski 2009, 140-146). Sur le territoire des Ostrogoths, les découvertes «princières» de l'époque hunnique se concentrent

³ Il en est sûrement de même pour d'autres empires nomades, celui des Avars par exemple, car les textes nous révèlent les noms de princes esclavènes dans la région du Danube inférieur, manifestement vassaux du khagan avar. Ils conservent une indépendance dans le domaine des actions militaires, à tel point que leurs affrontements avec Byzance ne sont pas considérés comme des guerres des Avars (Theophilacte Simokattes, VI.6, VII.15). Dans l'empire khazar, les peuples sédentaires gardent aussi leur autonomie et leur propre structure sociale comme le montre la révolte de Jean le Gothique en 787 au Sud-Ouest de la Crimée (Artamonov 1962, 253-258).

avant tout dans la steppe forestière de la région du Dniepr - rive gauche (Kazanski 1997; Kazanski 1998; Kazanski 2009, 140-143), en Podolie (Levada 2011) et en Volhynie (Kazanski 2009, 144, 145; Levada 2011, fig. 3). En ce qui concerne le territoire des Wisigoths et des Taïfales, à l'Ouest du Dniepr, en Moldavie et en Roumanie d'aujourd'hui les chercheurs ont identifié plusieurs centres du pouvoir, qui se situent dans le bassin de la Tisza supérieure, en Transylvanie, en Olténie et en Munténie (fig. 4). Ces centres se caractérisent par la découverte des trésors monétaires et de tombes de chefs à épée, ou celles féminines à diadème, ainsi que par la présence de chaudrons hunniques. Ces entités territoriales étaient soit sous le gouvernement direct des Huns, soit elles correspondent à des petits royaumes, dirigés par des princes vassaux germaniques (Ciupercă, Măgureanu 2008; Ciobanu, Constantinescu 2008).

Une situation comparable est attestée sur d'autres marges de la grande steppe, notamment dans la partie centrale du Caucase du Nord, peuplée alors par les Alains. Ici des centres du pouvoir, marqués par la concentration des tombes «princières», y émergent à l'époque hunnique et subsistent même après la chute de la domination des Huns (Kazanski, Mastikova 2007).

Une autre forme de relations entre les Huns et les Barbares sédentaires assujettis consiste en un gouvernement direct des populations sédentaires par les représentants du pouvoir hunnique. On peut citer le témoignage de Priscus, qui, lors de son voyage à la cour d'Attila. Il visite des villages avec une population aisée, tout à fait sédentaire, appartenant à la femme de Bleda, le frère d'Attila (Priscus, *Histoire gothique*, fr. 8). Il s'agit sans aucune doute de la population sédentaire de la plaine hongroise, dans le bassin de la Tisza, représentée par de nombreuses sites de l'époque hunnique, tels que Tapé-Malajdok, Tapé-Lebö, Csongrád, Tiszavalk, Tiszadob-Sziget, Artand etc. (Istavanovits, Kulcsár 1999).

Il n'est pas exclu, comme le pensent les chercheurs roumains, qu'un centre du pouvoir hunnique se situait en Munténie, où des populations très mélangées, y compris sédentaires vivaient sous le contrôle des élites hunniques. Ces dernières sont attestées par des découvertes comme Balteni ou Gheraseni (Ciobanu, Constantinescu 2008).

Evoquons également la tombe hunnique de Jakuszowice, qui a été mise au jour près d'un grand habitat fortifié de la civilisation de Przeworsk, sans doute une résidence princièrre, qui fonctionnait durant l'époque hunnique. C'est l'inhumation d'un jeune homme, accompagné d'un cheval. Elle contenait le mobilier typique des chefs militaires steppiques: une longue épée ayant une

garde «asiatique», dans un fourreau décoré de tôle d'or, avec une dragonne en ambre, un poignard, un mors et des pièces de harnachement de style Sösdala, les restes d'un arc orné de tôle d'or (?), des appliques en forme de lunule et des ferrets, portant un décor polychrome, des plaques-boucles de style cloisonné (Godlowski 1995). Cette sépulture peut appartenir à un chef hunnique, installé au Nord des Carpates pour contrôler les Germais soumis. Mais il ne faut pas exclure non plus la possibilité de l'appartenance de ces tombes aux nobles germaniques «hunnisés».

À l'époque hunnique un autre type de cohabitation entre nomades et sédentaires apparaît avec l'installation de la population sédentaire directement dans la steppe, c'est-à-dire dans l'environnement des nomades. Cette population se concentre avant tout dans les lieux de campement où les nomades regroupent leurs troupeaux pendant l'hiver (d'où le nom de *zimnik* qui vient du russe *zima* qui signifie hiver) et qui possèdent souvent des bâtiments provisoires. Avec le temps, un *zimnik* peut devenir un habitat permanent où se concentrent notamment les familles pauvres qui ne possèdent pas suffisamment de bétail pour nomadiser ainsi que les esclaves et les prisonniers de guerre, et où l'on garde le butin des conquêtes. Des marchands et des artisans étrangers y vivent également et l'aristocratie nomade y fait construire ses résidences d'hiver. Tôt ou tard cet habitat est entouré de remparts⁴ et des faubourgs agricoles font leur apparition. Ainsi un *zimnik* prend petit à petit la forme d'un habitat à caractère urbain comme c'est le cas pour les villes tatares médiévales telles qu'Astrakhan et Saraj sur la Volga ou Bachtchisaraï et Gezlev en Crimée. La résidence d'Attila dans les steppes danubiennes telle que l'a décrite Priscus, un grand habitat fortifié, avec des palais en bois, des thermes en pierre et une nombreuse population sédentaire de diverses origines -y compris romaine - possède d'ailleurs, de toute évidence, la même origine (Pletneva 1982, 45). On sait que la population de ces «villes» nomades est hétérogène (Grousset 1985, 346, 347; Pletneva 1982, 51). Ainsi, Priscus rencontre dans la résidence d'Attila un compatriote grec devenu un véritable Hun (Priscus, *Histoire gothique*, 8). Marchands, artisans, interprètes, agriculteurs, otages, esclaves ou mercenaires ainsi que des aventuriers de toutes sortes sont d'origines très diverses. Dans les villes khazares ou tatares, les différentes communautés ont chacune leur quartier et leurs lieux de culte,

⁴ Par exemple la description des remparts de la ville d'Usipa, qui appartient aux Sarmates-Siraques au Ier s. ap. J.-C. dans les steppes du Caucase du Nord: Tacite, *Annales*, XII.16.

leur administration et elles possèdent même une certaine autonomie (Grousset 1985, 347; Artamonov 1962, 396-398; Pletneva 1982, 119). Tanaïs, ancienne ville grecque dans l'embouchure du Don, détruite par les Barbares autour de 251, où un nouvel habitat apparaît à l'époque hunnique avec une population sédentaire hétérogène, appartient, à mon avis au même type d'habitats. L'habitat de Tanaïs de la fin du IVe-première moitié du Ve s. a livré le mobilier hétérogène, d'origine alaine, germanique, hunnique et gréco-romaine. Le même mélange de traits culturels se manifeste dans la nécropole de cet habitat - souvent des chambres funéraires à dromos, du type alain, contenant des inhumations avec un costume germanique oriental ou pontique, ce dernier est caractéristique de la population hellénisée du Nord de la mer Noire. Un petit cimetière «princier» a été mis au jour près de Tanaïs, à Sinjavka. Une tombe, très probablement masculine, avec une la garniture de style cloisonné de la période D2 (fig; 5.12-21), avoisinait avec une autre sépulture, cette dernière a livré des accessoires d'un costume féminin prestigieux de tradition germanique orientale (horizon «princier» Untersiebenbrunn) (fig. 5.1-11). Il s'agit sans doute d'une famille appartenant à des élites dirigeantes de Tanaïs hunnique (Kazanski 2009, 171-181).

Cependant la période des guerres menées par les nomades contre les pays civilisés se terminait le plus souvent par un échec et les sources de leur enrichissement tarissaient. Les nomades se retournaient alors de nouveau contre les Barbares sédentaires ce qui provoquait assez rapidement la révolte de ces derniers. Ces soulèvements contribuèrent en fin de compte à la chute des empires nomades⁵. En effet, comme nous le savons, la fin du règne d'Attila n'a pas été heureuse. Deux expéditions en Occident, contre la Gaulé et l'Italie, se soldèrent au bout des comptes, par des échecs. En Orient, l'empereur Marcien, militaire de carrière, refusait catégoriquement de payer un tribut aux Huns et ne se laissa pas impressionner par leurs menaces. Après la mort d'Attila, ses fils lui succédèrent et, très probablement, faute de moyens suffisants pour piller Rome et Constantinople, ils firent peser leur pression sur les peuples barbares soumis- signe de faiblesse pour un empire nomade. Comme Jordanès le rapporte, les descendants d'Attila commencèrent à traiter les rois vassaux "comme leurs esclaves", ce qui provoqua la révolte des tribus germaniques

⁵ Citons à titre d'exemple les révoltes victorieuses des Slaves danubiens de Samo et la guerre des Croates contre les Avars vers 620-630 (Fredegair, IV, 48; Constantin Porphyrogenete, *De adm. imp.*, 30).

dirigée, si l'on en croit cet auteur, par Ardarich, le roi des Gépides (Jordanès, *Getica*, 260). En 454 ou 455, lors de la bataille de Nedao "on pouvait voir le Goth qui se battait avec des lances et le Gépide furieux qui maniait son épée et le Rage qui rompait les javelots dans la blessure et le Suève avec une massue et le Hun avec des flèches et l'Alain avec un équipement lourd et l'Hérule armé de façon légère" (Jordanès, *Getica*, 261). Les fils d'Attila sont vaincus et l'empire hunnique est anéanti pour toujours. Les vainqueurs se partagèrent l'ancien cœur de ce territoire, le bassin des Carpates - les Ostrogoths obtiennent la Pannonie, tandis que les Gépides, s'installèrent dans la partie Est du bassin des Carpates (Jordanès, *Getica*, 264). Les Huns, quant à eux, durent finalement retirer dans les steppes pontiques.

Cependant, une partie des Barbares sédentaires reste fidèle à la maison d'Attila. Selon Jordanès, en 466 les Germains Angiskires sont subordonnés à un groupe de Huns conduit par le fils d'Attila, Dengezic (Jordanès, *Getica*, 272). Ces Huns de Dengezic ont été auparavant repoussés en 456 vers la région du Dniepr par le roi ostrogothique Valamer (Jordanès, *Getica*, 269). Les Angiskires ont donc suivi les huns dans leurs migrations vers l'Est (Kazanski 1996a, 327; Kazanski 2011). Il est probable que des liens privilégiés unissaient les chefs angiskires à la dynastie d'Attila. Rappelons que certains chefs germaniques avaient très probablement des origines hunniques, comme Mundo, le célèbre seigneur de la guerre goth ou gépide sous Justinien (Jordanès, *Getica*, 301) et même peut-être le fameux Odoacre (voir à son propos: Reynolds, Lopez 1946-1947; Macbain 1983).

BIBLIOGRAPHIE

Anke 1998,

Anke B., *Studien zur Reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts*, Weissbach, 1998.

Artamonov 1962,

Артамонов М.И., *История хазар*. Ленинград, 1962.

Artamonov 1977,

Артамонов М.И., Возникновение кочевого скотоводства. *Проблемы археологии и этнографии*, 1, 1977, 4-13.

Barišić 1956,

Barišić F., *Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626*, in *Byzantion*, 24, 1956, p. 371-395.

Ciobanu 1999,

Ciobanu L., *Les découvertes monétaires romaines dans la zone Pruto-Nistraine en Moldavie*, in Gomolka-Fuchs G. (Hrsg.), *Die Sîntana de Mureş-Černjahov Kultur*, Bonn, 1999, p. 115-129.

Ciobanu, Constantinescu 2008,

Ciobanu D., Constantinescu E.-M., *Die Hunnen im Nordosten Munteniens*, in *Hunnen zwischen Asien und Europa*, Weissbach, 2008, p. 131-141.

Ciupercă, Măgureanu 2008,

Ciupercă B., Măgureanu A., *Huns and Other Peoples - Archaeological Evidence in Present-day Romania*, in *Hunnen zwischen Asien und Europa*, Weissbach, 2008, p. 119-130.

Constantin Porphyrogénète, *De adm. imp.*,

Constantin Porphyrogénète, *De administrando imperio*, éd. Gy. Moravcsik, Washington, 1967.

Demougeot 1979,

Demougeot E., *La formation de l'Europe et les invasions barbares. 2. De l'avènement de Dioclétien au début du VIe siècle*, Paris, 1979.

Frédegaire,

Chronicarum quae dicuntur Fredegarii libri IV (éd. B. Krusch), in *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Merovingicarum*, 2, Nanoverae, 1888, p. 1-168.

Godlowski 1985,

Godlowski K., *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszy okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław-Varsovie-Cracovie-Gdańsk-Lódź, 1985.

Godlowski 1995,

Godlowski K., *Das «Fürstengrab» des 5. Jhs. und der «Fürstensitz» in Jakuszowice in Südpolen*, in *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*, Saint-Germain-en-Laye, 1995, p. 155-180.

Grousset 1985,

Grousset R., *L'empire des steppes*, Paris, 1985 (quatrième édition).

Harhoiu 1998,

Harhoiu R., *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Bukarest, 1998.

Hazanov 1975,

Хазанов А.М., *Социальная история скифов*, Москва, 1975.

Istvánovits, Kulcsár 1999,

Istvánovits E., Kulcsár V., *Sarmatian and Germanic People at the Upper Tisza Region and south Alföld at the Beginning of the Migration Period*, in *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, Brno, 1999, p. 67-94.

Ivanišević, Kazanski 2007,
 Ivanišević V., Kazanski M., *Nouvelle nécropole des Grandes Migrations de Singidunum*, in *Starinar*, 57, 2007 (2009), p. 113-135.

Jordanès, *Getica*,
Iordaniis de origine actibusque Getarum, éd. Fr. Giunta et A. Grillone, Rome, 1991.

Kazanski 1991,
 Kazanski M., *A propos des armes et des éléments de harnachement «orientaux» en Occident à l'époque des Grandes Migrations (IVe-Ve s.)*, in *Journal of Roman Archaeology*, 4, 1991, p. 123-139.

Kazanski 1992,
 Kazanski M., *Les Goths et les Huns. À propos des relations entre les Barbares sédentaires et les nomades*, in *ArchMéd*, 22, 1992, p. 191-229.

Kazanski 1996,
 Kazanski M., *Les tombes «princières» de l'horizon Untersiebenbrunn, le problème de l'identification ethnique*, in *L'identité des populations archéologiques. Actes des XVIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*, Sophia Antipolis, 1996, p. 109-126.

Kazanski 1996a
 Kazanski M., *Les Germains orientaux au Nord de la mer Noire pendant la seconde moitié du Ve s. et au VIe s.*, in *Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии*, 5, 1996, p. 324-337, 567-581.

Kazanski 1997,
 Казанский М.М., *Остроготские королевства в гуннскую эпоху: рассказ Иордана и археологические данные*, in *Stratum + Петербургский Археологический Вестник*, 1997, 181-193.

Kazanski 1998,
 Kazanski M., *Le royaume de Vinitharius: le récit de Jordanès et les données archéologiques*, In Pohl W., Reimitz H. (eds.), *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Leiden-Boston-Köln, p. 221-240.

Kazanski 1999,
 Kazanski M., *L'armement slave du haut Moyen-Age (Ve-VIIe siècles). À propos des chefs militaires et des guerriers professionnels chez les anciens Slaves*, in *Prehled vyzkumu*, Brno, 39, 1995-1996 (1999), p. 197-236.

Kazanski 1999a,
 Kazanski M., *Les tombes des chefs militaires de l'époque hunnique*, in *Germanen beiderseits des Spätantiken Limes*, Cologne-Brno, 1999, p. 293-316.

Kazanski 2009,

Kazanski M., *Archéologie des peuples barbares*, București - Brăila, 2009.

Kazanski 2011,

Казанский М.М., Древности постгуннского времени на юге Восточной Европы и ангискиры. *Scripta Antiqua* 1, 2011, 27-49.

Kazanski, Ahmedov 2007,

Kazanski M., Ahmedov, *La tombe de Mundoslheim (Bas-Rhin) : un chef militaire nomade au service de Rome*, in *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*, Brno, 2007, p. 173-197.

Kazanski, Mastykova 2007,

Kazanski M., Mastykova A., *Machtzentren und Handelswege in Westalanien im V.-VI. Jahrhundert*, in *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*, Brno, 2007, p. 173-197.

Kazanski, Mastykova 2009,

Казанский М.М., Мастыкова А.В., *Кочевые и оседлые варвары в Восточной Европе в гуннскую эпоху*, in *Дивногорский сборник*, 1, 2009, p. 225-251.

Kazanski, Périn 2005,

Kazanski M., Périn, *La tombe de Childéric : un tumulus oriental ?*, in *Mélanges Jean-Pierre Sodini* (Travaux et Mémoires 15), Paris, 2005, p. 287- 298.

Laszlo 1951,

Laszlo G., *The Significance of the Hun Golden Bow*, in *ActaArchHung*, 1, 1951, p. 91-104.

Levada 2011,

Levada M., *To Europe via the Crimea: on possible migration routs of the northnthern people in the Great Migration period*, in Khrapunov I., Stylegar F.-A. (ed.), *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Kristiansand- Simferopol, 2011, p. 115 - 137.

Macbain 1983,

Macbain B., *Odovacer the Hun ?*, in *Classical Philology*, 78, 1983, p. 323-327.

Markov 1976,

Иарков Г.Е., *Кочевники Азии*, Москва, 1976.

Menghin 1995,

Menghin W., *Schwerter des Goldgriffspathenhorizonts im Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Berlin, in *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 26/27, 1994-1995, p. 140-191.

Miracles,

Lemerle P., *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. T.I. Le texte. T.II. Commentaire*, Paris, 1979, 1981.

Pletneva 1982,

Плетнева С.А., *Кочевники средневековья*, Москва, 1982.

Popa 1997

Popa A., *Die Siedlung Sobari, Kr. Soroca (Republik Moldau)*, in *Germania*, 75/1, 1997, p. 119-131.

Priscus, *Histoire gothique*,

Priscus Panites, *Fragmenta*. In: *Fragmenta historicorum Graecorum*, IV, éd. C. Müller, Paris, 1868.

Reynolds, Lopez 1946-1947,

Reynolds R.L., Lopez R.S., *Odoacer: German or Hun ?*, in *American Historical Review*, 52, 1946-1947, p. 36-53.

Tacite, *Annales*,

Tacite, *Annalium libri XVI*, éd. P. Willeumier, Paris, 1978.

Tejral 1997,

Tejral J., *Les fédérés de l'Empire et la formation des royaumes barbares dans la région du Danube moyen à la lumière des données archéologiques*, in *Antiquités Nationales*, 29, 1997, p. 137-166.

Tejral 1999,

Tejral J., *Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde*, in Fischer T., Precht G., Tejral J. (Hrsg.), *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*, Köln- Brno, 1999, p. 217-292.

Théophylacte Symokattès, *Histoire*,

Theophilactus Simocatta, *Historiae*, éd. C. de Boor, Leipzig, 1887.

Wolfram 1990,

Wolfram, H., *Histoire des Goths*, Paris, 1990.

Zaseckaja 1994,

Засецкая И.П., *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV – V вв.)*, Санкт-Петербург, 1994.

Zasecckaja 2007,

Засецкая И.П., *Классификация обкладок ленчиков седла V – первой половины VI в.*, in Засецкая И.П., Казанский М.М., Ахмедов И.Р., Минасян Р.С. *Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племен Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху*, Санкт-Петербург, 2007, p. 142-146.

HUNII ȘI BARBARII SEDENTARI: DIFERITE FORME DE CONTACT

Rezumat

Una din temele pe care istoricul Victor Spinei le-a abordat cu predilecție a fost cea a raporturilor dintre populațiile sedentare ale evului mediu și vecinii lor nomazi ai stepelor. Problema reprezintă o veritabilă dominantă a istoriei medievale a Europei de Sud-Est, de la Dunăre și până la Caucaz. Interesul materialului de față se focalizează asupra relațiilor dintre nomazii huni și vecinii lor barbari, respectiv populațiile care nu au dezvoltat structuri statale în epoca hunică, atunci când întreaga Europă a trebuit să facă față pentru prima dată lumii stepelor.

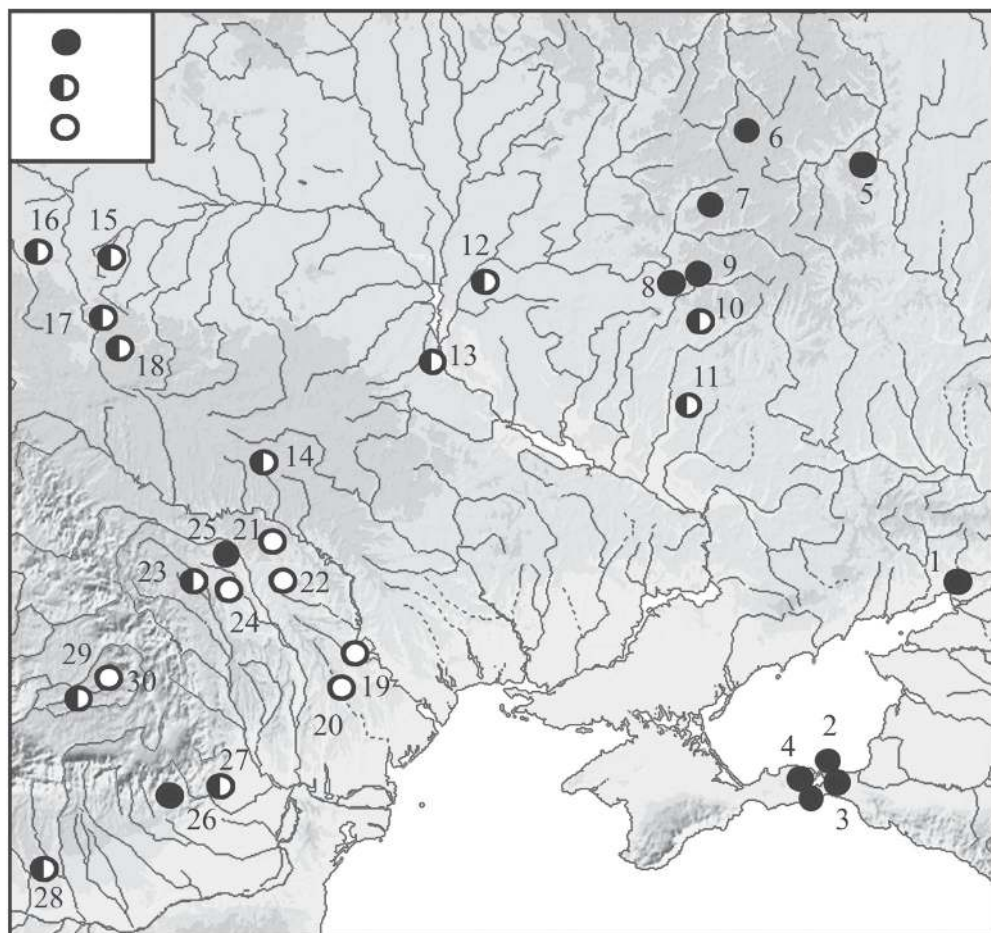
În general, istoria relațiilor dintre populațiile stepelor și vecinii lor barbari sedentari a trecut prin trei faze succesive: cucerirea de către nomazi, alianța prin subordonare și, uneori, revolta împotriva nomazilor în momentul în care aceștia au eșuat în expansiunea lor către imperiile antice.

Pe parcursul perioadei de apogeu a stăpânirii hune, acest imperiu al stepelor și-a direcționat toate forțele în primul rând împotriva țărilor bogate și civilizate (China, Iran, Roma sau Bizanț). Aceste războaie i-au îmbogățit pe huni mult mai mult decât aservirea unui trib barbar sedentar. Nomazii huni au fost însă interesați de o alianță cu barbarii sedentari care să le furnizeze în primul rând contingente militare auxiliare, mai ales infanterie (în care erau deficitari), în timp ce barbarii urmau să primească o parte din pradă.

Există urme evidente ale participării barbarilor sedentari supuși hunilor la campaniile militare și la împărțirea prăzii de război în zone ca Moldova, Muntenia, Dunărea de Jos sau regiunea Niprului.

De asemenea, marea federație nomadă constituită în jurul hunilor nu ar fi putut subzista fără a fi aprovizionată cu produsele agricole furnizate de barbarii sedentari.

Hunii și-au impus controlul efectiv asupra barbarilor sedentari prin mai multe modalități, adaptate diferitelor situații: de la aservirea unor mici regate autonome, conduse de o elită locală fidelă hunilor, la guvernarea directă a sedentariilor printr-o serie de reprezentanți ai puterii hunice.

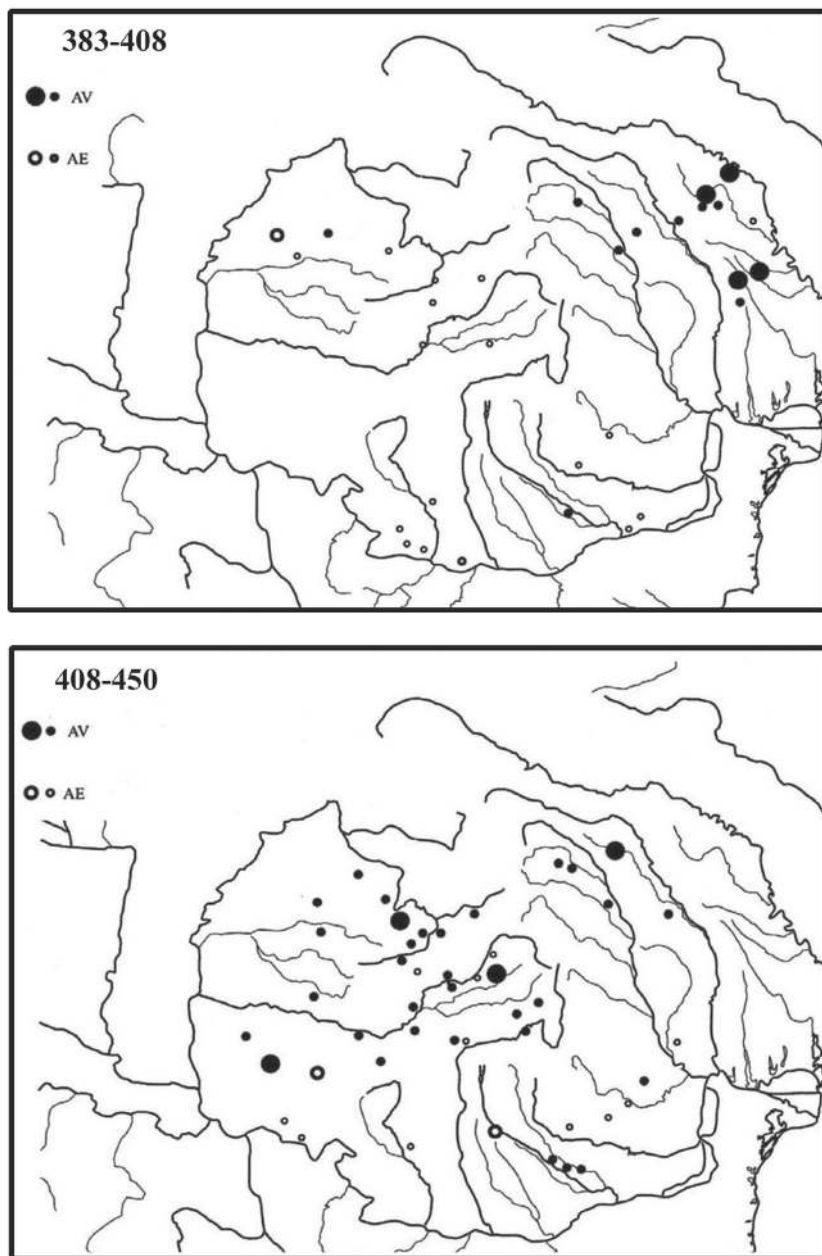

Fig. 1. Les découvertes principales de l'époque hunnique (horizons Untersiebenbrunn - Sinjavka et Smolin).

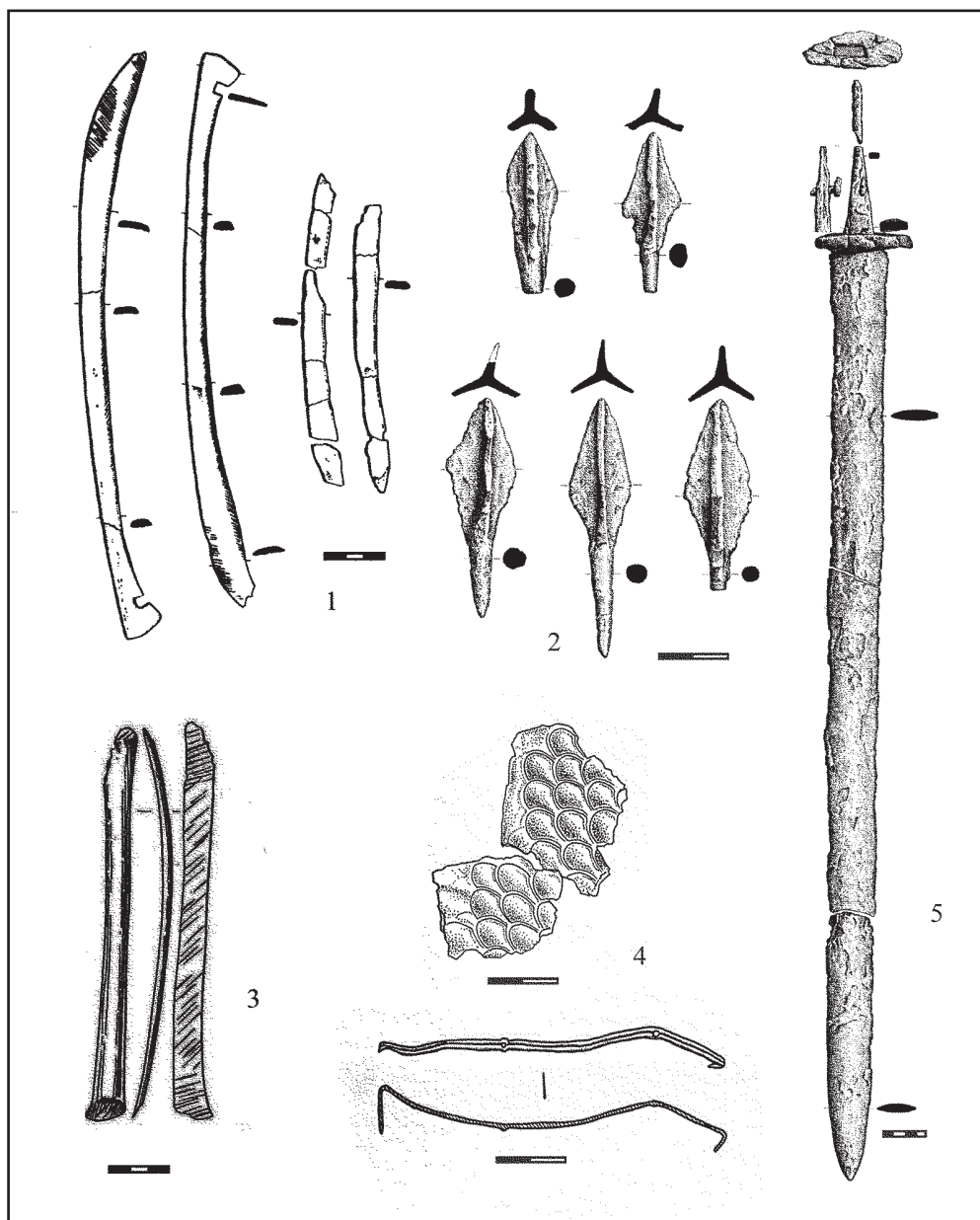
A: tombes; B: trésors et découvertes contenant des objets et des monnaies; C: trésors des monnaies en or.

1: Sinjavka; 2: Fontal; 3: Phangoria; 4: Kertch; 5: Muhino; 6: Poršnino-Kruglica; 7: Volnikovka; 8: Paniki; 9: Bol'shoj Kamenec; 10: Žigajlovka; 11: Rublevka; 12: Nežin; 13: région de Kiev; 14: Bar; 15: Kačín; 16: Zamostie - Zamość; 17: Laskiv; 18: Boročicy; 19: Kichenev II; 20: Malkoč; 21: Kremenčug; 22: Chirileni; 23: Mărițeia; 24: Botoșăni; 25: Concești; 26: Pietroasa; 27: Călnău; 28: Coșoveni-de-Jos; 29: Velț; 30: Denta.

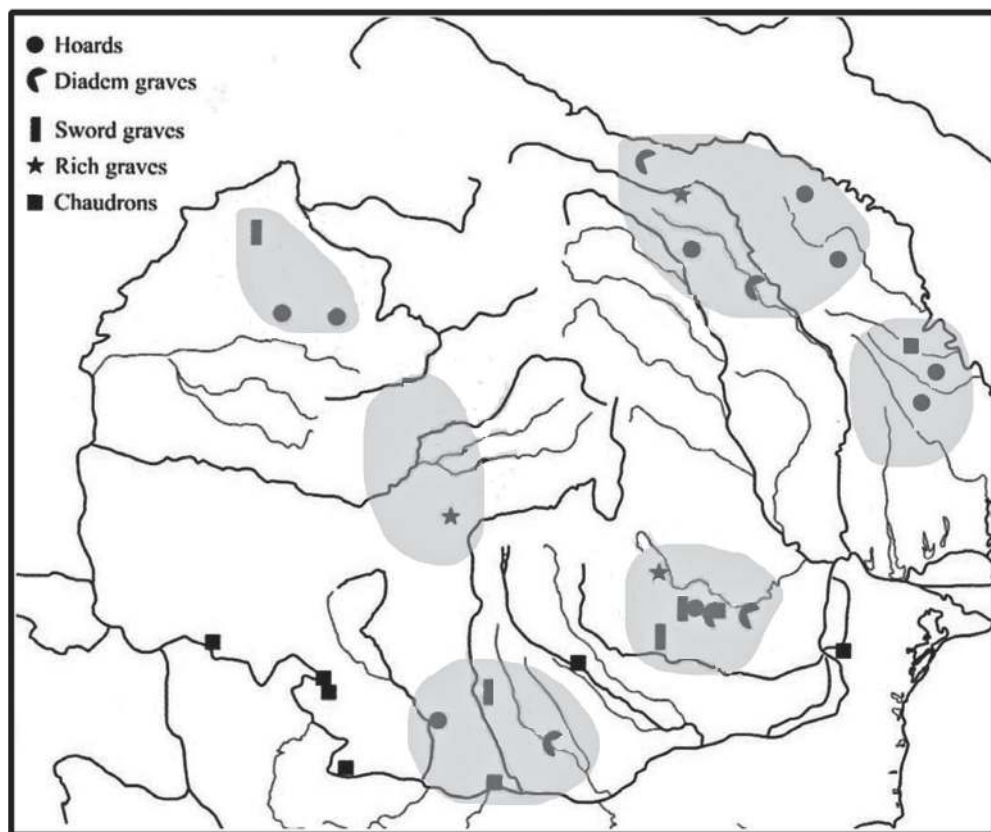
Fig. 2. Les découvertes monétaires de l'époque hunnique dans le bassin du Danube inférieur et du Dniestr.
D'après Ciupercă, Măgureanu 2008.

Fig. 3. Les armes d'origine steppique chez les Barbares sédentaires.

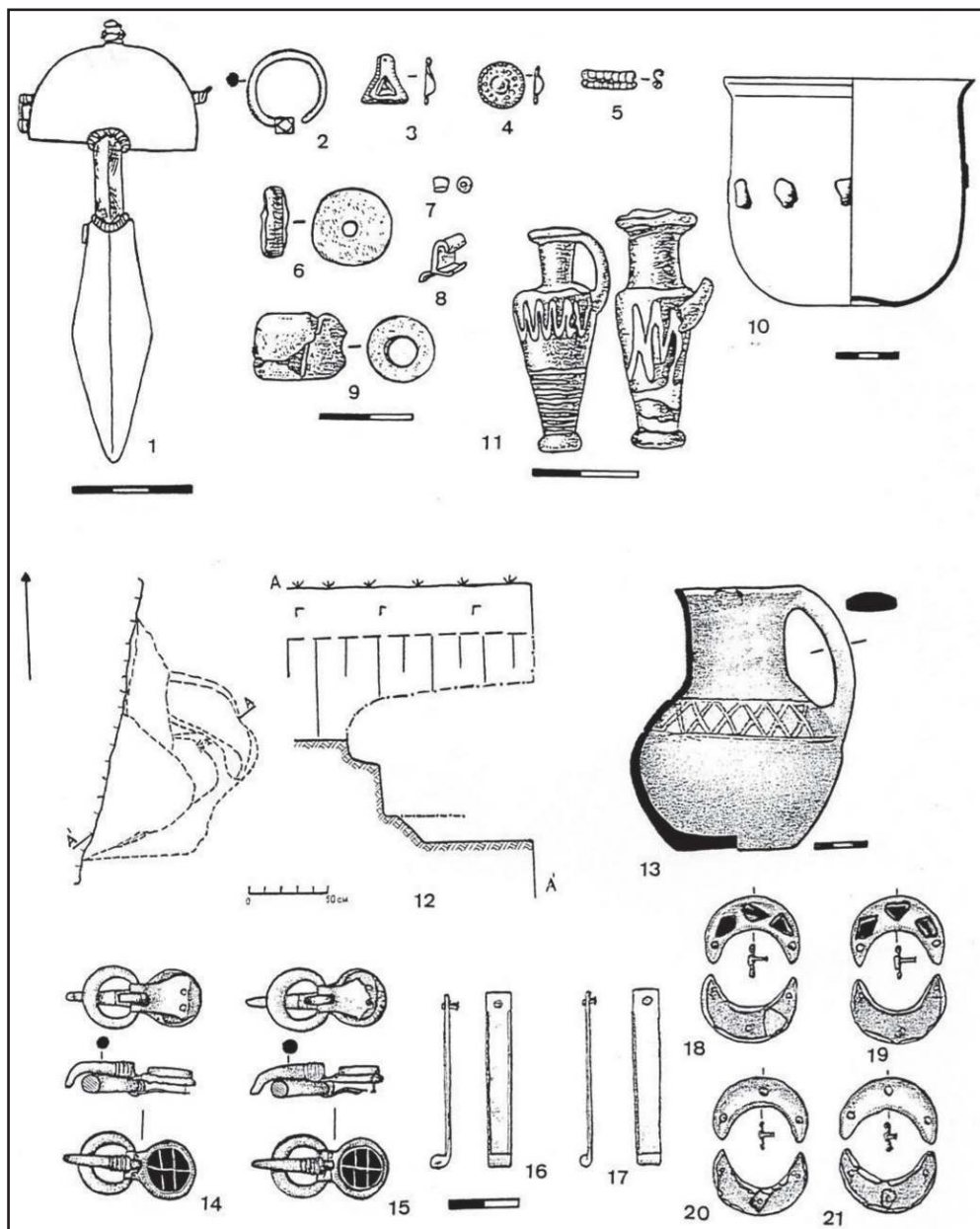
1,2,5: Singidunum IV, tombe 2.2006; 3: Hitcy, bâtiment VI; 4: Sobari.

1,2,5: d'après Ivanišević, Kazanski 2007; 3: d'après Kazanski 1999; 4: d'après Popa 1997.

Fig. 4. Les centres du pouvoir de l'époque hunnique dans le bassin du Danube inférieur et du Dniestr.

D'après Ciupercă, Măgureanu 2008.

Fig. 5. Sinjavka.

1-11: tombe féminine; 12-21: tombe masculine.

D'après Kazanski 2009.

DER SCHATZFUND VON SIMLEUL SILVANIEI UND DIE SCHLACHT VON NEDAO

Radu Harhoiu*

Schlüsselwörter: Völkerwanderungszeit, Siebenbürgen, Gepiden, Hunnen, Rumänien, Ungarn, Schatzfund, Fibeln, Medaillons,

Cuvinte cheie: perioadă de migrație, Transilvania, gepizi, huni, români, maghiari, comoară, fibule, medalioane

Die in der Schlacht von Nedao siegreichen Gepiden siedelten wahrscheinlich zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert östlich der unteren Weichsel und der Pssarge, also im östlichen Bereich der Wielbark-kultur (Abb. 1-2). Fehlen von Grabhügeln und Steinkreise und überwiegende Körperbestattung sollen dafür hinweisend sein¹.

Im Laufe der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts verließen gepidische Volksgruppen ihre Siedlungsgebiete und kämpften neben den Goten in der Schlacht von Naissus (269). Erst Ende des Jahrhunderts scheinen größere gepidische Bevölkerungsanteile nach Süden ausgewandert zu sein. Hinweisend für die Wanderrichtung in Richtung mittlerer Oder, könnten die Worte des legendären gepidischen Königs Fastida sein. In seinen, im Jahre 290/291 an dem Gotenkönig Ostrogotha gerichteten Forderungen für Land wird erwähnt, daß er (Fastida) die Burgunden “fast bis zur Vernichtung geschlagen” und “ das väterliche Gebiet mit den Waffen erweitert” hätte². Diese mögliche Wanderrichtung durch ein, an Waffenbeigabe in der Grabsitte reiches Gebiet, könnte eine Erklärung für die später, im Unterschied zu den Goten, konsequent gepflogene Waffenbeigabe sein.

Die Forderungen Fastidas wurden abgewiesen. Die darauf folgende Auseinandersetzung zwischen den verwandten ostgermanischen Stämme endete mit der Niederlage der Gepiden in der Schlacht von Galtis. Das war

---

* Institutul de Arheologie *Vasile Pârvan* al Academiei Române, București, e-mail: rzharh@yahoo.de

¹ Bierbrauer 1998, 397 ff.

² Iordanes *Getica* 97-100.

auch entscheidend für die, in der Nachfolgezeit von den Gepiden besetzten Siedlungsgebieten gewesen. Im Unterschied zu der gotischen südöstlich orientierten Stoßrichtung, haben sich die Gepiden nach Südwesten gewendet. Man kann somit theoretisch mit dem Erscheinen der Gepiden am Ende des 3. und Anfang des 4. Jahrhunderts am Rand der Karpaten, im Gebiet des Oberlaufes des Dnjestr oder der Theiß rechnen.

Ob die erste Gruppe der Medaillons aus dem, im Jahre 1797 geborgenen Schatzfund von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei damit im Zusammenhang steht, kann vermutet, doch archäologisch nur mit Vorbehalt nachfolzogen werden (Abb. 2-3)³.

Unklarheit herrscht auch über das Los der Gepiden im Laufe des 4. Jahrhunderts. Hinweise für die Präsenz der Gepiden im oberen Theiß-Kreisgebiet und für gute Beziehungen mit den Römern könnte die Gruppe II-III der Medaillons von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei darstellen (Abb. 2-3)⁴. Das dafür entsprechende archäologische Fundgut ist aber weitgehend unklar.

Erst D-1 zeitliche Fundverbände (Ausgang des 4.-Anfang des 5. Jahrhunderts) sowohl aus dem oberen Theißgebiet (Abb. 4/1–5, 8)⁵ aber auch aus Siebenbürgen (Abb. 5/1–12, 20)⁶, mit neu auftretender Körperbestattung mit S-N- bzw. SW-NO und dann W-O-orientierten Gräbern, dann eingliedrige Fibeln mit umgeschlagenem Fuß, Typen des Gürtelzubehörs und Waffenbeigabe (Schwert, Lanze, kannelierte oder kegelförmige Schildbuckel) könnten dafür in Anspruch genommen werden⁷. Trotz der Uneinheitlichkeit der Gruppe (Beziehung zur Sântana de Mureş-Černjachov-, zur Przeworsk- und zur sarmatischer Kultur), spricht auch die Belegungskontinuität in manchen Nekropolen aus dem oberen Theißgebiet bis weit in das 5. Jahrhundert, für eine mögliche gepidische Zuweisung (Abb. 2)⁸.

Die hunnische Westwanderung hat Anfang des 5. Jahrhunderts auch zur Unterwerfung der, wahrscheinlich im oberen Theißbecken und möglicherweise auch in Siebenbürgen (!) siedelnden Gebieten geführt, wie das von dem angeblichen Gepidenkrieg des Ostgotenkönig Thorismund angedeutet wird⁹.

³ Harhoiu 1998, 262 abb.15; 263 abb. 16; zur fundstelle unten s. xxx

⁴ Harhoiu 1998, 262 abb.15; 263 abb. 16.

⁵ Bierbrauer 1998, 401 ff mit weiterer literatur u 400 abb. 6 .

⁶ Harhoiu 1998, 151 u. taf. cxxxix/ 1-3, 19, 49-53, 70-75, 95.

⁷ Bierbrauer 1988, 401.

⁸ Bóna 1981, 367; anschaulich für diese vorgänge sind die gräberfelder von Tiszadob, Tiszavalk-kenderföldek, artand usw.: Istvanovits, Kulcsar 1999.

⁹ Schmidt 1969, 531 m. anm. 3.

Innerhalb der hunnischen Machtstruktur erfreuten sich die Gepiden einer besonders günstigen Position. Scheinbar wurden ihre Traditionskerne beibehalten und weiter gefestigt¹⁰ Sie haben sich wahrscheinlich an den gegen Ostrom gerichteten Kriegszügen aus dem vierten Jahrzehnt des 5. Jahrhunderts beteiligt und ihr Anführer Ardarich, der spätere Sieger von Nedao, genoss eine besonders hohe Stellung am Hofe von Attila. Bei Iordanes *Getica*, 199 erfahren wir daß Attila sie [Valamir der Ostgotenkönig u. Ardarich] mehr als die anderen Kleinkönige schätzte und auch daß Ardarich an den Beratungen Attilas teilnahm; er war treu und gab sichere Ratschläge. Im Unterschied dazu warteten die andere Menge von Königen, den Bediensteten ähnlich, ein Zeichen von Attila (Abb. 2).

In diesem historischen Bild lassen sich weiter im Laufe der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts eine ganze Reihe von Grabfunden sowohl aus dem Theißgebiet (Abb. 4/6-7, 9-29) als auch aus Siebenbürgen (Beigaben des Schatzfundes von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei, der Ösenhalsring von Buneşti, die Schuhschnalle und der Ring von Braşov, verschiedene Krüge aus Grabfunden usw.) einordnen (Abb. 5/13-28). "Gößere Länge und Palmettenbesatz der Blechfibeln; erstmals größere Gürtelschlösser mit rechteckiger Beschlagplatte; Prunkgewänder mit Goldflitterbesatz; Polyederohrringe; Nomadenspiegel usw.; hinzu kommt die Übernahme der Schädeldeformation" bilden wichtige Kennzeichen dieses Horizontes¹¹.

Das dadurch unreißbare Siedlungsgebiet der Gepiden lag im Theiß-Becken und, trotz der schwachen Funddichte, auch in Siebenbürgen. Das Theißgebiet und Siebenbürgen waren auch in die zweite Hälfte des 5. Jahrhunderts und dann bis zum Untergang des Gepidenreiches im Jahre 568, die bedeutendsten Gebiete des gepidischen Siedlungsareals (Abb. 6/A)¹².

Zentral gelegen in diesem gepidischen Siedlungsbereich befindet sich der Berg "Măgura" in der Gemarkung der Ortschaft Şimleu Silvaniei (ung. Szilágysomlyó) (Kreis Sălaj, Nordwestsiebenbürgen), wo im Jahre 1797 zufällig (durch Erosion?) der (erste) Schatzfund von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei geborgen wurde. Die Fundstelle liegt in der Nähe der gewesenen Straße Csörgő, am Rande eines Gelände, das im Jahre 1797 der Stadt angehört hatte, das aber im Jahre 1889, als hier der (zweite) Schatzfund

¹⁰ Im allgemeinen darüber Pohl 1980, 244.

¹¹ Bierbrauer 1980, 136; siehe auch Harhoiu 1998, 151 ff.

¹² Bierbrauer 1980, 140 mit anm. 64 u. abb. 17; Harhoiu 1998, 154 ff.; anschaulich für das gepidische Siedlungsgebiet des 6. 7.: Cseh 1990.

geborgen wurde, im Besitz der Josefina Teleszky war (Abb. 6/B)¹³. Der (erste) Schatzfund soll in einem Tontopf deponiert worden sein. Nachforschungen an Ort und Stelle konnten nur noch ein Medaillon retten. Scheinbar sind bei, oder nach der Entdeckung, ein Valensmedaillon, ein cloisonnierter Ring und ein Gürtelbeschäg mit Maskenkopf verloren gegangen. Weitere Informationen sind unbekannt. Im Jahre 1889 wurde auf demselben Gelände der zweite Schatzfund gefunden. Weitere Fundumstände sind wieder unbekannt¹⁴.

Scheinbar gehören die beiden Schatzfunde von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei einem einzigen Schatzfund an, der auf demselben Ackerboden, aber an verschiedenen Stellen versteckt oder möglicherweise deponiert wurde¹⁵. Das für sprechen, neben der praktisch gemeinsamen Fundstelle, eine ganze Reihe von technischen oder ornamentalen Kennzeichen von Beigaben beider Schatzfunde (Abb. 7): das Benützen von Kymation beim Medaillon von Constantinus (für Constantius II) aus dem ersten (?) Schatzfund (Abb. 8/2a) und bei den kegelstumpfförmigen Fibeln und Löwenfibeln aus dem zweiten (?) Schatzfund (Abb. 11/9b–10a), die Punzierung bei den weinblattförmigen Anhängern der Kette (die Anhänger h, p, w, ag, ao) aus dem ersten Schatzfund (Abb. 9/1a) und bei der Onyxfibel (Abb. 9/2a)¹⁶ oder bei den Löwenfibeln (Abb. 11/9a) aus dem zweiten (?) Schatzfund usw.

Das in dem Schatzfund vertretene Trachtzubehör zusammen mit den qualitätshohen goldenen Gefäßen offenbaren eine, auf höchster sozialer Ebene stattgefundene Darstellungsweise.

Imponierend in dieser Hinsicht ist die, wahrscheinlich die militärische Friedenstracht der Kaisern, nachahmende Onyxfibel (Abb. 9/2), die, ähnlich ihrer verwandten kleinen Fibel von Pietroasele, das Macht- und Geltungsbewußtsein germanischer *reges* veranschaulicht¹⁷.

Auch die Halskette mit Anhängern (Abb. 9/1)¹⁸ zusammen mit den prächtigen Goldmedaillons (Abb. 8/1–7)¹⁹ sind Ausdrucksformen der ranghöchsten Vertreter der ostgermanischen gepidischen (?) Sozialstruktur.

In diesen Pretiosen die Rückstrahlung eines frühvölkerwanderungs-

¹³ Zuletzt über fundumstände, forschungsgeschichte und auswertung der beigaben des schatzfundes: Katalog 1999.

¹⁴ Zu den fundumständen beider schatzfunden: Bernhard-Walcher 1999; Kiss 1999.

¹⁵ Fettich 1932, 53 ff; Harhoiu 1998, 261 abb. 14.

¹⁶ Einleuchtend die detailzeichnung bei Stark 1999, 148 abb. 9.

¹⁷ Harhoiu 1998, 89 ff.; Schmauder 1999.

¹⁸ Harhoiu 1998, 67ff.

¹⁹ Harhoiu 1998, 74 ff.

zeitlichen Königsschatzes zu sehen erweist sich als fast zwingend anzunehmen. Seine Besitzer mögen die *reges Gepidorum* gewesen sein, auf die, in mittelbarer Art und Weise, die Inschrift REGIS ROMANORUM einer Medaillonsnachahmung aus Berlin hinweisen mag²⁰.

Wenn die Onyxfibel auf eine *imitatio* der kaiserlichen militärischen Friedenstracht hinweisen mag, so verdeutlichen die am Gürtel getragenen halbedelsteinbesetzten Goldschalen (Abb. 12), in der Zeit des Höhepunktes der hunnischen Expansion, rezipierte reiternomadische Einflüsse²¹.

Ofters wurde in der Forschung angenommen, daß die Verbergung des Schatzfundes mit einem, zwischen 435-445, nach Attilas Machtübernahme und von ihm ausgelösten, gepidischen Dynastiewechsel oder Führungswechsel im ursächlichen Zusammenhang steht, als Folge dessen Ardarich, der spätere Sieger von Nedao, die Macht übernommen hätte²².

Bevor darauf eingegangen werden soll, erweisen sich eine Reihe von Vorbemerkungen als unentbehrlich.

Zur Chronologie des Schatzfundes von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei läßt sich folgendes bemerken.

Es erweist sich, daß die Medaillons in drei Etappen zu den Gepiden als wertvolle Geschenke des Reiches gesendet wurden. Die erste Etappe gehört dem ausgehenden 3. Jahrhundert, die zweite der konstantinischen, die dritte der Valenszeit an (Abb. 3)²³.

Wo und wie die Gepiden während der ersten Etappe und zweiten Etappe gesiedelt haben ist archäologisch nicht klar. Es ist weiter anzumerken, wie das auch aus der Verbreitungskarte der Funde römischer Medaillons im Barbaricum hervorgeht, daß ähnlich prächtige Medaillons bei den Goten nicht belegt sind²⁴. Man könnte dabei vermuten, daß diese kaiserlichen Ehrengeschenke mit antibarbarische Bündnissysteme in Zusammenhang stehen könnten. Eventuell gegen die Goten oder auch gegen die Wandalen.

Bezüglich der dritten massiven Medaillonssendung kann vermutet werden, daß diese wahrscheinlich erst nach 375 (das jüngste *post quem* Datum) einzuordnen wäre, möglicherweise im ursächlichem Zusammenhang mit der hunnischen Westwanderung. Oder anders, daß die Medaillons im

²⁰ Harhoiu 1998, 76.

²¹ Harhoiu 1998, 129 f.

²² Kiss 1999a, 166 ff; zum angenommenen dynastiewechsel: siehe auch Bóna 1990, 80; Bóna 1991, 64.

²³ Harhoiu 1998, 78 ff.

²⁴ Bursche 1999, 40 abb. 1.

letzten Viertel des 4. und dann während der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts getragen wurden.

Die starken Abnutzungsspuren der Medaillons der Valenszeit, zusammen mit den sekundär angebrachten Anhängösen oder Rahmen, besonders sei dabei der cloisonierte Rahmen des Maximianus-Medaillons (Abb. 8/2) erwähnt, möglicherweise auch der Unterschied zwischen dem Gold der Rahmen und der Medaillons, weisen auf eine chronologische Eingliederung am Ausgang des 4. und während der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts (Abb. 10).

Für diese dritte Etappe, genauer das letztes Viertel des 4. und der Anfang des 5. Jahrhunderts, gibt es, wie schon erwähnt, eine Reihe von Fundverbänden die auf die Siedlungsgebiete der Gepiden sowohl im oberen Theißgebiet als auch in Siebenbürgen hinweisen mögen (oben S. Xxx).

Aussagend für den Ausgang des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts sind auch die punzierten weinblattförmigen Anhänger der Prachtkette (Abb. 9/1a)²⁵, deren Verzierungsstil eine Datierung in die Zeit um 400 wahrscheinlich macht²⁶.

Für die Chronologie der (des) Schatzfundes von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei erweisen sich aber die steinverzierten Fibeln mit halbkreisförmiger Platte und rautenförmigen Fuß von hervorragender Bedeutung (Abb. 11/1-8). Die kombinatorische Analyse dieser Fibeln und ihrer verwandten Stücke aus anderen Fundverbänden konnte sechs Fibelgruppen aussondern (Abb. 13).

Die erste, vornehmlich im Kaukasusgebiet verbreitete Fibelgruppe soll hier nicht weiter betrachtet werden.

Da die meisten Fibeln der Gruppe II. aus Zufallsfunden stammen, kommt der Fibel aus Kerč (24.06.1904) eine besondere Bedeutung zu (Fibel nr. 10). Die Fibel wurde zusammen mit anderen Beigaben in der, mehrere Bestattungen enthaltenden Gruft von Kerč, die am 24.06. 1904 auf der Gospitalnaja ulica entdeckt wurde, gefunden. Unter den verschiedenen Beigaben befanden sich auch Münzen von Constantius II (337-361), Constantius Gallus (351-354) und Valentinianus I oder Valentinianus II (364-375 bzw. 375-392), was eine Datierung während der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts wahrscheinlich macht. Angesichts der Tatsache, daß die kerčer Fibel enge formenkundliche Beziehungen mit der für die Spätphase der S-M-K (C-3 Stufe) so kennzeichnenden Blechfibeln mit halbkreisförmiger Kopf- und rautenförmiger Fußplatte aufweist, würde ich die kerčer Fibel in die C-3 Stufe, also im dritten Viertel des 4. Jahrhunderts chronologisch verankern. Das kann

²⁵ *Katalog* 1999, 101 abb. 18a, 102 abb 17/b-e.

²⁶ Harhoiu 1998, 69.

dann als ein chronologischer Hinweis, auch für die anderen Fibeln dieser Gruppe, die ja alle *ausnahmslos* aus dem nordpontischen Gebiet stammen, betrachtet werden.

Auch für die Fibeln der als Übergangsgruppe betrachteten Gruppe III gibt es einen münzdatierten Fundverband. So enthielt das relative reiche Grab von Hammersdorf (Młoteczno) neben den zwei verwandten Fibeln (Fibel nr. 13), zwei goldene Eimerberlocks und Reste von zwei römischen Silbertellern, eine Kette mit einem Medaillon von Constantius II (337-361). Das Medaillon, dessen Anhängöse mit den Anhängösen der Medaillons von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei verwandt zu sein scheint, weist auf die zweite Hälfteoglicherweise auf dem Ausgang des 4. Jahrhunderts hin. Damit würden die Fibeln dieser Gruppe, zusammen auch mit der Emailfibel von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei dieser Zeitspanne angehören.

Für die chronologische Einordnung der IV. Gruppe erweist sich der Grabfund von Untersiebenbrunn von besonderer Bedeutung (Fibel nr. 16). Die hier angetroffenen stempel- und punzierverzierten Zaumzeugbeschläge oder Anhänger, weisen auf die ersten Jahrzehnte des 5. Jahrhunderts hin. Angesichts dieses Umstandes und der relativen chronologischen Position dieser Gruppe, scheint mir ihre chronologische Einordnung in den ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts am wahrscheinlichsten.

Die Fibel der V. Gruppe würden dann logischerweise dem zweiten Viertel des 5. Jahrhunderts angehören. Es sei dabei noch einmal darauf hingewiesen, daß die Verzahnung der verschiedenen Gruppen ein kennzeichnendes Merkmal ihrer chronologischen Entwicklung ist. Einen Hinweis dafür könnten auch die zwei, durch Gravierung verzierten phantastischen Figuren von der Kopfplatte der Fibel Nr. (Abb. 11/3a; 13/21) von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei darstellen. Die nächste Entsprechung dieser phantastischen Tierdarstellung kommt auf dem rautenförmigen Schnallenbeschlag aus dem Grabfund von Sagi (Dnjeprmäundungsgebiet) vor²⁷. Neben der phantastischen Tierdarstellung, wurde das Beschlag zusätzlich mit einem punzierten blütenförmigen Motiv verziert, wie es sonst noch auch auf der Goldkanne aus dem Schatzfund von Pietroasele vorkommt, also in einem den Anhängern von Coşovenii de Jos den weinblattförmigen Anhängern von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei und den Zaumzeuganhängern von Untersiebenbrunn sehr verwandten Verzierungsstil.

Durch die Fibeln mit trapezförmiger Platte aus dem Metropolitan Museum/New York (21) und Regöly (23), ließe sich der Übergang zur letzten

²⁷ Werner, Annibaldi 1963, 373 f., besonders 372 abb. 40 u. taf. 48.

chronologischen Gruppe (Gruppe VI) durchführen, die nur durch Fibeln aus dem (zweiten?) Schatzfund von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei vertreten ist. Diese Fibeln, bei deren Verzierung neben Cabochoneinlagen, manchmal sogar sehr intensiv auch die Cloisonée-Verzierung benützt wurde (z. B. das Fibelpaar Abb. 11/7 = Abb. 13/Nr. 29) und die, durch ihre auffallende und fast untragbare Länge, an die D 2/3 zeitlichen Fibeln von Smolin und Kosino (Bárabás)²⁸ oder an die D/3 zeitlichen Fibeln aus dem Grabfund von Gáva²⁹ erinnern, könnten eine D/2-3 Stufe veranschaulichen. Absolut chronologisch würde sich das auf die Zeit um die Mitte 5. Jahrhunderts beziehen.

Auch wenn vor "typologischer Rigorismus" gewarnt werden soll, ist es eindeutig, daß diese Fibeln eine typologische und chronologische Entwicklung widerspiegeln, eine Entwicklung die, angefangen vom ausgehenden 4. Jahrhundert, sich über die ganze erste Hälfte des 5. Jh erstreckt³⁰, man könnte meinen bis am Vorabend der Schlacht von Nedao.

Die steinverzierten Fibeln mit halbkreisförmiger Platte und rautenförmigen Fuß bilden zugleich auch einen ausgesprochen wertvollen Hinweis für die stetig steigende Position des gepidischen Königshauses im Rahmen der hunnischen Machstruktur und auch noch für das immer stärker werdende Selbstbewußtsein der gepidischen Führungsschicht.

Eserweist sich also als möglich anzunehmen, daß der Schatzfund während der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts getragen und irgendwann im zweiten Drittel (also 430-460) verborgen/deponiert wurde. Nicht einverstanden bin ich aber mit der Begrenzung auf die Zeitspanne 435-445 und der Verbindung mit dem postulierten Dynastiewechsel. Wie schon oben öfter angedeutet wurde, gibt es eine Reihe von Anhaltspunkte, die für eine chronologische Einordnung des Schatzfundes bis um die Mitte des Jahrhunderts sprechen. Das führt dann notgedrungen zu anderen Erklärungsmöglichkeiten oder zu anderen Szenarien.

Die möglicherweise einem Königsschatz angehörenden Pretiosen von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei scheinen eine, bewußt getrennte, sich auf einheitliche typologische Kriterien, wiederholt erfolgte Deponierung darzustellen und zwar eine Fibeldeponierung - der zweite (?) Schatzfund- und dann eine Hals- und Brustschmuck-deponierung - der erste (?) Schatzfund - oder mit anderen Worten: eine mehrfache Deponierung.

Es stellt sich dabei die Frage, ob diese einheitliche Struktur der Deponierung(en), die aber auch von einigen anderen zeitgleichen Schatzfunden

²⁸ Tejral 1988, 278 abb. 38.

²⁹ Werner, Annibaldi 1963, taf. 43/ 1-2.

³⁰ Ausführlich Harhoiu 1998, 93 ff.

suggeriert wird: Gefäße im Schatzfund von Tăuteni³¹ oder Löffel und Gefäße – also Trinkservice im Schatzfund von Botoșani³², nicht stärker auf eine rituelle Deponierung als auf eine ängstliche Verbergung hinweisen könnte.

Ähnlich wie in Pietroasele³³ oder Tăuteni³⁴ hat die Deponierung/Verbergung auf eigentlich demselben Platz und zwar in einer bergigen, bewaldeten, damals wahrscheinlich schwer erreichbaren Zone stattgefunden.

Deponiert wurden, ähnlich wie in der Walachei, im Schatzfund von Pietroasele oder in Siebenbürgen, im Schatzfund von Cluj-Someșeni³⁵, Person bedingte Pretiosen, dazu noch auch für das profane Leben wertlosen Gegenständen, so. z. B. die geperlten oder die flachen Ringe aus dem ersten (?) Schatzfund)³⁶.

Die Beigaben der (des) Schatzfunde(s) kennzeichnen durch einen großen materiellen und dazu noch auch symbolischen Wert. Paradigmatisch in dieser Hinsicht ist die prächtige Halskette mit Anhänger (Abb. 9/1) oder die, die Kaisertracht nachahmende Onyxfibel (Abb. 9/2). Das ist nicht anders auch in anderen Schatzfunden aus der Walachei oder aus Siebenbürgen. Davon zeugen goldenen die Trachtstücke oder die Gefäße aus Pietroasele oder die goldenen Trachtstücke aus Someșeni.

Sowohl die Medaillons als auch die Halskette mit Anhängern sind Pretiosen die in den Beigaben der zeitgleichen Grabfunden unbekannt sind. Pectorale wie das Stück aus Someșeni, solche Fibeln, so ein Halskragen oder so eine *patera* wie die aus Schatzfund aus Pietroasele sind ebenfalls in zeitgleichen Grabfunden unbekannt.

Eine Sakralisierung der Deponierungsstelle, wie das von den Brandspuren an der Fundstelle des Schatzfundes von Tăuteni angedeutet werden könnte³⁷, wurden im Jahre 1797, bei der Bergung des ersten und auch fast hundert Jahre später, beim Auffinden des zweiten Schatzfundes von Szilágysomlyó/Șimleu Silvaniei an der Fundstelle nicht beobachtet. Vielleicht auch wegen der nicht fachmännischen Bergung.

Hervorgehoben werden soll aber, die große Konzentration der Deponierungskennzeichen im Falle des Schatzfundes von Szilágysomlyó/

³¹ Dumitrașcu 1975.

³² Banck 1966, 346; taf. 100/ a, f, e.

³³ Harhoiu 1998, 184.

³⁴ Harhoiu 1998, 190.

³⁵ Harhoiu 1998, 171.

³⁶ *Katalog* 1999, 195: 21-44.

³⁷ Harhoiu 1998, 190.

Șimleu Silvaniei. Ähnliche Charakteristika kennzeichnen die Deponierung mancher Schatzfunde aus Nordeuropa und wurden dort als Hinweise für rituelle Deponierungen betrachtet³⁸. Könnte man dann wenigstens im Falle des Schatzfundes von Szilágysomlyó/Șimleu Silvaniei, nicht Zurückstrahlungen eines ähnlichen Vorganges sehen. Grund dazu wäre der verantwortungsvolle und schwerwiegende Entschluß der gepidischen Oberschicht, sich an die Führung des antihunnischen Krieges zu stellen. Daß die Götter sich als wohlwollend gezeigt hatten, konnten es die Zeitgenossen empfinden und die Nachwelt vollziehen.

Ein möglicher Dynastiewechsel könnte aber erst nach der Nedaoschlacht stattgefunden haben. Hinweisend dafür könnte das erste Prunkgrab von Apahida betrachtet werden (Abb. 14)³⁹. Dabei soll hervorgehoben werden, daß die Beigaben des Grabes, einen mögliche Zurückstrahlung des Vertrages darstellen, den die Gepiden nach Nedao mit Ostrom abgeschlossen haben (Iordanes, Getica 264).

Doch erfreute sich nicht Ardarich der Früchte des Sieges und in Apahida wurde nicht Ardarich, der Sieger von Nedao, sondern dem Namen- und Siegelring (Abb. 14/7-8) nach zu urteilen, Omharus/ Omharius/ Aud[om]harjis ("Heil des Heeres")⁴⁰, wahrscheinlich Omaharus bestattet. Ob aber Nachfolger oder Usurpator des *ille famosissimus Ardaricus* ist schwer entscheidbar, doch scheint die Position als Nachfolger wahrscheinlicher zu sein.

³⁸ Geisslinger 1967.

³⁹ Harhoiu 1998, 157-158.

⁴⁰ Zur deutung der inschriften des siegel- und des namensringes siehe: bóna 1990, 84 f.; nur fü n. Gudea, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologica Catholica* 55, 3, 2010, 25–62, ist der namensring {lesung: + [ex theou] om(ono)i a xar(is)yy (ia) = von christus (kommt) eintracht, glück und gesundheit, harmonie, gnade und gesundheit} als hochzeitring zu deuten.

BIBLIOGRAPHIE

- Alföldi 1932,
A. Alföldi, *Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*, in *ArchHung.*, 9, Budapest, 1932.
- Ambroz 1966,
A. K. Ambroz, *Fibuly juga evropeskaja časti SSSR*, in *Arheologija SSSR*, D1-30, 1966.
- Banck 1966,
Banck A., *Byzantine Art in the collection of the USSR*, Moskau, 1966.
- Bârză 1973,
L. Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele 4-5. Cimitirul I de la Bratei*, București, 1973.
- Bârză 1986,
L. Bârză, *Monumente germanice descoperite la Bratei*, in *SCIV(A)*, 37, 1, 1986, 89-101.
- Berhard-Walcher 1999,
Berhard-Walcher, *Der Schatzfund I von Szilágysomlyó*, in *Katalog*, 1999, 17-26.
- Bierbrauer 1980,
V. Bierbrauer, *Zur chronologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffes des 5. Jahrhunderts aus Südosteuropa*, in *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften. 145. Band, Veröffentlichungen der Kommission f. Frühmittelalterforschung. Band 4, Wien, 1980, 131-142.
- Bierbrauer 1991,
V. Bierbrauer, *Das Frauengrab von Castellbolognese in der Romagna- Zur chronologischen, ethnischen u. historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffes d. 5. Jhs. in Südost-Europa u. Italien*, in *Jahrb RGZM*, 38, 1991, 541-592.
- Bierbrauer 1998,
V. Bierbrauer, *Gepiden in der Wielbark-Kultur (1.-4. Jh.)? Eine Spurensuche*. Studie zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschr. Michael Müller Wille (Hrsg. A. Wesse), Neumünster, 1998, 389-403.
- Bóna 1981,
Bóna I., *Bemerkungen zu einer neuen historisch-archäologischen Bearbeitung der Visigotenzeit in Dazien*, in *ActaArchHung*, 33, 1981, 363-371.

- Bóna 1990,
Bóna I., *Völkerwanderung und Frühmittelalter*, in *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, 62-106.
- Bóna 1991,
Bóna I., *Das Hunnenreich*, Budapest, 1991.
- Bursche 1999,
A. Bursche, *Die Rolle römischer Goldmedaillone in der Spätantike*, in *Katalog*, 1999, 39–53.
- Cseh 1990,
J. Cseh, *Adatok az V–VII századi gepida emléanyag egységéhez*, in *Szolnok Megyei Múz. Évk.*, 7, 1990, 29–72.
- Dumitraşcu 1975,
S. Dumitraşcu, *Tezaurul de la Tăuteni-Bihor*, Oradea, 1975.
- Fettich 1932,
N. Fettich, *Der zweite Schatz von Szilágysomlyó*, in *ArchHung*, 9, 1932.
- Fettich 1953,
N. Fettich, *La trouvaille de tombe princière hunique a Szeged-Nagyszksos*, in *ArchHung*, 32, Budapesta, 1953.
- Garam, Kiss 1992,
E. Garam, A. Kiss, *Grabfunde der Völkerwanderungszeit im Ungarischen Nationalmuseum*, Milano, 1992.
- Geisslinger 1967,
H. Geisslinger, *Horte als Geschichtsquelle dargestellt an den völkerwanderung- und merowingerzeitlichen Funden des südöstlichen Ostseeraumes*, Neumünster, 1967.
- Hampel 1905,
J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I-III, Braunschweig, 1905.
- Harhoiu 1998,
R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Bukarest, 1998.
- Istvanovits 1985,
E. Istvanovits, *Adatok a Felső-tisza-vidék 4-5. századi történetéhez a Tiszadob temető alapján*, in *MFME*, 2, 1984-1985, 29-54.
- Istvanovits, Kulcsar 1999,
E. Istvanovits, V. Kulcsar, *Sarmatian and Fermaniv Poeples at the Upper Tisza Region and South Alföld at the Beginning of the Migration Period*, in *L'Occident romain et l'Europe centrale au debut de l'époque des Grandes Migrations*, in *SpisyArh*, 13, Brno, 1999, 67-94.

Jenny 1940,

W. A. Jenny, *Die Kunst der Germanen in frühen Mittelalter*, Berlin, 1940.

Katalog 1999,

Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilászomlyó. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien und des Magyar Nemzeti Múzeum Budapest. Herausgegeben von Wilfried Seipel. 229 S. mit zahlreichen Farbphotos. Skira-Verlag. Milano, Wien, 1999, 178–211.

Kiss 1999,

Kiss A., *Fundgeschichte und Fundumstände von Schatz II*, in *Katalog*, 1999, 27-30.

Kiss 1999a,

Kiss A., *Historische Auswertung*, in *Katalog*, 1999, 163-168.

Kropotkin 1970

V. V. Kropotkin, *Rimskie importy izdelija v vostočni Evropi* (II-V v n.e.), in *Arheologija SSSR*, D-1-27, 1970.

Kubitschek 1911,

W. Kubitschek, *Grabfunde in Untersiebenbrunn auf dem Marchfeld*, in *Jahrb. Altertumskd.*, 5, 1911, 32-74.

Kühn 1937,

H. Kühn, *Eine neue Fibel von Szilagyomlyó*, in *IPEK*, 11, 1936-1937, 142-143.

Marinescu, Gaiu 1989 ,

G. Marinescu, C. Gaiu, *Die Nekropole von Fântâtele „Rit“, jud. Bistrița-Năsăud aus dem 4. Jh. u.Z.*, in *Dacia* (N.S), 33, 1-2, 1989, 125-143.

Pohl 1980,

W. Pohl, *Die Gepiden und die gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften. 145 Band, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschungen, Band 4, Wien, 1980, 239-301.

Salin 1904,

B. Salin, *Die altgermanische Thierornamentik: typologische Studie über germanische Metallgegenstände aus dem IV. bis IX. Jahrhundert; nebst einer Studie über irische Ornamentik*. Wahlström und Widstrand, Stockholm, 1904.

Salin, France-Lannord 1949,

E. Salin, A. France-Lannord, *Le trésor d’Airan en Calvados*, in *Mon. et Mém. Piot*, 43, 1949, 119-135.

Schmauder 1999,
M. Schmauder, *Die Onyxfibel aus Szilágysomlyó und die Gruppe der sogenannten Kaiserfibeln*, in *Katalog*, 1999, 121-138.

Schmidt 1969,
L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, München, 1969.

Stark 1999,
R. Stark, *Die Fibeln*, in *Katalog*, 1999, 139-159.

Tejral 1988,
J. Tejral, *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum*, in *ArchAustr.*, 72, 1988, 223-304.

Werner 1961,
J. Werner, *Katalog der Sammlung Diergard (Völkerwanderungszeitlicher Schmuck). I. Die Fibeln*, Berlin, 1961.

Werner, Annibaldi 1963,
J. Werner, G. Annibaldi, *Ostgotische Grabfunde aus Aquasanta*, in *Germania*, 41, 1963, 356-373.

Zaseckaia 1982,
P. Zaseckaja, *Klassifikacija polihromnyh izdelii gunnskoi epohi po stilističeskim dannym*, in *Drevnosti epohi velikogo pereselenija narodov V-VIII vekov*, Moskva, 1982, 14-30.

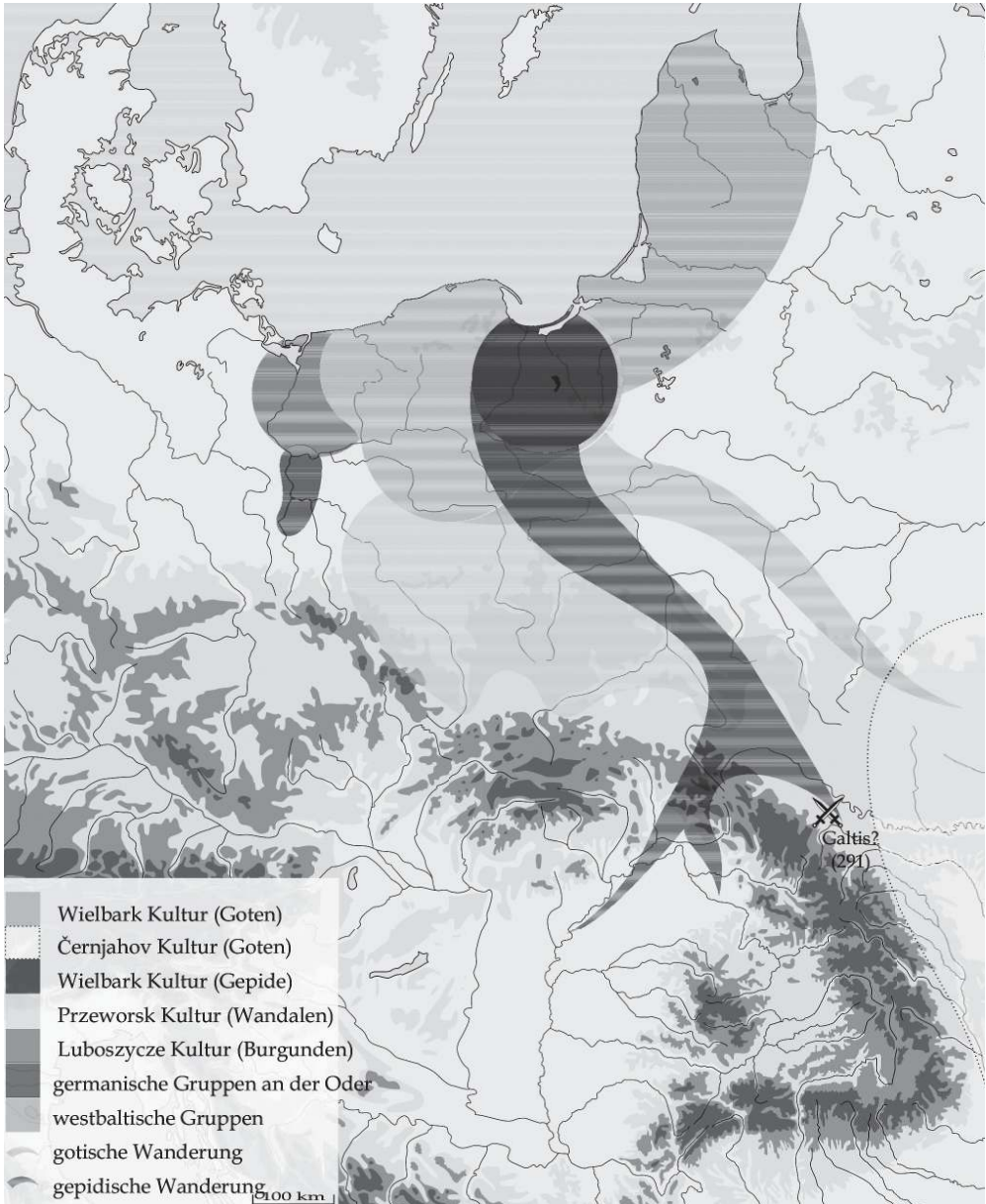
TEZAURUL DE LA ȘIMLEU SILVANIEI/SZILÁGYSSOMLYÓ ȘI BĂȚĂLIA DE LA NEDAO

Rezumat

Acei gepizi victorioși peste secole în lupta de la Nedao (454) sălășuiau în secolele I-IV la răsărit de Vistula inferioară, în aria de răsărit a culturii Wielbark. Spre sfârșitul secolului III au migrat înspre bazinul Odrei inferioare. Spre deosebire de migrația gotică orientată înspre sud-est, gepizii s-au îndreptat înspre sud-vest. Alianța din anul 290/91 dintre gepizi și vandali împotriva ostrogoților și a vizigoților poate fi în același timp și un indiciu al pătrunderii gepizilor în bazinul superior al Tisei. După o perioadă mai puțin clară a istoriei lor sunt menționați în anul 418, când au fost înfrânți de ostrogoții conduși de Thorismund și înglobați în confederația hunică. Au participat alături de huni la expedițiile hunice în Peninsula Balcanică. Regele lor Ardaric, care a luptat alături de huni în lupta de la Câmpiile Catalaunice (451), a fost unul dintre personajele importante de la Curtea lui Attila.

Puterea mereu crescândă a gepizilor în cadrul confederației etnice condusă de huni pare a fi splendid ilustrată de cele două tezaure descoperite la Șimleul Silvaniei, jud. Sălaj. Podoabele de gât și de piept: medalioanele de aur ale împăraților romani din secolul al IV-lea sau splendidul lanț cu pandantivi din primul tezaur, la care se adaugă fibulelele discoidale ornamentate în stil policrom din cel de al doilea tezaur sunt splendide realizări ale orfevrăriei epocii migrațiilor. În decursul primei jumătăți a secolului al V-lea au fost purtate și fibulele de argint cu placa spiralei semicirculară și cea a piciorului romboidal alungită din cel de al doilea tezaur; placate cu foițe de aur au fost ornamentate într-un fastuos stil policrom. Mărimea lor enormă pare a reflecta în același timp creșterea conștiinței de sine a casei regale gepide, amintind prin dimensiunea lor de fibulele asemănătoare, decorate însă altfel ornamentate, din cea de a doua jumătate a secolului al V-lea din bazinul superior al Tisei. Fibula cu onix reflectă probabil și ea o *imitatio* a costumului de pace imperial, în timp ce vasele de aur din cel de al doilea tezaur de la Șimleu Silvaniei sugerează recepționarea de influențe din mediul nomad hunic în momentul punctului culminant al expansiunii hunice.

Conștiinți de forța lor, gepizii conduși de regele Ardarich s-au răsculat împotriva fiilor lui Attila. În lupta din anul 454 de lângă râul Nedao gepizii au fost victorioși. Se presupune că tezaurele descoperite la Șimleu Silvaniei, de fapt un singur tezaur îngropat pe categorii de piese de port, a fost depus ca ofrandă zeilor în ajunul bătăliei de la Nedao.

Abb. 1 Richtung der gepidischen Wanderung.

Chronologie SS	historische Ereignisse/ gepidische Könige	schriftliche/ <i>archäologische</i> Quellen	Siedlungsgebiete (Abb. 1; 6)
	1 - Ende des 3 Jh.	<i>östliche Wielbarkkultur</i>	östl. Weichsel-Passarge
	269 Naissus: ↓ (Gepiden+Ostgermanen) vor 291 m. Burgunden	Hist. Aug. (SHA) Claudius 6, 1-4 Iordanes, Getica 97-100	mittlere Oder
	290/291 Fastidas verlangt Siedlungsgebiete von Ostrogota Galtis: (Gepiden+Wandalen) ⇨ (Terwingen+Taifalen) Fastidas ↓	XII Panegyrici Latini XI (III)17, 1 Iordanes, Getica 97-100 <i>Medaillons von SS Gruppe I (?)</i>	Rand der Karpaten Oberlauf des Dnjestr
	290 - 350 : historische Ereignisse unbekannt 350 - 380	<i>Medaillons von SS Gruppe I - II</i>	Oberlauf Theiss-Kreischgebiet (?)
	380 - Anfang d. 5 Jh. historische Ereignisse unbekannt	<i>Medaillons von SS Gruppe III</i> <i>Gruppe III: SS</i> Abb. 4/1-5,8; Abb. 5/ 1-11, 22	
	um 418 Ostgote Thorismund ↑ ⇨ Gepiden 441-445 Ardarch hohe Position innerhalb der hunnischen Machtstruktur 451 unter Ardarch Teilnahme an der Schlacht von Campus Mauriacus 453 Attila	 <i>Gruppe IV: Velt</i> Iordanes Getica 199 <i>Gruppe V: SS</i> Abb. 4/ 6-7, 9-29; Abb. 5/ 12 - 38 <i>Gruppe VI: SS</i>	Theisgebiet-Siebenbürgen Theisgebiet-Siebenbürgen
	454 Ardarch Entschluß zum Kampf Koalition: Gepiden + Heruler, Rugier, unzufriedene Hunnen	 <i>Gruppe VI: SS</i> Iordanes Getica 259 <i>rituelle Deponierung SS</i>	Theisgebiet-Siebenbürgen
	455 Nedao Ardarch ↑ ⇨ Hunnen 455 Vertrag mit Ostrom: ganz Dakien Jahresgelder Ardarch (?) Omharus König der Gepiden	Iordanes Getica 259 Iordanes Getica 264 <i>Apahida I - III</i>	Theisgebiet-Siebenbürgen Kleine Walachei (?)
	480 Omharus		
Legende:	: Schlacht : Kämpfe : gegen : Sieg : Niederlage : Tod weinblattförmiger Anhänger (SS) Fibeln m. halbkreisförmiger Platte u. rautenförmigem Fuß Apahida I: Zwiebelknopffibel		

Abb. 2 Die „träger“ Gepiden: bedeutende Ereignisse der gepidischen Geschichte und wichtige archäologische Hinweise.

Chronolo- gische Gruppen der Medaillone-	Literatur hier .Abb. 8	Medaillone	Ösen			Rahmen					Datierung (Harhoiu 1997,74ff)
			1	2	3	1	2	3	4	5	
I											
	KATALOG 1999, 178: 1	Maximianus Herculeus (268 – 305)									290
	KATALOG 1999, 178: 2 Abb. 8/ 1	Maximianus Herculeus (268 – 305)									286
II	KATALOG 1999, 178 – 179: 3 Abb. 8/ 2	Constantinus (306 – 337)									324-337 (336)
	KATALOG 1999, 178: - 180: 4	Constantinus I für Constantius (306 – 337)									332
	KATALOG 1999, 178: 5	Constantius II (337 – 361)									339
III	KATALOG 1999,182: 10	Valens (364 – 378)									375 – 378
	KATALOG 1999,180: 7 Abb. 8/ 4	Valens (364 – 378)									369 – 378
	KATALOG 1999, 180: 6 Abb. 8/ 6a-b	Valentinianus (364 – 365)									369
	KATALOG 1999, 184: 11	Valens (364 – 378)									369?
	KATALOG 1999, 185 :12 Abb. 8/ 3	Valens (364 – 378)									364-378
	KATALOG 1999, 183 :8	Valens (364 – 378)									367-378
	KATALOG 1999, 185: 13 Abb. 8/ 5a-b	Valens (364 – 378)									375-378
	KATALOG 1999, 186: 14 Abb. 8/ 7	Gratianus (375 – 383))									375-383

Abb. 3 Schatzfund von Şimleu Silvaniei/Szilágysomlyó. Seriation der Medaillone auf Grund der Typologie der Anhängeösen und der Rahmen. Anhängeösen: Typ 1: kantig; Typ 2: mit Kanneluren; Typ 3: röhrenförmig; Rahmen: Typ 1: leistenförmig, aus einem Stück mit dem Medaillon gegossen; Typ 2: zellverziert; Typ 3: kerbschnittverziert; Typ 4: einfach gerellt; Typ 5: mit Gesichtsmasken

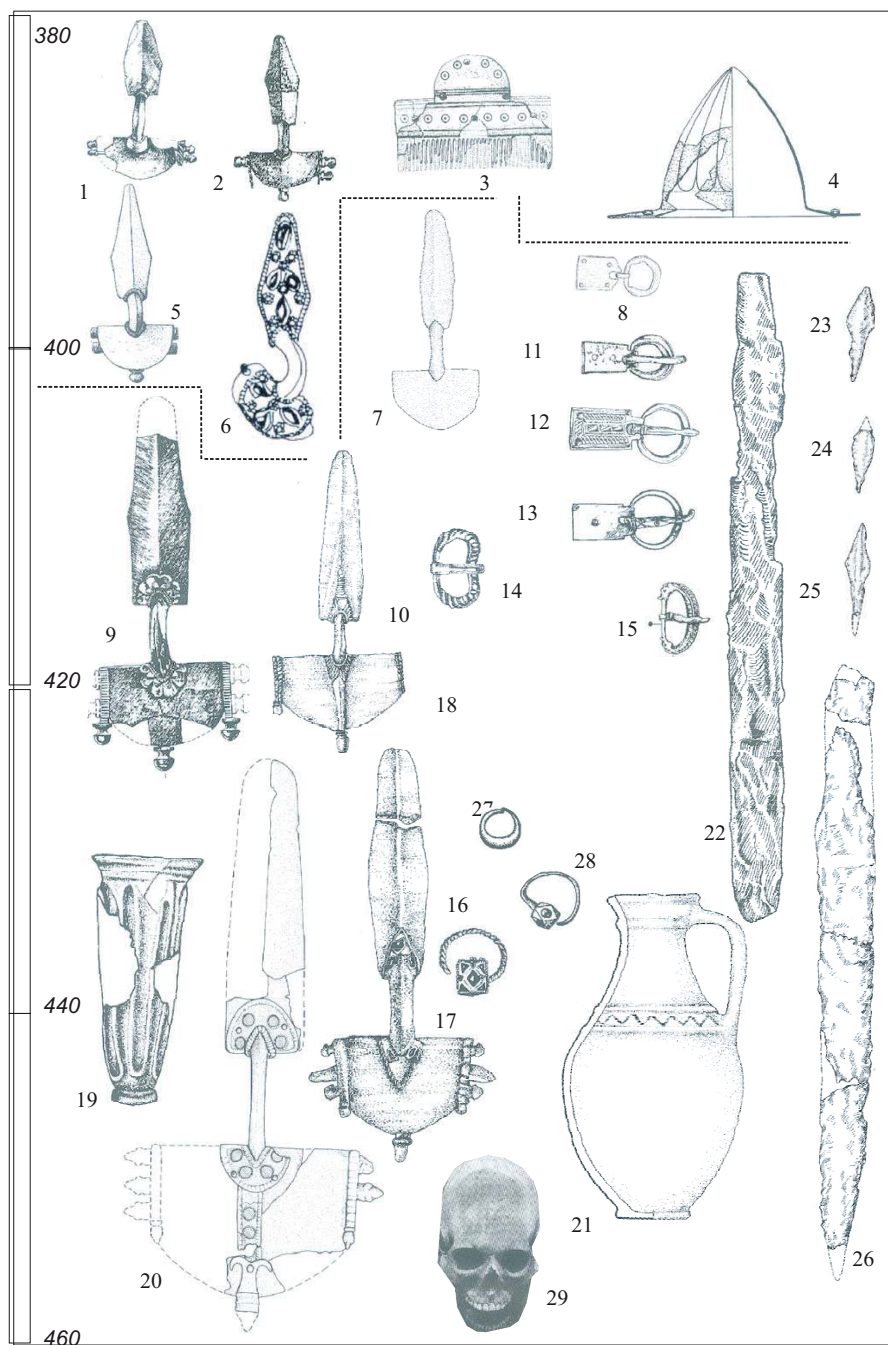
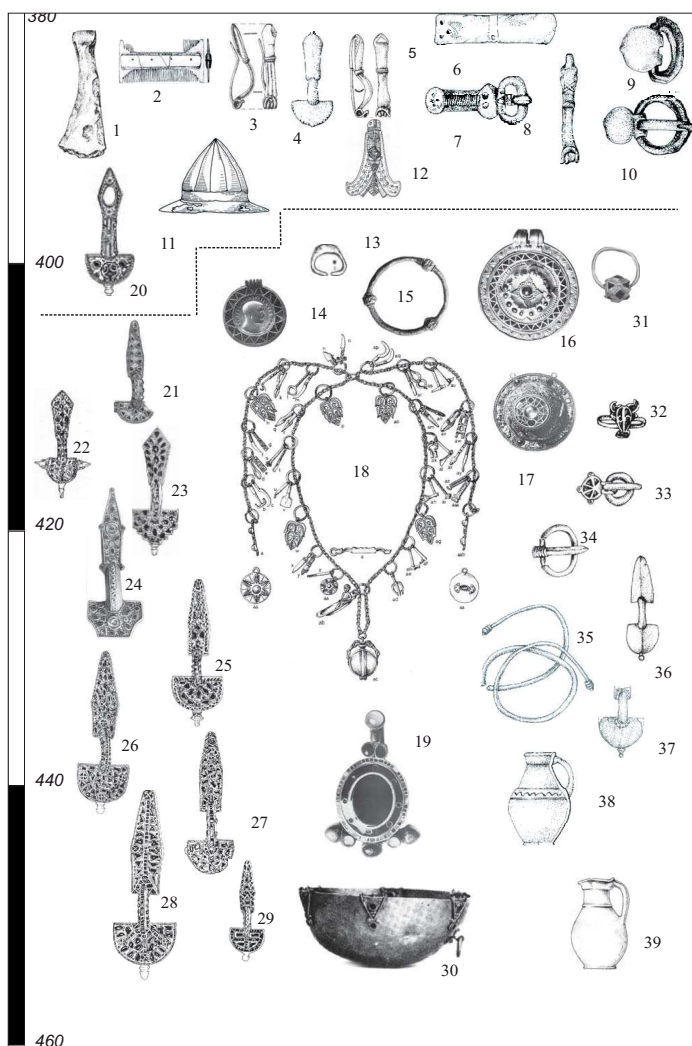
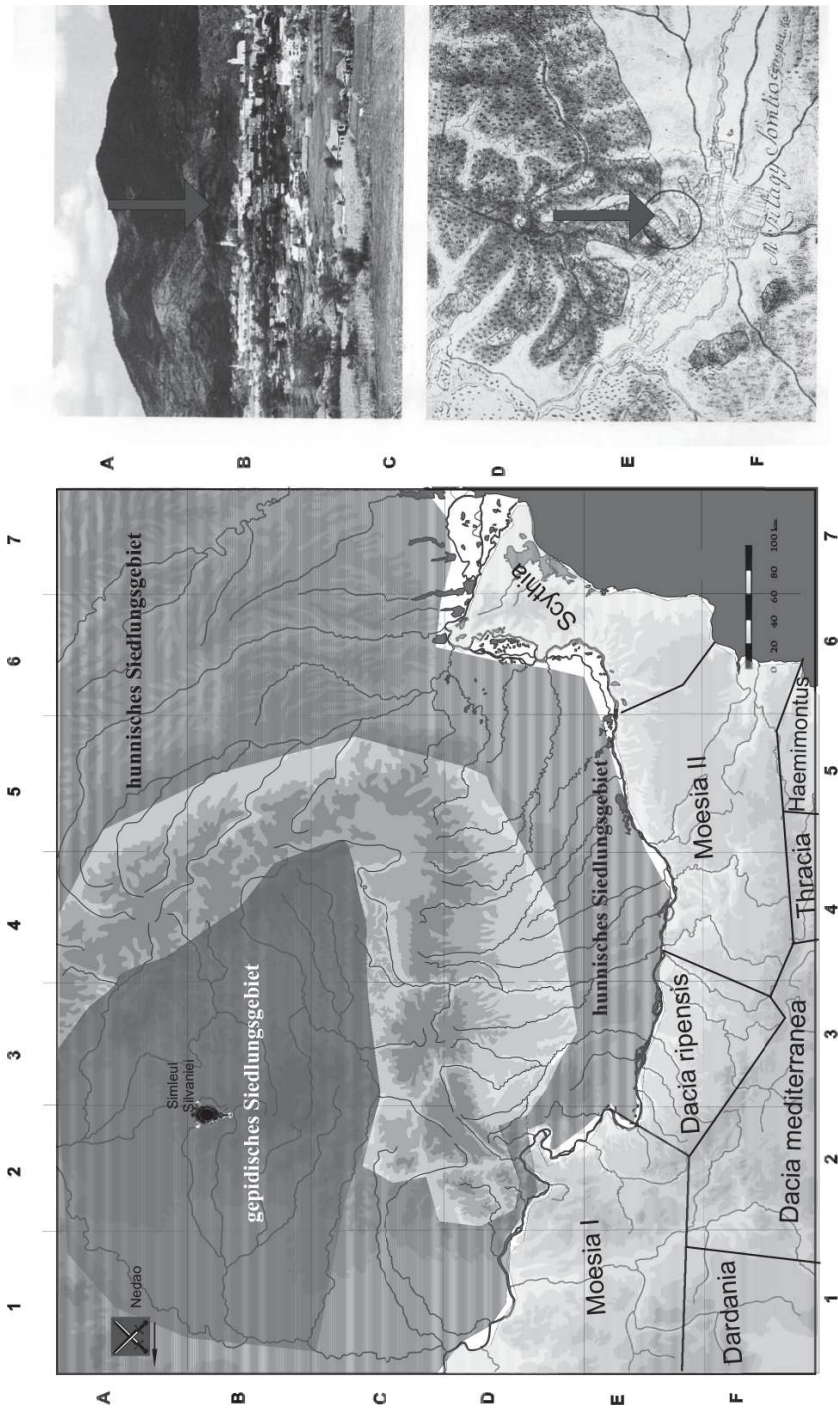

Abb. 4

Abb. 4 Theissgebiet: Beigaben von Funden vom Ausgang des 4. und aus der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts: 1, 12, 13, 15 Ártánd-Kisfarkasdomb (Grabfunde: Istvanovits, Kulcsar 1999, 84 Abb. 14/2; 85 Abb. 15/6, 3, 1); 2, 11 Tiszadob-Sziget (Grabfunde: Istvanovits 1985, 49 Abb.3/ 1; Istvanovits, Kulcsar 1999, 77 Abb. 8/ 4); 3, 5 Čaña (Grabfund: Bierbrauer 1991, 571 Abb. 18/ 1–3; Bóna 1991, 98 Abb. 36, 251 f.); 4. Tiszavalk-Kenderföldek (Grabfund: Istvanovits, Kulcsar 1999, 79 Abb. 10/ 2); 7–8 Maklár (Grabfund: Bierbrauer 1991, 571 Abb. 18/5, 7); 6. Gelénes (Grabfund): Hampel 1905, Bd. 111, Taf. 42/1; Garam, Kiss 1992, 28, 29 Abb. 13; 9. Székely (Grabfund?: Istvanovits 1985, 49 Abb.3/ 3); 10, 14, 18 Dindești (Grabfund: Harhoiu 1998, 173, Taf. 94/ 2, 8, 7); 16–17 Periam (Grabfund: Harhoiu 1998, 183 f., Taf. 95/ A, 1, 5); 19, 22 Ghenci (Grabfund: Harhoiu 1998, 176, Taf. 103/ A); 20 Balsa (Grabfund: Bierbrauer 1991, 548 Abb. 6/ 1); 21, 23–26 Oradea (Grabfund: Harhoiu 1998, 183, Taf. 106); 27–28 Csongrád-Kenderföldek (Grabfunde: Istvanovits, Kulcsar 1999, 78 Abb. 9/ 5–6); 29 künstlich deformierter Schädel aus einem Männergrab aus Soponya (Bóna 1991, 12 Abb. 11)

Abb. 5 Siebenbürgen: Beigaben von Funden vom Ausgang des 4. und aus der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts: 1; 2; 3–7 Fântânele “Rât” (Gräberfeld: Marinescu, Gaiu 1989); 8–10; 39: Bratei (8–10: Gräberfeld 1: Bârză 1973; 39 Grabfund: Bârză 1986); 11 Budești (Zufallsfund: Harhoiu 1997, 162); 12 Dumbrăvioara (Zufallsfund: Harhoiu 1997, 174); 13 Odorheiu Secuiesc (Zufallsfund: Harhoiu 1997, 181); 14–20; – 22 – 30 Schatzfund von Șimleul Silvaniei/ Szilágysomlyó (*Katalog* 1999); 21; 31 Velț (Grabfund Harhoiu 1997, 194); 32–33 Brașov (Zufallsfund: Harhoiu 1997, 165); 34 Sighișoara (Zufallsfund: Harhoiu 1997, 187); 35 Bunești (Zufallsfund: Harhoiu 1997, 168); 36–37 Alba Iulia (Zufallsfund: Harhoiu 1997, 157: 1.1–1.2); 38 Târgu Mureș (Zufallsfund: Harhoiu 1997, 193)

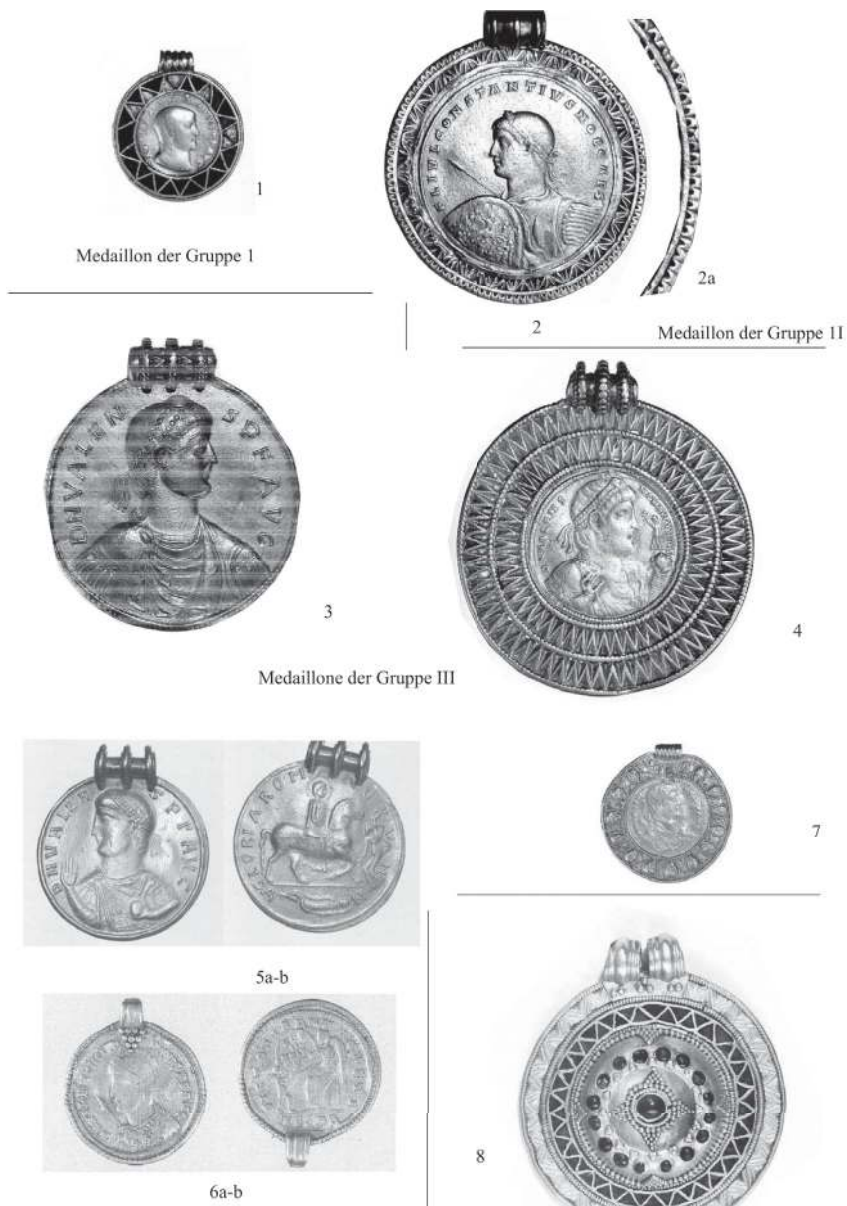

Abb. 6. A. Hunnisches und gepidisches Siedlungsgebiet (erste Hälfte des 5. Jahrhunderts).
B. Fundstelle des Schatzfundes von Șimleu Silvaniei/ Szilágysomlyó.

KATALOG 1999, hier Abb. 8/ , Abb. 9/ , Abb. 11/		Kannelierte Bänder	Kymation	Aufgelötete Figur	Zellverzierung	Punzierung	Spiraldrähte	Fundstelle	
191: 18	Schnallenbeschlag mit Maskenkopf								Erster Schatzfund
-									
178: 1	Medaillon Maximianus								
-									
178: 2	Medaillon Maximianus								
Abb. 8/ 1									
178: 3	Medaillon Constantinus								
-									
180: 5	Medaillon Constantius II								
Abb. 8/ 6									
180: 6	Medaillon Valentinianus								Zweiter Schatzfund
-									
178: 4	Medaillon Constantinus für Constantius II								
Abb. 8/ 2									
186: 14	Medaillon Gratian								
Abb. 8/ 7									
188: 17	Unfiguratives Medaillon								
Abb. 8/ 8									
188-191: 16 – 17	Kette mit Anhängern					h, p, w, ag, ao			
Abb. 9									
201: 48 – 49	Kegelstumpfförmige Fibel								
Abb. 11/ 10									
198: 46 - 47	Löwenfibel								
Abb. 11/ 9									
198: 45	Onyxfibel								
Abb. 9/ 2									
202: 52 - 52	Emailfibel								
Abb. 11/ 1									
202: 56 - 57	Fibel mit halbkreisförmiger Platte								Zweiter Schatzfund
Abb. 11/ 7									
205: 62 - 63	Fibel mit halbkreisförmiger Platte								
Abb. 11/ 4									
205: 58 - 59	Fibel mit halbkreisförmiger Platte								
Abb. 11/ 8									
210: 73 - 74	Goldschalen								
Abb. 9/ 1 - 2									
205: 64 - 65	Fibel mit halbkreisförmiger Platte								
Abb. 11/ 6									

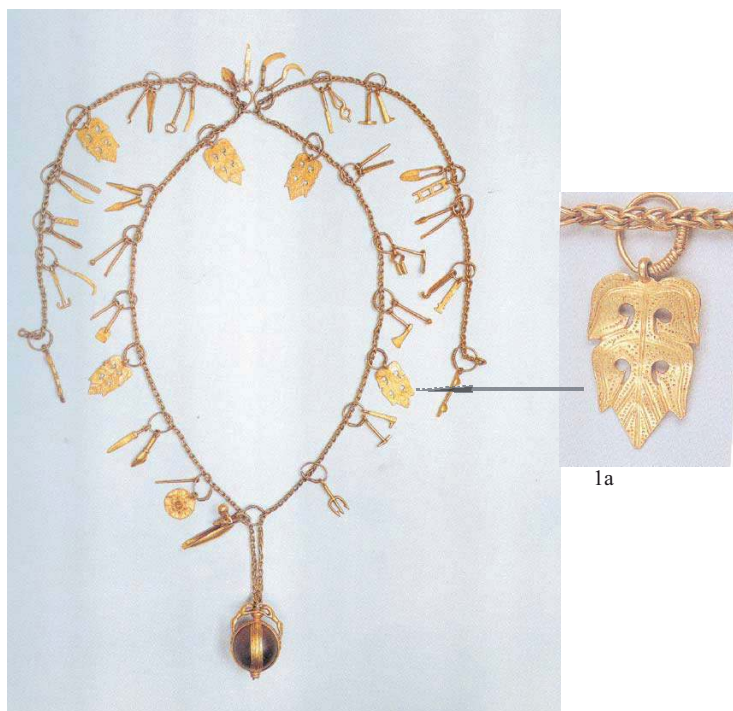
Abb. 7. Șimleu Silvaniei/Szilágysomlyó. Gemeinsame technische Merkmale der Beigaben beider Schatzfunde.

Abb. 8. Șimleu Silvaniei/Szilágysomlyó. Medaillone aus dem (ersten?) Schatzfund: 1. Maximianus I. Herculeus (268–305); 2. Constantinus I (306–337) für Constantius II; 3. Valens (364–378); 4. Valens (364–378); 5. 364–378); 5. Valens (364–378); 6. Valentinianus (364–365); 7. Gratianus (375–383); 8. unfiguratives Medaillon (*Katalog* 1999, 188: 17).

1

2

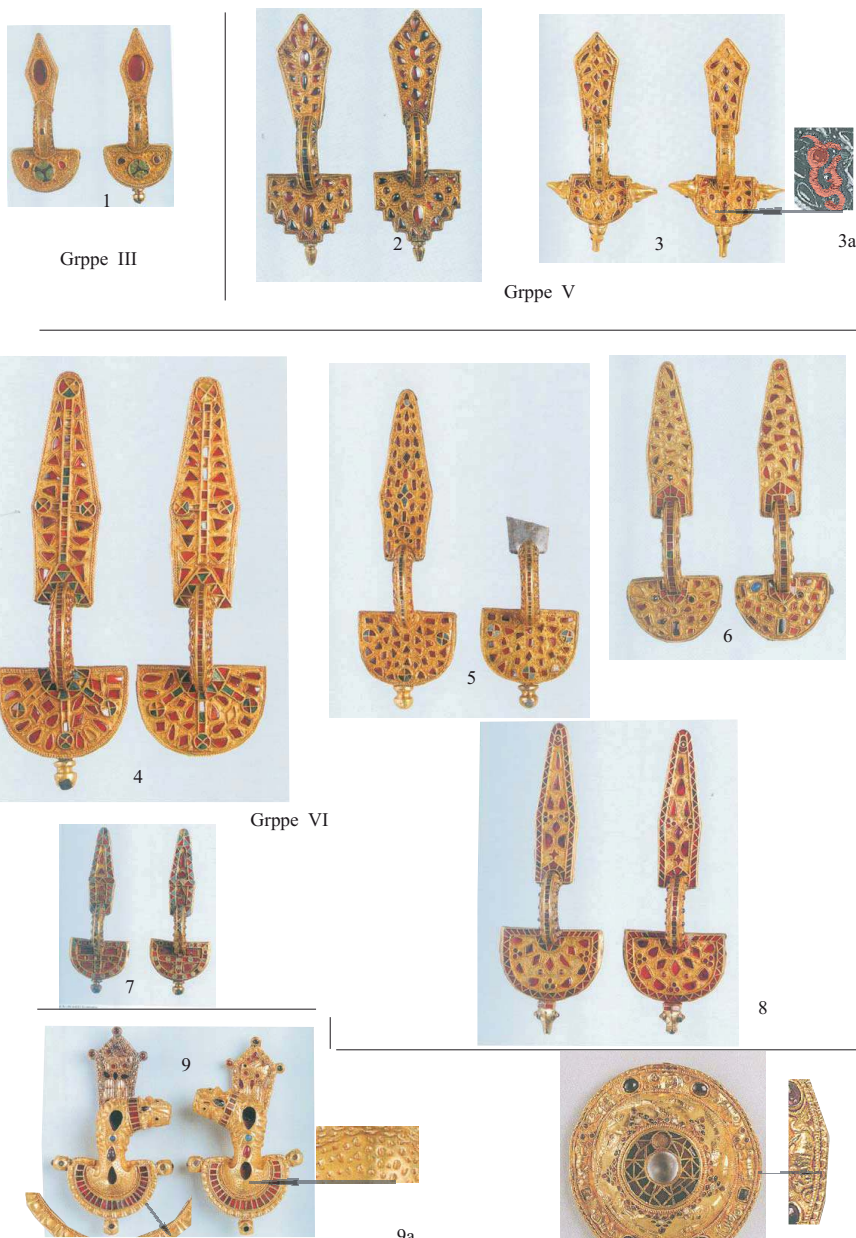

2a

Abb. 9. Șimleu Silvaniei/Szilágysomlyó: 1(erster? Schatzfund). Kette mit Anhänger (Katalog 1999, 188: 16); 2. (zweiter? Schatzfund) Onyxfibel (Katalog 1999, 198: 45).

Schatzfund von Szilágysomlyó/Şimleu Silvaniei									
Andetungen der <i>post quem</i> Datierung de Medaillons									
Literatur/ hier Abb. 8/	Medaillons	Abnützung			Präsenz		△ AU: Rahm/Med	Datierung Harhoiu 1998, 74 ff	
		AÖ	RAHM.	MED	AÖ	RAHM			
KATALOG 1999, 178: 2; Abb. 8/ 1	Maximianus Herculeus (268 – 305)	■	■	★	X→Y	X→●	?	286	
KATALOG 1999, 178: 1	Maximianus Herculeus (268 – 305)	★★	■	?	X→Y	■	■	290	
KATALOG 1999, 178 – 179: 3; Abb. 8/ 2	Constantinus I 306 – 337	★★	■	■	Y	■	■	324 – 337	
KATALOG 1999, 178: - 180: 4	Constantinus I für Constantinus (306 – 337)	★	★	■	Y	●	●	332	
KATALOG 1999, 178: - 180: 5	Constantinus II (337 – 361)	★★	■	■	X→Y	X→●	●	339	
KATALOG 1999, 185-182 Abb. 8/ 3	Valens (364 – 378)	★★	-	★	Y	●	●	364 – 368	
KATALOG 1999, 183: 8 - 9	Valens (364 – 378)	★★	★★	★★	Y	●	●	367 – 378	
KATALOG 1999, 180: 6; Abb. 8/ 6	Valentinianus (364 – 375)	★★	★★	-	Y	●	●	369	
KATALOG 1999, 184: 10	Valens (364 – 378)	★★	★★	★★	Y	●	●	375 – 378	
KATALOG 1999, 180 – 181: 7 Abb. 8/ 4	Valens (364 – 378)	★★	■	■	Y	●	●	375 – 378	
KATALOG 1999, 184 – 185: 11	Valens (364 – 378)	★★	★★	■	Y	●	●	375 – 378	
KATALOG 1999, 185: 13 Abb. 8/ 5a-b	Valens (-) (364 – 378)	■	■	■	Y	●	●	375 – 378	
KATALOG 1999, 186: 14 Abb. 8/ 7	Gratianus (375 – 383))	★	■	■	Y	●	●	375 – 383	
★★★:	Abnützungsgrad	●	■	■	Anwesenheit				
X→●:	alter durch neuer ersetzter Rahmen (sekundärer Rahmen)				Abwesenheit				
X→Y:	alte durch neue ersetzter Anhängelöse (sekundäre Anhängelöse)								

Abb. 10. Şimleu Silvaniei/Szilágysomlyó (erster? Schatzfund): Andetungen der *post quem* Datierung de Medaillons.

Abb. 11. Șimleu Silvaniei/Szilágysomlyó (zweiter? Schatzfund): 1–8 steinverzierte Fibeln mit halbkreisförmiger Platte und rautenförmigem Fuß (siehe Abb. 13); 9 Bügelfibelpaar mit Löwen (*Katalog* 1999, 198: 46-47); 10: Scheibenfibelpaar (*Katalog* 1999, 201: 48 - 49)

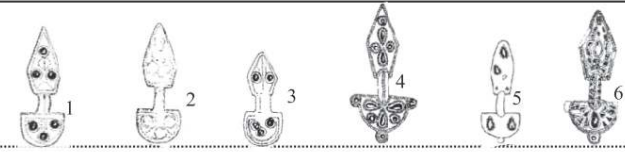

1

2

Abb. 12 Szilágysomlyó/Șimleu Silvaniei (zweiter? Schatzfund): Schalenpaar (*Katalog* 1999, 210: 73–74).

	Gruppe I	
	Gruppe II	350 - 375
	Gruppe III	375 - 400
	Gruppe IV	400 - 420
	Gruppe V	420 - 440
	Gruppe VI	440 - 454

0 5 cm

Abb. 13

Abb. 13 Seriation der steinverzierten Fibeln mit halbkreisförmiger Platte und rautenförmigem Fuß: *Gruppe I*: 1. Nordkaukasus (Zufallsfund): Ambroz 1966, 90 Abb. 8/7; 2. Senikalch (Zufallsfund): Werner 1961, Taf. 25/104b; 3. Nordkaukasus (Zufallsfund): Ambroz 1966, 90 Abb. 8/6; 4. Diurso (Gräberfeld bei Novorosiisk) (Grab 300): A. V., Dimitriev, Sovetskaja Arch. 4, 1979, 224 Abb. 7/20; 5. Ufa (Grabfund): R. B. Ahmerov, Kratkje Soobsčenie 40, 1951, 132, Abb. 39/ 7; 6. Kumbulta (Verhnaia Rutha) (Grabfund): Ambroz 1966, 90 Abb.8/4. *Gruppe II*: 7. Kerč (Grabfund ?): Fettich 1953 Taf. 21/8; 8. Dnjeprgebiet: Fettich 1953, Taf. 31/4-7; 9. Süden der Ukraine (Zufallsfund): Werner 1961, Taf. 19/87; 10. Kerč (24. 06. 1904) (Grabfund): I. P. Zaseckaja, KS, 158, 1979, 7 Abb. 2/33. *Gruppe III*: 11. (=Abb. 11/1) Şimleul Silvaniei/ Szilágysomlyó (Schatzfund): Fettich 1932, Taf. 10/2-3; 11, *Katalog* 1999, 202: 51–52; 12. Gelénes (Grabfund): Hampel 1905, Bd. 111, Taf. 42/1; Garam, Kiss 1992, 28, 29 Abb. 13); 13. Hammersdorf (Schatzfund): Jenny 1940, Taf. 14; *Gruppe IV*: 14. Velť (Grabfund): G. Laszlo Közl. Erdélyi Nemzeti Múz. I, 1941, 125 u. Taf. 1/1-2); 15. Airan (Grabfund): Salin, France-Lannord 1949, Taf. 14/A-B; 16. Untersiebenbrunn (Grabfund): Kubitschek 1911, Taf. 1/1-2; 17. Rábapordány (Grabfund): Alföldi 1932, Taf. 10; 18. Kerč (Zufallsfund): Zaseckaia 1982, Abb. 18/3; *Gruppe V*: 19. Nežin (Zufallsfund): Salin 1904, Abb. 20; 20. (=Abb. 11/ 2) Şimleul Silvaniei/ Szilágysomlyó (Schatzfund): Fettich 1932, Taf. 14-15; *Katalog* 1999, 202: 54–55; 21. (=Abb. 11/3) Şimleul Silvaniei/ Szilágysomlyó (Schatzfund): Fettich 1932, Taf. 12-13; 17/2; *Katalog* 1999, 202: 50–51; 22. Poršino (Grabfund ?): Kropotkin 1970, 113: 1044, 207 Abb. 54/ 1-3; 23. Regöly (Grabfund): G. Meszáros, Arch. Ért., 97, 1970, I, Abb. 4/1-2; 24. Metropolitan Museum/New York (Şimleul Silvaniei/ Szilágysomlyó (?)) (Schatzfund ?): Kühn 1937, 142 f., Taf. 26; *Gruppe VI*: 25. (=Abb. 11/6) Şimleul Silvaniei/ Szilágysomlyó (Schatzfund): Fettich 1932, Taf. 18-19; *Katalog* 1999, 205: 64–65; 26. (=Abb. 11/5) Şimleul Silvaniei/ Szilágysomlyó (Schatzfund): Fettich 1932, Taf. 23/1; 24/1; 25/2; 26/2; *Katalog* 1999, 205: 60–61; 27. (=Abb. 11/ 8) Şimleul Silvaniei/Szilágysomlyó (Schatzfund): Fettich 1932, Taf. 20-21; *Katalog* 1999, 205: 58–59; 28. (=Abb. 11/4) Şimleul Silvaniei/ Szilágysomlyó (Schatzfund): Fettich 1932, Taf. 23/2; 24/2; 25/1; 26/1; *Katalog* 1999, 205: 62–63; 29. (=Abb. 11/7) Şimleul Silvaniei/ Szilágysomlyó (Schatzfund): Fettich 1932, Taf. 22; *Katalog* 1999, 202: 56 – 57.

Hinweise für eine rituelle Deponierung (nach Geißlinger 1967)	Șimleu Silvaniei/ Szilágysomlyó	Pietroasele	Tăuteni	Botoșani	Someșeni
Jahrhundert lange/ wiederholte Deponierung	x				
Geographisch bedingter Fundplatz: Gewässer, Berge	x	x	x		
Einseitige Zusammensetzung	SS1: Hals-Brustschmuck SS2: Fibeln		Trinkservice (Gefäße)	Trinkservice (Gefäße, Löffel)	
Personbedingte Garnaturen	Tracht-+Schmuckstücke	Tracht-+Schmuckstück			Tracht-+Schmuckstück
Für das profane Leben wertlose Gegenstände	SS1: Goldringe				
Großer materieller u. symbolischer Wert	x	x	x	x	x
Unterschiedliche Struktur d. zeitgleichen Schatz- und Grabfunde	Medaillone, Halskette	Halskragen, Fibeln, Gefäße	Gefäße	Gefäße, Löffel	Pektorale
Sakralisierung des Deponierungsplatzes			Brandspuren?		
Offene Deponierung: Moore					
Unbrauchbare Gegenstände					
Brauchbare Waffen					

Abb. 14 Hinweise für eine rituelle Deponierung

Abb. 15 Apahida: 1–8 Beigaben des ersten Prunkgrabes; 9–28: Beigaben des zweiten Prunkgrabes; (Harhoiu 1997, 157–160).

THE IMAGE AND ARCHAEOLOGY OF THE PECHENEGS

Florin Curta*

Keywords: Pechenegs, clay cauldrons, leaf-shaped pendants, cemetery, bridle mounts.

Cuvinte cheie: pecenegi, căldări de lut, pandantivi foliacei, necropolă, placă de curea de harnașament

“Taken in the mass, this is a nation to be feared, and a treacherous one”¹. Thus wrote Michael Psellos about the “western barbarians,” whom he regarded as closer to the realm of animals than to the society of humans:

When they are thirsty, if they find water, either from springs or in the streams, they at once throw themselves down into it and gulp it up; if there is no water, each man dismounts from his horse, opens its veins with a knife and drinks the blood. So they quench their thirst by substituting blood for water. After that they cut up the fattest of the horses, set fire to whatever wood they find ready to hand, and having slightly warmed the chopped limbs of the horse there on the spot, they gorge themselves on the meat, blood and all. The refreshment over, they hurry back to their primitive huts and lurk, like snakes, in the deep gullies and precipitous cliffs which serve as their walls².

Many at that time agreed with Psellos. In his *typikon* for the Bačkovo Monastery, Gregory Pakourianos, the Domestic of the West under Emperor Alexios I, who had just battled the Pechenegs in the northern Balkans, described them as “the most terrible and most arrogant enemies who set themselves not only against the Roman Empire, but also every race of Christians”³. John

---

* University of Florida, College of Liberal Art and Science, Department of History, e-mail: fcurta@ufl.edu.

¹ Michael Psellos, *Chronographia* VII 69, ed. by Emile Renauld (Paris: Les Belles Lettres, 1928), p. 126; transl. by E. R. A. Sewter (New Haven: Yale University Press, 1953), p. 243.

² Psellos, *Chronographia* VII 68, ed. Renauld, p. 126; transl. Sewter, pp. 242-243. Horse meat as a staple of Pecheneg diet is also mentioned by Otto of Freising, *Chronica*, ed. by A. Schmidt and W. Lammers (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961), pp. 448-49. See also Victor Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century* (Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute/Istros, 2003), p. 99.

³ *Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Bačkovo*, transl. by R. Jordan, in *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete*

Mavropous compared them to frogs living in swampy or marshy areas. They discovered humanity only through baptism⁴. Michael Attaleiates gave a gory description of the savage mutilation of Michael Dokeianos, the Byzantine commander captured at Adrianople in 1050. The Pechenegs opened his body, took the guts out, cut his hands and legs, and then tossed them inside the body instead of the entrails⁵. Attaleiates was also disgusted by the eating habits of the Pechenegs, which he described as “impure”⁶. However, most authors writing about the Pechenegs did so half a century or more after their first major raids into the Empire: Gregory Pakourianos, Michael Psellos and Michael Attaleiates in the 1080s, and a little later, John Skylitzes and Theophylact

---

Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments, ed. by J. Thomas and A. Constantinides Hero (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2000), p. 526. For Pakourianos' victory against the Pechenegs in 1082 or 1083, see V. A. Arutiunova, “K voprosu o vzaimootnosheniakh Vizantii s pechenegami i polovcami vo vremia normanskoi kampanii,” *Vizantiiskii Vremennik* 33 (1972), 115-19; Peter Doimi de Frankopan, “A victory of Gregory Pakourianos against the Pechenegs,” *Byzantinoslavica* 57 (1996), 278-81; Marek Meško, “Notes sur la chronologie de la guerre des Byzantins contre les Petchénègues (1083-1091),” *Byzantinoslavica* 59 (2011), nos. 1-2, 134-48, at 142. Pakourianos died in battle against the Pechenegs: Anna Comnena, *Alexiad* VI 14.3, ed. by Diether Reinsch and Athanasios Kambylis (*Corpus fontium historiae Byzantinae*, 40)(Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2001), p. 200; transl. by E. R. A. Sewter (Harmondsworth: Penguin Books, 1987), p. 213.

⁴ John Mavropous, *or.* 182.8-9, in Paul de Lagarde (ed.), “Ioannis Euchaitorum metropolitae quae in cod. Vat. Gr. 676 supersunt,” *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* 28 (1881), no. 1, 1-228, at 144. See also Jacques Lefort, «Rhétorique et politique: trois discours de Jean Mauropous en 1047,» *Travaux et mémoires du Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines* 6 (1976), 265-303, at 285. For Pechenegs compared to animals, particularly to insects (bees or locusts) or to dogs, see also Paul Meinrad Strässle, «Das Feindbild der Petschenegen im Byzanz der Komnenen (11./12. Jh.),» *Byzantinische Forschungen* 28 (2004), 297-313, at 306. As Elisabeth Malamut, “L'image byzantine des Petchénègues,” *Byzantinische Zeitschrift* 88 (1995), 105-147 (at 123) notes, Mavropous is the only eleventh-century author who believed that the Pechenegs had changed their ways after conversion to Christianity.

⁵ Michael Attaleiates, *History*, ed. by Immaculada Pérez Martín (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2002), p. 27. According to Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), p. 94, the vestarch Michael Dokeianos served as the first katepano of Paradounavon. However, the seal which Stephenson attributes to him belongs in fact to another person. See Ivan Iordanov, *Pechatite ot strategiiata Preslav (971-1088)* (Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 1993), pp. 143-144.

⁶ Attaleiates, *History*, p. 24.

of Ochrid⁷. Moreover, all regarded them as people from the North and, as such, greedy and insatiable, arrogant and boasting, as well as untrustworthy. That is why they rarely employed their supposed self-designation (Pechenegs) and preferred instead names of ancient peoples, such as the Scyths or the Mysians⁸. Skylitzes, although occasionally calling them “Patzinaks,” explains that the Pechenegs were in fact “Scyths pertaining to the so-called ‘Royal Scyths’”⁹. Echoes of Herodotus are even stronger in Theophylact of Ochrid’s encomium for Emperor Alexios I¹⁰. To describe the Pechenegs Attaleiates employed the late sixth- or early seventh-century description of the Avars in the *Strategikon*¹¹. According to Psellos, when going into battle, the Pechenegs “emit loud war cries, and so fall upon their adversaries.” If the noise they produce is sufficiently terrifying and they succeed in pushing their adversaries back, “they dash against them in solid blocks, like towers, pursuing and slaying without mercy”¹². At a close examination, this was also inspired by the description the *Strategikon* gives of young Slavene warriors, who in encounters with the enemy, shout all together and if their opponents begin to

⁷ O. Schmitt, “Die Petschenegen auf dem Balkan von 1046 bis 1072,” In *Pontos Euxeinus. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes. Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag*, edited by Sven Conrad, R. Einicke, A. E. Furtwängler, H. Löhr and A. Slawisch (Langenweissbach: Beier & Beran, 2006), pp. 473-83, at 473.

⁸ Psellos, *Chronographia* VII 67, p. 241: “In the old days [they] had been called Mysians, but later their name was changed to its present form.” Throughout his *Chronographia*, Psellos never mentions the “present form” of the “western barbarians’s.” name. Attaleiates’ “Scyths” are called “in vernacular Patzinaks” (Attaleiates, *History*, p. 24). For Anna Comnena’s use of “Scyths,” see Strässle, “Feindbild der Petschenegen,” p. 302.

⁹ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, ed. by Hans Thurn (Berlin: Walter de Gruyter, 1973), p. 455; transl. by John Wortley (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), p. 426. Skylitzes employs “Scyths” for the Rus’ as well.

¹⁰ Paul Gautier, “Le discours de Théophylact de Bulgarie à l’autocrator Alexis Ier Comnène (6 janvier 1088),” *Revue des études byzantines* 20 (1962), 93-130, at 111 and 123; Strässle, «Feindbild der Petschenegen,” p. 305.

¹¹ *Strategikon* XI 2, ed. by Ernst Gamillscheg and George T. Dennis (Vienna: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981), p. 366. For the image of the Avars in the *Strategikon*, see Bohumila Zástěrová, *Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice* (Rozprawy Československé Akademie Věd, 81)(Prague: Academia, 1971); Georgios Kardaras, „To ‘schema ton Abaron’ sto Strategikon tou Maurikiou. Mia kritike proseggise,” *Vyzantinos Domos* 16 (2007-2008), 151-66.

¹² Psellos, *Chronographia* VII 68, ed. Renauld pp. 125-126; transl. Sewter, p. 242.

give way at the noise, they attack violently¹³. In order to explain the surrender of the Pechenegs who had crossed the frozen Danube in the winter of 1046/1047, Skylitzes claims that they had “found a plentiful supply of beasts, of wine and of drinks prepared from honey of which they have never even heard. These they consumed without restraint and were afflicted with a flux of the bowels; many of them perished each day”¹⁴. This, however, is an old *topos* employed before Skylitzes by Agathias in relation to the Frankish warlord Boutelinos operating against Narses in Italy¹⁵.

None of those late eleventh-century authors knew about the extensive account about the Pechenegs, which Emperor Constantine Porphyrogenitus had written more than a century earlier¹⁶. Many did not therefore have reliable information about the Pechenegs on the other side of the Danube. Psellos knew that the invasion of the Pechenegs had been caused by the “activities of the Getae, their neighbors, who by their plundering and ravaging compelled them to abandon their own homes and seek new ones”¹⁷. Anna Comnena regarded the Pechenegs as a “Scythian tribe,” which “having suffered incessant pillaging at the hands of the Sarmatians, left home and came down to the Danube,” where they entered negotiations with the local people¹⁸. She also knew that Tzelgu has been “the supreme commander of the Scythian army,” who had with him

¹³ *Strategikon* XI 4, p. 383. For a commentary on this particular passage, see Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700* (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, 52)(Cambridge/New York: Cambridge University Press, 2001), p. 325. For tactics employed by the Sclavenes, as reflected in the *Strategikon*, see A. K. Nefedkin, “Taktika slavian v VI v. (po svidetelstvam rannevizantiiskikh avtorov),” *Vizantiiskii Vremennik* 62 (2003), 79-91.

¹⁴ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 458; transl. Wortley, p. 429.

¹⁵ Agathias, *Histories*, ed. by Rudolf Keydell (Berlin: Walter de Gruyter, 1967), pp. 44-45; Malamut, “L’image byzantine,” p. 119. That the story was not meant to be taken literally results from Skylitzes’ remark that after being “afflicted by a flux of the bowels,” the Pechenegs “no longer had any stomach for the battle.”

¹⁶ Constantine Porphyrogenitus, *On the Administration of the Empire* 37, ed. by Gyula Moravcsik, transl. by R. J. H. Jenkins (Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967), pp. 166-171. There is also abundant information about the Pechenegs in chapters 1-8, pp. 48-57. See also Malamut, “L’image byzantine,” pp. 109-115; Aleksander Paroń, “Pieczyngowie na kartach ‘De administrando imperio’ Konstantyna VII Porfirogenety,” *Acta Universitatis Wratislaviensis. Classica Wratislaviensia* 27 (2007), 97-112.

¹⁷ Psellos, *Chronographia* VII 67, ed. Renauld, p. 125; transl. Sewter, p. 241. Most historians believe the “Getae” to be the Oghuz.

¹⁸ Anna Comnena, *Alexiad* VI 14.1, p. 199; transl. Sewter, p. 212.

“about 80,000 men, Sarmatians, Scyths, and a large contingent of Dacians led by one Solomon.” But she had no knowledge of the territories from which this large army had come, even though she mentioned that the crossing had taken place on the “upper Danube valley”¹⁹. By contrast, John Skylitzes knew of 13 Pecheneg tribes (*geneai*), “all of which have the same name in common, but each tribe has its own proper name inherited from its own ancestor and chieftain”²⁰. He even knew the names of the two tribes under Kegen’s command—Belemarnis and Pagoumanis—none of which appears in Emperor Constantine’s extensive list of clans (*geneai*)²¹. Skylitzes must have relied on independent sources, and Elisabeth Malamut has revived Petre Diaconu’s older suggestion that that source was Katakalon Kekaumenos, the governor of Paristrion in 1043, who in 1049 was rescued by a Pecheneg named Koulinos at the battle of Diakene²². According to her, in order to explain the Pecheneg

¹⁹ Anna Comnena, *Alexiad* VII 1.1, p. 203; transl. Sewter, p. 212. Anna calls “Ister” the lower course of the river, and “Danube” the next segment upstream, although it is not altogether clear where the former stops and the latter begins. Historians believe the “Sarmatians” to be the Oghuz and the “Dacians” the Hungarians. The latter were apparently under the command of the ex-king Salomon. See Petre Diaconu, *Les Pétchénergues au Bas-Danube* (Bibliotheca Historica Romaniae, 27)(Bucharest Editions de l’Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1970), p. 117; Stephenson, *Byzantium’s Balkan Frontier*, p. 102; Marek Meško, “Pečenežsko-byzantské dobrodružstvo uhorského kráľa Salamúna (1083-1087),” *Konštantínove listy* 4 (2011), 77-94, at 84-93.

²⁰ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 455; transl. Wortley, p. 426.

²¹ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 456; transl. Wortley, p. 427. Of all Pecheneg clans, Giazichopon “is neighbor to Bulgaria” and Kato Gyla “is neighbor to Turkey” (i.e., Hungary). This is commonly interpreted as the former being in the Walachian Plain, and the other to the northwest from the Black Sea shore. See Constantine Porphyrogenitus, *On the Administration of the Empire* 37, p. 169; Victor Spinei, *Moldavia in the 11th-14th centuries* (Bibliotheca Historica Romaniae, 20)(Bucharest: Editura Academiei RSR, 1986), pp. 85-86.

²² Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 469; transl. Wortley, pp. 437-438; Petre Diaconu, “Despre pecenegi la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XI-lea,” *Studii și cercetări de istorie veche* 18 (1967), no. 3, 463-76, at 473; Malamut, “L’image byzantine,” pp. 118 and 126; Schmitt, “Petschenegen auf dem Balkan,” p. 477 with n. 30. For Katakalon Kekaumenos as the first duke or *katapano* of Paradounavon, see Alexandru Madgearu, “The military organization of Paradunavon,” *Byzantinoslavica* 60 (1999), no. 2, 421-46, at 424. According to Skylitzes, Koulinos “knew who Kekaumenos was because he came from the fortresses on the Danube where the peoples mingle with each other.” Malamut goes as far as to presume that the one who saved Kekaumenos was Goulinos, Kegen’s son. It was from Kekaumenos that Skylitzes must have learned that Kegen had come to Silistra with 20,000 Pechenegs and had taken shelter on a “little island in the river (Danube)” (Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 456; transl. Wortley, p. 427). The island in question has

invasion into the Balkans, Skylitzes re-worked the information he had obtained from his source, which had attributed the war to the rivalries between Tyrach and Kegen²³. If so, this may explain the apparent contradictions in Skylitzes' account of that conflict. The Pechenegs "graze their flocks on the plains which extend beyond the Danube from the river Borysthenon [Dnieper] to Pannonia." Within that territory, "the leader of the people was Tyrach son of Bilter," who, despite his noble origin, proved ineffective in battling the Oghuz, and "took refuge in the marshes and lakes along the Danube." By contrast, when he learned about Tyrach's plans to murder him, Kegen "fled to the marshes of the Borysthenon" to escape death. From the banks of the Dnieper, he further contacted his relative and fellow tribesmen to mobilize them against Tyrach, but "was eventually overcome by weight of numbers." He fled again to the marshes (presumably along the Dnieper) where he decided to "take refuge with the emperor of the Romans." Skylitzes does not explain how were Kegen and his 20,000 men capable to cross the entire territory between the Dnieper and the Danube without encountering serious opposition from the numerically superior forces under Tyrach, who had controlled the "marshes and lakes along the Danube" from the very beginning of the conflict²⁴.

Similarly, Skylitzes's claim that the Pechenegs were "nomads who always prefer to live in tents" and whose subsistence economy was based on pastoralism is contradicted by his own account about Tyrach's Pechenegs, who were more or less forcefully settled in the "desert plains of Bulgaria" between Sardike (Sofia), Naissos (Niš), and Eutzaopolis (Ovče Pole)²⁵. When they joined the Pecheneg rebels returning from their expedition to Iberia, their fellow tribesmen were equipped with "rustic axes, scythes and other iron tools taken from the fields," which suggests that they were practicing the cultivation of crops²⁶. That Pechenegs could be agriculturists even without the pressure of

---

been (wrongly) identified with that at Păcuiul lui Soare near Silistra: Ivan Bozhilov and Vasil Giuzelev, *Istoriia na Dobrudja* (Veliko Tărnovo: Faber, 2004), p. 147.

²³ Malamut, "L'image byzantine," p. 118.

²⁴ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 456; transl. Wortley, p. 427. Emperor Constantine Porphyrogenitus mentions the Dnieper in relation to the Pechenegs, but as Danapris, not as Borysthenon. For the distribution of Pecheneg clans to the west from the river Dnieper according to the *On the Administration of the Empire*, see Gyula Czebe, "Turco-byzantinische Miszellen. I. Konstantinos Porphyrogennetos, *De administrando imperio* 37. Kapitel über die Petschenegen," *Körösi Csoma-Archivum* 1 (1922), no. 3, 209-19, at 216-7.

²⁵ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 459; transl. Wortley, pp. 427 and 430.

²⁶ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 461; transl. Wortley, p. 431. See also Diaconu, *Les*

the imperial government results from Anna Comnena's independent account of the Pechenegs who when not waging war, "they tilled the soil and sowed millet and wheat".²⁷ Psellos claims that "they are not divided up by battalions, and when they go to war they have no strategic plan to guide them. The terms 'vanguard', 'left wing', 'right flank' mean nothing to them".²⁸ However, it has been noted that the earliest Pecheneg raids into the Balkans shifted from west (1027) to east (1036), in order to spare provinces that had been attacked in previous years. The reason for this shift in raiding appears to be that the regions of western Bulgaria, Serbia, and Macedonia were less fortified.²⁹ At any rate, that the Pechenegs carefully chose their targets indicates the existence of a strategic plan. Moreover, when in 1086 they encountered Tatikios' troops near Beliatoba, the Pechenegs "arranged themselves in Scythian fashion, obviously spoiling for a fight and provoking the Romans".³⁰ Anna Comnena drove the point home when noting that "war is in their blood—they know how to arrange a phalanx".³¹ The strategic talents of Kegen were most certainly appreciated when, in 1047 he was given the supreme command of the troops from Paristrion, Thrace, and Bulgaria in order to repel the invasion of Tyrach's Pechenegs. According to John Skylitzes, Kegen's strategy was to avoid pitched battles in the field, and to organize daily and incessant raids on the enemy.³² It was precisely military skills who convinced Emperor Constantine

---

Pétchénegues, p. 65. The Pechenegs settled between Sofia, Niš, and Ovčepole are believed to be among the first to have become sedentary. See Muallâ Uydu Yücel, "Pechenegs in the Balkans," in *The Turks*, edited by Hasan Celal Güzel, Cem Oğuz, and Osman Karatay (Ankara: Yeni Türkiye, 2002), pp. 632-42, at 634. However, Schmitt, "Petschenegen auf dem Balkan," p. 480 argues that the decision to settle the Pechenegs between Sofia, Niš, and Ovče Pole betrays the imperial administration's intention to force the Pechenegs to adopt a vertical, as opposed to a horizontal form of transhumance, given that the region offered no large, flat fields for grazing. There is no evidence in Skylitzes that the Pechenegs settled between Sofia, Niš, and Ovče Pole being pastoralists.

²⁷ Anna Comnena, *Alexiad* VI 14.1, p. 199; transl. Sewter, p. 212.

²⁸ Psellos, *Chronographia* VII 68, ed. Renauld, p. 125; transl. Sewter, p. 242.

²⁹ Diaconu, *Les Pétchénegues*, pp. 47-49; Georgi Atanasov, "Anonimnye vizantiiskie follisy klasa B i nashestvie pechenegov v Dobrudzhu 1036 g.," *Stratum+* (1999), no. 6, 111-22, at 114.

³⁰ Anna Comnena, *Alexiad* VI 14.7, p. 202; transl. Sewter, p. 214. No battle ensued, as the two armies faced each other for three days, before the Pechenegs decided to withdraw.

³¹ Anna Comnena, *Alexiad* VII 3.7, p. 211; transl. Sewter, p. 224. At Dristra, in 1087, the Pechenegs began by "placing ambushes, binding together their ranks in close formation, marking a sort of rampart from their covered wagons," before advancing en masse against Emperor Alexios I's troops.

³² Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 458; transl. Wortley, p. 429.

IX to send 15,000 Pecheneg warriors under the command of Soutzoun, Selte, Karaman, and Kataleim against the Seljuks in Iberia³³. Even Alexios Comnenus showed his appreciation of Pecheneg strategy, when employing the “Scythian stratagem” of the feigned retreat to obtain a victory against the Pechenegs at Tzouroulos (Çorlu)³⁴.

When going to war, the Pechenegs apparently came with large numbers of horses. Alexios Comnenus even thought of seizing them while they were grazing on the plain, next to the battlefield³⁵. However, not all Pechenegs fought on horseback. In the battle at Dristra, the Pechenegs moved in with their wagons, together with their wives and children. After the debacle, two infantrymen leapt upon Emperor Alexios I and seized his horse by the bits, only to be killed on spot³⁶. The Pechenegs also knew how to take a fortified city such as Adrianople by filling the ditches with stones and branches. They would have stormed the walls, had one of their chieftains not been struck by an arrow thrown from a catapult³⁷. Psellos claims that the Pechenegs “built no palisades for their own protection, and they are unacquainted with the idea of defensive ditches on the perimeter of their camps”³⁸. However, in 1053, in order to defend themselves against the army led by Michael Akolouthos and the synkellos Basil Monachos, the Pechenegs erected a palisade adjacent to Preslav, fortified it with a deep moat and stockades, and enclosed themselves inside the stronghold. Their strategy succeeded, as the Byzantines decided to raise the siege and to withdraw, only to be massacred by Tyrach and his men who organized a bold sortie and attacked the retreating troops³⁹. Psellos also claims that “treaties of friendship exercise no restraining influence over these barbarians, and even oaths sworn over their sacrifices are not respected, for they reverence no deity at all, not to speak of God”⁴⁰. However, according to John Skylitzes, Kegen’s Pechenegs converted to Christianity and were baptized by a monk named Euthymios sent by Emperor Constantine IX⁴¹.

³³ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 460; transl. Wortley, p. 430.

³⁴ Anna Comnena, *Alexiad* VII 11.1, p. 232; transl. Sewter, p. 243.

³⁵ Anna Comnena, *Alexiad* VII 11.3, p. 233; transl. Sewter, p. 241.

³⁶ Anna Comnena, *Alexiad* VII 3.9, p. 212; transl. Sewter, pp. 224 and 225-226.

³⁷ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, pp. 470-471; transl. Wortley, pp. 439.

³⁸ Psellos, *Chronographia* VII 68, ed. Renauld, p. 125; transl. Sewter, p. 242.

³⁹ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 475; transl. Wortley, p. 443; Malamut, “L’image byzantine,” p. 127.

⁴⁰ Psellos, *Chronographia* VII 69, ed. Renauld, p. 126; transl. Sewter, p. 243.

⁴¹ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 457; transl. Wortley, p. 428. According to Stephenson,

Kegen was certainly Christian as attested by his seal, the inscription of which reads “Lord, have mercy upon the *magistros* John Kegen, the *archon* of Patzinakia”⁴². After their defeat in 1047, Tyrach and 140 of his followers were also baptized in Constantinople⁴³. Moreover, in 1053 the Pechenegs agreed to a thirty-year peace with Constantine IX, which they seem to have respected for at least fifteen years, as no raids are known to have taken place before the 1072 rebellion in Paristrion under the leadership of Tatos, Sesthlav and

---

Byzantium's Balkan Frontier, p. 97 the appointment of a metropolitan of Dristra with at least five suffragan sees in Paradounavon was not without relation to the conversion of Kegen's Pechenegs. For the conversion of the Pechenegs to Christianity, see Gerald Mako, “Two examples of nomadic conversion in Eastern Europe: the Christianization of the Pechenegs, and the Islamization of the Volga Bulgars (tenth to thirteenth century A.D.),” M. Phil. Thesis, Cambridge University (Cambridge, 2011), pp. 36-44.

⁴² Ivan Iordanov, “Pechati na Ioan Kegen, magistăr i arkhont na Pechenegiia (1050-1051),” *Numizmatika i sfragistika* 5 (1998), no. 1, 96-101, at 96. According to Schmitt, “Petschenegen auf dem Balkan,” p. 484, Kegen was made *magistros* and *archon* of Patzinakia in 1050 or 1051, following the failed attempt on his life, and shortly before his assassination by the Pecheneg rebels with whom he was sent to negotiate. Patzinakia mentioned on the seal was a region of Paradounavon (perhaps the so-called Hundred Hills) in what is now northeastern Bulgaria. See Alexandru Madgearu, “Observații asupra revoltei din Paradunavon din 1072-1091,” in *Istorie și ideologie. Omagiu profesorului Stelian Brezeanu la 60 de ani*, edited by Manuela Dobre (Bucharest: Editura Universității din București, 2002), pp. 34-46, at 41; Alexandru Madgearu, “The periphery against the centre: the case of Paradunavon,” *Zbornik radova Vizantološkog Instituta* 40 (2003), 49-56, at 51. For Kegen, see Alexios G. K. Savvidis, “Kegenes, ho Patzinakos ‘Patrikios’ sta mesa tou endekatou aiona,” in *13th Panellenio Historio Synedrio (29-31 Maiou 1992)*, edited by Ioannis Karagiannopoulos (Thessaloniki: Ekdoseis Vantias, 1993), pp. 143-55; Jarosław Dudek, “Pieczęć magistra Jana Kegeny jako wyraz polityki Bizancjum wobec stepowców w połowie XI w.,” in *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, edited by Stanisław Rosik and Przemysław Wiszewski (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005), pp. 327-43.

⁴³ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 459; transl. Wortley, p. 430. When converting to Christianity, Tyrach and his 140 followers did so from a position inferior to that of Kegen and his men, because they had all been disarmed before coming to Constantinople. Nonetheless, the conversion must be regarded as a *sine qua non* condition for the integration of those warriors into the Byzantine army, especially since the intention seems to have been to send them against the Seljuks. See Schmitt, “Petschenegen auf dem Balkan,” p. 481; Victor Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, 6) (Leiden: Brill, 2009), p. 109; Sergei A. Kozlov, “Byli li pechenezhskie soiuzniki vizantiitsev ‘khristoliubivym voinstvom’?” in *Kondavoskie chteniia III. Chelovek i epokha. Antichnost’-Vizantiia-drevniia Rus’*, edited by N. N. Bolkov (Belgorod: Izdatel'stvo Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta, 2010), 238-44.

Satzas⁴⁴. When confronted with Kegen's repeated raids across the Danube, Tyrach protested and asked the emperor to stop attacks on the Pechenegs with whom he had treaties and whom he viewed as his allies⁴⁵. According to Michael Attaleiates, the *mixobarbaroi* of Paradounavon were paid annual subsidies in cash, while the Pechenegs received "gifts"⁴⁶. However, the Pechenegs were clearly accustomed to the use of the Byzantine coins. At the beginning of his reign, Emperor Romanos III Argyros ransomed "the prisoners held in Patzinakia" after the raid of 1028⁴⁷. Less than ten years later, Gregory Mavrokatalon was captured by the Pechenegs and ransomed by Emperor Alexios I for "40,000 pieces of money"⁴⁸. Following the debacle at Dristra, the emperor also sent for a large sum of money from Constantinople to buy back his men who had fallen into the hands of the Pechenegs⁴⁹.

The late eleventh-century authors writing about the Pechenegs have very little to say about their daily life, customs, dress, and political institutions. This is surprising, given the relatively large number of prisoners who spent some time among the Pechenegs before being ransomed, and who could have offered details about what they had seen and heard during their captivity. One of them, Nikephoros Melissenos, a Byzantine general, even wrote to Emperor

⁴⁴ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 476; transl. Wortley, p. 443.

⁴⁵ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 457; transl. Wortley, p. 428. See Diaconu, "Despre pecenegi," p. 471.

⁴⁶ Attaleiates, *History*, p.150.

⁴⁷ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 375; transl. Wortley, p. 354. Patzinakia refers here to the territories north of the river Danube. Nothing is known about the five commanders captured by the Pechenegs in 1036 (ed. Thurn, p. 399; transl. Wortley, p. 376), but it is likely that they too were ransomed, following Harald Hardrada's successful expedition against the Pechenegs. See Krijnie N. Ciggaar, "Harald Hardrada: his expedition against the Pechenegs," *Balkan Studies* 21 (1980), 385-401, at 401. The eleventh-century hoards of Byzantine gold from Borănești, Tega, and an unknown site in northeastern Walachia most likely are ransom payments to the Pechenegs. See Ernest Oberländer-Târnoveanu, „Aurul monetizat în spațiul românesc - două milenii și jumătate de istorie,” in *Colecții din Muntenia-Collections from Wallachia*, Muzeul Județean Buzău, Muzeul "Dunării de Jos" Călărași, Muzeul "Teohari Antonescu" Giurgiu Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, edited by Ernest Oberländer-Târnoveanu (Bucharest: CIMEC - Institutul de Memorie Culturală, 2001), pp. 7-51, at 11.

⁴⁸ Anna Comnena, *Alexiad* VI 2.3, p. 205; transl. Sewter, p. 219. For his seals found in Preslav and Silistra, see Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, "Aspecte ale politicii împăratului Alexios I Comnenul la Dunărea de Jos în lumina ultimelor descoperiri sfragistice și numismatice," *Revista Istorică* 6 (1995), 345-66, at 349.

⁴⁹ Anna Comnena, *Alexiad* VII 4.4, p. 216; transl. Sewter, p. 228.

Alexios I from captivity to inform him about the plans of the Pechenegs to sell their prisoners of war⁵⁰. Even when not in captivity, the Byzantines were often sufficiently close to their enemies to note that, when partying, they were “dancing to flutes and cymbals” or that some of their leading men spoke the language of the Cumans⁵¹. The conference held by the four Pecheneg leaders sent with 15,000 horsemen to Iberia to fight against the Seljuks was presumably called *komenton* in their own language⁵². Skylitzes, who seems to have been better informed than others, calls Tyrach an “emperor” (*basileus*) and explains that the Pechenegs honored him “for his family” although they preferred Kegen for his “outstanding bravery and his skill in war”⁵³. He also knew that Kegen received from the Emperor Constantine IX the title of patrician, in addition to “three of the fortresses standing on the banks of the Danube and many hectares of land,” and that he was “inscribed among the friends and allies of the Romans”⁵⁴. It remains unclear what exactly was given to Kegen—the actual fortresses or the revenue from the tax-exempted “hectares of land”

⁵⁰ Anna Comnena, *Alexiad* VII 4.4, p. 216; transl. Sewter, p. 228.

⁵¹ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 473; transl. Wortley, p. 441; Anna Comnena, *Alexiad* VIII 5.6, pp. 247-48; transl. Sewter, p. 257.

⁵² Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 460; transl. Wortley, p. 431. Skylitzes’ source for this detail may have been the patrician Constantine Hadrobalanos who was sent with the Pechenegs as a guide (and chaperon, apparently) to Iberia. When, at Kataleim’s recommendation, the Pechenegs rose in rebellion and returned to the Balkans, Constantine Hadrobalanos is said to have escaped them by hiding on the upper floor of a three-storied house in Damatrys, not far from Constantinople. For the meaning and origin of the word *komenton*, see Gyula Moravcsik, “Κομέντον - pechenezhskoe ili russkoe slovo?” *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1951-1952), 349-60; Nicholas Oikonomides, «Des Valaques au service de Byzance? A propos de l’utilisation du mot ‘komenton’ aux Xe et XIe siècles,» *Revue des études sud-est-européennes* 25 (1987), 187-90.

⁵³ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 456; transl. Wortley, p. 427. Some have interpreted this passage as evidence that the Pechenegs were organized in a complex (so-called “compound”) chiefdom, in which several simple chiefdoms united as semi-autonomous, or “vassal” units subordinated to the administration of a paramount chief, such as Tyrach. See A. V. Marey, “Social-political structure of the Pechenegs,” in *Alternatives of Social Evolution*, edited by N. N. Kradin (Vladivostok: Far Eastern Branch of the Russian Academy of Sciences, 2000), pp. 289-93, at 292. Schmitt, “Petschenegen auf dem Balkan,” p. 476 believes that Tyrach may have been accepted as a paramount chief in the aftermath of the defeat inflicted upon the Pechenegs by Yaroslav the Wise (1036), followed by the incursions of the Oghuz into the Pecheneg territories in Left-Bank Ukraine.

⁵⁴ Skylitzes, *Synopsis*, ed. Thurn, p. 456; transl. Wortley, p. 428; Malamut, “L’image byzantine,” p. 119.

in their hinterland. If the latter, Kegen is one of the earliest, if not *the* earliest recipient of a *pronoia*⁵⁵. As for Tyrach, after being set free in 1048 or 1049, he became again a chieftain in 1053, when the military threat of a Byzantine invasion of the Hundred Hills forced the Pechenegs to seek unity against a common enemy. However, he does not appear at the subsequent negotiations leading to the thirty-year peace. As a matter of fact, no Pecheneg chieftains are mentioned in relation to that peace treaty and after 1053 Tyrach disappears from the radar of the written sources⁵⁶. With the exception of Tzelgu, no paramount chiefs are known to have led the Pechenegs during their confrontations with the Byzantine armies under Emperor Alexios I⁵⁷.

Anna Comnena has an interesting story in relation to those confrontations. Blocked by the Pechenegs at Chirovanchoi, not far from Constantinople, Alexios made a sortie against his enemies, who were “getting ready for a meal and rest,” while others were busy plundering the hinterland. After killing some and taking many prisoners, the emperor “clothed his soldiers in the Scyths’ uniforms and told them to ride the Scythian horses.” He then “went down with the Scythian standards and his men clad in Scythian uniforms to the river which flows near Chirovanchoi.” The returning Pechenegs, seeing them

⁵⁵ Diaconu, *Les Pétchénegues*, p. 58 with n. 162; Vasilka Tăpkova-Zaimova, “Vtorata ‘varvarizaciia’ na Dunavskite gradove (XI-XII v.),” in *Srednovekovniiat bălgarski grad*, edited by Petăr Khristo Petrov (Sofia: Bălgarsko istoricheskoto druzhestvo, 1980), pp. 47-55, at 48; Schmitt, “Petschenegen auf dem Balkan,” p. 477.

⁵⁶ Schmitt, “Petschenegen auf dem Balkan,” p. 486.

⁵⁷ To be sure, “Scythian leaders” are mentioned in relation to the battle at Dristra (1087), but they are not named. Anna Comnena, *Alexiad* VII 2.8, p. 208; transl. Sewter, p. 228. Anna mentions two names in connection with the “Scyths,” but none of them belongs to a Pecheneg chieftain. Travlos was the leader of the Paulicians in Thrace, who had married “a daughter of a Scythian chieftain” and “strove to foster a Scythian invasion in order to hurt the emperor” (*Alexiad* VI 4.4, p. 174; transl. Sewter, p. 187). Tatos, who ruled in Dristra at the time of Emperor Alexios I’s siege of that city in 1087 was definitely not a Pecheneg, but a chieftain of the local population—“the people living near the river” in Anna’s words (the *mixobarbaroi* mentioned by Attaleiates). For Pechenegs as clearly different from the *mixobarbaroi*, see Madgearu, “Observații,” p. 45; Jacek Bonarek, “Le Bas Danube dans la seconde moitié du XI-ème siècle: nouveaux états ou nouveaux peuples?” in *Byzantium, New Peoples, New Powers: the Byzantino-Slav Contact Zone, From the Ninth to the Fifteenth Century*, edited by Miliiana Kaimakamova, Maciej Salamon and Małgorzata Smorąg Różycka (Cracow: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 2007), pp. 193-200. For Tatos as not Pecheneg, see Teodora Krumova, “Pecheneg chieftains in the Byzantine administration in the theme of Paristrion in the eleventh century,” *Annual of Medieval Studies at the CEU* 11 (2005), 207-21, at 218.

standing there and mistaking them for their fellow tribesmen, fell into the trap and were massacred or captured. Alexios then returned to Constantinople with the prisoners in a convoy, having the “men holding the Scythian standards” first, followed by captives, “each guarded by natives of the country” (i.e., Byzantines). Others held aloft the severed heads of the Pechenegs on spears, and behind them at a moderate distance, was the emperor himself with his men and the Roman standards. This bizarre procession was sufficiently convincing to fool George Palaeologos, who caught up with it “in the plain of Dimyilia” and thought that he had stumbled upon Pecheneg marauders⁵⁸. The story is significant, because if we are to trust Anna Comnena, there definitely were such things as Pecheneg “uniforms,” horses, and standards. While one may be ready to admit the historical reality of the latter, perhaps also inclined to imagine that the Pechenegs rode smaller horses of a species different from that of the Byzantine horses and thus easy to distinguish, it remains unclear what exactly was a “Scythian uniform.” That Anna’s story should not necessarily be taken at face value results from her remark following the description of the reaction George Palaeologos and his men had when first seeing the convoy set up by Emperor Alexios: “On this occasion, the use of Scythian uniforms tricked and deceived our own folk”⁵⁹. Initially used by the Byzantines to trick the Pechenegs, the Pecheneg dress can now confuse the Byzantines themselves. The story is therefore meant to be taken as a joke (and apparently was intended as such by Emperor Alexios) and is indeed reminiscent of the *parodos* in *Thesmophoriazusae* with its strong emphasis on the comical effects of cross-dressing and disguise⁶⁰. In other words, there is only a thin line between Roman and barbarian. Dressed up as barbarians, the Byzantines appear as Pechenegs, just as, in Psellos eyes, the Pechenegs could blend into the surrounding nature to escape their pursuers: “One hurls himself into a river, and either swims to land or is engulfed in its eddies and sinks; another goes off into a thick wood and so becomes invisible to his pursuers”⁶¹.

One cannot therefore be sure whether the “Scyths” of the late eleventh-century Byzantine sources are truly Pechenegs or Byzantines in disguise. Nor can those sources inform us in any detail about who the Pechenegs thought they

⁵⁸ Anna Comnena, *Alexiad* VIII 2.2, p. 239; transl. Sewter, p. 249.

⁵⁹ Anna Comnena, *Alexiad* VIII 2.2, p. 239; transl. Sewter, p. 250.

⁶⁰ Anna Comnena certainly knew Aristophanes, whose name she mentions in the *Alexiad* I 8.2, p. 30; transl. Sewter, p. 23.

⁶¹ Psellos, *Chronographia* VII 68, ed. Renauld, p. 126; transl. Sewter, p. 242.

were, their understanding of their new position in the Balkans, their relations to the Empire, or to other “Scyths” across the river Danube. Undoubtedly under the influence of the image of the Pechenegs as constructed in the written sources, archaeologists studying the eleventh-century Balkans have equally identified the Pechenegs with destruction and massacre. The Pechenegs have been blamed for the abandonment of Capidava, the burial of the Garvăn I hoard, and the blocking of the gate, as well as the subsequent abandonment of the stronghold at Păcuilul lui Soare⁶². The absence of anonymous folles of class B, which are attributed to Emperor Romanos III Argyros, is taken to indicate that the sites from which they are missing must have been destroyed or abandoned before those coins came into being or shortly after that⁶³. No source mentions the sacking of Pliska, but the Pechenegs are blamed for a layer of destruction by fire identified in the earliest excavations on the site conducted between 1899 and 1900 by Karel Shkorpil near the eastern and northern gates, inside the northeastern round tower and within the pentagonal tower to the north from the eastern gate⁶⁴. At Odărcei, the presence of skeletons with traces of trauma in graves dug into the ruins of the tenth-century settlement on the Kaleto hill have been interpreted as victims of a Pecheneg attack which destroyed the settlement in the 1030s⁶⁵. The mass burials at Garvăn and Capidava (the latter

⁶² Emil Condurachi, Ion Barnea and Petre Diaconu, «Nouvelles recherches sur le Limes byzantin du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles,» in *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies. Oxford, 5-10 September 1966*, edited by Joan M. Hussey, Dimitri Obolensky and Steven Runciman (London/New York/Toronto: Oxford University Press, 1967), 179-93, at 191; Krumova, “Pecheneg chieftains,” p. 208.

⁶³ Atanasov, “Anonimnye vizantiiskie follisy,” p. 111; Krumova, “Pecheneg chieftains,” p. 209; Gheorghe Mănucu-Adameşteanu and Ingrid Poll, “Un tezaur de folles anonimi din clasa A2-A3 descoperit la Noviodunum-Vicina (?) -Isaccea,” *Pontica* 39 (2006), 435-59, at 438.

⁶⁴ Liudmila Doncheva-Petkova, “Pliska i pechenezite,” *Pliska-Preslav* 9 (2003), 244-58, at 245. Pavel Georgiev and Stoian Vitlianov, *Arkhiiepiskopiata-manastir v Pliska* (Sofia Akademichno Izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 2001), pp. 33-34 have even linked the destruction to the Pecheneg raids of 1032 and 1036.

⁶⁵ Liudmila Doncheva-Petkova, “Adornments from a 11th century Pecheneg’s necropolis by Odartsi village, Dobrich district (north-eastern Bulgaria),” *Archaeologia Bulgarica* 6 (1998), no. 3, 126-37, at ?. The last coins found on the Kaleto Hill are anonymous folles of class B. Coins have been used to link the end of occupation on different sites to various Pecheneg raids. The end of occupation at Dervent and Capidava is attributed to the invasion of Tyrach’s Pechenegs in 1046/7. Several sites in the interior (Enisala, Sălciroara, Ghiolul Pietrei, and Histria) were supposedly destroyed by the raid of 1036, even though others on the Black Sea coast (Constanța and Mangalia) show no signs of destruction. See Diaconu, “Despre pecenegi,” p. 467; Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, “Les invasions des

dated to the reign of Michael IV by means of the associated folles of class C), and the decapitated skeletons of the last phase of occupation at Derwent have all been blamed on the Pechenegs⁶⁶. A historian even wrote of a “second barbarization” of the northern Balkans, thus suggesting a direct parallel between Late Antiquity and the second half of the eleventh century⁶⁷. The phenomenon may supposedly be recognized archaeologically in the abandonment of the quasi-urban network in the region and in ephemeral housing in the ruins of old buildings. At Odărçi, for example, the fort appears to have been re-occupied soon after its destruction and the new inhabitants are believed to be Pechenegs recently converted to Christianity, because of the associated pottery, especially fragments of clay kettles⁶⁸. Ever since Karel Shkorpil’s first excavations on the site, archaeologists have widely accepted the idea that after sacking Pliska, Pechenegs also settled on the site, and various categories of artifacts have been attributed to them, from clay kettles and handmade pottery to leaf-shaped pendants with open-work ornament, horseman-shaped amulets, jingle bells, appliqués, and bridle mounts, arrow heads, and stirrups. The eleventh-century population of Pliska appears to have lived in scattered groups amongst the ruins of the city, including those of the archbishop’s palace and the adjacent monastery⁶⁹. Four sunken-floored buildings discovered in 1995 and 1996 have

---

Petchénègues au Bas Danube,” in *Numizmatichni i sfragistichni prinosi kăm istoriata na zapadnoto Chernomorie. Mezhdunarodna konferenciia, Varna, 12-15 septemvri 2001 g.*, edited by Valeri Iotov and Igor Lazarenko (Varna: Zograf, 2004), pp. 299-311, at 306.

⁶⁶ Diaconu, «Despre pecenegi,” p. 470; Mănuclu-Adameşteanu, «Les invasions des Petchénègues,» pp. 303-5. A skeleton associated with a layer of destruction by fire next to the remains of a sunken-floored building in the southern segment of the excavations carried out at Pliska by the western rampart of the Inner Town has also been interpreted as that of a victim of a Pecheneg attack. See Liudmila Doncheva-Petkova, “Novi prouchvaniia krai zapadnata krepotna stena na Pliska,” *Pliska-Preslav* 6 (1993), 79-84, at 79 fig. 1; Doncheva-Petkova, “Pliska i pechenezite,” p. 248

⁶⁷ Tăpkova-Zaimova, “Vtorata ‘varvarizaciia,’” pp. 48-49.

⁶⁸ Liudmila Doncheva-Petkova, „Zur ethnischen Zugehörigkeit einiger Nekropolen des 11. Jahrhunderts in Bulgarien,” in *Post-Roman Towns, Trade, and Settlement in Europe and Byzantium*, edited by Joachim Henning (Berlin/New York: Walter de Gruyter, 2007), pp. 643-60, at 644.

⁶⁹ “Pecheneg” artifacts have been found within the central area of the Inner Town in building Д, a building excavated in 1968 by Stoian Damianov to the north from the Court Basilica, and a building excavated by Atanas Milchev to the south from Shkorpil’s grave. To a Pecheneg occupation have also been attributed two sunken-floored buildings, one near the eastern rampart of the Inner Town, the other to the west from the palatial compound, near the northern rampart. An eleventh-century occupation has been by now signaled in the Outer Town as well. Finally, a number of burial chapels in the southeastern corner

been promptly attributed to the Pechenegs because of the ceramic remains—handmade pottery with a decoration similar to that of pots found in Skala and Car Asen together with fragments of clay kettles⁷⁰. In Silistra, the Pechenegs buried their dead in the narthex of the basilica, as supposedly demonstrated by a leaf-shaped pendant with open-work ornament found in one of the graves⁷¹. A presence of the Pechenegs in Thrace is now supposedly attested by finds of clay kettles from Sliven⁷². On several sites in Dobrudja, the appearance of leaf-shaped pendants with open-work ornament and of clay kettles is believed to coincide in time with the arrival of Kegen's Pechenegs shortly before 1046⁷³.

Nonetheless, if circumspection is required when dealing with the image of the Pechenegs in the written sources, any effort to recognize the Pechenegs in the archaeological record by means of specific artifact categories must be regarded with suspicion, especially when associated with the idea that the archaeological record is expected to illustrate what we already know from

---

of the Inner Town, in the northwestern corner of the Outer Town, and by the eastern gate into the Outer Town have all been dated to the same period. See Doncheva-Petkova, "Pliska i pechenezite," pp. 247-48. The first fragment of a clay kettle to be discovered in Pliska was published by Karel Shkorpil, "Domashnii vid' i promysel'," *Izvestiia Russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinopole* 10 (1905), 301-17, at 302 and pl. LX.д7.

⁷⁰ Ianko Dimitrov and Khristina Stoianova, "Zhilishta v iztochnata chast na taka narechenata 'citadela' v Pliska (razkopki prez 1995-1996)," in *Bălgarskite zemi prez srednovekovieto (VII-XVII v.). Mezhdunarodna konferenciia v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandăr Kuzev*, edited by Valeri Iotov and Vania Pavlova (Varna: Regionalen istoricheskii muzei, 2005), 121-34, at 126. However, in one of the four buildings excavated in Pliska handmade pottery with incised ornament was found together with fragments of glazed ware of an undoubtedly Byzantine manufacture.

⁷¹ Liudmila Doncheva-Petkova, "Dobrudja v kraia na X-XI v.," in *Bălgarskite zemi prez srednovekovieto (VII-XVII v.). Mezhdunarodna konferenciia v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandăr Kuzev*, edited by Valeri Iotov and Vania Pavlova (Varna: Regionalen istoricheskii muzei, 2005), 63-72, at 67-68.

⁷² Boris Borisov and Gergana Sheileva, "Arkheologicheski danni za kāsni nomadi na iug ot Balkana," *Pliska-Preslav* 8 (2000), 247-51 at 247 and 249 fig. 1a. For clay kettles in Dobrudja, see Antal Lukács, "Observații privind răspîndirea căldărilor de lut de pe teritoriul României," *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 35 (1984), no. 4, 320-30, at 325 fig. 2. In Car Asen, fragments of clay kettles appear in the last phase of occupation, which is dated with anonymous folles of class B. See Liudmila Doncheva-Petkova, "Mittelalterliche Tonkessel aus Bulgarien," in *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*, edited by Csanád Bálint (Budapest: Institut für Archäologie der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1990), 101-11, at 105.

⁷³ Mănușu-Adameșteanu, «Les invasions des Petchénègues,» p. 306.

the written sources. Nobody seems to have been intrigued by the fact that the presence of the Pechenegs in the Balkans is supposedly betrayed by cooking kettles and ornaments of the female dress, but no warrior graves have so far been found on any site in Dobrudja or in Bulgaria, which could be associated with the Pechenegs, even though the information regarding the Pechenegs in the written sources is overwhelmingly about the devastation and plundering done by groups of armed men. The serious problems of interpretation of the archaeological evidence are currently obscured by a heavy reliance on the written sources, even though it has been long recognized that none of them reflects, even remotely, the perspective of the Pechenegs.

The idea of linking finds of clay kettles to the tenth- and eleventh-century nomads of the steppe lands north of the Black Sea and of tracing by such means the migration of the Pechenegs to the Danube and the to Balkans has been first put forward by the Romanian archaeologist Petre Diaconu. He noted that, although clay kettles seem to appear earlier in Dobrudja than in Transylvania, they must have originated in the East. According to him, the Pechenegs settled in the highlands of present-day Moldavia, the region in which the clay kettles must have first been used and from which they later spread to both Dobrudja and Transylvania⁷⁴. A very large number of finds have come to light since the publication of Diaconu's study in the mid-1950s in Moldova, Romania, Hungary, and Bulgaria, some of them in well datable assemblages. Gheorghe Postică, Liudmila Doncheva-Petkova, Miklós Takács, and Victor Spinei's studies have considerably modified our understanding of this ceramic category, of its function and chronology⁷⁵. It is now very clear that clay kettles appeared in Bulgaria long before the earliest Pecheneg raid mentioned in the written sources. Over 400 such kettles are known from Topola, seven of

⁷⁴ Petre Diaconu, «Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie,» *Studii și cercetări de istorie veche* 7 (1956), nos. 3-4, 421-37, the Russian version of which has been published as «K voprosu o glinianykh kotlakh na territorii RNR,» *Dacia* 8 (1964), 249-64, at 257 and 260.

⁷⁵ Gheorghe Postică, «Glinianye kotly na territorii Moldavii v rannesrednevekovyi period,» *Sovetskaja Arkheologija* (1985), no. 3, 227-40; Doncheva-Petkova, «Mittelalterliche Tonkessel»; Miklós Takács, Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken (Budapest: Varia Archaeologica Hungarica, 1986); Victor Spinei, «Die Tonkessel aus dem Karpaten-Dnestr-Raum,» in *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*, edited by Csanád Bálint (Budapest: Institut für Archäologie der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1990), pp. 327-42.

which were found intact in a kiln excavated on that site⁷⁶. A whole vessel is also known from Devnia, and clay kettles made of Gray Ware with burnished ornament have been found in Odărcei (Bulgaria) and Castelu (Romania). All those vessels may be dated before 900, although some may have remained in use after that as well⁷⁷. A different type of clay kettle appears on sites in northeastern Bulgaria in the eleventh century. In Car Asen and Odărcei, such vessels have been found in association with anonymous folles of class B, which suggests that the eleventh-century clay kettles came into being in the 1030s, although they most certainly remained in use throughout the eleventh century and even after 1100⁷⁸. Clay kettles also appear on tenth- and eleventh-century sites in Moldavia and Walachia, where they must have been produced in some quantity, as demonstrated by the sand-tempered fabric similar to that of the local wares⁷⁹. Whole kettles have also been found on contemporary sites near the Danube Delta, at Bohate, Krynychne, and Orlivka IV, but fragments are known from farther up north, at Tvardița, Chiriet-Lunga, and Novo Ivanivka (Fig. 1)⁸⁰. While in the Lower Danube region, clay kettles occasionally appear even in assemblages attributed to the tenth- or eleventh-century Pechenegs⁸¹, they are conspicuously absent from the lands farther to the east. Not a single clay kettle has so far been found on any site to the east from the river Dniester

⁷⁶ Liubka Bobcheva, «Dve grăncarski peshti v rannosrednovekovното selishte pri s. Topola, Tolbukhinski okrăg,» *Izvestiia na Narodniia muzei Varna* 13 (1977), 172-77; «Glineni kotli ot rannosrednovekovното selishte pri s. Topola, Tolbukhinski okrăg,» *Izvestiia na Narodniia muzei Varna* 16 (1980), 126-30; and «Prabălgarsko selishte pri s. Topola, Tolbukhinski okrăg,» *Pliska-Preslav* 2 (1981), 198-201.

⁷⁷ Doncheva-Petkova, «Mittelalterliche Tonkessel,» pp. 103-4.

⁷⁸ Doncheva-Petkova, «Mittelalterliche Tonkessel,» p. 105. Those are the same clay kettles as Postică's class II (cauldron-like kettles; Postică, «Glinianye kotly,» pp. 232-35)

⁷⁹ Spinei, «Tonkessel,» pp. 328 and 330. There are many more specimens in Moldavia and Moldova than in Walachia. Clay kettles are more commonly found in assemblages of the so-called Răducăneni culture (which is believed to begin in the mid-eleventh century) than in those of the previous Dridu culture. See Victor Spinei, «Contribuții la istoria spațiului est-carpatic din secolul al XI-lea pînă la invazia mongolă din 1241,» *Memoria Antiquitatis* 6-8 (1974-1976), 93-162, at 125-26.

⁸⁰ Ion Tentiuc, *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII* (Iași: Helios, 1996), pp. 119; 246 fig. 3.

⁸¹ Fragments of eleventh-century clay kettles have been found in the filling of grave 2 in barrow 3 at Cărnățeni. See T. Demchenko and G. F. Chebotarenko, «Pogrebeniia kochevnikov v kurganakh nizhnego Podnestrov'ia,» in *Srednevekovye pamiatniki Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdurech'ia*, edited by P. P. Byrnia (Kishinev: Shtiinca, 1988), p. 95-105, at 102-103.

or in the Middle Dnieper region of Ukraine, a region which, according to the written sources, the Pechenegs most certainly inhabited in the tenth and eleventh century⁸². Moreover, there are now in Dobrudja and Bulgaria more finds of clay kettles securely dated to the eleventh century than in the lands to the north of the river Danube. This may well be a reflection of the current state of research, but all finds of clay kettles from Walachia, Moldavia, and Moldova are from local settlement sites. Even if one would admit that the source of inspiration for the production of clay kettles in the Balkans came from the lands north of the river Danube, there is no reason whatsoever to treat that ceramic category as “nomadic pottery”⁸³. Instead, it may well be an indication of the strong contacts between communities in Walachia and Moldavia with the towns and forts in Paristrion, contacts which are otherwise well documented in the archaeological record⁸⁴. That in Bulgaria, the cauldron-like kettles first appear in the 1030s, often in association with the last phase of occupation on several sites cannot be a coincidence. In other words, there is nothing nomadic about the eleventh-century clay kettles, but it is not impossible that they became fashionable at the time of the Pecheneg raids into the Balkans, perhaps in connection with new ways to prepare the meat over an open fire⁸⁵. In other words, while it is definitely possible that some of

⁸² Spinei, “Contribuții,” p. 125; Lukács, “Observații,” p. 323. For the earliest presence of the Pechenegs in Ukraine, see Ruslan S. Orlov, “Pro chas poiavy pechenigiv na terytorii Ukrainy,” in *Etnokul’turni protsesy v Pivdenno-Skhidniy Evropi v I tysiacholitti n.e. Zbirnyk naukovykh prats’*, edited by Rostislav V. Terpylovs’kyi, N. S. Abashina, L. E. Skiba and V. I. Ivanovs’kyi (Kiev/L’viv: Instytut arheologii NAN Ukrainy, 1999), pp. 174-85.

⁸³ Dimităr I. Dimitrov, “Nomadska keramika v severoiztochna Bălgariia,” *Izvestiia na Narodniia muzei Varna* 11 (1975), 37-58. No clay kettles have so far been found on sites north of the river Danube, which could be dated before 900 with any degree of certainty. However, the production of such kettles in ninth-century Bulgaria is now well documented through excavations in Topola (Bobcheva, “Dve grăncharski peshti” and “Glineni kotli”). This in turn raises the possibility of the clay kettles in Bulgaria (and the regions north of the river Danube) having a local, and not “eastern” or “nomadic” origin.

⁸⁴ Spinei, “Contribuții,” pp. 131-40; Ion Tentiuc, “Some considerations regarding Byzantine influence in the East of the Carpathians in the 10th-13th centuries,” In *Exchange and Trade in Medieval Europe*, edited by Guy de Boe and Frans Verhaeghe (Zellik: Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, 1997), pp. 15-22.

⁸⁵ That no finds of eleventh-century clay kettles are known from other regions of the Balkans in which the Pechenegs settled shows that it is wrong to establish a direct correlation between a ceramic type and ethnic identity. In the mid-eleventh century, Dobrudja and northeastern Bulgaria—the only region of the Balkans in which kettles have so far been found—were the home of Attaleiates’ *mixobarbaroi*.

those whom the written sources call “Scyths” or “Patzinaks” used clay kettles to cook their stew, there is no indication that this particular ceramic category served as a badge of Pecheneg, or any other kind of ethnicity.

The question of the archaeological visibility of the Pechenegs may also be approached from a different perspective. Ever since Svetlana A. Pletneva and German Fedorov-Davydov’s pathbreaking studies, the archaeological evidence pertaining to the medieval nomads of the Eurasian steppe lands has been primarily collected from burial sites⁸⁶. Fedorov-Davydov distinguished several groups of burials, the first one of which he dated to the late tenth and eleventh century. Most typical for this group, according to him, are burials in small barrows or, more often, graves dug into prehistoric mounds; either no grave pits properly speaking or only small pits; the deposition of the skull and legs of a horse, commonly on the left side of the human skeleton, either directly in the pit or in a small, adjacent niche; sometimes, the pit floor is covered with organic material, most likely the hide of the sacrificed horse; cenotaphs in which there are no human bones, just the skull and the legs of a horse; and the west-east orientation of the grave. This group is particularly well represented by the cemetery excavated in Belaia Vezha (Sarkel, in the Volgograd province of Russia), which is the largest cemetery of its kind in Eastern Europe⁸⁷. On the basis of analogies from that cemetery, Svetlana Pletneva has also advanced the idea that certain artifact categories, such as snaffle bits with rigid mouth-pieces or certain varieties of sabers are most typical for Pecheneg warrior graves⁸⁸. The earliest such grave in the region immediately to the north of the river Danube was discovered in 1997 during excavations in Platonești, not far from

⁸⁶ Svetlana A. Pletneva, “Pechenegi, torki i polovcy v iuzhnorusskikh stepiakh,” in *Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspedicii*, edited by Mikhail I. Artamonov (Moscow/Leningrad: Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, 1958), pp. 151-226; German A. Fedorov-Davydov, *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast’iu Zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamiatniki* (Moscow: Izdavatel’stvo Moskovskogo universiteta, 1966). To date, no camp sites have been found which could be dated between the tenth and the thirteenth century.

⁸⁷ Fedorov-Davydov, *Kochevniki*, pp. 115 and 134-145; Svetlana A. Pletneva, *Kochevniki iuzhnorusskikh stepei v epokhu srednevekov’ia, IV-XIII veka. Uchebnye posobie* (Voronezh: Izdatel’stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta, 2003), pp. 124-125.

⁸⁸ Svetlana A. Pletneva, *Pechenegi i guzy na Nizhnem Donu (po materialam kochevniicheskogo mogil’nika u Sarkela- Beloi Vezhi)* (Moscow: Institut Arkheologii AN SSSR, 1990). For a critique of the use of such criteria for either dating or ethnic attribution, see Spinei, *Romanians and the Turkic Nomads*, pp. 292-295.

Balta Ialomiței in eastern Walachia. The skeleton (presumably, of a male) was found next to the head and legs of a horse, together with a saber and a ceramic pot dated to the tenth or possibly even the late ninth century⁸⁹. In Moldavia, the earliest burial assemblage attributed to the Pechenegs is Grozești, which has equally been dated to the tenth century on the basis of a bit similar to finds in the Sarkel cemetery⁹⁰. Farther to the east, Iablonia and Antonivka (in the region of Mykolaïv, Ukraine) belong to a group of inhumations with bridle mounts which has been dated to the last quarter of the ninth century and are believed to be the earliest Pecheneg presence in the northern Black Sea area⁹¹. Grave 7 in barrow 10 excavated in Bădragii Vechi (northern Moldova) has been dated to the tenth or eleventh century on the basis of the associated silver belt set (Fig. 2)⁹². A similar date has been assigned to the belt set found in Trapivka, the decoration of which is regarded as most typical for a group of burials with silver bridle mounts richly decorated in a style directly inspired by the Byzantine art (Fig. 3)⁹³. Those burials have therefore been attributed

⁸⁹ Adrian Ioniță, «Morminte de călăreți la nordul Dunării de Jos în sec. X-XIII», in *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, edited by Ionel Căndea, Valeriu Sîrbu and Marian Neagu (Brăila: Istros, 2004), pp. 461-88, at 465 and 474. Because of the early date of the assemblage and the fact that the grave was within a very large cemetery in which burial has begun in the ninth century, the grave has been attributed to a Bulgar, not Pecheneg warrior. Most other burials in the Walachian Plain cannot be dated with more precision than to the eleventh and/or the twelfth century.

⁹⁰ Spinei, *Moldavia*, p. 101. Most other early “nomadic” burials attributed to the Pechenegs have also been dated on the basis of snaffle bits with rigid mouth-pieces (for a list, see Spinei, *Romanians and the Turkic Nomads*, p. 294).

⁹¹ Orlov, “Pro chas poiavy pechenigiv,” pp. 179 and 181-82. See also Evgenii V. Kruglov, “K voprosu o pechenegakh,” in *Problemy vseobshchei istorii. Materialy nauchnoi konferencii, sentiabr’ 1993 g.*, Volgograd), edited by D. M. Tugan-Baranovskii (Volgograd: Izdatel’stvo Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 1994), pp. 35-41, at 36-37.

⁹² A. Iu. Chirkov, “Novye dannye o pozdnikh kochevnikakh Srednego Poprut’ia,” in *Arkheologicheskie issledovaniia molodykh uchenykh Moldavii*, edited by Valentin A. Dergachev (Kishinev: Shtiinca, 1990), pp. 158-68, at 166 and 162 fig. 4. Four miliaria struck for John Tzimiskes are known to have been found in a burial on the border between the Tarutino district of the Odessa region and the Căușani district of Moldova, while an unidentified, tenth-century Byzantine coin is reported from Izhyts’ke. In both cases, nothing else is known about the grave goods found in those burials. See Elena S. Stolarik, *Essays on Monetary Circulation in the North-Western Black Sea Region in the Late Roman and Byzantine Periods (Late 3rd Century-Early 13th Century AD)* (Odessa: Polis, 1992), p. 99; A. O. Dobroliubskii, *Kochevniki Severo-Zapadnogo Prichernomor’ia v epokhu srednevekov’ia* (Kiev Naukov Dumka, 1986), pp. 96-97.

⁹³ A. O. Dobroliubskii and L. V. Subbotin, “Pogrebenie srednevekovogo kochevnika u

to the elite of the Pecheneg society⁹⁴. There were eighty bridle mounts on the horse skull deposited on the right side of a human skeleton found in Myrne (Fig. 4). One of those mounts has a good analogy in a grave from Gaivka (in the Voronezh region of Russia), which was found together with a gold coin struck for Emperors Basil II and Constantine VIII (976-1025)⁹⁵. On the other hand, a good analogy for the large, heart-shaped mount from Myrne is known from Tuzla, a burial assemblage which can also be dated to the eleventh century⁹⁶. Most burial assemblages that can be dated with any degree of certainty are of an eleventh-, not tenth-century date. Out of over seventy assemblages so far known from the area between the Danube and the Dnieper (Fig. 5), a considerable number may have coincided in time with the raids and invasions into the Balkans mentioned in the written sources. Almost all of them have been dug into prehistoric barrows which must have been much taller in the eleventh century than they are now. The vast majority of the sites on which those graves have been discovered are within less than 100 km from the river Danube⁹⁷. Twelve out of 21 sites on which graves with weapons have been found are also located close to the Danube. In three cases, two graves

---

sela Trapovka,” in *Pamiatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v Severo-Zapadnom Prichernomor’ie. Sbornik nauchnykh trudov*, edited by A. V. Gudkova (Kiev: Naukova dumka, 1982), pp. 169-73, at 169.

⁹⁴ Many more burials with richly ornamented bridle mounts have been found in northern Crimea and the neighboring steppe lands. See Ruslan S. Orlov, “Pivnichnoprychornomors’kii tsentr khudozh’noi metaloobrabotky u X-XI st.,” *Arkheolohiia* 47 (1984), 24-44, at 25, 26, 27 fig. 2, and 30.

⁹⁵ N. G. Dokont, “Kochevnisheskoe pogrebenie XI v. u s. Mirnoe,” in *Arkheologicheskie issledovaniia severo-zapadnogo Prichernomor’ia. Sbornik nauchnykh trudov*, edited by V. P. Vanchugov, G. O. Dzys-Raiko, Petr O. Karyshkovskii, Isaak B. Kleiman and V. N. Stanko (Kiev: Naukova Dumka, 1978), 193-96, at 194, 195 fig. 1.8, and 196; Fedorov-Davydov, *Kochevniki*, p. 264.

⁹⁶ V. N. Stanko, “Detskoe zakhoronienie kochevnika v XI v. vozle s. Tuzly,” *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva* 1 (1960), 281-83.

⁹⁷ In Moldova, there is also a cluster of graves near Căușeni on the Lower Dniester, in the vicinity of the ford at Tighina-Tiraspol. See Gheorghe Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V-XIII)* (Bucharest: Editura Academiei Române, 2007), p. 91. For graves found between the Dniester and the Dnieper, see Fedorov-Davydov, *Kochevniki*, p. 140 fig. 20; A. O. Dobroliubskii, “Drevnosti srednevekovykh kochevnikov v Nizhnem Podnestrov’e (materialy raskopok I. Ia. Stempkovskogo),” in *Kurgany v zonakh novostroek Moldavii*, edited by I. I. Artemenko (Kishinev: Shtiinca, 1984), pp. 155-73, at 164-166; Dobroliubskii, *Kochevniki*, pp. 84, 86, and 93-101.

with weapons were planted within one and the same burial mound⁹⁸. There is a cluster of weapons—other than bows and arrows—in the Walachian Plain (battle axes at Vitănești and Bucharest-Tei, saber at Bucharest-Tei, and lance head at Jilava)⁹⁹ and in the Budzhak (swords at Iablonia and Trapivka, saber at Pavlivka)¹⁰⁰. On the other side of the Danube, most Byzantine strongholds known to have been in operation at some point during the eleventh century are either on the bank of the river or within a very short distance from it. This distribution reminds one of the Crimea, where tenth- and eleventh-century graves with weapons—all in prehistoric mounds—appear within a short distance from the main Byzantine settlement area centered upon Chersonesos and Sudak¹⁰¹. A grave discovered in 1961 in Chokchura near Simferopol, on the left bank of the Salhyr River, produced a long, single-edge sword and bow

⁹⁸ Vitănești: Valeriu Leahu and George Trohani, “Două morminte de călăreți nomazi din Cîmpia Teleormanului,” *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 29 (1978), no. 4, 529-39, at 529-30. Licoșteanca (the barrow at Movila Olarului): Nicolae Harțușche and Florea Anastasiu, “Morminte de călăreți nomazi descoperite în județul Brăila,” *Istros* 1 (1980), 263-80, at 267 and 269. In Taraclia and Pavlivka, there were two graves in the same barrow, but only one of them produced weapons (bow and arrow in Taraclia; 7 arrow heads and a saber in Pavlivka): Gheorghe Postică, Eugen Sava, and Sergei M. Agul’nikov, “Morminte ale nomazilor turanici medievali din tumulii de lângă localitățile Taraclia și Cazaclia,” *Memoria Antiquitatis* 20 (1995), 141-71, at 149; Victor Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români și turanici* (Iași: Junimea, 1985), p. 115.

⁹⁹ For Vitănești, see above, n. 100. For Bucharest-Tei, see Sebastian Morintz and Dinu V. Rosetti, „Din cele mai vechi timpuri și pînă la formarea Bucureștilor,” in *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, edited by Ion Ionașcu (Bucharest: Editura Științifică, 1959), 11-47, at 33-34. For Jilava, see Dinu V. Rosetti, “Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest,” *Germania* 18 (1934), 206-14, at 209.

¹⁰⁰ For Trapivka, see above, n. 95. For Pavlivka, see above, n. 100. For Iablonia, see Orlov, “Pro chas poiavy pechenigiv,” pp. 179-81. The sabers found in Bucharest-Tei, Copanca, and Pavlivka remained unknown to A. V. Evgelevskii and Tatiana M. Potemkina, “Vostochnoevropeiskie pozdnekochevnicheskoe sabli,” in *Stepy Evropy v epokhu srednevekov’ia. Sbornik statei*, edited by Svetlana A. Pletneva, O. V. Sukhobokov, P. V. Dobrov, R. D. Liakh and G. P. Erkhov (Donetsk: Institut Arkheologii NAN Ukrainy/ Doneckii gosudarstvennyi universitet, 2000), 117-80.

¹⁰¹ Tatiana I. Makarova and Aleksandr I. Aibabin, „Krym v X-pervoi polovine XIII veka,” in *Krym, severo-vostochnoe Prichernomor’ie i Zakavkaz’e v epokhu srednevekov’ia, IV-XIII veka*, edited by Tat’iana I. Makarova and Svetlana A. Pletneva (Moscow: Nauka, 2003), 68-86 and 130-45, at 74. In the eleventh century, the Byzantine power was reduced to Chersonesos and Sudak, but most tenth- and eleventh-century rural sites and forts on the southern coast of Crimea and in the mountains witnessed a period of economic boom, which is to be attributed to the Byzantine rule.

reinforcement plates. Another grave found in 1924 in Bakchi-Eli (now within the suburb of Simferopol known as Krasnaia Gorka) was dug into a barrow and contained a male skeleton, 25-30 years of age at death, with the head and limbs of a horse on his right side, and a 1.25-m long saber on his left side¹⁰². In the Walachian Plain, the Budzhak, and the Crimean Lowlands, the prehistoric mounds in which a few select warriors were buried were prominent features in the steppe landscape. Those were therefore not just burials, but monuments of power and prestige. Their proximity to Byzantine settlements suggests that those monuments served as markers of territory and influence. The fact that the graves with weapons in Walachia and the Budzhak were so close to the Byzantine fortresses manned in the eleventh century by Kegen's Pechenegs may be further interpreted as a powerful statement on the frontier between "Patzinakia" of old and the new Patzinakia established on Byzantine soil.

But where did all those warriors come from? Where were their homes and their families? Archaeologists currently draw a sharp distinction between "native" settlement sites and burial sites of the "late nomads"¹⁰³. The former are believed to have survived the onslaught of the nomads well into the eleventh century. Proof of that is, among other things, the anonymous follis of class B found in a sunken-featured building of the "native" settlement excavated in Şendreni, near Galaţi¹⁰⁴. The abandonment of those native settlements in the Walachian Plain, southern Moldavia, and the Budzhak came only in the mid-eleventh century, and the population in the contact zone between the lowlands and the highlands moved out completely by the late twelfth century. However, during the late tenth and the first half of the eleventh century, both "native" settlements and "nomadic" burial assemblages appear to have co-existed,

¹⁰² E. N. Cherepanova and A. A. Shchepinskii, "Pogrebeniia pozdних kochevnikov v stepnom Krymu," in *Arkheologicheskie issledovaniia srednevekovogo Kryma*, edited by O. I. Dombrov's'kyi (Kiev: Naukova dumka, 1968), pp. 181-201, at 188, 190, 192-193; 190 figs. 8-9; 191 fig. 10; 193 fig. 13. The oldest "Pecheneg" grave in Crimea was found in Tankova near Krasnoperekovska, on the Chatyryk river and was dated to the tenth century.

¹⁰³ E.g., Spinei, *Romanians and the Turkic Nomads*, pp. 213-220 and 279-298.

¹⁰⁴ Dan Gh. Teodor, "Descoperiri arheologice de la Şendreni-Galaţi," *Danubius* 1 (1967), 129-35, at 129-130 and 134 fig. 4; Spinei, *Great Migrations*, p. 120. For the identification of the coin, see Stoliarik, *Essays*, p. 145, who mentions five more coins of that class from the same region of the Lower Danube. Romanian archaeologists currently believe that the Pechenegs did not appear on the Lower Danube before the early eleventh century, shortly before their first raids into the Balkans. See Mănuclu-Adameşteanu, «Les invasions des Petchénègues," p. 299; Spinei, *Great Migrations*, p. 218.

often on one and the same site¹⁰⁵. Moreover, artifacts commonly associated with “Pecheneg” burials—arrow heads, snaffle bits with rigid mouth pieces, and leaf-shaped pendants with open-work ornaments—have been found on several “native” sites¹⁰⁶. There was therefore no physical separation between “natives” and “late nomads,” and it is quite possible that the homes and the families of the warriors buried in prominent barrows in the steppe were in the neighboring villages. The collapse of the network of “native” settlements in the mid-eleventh century could then be explained in terms of the conflict between Kegen’s Pechenegs in Byzantine service and Tyrach’s Pechenegs north of the Danube. Irrespective of the accuracy of the numbers advanced by the Byzantine sources, the many people who migrated to the Balkans in the winter of 1046/7 as well as later—men, women, and children—may not have come from afar. If so, the absence of the archaeological evidence of the “Pechenegs” in the Balkans is remarkable. There are no eleventh-century graves in burial mounds in Dobrudja and Bulgaria and no burials with the skull and legs of a horse deposited next to the human skeleton¹⁰⁷. To day, no

¹⁰⁵ Spinei, *Romanians and the Turkic Nomads*, p. 349. For “native” settlements in Bârlad and Bucharest-Tei, see Nicoleta Ciucă, “Descoperiri de tip protodridu la Bîrlad-cartierul Munteni, jud. Vaslui,” *Materiale și cercetări arheologice* 10 (1973), 225-29; Morintz and Rosetti, „Din cele mai vechi timpuri,” pp. 33-34. In Curcani, the “nomadic” burial is said to have cut through the occupation phase of a “native” settlement, an indication that the grave post-dates the abandonment of the settlement.

¹⁰⁶ Victor Spinei, “Relations of the local population of Moldavia with the nomad Turanian tribes in the 10-13th centuries,” in *Relations Between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, edited by Miron Constantinescu, Ștefan Pascu and Petre Diaconu (Bucharest: Editura Academiei RSR, 1975), pp. 265-76, at 271-73.

¹⁰⁷ This is particularly significant, given that burials in prehistoric mounds are known from those regions in Hungary, which have been settled by Pechenegs in the eleventh century. See István Erdélyi, “O pechenegakh na territorii Vengrii (k postanovke voprosa),” in *Materialy I tys. n. e. po arkhologii i istorii Ukrainy i Vengrii*, edited by István Erdélyi, Oleg M. Prykhodniuk, A. V. Simonenko and Eugénia Szimonova (Kiev: Naukova dumka, 1996), pp. 163-66, at 164. To be sure, graves dug into prehistoric barrows have also been found to the east from the Inner Town at Pliska. Over ninety of them were discovered in barrow 34, a situation reminding one of sixty secondary burials in barrow 52 in Vyshneve, 46 of which have been dated between the tenth and the fourteenth century. See Doncheva-Petkova, “Pliska i pechenezite,” p. 250; L. V. Subbotin, A. N. Dzigovskii, and A. S. Ostroverkhov, *Arkheologicheskie drevnosti Budzhaka. Kurgany u sel Vishnevoe i Beloles’e* (Odessa: Unda LTD, 1998), p. 8. However, in the absence of any firm chronological markers, dating the Pliska graves to the eleventh century must be treated with suspicion. Similarly, no solid evidence exists of an eleventh-century date for the horseman grave found next to the southern

finds of snaffle bits with rigid mouth-pieces are known from the Balkans and no bridle mounts have been found there, which may be compared to the exquisite specimens decorated with ornaments of Byzantine inspiration from the burial assemblages in Saraili Kiiat, Novokam'ianka, Bulhakove, Pershokostiantynivka, or Trapivka. Besides clay kettles, the only other artifact category commonly attributed to the Pechenegs is the leaf-shaped pendant with open-work ornament. Two such pendants have been found with a female skeleton in a grave discovered in 1972 in the ruins of the Roman bath at Histria (Fig. 6). Both pendants were found next to the jawbone and were most likely part of a necklace including 11 glass beads of various colors¹⁰⁸. A leaf-shaped pendant with open-work ornament was also found together with a string of glass beads in the grave of a child in Palanca (northern Moldova)¹⁰⁹. To date, 35 leaf-shaped pendants with open-work ornament are known from the Lower Danube region, 29 of which have been found on sites in Dobrudja and northeastern Bulgaria (Fig. 7)¹¹⁰. No such pendants are known from any part of the steppe lands north of the Black Sea. All other analogies are from sites located to the east from the river Don¹¹¹. A fragmentary specimen was found together with another pendant on the left side of the neck in a child

---

rampart at Pliska. The associated stirrups could just as well be of an earlier date. See Ivan Zakhariiev, "Iuzhnata krepostna stena na Pliska i nekropolat, otkrit do neia (razkopki prez 1971-1974 g.)," *Pliska-Preslav* 1 (1979), 108-38, at 137.

¹⁰⁸ Alexandru Suceveanu, «Un mormint din sec. XI la Histria», *Studii și cercetări de istorie veche* 24 (1973), no. 3, 495-502. According to Doncheva-Petkova, "Dobrudja," pp. 67-68, another pendant is from a grave discovered in the narthex of the basilica in Silistra. However, nothing is known about the sex or the age of the associated skeleton.

¹⁰⁹ V. D. Gukin and S. I. Kurchatov, "Pozdnekochevnicheskoe pogrebenie u sela Palanka," *Arkheologicheskie vesti* 4 (1995), 143-45.

¹¹⁰ For specimens from Romania, see Petre Diaconu, "Două pandantive foliforme de bronz de la Păcuiul lui Soare," *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos* 3-4 (1987), 113-14; Spinei, *Romanians and the Turkic Nomads*, pp. 293-294. For Bulgarian finds, see Valeri Iotov, "O material'noi kul'ture pechenegov k iugu ot Dunaia - listovidnye azhurnye amulety XI v.," *Stratum+* (2000), no. 5, 209-12, at 210; Teodora Krumova, "Pechenezhskie pamiatniki v severno-vostochnoi Bolgarii," *Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istoricii din Moldova* 1 (1999), 142-49, at 143; 147 fig. 1.1, 3.

¹¹¹ Only 26 specimens are known to date from the entire region of the Lower Volga and the Lower Don, as well from the lands between the Volga and the Ural rivers. See L. M. Gavrilina, "Kochevnicheskii ukrasheniia X v.," *Sovetskaiia Arkheologiia* (1985), no. 3, 214-26, at 214; Gennadii N. Garustovich, Aleksei I. Rakushin, and A. F. Iaminov, *Srednevekovye kochevniki Povolzh'ia (konca IX-nachala XV veka)* (Ufa: Gilem, 1998), pp. 119 and 139; 315 pl. XII.1 and 332 pl. XXIX.9.

burial from Sarkel (Fig. 8)¹¹². Unlike Histria and Palanca, there were no beads in that assemblage. A mid- to late tenth-century date for, at least, some of those leaf-shaped pendants may be advanced on the basis of the association of four different specimens with four dirhems struck in 954/5 and a fels struck in 958/9 in a female grave found in the Caspian Depression at Lapas (in the Astrakhan region of Russia)¹¹³. In both the Lower Danube and the Lower Volga regions, leaf-shaped pendants with open-work ornament have been found in graves of females or children. In graves of females, such artifacts often appear in pairs (even two pairs, as in the Lapas grave), often around the neck or next to the skull, while in child burials they appear singly. None of those burials was particularly rich and it has been suggested that the artifacts themselves may have been amulets related to fertility¹¹⁴. Almost all of those found in the Volga region have a long appendix, which led to the conclusion that they were used as ear-cleaners¹¹⁵. Of all specimens known from the Lower Danube region, only three have appendices¹¹⁶. Most other specimens with the leaf-shaped pendant still intact have a broken appendix and some of them seem to have been cast without it. A fragmentary casting model made of lead and found in the Roman bath at Varna suggests that the production of those artifacts may have taken place on one or several sites in the northern Balkans¹¹⁷. Whatever

¹¹² Svetlana A. Pletneva, "Kochevnicheskii mogil'nik bliz Sarkela-Beloi Vezhi," in *Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspedicii*, edited by Mikhail I. Artamonov (Moscow/Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1963), pp. 216-59, at 233 and 256 fig. 27.1; Pletneva, *Pechenegi i guzy*, 18, 17 fig. 4.59, and 73 fig. 26.5-7. Two more specimens are known from the fortified settlement.

¹¹³ V. A. Filipchenko, "Pogrebenie X v. v Astrakhanskoi oblasti u s. Lapas," *Sovetskaia Arkheologiia* (1959), no. 2, 239-42, at 239, 240 fig. 1.4, and 241. As in Palanca and Histria, the four pendants were most likely attached to a string of 13 beads.

¹¹⁴ Gavrilina, "Kochevnicheskoe ukrasheniia," pp. 222-223.

¹¹⁵ Svetlana S. Riabceva, "O listovidnykh ukrasheniiax - podveskakh, kopoushkhakh i reshtakh," *Revista Arheologică* 1 (2005), no. 1, 350-58, at 356; Vladimir A. Ivanov, "Kul'turnye sviazi srednevekovykh kochevnikov Evrazii (po materialam dekorativno-prikladnogo iskusstva)," in *Drevnetiurkiskii mir: Istoriia i tradiciia*, edited by A. A. Arslanova, V. F. Baibulatova and I. K. Zagidullin (Kazan': Institut istorii Akademii Nauk Respubliki Tatarstan, 2002), 106-24, at 115. However, Gavrilina, "Kochevnicheskoe ukrasheniia," p. 214, rightly argues that ear-cleaners with open-work ornament may have also served as dress accessories and amulets at the same time.

¹¹⁶ Victor Spinei, «Découvertes de l'étape tardive des migrations à Todireni (dep. de Botoșani),» *Dacia* 17 (1973), 277-92, at 277-82; 279 fig. 1.3, 4; 281 fig. 2.3, 4; Riabceva, «O listovidnykh ukrasheniiax," pp. 350; 351 fig. 1.10.

¹¹⁷ Iotov, "O material'noi kul'ture," p. 210.

their initial function—ear-cleaner, amulet, or a simple dress accessory—leaf-shaped pendants with open-work ornament appear only in two regions of Eastern Europe at a distance of more than 900 miles from each other. They do not appear in the Middle Dnieper region, northern Crimea, and Left-Bank Ukraine, where large groups of Pechenegs are known to have lived during the tenth and the eleventh centuries. How could this distribution be explained? It is important to note at this point that almost five times more pendants have been found south than north of the river Danube. Moreover, at a closer examination, most specimens do not have exact analogies in the Lower Volga region. The pendants found in Garvăn, Nufăru, Păcuilul lui Soare, Varna, and Glodzhevo are much simplified imitations of specimens with more elaborate decoration. Of all pendants found in the Balkans, only one of the two specimens from Histria has a close analogy in Sarkel, but the other is almost identical to pendants found in Varna and Pliska. Leaf-shaped pendants with open-work ornament seem to have suddenly become very popular in the northeastern Balkans. The demand triggered by that fashion led to the production of a relatively large number of imitations of a few “genuine” ear-cleaners from the Lower Volga region. Judging from their state of preservation, however, most imitations may not have been used as ear-cleaners at all. Unfortunately, there is yet no incontrovertible evidence for establishing a firm chronology for this phenomenon, but it is only in the eleventh century that exotic dress accessories from the Lower Volga region could have become the fashion in the northern Balkans. I would suggest that the adoption of this fashion has much to do with the political changes taking place in the middle decades of that century, particularly with the confrontation between Kegen and Tyrach, the creation of an almost independent “Pecheneg district” in the Hundred Hills region, and the Pecheneg-Cuman conflicts. It is in the circumstances surrounding the Pecheneg wars of the second half of the eleventh century, that a new sense of identity was created out of bits and fragments of the “traditions of the steppe.”

This is further substantiated by the examination of the largest eleventh-century cemetery so far found in the region. No less than 535 graves have been found during the excavations carried out between 1983 and 1991 at the foot of the hill on which stood the Byzantine fortress in Odărcei¹¹⁸. Several graves

¹¹⁸ A number of graves have also been found within the ruins of the fort as well. Many of them cut through the floors or even the walls of houses built during the last phase of occupation. See Liudmila Doncheva-Petkova, *Odărcei 2. Nekropoli ot XI vek* (Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2005); Doncheva-Petkova, “Zur ethnischen Zugehörigkeit,” p. 646.

overlap a number of houses of a late antique settlement, and a number of ancient coins have been found in the graves, including coins struck for Emperor Justinian (graves 6, 9, and 393)¹¹⁹. Many graves are lined up or, sometimes, covered with stones. Some are even covered with piles of stones, which the excavator interpreted as smaller-size imitations of barrows¹²⁰. Almost half of all burials are of children, an unusual rate for medieval cemeteries in Europe. There are only 14 adults who died after reaching 45 years of life (five males and nine females) and only one who died at an age older than 60¹²¹. Twenty graves—many of which are female burials—contain skeletons with flexed knees, while skeletons in two other graves (both under piles of stones) have folded arms or legs¹²². There are also several cases of mutilated bodies: missing skulls or skulls separated from the body and buried face down; severed legs placed next to the skeleton; or skeletons without legs. In many cases, a large stone was placed over the head, the chest or the feet of the deceased¹²³. However, the most spectacular feature revealed by the anthropological analysis is the fact that more than a third of all skeletons have trephined skulls. Those are skeletons of individuals who died between 30 and 40 years of age, 20 males and 23 females¹²⁴. All are cases of "symbolic trepanation", in that the surgical operation performed on the calvaria of a living subject did not penetrate the inner table of the skull. In fact, it was all done by burning or

¹¹⁹ Doncheva-Petkova, *Odărci* 2, p. 158; Doncheva-Petkova, „Zur ethnischen Zugehörigkeit,” p. 654. There were nine graves inside the perimeter of house 121, one of 17 late antique dwellings discovered at the foot of the Kaleto hill.

¹²⁰ Doncheva-Petkova, „Zur ethnischen Zugehörigkeit,” p. 647. Three of those graves have skeletons with a north-south orientation, in sharp contrast to most other graves in the cemetery.

¹²¹ Doncheva-Petkova, „Zur ethnischen Zugehörigkeit,” p. 650.

¹²² Doncheva-Petkova, „Zur ethnischen Zugehörigkeit,” p. 649.

¹²³ Doncheva-Petkova, „Zur ethnischen Zugehörigkeit,” p. 649.

¹²⁴ “Real” (i.e., surgical) trepanation has been recognized on the skull of the seven-year old child in grave 92. See Iordan Iordanov and Branimira Dimitrova, “Danni ot antropologichno izsledvane na pogrebanite v srednovekovia nekropol no. 2 pri s. Odărci, Dobrichko, XI. v.,” in Doncheva-Petkova, *Odărci* 2, p.444. Trephined skulls have also been found in some of the graves excavated in Pliska (Doncheva-Petkova, “Pliska i pechenezite,” p. 252). A relatively large number of trephined skulls is also known from the Hansca-Căprăria cemetery, in which it is more often associated with older men and women (who were more than 30 years of age when dying). See Ion Hâncu, *Kapraria - pamiatnik kul'tury X-XII vv.* (Kishinev: Shtiinca, 1973), pp. 19, 20, 21, 23-24, 39-40, and 40-41. On the other hand, large numbers of trephined skull have not been identified on any other sites in the steppe lands of Eastern Europe (Spinei, *Great Migrations*, p. 215).

scraping the external lamina of the skull, mostly on the cranial sutures¹²⁵. The purpose of this operation may have been or believed to be medical, but its high incidence betrays in the Odârçi cemetery betrays ritual concerns. The excavator claims that graves with traces of trepanation do not form any cluster within the cemetery, but the distributions of graves with trephined skulls and stone-lined graves, respectively, are mutually exclusive (Fig. 9). Graves with a few stones around the pit are much more evenly distributed (Fig. 10). Further details about the burial ritual have been obtained from the analysis of pit fillings. Several graves contained charcoal and traces of a fire purification of the grave pit¹²⁶. Some produced animal bones (primarily cattle, sheep, pig, and horse). They cluster in the western part of the cemetery (Fig. 11). By contrast, coins appear especially in the central and eastern parts of the cemetery (Fig. 12). The most recent coins are miliaresia of Leo VI (grave 109), Basil II (in graves 109 and 118), and Constantine IX (grave 495), and bronze coins struck for Basil II and Constantine VIII (grave 33). The two coins of Constantine IX can only give a *terminus post quem* of 1042-1055 for the grave in which they were found, because, like all others found in the cemetery, this coin was pierced and may have been worn as a pendant for a long period of time¹²⁷. Nonetheless, an eleventh century date for at least some of the graves excavated in Odârçi is supported by the analysis of grave goods. To be sure, most burials had no grave goods whatsoever (Fig. 13). The correspondence analysis of 73 features and artifact categories identified in 159 graves confirms the opposition between stone-lined graves, on one hand, and graves with stone markings and burials with animal bones, on the other hand (Fig. 14). However, the most interesting aspect of this analysis is another outlier, namely arrow heads. The only weapons known from the Odârçi cemetery, they have all been found in graves on the western side of the cemetery (Fig. 15). A large number of burials with

¹²⁵ Jordan Iordanov, Branimira Dimitrova, and Sp. Nikolov, "Symbolic trepanations of skulls form the Middle Ages (IXth-Xth century) in Bulgaria", *Acta Neurochirurgica* 92 (1988), 15-18; Iordanov and Dimitrova, "Danni," pp. 446, 449-451, and 456.

¹²⁶ In grave 12, the fire was set to the pit after the body had been laid out inside it, for the skeleton displays charred vertebrae and ribs (Doncheva-Petkova, "Zur ethnischen Zugehörigkeit," p. 650). Krumova, "Pecheneg chieftains," p. 214 believes that placing of charcoal in the grave pit is a typical feature of "nomadic" (specifically, Pecheneg) burial sites in the steppe lands of southern Russia, but no such feature appear on any of the sites with burials in mounds in the Walachian Plain, southern Moldavia, or the Budzhak.

¹²⁷ Spinei, *Great Migrations*, p. 215. With one exception, the coin in grave 33, all coins were found on the upper chest of the skeleton, an indication that they were worn as pendants.

grave goods cluster in the "cloud" near the intersection of the orthogonal axes, an indication that they all are of relatively the same age (Fig. 16). In addition, there does not seem to be any clear-cut gender or age differentiation, despite the relatively larger number of female burials in the first than in the second quadrant. However, a closer examination of some artifact categories reveals interesting contrasts. There are fewer burials with earrings in the western than in the central and eastern parts of the cemetery (Fig. 17). This is also true for the distributions of beads, buttons, and jingle bells (Figs. 18-19). Pectoral crosses, medallions, and various types of pendants have an even more restricted distribution (Figs. 20-21). Many analogies for the pendants are known from tenth- and eleventh-century cemeteries in Hungary and Slovakia, with only one from the lands north of the river Danube¹²⁸. There is a group of graves with bracelets in the center of the cemetery, although no clusters based on various types of bracelets (Fig. 22). The same is true for mounts of various shapes, which were found in thirty assemblages either with graves of young women (who died between 20 and 25 years of age) or with child burials. More often than not, such mounts have been found in rich burials, commonly around the neck of the deceased, underneath the jawbone, or on the forehead¹²⁹. Given that almost all circular mounts, irrespective of their size, each have two diametrically opposed perforations, and that traces of thread have been found on some of them, it has been suggested that those mounts were stitched to the clothes or perhaps to a linen headcover or headband. Teodora Krumova, who studied this phenomenon, believes that such mounts served for the decoration of the bridle and that in the steppe lands from which the Pechenegs had come bridle mounts have been found only in burials with horses¹³⁰. There are, however, several cases of single mounts found in female burials in positions very similar to those in which the Odârci mounts were found. A single bridle boss, for example, was found on the head of the female skeleton in a grave dug into a prehistoric barrow at Kato (in the Volgograd region of Russia)¹³¹. Closer

¹²⁸ Doncheva-Petkova, *Odârci* 2, pp. 90-91. One of the hearth-shaped pendants in grave 4 has a good analogy in Dănești. See Mircea Petrescu-Dîmbovița and Emilia Zaharia. "Sondajul arheologic de la Dănești (r. Vaslui)," *Materiale și cercetări arheologice* 8 (1962), 52-56, at 54 fig. 9.1.

¹²⁹ Doncheva-Petkova, *Odârci* 2, p. 130.

¹³⁰ Teodora Krumova, "Secondary usage of Pecheneg bridle-bosses as dress decoration," *Archaeologia Bulgarica* 5 (2001), no. 3, 65-70, at 66. Most analogies for the small, circular mounts in Odârci (Doncheva-Petkova's types I-IX) are from burial assemblages in Hungary and Slovakia, not in the steppe lands of Eastern Europe (Doncheva-Petkova, *Odârci* 2, p. 152).

¹³¹ Garustovich, Rakushin, and Iaminov, *Srednevekovye kochevniki*, pp. 139 and 329 pl.

to the Lower Danube region, a bridle mount of conical shape with circle-and-dot ornament was found on the collar bone of a female skeleton in Beloles'e¹³². In the Hansca-Căprăria cemetery, silver bridle mounts were found in the pelvic area, both in a child and in a male burial (Fig. 24)¹³³. Much like in Odărçi, none of them came from a grave with traces of trepanation. All circular mounts from Hansca-Căprăria have double perforations suggesting that they had initially been made for a different purpose than the one which they served at the moment of their burial deposition. Such "recycled" mounts have also been found in the cemetery discovered in 1989 during the salvage excavations in front of the eastern gate into the Outer Town at Pliska¹³⁴. The excavations revealed 131 graves to the east, southeast, and northeast of a small chapel. The northern wall of the chapel cut through grave 125, but other graves seem to have been dug inside the built chapel. Another (grave 118) appears to have been placed within the ruins of the chapel, believed to have been destroyed by the Pecheneg attacks of the 1030s. As in Odărçi, most burials are stone-lined graves without any grave goods. There is a large number of child burials (41 percent of all burials, and 80 percent of all burials with grave goods). Two anonymous folles of classes A2 and B found in graves 7 and 30, respectively, suggest that the Pliska cemetery started in the late tenth or early eleventh century, when the chapel was most probably built. After its destruction, presumably in the 1030s, the cemetery continued to be used. The stones used

---

XXVI.15. Heart- and cross-shaped bridle ornaments appear on the horse skull found in Bolgarka I (southern Ural region) together with a female skeleton dressed up in a caftan with small circular mounts decorating its sleeves and the lower margins. See S. Gucalov, "Pogrebenie oguzo-pechenezhskogo vremeni v kurgane Bolgarka I (Aktiubinskaiia oblast')," in *Novoe v srednevekovoi arkheologii Evrazii*, edited by Vera B. Kovalevskaiia (Samara: Istoriko-kul'turnaia associaciia "Artefakt", 1993), 91-94, at 91-92 and 94 fig. 1.17-19, 21. In Pershokonstantynivka, the bridle mounts and strap end were deposited in a small niche next to the human skeleton. There were no horse bones in the grave and the bridle must have served as *pars pro toto*. See Anatolii I. Kubyshev and Ruslan S. Orlov. "Uzdechnyi khabor XI v. iz Novo-Kamenki," *Sovetskaia Arkheologiiia* (1982), no. 1, 238-46, at 245 and fig. 5. At any rate, there are comparatively fewer heart- or shield-shaped bridle mounts in the steppe lands north of the Black Sea than in the Ural-Volga region. See Ivanov, "Kul'turnye sviazi," pp. 114-115.

¹³² Subbotin, Dzigovskii, and Ostroverkhov, *Arkheologicheskie drevnosti*, pp. 90 and 91 fig. 33.3-4.

¹³³ Hâncu, *Kapraria*, pp. 11 and 18.

¹³⁴ Ianko Dimitrov, „Cărkva i nekropol vāv Vānshniia grad na Pliska (kraia na X-XI v.),” *Pliska-Preslav* 7 (1995), 42-70.

for the lining of grave 94 are from the ruins of the chapel¹³⁵. Bridle mounts very similar to those from Odârci have been found exclusively in child burials, often on the skull or next to the jawbone, either singly or in groups of 3, and in association with glass beads and bracelets¹³⁶. Much like in Odârci and Hansca-Căprăria, the graves with bridle mounts were centrally located and adjacent to each other (Fig. 25). Although the hypothesis will need to be verified in the future by means of the DNA analysis of their bone remains, it is likely that in Odârci and in Pliska, children and young women buried together with recycled bridle mounts were members of the same kin groups. Judging by the number and quality of the grave goods with which they were buried, those may have been the most prominent kin groups in their respective communities.

Burial around a chapel is a clear indication of a church graveyard, and the cemetery excavated in Pliska by the eastern gate into the Outer Town has rightly been interpreted as Christian¹³⁷. Although no church was found within or near the cemetery in Odârci, the presence of pectoral crosses and of a medallion with the portrait of St. George strongly suggests that at least some burials were Christian¹³⁸. Liudmila Doncheva-Petkova even believed that the community in Odârci must have been recently converted to Christianity, for the burial rituals preserved pre-Christian elements, such as burial in a contracted or semi-contracted position, the use of trepanation and of charcoal in the grave pits, as well as the placement of stones over the body¹³⁹. According to her, the archaeological evidence from Pliska points to a mixed population, most likely Attaleiates' *mixobarbaroi*, some of whom were supposedly Pechenegs¹⁴⁰. By contrast, Doncheva-Petkova concluded that the community burying their dead in Odârci must have been all Pecheneg, because there was no settlement around, a sign that that community was one of nomads¹⁴¹. The Pechenegs in Odârci supposedly looked back to their ethnic heritage—as demonstrated by the use of

¹³⁵ Dimitrov, "Cărkva i nekropol," p. 51. No indication exists that the cemetery was still in use after ca. 1100.

¹³⁶ Dimitrov, "Cărkva i nekropol," pp. 53, 56, 58, and 62-63; 61 fig. 10.1-8, 10; 67 fig. 13.

¹³⁷ Doncheva-Petkova, "Pliska i pechenezite," pp. 253-254. In Preslav, twenty graves have been found, fifteen of them to the east from a church, and many cutting through the ruins of three buildings coin-dated to the eleventh century. There were several bridle mounts around the skull of the child in grave 7 (see Krumova, "Pecheneg chieftains," p. 217).

¹³⁸ Doncheva-Petkova, *Odârci* 2, p. 97.

¹³⁹ Doncheva-Petkova, "Adornments," p. 137.

¹⁴⁰ Doncheva-Petkova, "Pliska i pechenezite," p. 253.

¹⁴¹ Doncheva-Petkova, „Zur ethnischen Zugehörigkeit," p. 655.

bridle bosses—but adapted and applied their traditions to a new environment¹⁴². However, there are no traditions linking the burial assemblages found north of the Black Sea and near the Danube River to the cemetery in Odărci. There are no parallels in the steppe lands for the idea of burying together large numbers of children and adults; for inhumations in stone-lined graves; for burials in contracted position under piles of stones; or for large-scale trepanation. To bridge the gap between the world of the steppe and the material culture of the Odărci community, Liudmila Doncheva-Petkova and Teodora Krumova rely primarily on the bridle mounts. The engraved decoration on the silver specimen found in grave 123 is said to be similar to the ornamental patterns of the mounts from Gaevka, Novokam'ianka, and Pershokonstantynivka, and most other mounts are regarded as similar to those found in Rus' assemblages of the tenth and eleventh century¹⁴³. Even the chemical analysis of the alloy shows that a very similar composition for artifacts found in Odărci and in Pecheneg graves of the Middle Dnieper region¹⁴⁴. On the other hand, there are so many late tenth- and eleventh-century belt and bridle mounts in Bulgaria and Dobrudja that Stanislav Stanilov suggested that they were all locally made, and not brought from afar¹⁴⁵. Even Doncheva-Petkova admits that at least some of the mounts found in Odărci may have been produced on the site and that one or more workshops for the manufacturing of bridle mounts were in operation somewhere in Dobrudja or northeastern Bulgaria¹⁴⁶.

It remains unclear how much we can rely on the reconstruction Doncheva-Petkova proposed for the dress of the female buried in grave 326 in Odărci¹⁴⁷. Its "Oriental" look, particularly the use of shalwars and long boots for which there is actually no evidence in the archaeological record, is in sharp contrast with Doncheva-Petkova's own observations concerning the bridle mounts found around the skull of the skeleton. Such mounts have analogies

¹⁴² Krumova, «Secondary usage," p. 66.

¹⁴³ Doncheva-Petkova, *Odărci* 2, pp. 147 and 151.

¹⁴⁴ Doncheva-Petkova, *Odărci* 2, p. 148. Given that the same raw material (most likely Byzantine coins and silver or bronze jewelry) was used for the production of artifacts in both Bulgaria and the Middle Dnieper region, there is no surprise that their chemical composition is the same.

¹⁴⁵ Stanislav Stanilov, "Starobălgarski remăchni ukrasi ot Nacionalniia arkheologicheski muzei," *Razkopki i prouchvaniia* 22 (1991), 5-70, at 28; and "Metalni garnituri za remăci i obleklo ot dvoreca văv Veliki Preslav," *Pliska-Preslav* 7 (1995), 110-35, at 122.

¹⁴⁶ Doncheva-Petkova, *Odărci* 2, pp. 150 and 173.

¹⁴⁷ Doncheva-Petkova, *Odărci* 2, p. 173 fig. 27.

either in other burial assemblages in Odărci or in Garvăn, but not on any site north of the Danube River and the Black Sea¹⁴⁸. Even more instructive is the examination of the analogies which Doncheva-Petkova has (correctly) found for the many dress accessories in grave 376, the richest of the entire cemetery in Odărci¹⁴⁹. Many of them have been found around the neck together with a large number of glass beads, some of which have no parallels in other graves. There was a bronze bracelet on each arm and finger-rings on both hands of the female skeleton. As in grave 326, some mounts and bracelets have analogies in other graves excavated in Odărci, while others have no analogies whatsoever¹⁵⁰. When plotted on a map of Southeastern Europe, the analogies Liudmila Doncheva-Petkova identified for the bridle mounts, the bracelets, the finger-rings, some of the glass beads, the button, and the pendant found in grave 376 appear as much stronger in a northwestern and southwestern than in a northern and northeastern direction (Fig. 26). With just five exceptions (only three of which are from "nomadic" burials) there are no analogies in the whole of Eastern Europe for the dress accessories of the woman buried in grave 376. While most analogies for bracelets and finger-rings are from contemporary sites in Macedonia or Serbia, analogies for mounts are mostly from Hungary and Slovakia. The presence of the Pechenegs in eleventh-century Hungary is of course well documented in the written sources, and there is also evidence that some of them came from the Balkans¹⁵¹. Since

¹⁴⁸ Doncheva-Petkova, *Odărci 2*, pp. 140 and 142.

¹⁴⁹ Doncheva-Petkova, *Odărci 2*, pp. 136, 137, and 143.

¹⁵⁰ E.g., the mounts shown on plates 134.4 and 135.13.

¹⁵¹ Sixty Pechenegs are mentioned coming with their families from Bulgaria and being granted royal protection by King Stephen. See Hartvik, *Life of St. Stephen*, ed. by Emma Bartoniek, in *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum*, vol. 2 (Budapest: Academia litteraria Hungarica, 1938), p. 426. In 1071, the Pechenegs crossed the Sava from the south and raided southern Hungary. King Salomon pursued the marauders to the walls of Belgrade, and then besieged the city. Its inhabitants called the Pechenegs for help, but the city was eventually conquered and the Pechenegs defeated by Count Ian of Sopron, who took many prisoners, all of whom he then moved to the county of Sopron. It is possible that the Pechenegs in question were Byzantine border guards. There were Pecheneg guards of the royal domain near Zsitvabesenyő in what is now southwestern Slovakia, when King Géza I donated that village to the Abbey of Garam St. Benedict. See Hansgerd Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn* (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 5) (Wiesbaden: Franz Steiner, 1972), pp. 98 and 112; Zoltán Kordé, „A magyarországi besenyők az Árpád-korban,” *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Acta Historica* 90 (1990), 3-21;

Hungarian and Slovak specimens are themselves linked to specimens from the Balkans, the distribution of analogies points to fashions spreading from south to north and not the other way around. There is, in other words, no substantial reason for taking grave 376 in Odărcei for a “nomadic,” much less a Pecheneg burial, and such skepticism must also be extended to the interpretation of the entire cemetery.

In the material presented in this paper, one can easily see the development of a critique similar to the general approach to ethnicity, which is now gaining momentum among students of the early Middle Ages: written sources are late and in any case cannot be trusted, while the archaeology has been largely misused to fit preconceived ideas about barbarians. The recycling of the stereotypes embedded in the ethnographic literature of the Late Antiquity by eleventh- and twelfth-century authors, so well illustrated by the use of archaic names such as “Scyths” instead of any “new” names or self designations, seems to raise the serious question of whether (re-)reading those authors can truly inform us about the eleventh-century Pechenegs, or is rather another way to reveal the rhetorical sophistication of the medieval sources¹⁵². The conversion to Christianity of some of those Pechenegs who settled on Byzantine soil and the extraordinary difficulties which several emperors had in the second half of the eleventh century to control the political and military situation in the northern Balkans may have offered unexpected opportunities for ethnographic commentary. More often than not, however, that commentary is cast in the language and the conceptual framework of the late antique ethnography. On the other hand, archaeologists failed to notice the double incongruence of the material pertaining to the presence of the Pechenegs in the Balkans. First, there is no one-to-one correlation between the features and the artifacts attributed to them in the lands north of the river Danube and the Black Sea, on

---

Gábor Hatházi, “A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében,” *Savaria. A Vas megye múzeumok értesítője* 22 (1992), no. 3, 223-48.

¹⁵² Vasilka Tăpkova-Zaimova, «L'emploi des ethnica et les problèmes de la communication à Byzance», In *He epikoinonia sto Byzantio. Praktika tou B' diethnous symposiou, 4-6 oktobriou 1990*, edited by Nikos Moschonas (Athens: Kentro Vyzantinon Ereunon, 1993), pp. 701-09 ; Walter Pohl, „Die Namen der Barbaren: Fremdbezeichnung und Identität in Spätantike und Frühmittelalter“, in *Zentrum und Peripherie - gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Materialien des 13. internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum“*, Zwettl, 4.8. Dezember 2000, edited by Herwig Friesinger and Alois Stuppner (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004), pp. 95-104.

one hand, and those resulting from the excavation of settlement and cemetery sites in Dobrudja and Bulgaria. Driven by their own commitment to a culture-historical interpretation of the archaeological record, archaeologists do not seem to have been at all surprised that, once they crossed the Danube, the Pechenegs seem to have become archaeologically invisible, at least by the standards employed for their identification in the steppe lands of Eastern Europe. Impervious to the inconsistency of their own mode of thinking, those archaeologists seem to have been happy with using selected artifacts—clay kettles, leaf-shaped pendants with open-work ornament, or bridle mounts—as ethnic badges for the identification of the elusive Pechenegs of the eleventh-century Balkans. Second, there is currently no attempt to explain either the gender-specific use of such artifacts as the leaf-shaped pendants and the bridle mounts, or the lack of any archaeological correlate of the martial poses of various Pecheneg chieftains, which are so prominent in the written sources. Radically different kinds of representation through mortuary ritual were at work north and south of the river Danube. Furthermore, nobody seems to have noted that such contrast matches the admittedly biased testimony of the written sources. In fact, many of those sources—no doubt perpetuating an old *topos* of the ethnographic literature—claim that the barbarians were transformed one way or another simply by virtue of them crossing the Danube: they came to know about food and beverages of which they had no previous knowledge; they accepted baptism; they settled and turned to the cultivation of crops; they formed political alliances and were capable of agreeing to long-term peace treaties with the Empire. And, as the evidence from Anna Comnena's *Alexiad* seems to suggest, in order to survive, the Byzantines too had to become a bit more like the Pechenegs, to adopt their ways of living and fighting, to incorporate their tactics, and to learn their language. One has therefore every reason to wonder about the archaeological invisibility of the Pechenegs in the Balkans. The cluster of burial monuments in the Walachian Plain and the Budzhak in plain sight of the Byzantine fortresses on the right bank of the river Danube suggests that the material culture attributed to the Pechenegs before and during their migration to the Balkan provinces was already influenced, if not even conditioned, by the political and military developments in the Empire. The existence of large cemeteries with stone-lined graves in northeastern Bulgaria, such as those as Odărci and Pliska, must equally have a social and political explanation. According to the written sources, this was the region of the Balkans inhabited by a mixed population

(to which Michael Attaleiates referred with a phrase lifted from the ancient literature, *mixobarbaroi*), including large numbers of Pechenegs. A general tendency towards the adoption of the Christian burial, including coffin-like structures associated with stone-lined graves as well as burial in and around cemetery chapels, seems to have worked rapidly through a number of factors, which did not necessarily lead to the eradication of pre-Christian practices. It seems as if traits that are not at all prominent in the archaeological record of the East European steppe lands—trepanation, charcoal in the grave pit, or bridle mounts recycled as dress accessories—were now activated to mark the material culture boundaries of a new sense of group identity. The absence from the region of any signs of the military posturing so typical for burials in prehistoric barrows north of the river Danube is simply the other side of the same coin.

Instead of concentrating on individual traits or even artifact categories, let me finish by discussing the implications of this new interpretation of the evidence. I started off by trying to pin down the characteristics of various Pecheneg groups, which entered the Balkans at several moments during the second half of the eleventh century. Most of the evidence from written sources shows, however, that without names of political and military leaders, Byzantine authors were incapable of differentiating between those groups and do not seem to have been aware of their possibly different group identities. All treated the Pechenegs as a single “nation” with multiple “tribes,” which, to paraphrase Skylitzes, have a common name, even though each tribe is also known by the name of its ancestor. From the little of what we know about the political developments among the Balkan Pechenegs, it seems that a certain sense of regional identity formed in the region of the Hundred Hills. That identity may have at times operated like a magnet for dispersed groups or individuals, but was otherwise different from the identity of the warriors who, for example, followed Tzelgu in 1087. More importantly, the regional identity in the Hundred Hills area seems to have been created on the basis of the political agreement which allowed Kegen’s Pechenegs to occupy three fortresses on the bank of the river Danube and to live off the tax-exempted lands in their hinterland. From a purely historical point of view, there seems to be no evidence for the identity of Kegen’s group—whatever that was—morphing into the regional identity of the later decades of the eleventh century. Archaeologically speaking, the 1050s do not have any significance in the understanding of the material culture of the region.

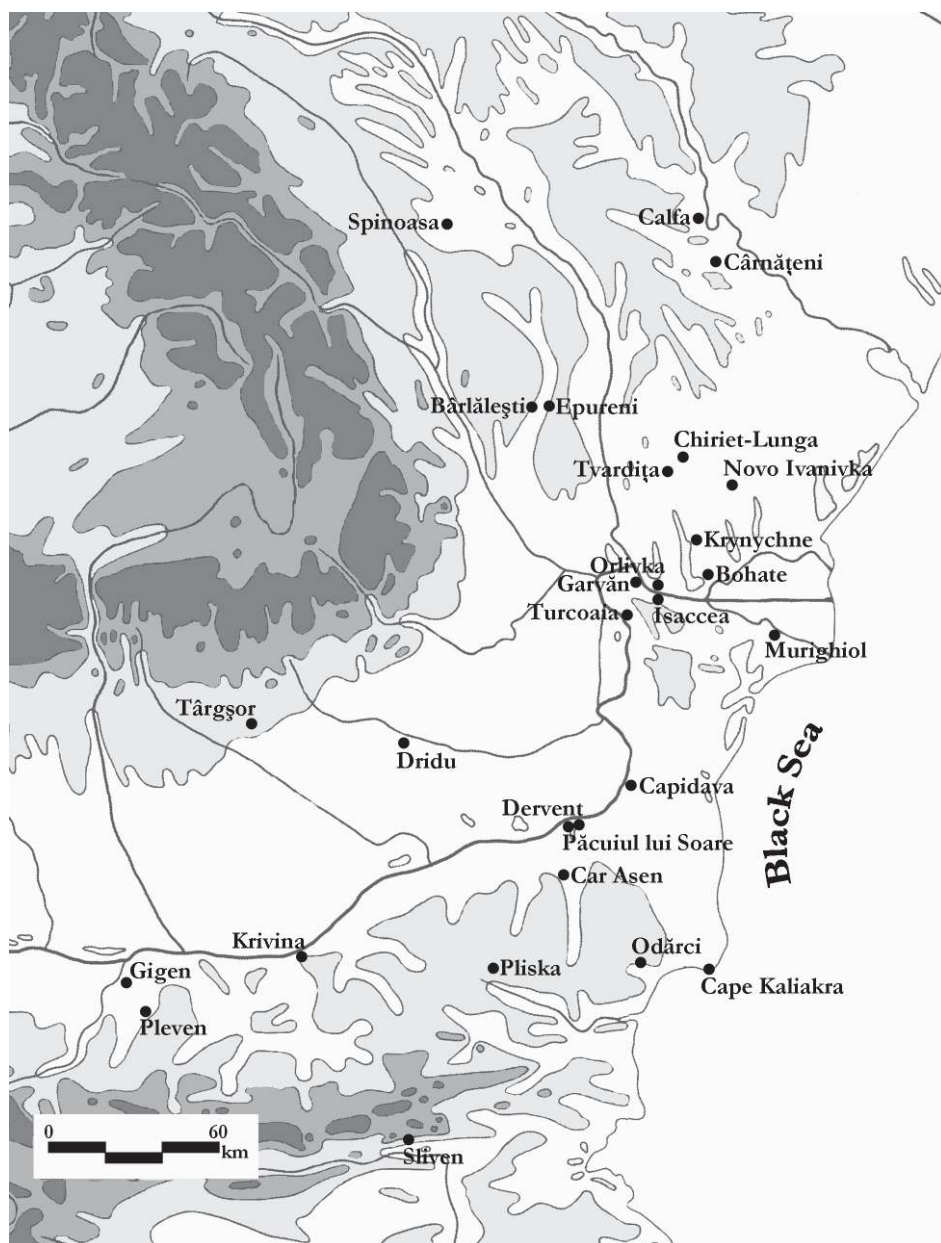
The rise of a regional identity in northeastern Bulgaria relates very closely to the conclusions Liudmila Doncheva-Petkova drew from her analysis of the cemetery in Odărçi. She believed that the cemetery belonged to a community of recently converted Pechenegs, who were nomads practicing pastoralism in the steppe-like landscape of the Ludogorie plateau. According to her, the non-Christian traits of the mortuary rituals could only be attributed to the contacts with the cultural milieu of the pagan Pechenegs still roaming in the East European steppe lands. For Doncheva-Petkova, as well as for Teodora Krumova, the dominant characteristic of the Odărçi cemetery was that women were buried with head-covers, head-bands, veils, or other clothes displaying mounts initially made to decorate the horse bridle. This in turn showed that although by now in an accelerated process of acculturation, the Pechenegs were still holding—one way or another—onto their cherished steppe traditions.

The re-examination of the cemetery, which I have offered in this paper, presents a different picture. The cemeteries excavated in Odărçi and Pliska stand out among all similar sites in the Balkans because of the unique combination of cultural traits, which can be related primarily to practices and objects in use in Southeastern Europe since at least the tenth century. Elements regarded as reflections of the traditions of the steppe may have well been in fact "quotes" designed to give a "Pecheneg look" to a regional identity at a time of considerable political and social turmoil. It is no accident that the markers of that "look" were attached especially to the dress of (young) women and children. Burying them with leaf-shaped pendants with open-work ornament cannot be taken as the deceased person's declaration of ethnic membership; it is rather a mirror of the political aspirations of those who buried that person and for whom the meaning attached to those pendants could have signaled political and military allegiance. Because of their ephemeral success in establishing an almost independent polity in the northern Balkans and the resounding victories they had obtained against many armies sent from Constantinople, the "Pechenegs" may have appeared in eleventh-century Paristrion as upstarts worth emulating. Two leaders of the Paulician rebels in the environs of Philippopolis—Lekas and Travlos—most certainly thought so when marrying Pecheneg princesses. But do not take my word for that: let Anna Comnena show you those men of her father—all dressed up in "Scythian uniforms" and with Scythian standards standing in wait on the bank of the river in Chirovanchoi. Would you not say they look just like Pechenegs?

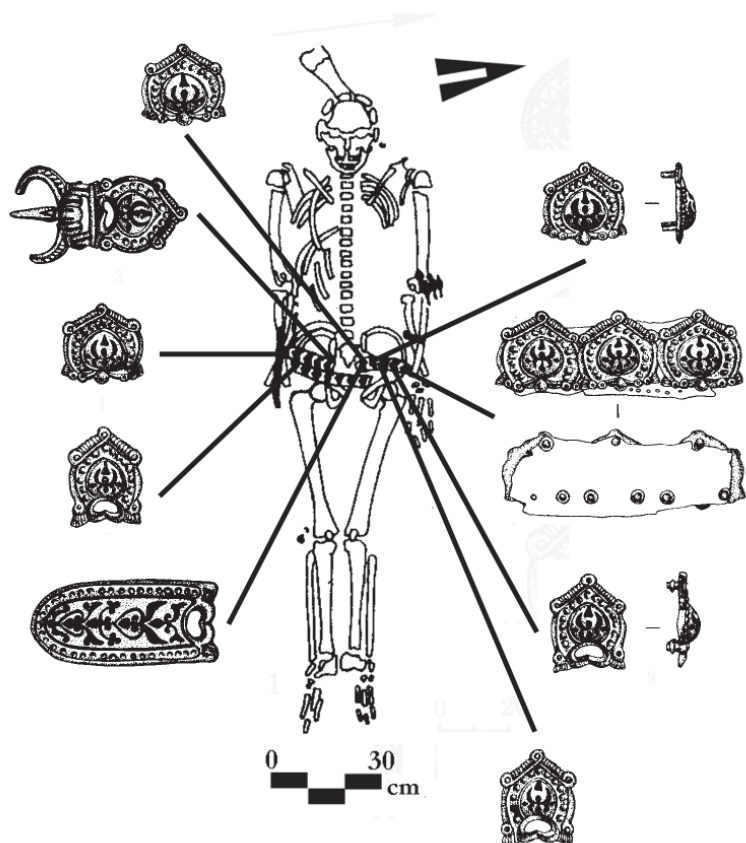
IMAGINEA ȘI ARHEOLOGIA PECENEGILOR

Rezumat

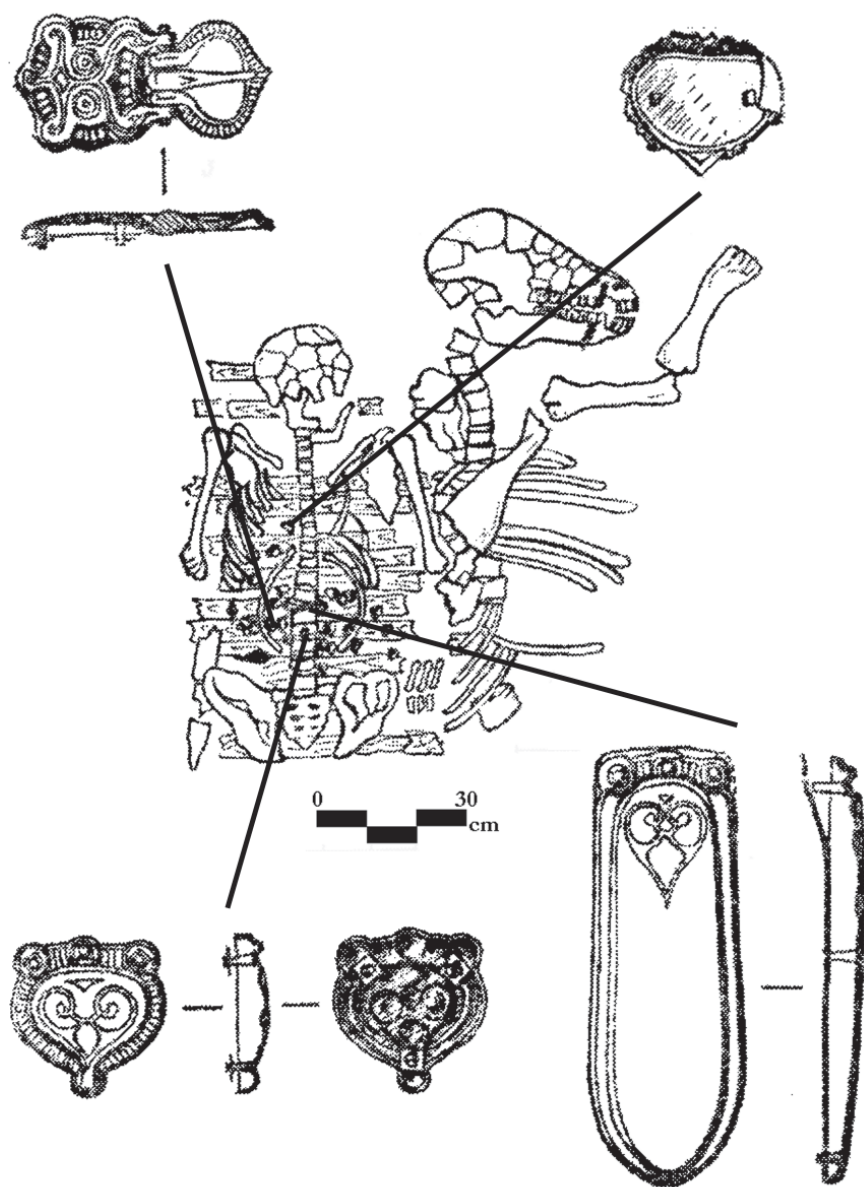
Izvoarele bizantine ce îi privesc pe pecenegi sunt pline de stereotipuri culturale care sunt mai des folosite pentru descrierea lor decât s-a crezut până în momentul de față. Cu toate acestea, arheologii și-au pus încrederea în aceste izvoare și, ca urmare, au pus pe seama pecenegilor orice urmă de distrugere sau masacru identificată prin intermediul săpăturilor arheologice. Se prea poate, totuși, ca piese de inventar arheologic precum căldările de lut, pandantivii foliacei cu decor ajurat sau plăcile ornamentale ale curelelor de harnașament să fi servit nevoilor de a crea o identitate de grup în regiunea autonomă pecenegă cunoscută sub numele de Patzinakia, care a luat naștere în regiunea de nord a peninsulei balcanice în decursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea.

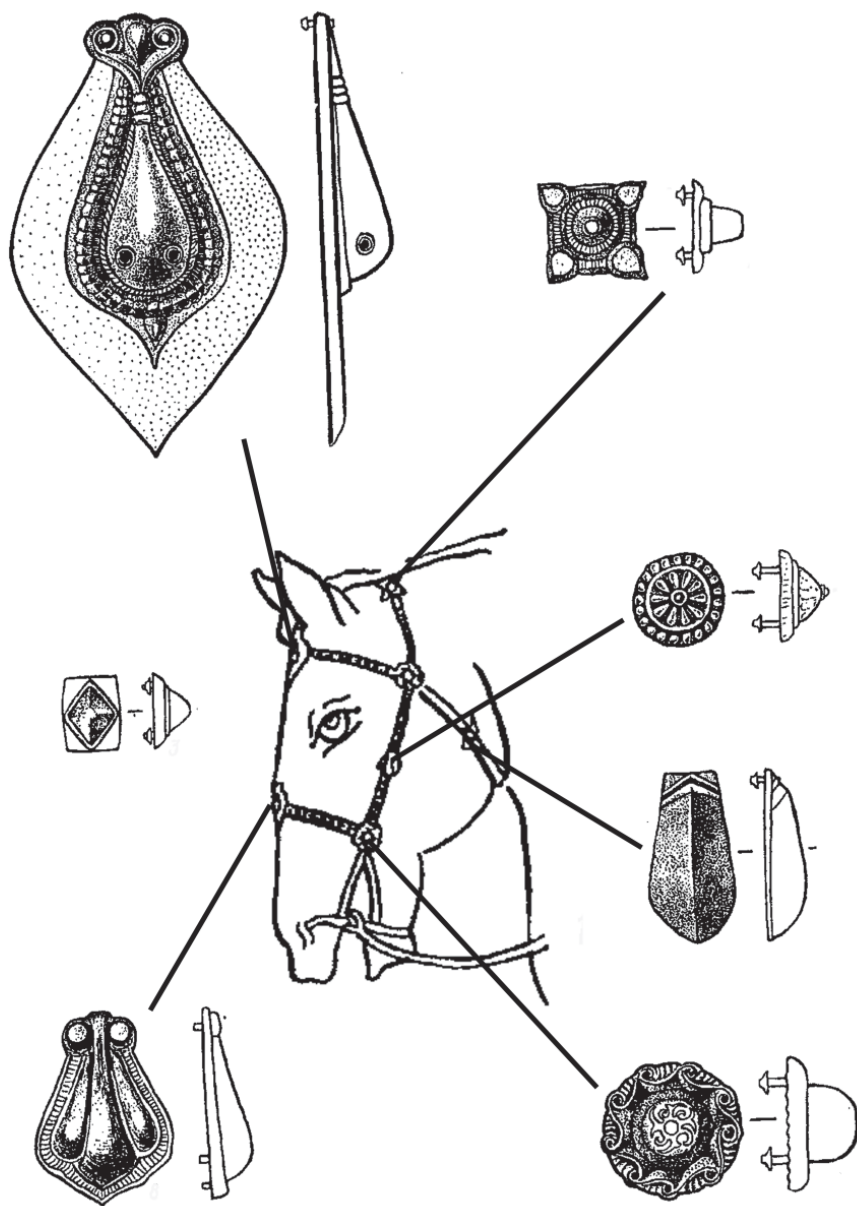
Fig. 1. The distribution of clay kettles on late tenth- and eleventh-century sites in the Lower Danube region. Data after Spinei, “Die Tonkessel” (see n. 75), Doncheva-Petkova, “Mittelalterliche Tonkessel” (see n. 72), and Tentiuc, *Populația* (se n. 80), with additions.

Fig. 2. Bădragii Vechi (Moldova), barrow 10, grave 7: grave plan and associated belt set. After Chirkov, “Novye dannye” (see n. 92)

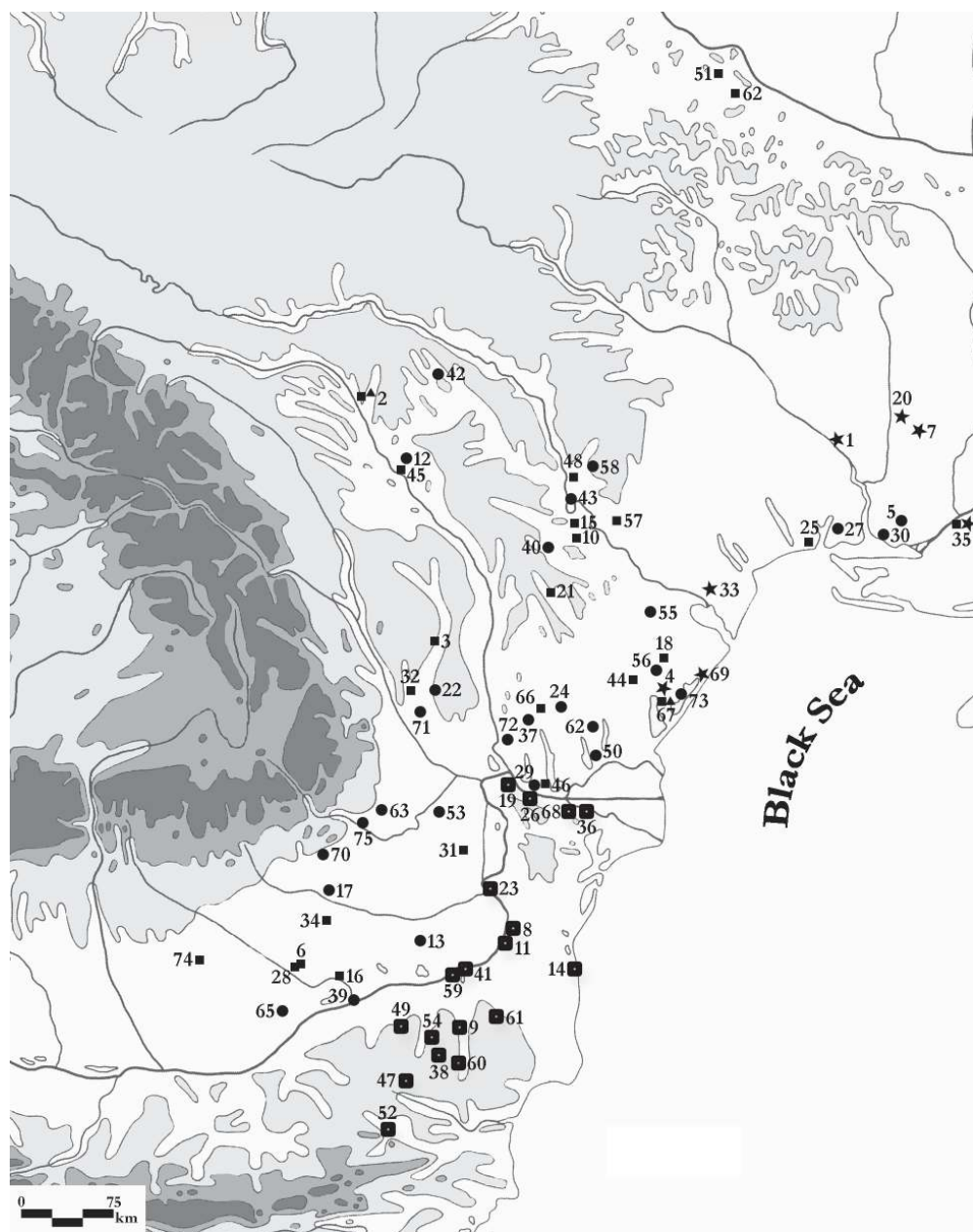

Fig. 3. Trapivka (Ukraine): grave plan, belt set, and arrow heads. After Dobroliubskii and Subbotin, "Pogrebenie" (see n. 92).

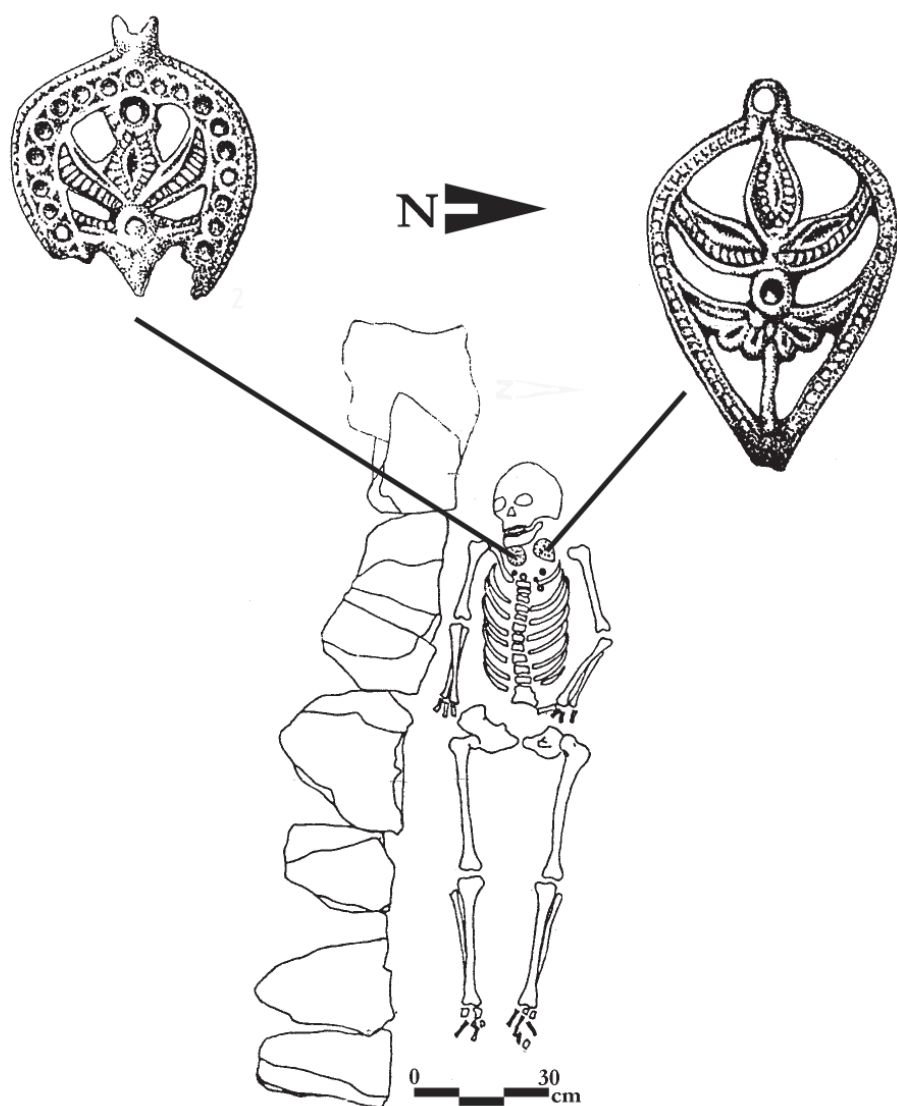
Fig. 4. Myrne (Ukraine): earring and bridle mounts. After Kubyshev and Orlov, „Uzdechnyi khabor” (see n. 131).

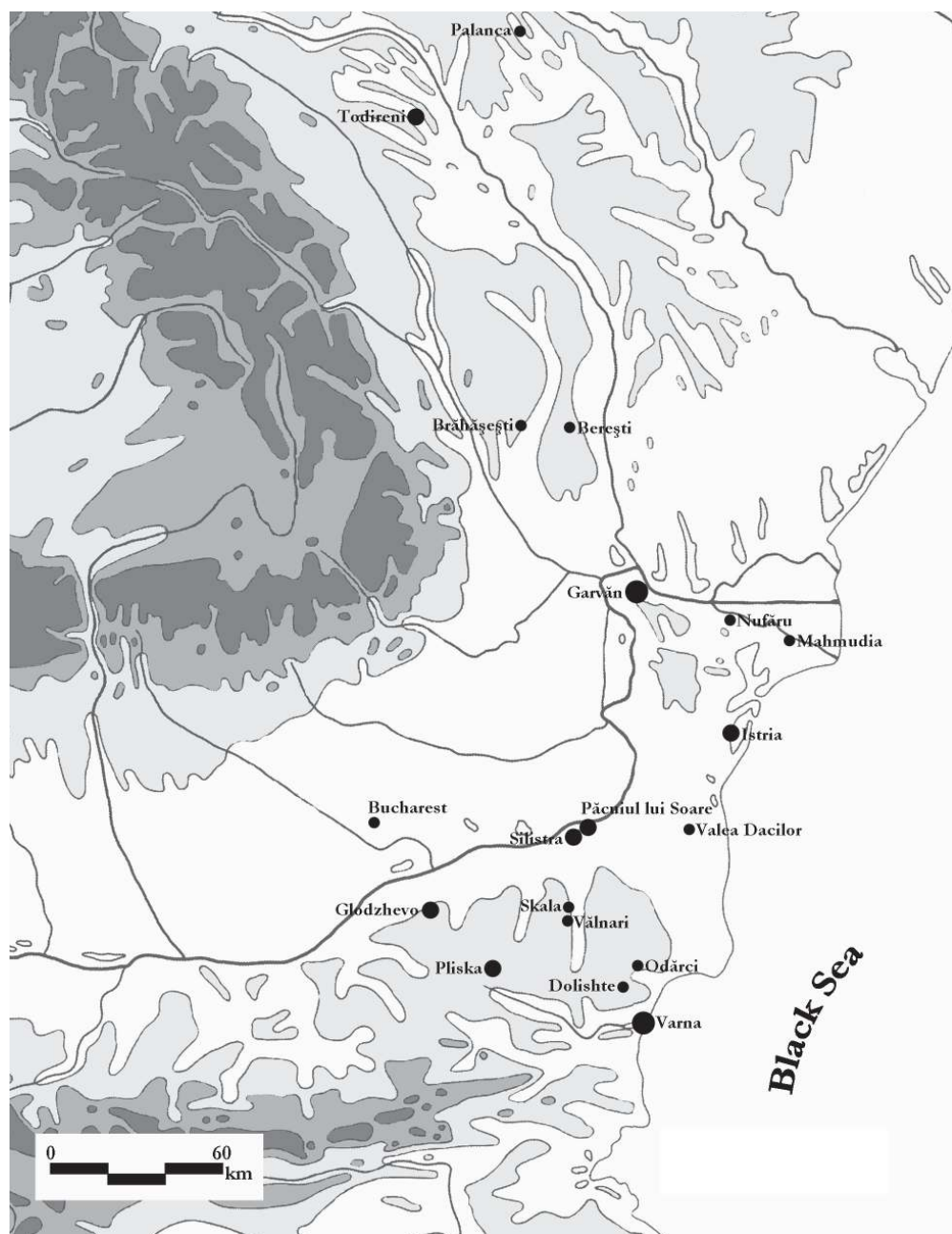

Fig. 5. The distribution of eleventh-century strongholds (large squares) and graves (circle) in barrows with belt sets (triangle), weapons (small square), and bridle mounts (star): 1 – Antonivka; 2 – Bădragii Vechi; 3 – Bârlad; 4 –

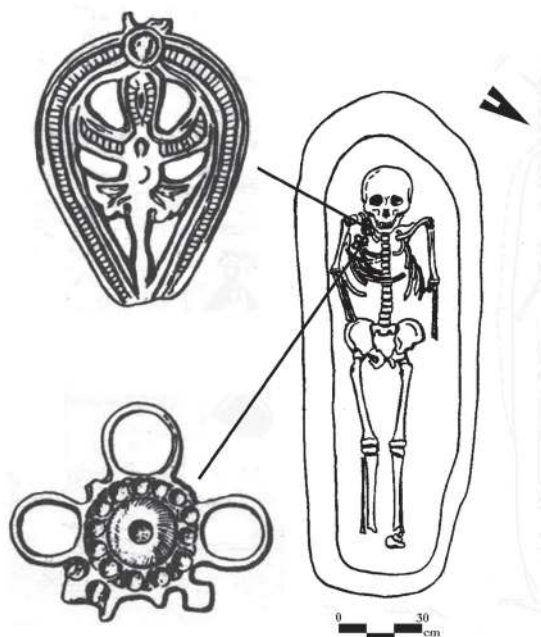
Beloles'e; 5 – Bilozirka; 6 – Bucharest-Tei; 7 – Bulhakove; 8 – Capidava; 9 – Car Asen; 10 – Cârnăteni; 11 – Cernavodă; 12 - Chirileni; 13 – Ciulnița; 14 – Constanța; 15 - Copanca; 16 – Curcani; 17 – Dridu-Snagov; 18 – Fridensfeld; 19 – Garvăn; 20 – Gorozhenov; 21 – Grădiște; 22 – Grivița; 23 – Hârșova; 24 – Horodnie; 25 – Iablonia; 26 – Isaccea; 27 – Izhyts'ke; 28 – Jilava; 29 – Kalanchak; 30 – Krilos; 31 – Licoșteanca; 32 – Matca; 33 – Myrne; 34 – Movilița; 35 – Novo Kam'ianka; 36 – Nufăru; 37 - Ogorodnoe; 38 – Okorsh; 39 – Oltenița; 40 – Opaci; 41 – Păcuiul lui Soare; 42 - Palanca; 43 – Parkany; 44 – Pavlivka; 45 – Petrești; 46 – Plavni; 47 – Pliska; 48 – Ploskoe; 49 – Podles; 50 - Pomazany; 51 – Potik; 52 – Preslav; 53 – Râmnicelu; 54 – Ruino; 55 – Săiți; 56 – Sărata; 57 – Sculeia; 58 – Serbka; 59 – Silistra; 60 – Skala; 61 - Sredishte; 62 – Stația Zânelor; 63 – Stepantsi; 64 – Știubei; 65 – Tangăru; 66 – Taraclia; 67 - Trapivka; 68 – Tulcea; 69 – Tuzla; 70 – Ulmeni; 71 – Umbrărești; 72 – Vadu lui Isac; 73 – Vyshneve; 74 – Vitănești; 75 – Ziduri.

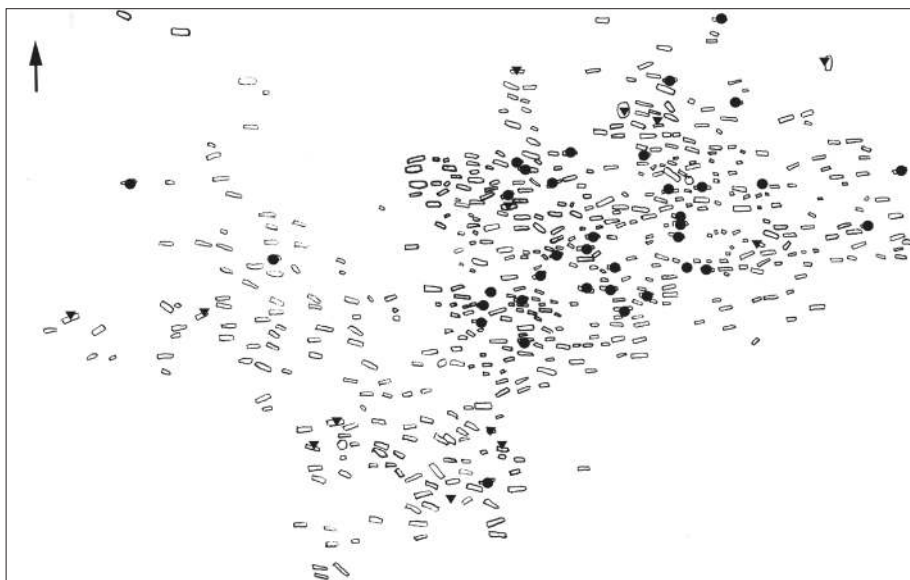
Fig. 6. Histria (Romania): female grave with associated leaf-shaped pendant with open-work ornament.

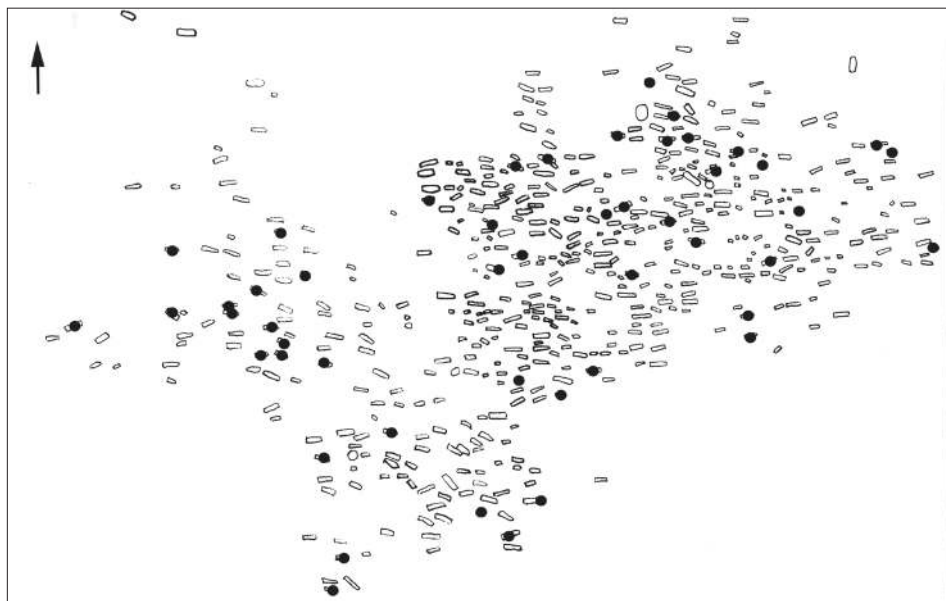
Fig. 7. The distribution of leaf-shaped pendants with open-work ornament in the Lower Danube region. Smallest symbols represent one specimen, larger ones two and three or more specimens, respectively. with open-work ornament.

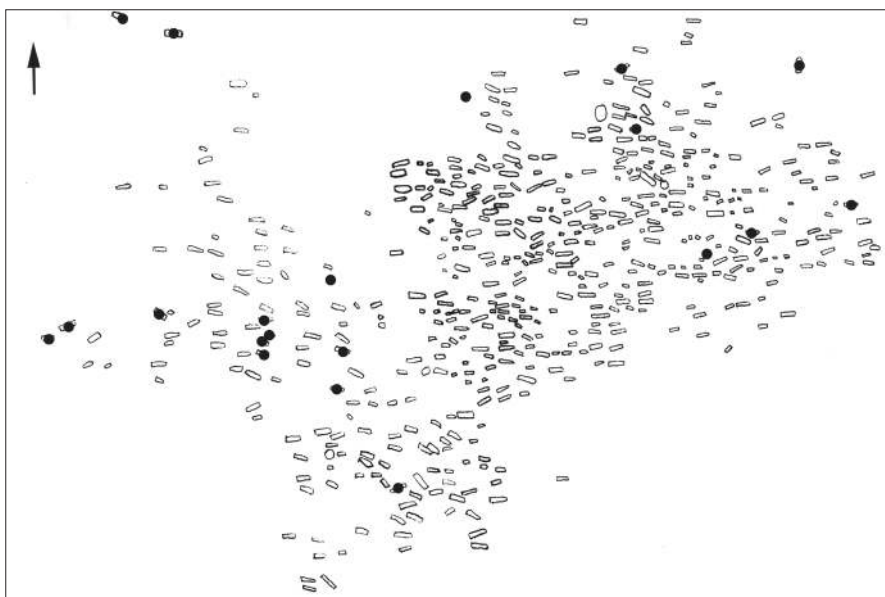
Fig. 8. Belaia Vezha (Sarkel), grave 59: grave plan and associated pendants with open-work ornament.

Fig. 9. The distribution of graves with traces of trepanation (circle) and of stone-lined graves (triangle) within the eleventh-century cemetery at Odărci

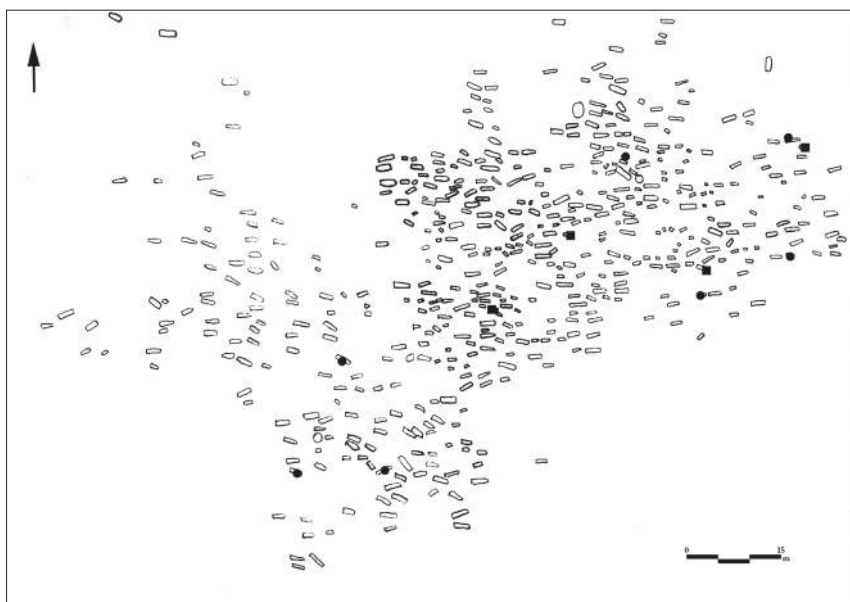

Fig. 10. The distribution within the eleventh-century cemetery at Odârca of graves with a few stones around the grave pit.

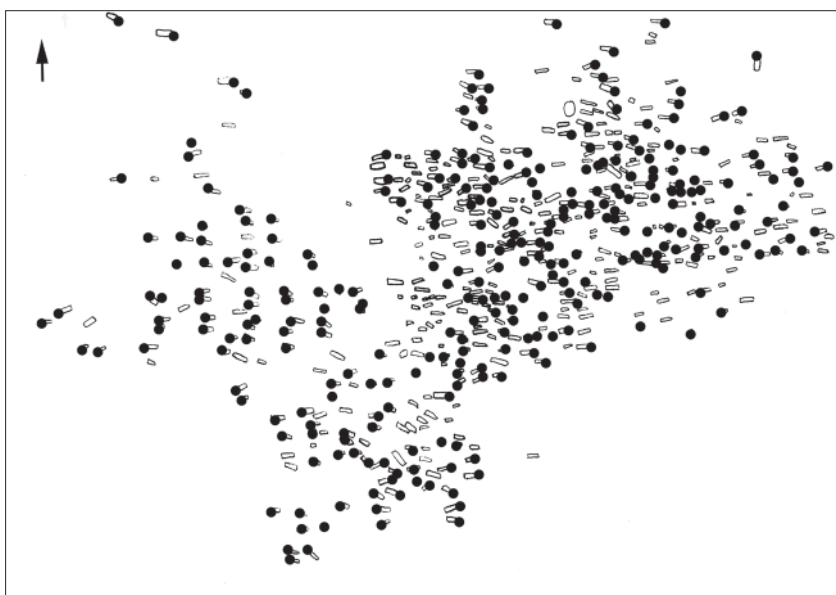

Fig. 11. The distribution of animal bones inside the eleventh-century cemetery in Odârca

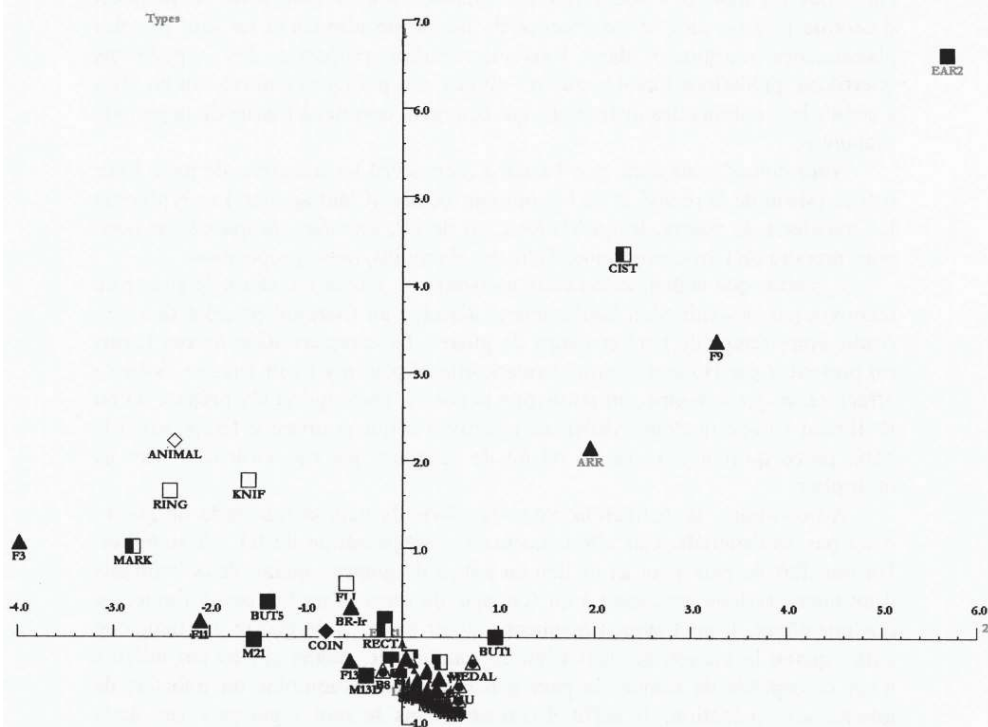

Fig. 12. The distribution of Late Roman (circle) and Byzantine (square) coins inside the eleventh-century cemetery in Odărci

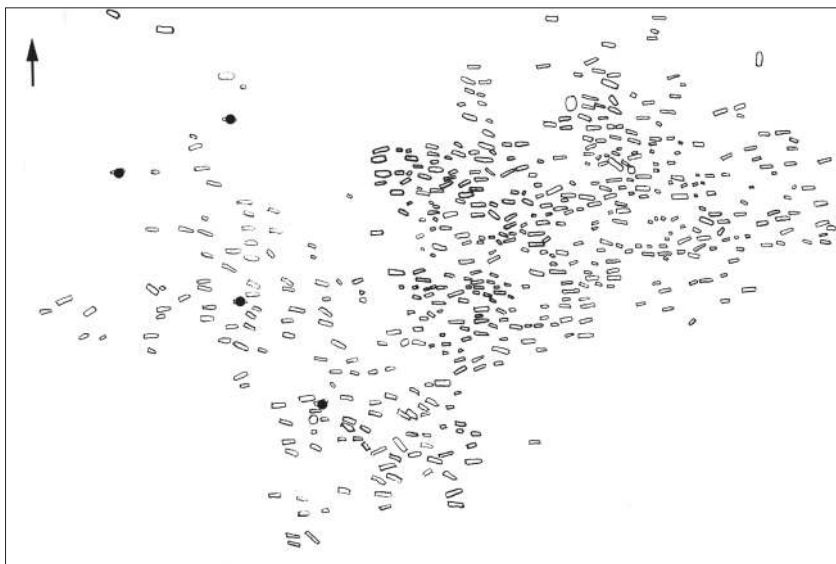

Fig. 13. The distribution within the eleventh-century cemetery in Odărci of burials without grave goods

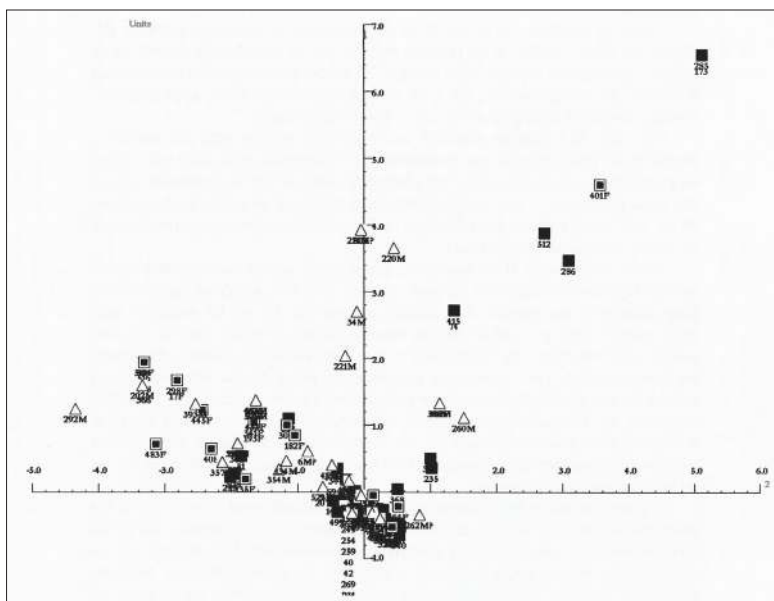

Fig. 14. The correspondence analysis of 73 features and artifact categories identified in 159 graves of the eleventh-century cemetery in Odârçi: B-S – stone beads; B1 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type I); B2 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type II); B3 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type III); B4A – glass beads (Doncheva-Petkova’s type IVA); B4V-D – glass beads (Doncheva-Petkova’s type IVB-Д); B5- glass beads (Doncheva-Petkova’s type V); B6 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type VI); B8 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type VIII); B11 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type XI); B12 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type XII); B13 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type XIII); B14 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type XIV); B15 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type XV); B16 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type XVI); B17 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type XVII); B18 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type XVIII); B19 – glass beads (Doncheva-Petkova’s type XIX); BR-B – bracelet, bronze wire; BR-F – bronze bracelet, band; BR-G – glass bracelet; BR-I – bronze bracelet, interwoven wires; BR-Ir – iron bracelet; BUT1 – button (Doncheva-Petkova’s

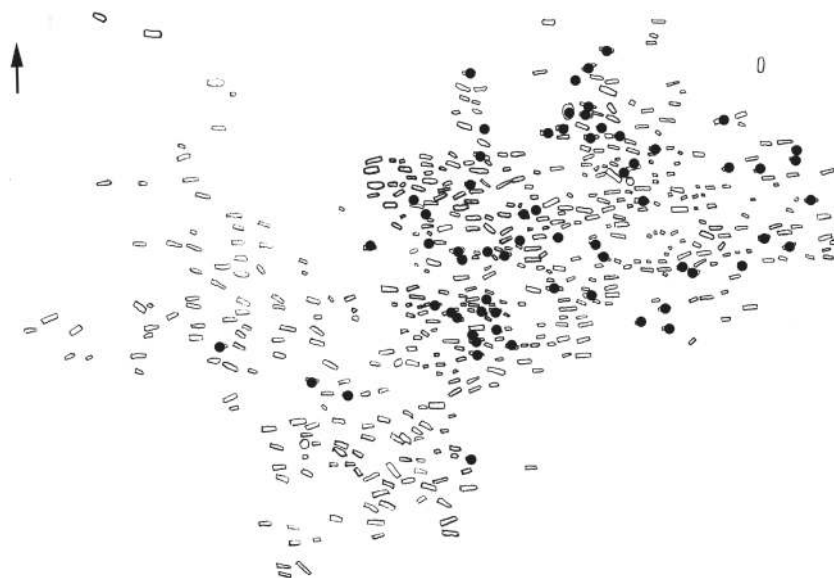
type I); BUT3 – button (Doncheva-Petkova's type III); BUT5 – button (Doncheva-Petkova's type V); CIST – stone-lined grave; COIN – coin; CROS – pectoral cross; EAR1 – earring, simple; EAR2 – earring, spiral end; F-BEZ – finger-ring with raised bezel; F1 – finger-ring (Doncheva-Petkova's type I); F2 – finger-ring (Doncheva-Petkova's type II); F9 – finger-ring (Doncheva-Petkova's type IX); F11 – finger-ring (Doncheva-Petkova's type XI); F13 – finger-ring (Doncheva-Petkova's type XIII); F15 – finger-ring (Doncheva-Petkova's type XV); FLI – flint; JBEL – jingle bells; KNIF – knife; LOCK – lock ring; M1 – circular mount (Doncheva-Petkova's type I); M2 – circular mount (Doncheva-Petkova's type II); M3 – circular mount (Doncheva-Petkova's type III); M4 – circular mount (Doncheva-Petkova's type IV); M5 – circular mount (Doncheva-Petkova's type V); M6 – circular mount (Doncheva-Petkova's type VI); M12 – circular mount (Doncheva-Petkova's type XII); M13 – circular mount (Doncheva-Petkova's type XIII); M13B – circular mount (Doncheva-Petkova's type XIIIБ); M13D – circular mount (Doncheva-Petkova's type XIIIД); M14 – circular mount (Doncheva-Petkova's type XIV); M16 – circular mount (Doncheva-Petkova's type XVI); M18 – circular mount (Doncheva-Petkova's type XVIII); M19 – circular mount (Doncheva-Petkova's type XIX); M21 – circular mount (Doncheva-Petkova's type XXI); M23 – circular mount (Doncheva-Petkova's type XXIII); M28 – circular mount (Doncheva-Petkova's type XXVIII); M37 – circular mount (Doncheva-Petkova's type XXXVII); M51 – circular mount (Doncheva-Petkova's type LI); MARK – grave with stone markings; MEDAL – medallion; P1 – oval pendant; RECTA – rectangular grave pit; RING – iron ring; SHEET – bronze sheet, pierced; STONE – grave with a few stones around the pit

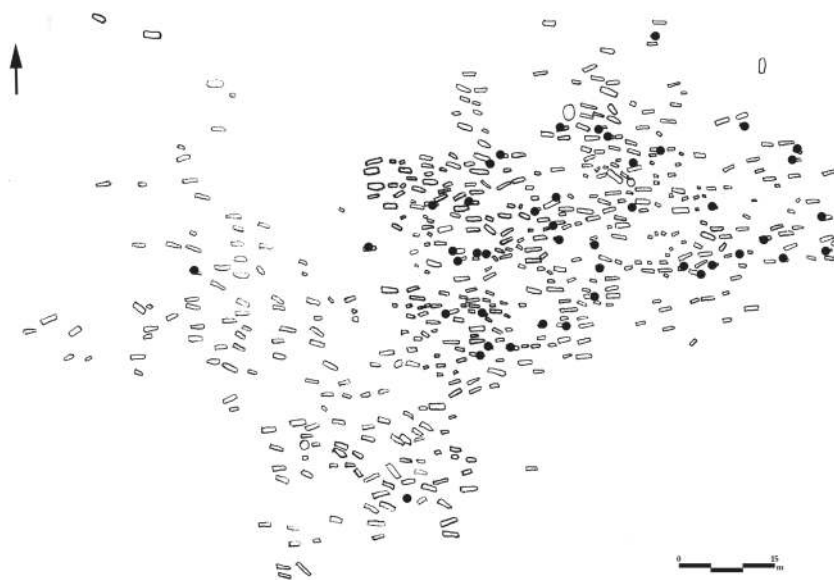
Fig. 15. The distribution of arrow heads within the eleventh-century cemetery in Odărci

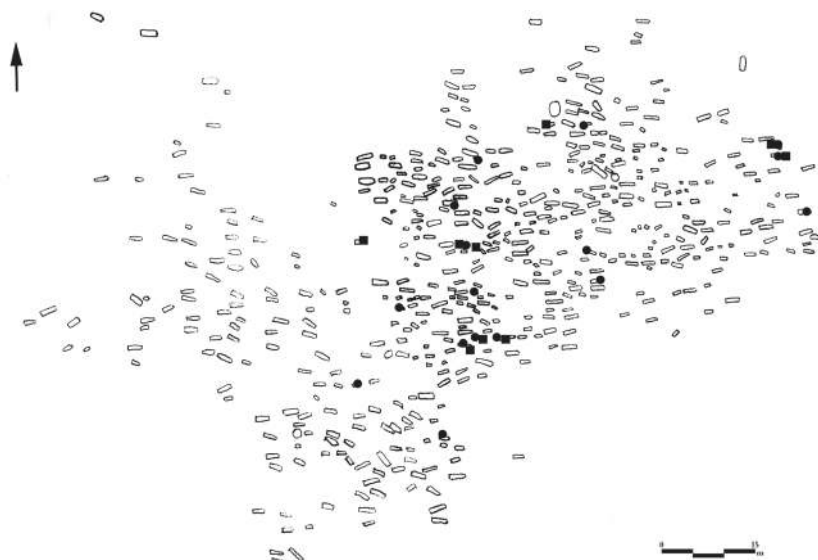
Fig. 16. The correspondence analysis of 159 graves of the eleventh-century cemetery in Odărci: male (triangle), female (white square), and child (full square) burials

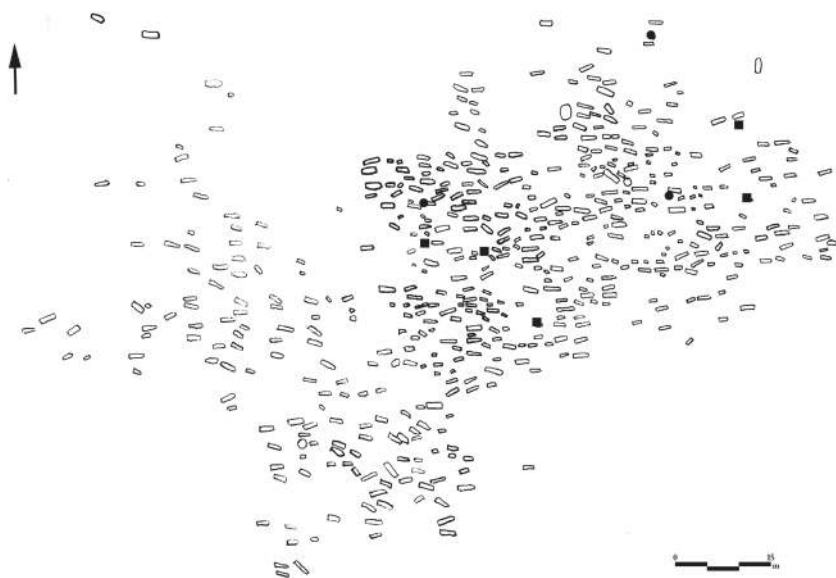
Fig. 17. The distribution of earrings within the eleventh-century cemetery in Odârcei

Fig. 18. The distribution of beads within the eleventh-century cemetery in Odârcei

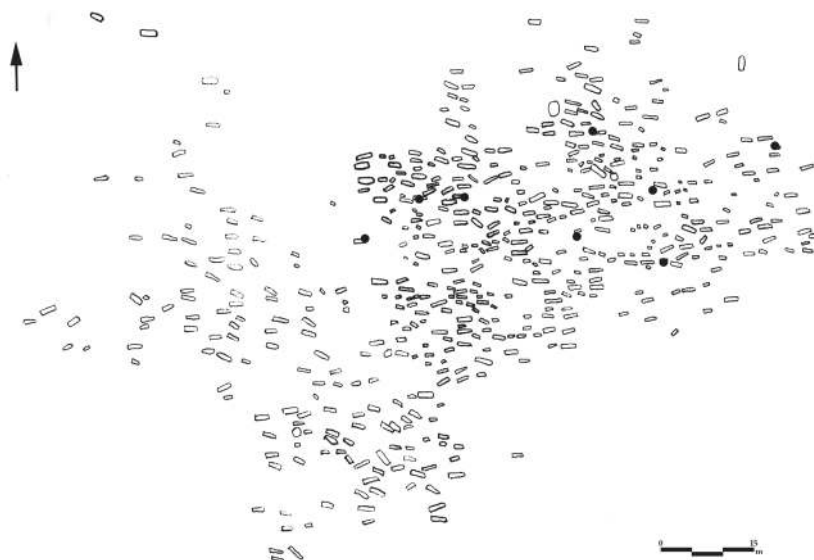

Fig. 19. The distribution of buttons (circle) and jingle bells (square) within the eleventh-century cemetery in Odărci.

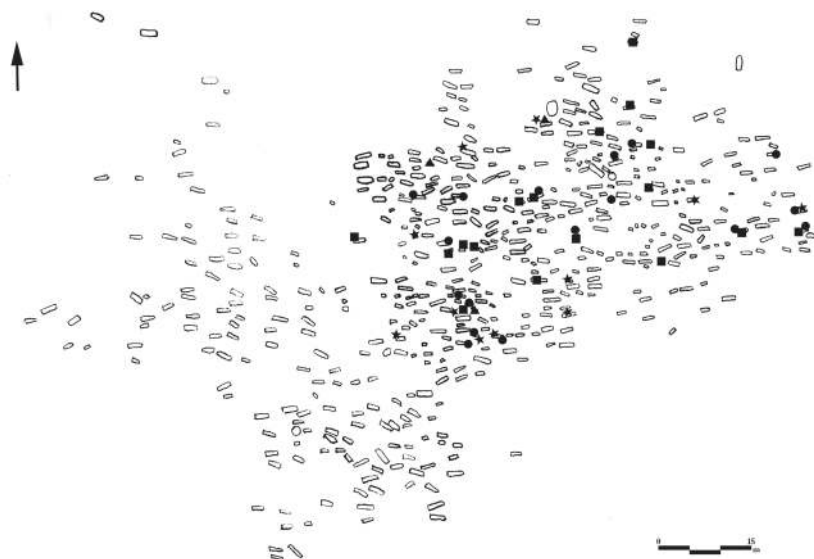

Fig. 20. The distribution of pectoral crosses (square) and medallions (circle) within the Odărci cemetery

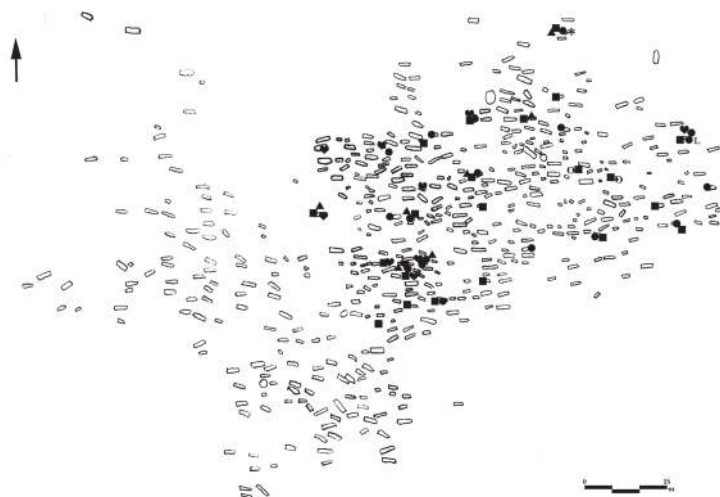

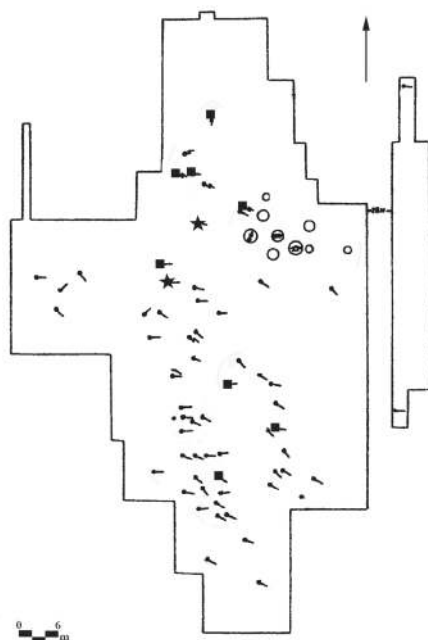
Fig. 21. The distribution of pendants within the eleventh-century cemetery in Odârcei

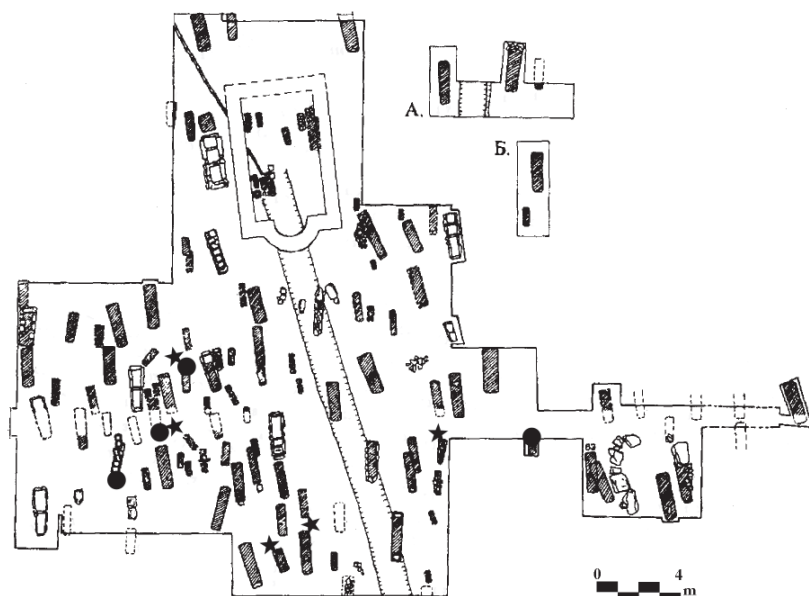
Fig. 22. The distribution of glass (circle), bronze band (square) and rod (star) bracelets, and of bracelets made of interwoven wires (triangle) within the eleventh-century cemetery in Odârcei

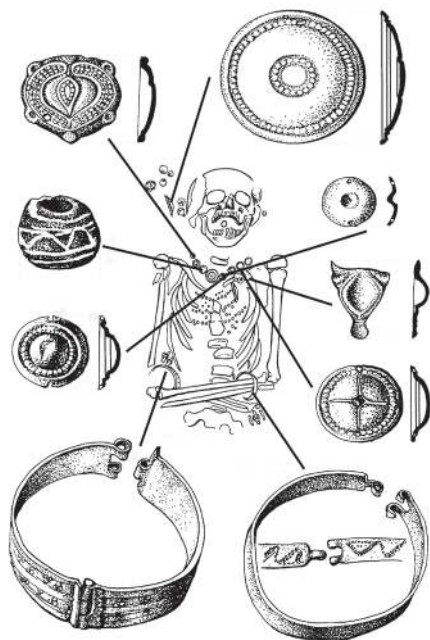
Fig. 23. The distribution of (bridle) mounts within the Odărci cemetery. Symbols: heart - heart-shaped mounts; circle – small, circular mounts (Doncheva-Petkova's types I-IX); square – middle-size, circular mounts (Doncheva-Petkova's types X-XXVI); triangle – large, circular mounts (Doncheva-Petkova's types XXVI-XXXIV); L – leaf-shaped mounts; o – Doncheva-Petkova's types XXXV-XXXVI; * - Doncheva-Petkova's type XXXIX.

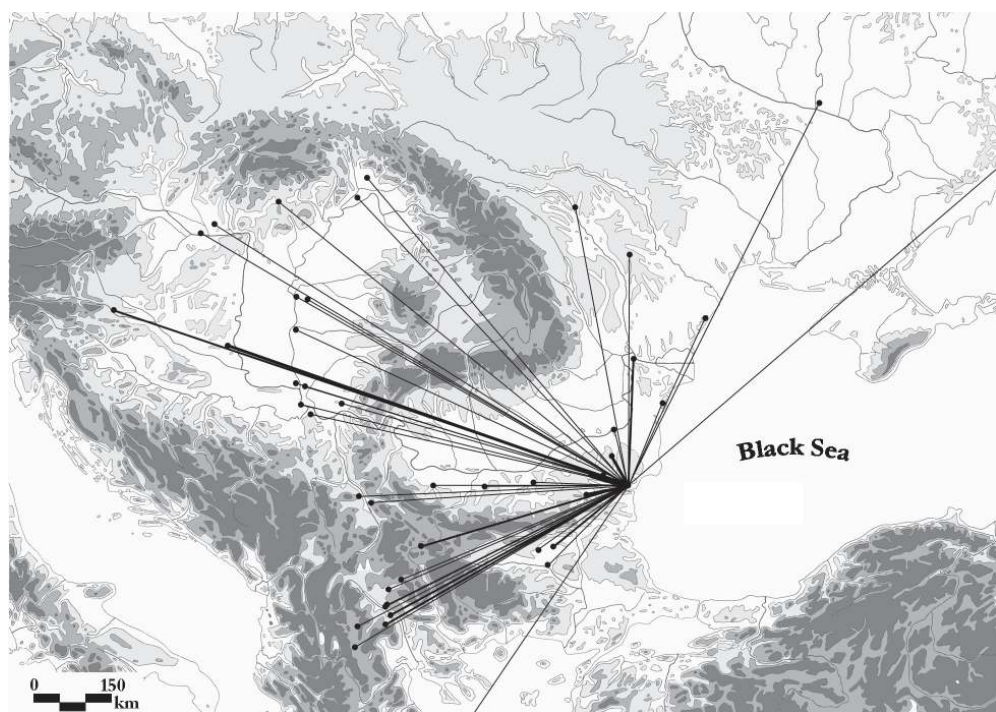
Fig. 24. The distribution of bridle mounts (star) and skeletons with trephined skulls (square) within the Hansca-Căprăria cemetery.

Fig. 25. The distribution of bridle mounts (circle) and beads (star) within the cemetery next to the eastern gate into the Outer Town at Pliska

Fig. 26. Odarci, grave 376: plan of the upper part of the skeleton with associated bridle mounts, beads, and bracelets

Fig. 27. Plotted analogies for the dress accessories (mounts, bracelets, finger-rings, some glass beads, button, and pendant) found in Odărci in grave 376. The size of the line shows the number of analogies with one and the same site, from one (thinnest) to over three (thickest).

OBSERVATIONS SUR LES NECROPOLES PLANES DANS LA REGION COMPRISE ENTRE LE BAS-DANUBE, LES CARPATES ET LE DNIESTR AUX XE-XIIIE SIECLES*

Adrian Ioniță**

Mots clé: pratiques funéraires, nécropoles planes, inhumation, le Bas-Danube, les Carpates, le Dniestr, Xe-XIIIe siècles

Cuvinte cheie: practici funerare, necropole plane, înmormântare, Dunărea de Jos, Carpați, Nistru, secolele X-XIII

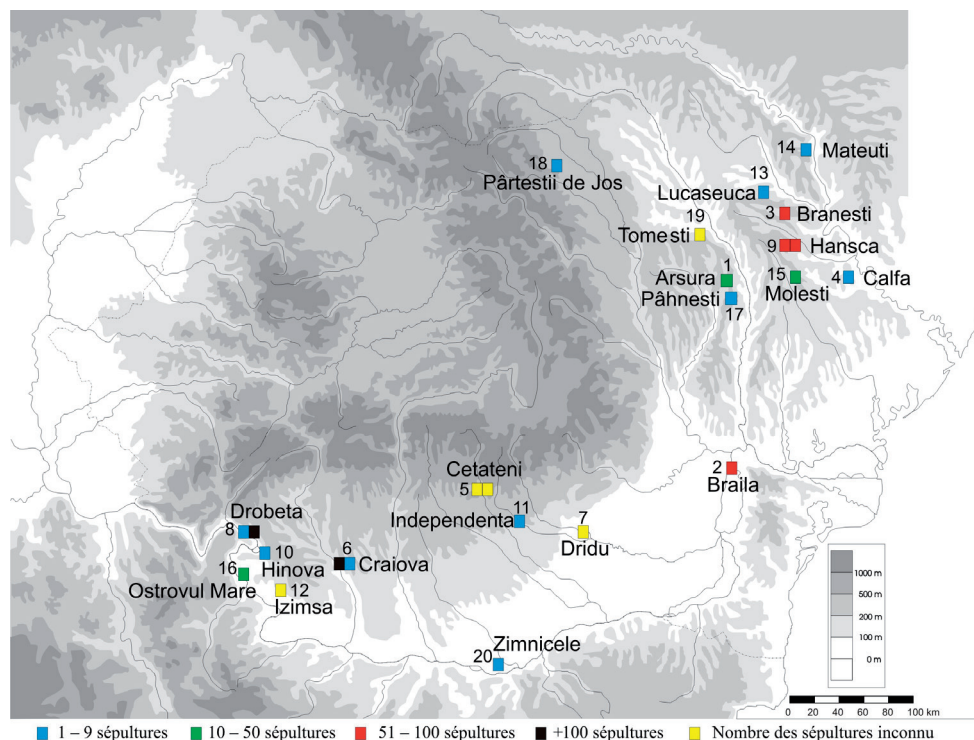
Les manifestations archéologiques les plus expressives appartenant aux populations des espaces en question sont sans aucun doute les pratiques funéraires. En dehors de l'horizon des tombes tumulaires, l'autre grand horizon funéraire contemporain avec lui comprend les nécropoles et les tombes planes.

On connaît jusqu'à présent 24 nécropoles, groupes des tombes et de sépultures planes (ils faisaient probablement partie d'une nécropole) datées aux Xe-XIIIe siècles et situées dans 20 localités de la région comprise entre le Bas-Danube, les Carpates Méridionales et Orientales et le Dniestr. Dans quatre sites il y a deux nécropoles dans deux endroits différents (Cetățeni *Poiana Târgului*; *Monumente*; Craiova *Cartierul Făcăi*; *Fântâna Obedeanu*; Drobeta-Turnu Severin *Termele romane*; *Gura Văii*; Hansca *Căprăria*, *Limbari*.

---

* Cette recherche a été financée par le Programme Opérationnel Sectoriel pour le Développement des Ressources Humaines 2007-2013 et co-financée par le Fond Social Européen dans le cadre du projet de recherche POSDRU/89/1.5/S/61104 *Les sciences sociales et humaines dans le contexte de l'évolution globalisée – déroulement et développement du programme d'études et de recherche postdoctorale*.

** Institutul de Arheologie Vasile Pârvan al Academiei Române, București, e-mail: aionita@yahoo.com.

Fig. 1 Carte des nécropoles et des tombes planes

Caractère de la recherche. La plupart des nécropoles (15) a été découverte suite à des fouilles systématiques¹, quatre lors des fouilles de sauvetage (Brăila, Craiova *Fântâna Obedeanu*, Dridu *La Metereze*, Independența); cinq sont des découvertes fortuites (Drobeta–Turnu Severin *Gura Văii*, Izimșă, Pârteștii de Jos, Tomești, Zimnicele). Dans deux cas il s’agit des fouilles plus anciennes, effectuées avant la guerre (Drobeta *Termele romane* et Hinova).

On ne connaît pas le nombre exact des tombes de ces nécropoles. Il s’agit de minimum 467 tombes, dont deux doubles (Independența S.4a-b; Mateuți S.4a-b); le nombre peut monter vers 700–800 tombes. De ce total, un certain nombre appartient au XIVe siècle, donc en dehors du cadre de notre discussion.

En ce qui concerne le nombre des sépultures, la situation est la suivante: 10 nécropoles ayant une à neuf tombes (Calfa – six sépultures; Craiova

¹ Arsura, Brănești, Calfa, Cetățeni *Poiana Târgului; Monumete*, Craiova *Cartierul Făcăi*, Drobeta *Termele romane*, Hansca *Căprăria, Limbari*, Hinova, Lucășeuca, Mateuți, Molești, Ostrovul Mare, Pâhnești.

Cartierul Făcăi – deux sépultures; Drobeta–Turnu Severin, *Gura Văii* – trois sépultures; Hinova – une sépulture; Independența – cinq sépultures; Lucășeuca – trois sépultures; Mateuți – neuf sépultures; Pâhnești – trois sépultures; Pârteștii de Jos – une sépulture; Zimnicele – une sépulture), trois des 10 à 50 (Arsura – 11 sépultures; Molești – 10 sépultures; Ostrovul Mare – 42 sépultures), quatre des 51 à 100 (Brăila – 52 sépultures; Brănești – 98 sépultures; Hansca *Căprăria* – 75 sépultures; *Limbari* – 96 sépultures), deux à plus des 100 tombes (Craiova *Fântâna Obedeanu* – 108 sépultures; Drobeta *Termele romane* – 165 sépultures), et cinq nécropoles dont le nombre exact des tombes reste inconnu (Cetățeni *Poiana Târgului*; *Monumente*; Dridu *La metereze*; Izimșa; Tomești). Pourtant pour ce dernier groupe il y a des indices: les nécropoles de Cetățeni *Poiana Târgului*, *Monumente* et Dridu *La Metereze* avaient quelques dizaines de sépultures, tandis que celles d'Izimșa et Tomești avaient le plus probablement jusqu'à 10 tombes. Une bonne partie de sépultures des nécropoles de Cetățeni *Poiana Târgului*, *Monumente*, Craiova *Fântâna Obedeanu*, Dridu *La Metereze*, Drobeta *Termele romane*, Ostrovul Mare et Mateuți date possiblement au XIVe siècle.

Soixante-treize tombes ont subi des destructions ou des dérangements, modernes ou anciens, de sorte que l'information a été endommagée².

Le rit. Toutes les tombes sont d'inhumation, hormis trois tombes de la nécropole de Brănești (S.79, S.80, S.81) qui sont d'incinération. Dans sept cas il semble s'agir de cénotaphes (Hansca *Căprăria* S.63, S.64, S.65, S.69, S.71, S.72, S.74).

Fosses. La forme des fosses a été observée (et précisée) dans très peu de cas (73?). Les plus fréquentes sont les fosses rectangulaires, avec les coins plus ou moins arrondis, et peu profondes (90%). Dans six cas les fosses sont ovales, plus au moins régulières (Calfa S.6; Hansca *Căprăria* S.52, S.66, S.67, S.68; Mateuți S.7).

Une fosse ovale non régulière avait deux marches en terre le long d'un côté, comme un escalier (Calfa S.6). On constate une marche en terre le long du côté sud et une niche sur le côté nord pour une fosse ovale, la niche ayant un couvercle en bois (Mateuți S.7). Une autre fosse ovale présentait sur le

² Brănești S.1, S.2, S.4, S.5, S.9, S.10, S.11, S.12, S.13, S.17, S.19, S.21, S.22, S.24, S.32, S.34, S.35, S.36, S.38, S.39, S.46, S.49, S.50, S.52, S.54, S.55, S.56, S.60, S.61, S.63, S.68, S.71, S.89, S.91, S.96, S.97, S.98; Calfa S.3, S.6; Hansca *Căprăria* S.2, S.4, S.5, S.11, S.16, S.18, S.40, S.61; *Limbari* S.12, S.14, S.15, S.16, S.18, S.25, S.34, S.36, S.40, S.48, S.49, S.51, S.53, S.58, S.64, S.66, S.67, S.71, S.80, S.81, S.89, S.91, S.96; Molești S.2, S.5, S.7.

côté sud-est une petite niche demi-circulaire, ayant les parois brûlées (Hansca *Căprăria* S.52).

Dans une tombe, le décédé était déposé en cercueil (Mateuți S.6), et dans quatre tombes on a utilisé des pierres pour aménager les fosses (Brăila S.44, S.45; Cetățeni *Poiana Târgului* S.9; *Monumente* S.24). Des restes en bois dans les fosses (au fond, au-dessus ou sous le remplissage), provenant d'installations et non pas d'objets, ont été signalés dans deux autres tombes (Arsura S.non précisée; Hansca *Limbari* S.60). La tombe de Mateuți S.9 contenait des débris végétaux (nattes) qui couvraient le défunt.

Position. La position de la majorité des défunts dans la tombe est en décubitus dorsal. Il y a six exceptions: dans deux cas les défunts étaient en décubitus latéral droit (Hansca *Limbari* S.3; Molești S.8b), dans trois cas les défunts étaient accroupis sur le côté gauche (Hansca *Căprăria* S.18, S.61) ou droit (Brănești S.17), et dans un cas le défunt était accroupi sur le ventre (Hansca *Căprăria* S.61).

La *position des bras* a été établie pour 206 sépultures (45,50%) et pour 14 autres on a enregistré uniquement la position d'un bras, à cause des dérangements subis. On a enregistré 21 *positions des bras* comme suit:

1. les deux bras étendus le long du corps – 61 tombes avec 63 individus³;
2. les deux bras pliés légèrement au coude et posés sur le bassin – 36 tombes⁴;
3. les deux bras pliés au coude et posés sur l'abdomen – 27 tombes⁵;
4. les deux bras pliés au coude et posés sur la poitrine – 19 tombes⁶;
5. les deux bras fortement pliés au coude et posés sur les clavicules – cinq tombes (Brănești S.90, S.92; Hansca *Căprăria* S.39, S.51 ; *Limbari* S.79);
6. le bras droit plié au coude et posé sur la poitrine, le bras gauche plié

³ Brănești S.4, S.6, S.18, S.59, S.61, S.63, S.64, S.87; Calfa S.4; Hansca *Căprăria* S.1, S.7, S.15, S.17, S.20, S.21, S.22, S.23, S.24, S.25, S.27, S.28, S.29, S.31, S.41, S.43, S.46, S.47, S.48, S.53, S.55, S.57, S.59, S.68, S.75; *Limbari* S.2, S.3, S.4, S.6, S.7, S.9, S.31, S.46, S.59, S.61, S.62, S.72, S.88, S.90, S.93, S.94; Independența S.2, S.3, S.4a-b; Lucășeuca S.2; Mateuți S.1, S.2, S.3, S.4a-b, S.5, S.9; Molești S.7.

⁴ Brănești S.5, S.14, S.16, S.25, S.26, S.27, S.31, S.33, S.42, S.48, S.67, S.70, S.74, S.76, S.84, S.94; Hansca *Căprăria* S.4, S.6, S.8, S.10, S.26, S.70; *Limbari* S.5, S.10, S.13, S.23, S.32, S.38, S.41, S.42, S.45, S.47, S.50, S.52, S.69, S.77.

⁵ Brănești S.17, S.22, S.29, S.30, S.35, S.40, S.69, S.86, S.95; Hansca *Limbari* S.8, S.11, S.19, S.20, S.22, S.35, S.39, S.43, S.49, S.54, S.60, S.68, S.73, S.76, S.82, S.83, S.92; Molești S.1.

⁶ Brănești S.32, S.83; Hansca *Căprăria* S.12, S.19, S.33, S.34, S.36, S.42, S.45, S.60, S.62, S.66, S.67, S.73; *Limbari* S.26, S.29; Mateuți S.6, S.7, S.8.

au coude et posé sur l'abdomen – quatre tombes (Brănești S.21, S.41, S.44; Hansca *Căprăria* S.56);

7. le bras droit plié au coude et posé sur le bassin, le bras gauche plié au coude et posé sur l'abdomen – trois tombes (Brănești S.78; Hansca *Limbari* S.33, S.56);

8. le bras droit plié au coude et posé sur le bassin, le bras gauche plié au coude et posé sur la poitrine – une tombe (Brănești S.7);

9. le bras droit plié au coude et posé sur l'abdomen, le bras gauche plié au coude et posé sur le bassin – 10 tombes⁷;

10. le bras droit plié au coude et posé sur l'abdomen, le bras gauche plié au coude et posé sur la poitrine – huit tombes⁸;

11. le bras droit fortement plié au coude et posé sur la clavicule, le bras gauche plié au coude et posé sur l'abdomen – neuf tombes⁹;

12. le bras droit fortement plié au coude et posé sur la clavicule, le bras gauche plié au coude et posé sur la poitrine – trois tombes (Brănești S.93; Hansca *Limbari* S.44; Lucășeuca S.1);

13. le bras droit fortement plié au coude et posé sur la clavicule, le bras gauche plié au coude et posé sur le bassin – une tombe (Hansca *Limbari* S.95);

14. le bras droit fortement plié au coude et posé sur la clavicule, le bras gauche étendu le long du corps – une tombe (Hansca *Limbari* S.55);

15. le bras gauche fortement plié au coude et posé sur la clavicule, le bras droit plié au coude et posé sur le bassin – deux tombes (Hansca *Limbari* S.27, S.74);

16. le bras gauche fortement plié au coude et posé sur la clavicule, le bras droit plié au coude et posé sur l'abdomen – une tombe (Hansca *Limbari* S.28);

17. le bras droit fortement plié au coude et posé sur la tête, le bras gauche plié au coude et posé sur le bassin – une tombe (Hansca *Căprăria* S.35);

18. le bras gauche fortement plié au coude et posé sur la clavicule, le bras droit étendu le long du corps – une tombe (Hansca *Limbari* S.96);

19. le bras droit plié au coude et posé sur l'abdomen, le bras gauche étendu le long du corps – trois tombes (Brănești S.45, S.47, S.49);

20. le bras droit plié au coude et posé sur le bassin, le bras gauche étendu le long du corps – huit tombes¹⁰;

⁷ Brănești S.8, S.23, S.51, S.65, S.73; Hansca *Limbari* S.2, S.66, S.78, S.87, S.89.

⁸ Brănești S.14, S.37, S.75; Hansca *Căprăria* S.14, S.44, S.49, S.54, S.58.

⁹ Brănești S.20, S.68; Hansca *Căprăria* S.30, S.50; *Limbari* S.30, S.57, S.63, S.70, S.84.

¹⁰ Brănești S.53, S.57, S.58, S.62, S.66; Calfa S.2; Hansca *Limbari* S.24; Lucășeuca S.3.

21. le bras gauche plié au coude et posé sur le bassin, le bras droit étendu le long du corps – trois tombes (Brănești S.72; Hansca *Limbari* S.58; Cetățeni *Poiana Târgului* S.32).

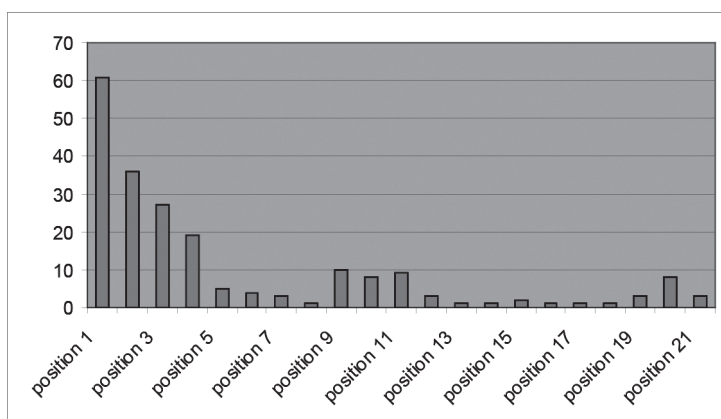

Fig. 2 Le graphique de la position des bras

Pour 14 sépultures, à cause des dérangements partiels, on a enregistré la position d'un seul bras, respectivement le bras gauche étendu le long du corps (Brănești S.2, S.50), le bras gauche plié au coude et posé sur le bassin ou sur l'abdomen (Brănești S.3, S.38, S.97; Hansca *Limbari* S.36, S.64, S.67), et le bras droit plié au coude et posé sur le bassin (Hansca *Limbari* S.75, S.80, S.86), l'abdomen (Craiova *Cartier Făcăi* S.1), la poitrine (Craiova *Cartier Făcăi* S.2), ou sur la clavicule gauche (Brănești S.52). Dans sept cas les deux bras manquent complètement¹¹ et dans 10 cas les sépultures étaient totalement détruites¹². Les six défunts qui ne sont pas en décubitus dorsal représentent une situation à part, qui dépasse le cadre concernant la discussion sur la position des bras.

On observe que les positions dans lesquelles les deux bras sont pliés au coude et posés sur le bassin, l'abdomen, la poitrine, ou sur les clavicules sont les plus fréquentes, avec 129 cas (éventuellement 141 si on inclut 12 des 14 sépultures avec un seul bras enregistré) (63%), suivies de loin par la position où les morts avaient les deux bras étendus le long du corps avec 61 cas (éventuellement 63, si on inclut 2 des 14 sépultures avec un seul bras enregistré) (29%).

¹¹ Brănești S.34, S.39; Hansca *Căprăria* S.5, S.16; *Limbari* S.16, S.25, S.34.

¹² Brănești S.2, S.35; Calfa S.3; Hansca *Limbari* S.40, S.48, S.51, S.53, S.71, S.81, S.91.

La *position des jambes*. Dans la plupart des tombes les jambes sont étendues, à l'exception de 10 tombes où les jambes sont dans les positions suivantes: les deux jambes pliées légèrement au genou vers la droite (Brănești S.67); les deux jambes pliées fortement au genou vers la droite (Hansca *Căprăria* S.52); les deux jambes pliées légèrement au genou vers la gauche (Hansca *Căprăria* S.61); les deux jambes pliées au genou en forme de rhombe (Hansca *Căprăria* S.35, S.51); la jambe droite pliée au genou vers la droite, la jambe gauche étendue (Hansca *Limbari* S.77); la jambe gauche pliée au genou vers la droite, la jambe droite étendue (Brănești S.26); la jambe gauche pliée fortement au genou vers la gauche le talon arrivant au genou droit, la jambe droite étendue (Brănești S.44); la jambe gauche pliée au genou vers la gauche, le tibia arrivant sous la jambe droite, la jambe droite étendue (Hansca *Căprăria* S.75); les deux jambes croisées au genou (Hansca *Căprăria* S.21).

Pour quatre sépultures, à cause des dérangements partiels, on a enregistré la position d'une seule jambe respectivement la jambe gauche étendue (Brănești S.2, S.97; Hansca *Limbari* S.64) et la jambe droite étendue (Hansca *Limbari* S.49).

Les six défunts qui ne sont pas en décubitus dorsal représentent une situation à part en dehors de la discussion concernant la positions des jambes.

Orientation. L'orientation a été précisée exactement pour 274 tombes¹³. La plus fréquente orientation est O-E avec un pourcentage de plus 90 des 457 tombes (sauf les sept cénotaphes et les trois tombes d'incinération). Il y a 62 tombes (9%) avec une orientation différente de celle O-E, ayant les orientations suivantes:

OSO-ENE dans 13 cas¹⁴; ONO-ESE dans sept cas¹⁵;

E-O dans un cas (Molești S.4); ESE-ONO dans un cas (Molești S.8a);

N-S dans 16 cas¹⁶; NO-SE dans sept cas¹⁷; NE-SO dans deux cas (Hansca *Limbari* S.7, S.24); NNE-SSO dans deux cas (Hansca *Limbari* S.65, S.72);

¹³ Pour la majorité des tombes jusqu'à 457, à l'exception de quelques sépultures complètement détruites dont l'orientation n'a pas été établie, l'orientation était mentionnée généralement O-E.

¹⁴ Brănești S.64, S.65, S.66, S.76, S.85, S.89, S.90, S.92, S.93, S.97; Hansca *Căprăria* S.3, S.5; Molești S.1.

¹⁵ Hansca *Căprăria* S.11, S.35, S.50, S.51; *Limbari* S.3; Molești S.8b; Lucășeuca S.2.

¹⁶ Calfa S.1, S.2, S.5; Hansca *Căprăria* S.39; *Limbari* S.2, S.4; Independența S.2, S.3, S.4, S.7; Mateuți S.1, S.2, S.3, S.4, S.5, S.9.

¹⁷ Brănești S.22, S.28, S.34, S.62; Hansca *Căprăria* S.66; *Limbari* S.9; Hinova.

S-N dans cinq cas¹⁸; SO-NE dans huit cas¹⁹.

Si on inclut aussi les déviations des quatre groupes correspondant aux points cardinaux, on observe que l'orientation O-E est la plus fréquente avec plus des 400 cas, suivie de loin par les orientations: N-S avec 27 cas (5,80%); S-N avec 13 cas (2,79%) et E-O avec deux cas (0,73%).

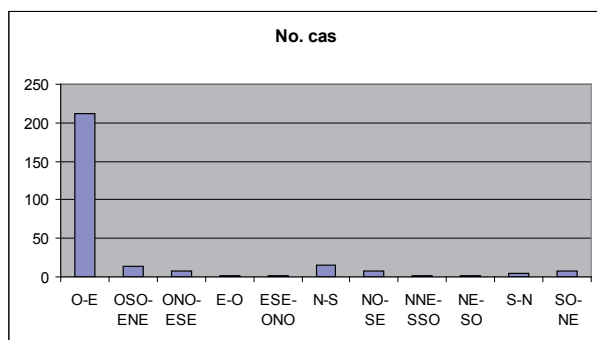

Fig. 3 Le graphique sur l'orientation des tombes

D'autres pratiques. Dans trois nécropoles il y a 16 défunts qui présentaient des creux sur le crâne, de forme ovale ou circulaire, parfois deux ou trois, interprétés comme trépanations²⁰. Il y a aussi des sépultures qui ont subi des dérangements intentionnés, qu'on pourrait mettre en relation avec la pratique de profanation des tombes²¹.

Mobilier funéraire. Du total de 467 tombes, seulement 129 contenaient des pièces de mobilier²² (27%). Par ordre de fréquence de ces pièces dans les tombes, et non pas selon la fonction, le mobilier consiste en:

Les plus fréquentes sont les *boucles d'oreille* (et/ou des boucles de tempe), attestées dans 54 tombes (41,86%). Les plus nombreuses sont en bronze ou en cuivre; 17 étaient en argent. Elles se répartissent ainsi: une

¹⁸ Calfa S.6; Hansca Căprăria S.52; Limbari S.85, S.93; Molești S.7.

¹⁹ Brănești S.17, S.18, S.31, S.32, S.58, S.59, S.77; Molești S.6.

²⁰ Brăila S.2, S.16; Hansca Căprăria S.13, S.21 – 3 fossettes, S.29, S.39, S.41, S.46 – 3 fossettes, S.51, S.53, S.55; Limbari S.10 – 2 fossettes, S.34, S.37 – 2 fossettes, S.61, S.87.

²¹ Calfa S.3; Hansca Căprăria S.18, S.53, S.61; Limbari S.34, S.58.

²² Le nombre des tombes contenant du mobilier funéraire peut monter; à Izimșa il n'est pas sûr si toutes les pièces proviennent d'une seule tombe ou de plusieurs, et à Tomești il y a l'information (non vérifiée) qu'une ou plusieurs tombes contenaient des pendentifs ou boutons de type clochette.

seule pièce, dans 32 tombes²³; par paires, dans 16 tombes²⁴; trois pièces, dans quatre tombes (Brănești S.60, S.65, S.74, S.78), cinq, dans une tombe (Brănești S.68 – en argent, quatre en bronze), et six pièces dans une autre tombe (Brănești S.73).

La grande majorité des boucles d'oreille est de type anneau simple, suivie de loin par les boucles qui ont un corps sphérique fixé sur l'anneau²⁵, en forme de point d'interrogation (Dridu *La Metereze* S.4; Drobeta Turnu Severin *Gura Văii*; Mateuți S.2), les boucles avec pendentifs en forme de bâton attaché à l'anneau (Arsura S.1; Brănești S.35), les boucles avec un fil enroulé sur l'anneau (Hansca *Căprăria* S.17; *Limbari* S.60); une boucle avec un annelet sur l'anneau (Hansca *Căprăria* S.18); une boucle avec une perle sur l'anneau (Molești S.8b), et une boucle avec une coquille de *Kauri* sur l'anneau (Hansca *Limbari* S.90). L'anneau d'une boucle de Hansca *Limbari* S.51 avait un bout courbé vers l'extérieur.

Les objets qui occupent la deuxième place dans l'ordre de fréquence sont *les pendentifs et/ou les boutons*, trouvés dans 26 tombes²⁶ (20,31%). Tous sont en bronze ou en cuivre, leur nombre allant d'un à quatre dans un complexe. Dans deux tombes à Brănești S.40, S.74 il s'agit sûrement de pendentifs, un en forme de clochette et l'autre semi-lunaire, associés avec boutons globulaires. Il y a trois types de boutons à tailles légèrement différentes: globulaire, dans 20 tombes²⁷; en forme de champignon, dans trois tombes (Brănești S.37, S.40 – 2 ex; Hansca *Căprăria* S.4); piriforme, dans trois tombes (Arsura S.7 – 2 ex; Brănești S.57 –

²³ Brănești S.8, S.10 – d'argent, S.17, S.21, S.35 – d'argent, S.40, S.49, S.55, S.59, S.61, S.70, S.77 – d'argent, S.88 – d'argent, S.90; Calfa S.6; Cetățeni *Poiana Târgului* S.9 – d'argent; *Monumente* S.13 – d'argent; Craiova *Cartier Făcăi* S.1 – d'argent; Dridu *La Metereze* S.19; Hansca *Căprăria* S.17 – d'argent, S.18 – d'argent, S.22 – d'argent; *Limbari* S.19, S.33, S.36, S.60 – d'argent, S.90, S.92 – d'argent; Izimșa – d'argent; Mateuți S.2; Molești S.7, S.8b; Zimnicele.

²⁴ Arsura S.1, S.non précisé; Brănești S.37, S.45 – d'argent, S.46 – d'argent, S.54, S.58, S.63, S.72, S.85; Cetățeni *Poiana Târgului* S.35 – d'argent; Dridu *La Metereze* S.4; Drobeta Turnu Severin *Gura Văii*; Hansca *Căprăria* S.49; *Limbari* S.51 – d'argent; Hinova.

²⁵ Brănești S.74 – 2 ex; Cetățeni *Poiana Târgului* S.9, S.35 (avec trois corps sur l'anneau); *Monumente* S.13; Craiova *Cartier Făcăi* S.1; Hinova; Izimșa; Zimnicele.

²⁶ Le nombre des tombes contenant cette catégorie de pièces peut monter, à Tomești existant l'information (non vérifiée) qu'une ou plusieurs tombes contenaient des pendentifs ou boutons en forme de clochette.

²⁷ Arsura S.4 – 2 ex., S.6 – 2 ex.; Brănești S.6 – 2 ex., S.7 – 4 ex., S.35 – 2 ex., S.46 – 2 ex., S.47 – 2 ex., S.51 – 2 ex., S.55, S.58, S.65, S.74, S.75, S.85 – 2 ex.; Craiova *Cartierul Făcăi* S.1 – 2 ex.; Hansca *Căprăria* S.49 – 2 ex.; *Limbari* S.62; Molești S.6.

3 ex; Hansca *Căprăria* S.37 – 2 ex). Certains boutons peuvent jouer le rôle de pendentifs, notamment dans les tombes où se trouve une seule pièce.

Des *couteaux* en fer, dans la plupart des cas des fragments, ont été trouvés dans 19 tombes²⁸ (14,84%). Quatre tombes appartiennent à des femmes, une à un enfant, et les autres à des hommes. Dans la majorité des tombes (15 cas) le couteau était associé à d'autres pièces de mobilier funéraire.

Des *boucles* de ceinture ont été trouvées dans 16 tombes (12,5%), dans trois tombes étant deux pièces. Quatre étaient en bronze (Cetățeni S.28; Hansca *Căprăria* S.22; *Limbari* S.48; *Independența* S.7), 14 en fer, et une en os (Hansca *Limbari* S.17). Toutes les boucles en bronze sont en forme de lyre, sauf celle de Cetățeni qui est à plaque de fixation. Les boucles en fer sont: circulaires, dans six tombes (Brănești S.59; Dridu *La Metereze* S.10; Hansca *Căprăria* S.66 – 2 ex; *Limbari* S.7, S.18; *Independența* S.2), ovales, dans deux tombes (Calfa S.6; Hansca *Limbari* S.2 – 2 ex), rectangulaires aux longs côtés légèrement courbés vers l'intérieur, dans deux tombes (Brănești S.59; Hansca *Căprăria* S.24), une triangulaire (Mateuți S.2) et une en forme de la lettre D (Hansca *Limbari* S.24). La boucle d'os est en forme du chiffre 8.

Il y a des *bagues* dans 15 tombes (11,62%); deux tombes contenant chacune deux bagues. Treize bagues dans 11 tombes étaient en bronze ou en cuivre, et quatre en argent (Brănești S.54; Cetățeni *Poiana Târgului* S.35; *Monumente* S.14, S.24). La majorité des pièces sont de type simple avec les extrémités ouvertes (12 pièces dans 10 tombes)²⁹. Dans quatre cas il s'agit de bagues avec chaton ou cabochon (Arsura S.4; Cetățeni *Poiana Târgului* S.32, S.35; *Monumente* S.14). Il y a un cas particulier où la bague a été à l'origine une épingle à cheveux, à un bout ayant une espèce d'oiseau stylisé, qui est devenu chaton en courbant l'épingle (Cetățeni *Monumente* S.24).

Des *perles* de diverses formes, tailles et couleurs, ont été découvertes dans 14 tombes³⁰ (10,93%). La plupart sont en verre, mais il y a aussi en cornaline (Brănești S.45, S.68) et de coquilles *Cypraea Spondilus* (Izimșa).

Des *vases céramiques* ont été déposés dans 12 tombes (9,30%), dont un cénotaphe, et selon la forme ils sont de type local³¹, hormis celui de Hansca

²⁸ Brănești S.2, S.14(?), S.45, S.75, S.77; Dridu *La Metereze* S.6; Hansca *Căprăria* S.24, S.66; *Limbari* S.1 – 2 ex.; S.2, S.7, S.24, S.43, S.65, S.74, S.77; Mateuți S.1, S.5, S.9.

²⁹ Brănești S.6, S.35, S.37, S.40 – 2 ex., S.51, S.54, S.63, S.67, S.73 – 2 ex.; Hansca *Căprăria* S.38.

³⁰ Arsura S.1 – 2 ex.; Brănești S.6, S.4, S.10, S.13 – 2 ex., S.21 – 19 ex., S.33 – 5 ex., S.37, S.45, S.68, S.73 – 17 ex., S.74 – 20 ex.; Izimșa – 17 ex.; Zimnicele – 64 ex.

³¹ Brănești S.2, S.62, S.67, S.77; Cetățeni *Poiana Târgului* S.9; Hansca *Căprăria* S.19, S.36, S.52 – 3 ex., S.65 – cénotaphe; *Limbari* S.35, S.48.

Căprăria S.68 qui est une cruche. Il y a encore trois tombes d'incinération avec un vase bocal comme urne funéraire (Brănești S.79, S.80, S.81). Dans la terre de remplissage des deux tombes on a trouvé des fragments céramiques, sans pouvoir préciser s'ils font partie du mobilier funéraire (Hansca *Căprăria* S.10, S.39).

Des *monnaies* ont été déposées comme obole funéraire dans 10 tombes (7,75%). Il s'agit de pièces en bronze et en argent, byzantines, hongroises, mongoles et françaises (Cetățeni *Poiana Târgului* S.9 – Jean III Vatatzès (1222–1254); *Monumente* S. non précisée – Béla IV (1235–1270); Craiova *Fântâna Obedeanu* S. non précisée – Andronikos II (1282–1328); Drobeta Turnu Severin *Termele romane* S.41 – anonyme hongroise du XIIe siècle, André II (1205–1235), S.43 – byzantine, époque des Comnènes, S.60 – deux hongroises du XIIIe siècle; Ostrovul Mare S.22, S.35 – Andronikos II; Pârteștii de Jos – Tula Buga (1287–1291); Zimnicele – Michel VII Doukas (1071–1078) – 2 ex., Étienne évêque de Noyon (1188–1221).

Les *bracelets* se trouvent dans sept (ou huit) tombes³² (5,46–6,25%). À Izimșa il n'est pas sûr si les deux bracelets proviennent d'une seule tombe. Deux bracelets sont en verre (Arsura, Brănești S.81 – tombe d'incinération) et les autres en bronze, étant des plusieurs types: fils torsadés (Brănești S.40), barre de section rhomboïdale (Brănești S.43, S.74) ou circulaire (Brănești S.74); bande aux extrémités pointues, rectangulaires ou rondes (Hinova, Izimșa).

Des *briquets* en fer ont été trouvés dans six tombes, accompagnés de morceaux de silex dans un cas (4,65%). Deux briquets sont ellipsoïdaux aux deux bouts courbés vers la partie centrale qui est plus épaisse à l'intérieur (Hansca *Căprăria* S.2, S.24 – avec silex); un est rectangulaire avec les coins légèrement arrondis (Hansca *Limbari* S.7); un en forme de la lettre B (Mateuți S.5), et deux sont en état fragmentaire (Brănești S.59, Hansca *Căprăria* S.52).

Des *appliques* de ceinture ou de vêtements ont été trouvées dans cinq (ou six) tombes (3,87–4,68%) (Cetățeni *Monumente* M.28 – 20 pièces rectangulaires en bronze; Hansca *Căprăria* S.15 – une pièce circulaire en argent, S.31 – deux pièces circulaires en argent; *Limbari* S.29 – deux pièces en argent, une circulaire, l'autre en forme de fleur; Izimșa – deux appliques en bronze, une rhomboïdale, l'autre triangulaire). À Izimșa il n'est pas sûr si les deux appliques proviennent d'une seule tombe.

Des *fusaïoles* ont été découvertes dans quatre tombes (3,10%) (Brănești S.2 – 2 ex, S.81; Hansca *Limbari* S.34, S.43). Deux pièces étaient faites d'un

³² Arsura S. non précisée; Brănești S.40, S.43, S.74 – 2 ex., S.81; Hinova; Izimșa – 2 ex.

fragment de vase céramique (Brănești S.2; Hansca *Limbari* S.43) et les autres en pierre (ardoise).

Dans quatre tombes on a trouvé des *astragales* d'ovins/caprins, ayant probablement le rôle d'osselets (3,10%) (Brănești S.39 – 23 ex; Dridu *La Metereze* S.6; Hansca *Limbari* S.4 – 2 ex; Mateuți S.9 – 3 ex). Toutes les tombes appartenaient à des enfants.

Objets en pierre: Dans deux tombes il y avait des pierres (grès) à aiguiser (1,56%) (Brănești S.59 – 2 ex; Molești S.8a).

Dans deux tombes existaient des éclats de *silex* (1,56%) (Hansca *Căprăria* S.24, S.58).

Des *haches* en fer à trou d'emmanchement transversal existent dans deux tombes (1,56%) (Hansca *Limbari* S.7; Mateuți S.1).

Des *pointes de flèche* ont été trouvées dans deux tombes (1,56%), une en fer en queue d'aronde avec tube d'emmanchement (Dridu *La Metereze* S.12), et l'autre en silex (Calfa S.6).

Des *poignards* en fer et des restes de fourreau en bois sont présents dans deux tombes (1,56%) (Brănești S.59; Calfa S.6).

Des *étriers*, en fer, de forme ovoïdale ont été trouvés dans une tombe (0,78%) (Hansca *Limbari* S.24).

Une *diadème* composée des sept plaquettes en argent a été découverte à Ostrovul Mare S.3 (0,78%).

Un *vase en verre*, probablement une coupe, a été découvert dans une tombe (0,78%) (Brănești S.59).

Un *vase métallique* de type chaudron, en bronze, existe dans une tombe (0,78%) (Mateuți S.2).

Des *clous (ou crampons)* en fer se trouvent dans trois tombes (Hansca *Limbari* S.34, S.50 – 2–3 ex, S.60 – 2 ex).

Des *anneaux* métalliques, trois en bronze et les autres en fer, sans fonction spécifiée, existent dans 11 tombes³³ (8,52%). Quelques pièces ont eu probablement la fonction de boucle des ceinture, même boucle d'oreille dans le cas de Hansca *Căprăria* S.18.

D'autres pièces métalliques ont été trouvées dans sept tombes: un crochet, en bronze, avec un bout en forme de tête d'animal (cheval?) stylisée (Brănești S.59); pièces coniques en bronze (Cetățeni *Monumente* S.29); objet

³³ Brănești S.35 – en bronze; Hansca *Căprăria* S.18 – en bronze, S.22 – en bronze, S.38; *Limbari* S.1, S.2, S.7, S.29, S.43; Dridu *La Metereze* S.10 – 2 ex. (circulaire et rectangulaire); Independența S.2 – 5 ex.

décoratif (applique, briquet?), en bronze, en forme de la lettre B aux extrémités en forme de tête de cheval (Hansca *Căprăria* S.22); plaquette en fer en forme de la lettre U à traces de trois rivets (Hansca *Căprăria* S.22); aiguille en fer (Hansca *Căprăria* S.24); pièce tubulaire en fer (Hansca *Căprăria* S.24); objet circulaire en bronze (Pârtești de Jos).

D'autres pièces en os: un anneau (Brănești S.59); une corne de cerf à traces de traitement (Brănești S.38).

Des objets en fer fragmentaires à fonction indéterminée, en raison de l'état de conservation, ont été trouvés dans au moins quatre tombes (Brănești S.41; Calfa S.6; Hansca *Căprăria* S.40, S.59). On ajoute la tombe de Molești S.8a où il y a du fer fondu.

Des morceaux de peau provenant de divers accessoires se sont conservés dans deux tombes (Brănești S.59; Hansca *Căprăria* S.22).

Des restes en bois provenant d'un objet à fonction indéterminée (non accompagné de pièces métalliques) ont été observés dans la tombe de Brănești S.8.

Des ossements d'animaux ont été déposés vraisemblablement en offrande dans cinq tombes (Calfa S.6 – espèce non déterminée et de l'écaille de tortue; Cetățeni *Poiana Târgului* S.9 – oiseau; Hansca *Căprăria* S.24 – espèce non déterminée; Molești S.7 – cheval, S.8a – bovidés).

Groupes de mobilier selon la fonction des objets. Selon la fonction des objets, les groupes de mobilier se présentent de la manière suivante:

I. Objets de parure et accessoires vestimentaires: 1. boucles d'oreille (54 tombes); 2. pendentifs et/ou boutons (26 tombes); 3. boucles de ceinture (16 tombes); 4. bagues (14 tombes); 5. perles (14 tombes); 6. bracelets (7-8 tombes); 7. appliques (5-6 tombes); 8. diadème.

II. Objets d'utilisation domestique: 1. briquets (6 tombes); 2. fusaïoles (4 tombes); 3. grès à aiguiser (2 tombes); 4. éclats de silex (2 tombes).

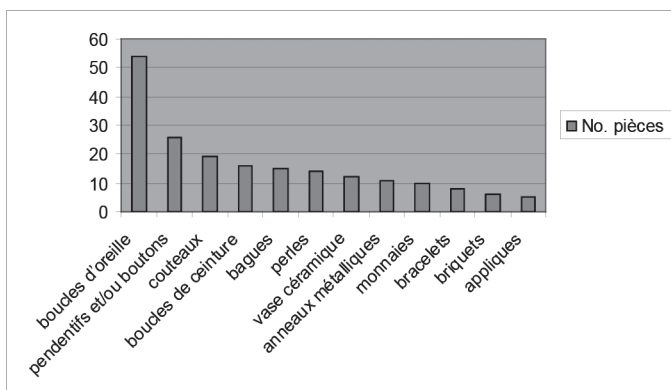
III. Armes et pièces des harnais: 1. couteaux (19 tombes); 2. haches (2 tombes); 3. pointes de flèche (2 tombes); 4. poignards (2 tombes); 5. étriers.

IV. Vases: *a. céramiques* (bocaux) (12 tombes); *b. métalliques* (chaudron); *c. en verre*.

V. Pièces de jeu: osselets (4 tombes).

VI. Monnaies (10 tombes).

VII. Diverses pièces (7 tombes).

Fig. 3 Le graphique sur les 12 pièces les plus courantes du mobilier funéraire

On remarque que la plupart des tombes contient du mobilier funéraire: objets des parures, accessoires vestimentaires et outils, à l'exception des six tombes qui contenaient des armes et pièces de harnais si on exclut le couteau, toutes ayant l'orientation N-S ou S-N (avec déviations). Il s'agit de deux tombes à Hansca *Limbari* S.7 et S.24, contenant une hache, respectivement une paire d'étriers; à Mateuți S.1 ayant une hache; à Calfa S.6 contenant une pointe de flèche et un poignard; à Brănești S.59 aussi un poignard; et à Dridu *La Metereze* S.12 (?) avec une pointe de flèche. Dans les premières trois tombes le couteau était associé aux pièces mentionnées. Trois de ces tombes (dans le même ordre) étaient orientées N-S, deux S-N – ou avec déviations, et pour la dernière l'orientation n'était pas précisée.

Standard funéraire. Suite à notre analyse on a constaté l'existence d'un rituel standard qui se caractérise par inhumation plates, fosse rectangulaire avec les coins légèrement arrondis; position en décubitus dorsal; les bras pliés au coude et posés sur le bassin, l'abdomen ou la poitrine; les jambes étendues; orientation O-E; sans mobilier funéraire (entre 73% des 467 tombes, et 82% des 700 tombes).

Le mobilier – prenant en compte uniquement les pièces trouvées dans au moins 10% des tombes - consiste en: 1. boucles d'oreille; 2. pendentifs et/ou boutons; 3. couteaux; 4. boucles de ceinture; 5. bagues; 6. perles.

La chronologie des nécropoles. Malgré les problèmes des datations pour certaines découvertes, dans cet état de la recherche, les nécropoles et les tombes qui font l'objet de notre étude peuvent être réparties comme suit: trois dans X^e–XIe siècles (Arsura, Brănești, Calfa), une en X^e–XIIe siècles

(Hansca *Căprăria*), deux largement en XI–XIIIe siècles (Pâhnești, Tomești), six dans XIIe–XIIIe siècles (Brăila, Hinova, Independența, Izimșa, Lucășeuca, Molești), deux précisément dans XIIIe siècle (Pârteștii de Jos, Zimnicele), deux dans XIIe–XIVe siècles (Drobeta Turnu Severin *Termele romane*, Hansca *Limbari*) et le plus nombreux groupe comprenant huit nécropoles datés aux XIIIe–XIVe siècles (Cetățeni *Poiana Târgului*; *Monumente* ; Craiova *Cartierul Făcăi*; *Fântâna Obedeanu*; Dridu *La metereze*; Drobeta Turnu Severin *Gura Văii*; Mateuți; Ostrovul Mare). Les derniers deux groupes dépassent le cadre chronologique fixée pour notre étude.

Dans le stade actuel de la recherche, cet horizon, caractérisé par l'inhumation dans nécropoles planes, orientation O-E, sans offrande animale, sans mobilier funéraire ou à pauvre mobilier, fut attribué généralement à une population sédentaire, chrétienne – Slaves, Roumains. Il y a dans les nécropoles planes un certain nombre de tombes qui, selon les éléments de rituel, pourraient être attribuées à des Touraniens – plus ou moins christianisés (Hansca *Căprăria*, *Limbari*, Mateuți). Il s'agit en premier lieu de l'orientation N-S ou S-N et de l'inventaire composé d'armes et/ou de pièces de harnais. On constate aussi certaines pratiques particulièrement caractéristiques aux populations de steppe, telles que la trépanation du crâne ou la profanation des tombes.

CATALOGUE DES DECOUVERTES FUNERAIRES**

1. *Arsura* (dép. de Vaslui; RO); 1964; fouilles systématiques; nécropole: 11 sépultures (Teodor 1968, 237–238, 266, fig. 25/1–2, 10–11).

2. *Brăila* (dép. de Brăila; RO) *Str. Cetății nr. 70*; 1986–1992; fouilles de sauvetage; nécropole: 52 sépultures (Câdea 1995, 75–87, 185–190, 237–240, fig. 11–14).

3. *Brănești* (district Orhei; MD); 1962–1963; fouilles systématiques; nécropole: 98 sépultures (95 inhumation, trois incinération) (Fedorov *et al.* 1984).

4. *Calfa* (district Anenii Noi; MD); 1964–1968; fouilles systématiques; nécropole: 6 sépultures (Čebotarenko 1973, 73–75, 110–111, fig. 52–58).

5. *Cetățeni* (dép. d'Argeș; RO); *Poiana Târgului* 1969–1972; fouilles systématiques; nécropole: 35 sépultures (?); *Monumente*; 1965–1986; fouilles

** On a utilisé les abréviations suivantes: av.: avant; com.: commune; dép.: département de; MD: République de la Moldavie; RO: Roumanie; S.: sépulture.

systématiques; nécropole: 31 sépulture + nombre des sépultures inconnu (?) (Chițescu 1976, 171, fig. 10/1, 178–181, fig. 16/1–5, fig. 17; Păunescu, Cristoea 1984, 140; Chițescu, Păunescu 1992, 52–55, pl. 1/2, 6–11).

6. *Craiova* (dép. de Dolj; RO); *Cartierul Făcăi*; 1970; fouilles systématiques; nécropole: 2 sépultures plates (Toropu *et al.* 1976, 95, fig. 1/5–6; 107–109; fig. 11). *Fântâna Obedeanu*; entre 1970–1980; fouilles de sauvetage; nécropole: 108 (?) sépultures (Dumitriu 2001, 118–119, Taf. 89).

7. *Dridu* (dép. d'Ialomița; RO); *La Metereze*; 1979–1983; fouilles de sauvetage; nécropole: nombre des sépultures inconnu (Mihai 1981, 442–443, fig. 2/6–13, 15–16; Ioniță 1998, 311–312, 379, fig. 49/1–10, 12–17; 382, fig. 52/1–4).

8. *Drobeta Turnu-Severin* (dép. de Mehedinți; RO); *Termele romane*; 1935–1940; fouilles systématiques; nécropole : nombre des sépultures inconnu (Bărcăcilă 1959, 774–775, 784–789); *Gura Văii – Ostrovul Golul*; 1958, 1961; découverte fortuite; nécropole (?): 3 sépultures planes (Ioniță 2005, 133, 220, fig. 48/14–15)

9. *Hansca* (district Ialoveni; MD); 1964–1972; fouilles systématiques; *Căprăria*; nécropole: 75 sépultures; (Hâncu 1973); *Limbari*; nécropole: 96 sépultures (Hâncu 1970).

10. *Hinova* (dép. de Mehedinți; RO); 1933; fouilles systématiques; 1 sépulture plane (Berciu, Berciu 1937, 82–83; Berciu 1939, 382, 386, 388, fig. 289; 295; Ioniță 2005, 133–134, 198, fig. 26/7–10).

11. *Independența* (com Ghergița, dép. de Prahova; RO); 2008; fouilles de sauvetage; nécropole: 5 sépultures (Lichiardopol *et al.* 2009, 311–312).

12. *Izimșa* (com. Obârșia de Câmp, dép. de Mehedinți; RO); *Dealul Fântânilor*; 1966; découverte fortuite; nécropole: nombre des sépultures inconnu (Galbenu 1974, 259–261, fig. 3; Ioniță 2005, 134, 198, fig. 26/11–16).

13. *Lucășeuca* (= Lucașovca, district Orhei; MD); 1957; fouilles systématiques; nécropole: 3 sépultures (Hâncu 1969, 12, 17–18, 64, 68, fig. 7; 15).

14. *Mateuți* (district Rezina; MD); *Școala Nouă*; av. 1968; fouilles systématiques; nécropole: 9 sépultures (Hâncu 1969, 162–170).

15. *Molești* (district Ialoveni; MD); 1989–1991; fouilles systématiques; nécropole: 10 sépultures (Tentiuc 1996, 154; Tentiuc 2007, 336–339).

16. *Ostrovul Mare* (com. Gogoșu, dép. de Mehedinți, RO); 1978–1982; fouilles systématiques; nécropole: 42 sépultures (?) (Boroneanț, Crăciunescu 1985, 120, pl. 1/2–4; 125–127, pl. 5/3; 6/6, 8; 129–132, pl. 8; 9/2).

17. *Pâhnești* (com. Arsura, dép. de Vaslui; RO); 1976; fouilles programmées; nécropole: 3/trois sépultures (Spinei 1982, 175).

18. *Pârtești de Jos* (dép. de Suceava; RO); av. 1957; découverte fortuite; 1/une sépulture plane (Spinei 1985, 115).

19. *Tomești* (dép. d'Iași; RO); av. 1985; découverte fortuite; nécropole: nombre de sépultures inconnu (Spinei 1985, 110).

20. *Zimnicele* (com. Năsturelu, dép. de Teleorman); 1968; découverte fortuite; une sépulture (Beda 1980, 141–142; Preda 1972, 412; Ioniță 2005, 145, 196, fig. 24/7–8).

BIBLIOGRAPHIE

Bărcăcilă 1959,

A. Bărcăcilă, *Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice de la Termele Drubetei și din cimitirul medieval suprapus*, in *MCA*, 5, 1959, 769–794.

Beda 1980,

C. Beda, *Descoperiri monetare antice și bizantine, jud. Teleorman*, in *CercNum*, 3, 1980, 127–147.

Berciu, Berciu 1937,

D. Berciu, I. Berciu, *Antichități medievale din Oltenia*, in *BCMI*, 30, 1937, 91, 72–83.

Berciu 1939,

D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei (continuare)*, in *AO*, 18, 1939, 104–106, 245–390.

Boroneanț, Crăciunescu 1985,

V. Boroneanț, G. Crăciunescu, *Așezarea și necropola din secolele XIII–XIV de la Ostrovul Mare, Km 875*, in *Drobeta*, 6, 1985, 119–134.

Cândea 1995,

I. Cândea, *Brăila, Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995.

Čebotarenko 1973,

G. F. Čebotarenko, *Calfă – gorodišče VIII–X vv. na Dnestre*, Chișinău, 1973.

Chițescu 1976,

L. Chițescu, *Cercetări arheologice la Cetățeni, jud. Argeș*, in *CercArh*, 2, 1976, 155–188.

Chițescu, Păunescu 1992,

L. Chițescu, A. Păunescu, *Cercetările arheologice din cuprinsul necropolei voievodale de la Cetățeni, jud. Argeș*, in *CercArh*, 9, 1992, 52–56.

Dumitriu 2001,

L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.–15. Jahrhundert*, in *MNIR Monografii* II, București, 2001.

Fedorov *et alii* 1984,

G. B. Fedorov, G. F. Čebotarenko, M. S. Velikanova, *Braneštiskij mogilnik X-XI vv*, Chișinău, 1984.

Galbenu 1974,

D. Galbenu, *Descoperiri arheologice întâmplătoare în județul Mehedinți*, in *Drobeta*, 1, 1974, 257–261.

Hâncu 1969,

I. G. Hâncu, *Srednevekovyj mogilnik Școala Nouă iz sela Mateuți*, Dalekoe prošloe Moldavii, Chișinău, 162–170.

Hâncu 1970,

I. G. Hâncu, *Limbari – srednevekovyj mogilnik XII-XIV vekov v Moldavii*, Chișinău, 1970.

Hâncu 1973,

I. G. Hâncu, *Căprăria – pamjatnik kultury X–XII vv.*, Chișinău, 1973.

Ioniță 1998,

A. Ioniță, *La céramique du Haut Moyen Âge de Dridu «La Metereze» (Dèp. de Ialomița)*, in *Dacia* (N.S.), 40–42, 1996–1998, 305–382.

Ioniță 2005,

A. Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*, București, 2005.

Lichiardopol *et alii* 2009,

D. Lichiardopol, B. Ciupercă, A. Frînculeasa, N. Șerban, *Independența, com Ghergița, jud. Prahova; Punct: Pe terasă*, in *CCA*, 2008, Târgoviște, 27–30 mai 2009, 311–312.

Mihai 1981,

V. Mihai, *Cercetările arheologice de la Dridu La Metereze (Jud. Ialomița) (1979–1980)*, in *MCA*, 15, Brașov, 1981, 439–445.

Păunescu, Cristoceă 1984,

A. Păunescu, S. Cristoceă, *Cercetările arheologice din sectorul „Monumente” de la Cetățeni, jud. Argeș*, in *Cerc.Arh*, 7, 1984, 137–141.

Preda 1972,

C. Preda, *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, in *SCIV(A)*, 23, 1972, 3, 375–415.

Spinei 1982,

V. Spinei, *Considerații cu privire la populația locală din zona centrală și meridională a Moldovei în secolele XI-XII*, în *CercIst* (S.N), 12-13, 1981-1982, 173-203.

Spinei 1985,

V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII, Români și turanici*, Iași, 1985.

Spinei 1994,

V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1994.

Tentiuc 1996,

I. Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele XI-XIII*, Iași, 1996.

Tentiuc 2007,

I. Tentiuc, *Despre ritul și ritualul funerar medieval timpuriu din spațiul pruto-nistean (necropola de la Molești-Ialoveni)*, în *Tyragetia* (S.N), 1 (16), 2007, 1, 335-342.

Teodor 1968,

D. Gh. Teodor, *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei*, în *SCIV(A)*, 19, 1968, 2, 227-278.

Toropu et alii 1976,

O. Toropu, V. Ciucă, C. Voicu, *Noi descoperiri arheologice în Oltenia*, în *Drobeta*, 2, 1976, 93-111.

OBSERVAȚII ASUPRA NECROPOLELOR PLANE DIN SPAȚIUL CUPRINS ÎNTRE DUNĂREA DE JOS, CARPAȚI ȘI NISTRU ÎN SECOLELE X-XIII

Rezumat

Una din cele mai relevante manifestări arheologice aparținând populațiilor ce au ocupat în secolele X-XIII spațiul dintre Dunărea de Jos, Carpați și Nistru ține de practicile funerare. Pe lângă sistemul mormintelor tumulare, în aceeași perioadă s-au răspândit și necropolele și mormintele plane. Până în momentul de față se cunosc 24 de asemenea necropole plane, localizate în 20 de așezări regăsite în spațiul în discuție.

Majoritatea necropolelor au fost descoperite în urma săpăturilor sistematice, doar câteva din ele rezultând din săpături de salvare sau întâmplătoare. Nu se poate specifica numărul exact de morminte aparținând acestor necropole; se poate estima doar un număr minim de 467 de morminte cercetate până în prezent.

În ceea ce privește ritualul de înmormântare, majoritatea acestor morminte sunt de inhumație, doar câteva fiind de incinerare.

Forma gropilor a putut fi urmărită în relativ puține cazuri, cele mai frecvente fiind gropile rectangulare (cu colțurile mai mult sau mai puțin rotunjite), puțin adânci, în care defuncții au fost așezați în poziția de decubit dorsal. Orientarea lor spațială este în majoritatea cazurilor pe direcția vest-est.

Din totalul de 467 de morminte, doar 129 conțin inventar funerar, constând din: cercei (inclusiv cercei de tâmplă), pandantive, cuțite de fier, catarama, inele de bronz și argint, perle, vase ceramice, monede de bronz și argint de proveniență bizantină, maghiară, mongolă sau franceză, brățări, aplice, fusaiole, alte obiecte de piatră, fier sau os, resturi animaliere.

În stadiul actual al cercetărilor acest orizont, caracterizat de inhumăția în necropole plane, orientate vest-est, fără ofrande animaliere, fără inventar funerar sau cu un sărac inventar funerar, a fost atribuit unei populații sedentare și creștine – slavi și români. Există în aceste necropole plane și o serie de morminte care, conform ritualului funerar, ar putea fi atribuite turanicilor, mai mult sau mai puțin creștinați. Ele sunt de orientare nord-sud sau sud-nord și conțin un inventar constând din arme și piese de harnașament.

ASPECTE DE RITUAL FUNERAR ÎN NECROPOLA MEDIEVAL TIMPURIE DE LA ORĂȘTIE- DEALUL PEMILOR X2*

Ioan Marian Țiplic**

Cuvinte cheie: Transylvania, Orăștie, ritualuri funerare, secolele X-XI

Keywords: Transylvania, Orăștie, funerary rituals, 10th-11th centuries

Amplasarea geografică. Cercetările arheologice de la Orăștie-Dealul Pemilor X2 au fost demarate din vara anului 1992¹, fiind cercetate vestigii neolitice și 5 morminte datate în perioada de sfârșit a secolului al X-lea și început de secol al XI-lea². Zona în care se află necropola este situată la E-NE de municipiul Orăștie și la SE de șoseaua Orăștie-Sebeș (DN 7). Punctul numit convențional X2 (45°51' 38.15" N, 23° 13' 08.99" - vezi fig. 1), se situează pe

* Textul reprezintă o reluare și completare a studiului nostru *Early medieval necropolis from Orăștie - "Dealul Pemilor X2". Aspects of funeral ritual*, în: C. Cosma (ed.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st millennium AD. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca, 2007, p. 263-273.

** Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane, Departamentul Istorie, Patrimoniu și Teologie Protestantă, e-mail: ioanmarian.tiplic@gmail.com.

¹ Sabin Adrian Luca, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie - Dealul Pemilor (punct X₁)*, Alba Iulia, 1997 (vezi și harta cu repartizarea punctelor numite convențional X). Rezultatele cercetărilor arheologice în necropola medieval timpurie au fost publicate sub formă de raport, după cum urmează: Z. K. Pinter, S. A. Luca, *Necropola medieval-timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor. Punctul X2 / 1992-93*, în *Corviniana*, I, 1995, p. 17-44; Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, A. Dragotă, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld im Broser Gebiet „Böhmerberg“ / Dealul Pemilor, Ausgrabungsstelle X2 (2. Teil)*, în *Forschungen zur Volks und Landeskunde*, Band 44-45, 2001-2002 (2003), p. 115-129; I. M. Țiplic, Z. K. Pinter, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld in Broos/Orăștie – Böhmerberg/Dealul Pemilor. Fundstelle X2/2001-2004 (3. Teil)*, în *FVL*, Band 49, 2006, p. 17-32; I. M. Țiplic, Z. K. Pinter, *Necropola medieval timpurie de la Orăștie - "Dealul Pemilor X2". 3. Campaniile arheologice din anii 2001-2004*, în *Brukenthal*, II/1, 2007, p. 153-164.

² Z. K. Pinter, S. A. Luca, *Necropola medieval-timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor. Punctul X2/1992-93*, în *Corviniana*, I, 1995, p. 17-44; S. A. Luca, Z. K. Pinter, *Der Böhmerberg bei Broos / Orăștie. Eine archäologische Monographie*. Sibiu, 2001, p. 115-132; Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, A. Dragotă, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld im Broser Gebiet „Böhmerberg“/Dealul Pemilor, Ausgrabungsstelle X2 (2. Teil)*, în *FVL*, Band 44-45, 2001-2002 (2003), p. 115-129.

a doua terasă naturală a Mureșului, cu o altitudine ce variază între 232,50 m și 234,45 și care cu o diferență de nivel de cca. 25 m, domină prima terasă, pe care s-a extins orașul și pe care s-a construit DN 7 la cota de 209,15 m³. Poziția geografică extrem de avantajoasă, ce oferă vizibilitate maximă asupra unui segment important al văii Mureșului, a fost unul din argumentele demarării cercetării arheologice cu caracter sistematic. Această cercetare s-a desfășurat anevoios din cauza unor permanente lipsuri financiare. În ciuda lipsei unei finanțări adecvate – cercetările arheologice fiind posibile datorită unor minime sponsorizări – au existat câteva instituții care, prin generozitatea lor, au permis continuarea cercetărilor arheologice într-una din cele mai importante necropole din Transilvania și ne facem datoria de onoare de a le mulțumi călduros pentru sprijinul necondiționat acordat⁴.

Cercetarea necropolei medievale timpurii din punctul X2 a demarat în anul 1992 prin dezvelirea primelor morminte și a continuat în următorii doi ani⁵, descoperindu-se un total de 9 morminte, după care a urmat o perioadă de pauză de 6 ani, fiind reluată cercetarea abia în anul 2000⁶. Deși desfășurate fără sprijin financiar, cercetările arheologice au fost deosebit de fructuoase⁷, fiind dezvelite până în prezent 71 de morminte de inhumație (tab. 1) cu un inventar funerar bogat⁸.

Din punct de vedere tehnic sunt necesare câteva precizări legate de tehnica de săpătură, de modalitățile de codificare utilizate pentru numerotarea secțiunilor etc. Datorită faptului că necropola medievală timpurie a fost descoperită ca urmare a cercetărilor ce vizau dezvelirea așezării neolitice aparținând culturii Turdaș, cercetarea ei arheologică a fost continuată

³ Z. K. Pinter, S. A. Luca, *op. cit.*, p. 17.

⁴ Mulțumim Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, Primăriei Municipiului Orăștie, Parohiei Romano-Catolice din Deva, Asociației Ortopraxia din Orăștie, Fermei agro-zootehnice Orăștie (în mod special dlui. Rusu) și nu în ultimul rând zecilor de studenți care și-au efectuat practica arheologică în cadrul șantierului școală de la Orăștie.

⁵ Colectivul de cercetare fiind compus la acea dată din dr. Sabin Adrian Luca și dr. Zeno Karl Pinter.

⁶ Noul colectiv de cercetare fiind compus din I. M. Țiplic, dr. Z. K. Pinter, A. Dragotă, M. Căstăian, Maria Emilia Crîngaci.

⁷ Pentru rezultatele din anul 2000 vezi pe larg Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, A. Dragotă, *Das frühmittelalterliche Gräberfeld*, p. 115-129 și ; Ioan Marian Țiplic, Zeno Karl Pinter, *Necropola medievală timpurie de la Orăștie*, p. 153-164.

⁸ Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, A. Dragotă, *Orăștie, jud. Hunedoara, Punct: Dealul Pemilor X2*, în *CCA. Campania 2000*, 2001, nr. 139; Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, M. Căstăian, *Orăștie, jud. Hunedoara, Punct: Dealul Pemilor X2*, în *CCA. Campania 2001*, 2002, nr. 157; *Ibidem*, în *CCA. Campania 2002*, 2003, nr. 135; *Ibidem*, în *CCA. Campania 2003*, 2004, nr. 135.

păstrându-se tehnica de săpătură și numerotarea secțiunilor. Toate secțiunile, efectuate în anii 1993-1994, 2000-2002, ce au dublat spre est magistrala stratigrafică, au avut lungimea de 20 m și lățimea de 2 m, dar începând cu anul 2003 s-a trecut la trasarea unor secțiuni având lungimea de 10 m și lățimea de 2 m, cu martor de 0,5 m între ele.

Situl turdășan a fost abordat prin trasarea unei magistrale, ce în final a măsurat cca. 350 m, necropola medievală timpurie fiind amplasată pe capătul nord-estic al sitului, fapt ce a generat dublarea secțiunilor 1, 3 și 4 ale magistralei pe direcția est-vest. Utilizarea în continuare a secțiunilor cu martor de 0,5 m între ele a fost impusă și de forța de muncă mică de care s-a dispus în fiecare campanie arheologică și cu toate acestea, până în prezent au fost deschise 23 de secțiuni cu un total de cca. 600 mp suprafață dezvelită în cei 7 ani de cercetare a necropolei medievale timpurii.

Din cercetările desfășurate până în prezent, putem spune că avem de a face cu o necropolă în cadrul căreia mormintele sunt organizate în șiruri paralele, lucru caracteristic necropolelor medievale timpurii din prima fază a orizontului Bjelo Brdo⁹. Materialele descoperite în acest punct pot fi încadrate fără dificultate în perioada timpurie a evului mediu transilvănean (prima jumătate a secolului al X-lea și până la începutul secolului al XI-lea), în acest sens existând corespondențe tipologice în mai multe puncte cercetate în spațiul intracarpatic. Încadrarea tipologică și cronologică a necropolei din punct de vedere al cronologiei relative și absolute a fost făcută de Z. K. Pinter și S. A. Luca, fiind vorba de o necropolă caracteristică orizontului Bijelo-Brdo și față de cele afirmate de cei doi autori, pe baza descoperirilor ulterioare anului 1994, au apărut unele materiale ce aduc mai multă exactitate în ceea ce privește cronologia necropolei, cronologie ce trebuie coborâtă până în treilea deceniu al secolului al X-lea.

În spațiul transilvan și bănățean au fost făcute numeroase descoperiri de necropole datate pe baza materialelor descoperite în secolele X-XI: Cluj-Napoca–Str. *Semenicului*¹⁰, Cluj-Napoca–Str. *Plugarior*¹¹, Hodoni–

⁹ M. Vodanović, H. Brkić, Ž. Demo, *Paleostomatološka analiza humanog kraniofacijalnog osteološkog materijala sa srednjovjekovnog nalazišta Bijelo Brdo kod Osijek*, în *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, 37, 2005, 1, p. 251-261.

¹⁰ *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca, 1992, p. 137 (*RepCJ*).

¹¹ *Ibidem*, p. 137; R. R. Heitel, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindrigens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, în *Dacia (N.S.)*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 415.

*Pocioroane*¹², *Simeria Veche-Săulești*, punctul *În Vii*¹³, *Moldovenești*¹⁴, *Pîcliș*¹⁵, *Deva-Micro 15*¹⁶, *Ghirbom-Gruul Fierului*¹⁷, *Alba Iulia-Stația de Salvare II*¹⁸, *Alba Iulia-Str. Arhim. Iuliu Hossu*¹⁹. Mormintele de la est de Tisa și din Banat aparțin unor luptători din a doua generație care au luat contact cu populația locală din aceste zone și cu cultura materială a acesteia²⁰. Inventarul mormintelor din necropolele menționate mai sus caracterizează populația ungară aflată la a doua generație în spațiul panonic; absența săbiilor, coroborată cu tipul evoluat de scărițe, cu talpa arcuită spre interior, sunt elemente care pledează pentru datarea în a doua jumătate a secolului al X-lea.

În ceea ce privește mormintele cu depunere de ofrandă alimentară trebuie spus că ele sunt în număr de 8 dintr-un total de 72 descoperite în intervalul 1993-2006. Dintre acestea doar două au ca piese de inventar alături de vasul borcan și piese de harnașament și arme (M48, M51), iar unul nu are alte piese de inventar funerar în afara vasului, iar poziția vasului este total diferită, fiind poziționat în zona genunchilor și nu în partea superioară a corpului (M20)²¹.

¹² Fl. Drașoveanu, D. Țicu, M. Munteanu, *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*, Reșița, 1996.

¹³ R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 59.

¹⁴ G. Bakó, *Despre structura socială a populației din epoca feudală timpurie de la Moldovenești*, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 337-342.

¹⁵ *Repertoriul arheologic al județului Alba*, ed. V. Moga, H. Ciugudean, Alba Iulia, 1995, p. 147 (*RepAB*); H. Ciugudean, A. Dragotă, *Cercetări arheologice la Alba Iulia-Pâcliș: descoperiri hallstattiene și medievale timpurii (Campania din anul 2000)*, în *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, p. 269-288.

¹⁶ K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p. 84, Abb. 39.

¹⁷ I. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 151-176.

¹⁸ *RepAB*, p. 43; H. Ciugudean (red.), *Catalogul expoziției „Anul 1000 la Alba Iulia – între istorie și arheologie”*, Alba Iulia, 1999, p. 4-16; H. Ciugudean, A. Dragotă, *Catalogul expoziției „Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (secolele IX-XI)”*, Alba Iulia, 2002, p. 10-11.

¹⁹ A. Dragotă, *Istoricul cercetărilor*, în H. Ciugudean, A. Dragotă, *Catalogul expoziției „Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (secolele IX-XI)”*, p. 15.

²⁰ Lipsa monedelor vest-europene din mormintele de tip *honnfoglalás* din zona intracarpatică transilvăneană vine în sprijinul tezei după care primele grupuri de războinici unguri pătrund în această abia în primele decenii ale secolului al X-lea. Pe de altă parte ar putea fi și un argument că asupra Transilvaniei se exercită control militar și politic de către un grup ce nu a fost implicat în campaniile duse de unguri spre vest, grup ce ar putea fi al pecenegilor.

²¹ Vezi mai jos Tab. 1.

Problematica ritualurilor și riturilor funerare practicate într-o epocă istorică este una incitantă dar în același timp controversată²². Istoria secolelor IX-XII în spațiul transilvan este cunoscută în special datorită informațiilor oferite de necropolele descoperite și parțial cercetate²³ încă de la începutul secolului al XX-lea, necropole ce au evidențiat existența în bazinul carpatic transilvan a unui amalgam de influențe rezultat al unui amalgam de populații. Teoria *pânzelor de populație* a lui P. P. Panaitescu reprezintă una dintre încercările – în parte reușite – de a explica coexistența într-un teritoriu geografic restrâns a mai multor grupuri etnice și mai ales interacțiunea la nivel cultural dintre acestea. Totodată analiza descoperirilor a creat și numeroase controverse purtate atât pe tărâmul disputelor științifice, dar mai ales pe cel al politicii. Acesta din urmă a generat impunerea unor *axiome istorice* față de care cercetarea românească trebuia să se raporteze și de la care trebuia să pornească în analizele viitoare.

Una dintre aceste axiome istorice a fost *creștinarea timpurie* și apoi *persistența creștinismului popular* în toate spațiile nord-dunărene și intra-carpatic transilvane. În raport cu acest postulat au fost coordonate toate eforturile cercetării arheologice transilvane cu privire la evul mediu timpuriu, eforturi ce urmăreau demonstrarea existenței unei populații autohtone creștine și superioare din punct de vedere cultural populațiilor alogene. Datorită acestui fapt, cercetările arheologice ce vizau necropolele nu au cunoscut o evoluție constantă, care să ne permită o limpezire a situației etnice pentru perioada istorică menționată. Nu cunoaștem toate motivele care au generat inexistența unor cercetări interdisciplinare complexe și complete în cadrul necropolelor aparținând orizontului cronologic cuprins între secolele IX-XII, dar nu putem menționa nici o necropolă cercetată integral.

Harta descoperirilor arheologice aparținând orizontului vechi ungar - Dörflamm Ib²⁴ – din Transilvania ne relevă concentrarea acestora în zona

²² Recent a fost publicată o nouă încercare sintetică de prezentare a riturilor și ritualurilor funerare din Transilvania în coroborare cu cele din spațiul panonic: A. Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și ritual funerar în Transilvania și în Europa Centrală și de sud-est (sec. IX-XI p. Ch.)*, Alba Iulia, 2006.

²³ Pentru o privire sintetică asupra problemei vezi A. Dragotă, I. M. Țiplic, *Scurt istoric al cercetărilor privind necropolele din Transilvania (sec. IX-XI)*, în *Corviniana*, 6, 2000, p. 126-137 și I. M. Țiplic, *Necropolele medievale timpurii din Transilvania (sf. sec. IX-prima jum. a sec. XII)*, în Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, M. E. Cringaci Țiplic (ed.), *Relații interetnice în Transilvania (sec. VI-XIII)*, București, 2005, p. 133-156.

²⁴ Metchild Schulze-Dörflamm, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken*, in *JahrbRGZM*, 35, 1988, p. 373-478.

saliferă de pe cursul mijlociu al Mureșului, iar ca direcție de pătrundere a călăreților unguri, se impune cea nord-vestică prin Porțile Meseșului, dar nu pot fi scoase din discuție și văile Crișului Repede și ale Căpușului. Această posibilă cale de pătrundere este, de altfel, jalonată și de fortificațiile de la Bologa, Cluj-Mănăstur, Moldovenești și Alba Iulia. Toate acestea coroborate cu descoperirile din orizontul vechi ungar de la Biharea, Cluj, Moldovenești, Lopadea Nouă, Gâmbaș, Alba Iulia indică ca direcție unică de pătrundere în Transilvania calea nord-vestică, iar culoarul Mureșului²⁵ nu poate constitui o a doua cale de pătrundere a maghiarilor timpurii, deoarece nu există elemente databile la începutul secolului al X-lea descoperite în zona de intrare a Mureșului în defileu și pe tot parcursul acestuia²⁶. Stăpânirea ungară s-a stabilit mai întâi în partea de vest a Transilvaniei, cel mai probabil încă din cursul secolului al X-lea, și anume acolo unde se găsea sarea, respectiv, unde trebuiau asigurate căile de transport a sării, deci zona Someșului Mic²⁷.

Mormintele acestui orizont cultural sunt caracterizate de existența exclusivă a inumației și a unui inventar mixt, ce atestă o populație încă necreștinată în cea mai mare parte. Inventarul funerar constă din piese de armament (săgeți, topoare), de harnașament (scărițe, zăbale), podoabe și ceramică. Mormintele sunt orientate V-E, cele de bărbați fiind de trei tipuri:

- a. de războinici – călăreți - morminte în care găsim podoabe, piese de harnașament, tolbă cu săgeți, eventual sabie, oasele calului;
- b. de războinici pedestri – morminte ce conțin doar podoabe și vârfuri de săgeți depuse în mănunchi;
- c. de oameni de rând – morminte fără inventar.

Mormintele de femei sunt și ele de două tipuri: cu ofrandă animală și vegetală depusă în vas ceramic situat în zona capului, și morminte fără această ofrandă, cu inventar din podoabe de bronz și pastă ceramică.

Apariția vasului cu ofrandă alimentară în mormintele aparținând orizontului cronologic anterior secolului al XI-lea reprezintă un fapt obișnuit și poate fi legat

²⁵ K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p. 84.

²⁶ Z. K. Pinter, *Spada medievală din mormântul de călăreț de la Deva. Considerații tipologice și cronologice*, în *Sargetia*, XXV, 1992-1994, p. 240, n. 34.

²⁷ K. Gündisch, *Autonomie de stări și regionalitate în Ardealul medieval*, p. 37. Pentru o interpretare a bibliografiei de limbă română și de limbă maghiară privind tematica vezi și E. Gall, *Analysis and comparison of burial customs in the 10-11th century in the Transylvanian basin, Crișana and Banat*, în *Dacia (N.S.)*, 48-49, 2004-2005, pp. 334-454; Idem, *Burial customs and the problem of 10 th century culture groups in the Transylvanian basin*, în *ActaArchCarp*, 2010, p. 277-327.

de lipsa unui creștinism generalizat în rândul populațiilor situate în afara graniței celor două entități politice care își disputau controlul asupra Câmpiei Panonice: Imperiul Bizantin (exponent al creștinismului de rit răsăritean) și Regatul German (exponent al creștinismului de rit apusean). Încercările de creștinare a populațiilor nord-dunărene și din Câmpia Panonică au eșuat atâta timp cât ele nu au fost cuprinse într-o formă de organizare politică stabilă. Ulterior apariției statului bulgar și a celui maghiar, impunerea creștinismului a fost accelerată și în timp relativ scurt, acesta a devenit singură religie a populațiilor slavo-bulgare, romanice, vlaho-bulgare, slave, maghiare. Depunerea de ceramică (ca recipient pentru ofrande alimentare) în interiorul mormintelor a fost considerat un atribut al arealului cultural specific populațiilor slave în perioada de final a migrațiilor și de început de ev mediu în spațiul central și sud-est european. C. Cosma, analizând problematica, concluzionează că orizontul necropolelor databile în prima jumătate a secolului al X-lea în care avem morminte cu vas ceramic în inventarul funerar, aparțin primului val de unguri stabiliți în special în zona Tisei superioare²⁸. Pe de altă parte, rezultă destul de clar din analiza descoperirilor din afara arealului controlat de unguri în prima jumătate a secolului al X-lea, că practica depunerii de ceramică ca și recipient pentru ofranda alimentară este una mult mai răspândită în zona populațiilor slave.

Analiza necropolelor aparținând secolului al X-lea din bazinul carpatic reflectă tocmai slaba pătrundere a creștinismului în rândul populației, lucru evidențiat de ritualurile de înmormântare „păgâne”. În cadrul acestor credințe păgâne depunerea de ofrandă alimentară în recipiente ceramice reprezintă o practică comună. În secolele anterioare sec. X, avem atestată depunerea de ofrandă alimentară în special la populația germanică a goților; în cadrul culturii Sântana de Mureș, ritualul funerar presupunea depunerea unui număr mare de vase cu ofrande la picioarele și capul defunctului. Această practică a dispărut odată cu impunerea practicii incinerăției pentru ca, începând cu sf. sec. IX, să se reimpună, dar modificarea majoră constă în faptul că defunctul era însoțit pe drumul de „trecere” doar de un vas ce conține ofrandă alimentară.

Simbolistica depunerii vasului cu ofrandă are destul de multe explicații posibile, toate pornind de la interpretarea ca semn al credinței în viața de dincolo. Tocmai în acest sens considerăm că trebuie avut în vedere și aspectul următor: *vasul* este sânul matern, uterul în care se zămisleşte o nouă naștere;

²⁸ C. Cosma, *Funerary pottery in Transylvania of the 7th-10th centuries*, Cluj-Napoca, 2011, p. 42 (sunt luate în considerare doar 9 necropole datate între mijlocul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea - vezi Map. 7 și Tab. 32, p. 43).

conține, sub diferite forme, elixirul vieții, iar faptul că este depus fără capac indică o receptivitate la influențele cerești²⁹.

Modalitățile de depunere a vasului reflectă la rândul lor diferențele de percepție mitologică în rândul populațiilor din spațiul danubiano-panonic. O analiză a acestui aspect a reliefat existența a două tipuri de depunere în mormânt a vasului cu ofrandă alimentară:

- vasul depus în zona picioarelor – situației specifică necropolelor situate la vest și nord de Dunăre

- vasul depus în zona capului sau a umerilor – situație specifică necropolelor din nordul Câmpiei Panonice și în bazinul Dunăre – Tisa³⁰.

Analiza depunerii vaselor cu ofrandă alimentară în necropolele din Transilvania relevă faptul că în necropolele de la Alba Iulia – Stația de Salvare, Blandiana A, depunerea de vas ceramică s-a făcut în zona picioarelor³¹, iar la Orăștie-Dealul Pemilor X2 cu o singură excepție (M20) toate vasele sunt depuse în zona capului sau în zona umerilor³². Existența acestei diferențieri naște automat întrebarea: de ce există o diferență? Să fie vorba doar de o percepție diferită asupra mitologiei în cadrul a două comunități (diferite poate chiar etnic) sau avem de a face cu o modificare a ritualului de înmormântare în cadru aceleiași populații, modificare indusă de contactul prelungit cu o altă populație? În opinia noastră aceste întrebări rămân deocamdată fără un răspuns cert, putându-se spune că avem de a face cu o populație sau populații care au aproximativ același orizont mitologic, populații „păgâne” necontaminate de creștinism.

Opinia lui Al. Madgearu privitoare la existența în partea sud-vestică a Transilvaniei a unei puternice influențe culturale dinspre sudul Dunării de jos³³ poate fi acceptată în contextul analizei practicilor funerare din necropolele de la Alba Iulia - Stația de Salvare, Alba Iulia - Izvorul Împăratului, Orăștie Dealul Pemilor X2, Orăștie Dealul Pemilor X8, Blandiana A, Ciumbud, Sebeș, Sânbenedic. Viziunea sa despre situația cultural-politică din prima parte a secolului al X-lea în spațiul sudic transilvan diferă de ceea din lucrările

²⁹ J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, III. P-Z, București, p. 429.

³⁰ S. Tettamanti, *Temetkezési szokások a X – XI. sz.-ban a Kárpát-medencében*, în *Studia Comitatus*, Szentendre, 3, 1975, p. 104.

³¹ A. Dragotă, *Rit și ritual funerar în Transilvania*, p. 118.

³² I. M. Țiplic, Z. K. Pinter, în *FVL*, 49, 2006, p. 21 sqq.

³³ Al. Madgearu, *Salt trade and warfare: the rise of the Romanian-Slavic military organization in early medieval Transylvania*, în Fl. Curta (ed.), *East Central and Eastern Europe in the early Middle Ages*, Ann Arbor, 2005, p.103-120.

lui K. Horedt³⁴ sau mai nou de opinia exprimată de Z.K. Pinter³⁵, conform cărora elementele culturale de sorginte slavă sunt datorate prezenței politice a moravienilor în spațiul salifer transilvan. Credem că ar fi greu de presupus existența unui centru de putere moravian (sau chiar mai multe) în preajma unui așezări cu rang de capitală precum Alba Iulia, controlată de altă entitate politică. Este mult mai plauzibil - și analogiile la inventarul din necropolele menționate mai sus cu inventar similar din zona limitrofă celor două maluri ale Dunării mijlocii o susțin - că în zona Alba Iulia a funcționat un centru de putere bulgar ce a fost distrus odată cu pătrunderea în partea de nord-vest și ulterior spre sud-vestul Transilvaniei a unor grupuri aflate sub controlul ungurilor.

Analiza artefactelor provenite din necropolele de la Cluj, Gâmbaș și apoi Alba Iulia, Orăștie, Deva ilustrează existența a două momente, două etape de pătrunderea a unui ritual funerar specific spațiului panonic în a doua jumătate a secolului al X-lea.

Existența în cadrul aceleiași necropole – la Orăștie sigur și probabil și la Alba Iulia - a celor două modalități de depunere a vasului cu ofrandă alimentară (la cap și respectiv la picioare) ar putea îndreptăți ipoteza după care avem de a face cu un proces de amestec de populației și implicit de un import de aspecte noi de ritual funerar. Mergând mai departe pe tărâmul ipotezelor trebuie să ne întoarcem la o mai veche ipoteză referitoare la identificarea zonei în care a avut loc confruntarea dintre armata lui Ștefan I și cea a lui Gyla cel Tânăr³⁶, zonă posibil a fi în apropierea municipiului Orăștie, pe platoul Rompoș unde se află și necropola. Existența necropolelor de la Deva Micro 15 și cea de la Orăștie, coroborat cu faptul că descoperirile de la Simeria Veche și Hunedoara – Dealul Comorilor aparțin în întregime secolului al XI-lea și nu au elemente legate de secolul al X-lea, ar putea sugera o pregătire a campaniei împotriva lui Gyla, pregătire ce a inclus trimiterea unor componente de populație cu atribuții în deschiderea drumului armatei regale dinspre Banat către „ducatul”/teritoriul lui Gyla. Astfel putem explica existența acestor două

³⁴ K. Horedt, *Siebenburgen im fruhmittelalter*, passim.

³⁵ Z. K. Pinter, *Neue mittelalterliche Gräber der Ciumbrud Gruppe aus Broos / Orastie, Fundstelle Böhmerberg / Dealul Pemilor X8*, în N. Boroffka, T. Soroceanu, *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropas. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Rahden, 1999, p. 313-330.

³⁶ I. M. Țiplic, *Necropola medieval timpuriu de la Orăștie – dealul pemilor X2 (Hunedoara) și bătălia dintre Ștefan I și Gyla-Gyula*, în *Analele Antim*, I, Chișinău, 1999, p. 150-153.

comunități cu afinități culturale puternice dinspre Câmpia Panonică, situate la nici 30 km distanță de centrul „ducaturii”/teritoriului lui Gyla, în cadrul căruia practica funerară prevedea folosirea unui ritual ce impunea așezarea vaselor la picioare, spre deosebire de cei din Câmpia Panonică ce foloseau cu precădere depunerea vaselor în zona capului.

Această ipoteză rămâne să fie validată sau nu de cercetările viitoare asupra practicilor funerare la populația din întreg Bazinul Carpatic.

Nr. crt.	Nr. mormânt	Piese de inventar funerar		
		Podoabe	Piese de harnașament și armament	Ceramică
	M20	-	-	Vas (urcior)
	M24	1 brățară + 1 inel + 2 cercei + 1 pandantiv	-	Vas-borcan
	M34	2 brățări + 2 cercei	-	Vas borcan
	M38	2 brățări + 1 pandantiv + 1 cercel	-	Vas borcan
	M47	1 brățară	-	Vas borcan
	M48	-	1 tolă + 7 săgeți + 2 scărițe + 1 zăbală articulată + 1 cataramă + 3 verigi	Vas borcan
	M51	-	-	Vas borcan
	M57	-	2 scărițe + 1 zăbală articulată	Vas borcan

Tab. 1. Morminte cu depunere de ofrandă alimentară

Descrierea mormintelor cu depunere rituală a unui vas ceramic:

M.20 – descoperit în S28, caroul 9, - 0,62 m; aparține unui copil, probabil de gen feminin. Inventarul funerar constă dintr-un vas ceramic depus lângă femurul stâng, vas ce a fost recuperat parțial datorită stării precare în care se afla.

M.24 - descoperit în S30, -0,81; scheletul s-a păstrat într-o stare de conservare proastă. Inventarul funerar constă dintr-o brățară (cu capete ascuțite) aflată pe antebrațul drept în apropierea încheieturii cotului, un inel

simplic pe mîna stîngă, un pandantiv (clopoțel) deasupra bazinului, 2 cercei și un vas-borcan în partea stîngă a capului.

M.34 - descoperit în S34, -0,78; scheletul s-a păstrat într-o stare de conservare relativ bună. Inventarul funerar constă din 2 brățări aflate pe antebrate în zona încheieturii palmei, 2 cercei simpli (nerecuperabili datorită stării foarte proaste de păstrare) și un vas ceramic depus în zona parietală stîngă.

M.38 - descoperit în S36, -0,72; scheletul s-a păstrat într-o stare de conservare proastă. Inventarul funerar constă din 2 brățări aflate pe antebrate, 1 pandantiv (ciupercă) pe clavicula dreaptă, 1 cercel simplu în partea parietală dreaptă, 1 vas ceramic depus în partea stîngă a pieptului.

M.47 - descoperit în S40, -0,70; scheletul s-a păstrat într-o stare de conservare proastă. Inventarul funerar constă din 1 brățară din sîrmă împletită aflată pe antebrațul drept în zona încheieturii palmei, un vîrf de săgeată înfipt în calota craniană, 1 vas ceramic depus deasupra humerusului stîng.

M.48 - descoperit în S41, -0,98; scheletul s-a păstrat într-o stare de conservare proastă. Inventarul funerar constă din 1 vas ceramic depus în partea dreaptă a capului, 1 tolă cu 7 vîrfuri de săgeată așezată în zona dintre articulația cotului stîng și articulația genunchiului stîng, 1 zăbală articulată așezată în apropierea labei piciorului drept, 2 scărițe de cavalerie depuse pe labele picioarelor, 3 verigi circulare, 1 cataramă de harnașament.

M.51 - descoperit în S45, -0,97; scheletul s-a păstrat într-o stare de conservare proastă. Inventarul funerar constă din 2 brățări aflate pe antebrate în zona încheieturii palmei, 1 șirag de mărgel din ceramică dispus semicircular în partea superioară a cutiei toracice, 1 vas ceramic cu două torți depus în partea dreaptă a capului.

M.57 - descoperit în S46, -0,92; scheletul s-a păstrat într-o stare de conservare proastă. Inventarul funerar constă din 1 zăbală articulată, 2 scărițe de călărie, 1 vas depus în partea dreaptă a capului.

EARLY MEDIEVAL NECROPOLIS FROM ORĂȘTIE - *DEALUL PEMILOR X2**. ASPECTS OF FUNERAL RITUAL

Abstract

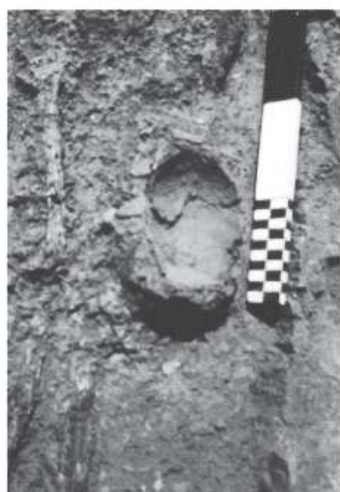
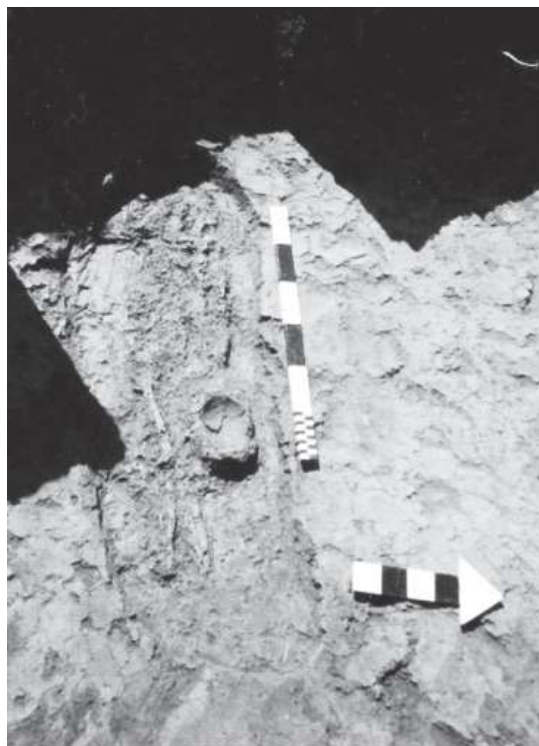
The archaeological researches in Orăștie - *Dealul Pemilor X2* started during the summer of 1992; there were researched Neolithic vestiges and 5 graves dating from the end of 10th century and beginning of 11th century. The area where the necropolis is located lies East-Northeast of Orăștie and Southeast of the Orăștie - Sebeș National Road (DN 7). The unconventionally named point X2 is situated on the second natural terrace of the Mureș River at a height that varies between 232.50 m and 234.45 m, which is 25 m upper than the first terrace where the town has been extended and the DN7 has been constructed (at the elevation of 209.15 m).

The analysis of the necropolises dating to the 10th century within the Carpathian basin reflects the weak influence of Christianity among the population; this is also reflected by the “pagan” funerary rituals. The food offering in ceramics recipients was a common practice for the pagan believes. Before 10th century, the food offering is attested especially at the German population – the Goths; within the Sântana de Mureș culture the funeral ritual implied placing a great number of vases with food offerings at the feet and at the head of the dead person. That practice had disappeared once the inhumation practice was asserted, but it reappeared by the end of 11th century, when a small modification was noticed, namely the fact that the dead body was accompanied during his “passing away” only by a single vase that contained food offering.

There are a lot of possible explanations for the meaning of the food offerings; all these explanations start from interpreting them as a sign of faith in life beyond death. This is why we have to take into consideration the following aspects, too: the vase stands for the maternal chest, the uterus in which a new life is procreated; it also contains under different forms the life elixir, and the fact that the vase has no lid indicates a certain receptivity to the celestial influences.

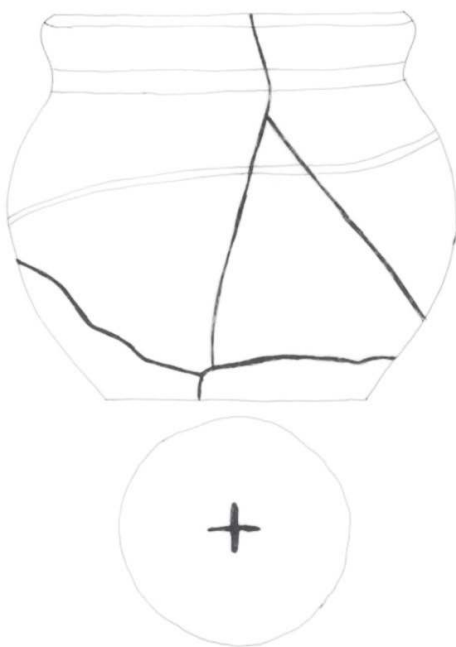

Fig. 1. Ortofotoplan - Orăștie "Dealul Pemilor X2"

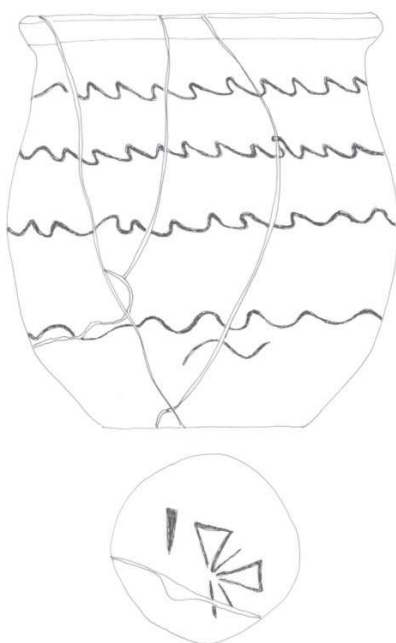

Fig. 2. Orăștie "Dealul Pemilor X2": M20

Fig. 3. Orăștie "Dealul Pemilor X2": M24

Fig. 4. Orăștie "Dealul Pemilor X2": M27

Fig. 5. Orăștie "Dealul Pemilor X2": M38

Fig. 6. Orăștie "Dealul Pemilor X2": M47

Fig. 7. Orăștie "Dealul Pemilor X2": M51

DĂBÂCA (DOBESCHDORF, DOBOKA):
THE NECROPOLIS AROUND THE CHURCH IN
A. TĂMAȘ' GARDEN.
SOME IDEAS ON THE DEVELOPMENT OF DĂBÂCA HABITAT

Erwin Gáll*

Keywords: Dăbâca, early Middle Ages, churchyards, fortress, settlements

Cuvinte cheie: Dăbâca, evul mediu timpuriu, cimitire, fortăreață, așezări

The village of Dăbâca, the former center of the same-named county, is situated at 30 km N-W from Cluj-Napoca, on the steam of Loana which flows into the River of Someșul-Mic at a distance of 10 km eastern¹. Part of Muntele Mare (529m altitude) (Fig. 1), on the southwestern side of the village towards the steam valley made the area narrowed and settled the key-point of the valley within these gorges (Pl. 1; Fig. 1.a-b). By its part through the length of the valley between the two hills, the road made unexpectedly a narrow curve by the middle of the village. The early medieval fortresses of Dăbâca complex lays along this territory which is closed by the valley curve. The two hills diminish their altitude towards N-W².

The fortress shape may be compared with a rounded peak with a sharpen angle toward N-NE. Its two flanks made a slope of 20-25° that is very easy to be defended. The early Medieval Ages the fortress was built there, and on a small scale, a system of settlements and, respectively, more churches together with the churchyards around them have been examined. (Fig. 1. a-c)

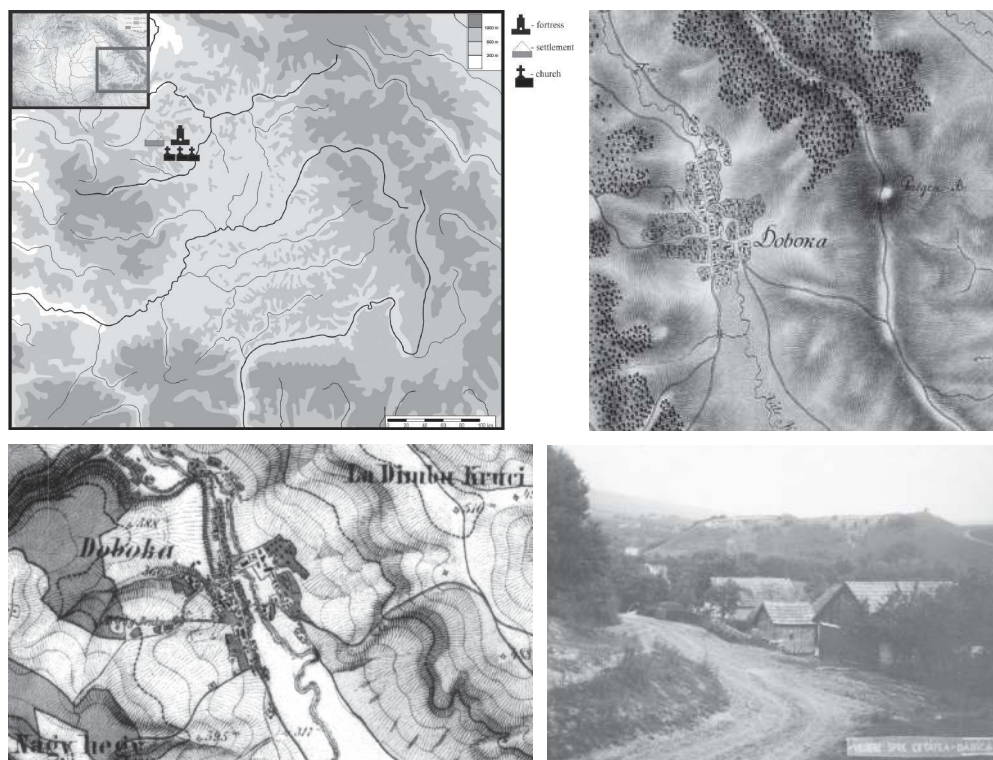
---

* Institutul de Arheologie Vasile Pârvan al Academiei Române, București, e-mail ardarichus9@yahoo.com.

¹ Hodor 1837.

² The first to mention the destroyed fortress was János Könyöki. Könyöki 1906, p. 292.

Fig. 1 a-d. Dăbâca and his position in Transylvanian Basin. Dăbâca on the 1st and the 2nd topographical surveys³, the I-III areas, respectively, as seen from north-west direction (1964)

I. An introduction in the history of Dăbâca site researching

The Magyar early Medieval Ages historiography and archaeology from the 20th century generally thought that the ground-wood fortress of Dăbâca had been built either in the 10th century or during the age of Stephen I (consecrated in 1083), around 1000 and its building was attached to the leader Dobuca (he seemed to have been the first county head), who defeated Gyla and was mentioned in a unique narrative source⁴. The lamented István

³ Josephinische Landesaufnahme (I) and Zweite oder Franziszeische Landesaufnahme (II).

⁴ Anonymus: *Sunad f. Dobuca nepos regis*. SRH. I. 50. Gy. Györffy considers that Dăbâca existed yet in the 10th century and its name comes from Doboka, the first county head of Stephen I, the son of whom, Sunad in Latin (Csanád) would have defeated Ahtum later (the name of the locality of Csanád comes from him; Cenad). Györffy 1987, p. 66–67; Bóna

Bóna was the most preoccupied researcher with that subject, beginning with a note inside György Györffy's article in 1970, and with Transylvania history after⁵. However the fortress of Dăbâca is amazingly only mentioned without any other details⁶ within his synthesis on the Arpadian age fortresses, from 1994, which was republished in 1998. But he clearly specified in the above mentioned works that such fortresses, as like in other Central and Eastern Europe regions, may be attached to the royal authority construction which was represented by the county/*comitatus* institution and by *comes*, respectively. His work from 2001 on Dăbâca fortress within which he specified that the churches (and necropolises consequently) could not be dated at the beginning of the 11th century⁷, is more precise and conclusive.

The interpretation was different in the Romanian archaeology. Based on Anonymous (chapters 24-27)⁸ which describes the Carpathian Basin conquest in the 10th century in the troubadours and trouveres' epoch specific style, the Romanian archaeology and historiography date the first phase of the fortress utilization at the end of the 9th century. Also they took Gelou (Gyalu in the Magyar interpretation) for the real leader of the Vlachs (Walachians) and Slaves at the end of the 9th century⁹.

Before assuming the proper analysis, we may specify that unfortunately, the archaeological diggings that became in 1964, started under an old look. *Historical* conclusions were drawn before an attentive and rigorous analysis of

---

1970, foot note 316. Such an interpretation was also known by the Magyar historiography as it is the same in the Hóman–Szekfű synthesis in inter-war time Hóman, Szekfű 1935, vol. I., p. 211. Contrary to that opinion, Károly Tagányi, László Réthy and József Kádár, in the monograph concerning *Szolnok-Doboka County* consider that name as deriving from the old Slavonic *dluboku*, *duboka* (Tagányi et al. 1900, I, p. 320.). The archaeological site of *Dăbâca* was synthetically presented also by E. Benkő in concordance with the time discoveries; he stressed that the first phase had ended with pendants of *Darufalva* type dated at the balance of the 10-11th centuries. Benkő 1994, p. 169.

⁵ Bóna 1988, p. 225.

⁶ Bóna 1988, p. 34.

⁷ *Dobokavár többször átépített kisméretű (9 és 14 m hosszú) templomairól egyelőre csak azt tudni vagy sejteni, hogy egyik sem korábbi a XI. század közepénél, vagyis nem államalapítás koriak.* Bóna 2001, p. 90.

⁸ According to Alexandru Madgearu's last analyses, *Gesta Hungarorum* was probably written by the former notary of Béla III (1172-1196), at the beginning of the 13th century. An excellent analysis regarding Anonymus is to be found also in László Veszprémy's study. Madgearu 2009, p. 179-180; Veszprémy 2000, p. 548-549.

⁹ Anonymus mentions the fortress of Dăbâca. Bóna 1998, p. 20.

the archaeological material so that to find out, first of all, strict archaeological reasons. Such a trend is based on a much older reason that comes from the real past and development of archaeology, especially of the medieval one: ever since its beginning the archaeology as an auxiliary science of history was destined to motivate the information from the narrative sources, and to correlate the written events with the archaeological discoveries. As a conclusion, the archaeological discoveries played for stressing the reasons that assert the data from the written sources, and had to be in the written source service¹⁰, an erroneous method that has been perpetuated till nowadays. That error was assumed and even developed by the archaeologists from Dăbâca, who hastened after less than four years of the site researching¹¹ (that included the *ground fortress*, the *civil settlement* with hovels, workshops, graves, respectively, necropolises vestiges) to state Dăbâca for Gelou's political-military center, falling in an almost unprecedented historicizing of an archaeological situation, without any scientific reasons for such an interpretation. But we would not aim to impartiality without considering the black years almost like in Orwell's works, of the Romanian national-communism that may explain in a certain measure the historicizing conclusions of the archeologists there¹². Iurie Stamati notices a similar development in his article on the 5th–7th centuries researching in the Soviet Socialist Republic of Moldavia and the Republic of Moldavia after, but in the opposite direction: due to the politics meddling in the history writing, there are striking resemblances among the reasons of some interpretations turning up (in the former Republic of Moldavia, a Soviet power till 1989)¹³.

The case of Dăbâca aroused immediate and later reactions. As we have already noted, István Bóna criticized the article from 1968¹⁴, and included it much later, without a large debate, within the early Arpáadian age system of fortresses (the 11th century)¹⁵.

But the more dour attack came from Romania soon after the national-communist regime from Bucharest changing. In 1991, an article of Radu Popa

¹⁰ See Young 1992, p. 135-147.

¹¹ The first archaeological researches at Dăbâca were initiated by Márton Roska, but the researches and their publishing belong to Károly Chrettier who made the first topographic survey and diggings in 1942. Chrettier 1943, p. 115-117.

¹² See also Madgearu 2008, p. 63-71.

¹³ Stamati 2002, p. 185.

¹⁴ Bóna 1970, p 191-242, footnote 315.

¹⁵ Bóna 1998, p. 34.

harshly attacked Stefan Pascu, the archaeologist in charge at Dăbâca, and called him an “amateur” and his work a “romantic” and “negligent” one, with a mention on “the carelessness in making assertions without the security given by proves”¹⁶.

Nevertheless, with some exceptions¹⁷, the stereotypy that the village of Dăbâca dates since/in the 9th century mainly and, much more serious, that it could be attached to the “great” *confrontations between the so-called Tuhutum’s army and Gelou* took deep root, and so a classic example of *gemischte Argumentation*¹⁸ is maintained within the scientific consciousness.

At the end of this short analysis of the researching phase we may note: 1. the case of Dăbâca perfectly illustrates the historical perception, conception and vision as being under the influence of varied scientific and non-scientific factors on the researching in different periods of the 20th century; 2. until now the historical-narrative and linguistic data played the main role in the site of Dăbâca interpretation, while, for different reasons, the archaeology had only an auxiliary role and was blamed to offer a set of complementary reasons to different historical theories¹⁹; 3. Scientific-political, political and supposedly personal interests and careerist considerations all played a part or worked as the driving forces behind the start of the excavations in *Dăbâca* in the 60’s. It may also explain that later, as the results were not satisfactory from the given point of view, the starting pace of research slackened and gradually phased out. The last excavation in 1986 was led just by a one archaeologist, Petru Iambor and the results was only the excavation of eight graves, representing the disinterest shown towards the site in the 80’s.

¹⁶ Popa 1991, p. 159, 165, footnote 51.

¹⁷ Horedt 1986, p. 127; Rusu 1998, p. 5-19; Madgearu 2001, p. 162; Curta 2002, p. 273-274.

¹⁸ The expression *gemischte Argumentatio* from the German archaeological speech, means a method in archaeology (quasi-general in the early Medieval Ages archaeological researching in Romania and almost in all eastern European countries), according to which the archaeological discoveries or phenomena are relied on other archaeological data or assumptions, and historic data (in very numerous cases), or on different historical theories. But within the European philosophy based on the doubtless specific features of cognition, since Aristotle *comparing*, *joining* and *confronting* different categories or types of things are possible only in limited conditions. It means for archaeology that the historic data and the archaeological facts joining may be made only when the archaeological discoveries are surely dated; if not, an uncertain thing is to be demonstrated through other uncertain data. Niculescu 1997, p. 63-69; Bálint 1995, p. 246-248; Brather 2004, p. 517-567.

¹⁹ See for such an attitude: Niculescu 1997, p. 64

Unfortunately the past political manipulations have had a great 'career' in national-communist Romania,²⁰ and *Dăbâca* is a sad symbol of this.

II. Necropolis from Dăbâca-A. Tămaș' Garden researching phase (Pl. 3-6)

The investigation of the south-eastern corner of the local terrace at Dăbâca began in the summer of 1966, the place being called "*Incinta IV*" (the Area IV) by the researchers there. Nearby the Orthodox Church functionally also today as always, on the same point within Alexandru Tămaș' garden; this plot of land presented a slight elevation with visible signs on its surface of stones and a building vestiges.

Firstly, a column of 4x3 m was dug nearby the north-eastern corner of A. Tămaș' house to verify if a churchyard could be there. Some burial graves were discovered (1-10) then. In 1966 summer a section of 14x2 m carrying number I (S. I) was also dug towards N-S, nearby the above mentioned elevation, at about 50 m distance from the house of the mentioned owner, two deepened in ground dwellings having been identified²¹.

In September 1966 the Section II (S.II) was also examined; it is of 11.5x1.5m on north-south direction, perpendicularly on the 1st column and the northern wall of A. Tămaș' house. A surface of 3 m was not dug for a still unknown reason, between the 1st Column and Section II. The same distance of 3m was also not dug between the 16th and the 19th graves, the reasons being unknown too. Following the investigations the graves 11-28, 61 (between m 4.5 and 15.8), and 29-37, respectively, were brought into relief. Three walls were also identified. The first two ones represented probably the walls of another church while the third one was surely the altar of another church. There were open some columns in the west-eastern walls to watch the graves 30-32, 35-37.

Section II was partly uncovered during the next year archaeological campaign, 1967, in the northern part between m 19 and 29, beginning with a watching column for the church altar²², in the eastern wall of Section II, and

²⁰ In this aspect one cannot cite enough Radu Popa's criticism from 1991.

²¹ I would not deal with these discoveries here, but I would confine myself to remember that according to the digging authors, within the reference material from MNIT, ceramics dating from the 9-11th centuries (!) were discovered there.

²² It is very important to note that the term of *altars* does not appear in the written primary reference or the illustrated part, as we shall find it later at Petru Iambor. Iambor 2005, Pl. LXII.

a column of larger dimensions (10x14 m) where the nave of the church²³ was identified, as well as 23 graves *in situ* (graves 28-60).

Within the year 1980 another digging was undertaken but we have no data on it except for a coin which was mentioned as coming from the hovel N° 1/1980. Unfortunately, even Petru Iambor's work of synthesis does mention but the church plan which is erroneously presented, and more than this, the author puts the reader on the wrong track by erroneously presenting the examined sections and columns numbering. I could infer from the respective plan the mark of some (four maybe?) graves which had been examined in 1980²⁴.

III. Description of graves

Grave 1

Aspect: W-E. Depth: 20-25 cm. The adult skeleton was laid on back, the skull fell to right, and the inferior part of the corpse didn't remain. The grave was deranged that part. The arms were put against the corpse (position I.). The skeleton remained length: 90cm.

No inventory.

Grave 2

Aspect: W-E. Depth: 40-50 cm. The adult skeleton was laid on back, and only it was deranged. The arms were put against the corpse (position I). The skeleton measured length: 175cm.

Funeral rite: up the skull they put a stone (34x20 cm), and another one, respectively, by the left shoulder.

Inventory: An anonymous, indefinable coin from the 12th century. Diameter: 1.0 cm. MNIT. N. 97934. (Pl. 9.1)

Grave 3

Aspect: W-E. Depth: 65 cm (skull)–75 cm (the rest of the skeleton). The adult skeleton was partly deranged by Gr. 9, on left toward north; the remained corpse: up the pelvis. The right forearm does not remain. It deranged grave N° 5.

Funeral rite: there were observed two stones which had been laid on the left part of the skull and at the right shoulder.

Inventory: three bronze ear-rings S shaped; their position in the grave is not specified. The Museum collection registered only two of them.

²³ And not of the *churches* as it appears at Iambor 2005, p. 187-19.

²⁴ Iambor 2005, Pl. LXII.

A hair ring with an S shaped extremity. A large part of its end is broken. 1. Diameter: 1.75×1.9 cm; 2. the breadth of the extremity in the shape of S: 0.3 cm. M.N.I.T. F. 13617 (Pl. 8.1)

A hair ring with an S shaped extremity. Even if the end of it is broken, two grooved by incision lines could still be noticed. 1 Diameter: 1.9×1.6 cm; 2. the breadth of the extremity in the shape of S: 0.3 cm. Weight: 0.65 g. Amount of Ag: 750 ‰. MNIT. F. 13618. (Pl. 8.2)

Grave 4

Aspect: W-E. Skeleton of a child. Depth: 50 cm. It partly deranged grave N° 5. No inventory.

Grave 5

A rummaged child skeleton, part of the bones being nearby the skull of grave N° 3. The skull and the other bones are at 40 cm in depth.

No inventory.

Grave 6 A-B

Aspect: W-E. Depth: 22 cm. The skeleton was partly deranged when the foundation of a modern building was dug there, the inferior limbs bones being cut and drawn out. At the moment of digging the grave Gr. 6A another grave was deranged the skull of which was put in the western end of the grave pit. The arms were laid along the corpse (position I.).

No inventory.

Grave 7

Aspect: W-E. Depth: 40 (skull)-45 (rest of the skeleton) cm. The infant's skeleton was laid on back, the skull fell to left, the upper part of the corpse being deranged. The skeleton measured length: 120 cm.

Inventory: two hair bronze rings, with an S shaped the extremity. The Museum collections registered only one of them, but even that one was not to be identified the present time. The hair bronze rings drawing remained as a plan that we have processed.

A hair ring with an S shaped extremity, large diameter. 1 Diameter: 2.8×2.4 cm. MNIT. F. 13626. (Pl. 8.8)

A hair ring with an S shaped extremity, average diameter. 1 Diameter: 2.2×2.2 cm. Not registered. (Pl. 8.9)

Grave 8

Aspect: NW-SE. Depth: 60cm. The infant skeleton remained up to the knees, the skull fell to right. The arms were laid along the corpse (position I.). Tombstones flanked the corpse. It remains to answer the question whether such a think belongs to the rite or the stones were an integral part of the church fence.

No inventory.

Grave 9

Aspect: W-E. Depth: 75 cm. The skeleton deranged partly the grave N° 3. There were identified stone blocks up the skeleton that dated from the modern era (?) in the digging authors' view.

No inventory.

Grave 10

Aspect: W-E. Depth: 30 cm. It was cut on a side by a modern grave. The adult skeleton was laid on back and the skull fell to left.

No inventory.

Grave 11

Aspect: W-E. Depth: 90 cm. An adult skeleton, the skull fell on the right side. Length up to pelvis: 85 cm. Over the pelvis there were lots of rummaged stones that obviously proceeded from another grave.

No inventory.

Grave 12, Grave 12A

Aspect: NE-SW. Depth: 80 cm. The infant skeleton was laid on back. It is a subsequent grave to grave N°. 11, over the bones of which the right hand bones of Gr. 12 were discovered. The skeleton remained in a very good repair.

Funeral rite: the skeleton was surrounded by two tombstones.

The pelvis from Grave 12 is on the breast of an older corpse in grave 12A that 12 superposed and made its skull slide deeper. In the pelvis zone of Gr. 12 a coin which probably provided from Gr. 12A was discovered.

Inventory:

1. *An anonymous coin H100* from the 12th century. 1. Diameter: 1.2 cm.
2. Weight: 0.298 gr. MNIT. N. 97932 (*Pl. 9.2.*)

Grave 13

Aspect: W-E. Depth: 115 cm. More stones and a feudal brick were amassed around the bones cluster (at a depth of 67-90 cm).

Grave 14

Aspect: NE-SW. Depth: 87 cm. It is an adult skeleton which was deranged in the upper right side. The skull was *in situ* but only partly preserved.

No inventory.

Grave 15

A bad preserved skull *in situ*, together with some deranged bones. Depth: 100 cm.

Inventory:

An anonymous silver coin H102. 1. Diameter: 1.2 cm. 2. Weight: 0.269 gr. MNIT. N. 97933 (*Pl. 9.3*).

Two hair rings, one of them with the S shaped broken extremity, and a simple one; both of them were discovered near the skull. They were registered in the Museum collections, but neither of them could be identified till now. The rings drawings were kept in a plan which I have processed.

A simple hair ring, with a large diameter. 1. Diameter: 3.1×3.1 cm. MNIT. F. 13619. (*Pl. 8.10*).

A hair ring with the S shaped extremity; the end is largely broken. 1 Diameter: 1.4×1.3 . F. 13621 (*Pl. 8.11*).

Grave 16 A-B

Two skulls at a depth of 100 cm.

Inventory: a simple hair ring which was identified on the left temple. The simple hair ring drawing was kept in a plan that I have processed. 1. Diameter: 2.2×1.8 cm. I haven't found its registering. (*Pl. 8.12*).

Grave 17 A-B

Aspect: W-E. Depth: 82 cm. An infant skeleton which was laid on back, on an accumulation of bones that had come from a previous grave. The skull fell on left, the inferior part of the skeleton having been deranged (inferior limbs). The skeleton measured length: 75 cm.

Gr. 17 B: an accumulation of bones.

No inventory.

Grave 18

Depth: 88 cm. Only the upper part of the corpse was examined, the rest of the skeleton being inside the section wall.

Inventory: a bronze simple hair ring which was identified in the right temple region.

Grave 19 A-D

Aspect: W-E. Depth: 70 cm. An adult skeleton, which was laid on back and deranged by the subsequent burials. The skeleton measured length: 155 cm.

Inventory: There were discovered two hair rings with S shaped extremities, on the right and the left sides of the skull.

Another skull (*B*) was registered in the northern part of the first one, and another one (*C*) in the breast region. Fragments of an infant skeleton directed toward N-W, were discovered in the skeleton *A* pelvis region.

Grave 20

Aspect: W-E. Depth: 90 cm. The skeleton measured length: 165 cm. It is an adult skeleton which was laid on back. The arms were laid side by side on the corpse belly (position XIII).

No inventory.

Grave 21

Aspect: W-E. Depth: 55 cm. The skeleton measured length: 45 cm. An infant skeleton I., that remained in a relative good repair excepting the skull that is partly destroyed.

No inventory.

Grave 22 A-B

Aspect: W-E. Depth: 75-80 cm. The skeleton measured length: 65 cm.

An infant skeleton I., that remained in a relative good repair with a battered skull.

Funeral rite: a tombstone on the skeleton right side.

A bad preserved skull was identified on the inferior lambs' right side.

No inventory.

Grave 23 A-D

Aspect: W-E. Depth: 50 cm. An adult skeleton; only the inferior lambs were discovered. The inferior lambs' length: 75 cm.

An accumulation of bones belonging to other deranged graves and a skull were discovered on the skeleton right side.

No inventory.

Grave 24

Aspect: W-E. Depth: 100 cm. An adult skeleton; the skull fell on right. The left arm was laid against the corpse and the right one on breast, bended at 90° (position III.). The skeleton measured length: 155 cm.

No inventory.

There is an accumulation of bones in vicinity of this grave, so that we could speak about *ossuary*.

Grave 25 A-D

Aspect: W-E. Depth: 95 cm. An adult skeleton with the right arm against the corpse and the bended at 90° left one on breast (position II.). The skeleton measured length: 155 cm.

Deranged bones and three skulls (*B-D*) providing from other graves were found on the right part and at the skeleton's legs.

No inventory.

Grave 26 A-B

Aspect: W-E. Depth: 95 cm. An adult skeleton; the skull fell on right. The arms were laid on the holy bone, in the shape of a cross (position XIV). The skeleton measured length: 170 cm.

The A skeleton deranged the B one, from which a *coin* that was identified at a depth of 60 cm provides. Coin: anonymous, H96a, silver. 1. Diameter: 1.0 cm. 2. Weight: 0.155 gr. MNIT. N. 97929 (*Pl. 9.4*).

Grave 27

Aspect: W-E. Depth: 100-105 cm. An adult skeleton; its superior part remained in very bad repair. The skeleton measured length: 160 cm.

No inventory.

Grave 28

Aspect: W-E. Depth: 93-110 cm. An adult skeleton which was laid on back and the skull fell on right. The arms were laid against the corpse (position I.). The skeleton measured length: 158 cm.

No inventory.

Grave 29

Aspect: W-E. Depth: 85 cm. An infant II skeleton. The skeleton skull was laid on a stone of the oven, near the eastern wall of the church altar. The left arm was laid against the corpse, the right one on the breast, bended at 90° (position III.).

No inventory.

Graves 30-32

On the scale papers, the three graves were mentioned with the same numbers as on the reference plan, but on a place where no archaeological investigations had been made. In the same time, after each of the numbers 30-37 on the scale papers a question mark was written. We do not know why the graves were not recorded on the plan, and we have not found any reference to even within the written documents.

Nevertheless, the graves reference material clearly points out that those ones were examined, and this is the reason to further present their description:

Grave 30

Aspect: W-E. Depth: 100 cm. An adult skeleton with the skull on right. The arms were laid against the corpse (position III.). The skeleton measured length: 160 cm.

No inventory.

Grave 31

Aspect: W-E. Depth: 100 cm. An adult skeleton with the upper part including the skull were cut by a modern grave. The remained part is well preserved.

No inventory.

Grave 32

Aspect: W-E. Depth: 95-100 cm. It was rummaged by a modern grave that also deranged the grave N° 31. Only the inferior lambs were preserved. The grave was dug over an oval fireplace.

No inventory.

Graves 33-34

The graves N° 33 and 34 were not recorded on the plan. According to

the written reference material they must have been in the left side, over the demolished altar of the examined church.

Grave 33

Aspect: W-E. Depth: 118 cm. A well preserved adult skeleton. The skull is gently dislocated and fell on left. The skeleton measured length: 170 cm.

No inventory.

Grave 34

Aspect: W-E. Depth: 130 cm. According to the reference material it was cut by the eastern wall of the altar, but the plan clearly shows that it was in a large measure destroyed because one of the stones was identified at a depth of 120 cm, while the grave N° 33 was identified at a depth of 118 cm. In other words those graves are later than the church is.

Inventory:

Six hair rings: three hair rings on the right side, three ones on the right side. Those pieces are probably F. 13627, F. 13628, and the three temple rings which are recorded under F. 13629. Only F. 13628 could be identified from all of them.

I. A bronze hair ring, the extremity in the shape of S. 1. Diameter: 1.8×2.2 cm. 2. The S extremity breadth: 0.4 cm. MNIT. F. 13622 (*Pl. 8.3*).

Graves 35–36

Not even the graves N° 35 and 36 were recorded on the plan, but there are some data on them within the reference material. They were recorded on the altar right side when later they come back to the scale papers.

Grave 35 A-B (a double grave) (Pl. 7.B)

Aspect: W-E. Depth: 150 cm. The skeletons measured length: 175 cm (A) and 65 cm (B).

Skeleton A: the arms were laid against the corpse (position I). *The infant skeleton (B)* was laid on the adult skeleton left side.

No inventory.

Grave 36

Aspect: W-E. Depth: 150 cm. An adult skeleton with well preserved bones. No inventory.

Grave 37

Nor the grave No 37 was recorded on the plan but it is mentioned in the reference material. It was recorded later on the scale papers on the altar northern side.

Aspect: W-E. Depth: 110 cm. A well preserved skeleton. The skeleton measured length: 170 cm.

Funeral rite: two large stones, one of them being burnt were put over the head.

Inventory:

A string of beads between the inferior lambs? (Pl. 8.15).

Grave 38

Aspect: W-E. Depth: 80 cm (the skull), 92–95cm (pelvis and the inferior lambs). The infant skeleton was laid on back, the skull fell to right, and the arms were laid against the corpse (position I.). The skeleton preserved length: 110 cm.

No inventory.

As the authors of the diggings noticed, a coin was discovered close by the grave “at the treading level from which the pit of the grave had been dug”²⁵.

The coin: anonymous, H89, silver. 1. Diameter: 1.0 cm. Weight: 0.133 gr. MNIT. N. 97930 (*Pl. 9.6*).

Grave 39

Aspect: W-E. Depth: 70cm (skull), 80 cm (the rest of the skeleton). The adult skeleton was laid on back, the skull fell toward right, while the arms were laid against the corpse (position I.). The bones are well preserved. The skeleton preserved length: 155 cm.

No inventory.

Grave 40

Aspect: W-E. Depth: 60 cm. The infant skeleton was laid on back.

No inventory.

Grave 41

Aspect: W-E. Depth: 20-25 cm. The well preserved adult skeleton was laid on back and the skull fell to left. The arms were laid against the corpse (position I.). The skeleton measured length: 160 cm.

No inventory.

²⁵ Unfortunately that level from which the pit had been dug was not recorded.

Grave 42

Aspect: W-E. Depth: 78 cm (skull), 87-97 cm (the rest of the skeleton). The skeleton measured length: 165 cm. The well preserved adult skeleton was laid on back, the skull fell to right. The right arm was laid against the corpse, the left one on breast, bended at 90° (position II).

No inventory.

Grave 43

Aspect: W-E. Depth: 136 cm (skull), 148 cm (by the pelvis). The arms were laid over the holy bone in the shape of a cross (position XIV). The skeleton measured length until knees: 110 cm. the grave was identified in the melted ground of the pit, with debris and lime traces.

No inventory.

Grave 44

Aspect: S-N. Depth: 34 cm (skull), 36-44 cm (the rest of the skeleton). The superior part until the skeleton waist is well preserved. The bended right arm was laid on the pelvis, the inferior limbs are deranged. The skeleton measured length till waist: 87 cm.

No inventory.

Grave 45

Aspect: W-E. Depth: 78 cm (skull), 81-88 cm (the rest of the skeleton). The skeleton measured length: 150 cm. The adult well preserved skeleton was laid on back; the skull fell on the right side. The right arm was bended at 45° and laid on the breast bone, the left one at 45°, on pelvis (position XVII).

Funeral rite (?): much coal was identified around the right hand bones.

No inventory.

Grave 46 (Pl. 7. A)

Aspect: W-E. Depth: 44 cm (skull), 49 cm (pelvis). The skeleton measured length till pelvis: 80 cm. Only the superior part of the probably adult skeleton remained, without the left hand bones; the right hand was laid against the corpse. The inferior limbs were laid as a cluster. The grave N° 47 was deranged.

No inventory.

Grave 47 (Pl. 7.A)

Aspect: W-E. Depth: 48 cm (skull), 58 cm (pelvis). The skeleton measured length: 165 cm. The well preserved adult skeleton was laid on back, the skull fell on the left side. The arms were laid over the holy bone in the shape of a cross (position XIV).

Inventory:

A simple hair ring: in the breast zone (the 6th rib) a ring made from a bronze wire. It could not have been identified as it had not been registered.

Grave 48

Aspect: W-E. Depth: 67 cm (skull), 76-80 cm (pelvis). The skeleton measured length: 165 cm. The well preserved adult skeleton was laid on back and the skull fell on the left side.

Funeral rite: the skeleton inferior part was covered with stones.

No inventory.

Grave 49 (Pl. 7.A)

Aspect: W-E. Depth: 60-70 cm. As placed at Gr. 46 and Gr. 47 legs, its skull was drawn out from the pit of Gr. 47 and laid over after between ribs and pelvis.

No inventory.

Grave 50

Aspect: W-E. Depth: 115 cm (skull), 128-135 cm (pelvis and inferior lambs). The skeleton measured length: 170 cm. The well preserved adult skeleton was laid on back and the skull fell on the left side. The arms were laid against the corpse (position I).

No inventory.

Grave 51

Aspect: W-E. Depth: 128 cm (skull), 141cm (pelvis). The skeleton measured length till pelvis: 100 cm. The well preserved adult skeleton was laid on back and the skull fell on the left side. The arms were laid over the holy bone in the shape of a cross (position XIV). The bones down the knees were destroyed by further interventions. The skeleton pit was partly dug within the initial altar foundation on its southern side, the moment the foundation stones were drawn out from their position.

No inventory.

Grave 52 A-B

Aspect: W-E. Depth: 82 cm (skull), 90 cm (pelvis). The skeleton measured length: 80 cm. The infant skeleton was laid on back and the skull fell on right. The arms were laid against the corpse (position I). The left leg was bended over the right one.

Inventory:

A bronze hair ring with a large diameter, over the skull. MNIT. F. 13882. I could not identify it within the museum collections.

A bronze hair ring with a small diameter, on the pelvis right side. I could not identify it because it hadn't been recorded within the inventory register, but it is mentioned in the necropolis reference material.

Grave 52B: on the inferior lambs left side a skull was discovered at a depth of 87 cm.

Grave 53 A-B

Aspect: W-E. Depth: 57 cm (skull), 64-66 cm (the rest of the skeleton). The skeleton measured length: 133 cm. It is a well conserved youthful (?) infant II skeleton, the skull fell on right. The left arm was laid against the corpse, the bended at 90° right one, on breast (position III).

No inventory.

The *A* skeleton deranged another older grave (*B*) the bones of which are laid at its pit extremity.

No inventory.

Grave 54

Aspect: W-E. Depth: 70 cm (skull), 65 cm (the rest of the skeleton). The skeleton measured length: 133 cm. A well preserved adult (?) skeleton. The right arm was laid against the corpse, and the 90° bended left one, on breast (position II).

No inventory.

Grave 55

Aspect: W-E. Depth: 62 cm (skull), 68 cm (skeleton). The skeleton measured length: 82 cm. The infant's bones were much bad preserved. The arms were laid against the corpse (position I).

No inventory.

Grave 56 A–B

Aspect: W-E. Depth: 70 cm. The skeleton was partly deranged by the pit of Gr. 55. In turn, the inferior lambs were deranged by another church building; that one is not examined yet.

A bones accumulation was identified on the right side of the skeleton (*skeleton B*).

No inventory.

Grave 57 A–D (Pl. 7.C)

Aspect: W-E. Depth: 50 cm (skull), 65-78 cm (pelvis and inferior lambs). The skeleton measured length: 16 cm. There are traces of a wood coffin. It seems that the arms bones were laid against the corpse (position I).

A bones accumulation, two skulls (at a depth of 50 cm) and a mandible ere found on the left side of the skeleton.

No inventory.

Grave 58

Aspect: W-E. Depth: 65 cm (skull), 75-77 cm (the rest of the skeleton). The skeleton measured length: 90 cm. An infant skeleton with bad preserved remains.

No inventory.

Grave 59 A–B

Aspect: W-E. Depth: 70 cm (skull), 80 cm (the rest of the skeleton). The skeleton measured length: 110 cm. An infant skeleton with bad preserved bones. The arms bones were laid against the corpse (position I).

A skull (*B*) and some bone belonging to another grave that it deranged were identified at its legs.

No inventory.

Grave 60

Right nearby the grave N° 60 an accumulation of deranged bones was traced out at the superior part of Gr. 59, the skull of which is at a depth of 60 cm.

No inventory.

Grave 61 A-B

Around the grave No 28 two destroyed skeletons were traced out.

Graves 62-67 (Cr. 25, 26, 27, 28, 29 on the scale papers)

Another five skulls were traced out in section II, between m 12 and 14.50; they point out destroyed graves by some late burials.

Graves 68-71

They were investigated in 1980. WE have not those graves reference material.

*The hovel that was investigated in 1980**Inventory from the hovel floor:*

Anonymous silver coin H82. Diameter: 1.0 cm. Weight: 0.212 gr. MNIT. N. Not registered (*Pl. 11.3*).

Other archaeological materials were identified within the museum inventory register, but they have not connection with any of the examined complexes:

1. A hair ring with an S shaped extremity. A large part of this extremity is broken. 1. Diameter: 1.7×2.2 cm; 2. Breadth of S extremity: 0.25 cm. MNIT. F. 13622 (*Pl. 8.4*).
2. A hair ring with an S shaped extremity and large diameter. O large part of this extremity is broken. 1 Diameter: 3.1×3.3 cm; 2. Breadth of S extremity: 0.4 cm. MNIT. F. 13623 (*Pl. 8.5*).
3. A hair ring with an S shaped extremity; it is dropped in three pieces. 1. Diameter: 1.5×2.0 cm; Breadth of S extremity: 0.23 cm. MNIT. F. 13906. I have found *grave No 5* in the register description, but that one had no inventory. The hair ring therefore belongs to another grave (*Pl. 8.6*).
4. A digital ring from bronze knitting wire. According to the inventory register, it comes from "Section II", from a rummaged grave. Diameter: 2.7×2.6 cm. MNIT. F. 13881 (*Pl. 8.7*).
5. A coin was discovered in Section II, at 9.20 m. It is mentioned as "*Béla III*" in the inventory register. It is fragmentary preserved. MNIT. N. 97931 (*Pl. 9.5*)

IV. The church/churches problems

The examined church from Tămaș' Garden is a modest dimensioned building, with a nave and a square altar. The inner nave dimensions are: 4.30 m in length, 4.00 m in breadth, and the altar has a side of 2.60 m in length. The nave foundation was drawn out to a great extension maybe in order to use the rocks, but enough elements are preserved *in situ* so that to illustrate the nave shape. The nave and altar foundation penetrates the living soil horizon at a depth of 125 cm reported to the trampled level in 1966-1967. Foundation is built on crude rock with clay for binding material. There are some points where the wall still preserves a line of rocks from the proper face that was made from limestone summarily shaped at the exterior level, and crude rock which are drowned in mortar with a mixture of much sand and a few lime. The foundation breadth is not larger than 100 m both at the nave and the altar, but the wall's one diminishes at 80 cm. The altar entrance is flanked by the pilasters foundations, which were intended to hold the triumphal arch. We cannot specify which side the entrance was, or the cover system but we can suppose that both over the chorus and the nave there was a wood ceiling.

Having presented the church that was named *the first one* in the specialized literature we may tackle now the problem of the *second* church. That one was mentioned in Stefan Matei's unpublished text, respectively, in Petru Iambor's work²⁶, and also in the later made plan of the churches, after the end of the diggings. That church (*II*) plan was illustrated by horizontal hachure near by the first church foundations and besides the fact that it was very narrow, the problem is that no material appeared from the supposed foundation! In contrast with it, the primary written reference material presented only one church, and on the scale papers of digging from 1966 only a smaller church foundations are drawn down, previously presented. At the same time, Stefan Matei's manuscript – which uses alternatively the terms of “a church” and “churches” – contains also a fragment, namely “the church II foundation was integrally drawn out by the natives” that is impossibility to be explained as the so-called I church foundation, at a depth of 60 cm, was not affected in a large part. We may mention that a rock building vestiges were found on the left side of the church and we believe them to be the cause of misleading the authors of manuscript and, respectively, the work over three decades²⁷. Any case we may assume that: at Dăbâca - Tămaș' Garden o single church was examined, contrary to the erroneously presented

²⁶ Iambor 2005, p. 188.

²⁷ Stefan Matei's manuscript was typed in 1997 and Petru Iambor's work in 1999.

data, and that one was never superposed by another one²⁸. As we can see on the 1966 digging plan, foundation of a stone wall was examined on 1.5 m in length, south of the church nave. The digging insufficiency does not let us have a clear opinion on that wall function, as it was investigated on a very reduced part; but having in mind the fact that burials were registered there after the formerly presented little church had disappeared (and even over that one), those walls probably belonged also to a religious building.

The structure of the identified church, usually known as N° I, represents the classic shape of the Arpadian epoch churches, with the mention that the altar of that church is not a semicircular but a rectangular one, being a more rarely type by this. So, Imre Szathmári presents 21 churches with a semicircular altar (54%), and only eight (21%) with a rectangular one²⁹, in the medieval county of Békés catalogue. They are also rare in the Transdanubian area were according Ilona Valter's catalogue, such churches with a rectangular altar are known only at Egregy, Somogyvámos and Zalaegerszeg-Zalabesenyő³⁰.

The church from Dăbâca could not be dated on the basis of its structure as it was known yet in the 11th century till the 14th one. The diggings authors mentioned in the manuscript, respectively, in Petru Iambor's work, but even later, that *the eight coins* (but 9 coins are mentioned in the reference papers concerning their evaluation!) were discovered *on the treading level, out of the church* (II – m.n.), *on its northern side*³¹.

The written reference material that we have found at The National History Museum of Transylvania specifies the following data on the coins which were issued by Ladislaus I (1077-1095)³²:

1. Denarius, type *H28* from the excavated section, at 43 cm in depth (discovered on the 2nd of September 1967). Diameter: 1.4 × 1.32 cm. Weight: 0.509 gr. MNIT. N. 97940 (Pl. 10.3).
2. Denarius, type *H28* from the excavated section, at 60 in depth (discovered on the 2nd of September 1967). Diameter: 1.3 cm. Weight: 0.603 gr. MNIT. N. 97936 (Pl. 9.8)

²⁸ With this in view, the data regarding the supposed church II I offered within the last year published work may be also erased: Gáll 2011, p. 15; Fig. 5.

²⁹ Szathmári 2005, p. 41: Fig.

³⁰ Valter 2005, p. 146, 164-165: Fig. 50, fig 77, fig 87.

³¹ Matei, no year; Iambor 2005, p. 189.

³² The coins were identified by the help of László Kovács (The Archaeology Institute of the Magyar Academy) and Csaba Tóth (The National Magyar Museum), to whom we tender thanks.

3. Denarius, type *H28* from the northern wall of the excavated section, between 60 and 80 cm (discovered on the 4th of September 1967). Diameter: 1.5 cm. Weight: 0.588 gr. MNIT. N. 97937 (Pl. 10.1)
4. Denarius, type *H28* in the throwing ground, between 60 and 80 cm (discovered on the 4th of September 1967). Diameter: 1.55 × 1.5 cm. Weight: 0.562 gr. MNIT. N. 97939 (Pl. 10.2)
5. Denarius, type *H28* from the northern slope of the excavated section, between 60 and 80 cm (discovered on the 5th of September 1967). Probably not registered.
6. Denarius, type *H26* from the excavated section, at 80cm in depth (discovered on the 4th of September 1967). Diameter: 2.1 × 2.0 cm. Weight: 0.880 gr. MNIT. N. 97938 (Pl. 10. 4)
7. Denarius, type *H30* from the excavated section, at 85 cm in depth, broken in two parts (discovered on the 4th of September 1967). Diameter: 1.6 × 1.5 cm. Weight: 0.549 gr. MNIT. N. 9791 (Pl. 11.1)
8. Indefinite denarius from the excavated section, at 85 cm I depth (discovered on the 5th of September 1967). Diameter: 1.0 cm. MNIT. N. 97942 (Pl. 11.2)
9. Denarius type *H28* from the excavated section, at 90 cm in depth (discovered on the 5th of September 1967). Diameter: 1.5 cm. Weight: 0.593 gr. MNIT. N. 97935 (Pl. 9.7)

On these data basis, we may make three observations:

1. The respective coins were discovered on different spots and at different depths, but relatively close each other. They were discovered in the area of the northern wall and gradient of the column of 1967, and one of them (N°. 4) was registered in the throwing ground. But considering that the reference material is not a certain one, we cannot deem them to belong to a closed complex (grave, hoard).

2. Also we cannot assume that these coins date the church as we have no precise information on them. The note that they were “discovered on the treading level”, as we have seen above, is referentially uncovered.

3. Six from the nine coins belong to type *H28* and László Kovács proposed 1095 as their issue year, according to the last numismatic analyses, and the same year for the two ones of type *H30*³³. Only the coin of type *H26* is early issued (1089, up to László Kovács)³⁴.

³³ Kovács 1997, p. 162: Table 50.

³⁴ Kovács 1997, p. 162: Table 50.

Summing up: the earliest coins that were discovered in Tămaș' Garden site had been issued by Ladislaus I (1077–1095), but they did not belong to a closed complex. Although we cannot exclude such a possibility, only with some limitations we may connect them with the church treading level. These coins were not discovered close by the church, but in the northern gradient of the column, respectively, in the northern wall of it.

V. Analysis of the churchyard

The funeral rites reflect the human emotions and feelings at the passing away of a relative, a close individual, a human being from a micro-community, but also different attitudes, feelings and emotions of a community when a member dies. The funeral ceremonies for each one may be an occasion to legitimate at a micro- or macro-social scale the position the heir would accede³⁵; indirectly, the social status may be reflected, which means in fact the individual's position in the life to come³⁶. Death of a community's member gives birth to an institutionalized reaction of the survived ones; that one received during the age we are dwelling with features which are decided and dominated by church, respectively, by the Christian state (the Magyar one in our case) that interfered in funeral rites settling³⁷.

We may distinguish more types of churchyards in the case of early Medieval Ages necropolises, following the three periods: the *pre-Christian age (pagan age)*, the *Christianity propagation age* and that one of *Christianity generalization* (a term rather connected to the Christian institution and the Christian state development which radically influence the rites evolution); they are named "necropolises around the church" (churchyard) in the specialized literature, and took for typical in the medieval Christian age (*Pl. 18*)

If during the former ages the social position was illustrated by the weapons presence, sometimes adorned with gold and silver, or by horses/ horse burying together with the defunct, beginning with Christianize process the individual or the family social distinctive position would be represented by a grave placed as near as possible by the church or even inside of it. That "challenge" in representing richness, power and family position was for the

³⁵ Parker Pearson 2001, p. 196.

³⁶ For the process of passing from the pagan necropolis to the Christian ones around the church in Transylvania in early Medieval Ages, see: Gáll 2010a, p. 265-288.

³⁷ Szuromi 2002.

secular individuals of the medieval epoch just like their ancestors' weapons, horses or very different adornments burial: a battle for prestige illustrating. We may not perceive the simplicity of funeral inventory as "poverty", but the modesty in funeral expressing and behavior of the medieval Christianity till the 15th–16th centuries at least, the period that the spreading of different inventories deposition began again; in certain cases, some of those pieces were just rank insignia³⁸. The modest behavior (including the funeral one), is the key-word but the attempt to illustrate power and prestige remained, with only new expressing shapes. The most important way to demonstrate the prestige is *the burial inside the church, respectively, as close as possible by it*. Eloquently is also in this instance the fact that the laics' burial inside monasteries became a fashion among the riches that supported or founded monasteries³⁹.

The churchyard from Tămaș' Garden according to the literary sources had probably a fence or a hedge, but that one was not put in evidence. Any case the hovel that was discovered in the 1980 diggings campaign that was dated by the help of the anonymous coin *H28* in the 12th century, is very eloquent in this respect. It is certain that nearby the churchyard, not far, respectively, from the IVth area churchyard the contemporary settlement laid too (Pl. II.3). *The Churches Garden* is mentioned also in the 73rd article of Coloman the Scholar's decree of law⁴⁰ and this shows the existence of a fence around the churchyards⁴¹.

As it seems from the presented plan, the churchyard was examined only through a section and a column, and a figure in the shape of L resulted, but

³⁸ Deposition of swords, generally with armament in the graves of important personages from Transylvania (re)became a fashion from the 16th–17th centuries, especially for those ones who were buried inside a church. The better example is in this case the digging of Béla Pósta, Márton Roska and István Kovács in Alba Iulia: Pósta 1917, p. 1–155. A similar phenomenon is known also in Scandinavia during the late Medieval Ages: Kiefer-Ollsen 1997, p. 188, footnote 17. The case of the grave N° 4 from Năleți must also be mentioned where the defunct was buried with a coat of mail: Rusu 1991, p. 136.

³⁹ Szuromi 2005, 10; Kubinyi 2005, 15.

⁴⁰ Ritoók 2004, p. 116.

⁴¹ An improvised rock yard seems to have existed at Zăbala, and a rock yard cut more burials at Veszprémfájsz. At Ilidia, a ditch was built and a yard with pillars was set in its middle part. At Visegrád the residence of the archpriest's churchyard was enclosed by a hedge. Vestiges of a ditch could be noticed at Csátalja. Benkő 2010, p. 229, fig. 2; Uzum, Lazarovici 1971, p. 160; Szőke 1979, 105; Ritoók 1997, 169, footnote 18; Cs. Sós, Parádi 1971, 136. The first written testimony on the church hedge within the Magyar Kingdom dates from 1313. Ritoók 2004, 117, footnote 21.

by such a non-functional method the authors of the diggings did not succeed to clarify even the churchyard extension or the function of the rock fence on the left side of the church. We cannot assume therefore the churchyard extension in any direction, and on the basis of the descriptions from the reference material, only on the southern direction we may presume that it didn't lay till Section I (1966). As a conclusion, we could consider a more reduced size of this churchyard comparatively with the one from the 4th area. According to Iambor's rough plan no grave was discovered in the northern part in the 1980 examined section. So we can do an approximate delimitation of the churchyard northern part. New diggings have to establish further the eastern and western sides of the necropolis.

V.1 Stones inside graves

One of the necropolis specific features is the presence of one ore more pieces of stone inside the graves. There are not many samples in this respect, only in five cases of the 91 skeletons, the deposition of one ore more stones could be identified (5.49%). Their position is very different inside the graves:

- on the skull left side and nearby the left shoulder (Gr. 3)
- a piece over the skull and another one by the left shoulder (Gr. 2)
- a stone slab on the skeleton right side (Gr. 22 A)
- two larger stones over the skull, one of them being burnt⁴² (?) (Gr. 37)w
- the skeleton inferior part was covered with fragments of rocks (Gr. 48)

The pieces of stones provide from adult graves in four of the cases and from an infant grave in a single case. The five cases may be classified as follow:

Pieces of stones inside the pit without a clear function

The skeleton or part of it covered with a layer of rocks

It is important to mention that the cases where deposition of stone was identified without a concrete function, the rocks were laid in the superior part of the corpse, especially by the head, covering it in some cases.

We cannot pronounce on that practice sense but it may be connected, probably, to some pagan⁴³ rites the meaning of which is no longer known. In fact, the very little number of such cases attracts our attention that we cannot speak about a widespread custom. The grave N° 48 where the skeleton was covered with stone on the inferior part belongs to the church demolishing subsequent utilization phase. The ritual difference, given the four graves, is thus explained from the archaeological point of view.

⁴² Written reference material MNIT.

⁴³ Tettamanti 1975, p. 95; Gáll 2004–2005, p. 352–361.

V.2. The orientation of the graves

The graves aspect followed the general tendency of the 11th–14th centuries, namely W-E or a very close one to it. The greatest part of the burials complied with the W-E tendency and the WSW-ENE one.

The grave N° 44 was oriented S-N. There are few inverse, opposite or perpendicular aspects considering the W-E one in the churchyards⁴⁴, which may be explained by the humble social situation of the defunct. We can cite for such a subject the known example from St. Margaret in Combustubo where the hanged persons' churchyard shows that the corpses were directed to E-W or N-S⁴⁵. We cannot exclude that the above situation may be explain in such a way too.

V.3. The skeleton position

Only in 27 cases from the 95 registered situations, the arms bones were untouchedly preserved and could be examined, what means 71.58% losing of data. In analyzing the arms position we may firstly consider objective reasons which had no connection with the corpse deposition, but rather with the change of place of the corpse different parts with its rotting. We have tried to frame the arms position under a system also used in other studies⁴⁶; to that one we have added six positions from another monograph study⁴⁷ that we classified after in seven main groups (the description of each situation is also included there).

From these 24 positions I could register five positions at Dăbâca-Tâmaș' Garden:

Positions	Cases
<i>Position I:</i> arms laid alongside the corpse	Graves 1, 2, 6A, 8, 28, 30, 35A, 38, 39, 41, 50, 52A, 55, 57A, 59A – 15 cases
<i>Position II:</i> the right arm laid alongside the corpse, the bended at 90° left one, on pelvis/stomach	Graves 25A, 42, 54 – 3 cases
<i>Position III:</i> the left arm laid alongside the corpse, the bended at 90° right one, on breast	Graves 24, 29, 44, 53A – 4 cases

⁴⁴ See in this regard: Szathmári 2005, p. 74; Ritoók 2004, p. 119.

⁴⁵ After Ritoók 2004, p. 119, footnote 37.

⁴⁶ Ritoók 2004, p. 119, footnote 37.

⁴⁷ Gáll 2004–2005, p. 369, Fig. 8.

<i>Position XIV</i> : arms in the shape of a cross or joined as for praying, on the holy bone, either each near by other, or one over the other	Graves 26A, 43, 47, 51 – 4 cases
<i>Position XVII</i> : the bended at 45° right arm on the breast bone, respectively, the same bended left one, on the pelvis	Grave 45 – 1 case
No data	Graves 3–5, 6B, 7, 9, 10, 11, 12, 12A, 13, 14, 15, 16A–B, 17A–B, 18, 19A–B, 21, 22A–B, 23A–D, 25B–D, 26B–D, 27, 31, 32, 33, 34, 35B, 36, 37, 40, 46, 38, 39, 52B, 53B, 56A–B, 57B–D, 58, 59B, 60, 61A–B, 62, 63, 64, 65, 66, 67–63 cases + 4 graves that were dug in 1980

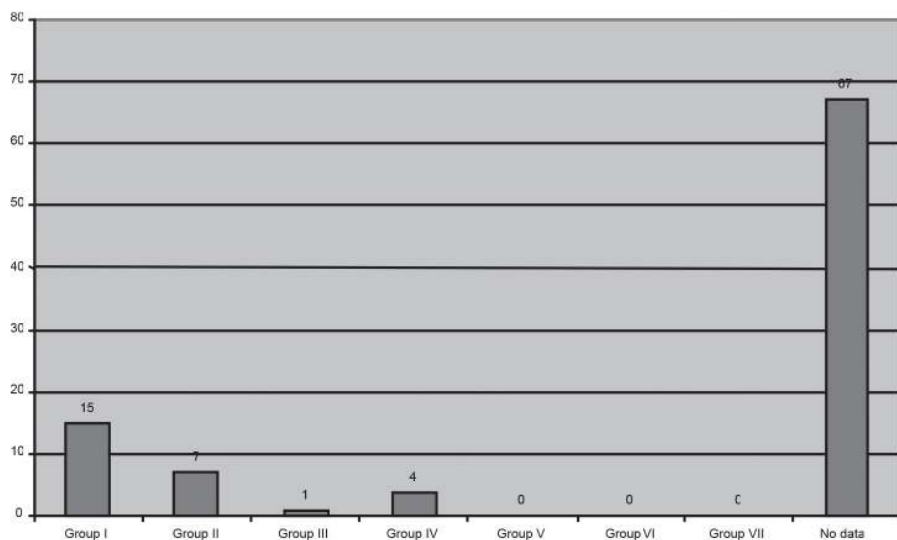
Fig. 2 The frequency of the positions of the forearms

We have tried to combine these variants of the arms position in seven main groups:

<i>Group I</i> :	Positions I, IV, V, VI: 15 cases
<i>Group II</i>	Positions II-III, IX, XV, XIX-XX: 7 cases
<i>Group III</i>	Positions VII-VIII, X-XII, XVI-XVII: 1 case
<i>Group IV</i>	Position XIV: 4 cases
<i>Group V</i>	Position XIII: no case is known
<i>Group VI</i>	Position XVIII: no case is known
<i>Group VII</i>	Positions: XXI-XXIV: no case is known

Fig. 3 The frequency of the groups of different positions of the forearms

As the next graphic representation shows, we have no data in the greatest part of the cases (71.58%). It would be risky therefore to reach a conclusion:

Fig. 4 The quantitative categorisation of the groups of different positions of the forearms

But we may specify that the arms positions from groups II-IV are frequent especially in the church area, and some of those graves were dug after the church demolishing, and therefore they are later graves. The archaeological observation regarding the whole Europe according to which yet in the 13th-14th centuries⁴⁸ the forearms of the dead persons began to be laid in ever different positions comparatively with the former times (the 11th-12th centuries) is a valid one for Dăbâca- Tămaş' Garden situation too.

V.4. Double burials; super positions

The double burials of couples are known within whole medieval epoch. Szabolcs Szuromi cited in that respect the canonic law which lasted till after 1230⁴⁹. Analyzing the data we have in our disposition, such a situation may be assumed for the adult skeletons from graves 53A and 54. The same supposition is valid for the graves 46 and 47 although they were deranged at the pit digging moment.

Similarly, in other situations an adult was buried together with an infant, as it happened in the case of the grave N° 35A-B.

⁴⁸ Ritoók 2010, p. 486, footnote 92 (including the subject bibliography).

⁴⁹ Szuromi 2002, p. 103-105.

V.5. Coins inside graves. Mites

One of the most difficult questions consists in interpreting the different positions of the discovered in graves coins (on skeletons): is their presence *a result of the funeral rite or of the fashion/deportment*? Certainly, the coins that were found within mouth, on breast bone and in hands can be interpreted as a *mite*.

When did that custom spread or (re)come out in the Carpathian Basin? According to Pavel Radoměřský and Béla Szőke it spread in the 11th century⁵⁰, according to others, as following the Byzantine influence⁵¹, or under Frank influence by Moravian agency⁵². Béla Miklós Szőke, in accordance with Béla Szőke, asserted that it was a former resurrected custom which had also been known the anterior epochs⁵³.

Certainly the large spreading of that custom is dated in the 11th century, but its practicing in the 10th century is emphasized by an important number of known cases. László Kovács succeeded to put together 56 discoveries in the Carpathian Basin, dating in the 10th century. The grave No 52 from Karos⁵⁴ necropolis II must be mentioned among the earliest discoveries, but quite earliest is also the directed N-S infant grave from Uivar (that the Magyar archaeologist couldn't have known)⁵⁵. Up to Kovács' theory the Magyars conquerers brought that custom from east, but under the Byzantine influence⁵⁶ already, even if a spreading from south is also not excluded⁵⁷.

That custom was identified inside four graves of Dăbâca necropolis representing 4.39% from the burials total (grave N° 38 is not a part of this category).

The four graves with coins as currency deposition and mites are:

⁵⁰ Radoměřský 1955, p. 3-7; Szőke 1962, p. 92.

⁵¹ *csekély előzményei a 11. századi Magyarország déli felében mutathatóak ki* ("previous unimportant signs may be noticed in the southern part of Hungary in the 11th century"), see: Bálint 1976, p. 240. I may also mention that that custom is also known on Walachia territory in the 10th century, see: Fiedler 1992.

⁵² Kolníková 1967, p. 214-216.

⁵³ Szőke, Vándor 1987, p. 78.

⁵⁴ Révész 1996, p. 26, Pl. 78, pl. 84. 13-14.

⁵⁵ Gáll 2004–2005, p. 373.

⁵⁶ Kovács 2004, p. 46-47.

⁵⁷ Gáll 2004–2005, p. 373.

Number of the grave	The coins issuing king's reigning period	Type in Huszár system	Position	Weight	Situation/ data from the inventory register
Gr. 2	Anonymous denar?	?	on the right chest	unspecified	Bad/"Géza II" is mentioned:
Gr. 12A	Anonymous denar	H100	In front of the skull	0.298 gr	Good
Gr. 15	Anonymous denar	H 102	In front of the skull	0.269 gr	Good
Gr. 26B	Anonymous denar	H96a	Not specified in the reference material	0.155 gr	Good

Fig. 5. *Oboluses* in the graves and their positions

Besides these four pieces another two coins were recorded, one nearby the grave N°. 38, the other one in an unknown context, probably providing from a grave too:

Context	The coins issuing king's reigning period	Type in Huszár system	Weight	Situation/data from the inventory register
Nearby grave N ^o 38	Anonymous denar	H89	0.133 gr	good
9.20 m are mentioned in the inventory register	Anonymous denar	unspecified	?	Bad/"Béla II" is mentioned

Fig. 6

The coins *H89*, *H96a*, *H100* and *H102* being anonymous cannot be clearly connected with a certain king from the 12th century⁵⁸. László Réthy divided the anonymous coins into two large chronological groups following their features. Those from Dăbâca-Tămaş' Garden may be integrated to the

⁵⁸ Huszár 1979, p. 38-45, 347.

age of kings Coloman–Géza II (1095-1162)⁵⁹. Although that division was criticized by Bálint Hóman⁶⁰ or by László Kovács⁶¹ we may assert for certain that those coins arrived inside the graves within the 12th century.

VI. The archaeological material analyses

The institutional Christianity spreading in the 11th century determined the funeral rites simplifying, better say the rites that provide archaeological vestiges, therefore we may ascertain in such a case an “impoverishment” of the funeral inventory.

This *impoverishment* of the inventory can be seen also in the case of Dăbâca-Tâmaș’ Garden as from the 95 (91+4) skeletons from 71 graves, only in 12 cases we could establish the presence of an inventory inside the grave (12.63%), mainly consisting in coins.

Considering their function-destination, the registered pieces in the graves of Sighisoara necropolis may be ordered into two groups;

Deportment elements: hair rings, finger ring, beads

*Mites*⁶²: coins with a special function in the funeral rites context

VI.1 Hair rings with an S shaped extremity (Pl.8.1-7, 9-14)

The so-called *hair rings* played an important role in the 11th–13th centuries deportment both for females and males. The *hair rings* functions still stay many times under a question mark, especially for their position inside the grave: they could have been used as *hair rings* but some times we couldn’t exclude their utilization as *ear rings*⁶³. Those pieces were made mainly from silver⁶⁴ and bronze, and rarely from gold⁶⁵.

These jewelry represent an insignificant percent in Dăbâca-Tâmaș’ Garden necropolis as they were identified only in eight graves from the 91

⁵⁹ Réthy 1899, p. 16-17.

⁶⁰ Hóman 1916, p. 236-238.

⁶¹ Kovács 1997, p. 291-292.

⁶² See above their analysis

⁶³ Connected to such a subject more examples are given in another work. See in this respect: Gáll 2008, vol. 1, p. 143-144.

⁶⁴ Their statistics for the Transylvania Basin necropolises from the 10th – 11th centuries see: Gáll 2008, vol. 1, p. 148-154. Statistics for the raw material the rings are made from, related to Cluj area necropolises in the 10th-13th, see: Gáll et al. 2010, p. 65-69, fig. 24-26. Their analysis from this point of view, for Dăbâca necropolis-Area IV: Gáll 2011, p. 35, fig. 20.

⁶⁵ Károly Mesterházy identified in 1983 only 13 samples of hair rings with the S shaped end made from gold. Mesterházy 1983, p. 143-151.

(+4) ones. Six hair rings were identified inside Gr. 34, the position of which clearly reflects their function. The described situation suggests that they were set on a *textile strip that used to be worn on head*. Although not specified, three samples were identified in grave N°. 3, which probably had had also another function, like the two samples from Gr. 7, 15 and 52A. Position of the two samples from Gr. 52A gives us no clew on their function, and also we have no information on the two hair rings from Gr. 7. Two hair rings, one of them with an S shaped broken end and a simple one the other were registered by the skull, but this situation doesn't allow us to reach a conclusion on their function. As about the samples from the graves 16 and 18, their function as *ear rings* mayn't be excluded, and the sample from Gr. 47 could have been used to catch the shroud, or it could have arrived there with the corpse rotting.

Thus, on the archaeological material we have had in our disposition, we could draw the conclusion that also in that necropolis the deportment or one or two hair rings is dominant.

The types of the simple hair rings from Dăbâca prove once again that their deporting may be registered even in the 12th–13th centuries as the samples from graves 15, 16, 18, and 47 suggest us. During the 11th–13th centuries the hair rings with the S⁶⁶ shaped end may be considered as the classic ones. The samples with a huge diameter, as that one of Gr. 52A, are enough rarely known. They characterize exclusively the 12th–13th centuries, similar pieces being discovered at Alba-Iulia-Cathedral⁶⁷, Dăbâca - Area IV Gr. 114, Gr. 176, Gr. 122 and Gr. 267⁶⁸, Dăbâca-Boldâgă (Pl. 8.13–14)⁶⁹; Ulieș Gr. 43⁷⁰, Peteni Gr. 79 and Gr. 193⁷¹, respectively, Zăbala Gr. 54, Gr. 74, Gr. 117, Gr. 168, and Gr. 184⁷². Their position inside the mentioned graves reflects the fact that these pieces with a large diameter have no special function. Their diameter draws near that of large links⁷³, which in their turn belonged to the head ornament category⁷⁴. Probably such jewelry was specific to females' ornaments, but

⁶⁶ The debate on these jewelry in Area IV of Dăbâca necropolis but also with general observations on the whole site, see: Gáll 2011, p. 50-55, 152-157.

⁶⁷ Crângaci-Țiplic, Oța 2002-2003, p. 91-106.

⁶⁸ Gáll 2011, p. 40, 74, 85, 92, 101, Pl. 38/12, 39/8, 40/15.

⁶⁹ Unpublished.

⁷⁰ Derzsi, Sófalvi 2008, p. 269, 275, fig. 11/5.

⁷¹ Székely 1990, fig. 12/4, 13/13.

⁷² Székely 1993–94, p. 284, fig. 4/2, 4-8.

⁷³ Former those ones were taken for bracelets. Parádi 1975, p. 157.

⁷⁴ Kulcsár 1992–95, p. 249-275.

a clear conclusion could be drawn out only upon further anthropological analyses.

The hair rings with the S shaped end decorated with grooved lines was dated between the middle of the 11th century and the middle of the 13th one⁷⁵. The samples that were discovered in the Area IV, considering also the anonymous coins dating in the 12th century consolidate these observations.

The shapes of hair rings that were discovered at Dăbâca-Tămaș' Garden dating ever since the 12th–13th centuries are attested in important percentages in the necropolises of the 10th–13th centuries in Eastern and Central Europe, but also within treasures belonging to different aristocratic families⁷⁶. These ornaments utilization in deportment was very diverse reflecting the level of Eastern European civilization in those times, and, in our case, *the distinct hair deporting*⁷⁷.

VI.2. Finger ring from plaited wire (Pl. 8.7)

An almost unknown feature of Dăbâca material culture is represented by the finger ring with plaited wire. Unfortunately, it cannot be connected to a closed complex; we have found in the inventory register only the note that it provides from a rummaged grave. Another sample of the same type is not known at Dăbâca, but we have in turn a silver series of a good quality providing from Cluj-Mănăstur Gr. 2, 60, 86, 157 and 159⁷⁸, which dated, on the basis of horizontal-stratigraphic analysis, from the end of the 11th century till the 13th century⁷⁹. Considering that it was recorded in a rummaged grave at Dăbâca, that ring probably belongs to an early phase of the necropolis.

VI.3 Beads (Pl. 8.15)

A string of beads was recorded in the inventory register of The National History Museum of Transylvania⁸⁰. The grave number is not mentioned.

⁷⁵ Szőke 1962, p. 89; Szőke, Vándor 1987, p. 51-52.

⁷⁶ Fiedler 1992, 171-172, fig. 14/10, 79/10, 87/13-15, 95/12; Jażdżewski 1949, p. 91-191; Marciniak 1960, p.141–186; Kaszewscy, Kaszewscy 1971, p. 365-434; Rashev 2008, Pl. LXXVIII/1-86, 88-89; Jakab 2007, 247-296.

⁷⁷ Bálint 2006, p. 322.

⁷⁸ Gáll et al. 2010, p. 77-79, Pl. 47: m. 2. 3, pl. 51: m. 60. 2, pl. 55: m. 159. 1, pl. 56; 14, pl. 64. 7.

⁷⁹ This observation doesn't run counter at all to the former ones: Szőke 1962, p. 97; Giesler 1981, p. 113, types 29-30.

⁸⁰ MNIT.F 13634.

VII. An attempt to establish the relative chronology of the necropolis utilization

The necropolis around the church of Dăbâca, on the basis of the registered coins, began to function from and in the 12th century. In this case we speak about graves 1–11, 12–28, and 62–67 that were investigated southwards of the partly examined church.

Another part of the graves were investigated right on the demolished church place. When digging the pit of grave N°. 51, part of the altar foundation was drawn out (by that one was buried also the corpse 50). Within the (already destroyed) altar perimeter the graves 33–35 were dug. On the basis of their depth, graves 38–48, 55–60 may belong to the post-church phase too.

In conclusion, we may specify that the graves of that churchyard that had functioned simultaneously with the investigated church were deranged by later burials. It may be mentioned also that the graves from where coins were retrieved (Gr. 12, 15, 26), except for Gr. 2, had been destroyed by the later burials; by the skull of grave 25, a part of the rummaged and put in an *ossuary* skeletons was identified. We cannot specify at the present moment of the research whether the burials that had destroyed the graves which were dated by the help of coins, respectively, the accumulation of bones (*the ossuary*) in the western part of the section belong to the directly after epoch, or to an epoch within which the researched church had already been demolished. Unfortunately, even the stratigraphic observation which is unclear couldn't help us at all in this regard; the absence of other analyses, such as the anthropological analysis, discourages us to set up observations on this subject⁸¹. Only on a side of the wall that was identified southwards of the demolished church the diggers noted the depth (27, 30 and 35 cm), and the bones depth from ossuary in the middle of which the skeleton was identified doesn't outran 0.46 cm. But the undestroyed graves, 24 – 28 respectively, are dug at a depth of 100 cm.

⁸¹ There are other places with interesting set up observations: Lajos Bartucs noticed in 1929 at Nyársapát that the skulls were long within the ossuary, and short within the researched graves. Such a result shows us that the necropolis was used by anthropologically different populations; the analyzed skulls from the ossuary gave practically the earlier phases of the necropolis. Similar difference could also be observed by Pál Lipták, respectively, Antónia Marcsik at Téglás, Kinga Éry at Csenge-Bogárhát and Veszprém-Kálvária domb, and by Balázs Mende at Alsórajk. Bartucz 1929, p. 148–174; Lipták, Marcsik 1965, p. 69–96; Éry 1982, p. 89; Szőke 1996, p. 267; Éry et al. 2005, p. 125; Ritoók 2010, p. 481–482.

Finally we can set up the following observations concerning a relative chronology:

Within the first phase, after the church building, the burials began in the southern part of it. The presence of ossuary in Section II, by the grave N°. 26 indicates the earliest phase of the necropolis.

Within the second phase, after the church demolishing, its area became be used for burials. The skeletons N°. 30-32, 35-37, 38-48 and 55-60 were probably deposited within that period. Considering the very varied arms' positions, we may date those burials in the 13th-14th centuries.

At this moment, we couldn't give our opinion on some possible relationship or any other sociological intercourses between the skeletons of the necropolis two chronological phases. Also we couldn't illustrate if a hiatus took place in the necropolis using. But having in view that the site was dug only in a small proportion, an analysis in this regard may be done only after an exhaustive and well documented digging. By this token, we may specify that the situation in the case of this site is not at all compromised.

In close conjunction with this problem, we could couch absolutely nothing on the population which was buried here. Chronologically, in the first phase the necropolis was used simultaneously with that one of Area IV. In the present stage of the research we couldn't give any scientific answer to the pertinent question why two necropolises were used all at once. The great numbers of graves from the Area N° IV (677)⁸², respectively, the more reduced surface of the necropolis from Tămaș' Garden suggest the possibility of a social differentiation of the population of the two churchyards.

VIII. Churchyard in Tămaș' Garden and the other Dăbâca sites. Some observations

As we have shown in the introductory part, the historic-narrative data, respectively, the linguistic ones played the main role in interpreting Dăbâca site while archaeology had to offer doubtless information for historical theories.

Two great problems appear in Dăbâca site analysis on account of which the researching process couldn't advance:

The archaeological diggings affected only a reduced part of the site territory so that we have a relative image on the fortress/fortresses or the inhabited settlements and, respectively, the used necropolises. During the 20

---

⁸² Gáll 2011.

years of work only a small area of the fortress was excavated, not more than an estimated 20% (Pl. 2). On top of this, the documentation of the excavations is also poor, in several cases they do not exceed the level of the 19th century, and in other cases (such as the excavation in 1980) no documentation has remained, just some notes. Therefore the great conclusions that can be read in the article written in 1968 and in Petru Iambor's paper of 2005 (and based upon them, in several other papers) must be considered in a more relative way. To draw such overall conclusions, the excavation of the whole site would be required with a much more accurate documentation!

Dăbâca was taken for a *unitary pile* where fortress functioned parallel, up to the general vision, with the settlement, or better say, the settlements.

Another problematic component was added to these above. In all course of the 20th century, the early medieval age archaeology set hypotheses in concordance with the contemporary epoch hopes and they were often influenced by the ideology of the national state⁸³. Dăbâca was in its turn included to such a paradigm: even since 1943, Crettier connected the fortress with *the beginning of the 11th century, during Stephan I rule*⁸⁴, as the possible center of the border county; at the same time he recognized that those were only means to interpret the case⁸⁵.

The inter-war Romanian archaeology possibly under Vasile Pârvan's influence, didn't take a distinct interest in the early medieval ages archaeology, that one being an almost inexistent researching field in the Great Romania. The great turning point came after 1946, but especially after the Magyar revolution from 1956 the moment that the former cosmopolitan-communist or Moscow depending Romanian communist regime turned radically to national-communism⁸⁶. Besides that general situation but obviously determined by that one, on the stock of the national Romanticism of the 19th century a specific aspect of the Romanian historiography is connected. As Lucian Boia noticed more than a decade and a half ago, after the information belonging to narrative-historical sources on the Daco-Roman continuity and proto-Romanian demonstrating, the Romanian historiography put all down to archaeology⁸⁷. Another aspect may be added to these all which can explain from the

⁸³ Brather 2006, p. 24.

⁸⁴ Crettier 1943, p. 201.

⁸⁵ Crettier 1943, p. 202.

⁸⁶ In this regard see the analysis of Boia 1999, p. 76-79.

⁸⁷ Boia 1999, p. 152.

chronologic point of view, some deficiencies and the handicap of the early Medieval Ages Romanian archaeology comparing to the Eastern and Central Europe archaeology⁸⁸. If in Transylvania and mainly the Western Plain area yet in the second half of the 19th century, within the museum associations the early Medieval Ages researching benefited by renown (J. Milleker, Gy. Kisléghi⁸⁹, J. Karácsonyi, J. Bodrogi, G. Nagy), and, respectively, the archaeological school from Cluj directed by Béla Pósta laid the foundation of modern archaeology⁹⁰, we cannot say the same thing about the extra-Carpathian territories (the former Kingdom areas)⁹¹. Only the former Béla Pósta's disciple, Márton Roska⁹² continued the research on the early Medieval Ages in Transylvania within the inter-war period. Consequently, not accidentally Radu Harhoiu entitled his article from 2004: *Das Miereschprogramm. Ein vergessenes Forschungsprojekt?*⁹³ Bogdan Ciupercă also noticed this hiatus some years ago and wrote for good reason: *...As early as the inter-war times they began, timidly to tell the truth, to appeal to the archaeological data which should have supplemented the literary source insufficiency*⁹⁴.

In the new politic and historiographic context which was dominated by the speech concerning the past times recuperation⁹⁵, the character of which is very similar to the historiographic speeches in other countries, Dăbâca

⁸⁸ For instance, Croatia: at the end of the 19th century, Frane Bulić, Lujo Marun, and specially Josip Brunšmid, and within the inter-war years, Ljubo Karaman and Zdeno Vinski; Bulgaria: the end of the 19th century Karel Škorpil, respectively, in inter-war period Bogdan Filov, Géza Fehér and Nikola Mavrodinov; Serbian from Austria-Hungary: Ilarion Ruvarac; The Serbian-Croatian-Slovenian Kingdom (Serbians): Đorđe Mano-Zisi, Mihajlo Purković, Jovan Cvijić (more preoccupied with the anthropogeography of the medieval epoch). The medieval epoch archaeology was practically born after 1945 in Macedonia, Boško Babić bring the most known Macedonian archaeologist after World War II, as in Kosovo (a female grave "Germanic" was discovered at Novo Brdo, and necropolises from the migration era and the 9th12th centuries were investigated at Klina). This footnote has been realized on the basis of Miklós Takács' articles: Takács 2006b, p. 147179; Takács 2007, p. 3-6.

⁸⁹ Kisléghi 2010.

⁹⁰ On the Cluj school and its impact in archaeology: Harhoiu 2004, p. 159-162; Gáll 2010b, p. 284-287 (with the all literature on the subject); Gáll 2012, u. pr.

⁹¹ A study on why that epoch of almost 1.000 years wasn't encouraged would be worthy. Only by Vasile Pârvan's activity and impact could be explained such a state of things?

⁹² On Roska's activity concerning the subject, see: Gáll 2010b, p. 281-306.

⁹³ Harhoiu 2004, p. 159-162.

⁹⁴ Ciupercă 2009, p. 134.

⁹⁵ Boia 1999, p. 76; Ciupercă 2009, p. 148-150.

researches began in 1964. Thus, in the context of the 60^s of the past century, an epoch of national past times re-discovering, it goes almost without saying that the authors of diggings wished to discover the politic-military center which had been at the bottom of the Romanian (pre)state organizing in Transylvania (and not only)⁹⁶, but also the Transylvanian primacy comparatively with the other provinces (and schools). Nor the influence of Constantin Daicoviciu's⁹⁷ personality might be forgotten in this respect, as he always was in collision with Bucharest school (and especially with Ion Nestor)⁹⁸; Daicoviciu visited many times Dăbâca⁹⁹. Obviously, but without having how to demonstrate it, within that "challenge" between Cluj and Bucharest, Dăbâca played besides the scientific part, another role, namely a *cultural-political* one becoming in fact, after the archaeological digging, the first imaginary and imagined center of the Romanian state or pre-state organizing¹⁰⁰. Practically (and) in the sense of personal psychology it may explain the fact that none of those who had taken part in the diggings could renounce to the idea of 1968 (after 1990 they would have had time on their hands and freedom of speech, but they couldn't have applied a written self-criticism)¹⁰¹.

In conclusion: Dăbâca researches started with a preconception in order that Dăbâca become the politic-military center of Gelou, the Vlachs and

⁹⁶ On the Romanian ethno-genesis and continuity debates in that period, see: Măgureanu 2007, p. 289-321.

⁹⁷ One of Daicoviciu's first works on that subject was written in 1935; the work emphasized the Transylvanian primacy beginning with the Roman times (especially in the field of state organizing), repealing the Romanian character of Dridu culture (he didn't specify what is Romanian and what is not). Daicoviciu 1935, p. 176-180; Daicoviciu 1968a, p. 261-271; Daicoviciu 1968, p. 90-91.

⁹⁸ Oprea 2004, p. 76-87; Madgearu 2008, p. 65-66.

⁹⁹ The excavations must have been very important to the contemporary Romanian scientific elite in Transylvania: they were visited several times by Constantin C. Daicoviciu, the chairman of the committee set up in 1955. I could identify photos with the scholar visiting the site, within the reference material "Dăbâca" from MNIT. According to the various documentations in the museum in Cluj-Napoca, there were at least ten archaeologists in the team led by Pascu (Șt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, Gyulai P., V. Wollmann, Șt. Matei, Gh. Lazarovici, I. Hica).

¹⁰⁰ O very good introduction on the concept of state, respectively, of the state specific features within early medieval Ages could be found at Szabados 2011, p. 10 -57.

¹⁰¹ One of the participants in Dăbâca digging confessed us in 1998 that actually he hadn't believed for quite a long time in the ideas of 1968. *Verba volant, scripta manent!*

Slaves leader¹⁰². We have to mention at the same time that such an attempt was not a specific Romanian one as in the same period Nitra became another Troy. In substance, that fact characterized the beginnings of fortresses researching and the most representative words perhaps in this respect are those ones of István Bóna: *so, the modern fight for fortresses began*¹⁰³. The Magyar archaeology also played in the course of time a negative role in such a situation constructing. In the 19th century that one presented the populations belonging to the politic-military entity which had conquered the Carpathian Basin, using the formula *noble horsemen*¹⁰⁴ who never dismounted, and that of *Slaves* who served the first ones¹⁰⁵. From the second part of the 20th century especially the historians (Gy. Györfy, for instance) asserted that the fortresses which began to be examined only in the 50^s of the past century had functioned since / in the 10th century. We also have to mention that that conception fell out of the scientific use in the train of István Bóna's works, beginning with History of Transylvania and after, by the works that analyzed fortresses, in 1994 and 1998¹⁰⁶. Bóna's observations have been accepted, within the Romanian archaeology as far as we know, only by Adrian Andrei Rusu¹⁰⁷, otherwise the Magyar archaeologist's work has remained unknown and unread.

Coming back to Dăbâca, it is no longer important in this context if besides Vlachs, the Slave entity also appears within Anonymous' narrative source. The fundamental error of Ștefan Pascu and his team lies in the fact that they counted too much on a single narrative source (which is much more than a contestable one), but also in the fact that their diggings till 1967 (their article was published in 1968) touched only an infinitesimal part of the whole site¹⁰⁸. In addition to those errors that could have been avoided other problems come too, the superficial enough analysis of the archaeological material being the gravest one, as well as the too emphasized historicity comparatively with the archaeological material permissible possibilities. It is not significantly in the

¹⁰² See footnote 4.

¹⁰³ Bóna 1998, p. 6.

¹⁰⁴ This is the source of "nobiary archaeology" – a denomination used in a critical sense by Bóna in different articles. As an example in this respect, Bóna 1988, p. 572

¹⁰⁵ Langó 2006, p. 93-94, with a very vast bibliography concerning the subject. We have to remember that the process can be noticed also in the case of other peoples. Brather 2000, p. 139-177.

¹⁰⁶ Bóna 1994; Bóna 1998.

¹⁰⁷ Rusu 1998, p. 5-19.

¹⁰⁸ Pascu et al. 1968, p. 153-202.

context how the obsolescent problem of the ethnic assignment was touched on or what historical-politic conclusions were drawn out on the archaeological material basis. But considering the digging surface and level it is very clear that it was not the best choice.

Unfortunately, these preconceived ideas haven't been corrected up to the present. The main reason consists in the fact that after 1968 the archaeological examined material was not published short of the necropolis of the 12th-13th centuries from Area IV¹⁰⁹. On the other hand, even if it had been published, the theoretical development of the archaeology presupposes nowadays a digging tending to be exhaustive¹¹⁰, with a much better documentation and a better founded and detailed analysis of the archaeological material aiming not only to the first level as it was indicated by Sebastian Brather¹¹¹ but more detailed, which is possible on the archaeological sources basis as this one of the old structures and economic relationship (level two as Brather indicated). Or, neither in the present researching phase more than a typology of the archaeological material and its chronologic integration can be done because: 1. as I have already reminded the site is examined in a very small extend (see Pl. 1-2); 2. materials to be "annexed" to the archaeological one, which could have offered information on the local population, composition of food etc. were not preserved. We cannot say that the site is compromised, but any case the loss of anthropological and zoological material from the fortress afferent necropolises and settlements¹¹² distort such attempts. Only new and more precise diggings could bring to other results.

The archaeological material allows us in a certain measure some conclusions on the social composition of the inhabitants from Dăbâca fortress settlement, but we cannot reach a conclusion concerning their ethnic identity. As wishing to touch this subject that has become delicate during the 20th century, we may clarify some problems.

From the beginning of the 20th century the connection between the material culture and the ethnic identity has been estimated on the basis of Gustav Kossina's theory of a great impact, in the meaning of which the geographic areas are represented by unitary material cultures, an ethnic entity

---

¹⁰⁹ Gáll 2011.

¹¹⁰ The Romanian archaeology was and still remains at a pitiable level in this regard, comparatively with this science in Europe.

¹¹¹ Brather 2006, p. 27: Fig. 1.

¹¹² In this regard see: Gáll 2011, p. 12.

corresponding to each of them¹¹³. Nation was considered as a biologic and linguistic unitary formation and not what it really is: a sociologic construction¹¹⁴. We insist at the same time to specify that the culture homogeneousness is not Kossina's invention but the mental construction of the 19th century (*nation building phenomenon*), the (archaeological) culture homogeneousness being only a "development" of the German linguist behind of which there is a modern myth that was created in the Romantic epoch: *the national unity myth*.

Under the influence of sociology, the question of nationality was redefined within the majority of European archaeological schools to this day extant. Thus we can specify without question that the connections between nationality and material culture (the archaeological culture in our case) are mobile, instable and fluid. It is of the same importance that not different (ethnic) identities steal in the archaeological inventory but different archaeological distinct signs of a cultural nature, traditions, relations and interactions which normally may be only indirectly connected to different identities. We must specify that during the early Medieval Ages no population (the name of which is present within the narrative sources) from the Carpathian Basin can be associated to or identified with a certain anthropologic type or anthropologic types, respectively, no anthropologic type can be associated to an ethnos!! In relation to the evolution and, respectively, the cosmopolitan origin of the Hungarian Kingdom elites in the 11th century¹¹⁵, the case of *Vecelin* is one of the most eloquent; he was the leader of Stephen I army in the battle against Koppány in 997, but also the cases of the other leaders of that army as Poznano, Cuntio and Orzio¹¹⁶.

Consequently, we have to emphasize: the role of archaeology (also) in the case of Dăbâca site consists first of all in the importance of clarifying the development of the inside fortress habitat (from now on the fortress environs might be included in the researching plan), the different phases of the fortress building, the notices on the social stratification on the basis of the archaeological material from the fortress territory, and the funeral rites analysis and also of the archaeological material from the three only fragmentary examined necropolises. No case we could give a scientific answer to the questions concerning the inhabitants' ethnos that entire generations of scholars and others worried about.

¹¹³ Kossina 1936, p. 315

¹¹⁴ Pohl 1998, p. 15-18; Bálint 2006, p. 277-347.

¹¹⁵ Bálint 2005, p. 37-56.

¹¹⁶ Györffy 1992, I. p. 39-40.

VIII.1 About the fortress/fortresses

First of all we may clarify the fortress dating as the diggings authors gave the end of the 11th century for the fortress first phase of utilization, also connecting its destroying to Gelou's battles with Tuhutum. But from the 1st burn level of Area I, artifacts were identified the dating of which is impossible not only for the 9th century but for the 10th one too. Thus, inside the column "A" near section 1; that one was opened in 1964, and silver pendants with granulation ornament¹¹⁷ on the surfaces that seems to be worn out were documented, and also from the ditch I, a bracelet and a necklace with a rhomboidal section, respectively, the polyhedral finger ring¹¹⁸, the dating of which would be impossible to motivate before the first decades of the 11th century. At the same time, the necklace with a rhomboidal section was associated with a "beard" type arrow point which is in the most cases dated in the second half of the 11th-12th centuries¹¹⁹. One can thus specify that none of these artifacts can be dated before the 11th century, and the arrow point with "beard" is even later. A lunula type pendant from a hovel filling belongs to this phase of the fortress utilization too; we know its identical analogy from Zimandinu Nou¹²⁰. Up to the diggings authors, simultaneously with Area I the ditch of Area III was in use; in its north-western corner a coin *H9* which had been issued by Andrew I (1046-1060) was discovered, and not far in the ditch filling two coins, *H1* and *H2*, from Stephen I epoch (1001-1038) were also recorded. Consequently, although the question is relative, this phase may be dated within the first two thirds of the 11th century. After the fortress arson, on its place – as the article of the 1968 shows – another one was built with a structure in the shape of a column inside the Areas I and II¹²¹, that is that the

¹¹⁷ Their analysis: Bóna 1964, p. 151 – 169; Bóna 1970, footnote 315. O similar piece is known also from a fortress dating from the 10th-11th centuries in the Republic of Moldavia. Our gratitude to Mrs. Svetlana Rjabceva for giving us the data.

¹¹⁸ Gáll 2008, I., p. 199–208, 216–260.

¹¹⁹ Among the discoveries belonging to the 10th-11th centuries in Transylvania Basin, Partium and the Banat, only a single sample of that type was found at Pecica-Șanțul Mare, but also this one is without a context. The number of them would explosibly increase during the 12th century. In the Eastern part of Transylvania Zsigmond Lóránd Bordi gathered these arrow points, but we do not agree his observations according to which those components of weapons spread only in the 12th century, on the basis of that piece from Dăbâca. Gáll 2008, I, p. 329; Pascu et al. 1968, fig. 4 ; Bordi 2006, p. 91-97.

¹²⁰ Réthy 1898, p. 128, III. 6.

¹²¹ According to Gergely Buzás, the building of such a type of a fortress was realized between 1942 and 1952. Buzás 2006, p. 51.

small fortress was extended. A coin *H6* Peter Orseolo (1038-1041, 1044-1046) comes from the treading level of the fortress section “B” and, respectively, a spur. Probably that fortress was built by the middle – the second half of the 11th century and destroyed by the end of the 11th century – the first part of the 12th one (Pl. 14).

It is possible that a third fortress had been built by the end of the 11th century – beginning of the 12th one, as a coin of Coloman the Scholar (1095-1114), providing from the ditch¹²², would show us. Unfortunately, we couldn't identify that coin at MNIT; such being the case, we couldn't get at the truth if the coin really belongs to Coloman. We have to specify that beginning with the epoch of Coloman's rule, some of that king-scholar's issues were anonymous, so that the question on whether that coin is connected or not to that king may be posed as the first chronologic group of anonymous issues are dated in 1095-1162. According to the authors' opinion, after the third destroying of the fortress, a stone wall had been built that was destroyed later too. This assertion is also doubtful because the stone building of a large part of the kingdom fortresses began in the second half of the 13th century, not at all costs owing to the Tatars invasion, but for reasons connected to the kingdom social-economic changes¹²³.

We call the readers' attention on the relativity of this observation. We also must underline that in the early Medieval Ages the fortresses were not used for centuries, their frequent rebuilding being motivated by very many factories among which maybe the most important was the wood perishableness. Any case in our opinion and following the present researching phase, the material culture aspects relying on the coins from the fortress too, indicate the utilization of fortress beginning with the 11th century. The time being, one could reach to a progress of Dăbâca archaeological site researching, by: *1. new investigations on site; 2. if possible, the interdisciplinary analyses, as dendrochronology and radiocarbon dating may be integrated to the research.*

*VIII.2. On the habitat: the early Medieval Ages levels of settlements (the 11th-12th c.)*¹²⁴

Since the beginning the main problem perhaps in Dăbâca researching was the fact that the archaeologists who realized the digging were making

¹²² MNIT. F. 2914.

¹²³ Wolf 2011, p. 324.

¹²⁴ A single settlement from Transylvania Basin has been published till now. Ioniță 2009.

efforts so that almost all habitat aspects be harmonized with the period of fortress functioning.

On the basis of published data and, respectively, of documentation we found at The National History Museum of Transylvania, we have tried to systemize the material, but the situation would become much clearer at the moment of archeological mater integral publication:

<i>Topo-graphical position within the site</i>	<i>Locali-zation</i>	<i>Hovels</i>	<i>Dwell-ings on the sur-face</i>	<i>Other habitat elements</i>	<i>Aspects of the material culture</i>	<i>Dating</i>
Braniște	S3, S6, S7/1972	4 pit houses		Pits	Fragments of ceramics, the end of an "Avar" girdle (Pl. 12. 11), arrowhead with three edges (Pl. 12. 10) fragments of burnt bones	The 8 th c.
Fortress Area I	section "A"/ 1964			A fire place under the burning level of the stockade, at 125 cm	Golden silver pendants with granulated ornaments (Pl. 11. 4-5, 7-8), an iron plough, a chisel, arrowhead rhomboidal shaped	1 st part of the 11 th c.
Fortress Area I	section "A"/ 1964				Fragments o ceramics, a spur, a Friesach coin	The 13 th c.
Fortress Area I	section "B"/ 1964	1 pit house			A lunula shaped pendant from <i>filling</i> (Pl. 11.6)	The 1 st part of the 11 th c.
Fortress Area I				I ditch burn level	A necklace, a bracelet and a finger ring with rhomboidal section (Pl. 12.1-3, 5), a finger ring with polygonal section (Pl. 12.4), an arrowhead with "beard"	The first 2 thirds of the 11 th c.
Fortress Area I				dungeon	Fragments of ceramics, spurs, arrowhead, coins, horseshoes, spurs, coins	The 13 th -14 th c.
Fortress Area II	S2/ II/1966-1976			cultural layer	fragments of clay pottery	11-12 th c.

<i>Topo- graphical position within the site</i>	<i>Locali- zation</i>	<i>Hovels</i>	<i>Dwell- ings on the sur- face</i>	<i>Other habitat elements</i>	<i>Aspects of the material culture</i>	<i>Dating</i>
Fortress Area II	S3/ II/1973		2 surface dwell- ings		Fragments of ceramics	The 2 nd part of the 11 th c.
Fortress Area II	S3/ II/1973		1 surface dwelling		Fragments of ceramics	The 11 th - 12 th c.
Fortress Area II cultural layer	excava- tion trench – 37 meters, depth: 66 cm		under the house floor		arrowhead	The 11 th – 12 th c.
Fortress Area II cultural layer					A spur, some iron pen- knives, arrowheads	The 2 nd part of the 11 th c.
Fortress Area II	Section “B”			treading level	Peter Orseolo’s coin (1038-1041; 1044- 1046)	The 2 nd part of the 11 th c.
Fortress Area II				cultural layer	A spur	The 2 nd part of the 13 th c.
Fortress Area III	S3/ III/1966			cultural layer	fragments of clay pot- tery	11- 12 th c.
Fortress Area III	S3/ III/1973		2 surface dwelling		Fragments of clay alembics	The 1 st part of the 11 th c.
Area III	S3/ III/1973 (depth: 25 cm)			cultural layer	arrowhead	11–12 th c.
Fortress Area III	S3,5,6, 8/ III/1973			An iron workshop?		The 1 st part of the 11 th c.
Fortress Area III	S5/III/ 1973/ex- cavation trench – 12-14 meters, depth: 66 cm			cultural layer	arrowhead	11 th c.

<i>Topo- graphical position within the site</i>	<i>Locali- zation</i>	<i>Hovels</i>	<i>Dwell- ings on the sur- face</i>	<i>Other habitat elements</i>	<i>Aspects of the material culture</i>	<i>Dating</i>
Fortress Area III	S6-8/ III/1973		1 surface dwell- ing ¹		Fragments of ceramics	The 1 st part of the 11 th c.
Fortress Area III	S6-8/ III/1973			fortress wall		The 1 st part of the 11 th c.
Fortress Area III	S6-8/ III/1973			fortress wall	A spur	The 13 th c.
Fortress Area III	S6/III/ 1973/ ex- cavation trench - 13 meter, depth: 15 cm			cultural layer	arrowhead	11 th c.
Fortress Area III	S8/III/ 1973/ ex- cavation trench - 4 meter, depth: 20 cm			cultural layer	two arrowheads	11 th c.
Fortress Area III	S10/III/ 1973			cultural layer		The 12 th - 13 th c.
Fortress Area III	S10/III/ 1973/ ex- cavation trench - 1 meter, depth: 50 cm			cultural layer	arrowhead	12-13 th c.
Fortress Area III	S10B/III/ 1973			An oven	Fragments of clay alembics, spurs, pen- knives and iron nails	The 12 th c.
Fortress Area III				cultural layer		The 13 th - 14 th c.
Fortress Area IV, the North- Western side	S1/ IV/1965	1 pit house	1 surface dwell- ing ²		Fragments of ceramics, the lip of a pot being decorated	The 11 th c.

<i>Topo- graphical position within the site</i>	<i>Locali- zation</i>	<i>Hovels</i>	<i>Dwell- ings on the sur- face</i>	<i>Other habitat elements</i>	<i>Aspects of the material culture</i>	<i>Dating</i>
Fortress Area IV, the North-Western side	S1/ IV/1965		1 surface dwelling		A X Petersen sword crossguard, two fragments of gold thin collared spurs, fragments of green glazed ceramics, fragments of (a) cross, penknives	The 11 th c.
Fortress Area IV, the North-Western side	S2/ IV/1965		1 surface dwelling	An oven	A rhomboidal arrow head, beasts bones (?), fragments of ceramics, rhomboidal arrow points, beasts bones, iron slag, fragments of ceramics, cooper wires	The 1 st part of the 11 th c.
Fortress Area IV, the North-Western side	S3/ IV/1965	2 pit houses			Fragments of ceramics	The 8 th -9 th c.
Fortress Area IV, the North-Western side	S3/ IV/1965		1 surface dwelling			The 9 th c.
Fortress Area IV, the North-Western side	S4/ IV/1965		1 surface dwelling		Fragments of ceramics	The 8 th -9 th c.
Fortress Area IV, the North-Western side	S5/ IV/1965	1 pit house			A gold hair ring with triangular section (?), ³ a fragment of a silver twisted finger ring or a hair ring with the S shaped end (Pl. 12.8), two penknives, a fragment of a bone with processing marks	The 11 th c.
Fortress Area IV, the North-Western side	S6/ IV/1965	1 pit house			Fragments of ceramics, beasts bones, iron knives, the iron belts of wood buckets	The 11 th c.

<i>Topo- graphical position within the site</i>	<i>Locali- zation</i>	<i>Hovels</i>	<i>Dwell- ings on the sur- face</i>	<i>Other habitat elements</i>	<i>Aspects of the material culture</i>	<i>Dating</i>
Fortress Area IV, the North-Western side	S6B/IV / 1965	1 pit house			Fragments of green glazed ceramics	The 11 th c.
Fortress Area IV, the South-Eastern side	S7/IV/1973	1 pit house			Pot with grooved neck (pl. 12.9)	The 11 th c.?
Fortress Area IV, the South-Eastern side	S7/IV/1973			culture layer	Fragments of ceramics	The 13 th -14 th c.
Fortress Area IV, the South-Eastern side	S8/IV/1973	1 pit house			Fragments of ceramics	The 1 st part of the 11 th c.
Fortress Area IV, the South-Eastern side	S8/IV/1973		1 surface dwelling	An oven	Fragments of ceramics, spurs	The 13 th -14 th c.
Fortress Area IV, the South-Eastern side	S11/IV/1973	1 pit house		An oven	Fragments of ceramics, a spur, a molded finger ring rendering a cable molding process (pl. 12.7)	The 13 th c.
Fortress Area IV, the South-Eastern side				culture layer		The 13 th -14 th c.
A. Tămaș' Garden	S1/1966	2 pit houses				The 11 th c.
A. Tămaș' Garden	S2/1966			An oven ⁴		The 11 th c.
A. Tămaș' Garden	S-1980	1 pit house			H82 coin (Pl. 11.3)	The 12 th c.

<i>Topo-graphical position within the site</i>	<i>Locali-zation</i>	<i>Hovels</i>	<i>Dwell-ings on the sur-face</i>	<i>Other habitat elements</i>	<i>Aspects of the material culture</i>	<i>Dating</i>
A. Tămaș' Garden	SII/1966 column A, column A/1967			culture layer	Arrow points	?
Dăbâca-Boldăgâ	S4/1b/1966-1976 (excavation trench - 4-8 meters, depth: 0,50-0,70 cm)			cultural layer	fragments of clay pottery	The 12 th c.

Fig. 7 The settlements phenomena in Dăbâca

On the basis of this systematization we may present the following observations:

1. The hovels and surface dwellings traces of the 7th-9th centuries were identified in the fortress north-western part, area of Braniște, Area IV, respectively, under the Area II ditch. The graves of cremation inside the pit that are specifically to the 8th-9th centuries provide from the same zone (although there wasn't proved that the 9th century could be the superior limit). (*Pl. 13*) It is most likely that this population could have been related to the 11th century population, it may be indicated by the considerable number of Slavonic place names known around Dăbâca.
2. We think it necessary to discuss the finds excavated in the surface dwelling house S1/IV/1965, as the authors mention '*Byzantine, glazed ceramic shards*' together with a strike-a-light (?)¹²⁵, green glazed (?) ceramic fragments, two spurs ornamented with guilt plates¹²⁶, the

¹²⁵ Mentioned as the cross-guard of a sword of type X Petersen, based upon a 1968 article.

Gáll 2011, p. 53.

¹²⁶ Unfortunately, as a 'result' of the restoration, such ornamentation cannot be seen on them.

fragment of a cross and iron knives. In our opinion it remains doubtful as the only documentation we have is a superficial list of the finds. Concerning the finds excavated in the house, it remains undecided what belonged originally to the house and what was found in the fill. However, even if the above mentioned objects were found at walking level, thus dating the house, the typochronology would not allow it to be dated to the 9th–10th centuries, but to a much later date, partly based on the two spurs (10th–11th centuries)¹²⁷, but mainly upon the two strike-a-lights (which can rather be dated to the 12th century). It should be emphasized once again: all this may be true only if the finds belong to the same place and time, but in the documentation there is no evidence of it! From a methodological point of view, it would be far fetched to consider three or four ceramic shards as the evidence of Byzantine connections (certainly they cannot be excluded either), whose dating is at least doubtful, as their chronological classification is not clear. Therefore it is more than dangerous to list the finds from this house *as one unit*, and methodologically, it is a major mistake to envision the presence of Byzantine Christianity in the 9th–10th centuries. (Pl. 16)

3. Besides the previously presented discoveries belonging to the 11th century (Pl. 15), in the same century we may date some habitat aspects from the south-eastern part of Area III, respectively, of the Area IV north-western part (and not at all costs at the beginning of the 11th c., as they were dated without absolutely any motivation). We may remember first of all the hovel from the Area IV south-eastern part, under the Area IV churchyard, which was published by the author of present study, where the much disputed pot with grooved neck comes from¹²⁸ (Pl. 12.9). Its dating in the 11th century is not at all a sure one as that type of ceramics was also used during the following centuries. Three hovels from the 11th–12th centuries are known from Tămaş' Garden too, and maybe they belong to the same settlement.

¹²⁷ Cosma 2004, p. 192–193.

¹²⁸ Such a type of pot was for longer considered of an oriental origin, but these last years Csanád Bálint has asserted its Mediterranean origin. Mária Wolf in return specified that the pot neck had had a special, functional role so that its cultural origin which is difficult to be established is less important than its functionality is. Bálint 2004, p. 43–50; lecture, Cluj-Napoca, on the 17th of April 2012.

4. The inhabitancy discontinuity and population changing are demonstrated by the dwellings levels, a hovel and a surface dwelling dating from the 13th-14th centuries on territory of the necropolis from the 12th-13th centuries (*Pl. 17*).

VIII.3 Churches and churchyards

In the south-eastern part of Dăbâca fortresses complex, respectively, in the sub-fortress zone, the necropolis and the Area IV church were examined, that one from Tămaș' Garden, respectively, in the sub-fortress zone which is called Boldâgă¹²⁹ by the local inhabitants. As in the case of settlements, the diggings authors made the same error in that case too, obstinately trying to date the churches Boldâgă I-III and Tămaș' Garden apart from the necropolises, which means in/since the 11th century, so that the politic-military center of P. Magister, the personage from the end of the 12th century be justified.

As we have formerly motivated, the church from Tămaș' Garden was probably built by the end of the 11th century or the beginning of the 12th one, and the burial from the first phase could be dated in the same century on the basis of the anonymous coins. But the ossuary from the grave 24 south-western part shows an earlier phase of the necropolis utilization, which cannot be dated without fail at the present moment. The coins from the church northern side, column A, which were interpreted as a "hoard", represent late issues mainly of Ladislaus I (1077-1095).

On the basis of the coins inventory the church that was found in the great necropolis of 677 graves is dated since the beginning of the 12th century till the beginning of the 13th one¹³⁰.

Undoubtedly, the church from Boldâgă may be taken for the more complex archaeological situation among the all religious edifices, as three buildings were superposed there. According to the numismatic documentation which we have identified at MNIT, the church I from Boldâgă is the earliest building among the three early churches from Dăbâca. A dating in this matter is offered also by the grave 57 that was investigated on the northern side of the church, from which an anonymous denar comes or, according to Eugen Chirilă¹³¹, a coin issued by Stephen II (1116-1131). But, if the documentation

¹²⁹ The name comes from the Magyar "Boldogasszony" known since 1768. Tagányi et al. 1900, 1, p. 340.

¹³⁰ Gáll 2011, p. 15-17, 45-47.

¹³¹ We may specify that "Solomon's coin" as Iambor called it, from grave 57 is in fact an

was correctly drawn up church I had deranged the grave N° 67 which could indicate formerly burials¹³². Obviously a wood church¹³³ could have existed before that church, which the archaeologist couldn't identify. As a matter of fact, it is possible that another church should have existed nearby, but also we cannot exclude the fact that the respective grave should have belonged to another epoch. Any case, as the monetary discoveries from the edifice pavement show us¹³⁴, the church II was built and utilized during the 13th-14th centuries. The latest edifice in turn functioned during the 15th-17th centuries as the coins of those centuries demonstrate¹³⁵; that church vestiges were visible even in 1730¹³⁶. Belonging to Judith Matulai, as the inscription on the silver hair pin¹³⁷ shows us, the grave with a rich inventory, namely, grave 42 belongs to that phase.

At the end of this analysis, we may note:

1. The archaeological material as resulted from the archaeological diggings on a trifling part of the large site of Dăbâca indicates dwelling

---

anonymous coin belonging to the 12th century. Iambor 2005, p. 190. Probably, Iambor assumed Matei's text from 1997, as nowhere in documentation, respectively, in numismatic discoveries "Solomon's coin" can be found.

¹³² It is possible that the tower that Petru Iambor speaks about should have been built later than the church was, a fact that doesn't result from the documentation we have had at our disposal.

¹³³ On the wood churches existence and the analysis of narrative source on them, see: Németh 2002, p. 84-91.

¹³⁴ The coins that surely belong to the church II were issued by Béla IV (1235-1270) (*Unger* 228) and Charles I of Hungary (1330) (*Unger* 382).

¹³⁵ Sigismund of Luxemburg's issue was discovered within the church altar ground that had been rummaged by pits for graves (*Unger* 464); at a distance of 150 cm from the southern altar foundation (*Unger* 460); in the filling ground of the pit that penetrated the foundation wall of the church II chorus, in the south-eastern corner; at 100 cm distance from the northern foundation wall of the altar, under the pavement (*Unger* 464). The silver denar issued by Ladislaus V (1453-1457) was discovered at 120 cm distance from the church altar pilaster. A silver denar issued by Matthias Corvinus (1458-1490) (*Unger* 572) was discovered in the level of debris and fragments of picture from the church III altar. A coin issued by Ladislaus II (1516-1526) (*Unger* 675) comes from grave 56, a child grave, near church III. The coin issued by Rudolph II (1576-1608), which is a counterfeit one after a denar issued by that one at Kremnitz (Kamenita, today), probably in 1579 (*Unger* 810) was discovered under the church pavement at 25cm in depth (III), column C, square 8-9.

¹³⁶ Hodor 1837, p. 17. Cited by Crettier 1943, p. 198

¹³⁷ MNIT reference material.

layers belonging to different epochs from the 7th-9th centuries to the 15th-16th centuries.

2. The small fortress built of soil and wood in the first third of the 11th century was reconstructed and enlarged in/after the middle of the century, making it a wood and soil fortification, which was rebuilt again at the end of the 11th or the beginning of the 12th century. This fortification is mentioned as '*urbe Dobuka*' in 1068.
3. The inhabitancy discontinuity in the present researching phase may be registered between the 9th-11th centuries and later, the moment the fortress lost its strategic importance and the inhabitants withdrew downwards where the present village is laid.
4. As regards the delicate problem of population discontinuity we can opine with difficulty in the present researching stage. Certainly within the fortress perimeter a settlement existed from the 7th century to the 9th one. As far the genetic relationship, respectively, the cultural memory that connected the settlement population from the 11th-12th centuries to the population of the former centuries, we wouldn't venture an opinion for default of a scientific motivation, this aspect of the question being totally *unknown* today. It is true that several Slavonic toponyms have been preserved¹³⁸, but to what extent could they be connected to the settlement inhabitants? No one could certainly answer to this question as the chronologic bedding of toponyms of Slavonic origin is absolutely impossible to be clarified¹³⁹. Slavonic speaking populations came on the kingdom territory later too, obviously in Transylvania also, as it is known from sources. It does not mean that there would be no connection between the linguistic realities and the archaeological ones, but to colligate them would be a classic example of *gemischte Argumentation* on our behalf. What could and must be specified is that Dăbâca became a power center during the 11th century and that was the decisive element in the specific development of the settlement.
5. The collective memory discontinuity that certainly meant the population changing took place during the 13th century, as on the churchyard territory a hovel and a surface dwelling were built, a fact that clearly shows us that the population hadn't been aware of the

¹³⁸ Braniște, Țiligrad for instace. Bocănetu 1925-1926, p. 135-136.

¹³⁹ Kniezsa 1938, p. 470

existence of the 12th century population funerary place; it is an aspect that illustrates the breaking off in the 13th century.

6. The diggings authors' conclusions analysis in a retrospective style couldn't be scientifically upheld¹⁴⁰; the hiatuses and endeavor to lay *fortress, habitat aspects, and the necropolises around the church* on the same chronologic layer rather represents a scientific Utopia. On account of this we have tried to illustrate the chronologic evolution of the different archaeological monuments having consideration for all the question relativity:

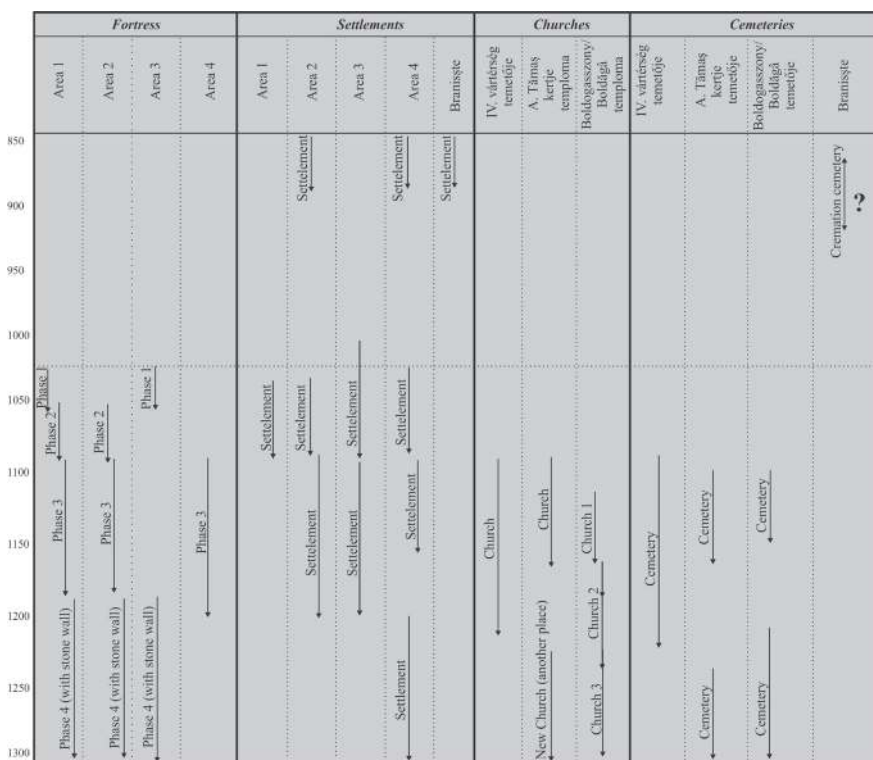

Fig. 8. Chronological evolution of the Dăbâca fortress complex

¹⁴⁰ The analysis in a retrospective style proceeds from the 19th c. evolution philosophy. As a researching method it proceeds from the idea that a connection could be identified by following back in time a community or another one cultural specific elements. In our case for example, such a connection would be between the communities of the 11th c. and those of the 9th c. It is known that such a look on the human community, the basis of which is the 19th c Romanticism, is directly connected to the biologic and not sociologic feature of the human entities (tribe, ethnos, nation), but also proceeds from a modern myth of the 18th-19th c., namely that of *national unity*. For the analysis in a retrospective style, see: Langó 2007, p. 241-242.

IX. Some idea on the social bedding at Dăbâca, the 11th-12th centuries

As a *primary group*¹⁴¹ the community of Dăbâca in the 11th-12th centuries may be characterized by relations and direct collaborations among its members. It still rests unclear up if there were tribal relations among the members that stood that community or if, following the politic-military constructions which were occasioned by the important changing in the 11th century that one was organized on the basis of some artificial constructions. The social progress and competition among the community's members which could have decided a new social status too¹⁴², are attested now at Dăbâca though conclusive elements from that settlement. Unfortunately, the necropolises couldn't offer any signs in this respect given the osteological material absence.

On the basis of the archaeological data we have had at our disposal, which were registered only on the examined settlement/ settlements perimeter, even relative the community/ communities' multi-functionality however appears, respectively, the existent social stratification. The ceramics production, iron processing, armament, harness, and certain elements of the material culture that indicate the practice of at a long distance trade, but also the site environment show the multi-functionality we have spoken above.

Certainly, in the present researching phase more of the questions couldn't receive undoubted answers. Where the fortress leading elites used to live, or the ecclesial personal, and where were they buried¹⁴³?

The armament discovering (arrowheads, spearheads) as well as the harness discovering (spurs) probably indicate the presence of *miles layer*, with military function (Pl. 16)¹⁴⁴. The 15 *mansio* that are mentioned in the narrative sources of the 12th century concerning the fortress from Arad¹⁴⁵ show that there was also a subservient to fortress population with the role of *miles layer* provisioning. Unfortunately, in the present researching phase we couldn't clarify where the members of those different social layers were buried. We might consider at a suppositional level that the subservient to *miles layer* inhabitants were buried

¹⁴¹ Cooley 1909, p. 23.

¹⁴² Elton Mayo laid the foundations of this researching. Mayo 1933.

¹⁴³ In the case of some ecclesiastic dignities at Esztergom, Székesfehérvár, Kalocsa and Visegrád, their clerical insignia were put inside the graves. The French bishop Durandus' explanation may be cited: the clergyman is buried with his insignia to indicate his virtues. Ritoók 2004, p. 120-121, footnote 43.

¹⁴⁴ Zsoldos 1999, p. 12-38.

¹⁴⁵ Györffy 1977, p. 229.

inside the Area IV, and in the case of Tămaş' Garden necropolis, the members of *miles layer* were buried in¹⁴⁶. For more certain results than these hypotheses new diggings might be realized within both the necropolises¹⁴⁷ (Area IV and Tămaş' Garden), and the anthropological analyses of the two sites be compared. Thus we could receive more definite answers.

This question may be put also in the dwellings' case. A larger surface dwelling was discovered until now, but scarcely can it be taken for a dwelling of an elite person. Samples of stone buildings that were identified as *comes'* dwelling were examined on the territory of Abaújvár, Borsod, Visegrád, respectively, Somogyvár fortresses¹⁴⁸. Maybe the diggings at Dăbâca should be resumed and continued also in this respect or in this direction.

X. A (historical) hypothesis: the 'failure' of Dăbâca

Following the archaeological and numismatic material analysis it results the fact that the fortress which had been built in the first half of the 11th century reached its climax within the 12th century. The number of coins which were discovered inside the graves from the investigated necropolises in Area IV, Tămaş' Garden, respectively, Boldăgă also demonstrates this fact.

On our account, the 13th century was the fortress decline epoch from its role of a politic-military and administrative center of Arpáadian kingdom. That decline might be connected to Mongol-Tatars' invasion, but we believe that some other more credible causes of a social-economic range, as the administrative reorganization of the kingdom (the royal counties disappearing, the nobiliary counties appearing¹⁴⁹) were at the bottom of that phenomenon. As a working hypothesis we might put the question if the power center decline wasn't connected to the habitat structure of the county extend toward east,

¹⁴⁶ At Abaújvár inside the necropolis around the church two men's corpses could be examined, their death being caused by arrow points. According to the archaeologists' opinion those persons belonged to the fortress *miles layer*. Also, the discovered weapons were connected to *miles layer*, especially the arrow points, some lances and spurs. Gádor 1988, p. 123-128. Cited by: Wolf 2011, p. 324. At Borsod the stirrups that had been discovered inside the necropolis, and two spurs on the fortress territory were also connected to *miles layer*. Wolf 2004, p. 139-159.

¹⁴⁷ Probably, after the anthropological analyses there were identified *the miles layer* families' members nearby the southern side of the church within Zalavár-Vársziget-Kápolna necropolis. Ritoók 2004, 139 – 159.

¹⁴⁸ Wolf 2011, p. 324; Szőke 2000, p. 363; Bakay 1975, p. 191.

¹⁴⁹ Zsoldos 1991, p. 60, nota 60; Wolf 2011, p. 327.

north and north-east because its territory got permanency at the balance of the 12th-13th centuries. This cautious observation relies also on the fact that till now a single coin of the 13th century is known at Dăbâca site, from Boldâgă, which was issued by Béla IV (1235-1270). At the same time the main part of the habitat elements are dated in the 11th-12th centuries. Although these data have no absolute value, the numismatic material absence (not at all just in cemeteries) claims explanations. Our hypothesis may be demonstrated or combated through new interdisciplinary researches at Dăbâca.

BIBLIOGRAPHY

Bakay 1975,
K. Bakay, *Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974-75)*, in *SMK*, 2, 1975, p. 191-207.

Bálint 1976,
Cs. Bálint, *A magyarság és az ú.n. Bjelo Brdói kultúra*, in *Cumania*, 4, 1976, p. 225–254.

Bálint 1995,
Cs. Bálint, *Kelet, a korai avarok és Bizanc kapcsolatai: Régészeti tanulmányok*, Magyar Őstörténeti Könyvtár, Szeged, 1995.

Bálint 2004,
Cs. Bálint, *Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből*, in Gy. Erdei, B. Nagy (ed.), *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*, in *MHB*, 14, 2004, p. 43–50.

Bálint 2005,
Cs. Bálint, *Ki volt „magyar” a honfoglaláskorban és Szent István korában?*, in I. Romsics, M. Szegedy-Maszák, *Mi a magyar?*, Budapest, 2005, p. 37-56.

Bálint 2006,
Cs. Bálint, *Az ethnosz a kora középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai)*, in *Sz.*, 140, 2006, 2, p. 277–347.

Bartucz 1929,
L. Bartucz, *A nyársapáti XV-XVII. századbeli koponyákról*, in *DolgSzeg*, 5, 1929, p. 148-174.

Benkő 1994,
E. Benkő, *Doboka*, in Gy. Kristó (ed.) *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, Budapest, 1994, p. 169.

Benkő 2010,

E. Benkő, *A középkori székhelyek*, in E. Benkő, Gy. Kovács (ed.), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/Archaeology of the Middle Age and the Early Modern Period in Hungary*, Budapest, 2010, p. 221-254.

Bocănetu 1925-1926,

Al. Bocănetu, *Terminologia agrară în limba română, în Codrul Cosminului* (Cernăuți), 2-3, 1925-1926, p. 125-139.

Boia 1999,

L. Boia, *Történelem és mítosz a román köztudatban*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 1999.

Bóna 1964,

I. Bóna, *Der Silberschatz von Darufalva*, in *ActaArchHung*, 16, 1964, p. 151-169.

Bóna 1970,

I. Bóna, *Nota 316*, in Gy. Györffy, *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*, in *AE*, 97, 1970, 1, p. 191-242.

Bóna 1988,

I. Bóna, *Monostorok, templomok, templom körüli temetők*, in B. Köpeczi (ed.), *Erdély története*, I, Budapest, 1988, p. 235-237.

Bóna 1998,

I. Bóna, *Az Árpádok korai várairól*, Debrecen, 1998.

Bóna 2001,

I. Bóna, *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*, in *Erdély a keresztény Magyar Királyságban*, in *ETF*, 231, 2001, p. 68-96.

Bordi 2006,

Zs. L. Bordi, *Az új és a számszerű Erdélyben a magyar honfoglalástól Mohácsig*, in *AS*, 2006/2, p. 91-97.

Brather 2000,

S. Brather, *Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*, in *Germania*, 78, 2000, p. 139-177.

Brather 2004,

S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie, Geschichte, Grundlage und Alternativen*, Berlin-New York, 2004.

Brather 2006,

S. Brather, *„Etnikai értelmezés” és struktúra történeti magyarázat a régészetben*, in *Korall*, 24-25, 2006, Június/June, p. 23-72.

Buzás 2006,

G. Buzás, *11. századi ispáni várainkról*, in Gy. Kovács, Zs. Miklós (ed.) „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát*”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*, Budapest, 2006, p. 43-53.

Ciupercă 2009,

B. Ciupercă, *Conceptul de cultură Dridu în arheologia românească. Apariție, evoluție, controverse*, in *Istros*, 15, 2009, p. 133-162.

Cooley 1909,

C. H. Cooley, *Social Organization*, New York, 1909.

Cosma 2004-2005,

C. Cosma, *Pinteni medievale timpurii descoperiți pe teritoriul Transilvaniei (secolele VII-X)*, in *EphNap*, 14-15, 2004-2005, p. 177-210.

Crângaci Țiplic, Oța 2005,

M. E. Crângaci Țiplic, S. Oța, *Piese inedite din colecția Muzeului Național de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba Iulia (Bislang Unveröffentlichte Fundstücke aus der Sammlung des Nationalmuseums für Geschichte Rumäniens, aus dem Gräberfeld der Römisch-Katholischen Kathedrale in Karlsburg/Alba Iulia (12. Jh.) Stammen)*, in *ActaMN*, II, 39-40, 2002-2003 (2005), p. 91-106.

Curta 2002,

Fl. Curta, *Transilvania în jurul anului 1000*, in *EphNap*, 12, 2002, p. 273-274.

Crettier 1943,

K. Chrettier, *A dobokai vár*, in *KözlCluj*, 3, 1943, p. 197-208.

Cs. Sós, Parádi 1971,

Á. Cs. Sós, N. Parádi, *A csátaljai Árpád kori temető és település*, in *FolArch*, 22, 1971, 105-141.

Daicoviciu 1935,

C. Daicoviciu, *Există monumente în Dacia Traiană din secolele II-III*, in *AISC*, 2, 1933-1935, p. 176-180.

Daicoviciu 1968a,

C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, in *Apulum*, 7, 1968, p. 261-271.

Daicoviciu 1968b,

C. Daicoviciu, *Originea poporului român după cele mai noi cercetări*, in D. Berciu (ed.), *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 83-98.

Derzsi, Sófálvi,
Cs. Derzsi, A. Sófálvi, *Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál [2005–2006]*, in *AS*, 2008, p. 267–285.

Éry 1982,
K. Éry, *Embertani adatok Veszprém középkori népességéhez. Veszprém-Kálvária domb 11–16. századi temetkezései*, in *VMMK*, 14, 1979, p. 215–244.

Éry et al 2005,
K. Éry, A. Marcsik, F. Szalai, *Adalék a templom körüli temetők embertanához: Székesfehérvár (Data on the Anthropology of Churchyards: Székesfehérvár)*, in Á. Ritoók, E. Simonyi (ed.), *A középkori templom körüli temetők kutatása*, in *OH*, Budapest, 2005, p. 77–83.

Fiedler 1992,
U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jhs. an der unteren Donau* (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Bd 11), Bonn, Teil 1-2, 1992.

Gádor 1988,
J. Gádor, *Az abaujvári vár kutatása*, Bölcsészdoktori disszertáció. Manuscript, Eötvös Lóránd University, Faculty of Humanities, Institute of Archaeology, Library, Budapest, 1988.

Gáll 2004–2005,
E. Gáll, *Analysis and comparison of burial customs in the 10–11th century in the Transylvanian basin, Crişana and Banat*, in *Dacia* (N.S.), 38–39, 2004–2005, p. 334–454.

Gáll 2008,
E. Gáll, *A honfoglalás - és kora Árpád kori temetők és szórványtelek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban/The analysis of the tenth and eleventh centuries' burial sites and stray finds in Banat, Partium and the Transylvanian Basin*, Doktori disszertáció, Budapest, I (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/gall/diss.pdf>).

Gáll 2010a,
E. Gáll, *The analysis of churchyard cemeteries in Transylvania from the 11th–13th centuries. From the pagan cemetery to the Christian churchyard. Preliminary results*, in *TR*, 19, Supplement 5, 2010, p. 265–289.

Gáll 2010b,
E. Gáll, *Márton Roska şi cercetarea secolelor X-XI*, in *SCIVA*, 61, 2010, 3-4, p. 281–306.

Gáll 2011,
E. Gáll, *Doboka - IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2011.

- Gáll et al. 2010,
E. Gáll, B. Gergely, Sz. Gál, *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul oraşului Cluj-Napoca în secolele X–XIII*, Cluj-Napoca, 2010.
- Giesler 1981,
J. Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo-Brdo (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken)*, in *PZ*, 56, 1981, p. 3-181.
- Györffy 1977,
Gy. Györffy, *István király és műve*, Budapest, 1977.
- Györffy 1987,
Gy. Györffy, *Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza*, III, Budapest, 1987.
- Györffy 1992,
G. Györffy, *Diplomata Hungariae Antiquissima Volumen I. 1001-1131*, Budapest, 1992.
- Harhoiu 2004,
R. Harhoiu, *Das Miereschprogramm. Ein vergessenes Forschungsprojekt?*, in *Monumenta Studia Gothica*, 4, Europa Barbarica, 2004, p. 159–162.
- Hodor 1837,
K. Hodor, *Doboka természeti és polgári esmértetése*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 1837.
- Hóman 1916,
B. Hóman, *Magyar pénztörténet 1000-1325*, Budapest, 1916.
- Hóman, Szekfű 1935,
B. Hóman, Gy. Szekfű, *Magyar történet*, 2, Budapest, 1936.
- Horedt 1986,
K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.
- Huszár 1979,
L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Battenberg, 1979.
- Iambor 2005,
P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX-XIII)*, Cluj-Napoca, 2005.
- Ioniță 2009,
A. Ioniță, *Așezarea din secolele XII-XIII de la Bratei* (Bibliotheca Brukenthal BB XXXII), Alba Iulia, 2009.
- Jakab 2007,
A. Jakab, *Tatárjárás kori kincslelet Tyukod-Bagolyvárról*, in *Évkönyiregyháza*, 49, 2007, p. 247-249.

Jażdżewski 1949,

K. Jażdżewski, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersko pod Łodzią w Świecie Badań z.r. 1949*, in *MW*, 1, 1949, p. 91–191.

Kaszewscy, Kaszewscy 1971,

E. Kaszewscy, Z. Kaszewscy, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek*, in *MSW*, 1, 1971, p. 365–434.

Kieffer-Olsen 1997,

J. Kieffer-Olsen, *Christianity and Christian Burial. The religious background, and the transition from paganism to Christianity, from the perspective of a churchyard archaeologist*, in C. K. Jensen, K. H. Nielsen, *Burial and Society*, Aarhus University Press, 1997, p. 185–189.

Kniezsa 1938,

I. Kniezsa, *Magyarország népei a XI-ik században*, in Serédi Jusztinián, *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, II, Budapest, p. 365–472.

Kolniková 1967,

E. Kolniková, *Oblolus mŕtvych vo včasnostredevkých hroboch na Slovensku*, in *SlovArch*, 15, 1967, p. 189–245.

Kossina 1936,

G. Kossina, *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*⁷, Würzburg, 1936.

Kovács 1997,

L. Kovács, *A kora Árpád-kori pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről*, in *VAH*, 7, Budapest, 1997.

Kovács 2004,

L. Kovács, *Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban*, in Gy. Erdei, B. Nagy (ed.), *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*, in *MHB*, 14, 2004, p. 43–50.

Könyöki 1906,

J. Könyöki, *Középkori várak, különös tekintettel Magyarországra*, Budapest, 1906.

Kubinyi 2005,

Kubinyi András, *Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban*, in Á. Ritoók, E. Simonyi (ed.), *A középkori templom körüli temetők kutatása.*, in *OH*, 2005, 13–18.

Kulcsár 1992–1995,

M. Kulcsár, *Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez. Az ún. köpűs záródású karikák*, in *Savaria*, 22, 1992–1995, p. 249–275.

Langó 2006,

P. Langó, *A Kárpát-medence 10. századi emléanyagának kutatása mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti áttekintés*, in *Korall*, 24-25, 2006, Június/June, p. 89-117.

Langó 2007.

P. Langó, *Amit elrejt a föld...A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*, Budapest, 2007.

Lipták, Marcsik 1965,

P. Lipták, A. Marcsik, *A téglás-angolkerti középkori (XI-XIV. századi) temető embertani anyagának ismertetése*, in *ÉvkDebrecen*, 1965, p. 69-96.

Lupescu 2005,

R. Lupescu, *Kolozsvár korai történetének buktatói*, in *ErdCluj*, 67, 2005, 3-4, p. 25-77.

Madgearu 2001,

A. Madgearu, *Români în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.

Madgearu 2008,

A. Madgearu, *Cultura Dridu și evoluția poziției României în lagărul socialist*, in *Analele ANTIM*, 8, 2008, p. 63-71.

Madgearu 2009,

A. Madgearu, *Denumirea Mării Negre în Gesta Hungarorum a notarului Anonim*, in *EphNap*, 19, 2009, p. 177-182.

Marciniak 1960,

J. Marciniak, *Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnośredniowiecznego w Strzemieszycach wielkich pow. Będzin*, in *MW*, 5, 1960, p. 141-186.

Măgureanu 2007,

A. Măgureanu, *Dezbateri privind etnogeneza românilor în anii '50. De la manualul lui Roller la Tratatul de Istorie*, in *SCIVA*, 58, 2007, 3-4, p. 289-321.

Mayo 1933,

E. Mayo, *The Human Problems of Industrial Civilization*, New York, 1933.

Mesterházy 1983,

K. Mesterházy, *Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák*, in *AlbaRegia*, 20, 1983, p. 143-151.

Niculescu 1997,

Gh. Al. Niculescu, *Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici și arheologi. Pericolele argumentației mixte*, in M. Ciho, M. V. Nistor, D. Zaharia (ed.), *In honorem emeritae Ligiae Bârzui. Timpul Istoriei I*, București, 1997, p. 63-69.

Opriş 2004,

I. Opriş, *Istoricii şi Securitatea*, Bucureşti, 2004.

Parádi 1975,

N. Parádi, *Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztatótharaszti kincslelet*, in *FolArch*, 36, 1975, p. 119–161.

Parker Pearson 2001,

M. Parker Pearson, *The archaeology of death and burial*, Texas A&M University Anthropology Series 3, Texas A&M University Press, 2001.

Pascu et al. 1968,

Şt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wollmann, Şt. Matei, *Cetatea Dăbâca*, in *ActaMN*, 5, 1968, p. 153–202.

Pohl 1998,

W. Pohl, *Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies*, in L. K. Little, B. H. Rosenwein, *Debating the Middle Ages – Issues and Readings*, Malden-Oxford, 1998, p. 15–24.

Popa 1991,

R. Popa, *Observaţii şi îndreptări la istoria României din jurul Anului O Mie*, in *SCIVA*, 41, 1991, 3–4, p. 153–188.

Pósta 1917,

B. Pósta, *A gyulafehérvári székesegyház sírleletei*, in *DolgChuj*, 8, 1917, p. 1–155.

Radoměský 1955,

P. Radoměský, *Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě*, Prague, 1955.

Rashev 2008,

R. Rashev, *Bălgarskata eziceska kultura VII–IX vek*, Sofia, 2008.

Réthy 1898,

L. Réthy, *Két Árpádkori temető Arad megyében*, in *AE*, 18, 1898, p. 124–131.

Réthy 1899,

L. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae - Egyetemes Magyar Éremtár*, I, Budapest, 1899.

Révész 1996,

L. Révész, *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*, Miskolc, 1996.

Ritoók 1997,

Á. Ritoók, *A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei*, in *FolArch*, 46, 1997, p. 165–175.

Ritoók 2004,

Á. Ritoók, *Szemponatok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez*, in B. F. Romhányi, A. Grynaeus, K. Magyar, A. Végh, „*Es tu scholaris*” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára, Budapest, 2004, p. 115-124.

Ritoók 2010,

Á. Ritoók, *A templom körüli temetők régészeti kutatása*, in E. Benkő, Gy. Kovács (ed.), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/Archaeology of the Middle Ages and the early Modern Period in Hungary*, Budapest, 2010, p. 473-494.

Rusu 1991,

A. A. Rusu, *Vechea biserică din Nălați (jud. Hunedoara)*, in *EphNap*, 1, 1991, p. 127-143.

Rusu 1998,

A. A. Rusu, *Arheologia cetăților medievale ale Transilvaniei*, in *ArhMed*, 2, 1998, p. 5–19.

Szabados 2011,

Gy. Szabados, *Magyar államalapítások a IX-XI. században*, Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 26, Szeged, 2011.

Stamati 2002,

I. Stamati, *Cercetarea istorico-arheologică cu privire la secolele V/VI-VII. p. Chr. in Republica Moldova, între anii 1950-1990*, in *EphNap*, 12, 2002, p. 183-202.

Szatmári 2005,

I. Szatmári, *Békés megye középkori templomai*, Békéscsaba, 2005.

Székely 1990,

Z. Székely, *Necropola medievală de la Peteni, com. Zăbala, jud. Covasna*, in *SCIVA*, 41, 1990, p. 87–110.

Székely 1993–1994,

Z. Székely, *A zabolai (Zăbala – România) kora-középkori temető*, in *VMMK*, 19–20, 1993–1994, p. 277–305.

Szőke 1962,

B. Szőke, *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei* (Régészeti Tanulmányok 1), Budapest, 1962.

Szöke 1979,

M. Szöke, *Ásatási jelentés*, Régészeti Füzetek Ser. I., 32, 1979, 105.

Szöke 1996,

B. M. Szöke, *Die Prämonstratenserpropstei von Alsórajk-Kastélydomb*, in *Antaeus*, 23, 1996, p. 251-305.v

Szöke 2000,

M. Szöke, *Die mittelalterliche Burg von Visegrád*, in A. Wieczorek, H. M. Hinz, *Europas mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie Band 2*, Stuttgart, 2000, p. 584–587.

Szöke–Vándor 1987,

B. M. Szöke, L. Vándor, *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője* (Fontes archaeologici Hungariae), Budapest, 1987.

Szuromi 2002,

Sz. Szuromi, *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis), Budapest, 2002.

Szuromi 2005,

Sz. Szuromi, *A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század)*, in Á. Ritoók, E. Simonyi (ed.), *A középkori templom körüli temetők kutatása*, in *OH*, 2005, 9-12.

Tagányi et al. 1900,

K. Tagányi, L. Réthy, Gy. Kádár, *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, Deés, 1900.

Takács 2006a,

M. Takács, *A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében*, in *Korall*, 24-25, 2006, Június/June, p. 163 – 202.

Takács 2006b,

M. Takács, *A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között*, in: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*, in *Studia Caroliensia*, 7, 2006, 3–4, p. 147–179.

Takács 2007,

M. Takács, *Koszovó/Kosova földje a középkorban*, in *História-történelmi folyóirat*, 29, 2007, 2. p. 3–6.

Tettamanti 1975,

S. Tettamanti, *Temetkezési szokások a X-XI. században a Kárpát-medencében*, in *Studia Comitatus*, 3, 1975, 79-112.

- Uzum, Lazarovici 1971,
I. Uzum, Gh. Lazarovici, *Așezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice*, in *Banatica*, 1, 1971, p. 157-162.
- Valter 2005,
I. Valter, *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*, Budapest, 2005.
- Veszprémy 2000,
L. Veszprémy, *Gesta Hungarorum. A középkori krónikairás kezdetei*, in E. Marosi (ed.), *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*, Budapest, 2000, p. 548–549.
- Wolf 2004,
M. Wolf, *Nielló díszes bronz csat Edelény-Borsodról*, in *HOMÉ*, 43, 2004, p. 139-159.
- Wolf 2011,
M. Wolf, *Adatok az ispáni várak szerepéhez az Árpád-kori Magyarországon*, in Gy. Terei, Gy. Kovács, Gy. Domokos, Zs. Miklós, M. Mordovin, *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*, Budapest, 2011, p. 323-328.
- Young 1992,
B. K. Young, *Text aided or text misled? Reflections on the uses of archaeology in medieval history*, in B. J. Little– B. Raton (ed.), *Text-Aided Archaeology*, London, 1992, p. 135–147.
- Zsoldos 1991,
A. Zsoldos, *A királyi várszervezet és a tatárjárás*, in *HK*, 104, 1991, p. 45-76.
- Zsoldos 1999,
A. Zsoldos, *A szent király szabadjai: fejezetek a várjobbágyság történetéből*, Budapest, 1999.

DĂBÂCA (DOBESCHDORF, DOBOKA): NECROPOLA DIN
JURUL BISERICII DIN GRĂDINA LUI A. TĂMAȘ.
CÂTEVA IDEI PRIVIND EVOLUȚIA HABITATULUI
DE LA DABÂCA

Rezumat

Lucrarea de față își propune să analizeze necropola din jurul bisericii cercetată într-o parte, din Grădina lui Tămaș, descoperită pe lângă partea de sud-est a cetății de la Dăbâca, respectiv să ofere o sinteză, cât poate fi reconstituit, privind situl arheologic din epoca medievală timpurie. Satul Dăbâca, centrul de odinioară a comitatului cu același nume, se află la 30 de km nord-vest, pe malul pârâului Lona, care se varsă de aici 10 km la est în Someșul-

Mic. Necropola din jurul bisericii a fost cercetată în cursul anilor 1966-1967, în urma căreia a fost dezvelită urmele unei biserici, zidurile unei alte biserici, mult mai mare, mai târziu construit, respectiv 95 de schelete din 71 de morminte.

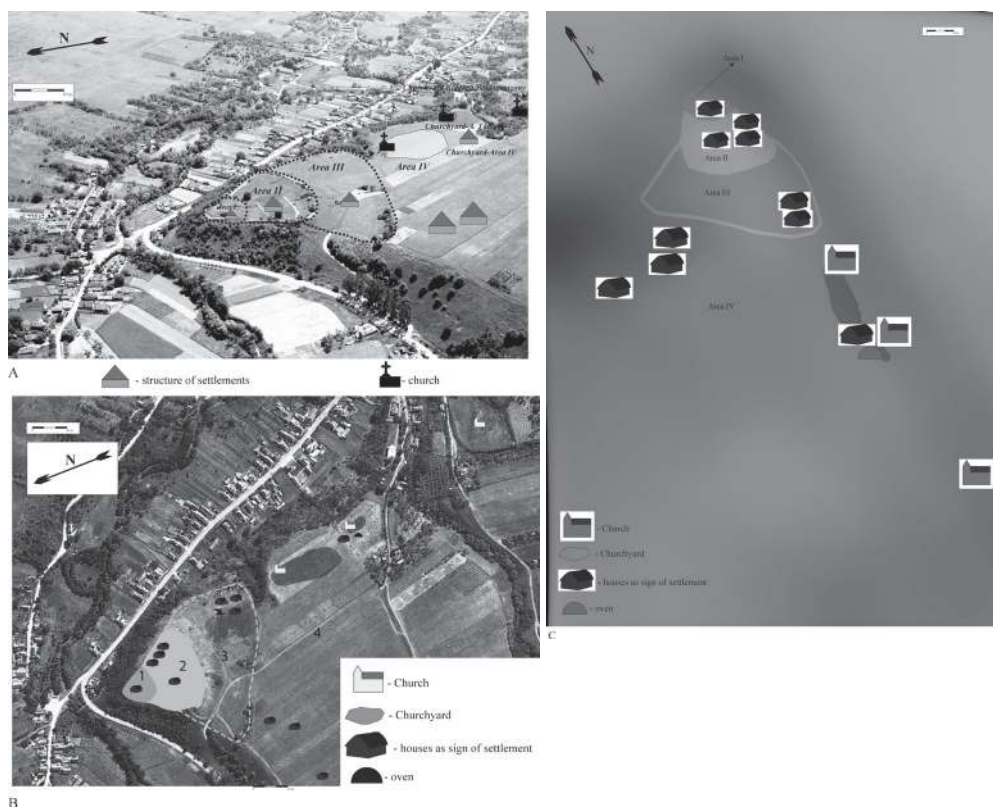
O parte din morminte se datează în secolul XII, iar biserica probabil, pe baza monedelor lui Ladislau I, aflate în partea nordică, probabil datează construcția bisericii la sfârșitul secolului al XI-lea. Cealaltă parte a mormintelor se datează mai târziu, în cursul secolelor XIII-XIV, și probabil aparține bisericii ale căror ziduri au fost dezvelite în cursul cercetărilor.

Inventarul arheologic care provine din mormintele secolului al XII-lea reprezintă cultura materială cunoscută din necropolele secolului al XII-lea: inele de buclă, monede (denarii anonimi emisă de către regii maghiari în primele două treimi a secolului al XII-lea). Populația înmormântată aici probabil aparținea atât stratului de *miles*, cât și slujitorilor acestora (*servi*).

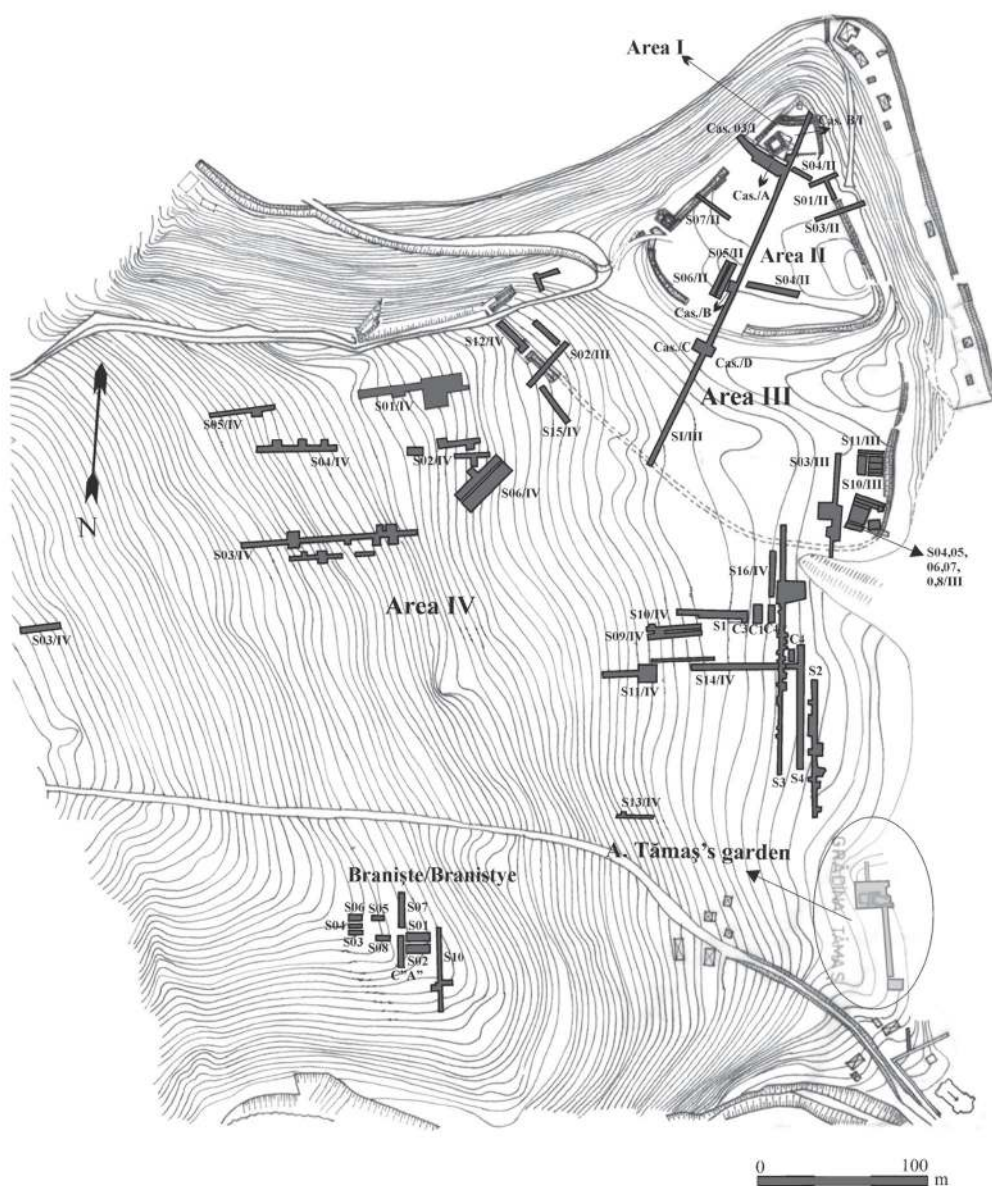
Necropola se integrează în rândul siturilor funerare de la Dăbâca, toate fiind necropole din jurul bisericii: necropola din incinta IV, Boldăgă. Totodată aceste necropole trebuie și pot fi analizate paralel, dar separat, cu așezările din secolele XI-XIII, respectiv fortificația ridicată, după părerea noastră în secolul XI.

Apogeul cetății construită în prima jumătate a secolului al XI-lea, a fost secolul XII. Acesta este demonstrată și de numărul monedelor descoperite în mormintele necropolelor cercetate din incinta IV, Grădina lui Tămaș, respectiv Boldăgă.

Epoca decăderii cetății, reprezentând centrul politico-militar și administrative, după părerea noastră a fost secolul al XIII-lea. Evident această decădere am putea lega de invazia mongolo-tătară, dar personal, credem în alte cauze, mult mai adânci, din punct de vedere social-economic, de exemplu precum și reorganizarea administrativă a regatului (dispariția comitatelor regale, respective apariția comitatelor nobiliare).

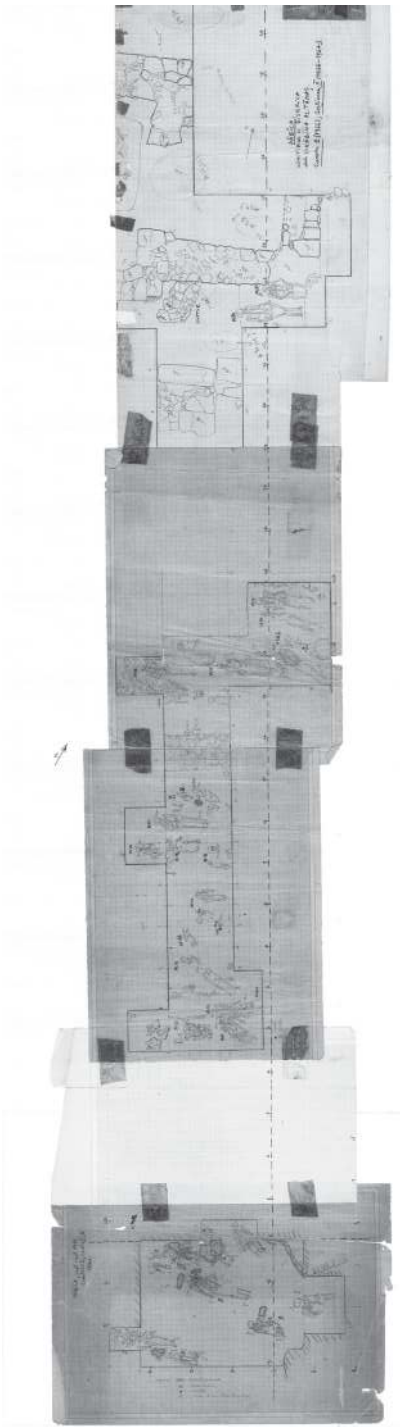

Plate 1. Dăbâca and his position in Transylvanian basin. The fortress complex of Dăbâca. The structure of the settlement in the 12th century, based upon archaeological data (drawn by E. Gáll and N. Laczkó); C. A 3D reconstruction of the settlement structure of the 12th century Dăbâca (drawn by N. Laczkó).

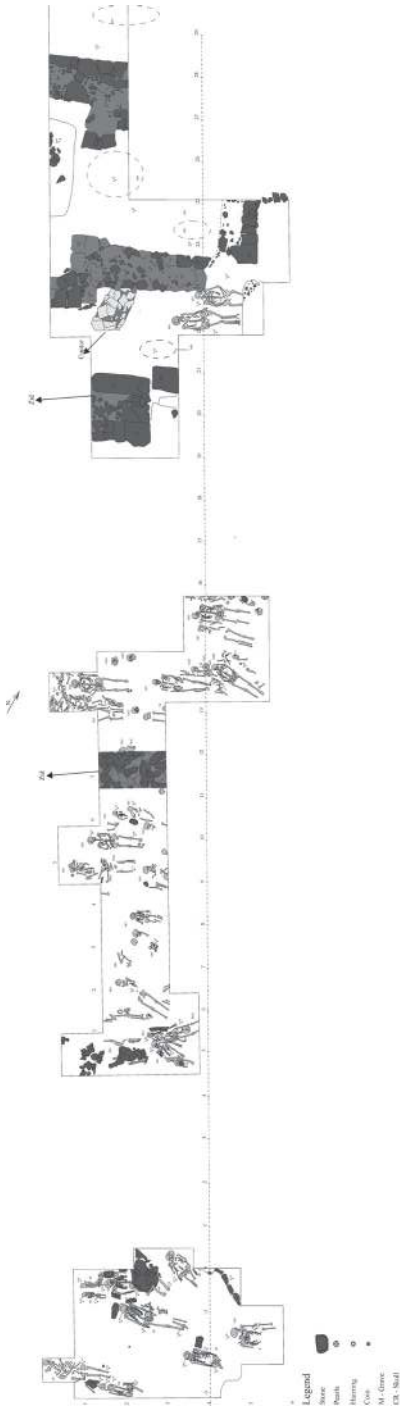

Plate 2. Excavations from Dăbâca and the site of Tămaș's garden.

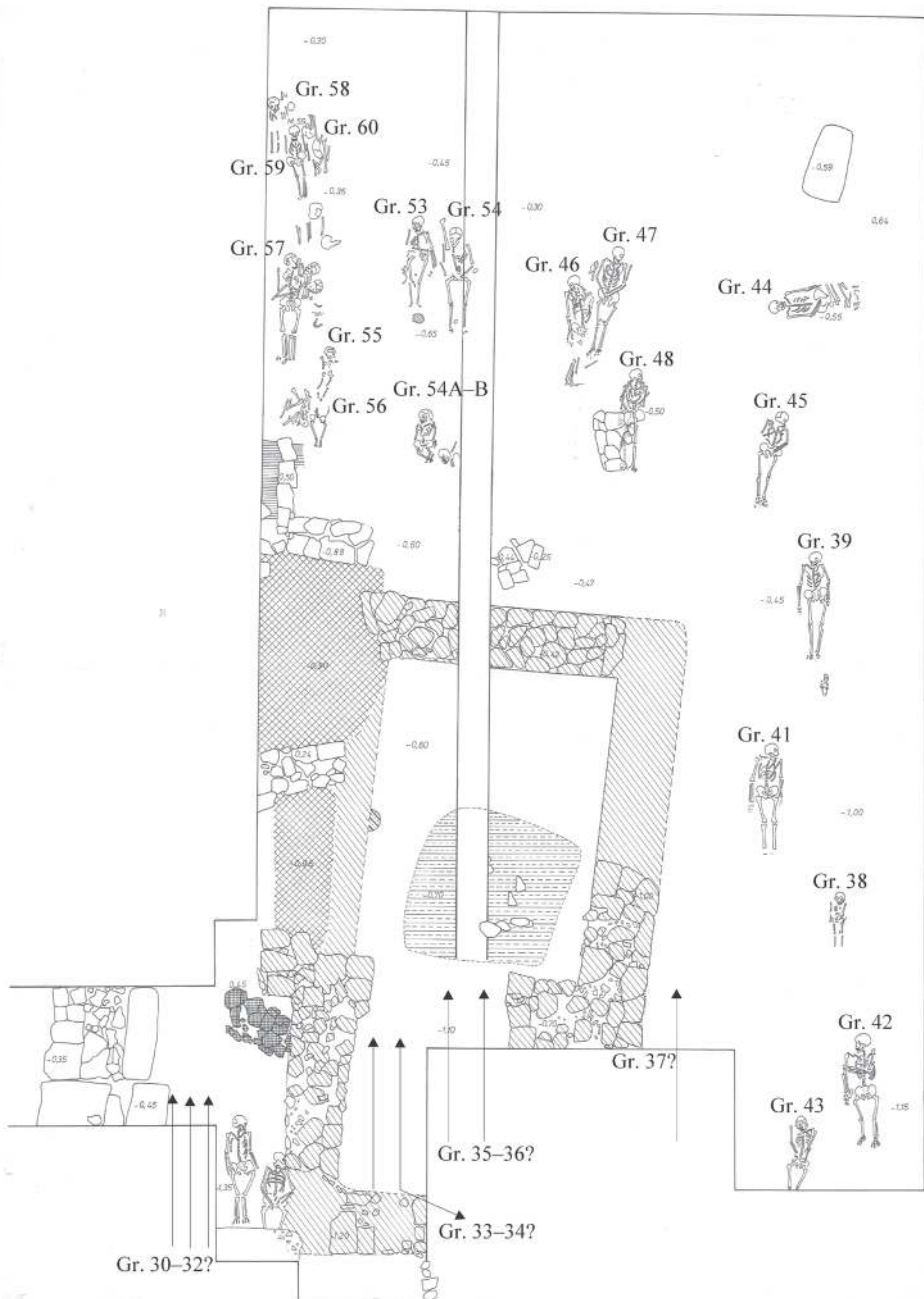
Plate 3. The plane of trenches excavated in 1966-67 (original documents).

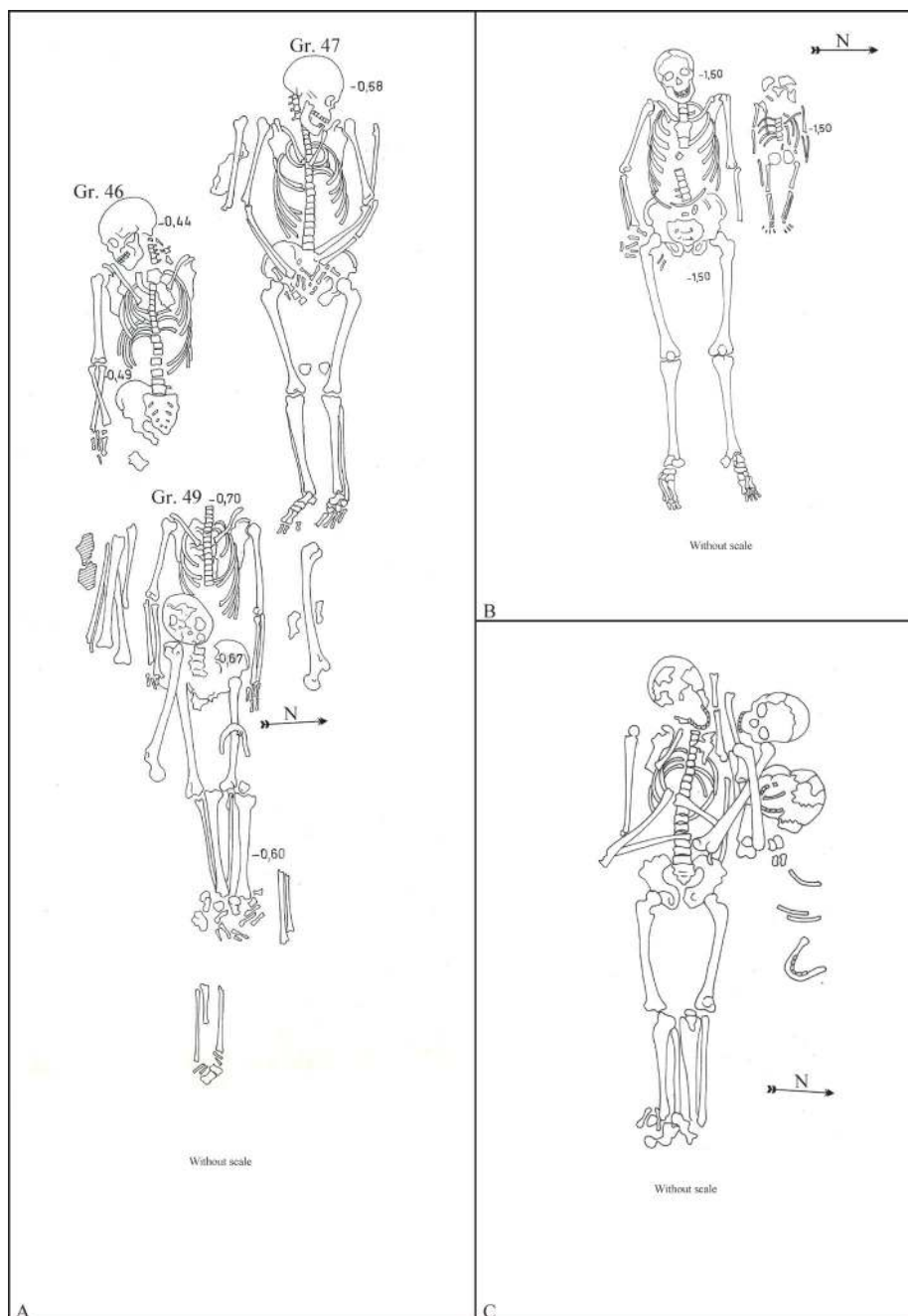
Plate 4. The plane of trenches excavated in 1966-67 (re-drawn).

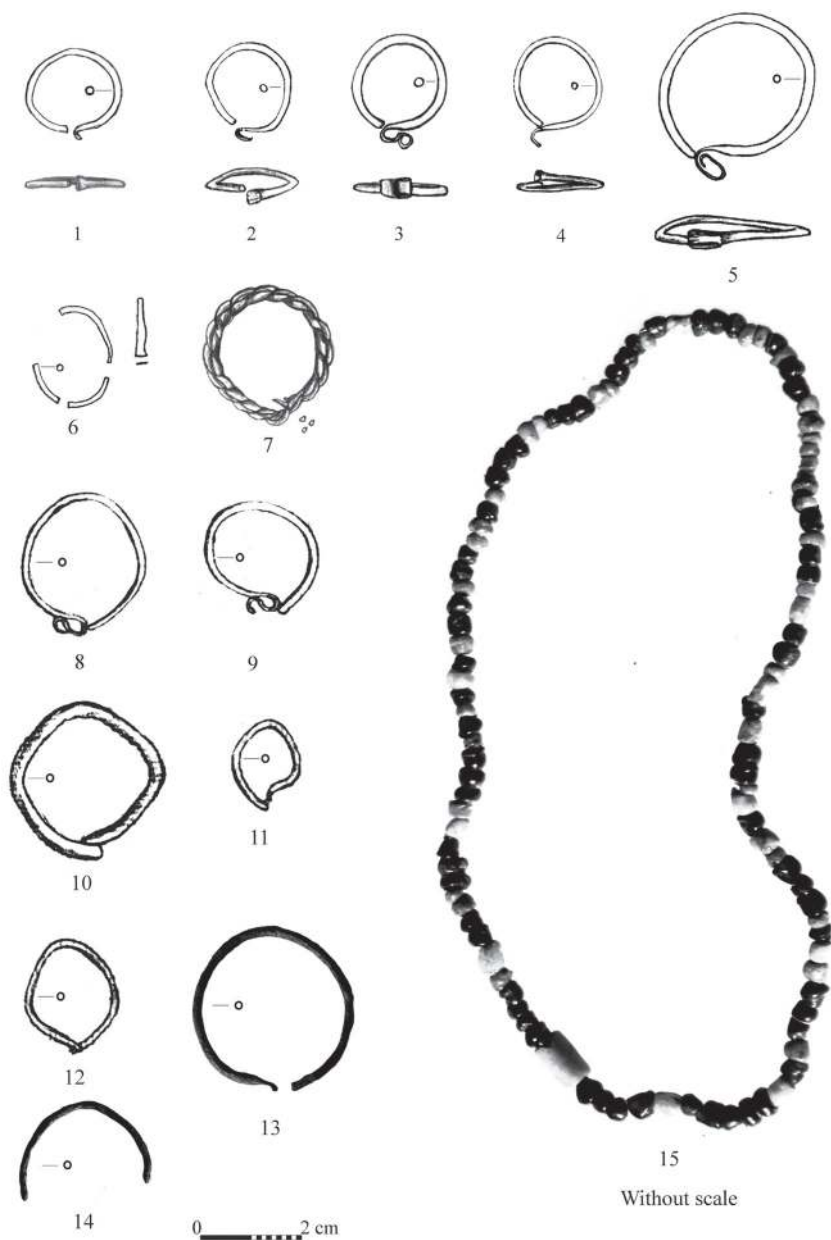

Plate 6. Dăbâca- Tâmaș's garden: a reconstruction of the church proposed on the base of dates on original documents from MNIT.

Plate 7. Dăbâca-Tămaș's garden: A. Graves 46-47, 49; B. Grave 35A-B; C. Grave 57A-B.

Plate 8. Dăbâca-Tămaș's garden, Grave 3: 1-2; Grave 34: 3; various finds which are not to be connected to Graves: 4-7; Grave 7: 8-9; Grave 15: 10-11; Grave 16: 12; Dăbâca-Boldâgă: 13-14; Dăbâca-Tămaș's garden: maybe the Grave 37: 15.

Plate 9. Dăbâca-Tămaș's garden, Grave 2: 1; Grave 12: 2; Grave 15: 3; Grave 26: 4; Section II, - 9,20 meters: 5; next to the Grave 38: 6; the "treasure" from the "A" section: 7-8.

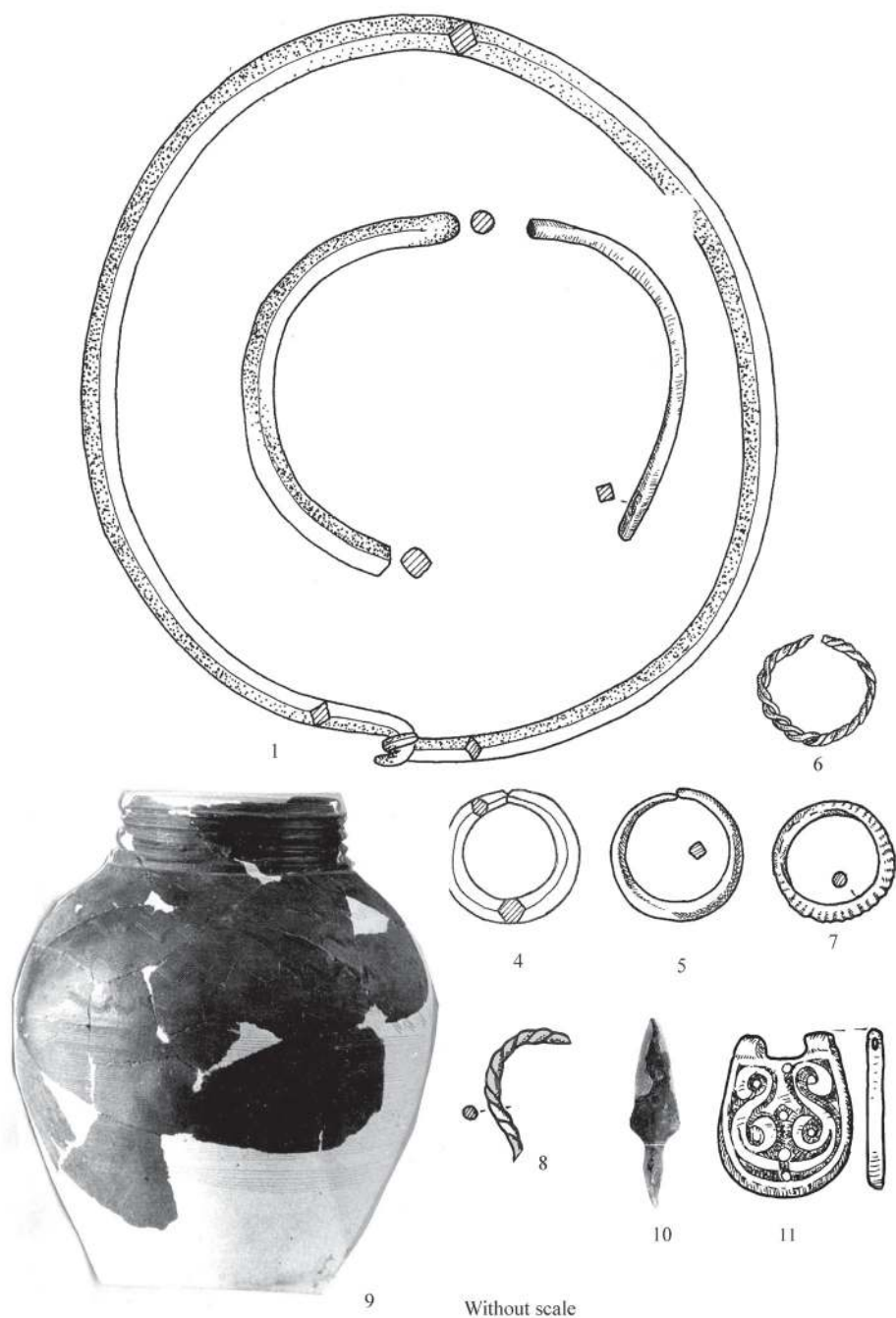
Plate 10. Dăbâca-Tămaș's garden, the "treasure" from the "A" section: 1-4.

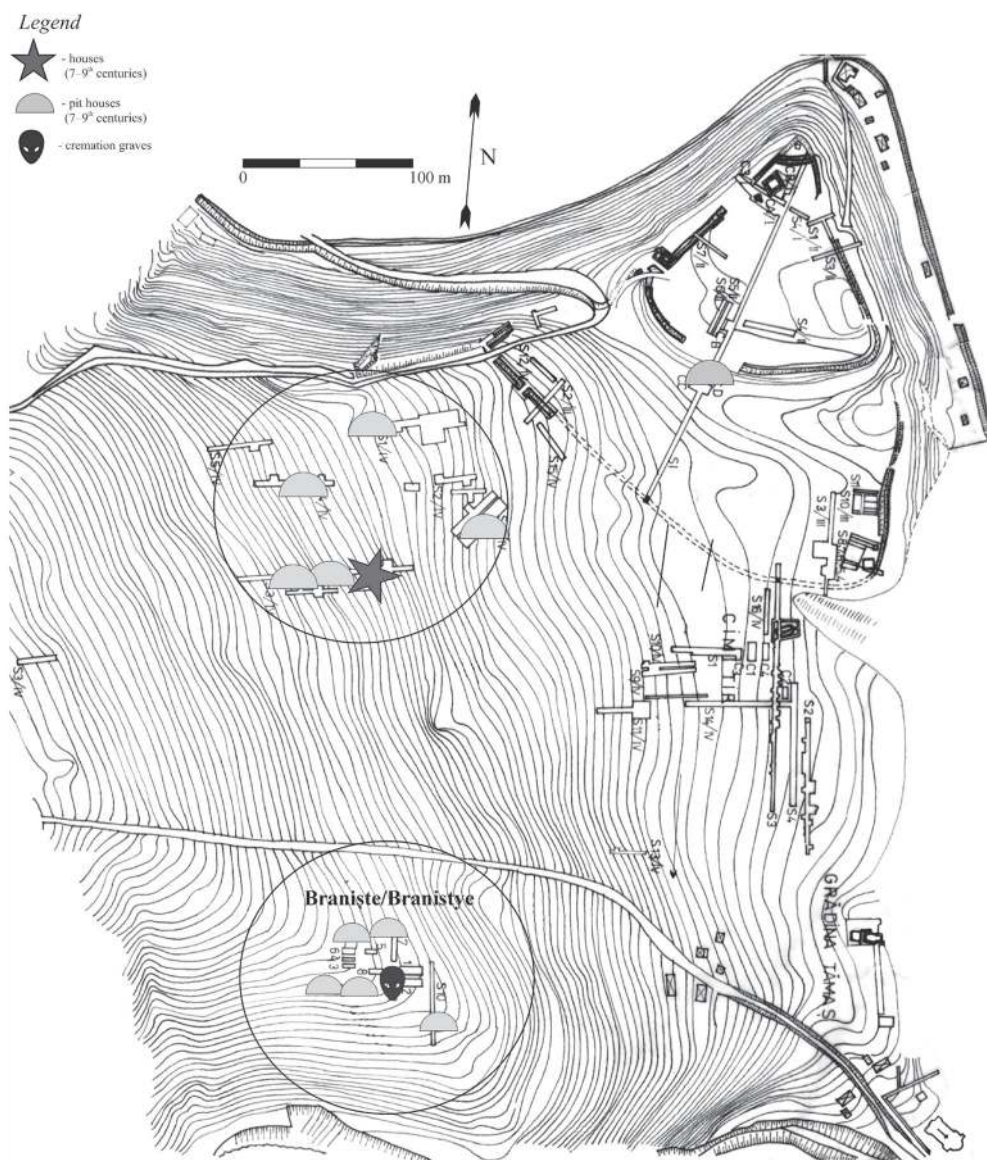

Plate 11. Dăbâca-Tămaș's garden, the "treasure" from the "A" section: 1-2, on the floor of pit house (1980): 3; Dăbâca-fortress, Area I: 4-8.

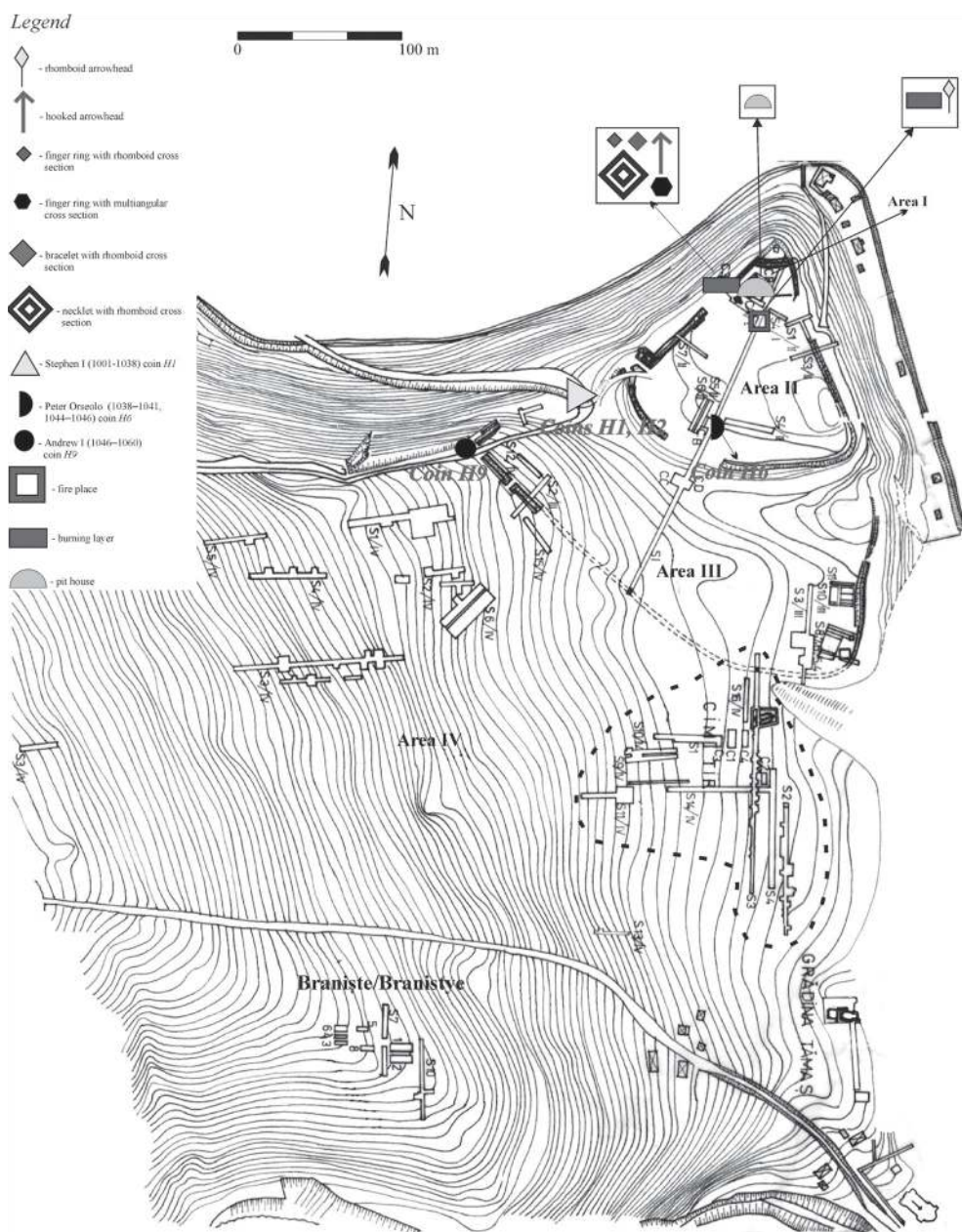

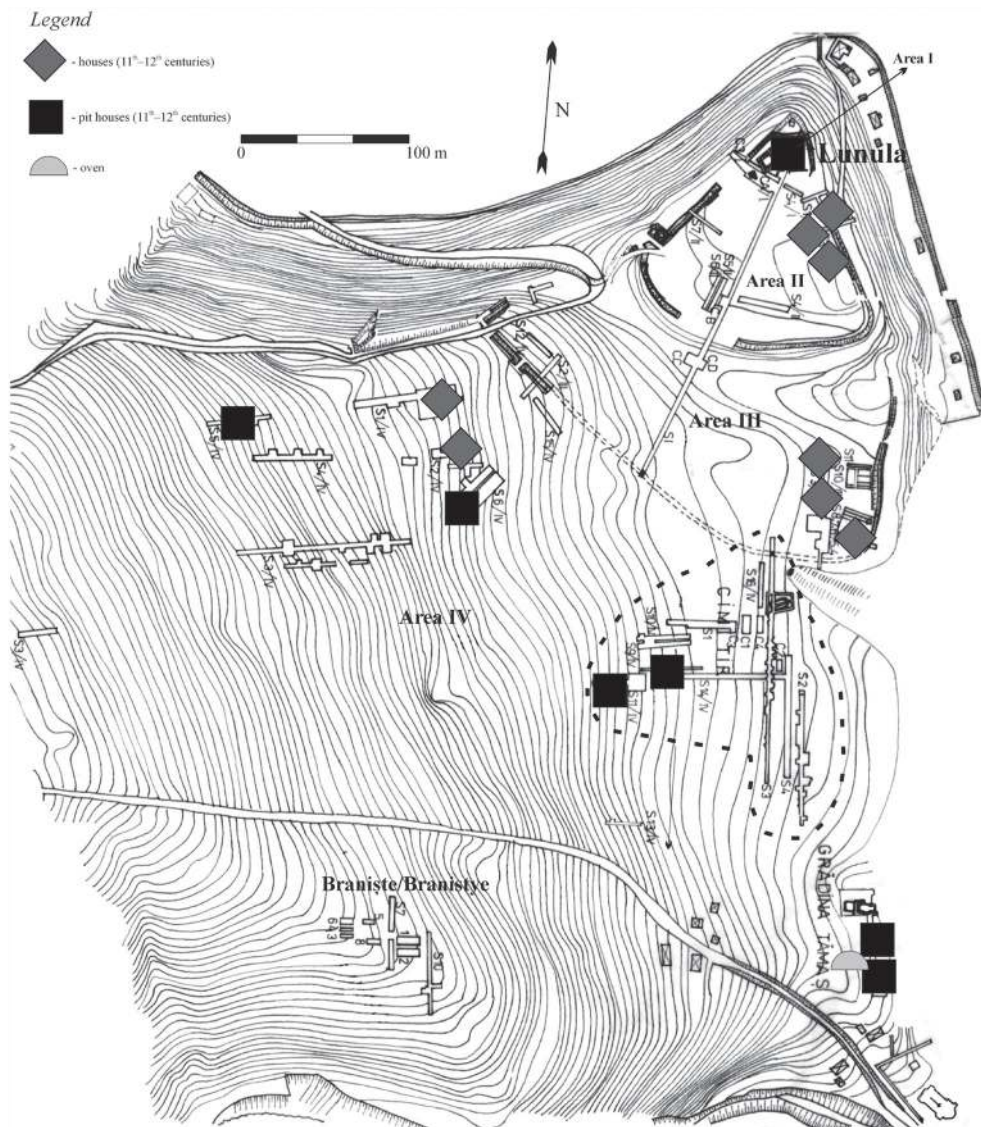
Plate 12. Dăbâca-fortress, Area I-II.

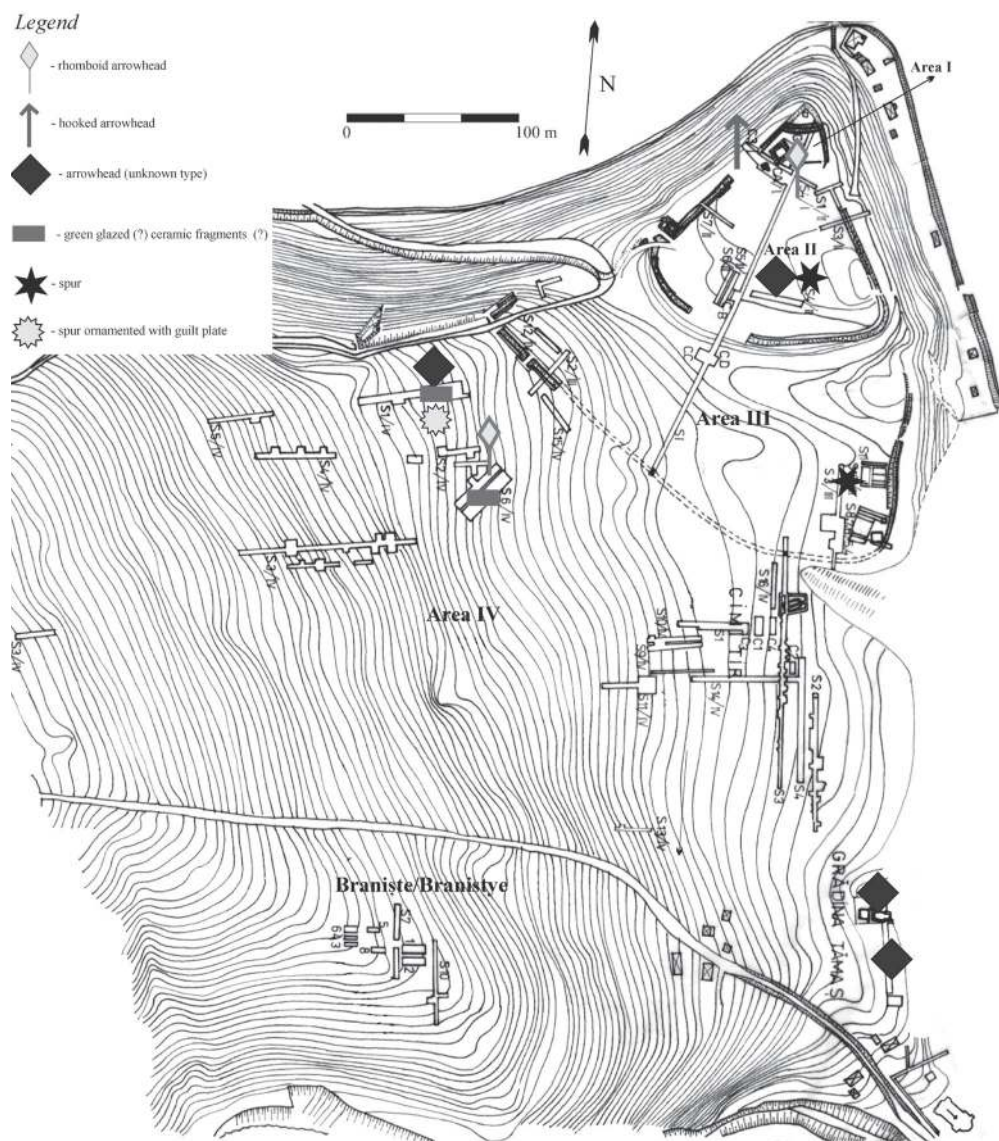
Plate 13. Dăbâca-the discoveries from the 7-9th Centuries.

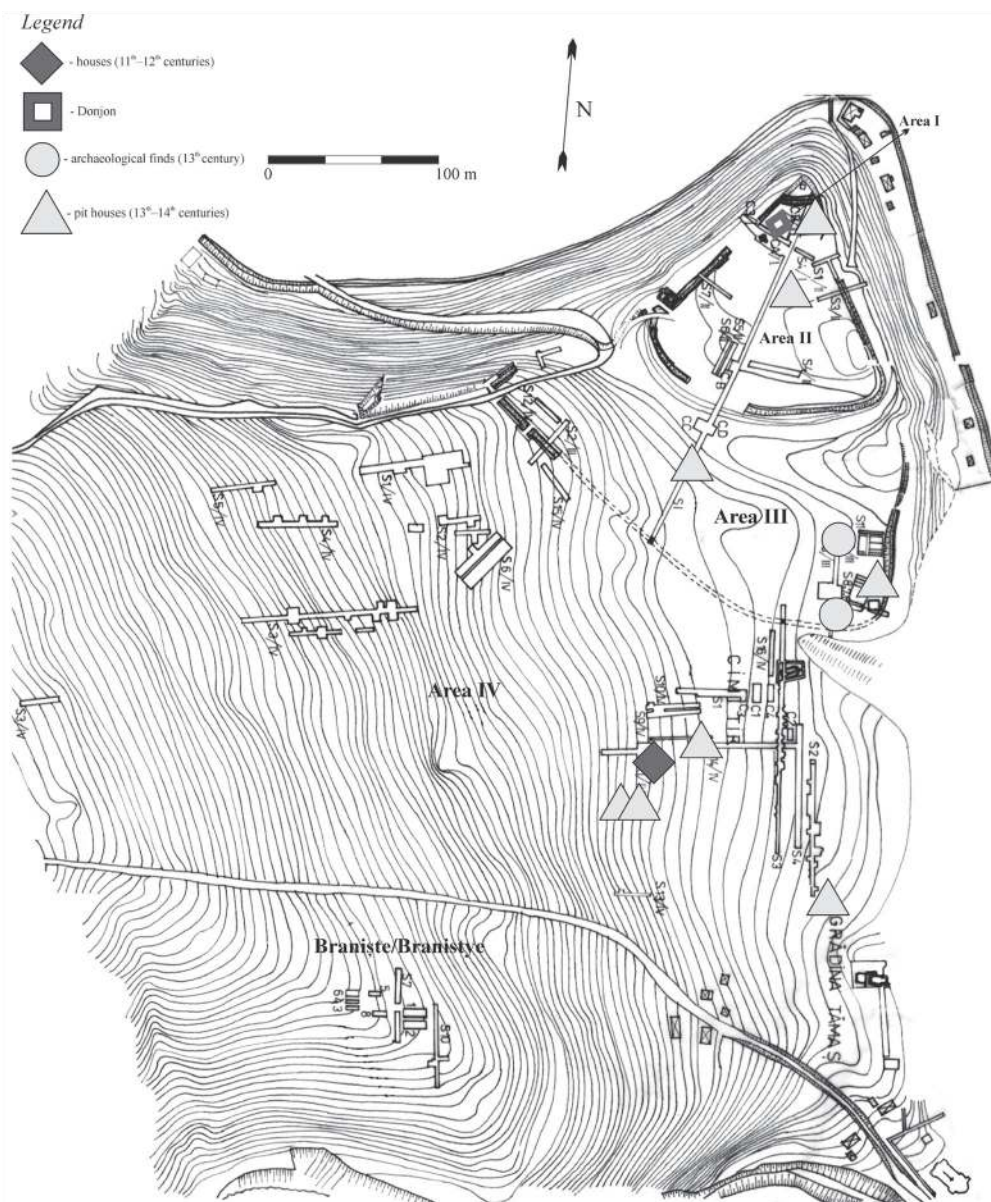

Plate 15. The elements of the settlement structure of the 11th-12th century Dăbâca.

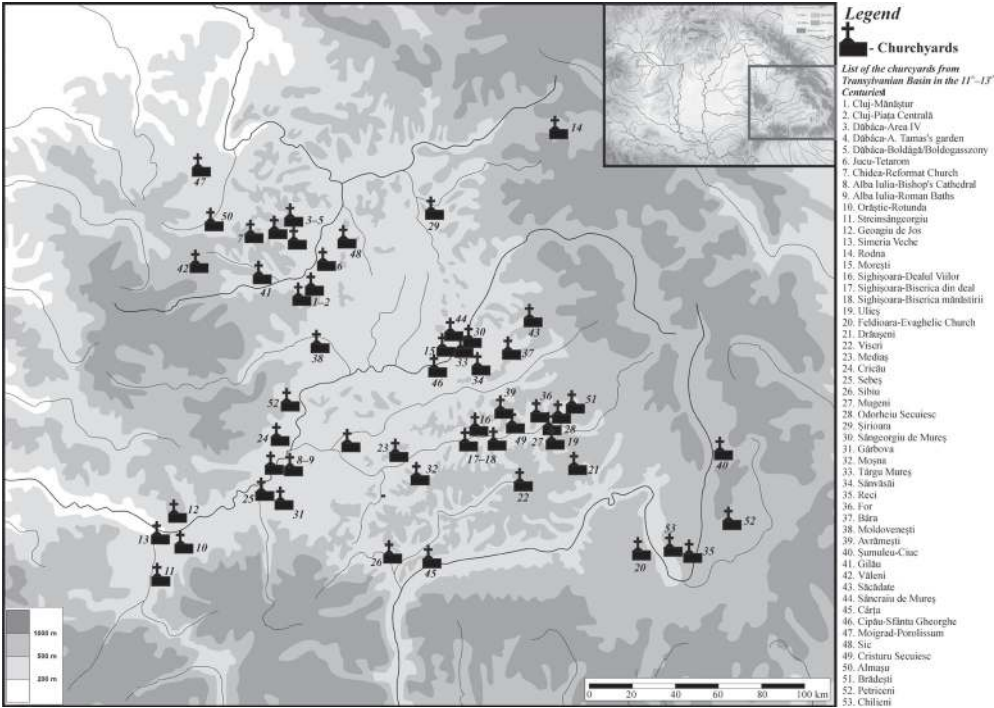

Plate 16. The topographical distributions of the weapons and the caparison from the 11-12th Centuries.

Plate 17. The elements of the settlement structure of the 13th-14th century Dăbâca.

Plate 18. The spread of the early Churchyards in Transylvanian Basin (11th-13th Centuries)

MEDIEVAL SETTLEMENT ON THE SITE OF CRVENKA NEAR VRŠAC

Dejan Radičević*

Keywords: Southern Banat, Vršac, Crvenka, medieval settlement, first half of the 13th century.
Cuvinte cheie: Banatul de Sud, Vršac, Crvenka, aşezare medievală, prima jumătate a secolului al XIII-lea.

The site of Crvenka is situated north of Vršac, at about 2.5 km from the last houses of the town. It spreads east from the road to Vatin (Fig. 1). Together with Ludoš and At, it forms a high loess ridge spreading from Veliko Središte and Mali Žam. This loess hill represents a watershed between Great and Small boglands of Vršac belonging to the great depression of Alibunar and Vršac¹. Melioration works which, in the surroundings of Vršac, started as early as in the middle of the 18th century have completely changed the aspect of this region. Prior to these works, the space between Deliblatska peščara and mounts of Vršac was a large surface covered by the water, well-known in the Middle Ages as Igan swamp and later also as the Swamp of Alibunar². During the periods when the level of the rivers Tamiš, Brzava and their confluents was raising, this region used to be flooded, and the tops of loess ridges were the only parts which stayed out of the reach of the water, and that is exactly where permanent settlements were created.

According to individual occasional finds, Crvenka has been known as an archaeological site since the end of the 19th century³. Since then, important quantities of objects have been collected⁴.

Remains of the medieval settlement in Crvenka have been mentioned in literature several times, but without having been examined in more details⁵.

---

* Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia, e-mail: dradicev@f.bg.ac.rs.

¹ Давидовић, Миљковић и Ристановић 2003, p. 135-138.

² Györfy 1987, p. 305-306, 470.

³ Milleker 1899, p. 186-188; Барачки 1960, p. 195, footnote 1.

⁴ Рашајски 1957, p. 39-56; Симовљевић 1957, p. 57-62-66.

⁵ Милић 1976, p. 59-65; Барачки 1977, p. 16; Јанковић и Јанковић 1990, p. 85, кат. 34;

Basic data on the site itself have been followed by publishing of representative finds. The finds related to iron tools have been published within a special paper⁶.

After having followed up the works for several years, we have discovered that this settlement used to spread on a surface about 120 m long and 80 m wide. However, according to the traces found on the surface level, it is clear that it used to occupy even a larger surface. At several points there were found remains of structures belonging to the settlement where the material was collected from. Unfortunately, all the structures have been discovered in already cut sections of sand excavations so that none of them has been found as a whole. The material which has reached the City Museum of Vršac has been divided into different units and that is how it has been presented here (Figs. 5-8). The material is not backed by the appropriate documentation since it consists only in notes written down by the researchers R. Rašajski and S. Barački, and rare sketches of the registered structures found on the site, marked as houses, granaries (grain storage pits) or pits of unknown purpose. There have been found the sections of four structures identified as semi-recessed dwellings, dug at about 0, 70–0, 80 m (Fig. 2a). They had a rectangular about 4 m long ground plan. Along the walls there was a narrow earth sill about 0, 40 m wide. There have not been found any traces of wall structures, but, since a lot of remains of house daub, with traces of brushwood and thin round logs, have been found inside and outside the houses, it has been supposed that their walls were made of mud coated wattle. All semi-recessed dwellings consisted of one room and only in one of them there have been found remains of a wattle partition wall which probably used to separate the space in two parts, although those remains might also belong to a fence surrounding a kiln, to a crumbled wall or even to a wall of an earlier semi-recessed dwelling into which a more recent one was dug in⁷.

In close proximity of the settlement there were several open air kilns and fireplaces belonging to the settlement, as well as waste and grain storage pits. The most numerous are the kilns since there have been found up to thirty of them⁸. They were all dug into the earth and had circular or pear shaped ground plan with domed superstructures of different shapes and sizes. Their average

---

Станојев 1996, p. 90-95; Барачки и Брмболић 1997, p. 213-214.

⁶ Барачки 1960, p. 186-195.

⁷ Минић 1976, p. 60.

⁸ Барачки 1977, p. 16.

diameter is from 1 to 2 m and their height is about 1 m. The kilns dug into a very sloped terrain include fireplaces at the surface level and a smaller or bigger area covered with burned red earth which was used for ashes disposal and firing the kiln. The kilns dug into a flat surface include a smaller or larger access pit placed in front of the kiln. These pits are oval and have a flat bottom. The kilns including a pit in front of the fireplace have a pear shaped ground plan.

The floor of such kilns was made of a clay coating covering a reinforcement made of pottery fragments or stone pieces. According to the material used for the reinforcement, R. Rašajski has divided all the kilns found in the settlement in four groups: kilns with reinforcement made of medieval pottery fragments, then, those made of fragments belonging to Classical pottery, those containing both of these two types of pottery and, finally, those with smaller pieces of gneiss⁹. The type of reinforcement, that is, the material used for reinforcement, has not influenced the shape and size of the kilns. The most probably, there has been a certain time difference among the different groups of kilns, which could not have been identified on the site.

Besides the houses, there have been found other permanent structures belonging to the settlement, such as pits— storage pits intended for storage of grain and other food. Grain pits are either cylindrical or pear shaped, with narrow funnel-shaped neck (Fig. 4b). On the inside walls of four of these pits there have been found traces of fire burning, certainly for better preservation of granular food.

Mobile finds belonging to the settlement are quite varied. The most numerous are pottery shards, but there are also a lot of different objects made of bones, stone or metal. Bone objects include several skates made of horse bones. They are of different sizes and they are all well-polished on the bottom flat side, certainly due to a long use. Natural openings at the end of these bones were usually not enlarged¹⁰.

About forty stone round shaped grindstones, with an opening in the middle, have been found on the site. They were all made of gneiss originating from Vršački breg (Hill of Vršac) and, therefore, they almost certainly represent local products, although no traces of manufacture have been found on the site. A fragmented manual grindstone has been found in one of the grain storage pits, which could be evidence that the grinding process used to be performed next to the pit itself.

⁹ Рашајски 1957, p. 41.

¹⁰ Манојловић-Николић 1997, p. 156, T.I/11.

A special group of finds consists of iron objects found in two hoards. Besides that, metal finds from the site include also an axe found in one of the pits, as well as a silver “S” earring¹¹. The first hoard was covered in 1956 and it includes different tools (three hammers, blacksmith pliers, a hoe, spade casing, four sickles, two axes, an adze, a part of scythe blade, an auger, a chisel, a knife), as well as a horse shoe and stirrup (Fig. 3). In the second hoard, discovered two years later, at a distance of about 6 m from the first one, there were found a sickle, spade fittings, as well as objects identified as two fittings and two iron levers.

The discovered tools were used for different works: blacksmith, agriculture, carpentry. The hammers differ by their size but they belong to the same type of hammer having a flat body, a shank for handle insertion in the middle part and narrow endings with small striking surfaces (Fig. 3/10). The pliers have long handles of rectangular section. The upper part of their arms are reinforced and joined by a nail (Fig. 3/4). They are bent to form a semi-circular shape and their endings are thin and buckled. The hoe has a slightly arched blade, trapezoid shaped, with a flat cutting edge on the narrower side (Fig. 3/5). The shank for handle insertion is placed on a narrow short neck. The spade casing are semi-circular and have a groove for insertion of a wooden handle along the inside edge (Fig. 3/2). The sickles from the first hoard have long and slightly bent blades forming a neck in the lower part which ends by a shank for handle insertion (Fig. 3/1). The top of the blade of one example is twisted. The sickle from the other store room is different. Its blade is semi-circular, it does not have a neck and it ends by a shank for handle insertion placed almost at a right angle. Axes have oblong blades (Fig. 3/7-8). The blade of the better preserved example is fan-shaped and has a round cutting end. The front part ends with a flat striking surface. The adze has a long and slightly rounded blade which is flat and in line with the eye on one side and conical on the other side (Fig. 3/6). The frontal part of the eye has a flat ending. The auger has a long rectangular body (Fig. 3/3). The lower part is thinner and slightly twisted with a pointed tip. The other end has been only partly preserved, but it has been noticed that it used to be strip shaped and bent. The chisels belong to different types. One of them has a long body of a circular section ending with a flat blade, while the upper part has a larger striking surface. The other chisel has a trapezoidal body of a rectangular section ending by a flat blade, while on

¹¹ Барачки 1960, p. 186-195.

the upper end it has a shank for the handle (Fig. 3/9). The knife has a straight one-sided blade and a shank for handle insertion on the upper end (Fig. 3/11).

Taking into account that varied tools have been found in the hoards and supposing that the objects identified as iron levers in the second hoard represent raw material prepared for further treatment, it has been concluded that those hoards belonged to a forger¹². Such a conclusion has been supported by the fact that pieces of iron slag have been discovered in several pits. However, we do not know whether the slag was concentrated in one place or in several different places, that is, whether there was only one forger who owned both store rooms, or there were two forgers and two blacksmith workshops.

The most numerous finds on the site are pottery shards, which are of a good quality, although they were made on a hand potter wheel, and they can be considered as a quality kitchen ware of that time. In literature already published representative pottery finds, mostly entirely preserved pots (Fig. 4)¹³. Besides the vessel fragments, pottery finds include a great number of spindle whorls. They are of different size and often of an irregular circular shape, with rough finishing. There is an interesting fact that they were all made of pottery fragments and that there were no common biconic clay spindle whorls¹⁴.

The cooking pottery consists mostly of pots, cauldrons and rarely of bowls and bottles – jugs. All pottery finds, except the bottles – jugs, are homogeneous regarding the quality of the clay they were made of, type of manufacture and ornaments. They were made of well refined clay containing smaller or larger quantities of crushed mica which gave firmness and better thermal characteristics to bowls. The presence of coarse sand is rare and it is mostly found in fragments of larger pots. They are grey, dark grey or ochre.

Among the finds prevail middle sized and smaller pots; the height of the entirely preserved finds is 20.5 cm, 17.5 cm, 14 cm, and 13.8 cm. Most of those pots have a rim of 14 to 18 cm in diameter, while pots with smaller diameters, from 10 to 12 cm, are rather rare, as well as larger pots with diameters from 20 to 22 cm. Some of them have embossed seals on the bottom, the most often in form of a cross in a circle.

Most of those items represent pots with a round shoulder and a sharp passage to a shorter rim which has different shapes. Only rare larger pots with

¹² Барачки, 1960, p. 193.

¹³ Минић 1976, p. 59-65; Барачки 1977, p. 16; Takács 1986, p. 31, 71, T. 3, 82; Јанковић и Јанковић 1990, p. 85; Станојев 1996, p. 90-95.

¹⁴ Минић 1976, p. 62.

larger openings have longer and slantwise averted rims, with slanted endings (Fig. 8/4-5). The rims can be averted slantwise and unmoulded, with slanted of rounded edges. Another variant is represented by more or less averted rims, thinned at the top and buckled upwards. The inner side contains a groove for the lid (Figs. 5/14-15, 8/1). Pots with fattened and striped rims on the outside (Fig. 8/7) or with averted rims in form of an arc and with round edges or thinned endings buckled downwards (fig. Figs. 5/11, 7/12) are rare. An exception is a pot with slantwise averted edge containing a groove on the inner side and profiled by a horizontal rib on the outside (Fig. 5/16). Parallel horizontal ribs cover the shoulder too. This pot also differs from the others by the composition of its clay which does not contain any mica and therefore certainly belongs to another workshop and it must have been brought from elsewhere.

The pots were decorated by a sharp tool, usually on their shoulders and rarely on the bellies too, by ornaments representing horizontal belts, individual lines, wavy lines and series of slanted lines, small holes or stings. The most often the motives were combined, but the prevailing ones are small holes and lines.

There are much less cauldrons than pots. Most of them are not decorated, while a smaller number of them contain decorations consisting of motives similar to those found on the pots. Ornaments consist of rows of small holes or slanted lines on the outside edge of the rim (Figs. 4/8, 6/16, 8/6), and then one or more wavy lines under the rim (Figs. 4/6, 6/8) or horizontal rows of small holes made by a serrated wheel (Fig. 6/17). Most of the cauldrons have a rim of a diameter from 30 to 36 cm, while there are only several examples of cauldrons with smaller diameters, from 20 to 24 cm.

All cauldrons have a polished surface, especially the inside one. They can be divided in several groups by types. The first group consists of cauldrons with slanted walls and horizontal rims enlarged towards the outside with vertical circular openings for hanging (Figs. 4/1, 5, 5/17-18, 6/9, 14, 7/5-6, 8, 14-15, 8/3, 6). The second group consists of cauldrons with slightly rounded walls and horizontal rims enlarged towards the inside and circular or rectangular openings for hanging (Figs. 4/6, 5/19, 7/4, 7), while the third group consists of cauldrons with horizontal rims, rectangular or circular openings for hanging and slightly concave walls with sharp passage to a rounded bottom (Figs. 4/7-8, 6/10, 7/13, 8/9).

When cauldrons are in question, the exception is a cylindrical cauldron with vertical semi-circular handles (fig.4/2). It obviously resembles to metal

examples. However, there are no data regarding the circumstances in which it was discovered and, therefore, it cannot be related to any of the identified structures. In earlier literature it used to be attributed to the medieval horizon of the site. The first one to draw attention to this object was I. Fodor who dated it in 11th-13th century and identified it, together with other examples from the site of Vršac – Strmoglavica and from Vatin, as a special archaeological trace left by the Bulgarians from the Volga on the territory of the South Kingdom of Hungary during the Arpad dynasty¹⁵. Other researchers have also dated it to the period when there was life in this medieval settlement¹⁶. However, this dating cannot be accepted as reliable. The fact is that such a cauldron has not been found at any other medieval site, in our country or abroad, where this type of vessel was used. On the other hand, there are similar finds of cauldrons with vertical handles belonging to the Late Antiquity¹⁷, so there is a possibility that the cauldron from Crvenka belongs to the same period.

There has been found a smaller number of bowls. They were made of the same clay used for pots and cauldrons, in ochre colour. There are different sizes of bowls and they are conical with more or less vertically pulled out rims (Figs. 6/13, 7/3). The diameter of the smaller bowl is 16 cm and it was decorated by short lines on the edge of the rim. The outside surface of the larger bowl is decorated by horizontal wavy lines; the diameter of the rim is 24 cm. A special variant represents a bowl with a rounded wall and horizontally cut rim of 22 cm in diameter (Fig. 6/7). The outside surface and the lip of the rim were decorated with small holes made by a serrated wheel. Unlike the previous bowls, this one was made of coarse material, with traces of coarse sand and crushed stone.

Fragments of vessels which can be identified as bottles – jugs (Fig. 6/6) have been found within the territory of the settlement. They were made on a speed potter wheel, out of refined clay with addition of fine sand. The inner side and breaks are grey, while the outside is ochre. The outside surface is very well polished. These dishes differ completely from other pottery by their material and the type of manufacture and certainly do not represent a local pottery product. They originate from elsewhere, probably from the territories south of the Danube. A fragment of a red polished bottle – jug has been found

¹⁵ Fodor 1979, p. 315-325.

¹⁶ Takács 1986, p. 31, T. 3; Јанковић и Јанковић 1990, p. 85, кат. бр. 20; Станојевић 1996, p. 92.

¹⁷ Vaday 1980, p. 31-42; Трифуновић 1990-2000, p. 66-67, 88, 90 T.IV/21, VI/1.

in Banatski Karlovac, in structure 1 dated to the first half of the 13th century¹⁸. A jug without handle, with red polished surface, has been known from the right bank of the Danube, from Braničevo, where it has been found in a house dated to the beginning of the 13th century¹⁹.

Concerning dating of finds from Crvenka, two different opinions can be found in earlier literature. In general, they used to be dated to 11th-12th century²⁰, although there are authors who date them to a later period, in the first half of the 13th century²¹. Pottery finds are the most representative finds for dating of the settlement. Since the shapes of metal tools are chronologically almost insensitive, it is difficult to determine whether the discovered store rooms are contemporaneous or there were buried with a certain time distance. In this case they are dated to the period when there was life in the settlement, maybe at the end of its existence, and they were buried due to a danger which led to the end of life in this settlement.

The discovered pottery consists of a greater quantity of crushed mica, which confirms that it was made in pottery workshops of Vršac and its surroundings, taking into account that Vršački breg is rich in mica²². In those workshops, the dishes were made on hand potter wheels, but on rather fast ones. They were made of clay with addition of smaller or larger quantities of mica. Regarding the types of dishes, most of them are pots and cauldrons and there is a smaller number of jugs distributed on the territory of the Southern Banat²³. The majority of the population of the Southern Banat in this period was of Slavonic origin and their pottery was based on earlier traditions. Such pottery was used until the mid-thirteenth century, that is, until the great devastation of the Kingdom of Hungary during the Tatar invasion in 1241. That is exactly when the settlements in the Southern Banat were destroyed and the workshops of Vršac stopped working. In the second half of the 13th century new workshops were opened but they produced different kind of pottery²⁴.

¹⁸ Пашић 2001, р. 181-183, сл. 6/7.

¹⁹ Поповић и Иванишевић 1988, р. 152, сл. 23/1.

²⁰ Минић 1976, р. 59-65; Барачки 1977, р. 16; Станојев 1996, р. 90-95, 155; Барачки и Брмболић 1997, р. 213-214;

²¹ Јанковић и Јанковић 1990, р. 85-86; Пашић 2001, р. 182-183.

²² Јанковић и Јанковић 1990, р. 62.

²³ Трифуновић 1990, р. 104.

²⁴ Пашић 2001, р. 177-187.

Pots and cauldrons of similar shape and made of similar material have been found in Dupljaja, Kovin, Dolovo and Pančevo and Opovo²⁵. They were roughly dated to the 12th and the first half of the 13th century. On the north-east edge of Deliblatska peščara, on the sites of Kinipište near Nikolinci and Kalvari near Banatski Karlovac, there have been discovered parts of a settlement from the second half of the 12th and the first half of the 13th century. By comparing the pottery on these two territorially and chronologically close settlements, it has been attempted to give more precise chronological data regarding local pottery originated from the workshops of Vršac²⁶.

The settlement in Crvenka probably did not last too long. Maybe that is why, during the visits to the site and collection of materials, there has never been identified a vertical stratigraphy, or an intersection of settlement structures. Based on the above mentioned analogies, the settlement can be dated to the first decades of the 13th century, but it can be supposed that it was founded in the second half of the previous century. The most probably, it was destroyed during the Mongol invasion in 1241, after which it has never been renewed. This sudden interruption of life has been proved by buried storages of iron objects, as well as by the fact that the structures contained a larger number of entirely preserved dishes. A similar situation has been found in Kovin, there having been found pots and cauldrons containing mica characteristic for the deposit left after the destruction by the Mongol invasion²⁷. The settlement on the site of Crvenka can be classified in a rather large group of settlements from 11th-13th century which have been found so far on a relatively small territory²⁸. Their number confirms the data from the historical sources²⁹, which testifies of a great population density in the southern part of Serbian Banat in that time.

---

²⁵ Janković and Radičević, p. 275-278; Зечевић 1997, p. 186-187; Батистић-Попадић 1988, p. 7-18; Манојловић 1989, p. 41-46.

²⁶ Пашић 2001, p. 177-187.

²⁷ Вуксан 1989, p. 120.

²⁸ Трифуновић 1990, p. 106; Брмболић 1991, p. 52-66; Барачки и Брмболић 1997, p. 209-228.

²⁹ Виинј 1971, p. 43-44.

BIBLIOGRAPHY

- Барачки 1960,
Барачки С., *Групни налаз старосрпског гвозденог алата из Врица*, in *Рад војвођанских музеја*, 9, 1960, p. 186-195.
- Барачки 1977,
Барачки С., *Југоисточни Банат у раном средњем веку, са прегледом раносредњовековних налазишта*, каталог изложбе, Вршац 1977.
- Барачки и Брмболић 1997,
Барачки, С. и Брмболић, М., *Степен истражености средњовековних локалитета на подручју јужног Баната*, in *Рад Музеја Војводине*, 39, 1997, p. 209-228.
- Батистић-Поповић 1988,
Батистић-Поповић, Д., *Долово - циглана на делиблатском путу—средњовековни слој*, in *Гласник Народног музеја у Панчеву*, 1, 1988, p. 7-18.
- Брмболић 1991,
Брмболић М., *Средњовековна налазишта на подручју Народног музеја у Панчеву*, in *Гласник Народног музеја у Панчеву*, 3, 1991, p. 52-66.
- Давидовић, Миљковић и Ристановић 2003,
Давидовић Р., Миљковић Љ. и Ристановић Б., *Рељеф Баната*, Нови Сад, 2003.
- Ђорђевић 2009,
Ђорђевић Ј., *Средњовековна кућа са локалитета Доњоварошка циглана код Панчева*, in *Гласник музеја Баната*, 13/14, 2009, p. 7-14.
- Fodor 1979,
Fodor I., *Archaeological traces of the Volga Bulgars in Hungary of the Árpád period*, in *AOASH*, 33, 3, 1979, p. 315-325.
- Györffy 1987,
Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, III, Budapest, 1987.
- Рашајски 1957,
Рашајски Р., *Сарматска лончарска радионица из Црвенке код Врица*, in *Рад војвођанских музеја*, 6, 1957, p. 39-56.
- Симовљевић 1957,
Симовљевић Н., *Сарматски стратум на Црвенки крај Врица*, in *Рад VM*, 6, 1957, p. 57-66.

Јанковић и Јанковић 1990,
Јанковић М. и Јанковић Ђ., *Словени у југословенском Подунављу*, каталог изложбе, Београд, 1990.

Janković and Radičević 2005,
Janković Dj. and Radičević D., *The stronghold from Dupljaja. A medieval archaeological discovery*, in *Banatica*, 17, 2005, 275-278.

ВИИНЈ 1971,
Византијски извори за историју народа Југославије, том IV, ур. Г. Острогорски и Ф. Баришић, Београд, 1971.

Манојловић 1989,
Манојловић В., *Средњовековни укуп са локалитета Опово - Бели брег*, in *Гласник Народног музеја у Панчеву*, 2, 1989, p. 41-46.

Манојловић-Николић 1997,
Манојловић-Николић, В., *Словенски предмети од кости и рога*, in *Рад Музеја Војводине*, 39, 1997, p. 155-156.

Milleker 1899,
Milleker B., *Délmagyarország régiségleletei a Honfoglalás előtti időkből*, II, Temesvár, 1899.

Минић 1976,
Минић Д., *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X до XIV века*, unpubl. Ph.D. thesis, University of Belgrade, 1976.

Пашић 2001,
Пашић И., *О датовању грнчарије 12 - 13. века из вршачких радионица*, in *Гласник Glasnik SAD*, 17, 2001, p. 177-187.

Поповић и Иванишевић 1988,
Поповић М. и Иванишевић В., *Град Браничево у средњем веку*, in *Старинар*, 39, 1988, p. 125-179.

Станојев 1996,
Станојев Н., *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад, 1996.

Takács 1986,
Takács M., *Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken*, in *VAH*, I, Budapest, 1986.

Трифунковић 1990,
Трифунковић С., *Античка и средњовековна археолошка налазишта општине Алибунар*, in *Rad VM*, 32, 1990, p. 99-108.

Трифуновић 1990-2000,
Трифуновић С., *Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој*, in *Гласник Glasnik SAD*, 15-16, 1999–2000, p. 43-76.

Зечевић 1997,
Зечевић Е., *Преглед керамичког материјала са локалитета „Град“ у Ковину*, in *Рад Музеја Војводине*, 39, 1997, p. 185-191.

Vaday 1980,
Vaday A., *Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön*, in *MFME*, 81/1, 1980, p. 31-42.

Вуксан 1997,
Вуксан М., *Ковин Град – средњовековно насеље и утврђење*, in *Рад Музеја Војводине*, 39, 1997, p. 175-184.

AȘEZAREA MEDIEVALĂ DE LA SITUL CRVENKA DE LÂNGĂ VÂRȘET

Rezumat

Arheologii de la Muzeul orașenesc din Vârșet au realizat în anii 1950-1960 câteva săpături arheologice modeste la situl de la Crvenka, ce urmăreau exploatarea de nisip. Săpăturile au confirmat existența unui sit multistratificat cu un orizont preistoric, clasic târziu și medieval. Cu această ocazie au fost identificate mai multe structuri ce au aparținut unei așezări medievale mai mari și a fost colectat material, în special ceramică realizată în atelierele din Vârșet și în împrejurimile sale. Așezarea a fost datată în prima jumătate a secolului al XIII-lea, dar se poate presupune că aceasta a apărut în a doua jumătate a secolului anterior. Cel mai probabil a fost distrusă de invazia tătară din 1241 și, după aceea, nu a mai fost refăcută niciodată.

Fig. 1. Location map of the site Crvenka (scale 1:50 000).

Oblik i raspored objekata u zoni.
 U zoni su: oltar, jezera, kuća i jezero u zoni.

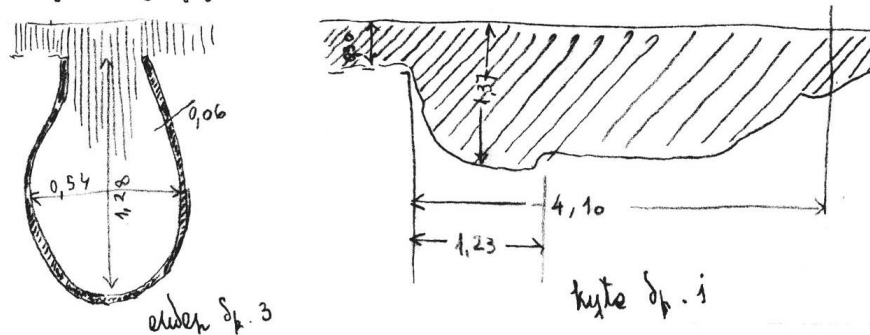
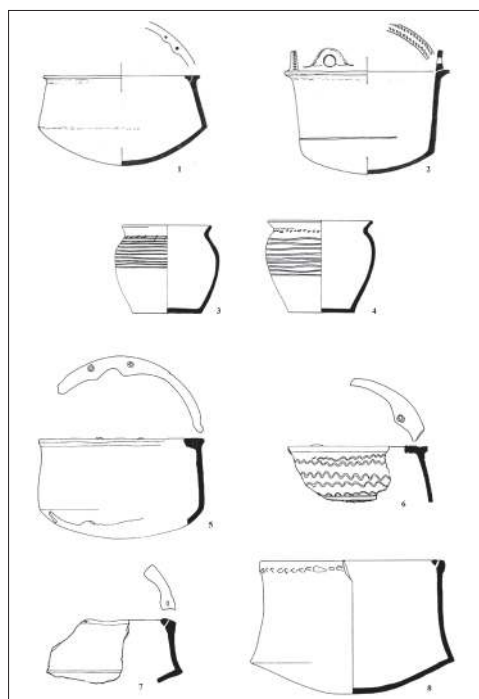
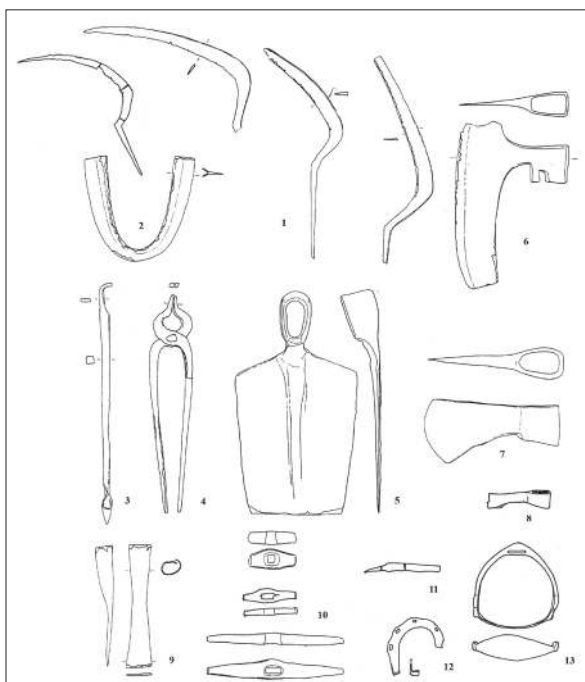

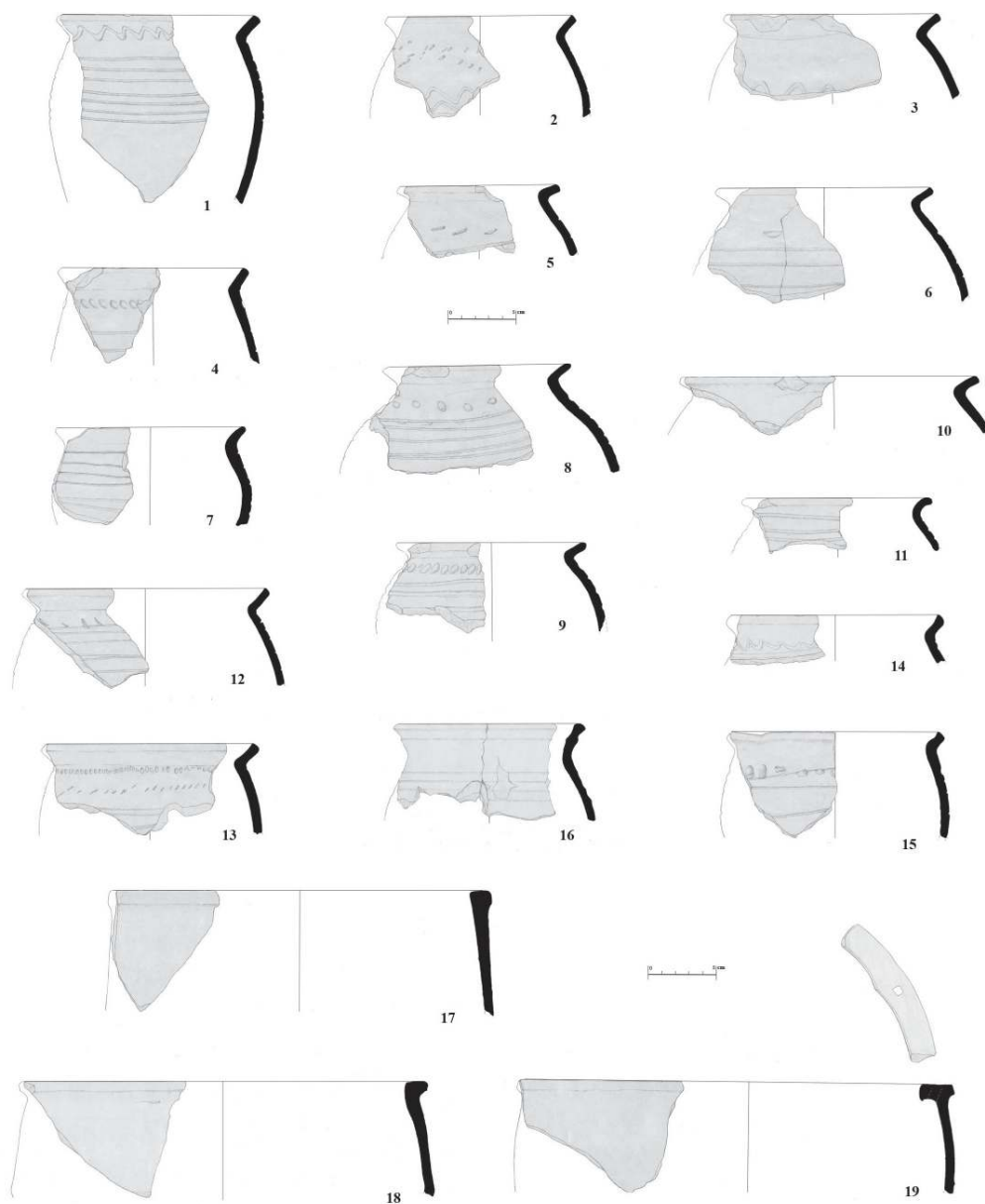
Fig. 2. House 1 and granary (pit) 3, cross-sections, terrain sketch.

Fig. 3. Hoard 1, tools and horse-trappings: sickles (1), spade casing (2), auger (3), pliers (4), hoe (5), adze (6), axes (7-8), chisel (9), hammers (10), knife (11), horseshoe (12), stirrup (13) (1-7, 9-10 after Станојев 1996, 93; 8, 11-13 after Јанковић и Јанковић 1990, 86, no scale).

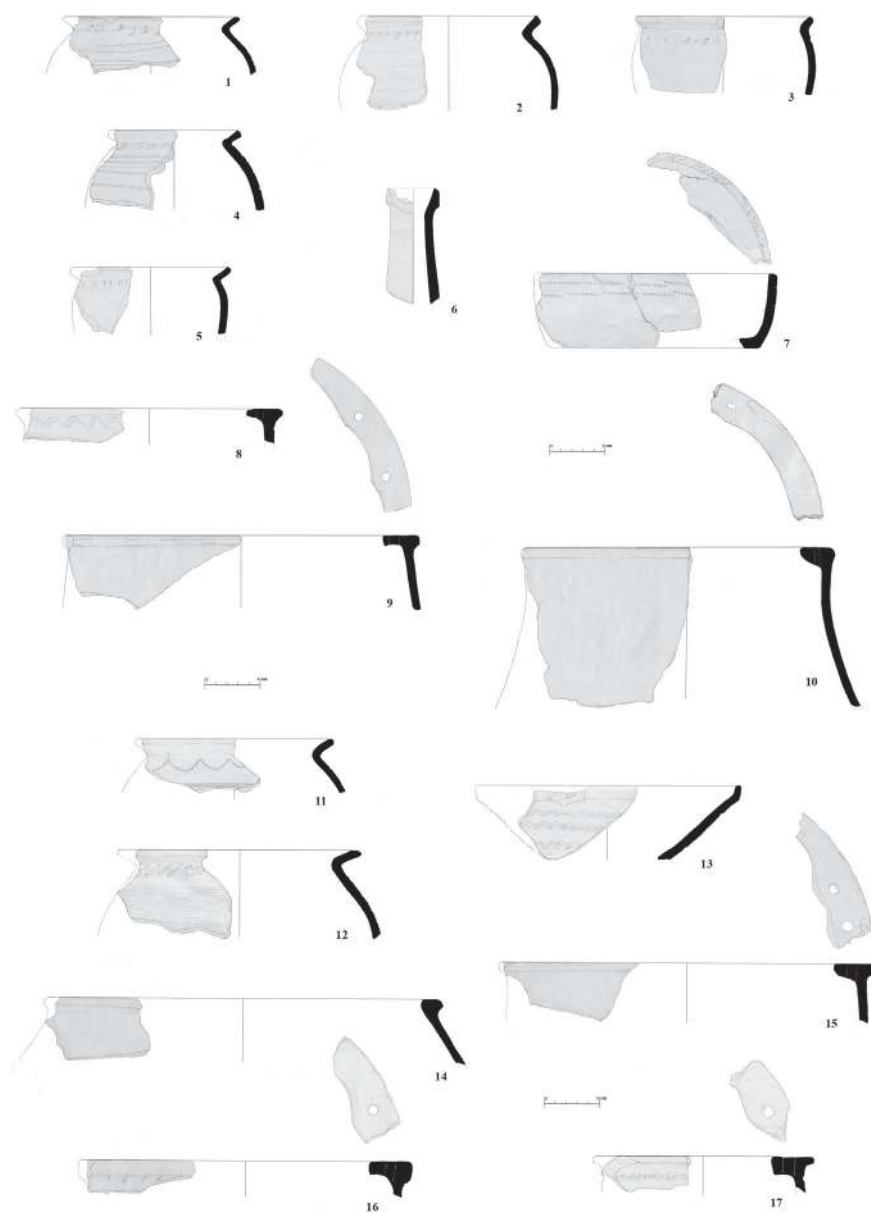

Fig. 4. Pottery (1-2 after Јанковић и Јанковић 1990, 85; 3-8 after Станојев 1996, 90, 92, no scale)

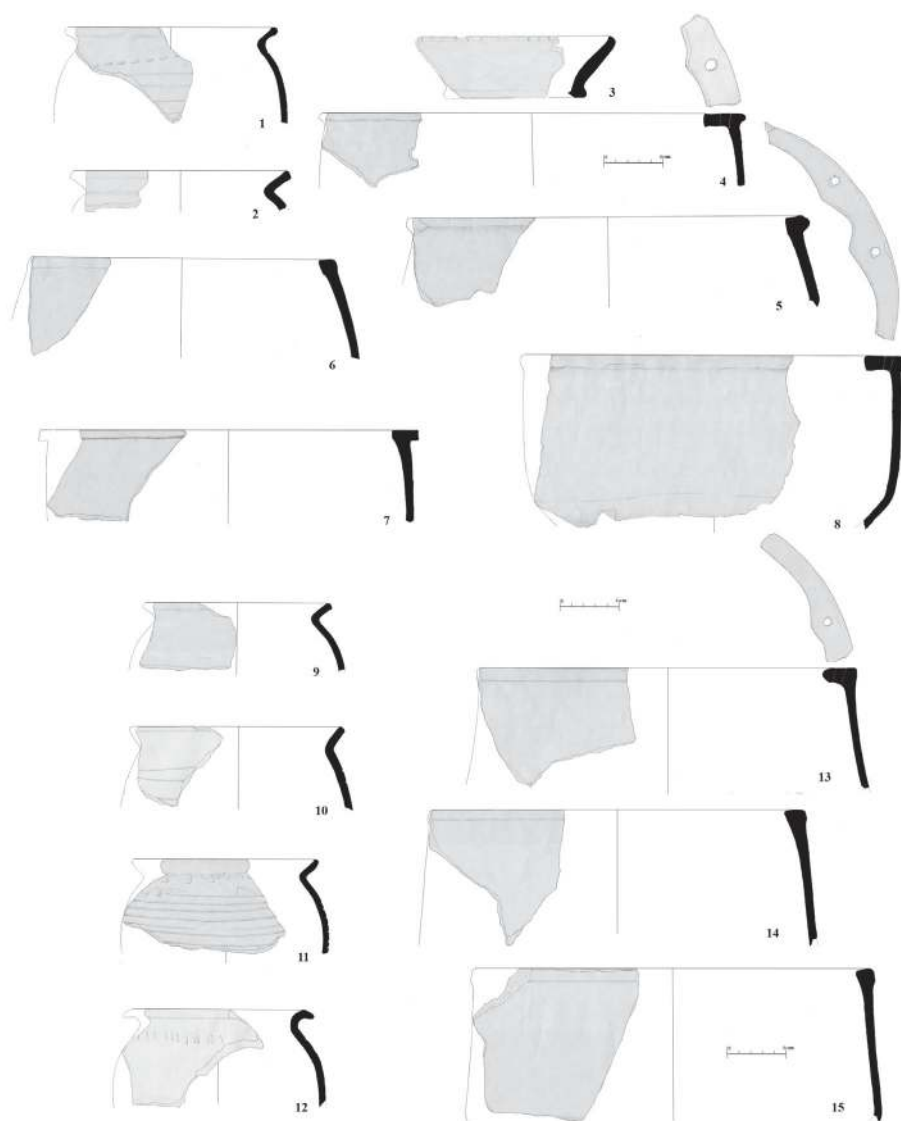

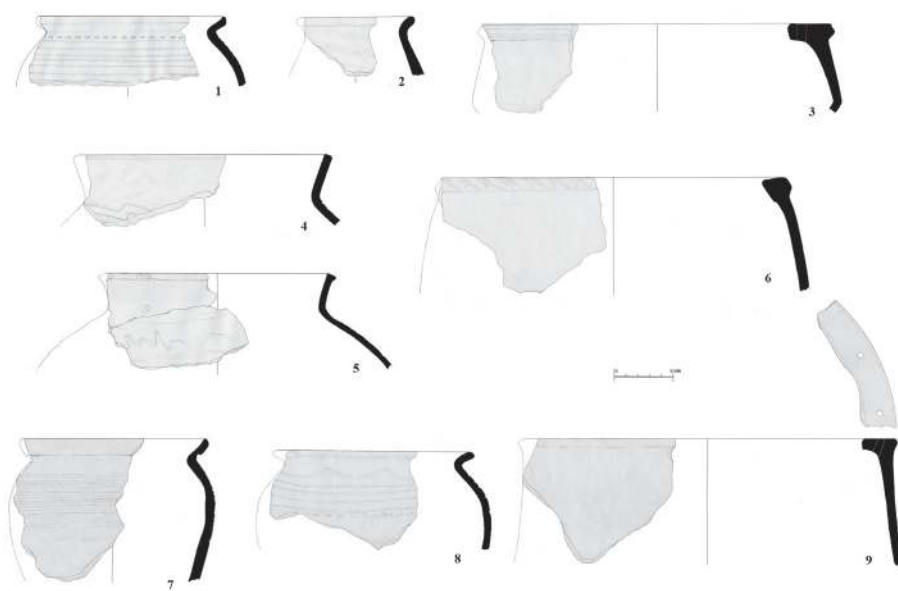
Fig. 5. Pottery, house 1 and granary (pit) 3

Fig. 6. Pottery, 1-10 oven 16; 11-17 oven and neighbouring pit.

Fig. 7. Pottery, 1 pit 10; 2-8 pit 11; 9-15 pit 12.

Fig. 8. Pottery, 1-6 pit 18; 7-9 pit 30.

ARHEOLOGIA REȘEDINȚELOR NOBILIARE ÎN
TRANSILVANIA:
REȘEDINȚELE ELITEI SĂSEȘTI (SECOLUL AL XII-LEA ȘI
PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIII-LEA).
STUDIU PRELIMINAR*

Maria Crîngaci Țiplic**

Cuvinte cheie: Transilvania, secolele al XII-lea și al XIII-lea, reședințe nobiliare, oaspeți germane, elită.

Keywords: Transylvania, 12th century, 13th century, noble residences, German Hospites, elite.

Din punct de vedere al cronologiei relative, studiul se circumscrie perioadei dintre prima jumătate a secolului al XII-lea, ceea ce corespunde primei faze a colonizării germane în Transilvania¹, și sfârșitul domniei regelui Carol Robert de Anjou, perioadă ce coincide cu începutul unui aflux migrator al populației dinspre mediul rural spre orașe, aflux cauzat și de debutul manifestării crizei agrare în Transilvania². În cele ce urmează vom vedea că cele două fenomene (colonizarea și afluxul migrator) se reflectă și în planul construcțiilor reședințelor nobiliare ale sașilor.

Pentru a avea o cât mai bună percepție asupra subiectului, se impun câteva precizări: datorită faptului că în Transilvania cercetarea arheologică a reședințelor nobiliare fortificate sau nefortificate ce au aparținut unei elite nobiliare mici și mijlocii din perioada arpadiană și angevină este abia la

---

* Cercetare finanțată prin proiectul *Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală*, cod contract: POSDRU 89/1.5/S/61104, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Academia Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu, b-dul Victoriei, nr. 40, Sibiu, e-mail: mariacringaci@gmail.com.

¹ În legătură cu fazele de colonizare ale oaspeților germani în Transilvania vezi Maria Crîngaci Țiplic, „Oaspeții germani” în sudul Transilvaniei. Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII–XIII), București, 2011, p. 19-34 și bibliografia aferentă.

² Paul Niedermaier, *Habitatul medieval în Transilvania*, București, 2012, p. 159-162.

început³, prin studiul de față dorim să subliniem cum arheologia, combinată cu analiza surselor documentare, ar putea oferi un alt tip de informații despre această categorie socială, cum ar fi: identificarea și reconstituirea reședințelor⁴ și a funcționalității acestora, relațiile dintre reședințele nobiliare și așezări/ posesiuni sau standardul de viață și cultura lor materială, toate putându-se constitui într-un indicator al statutului lor social. Obiectivul acestui demers științific este de a prezenta *stadiul și nivelul cercetării* din România în acest domeniu, *de a identifica și a defini* atât *elita sașilor* cât și *a reședințelor acesteia* și în final de a contura un cadru general în ceea ce privește reședințele elitei săsești, făcând apel atât la sursele documentare edite⁵ și la cercetările arheologice existente, cât și la metoda comparativă prin conectarea la studiile altor istoriografii din mediul central european.

Stadiul cercetării privind elita sașilor

Din documentele perioadei amintite, reprezentării sașilor sunt menționați preponderent în contextul unor acțiuni militare⁶, dar și a unor decizii politico-

³ Din păcate, în Transilvania lipsește la ora actuală o direcție de cercetare arheologică sistematică a unor obiective sau situri arheologice medievale. O asemenea inițiativă a existat, fiind demarată de regretatul arheolog Radu Popa și concretizată parțial pentru Țara Hațegului și Țara Maramureșului (Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; Idem, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988).

⁴ În țările central europene, cercetarea în această direcție, numită și *Residenzforschung*, a înregistrat un progres remarcabil.

⁵ Studiul se bazează pe principalele diplomate edite „transilvănene”: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Bd. I und II, hg. v. Fr. Zimmermann, C. Werner und G. Müller, Hermannstadt, 1892, 1897 (în continuare: *Ub. I* sau *Ub. II*); *DIR C. Transilvania*, veacul XI, XII și XIII, vol. I, București, 1951; *DIR C. Transilvania*, veacul XIII, vol. II, București, 1952; *DIR C. Transilvania*, veacul XIV, vol. I–IV, București, 1953–1955; *Erdélyi Okmánytár: Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. (1023–1300)*, ed. Zs. Jakó, Budapest, 1997 (în continuare: *EO I*); *Erdélyi Okmánytár: Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. II. (1301–1339)*, ed. Zs. Jakó, Budapest, 2004) (în continuare: *EO II*).

⁶ Dăm aici doar câteva exemple: în anul 1204, regele Emeric acordă lui *Johannes Latinus* din *villa Riuwet* mai multe privilegii pentru merite militare (*Ub. I*, nr. 15, p. 7-8; *DIR. C.*, veacul XI, XII și XIII, vol. I, nr. 46, p. 28-29, 368; *EO I*, nr. 30, p. 131); în 1241 moare sasul *Fulkun (Fulkun Saxo)* în luptele din 1241 împotriva mongolilor (*Ub. I*, nr. 86, p. 78-79; *DIR. C.*, veacul XIII, vol. II, nr. 5, p. 5-6; *EO I*, nr. 216, p. 196); tot în 1241, în momentul invaziei mongole, *Ariscaldus*, comitele Rodnei și jude orășenesc, se afla la conducerea armatei reușind pentru moment să organizeze o rezistență împotriva tătarilor (Konrad Gündisch, *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, (Studia Transylvanica, Bd. 18), Köln, Weimar, Wien, 1993, p. 121-133); în timpul războaielor civile dintre regele Bela al IV-lea și fiul său, ducele Ștefan, se remarcă *Chyl de Călnic* și *Teel*, fiul lui *Ebl de Brașov*, ei participând la luptele desfășurate la cetatea Deva, cetatea Codlea și *Isaszeg* (în Ungaria) alături de ducele Ștefan

diplomatice⁷ sau în contextul unor activități juridice⁸. De obicei, în documentele din secolul al XIII-lea și în cele de la începutul celui următor, aceleași personaje sunt subiecții principali ai unor puneri în posesie (ca urmare a unei donații

(*Ub.* I, nr. 127, 139, p. 105, 110-111; *DIR. C.* veacul XIII, vol. II, nr. 108, 130, p. 118-119, 135-136; *EO* I, nr. 276, 311, p. 219, 229); în 1277, sașii din părțile Transilvaniei (*Saxones partium Transilvanarum*) sub conducerea lui Gaan, fiul lui Alard de Ocna Sibiului, „cel mai puternic între sașii de pe vremea aceea”, (*Gyan filius Alardi, Saxo tunc potentissimus Saxonum*) (*DIR. C.* veacul XIV, vol. IV, nr. 271, p. 214-218, 632-635), atacă, devastează și jefuiesc catedrala Sf. Mihail de la Alba Iulia ucigând clerici împreună „cu o mulțime de unguri” (*Ub.* I, nr. 185, p. 130-132; *DIR. C.* veacul XIII, vol. II, nr. 214, p. 193-195; *EO* I, nr. 352, p. 242-243), incendiază inclusiv arhiva capitlului de Alba Iulia distrugând pecetea capitlului și felurite privilegii și copii de privilegii ale nobililor (*DIR. C.* veacul XIV, vol. IV, nr. 271, p. 214-218, 632-635); în februarie 1308, sașii conduși de Gobelinus și Nicolaus de Vurpăr, comiții scaunului Sibiu, împreună cu preoții decanatului de Sebeș atacă biserica Sf. Mihail din Alba Iulia (*Ub.* I, nr. 314, p. 254, 282; *DIR. C.* veacul XIV, vol. I, nr. 103, p. 113); în 1324, Henning de Petrești reușind să unească în jurul lui o mare parte din sașii din provincia Sibiului (*Ub.* I, nr. 432, p. 392-393; *DIR. C.* veacul XIV, vol. II, nr. 309, p. 143-144; *EO* II, nr. 514, p. 195), a pornit o campanie militară îndreptată împotriva măsurilor luate de regele Carol Robert, bătălia fiind dată la poalele cetății Rupea (*Ub.* I, nr. 426, p. 388; *DIR. C.* veacul XIV, vol. II, nr. 290, p. 134-135); în urma acestei bătălii Henning își pierde viața, iar sașii au fost învinși (*Ub.* I, nr. 432, p. 392-393; *DIR. C.* veacul XIV, vol. II, nr. 309, p. 143-144; *EO* II, nr. 514, p. 195) etc.

⁷ De exemplu, în perioada turbulentă a *interregnum*-ului, sașii din ținutul Sibiului (*multi homines de Cibinio*), conduși de comiții Nicolaus Blauus, Gobelinus și Stephanus de Alțâna, au acționat la un moment dat pentru susținerea candidaturii lui Otto de Bavaria la tronul Ungariei (*Ub.* I, nr. 314, p. 273; *DIR. C.* veacul XIV, vol. I, nr. 103, p. 137); în 1317 regele Carol Robert confirmă documentul din 1224 dat de regele Andrei al II-lea referitor la vechile privilegii ale sașilor din Sibiu, în urma intervențiilor comiților *Blafuuz/Blauuz* [de Vurpăr] și *Hennyng* [de Petrești?], reprezentanții sașilor din Sibiu și ai celor ce țin de scaunul Sibiu (*tota universitate Saxonum de Chybinio ac ad sedem Chybiniensem pertinentibus*) (*Ub.* I, nr. 350, p. 322-323; *DIR. C.* veacul XIV, vol. I, nr. 264, p. 274-275; *EO* II, nr. 273, p. 121).

⁸ Activitatea lor reiese mai ales din documentele emise de scaune / comunitatea sașilor provinciei Sibiului, Mediaș, Șeica Mare etc., acte ce priveau în special: procese de judecată, înțelegeri referitoare la stăpânirea unor domenii (1339: *EO* II, nr. 1019, p. 366) sau la hotărnicirea unor pământuri (1342: *Ub.* I, nr. 572, p. 522-523; *DIR. C.* veacul XIV, vol. IV, nr. 80, p. 83-84); (1349: *Ub.* II, nr. 640, p. 60-61; *DIR. C.* veacul XIV, vol. IV, nr. 709, p. 489-490); adjudecări de posesiuni sau păduri (1359: *Ub.* II, nr. 743, p. 157-158; *DRH. C.* vol. XI, nr. 355, p. 351-353); confirmări / întăriri de vânzări / cumpărări de posesiuni (1319-1325: *Ub.* I, nr. 197, p. 141; Gernot Nussbacher, *Zur Datierung einer Urkunde über einen Grund- und Mühlenverkauf (1280?, Ub. I, nr. 197)*, în *Forschungen*, nr. 23, 2, 1980, p. 119-120, p. 119; 1329: *Ub.* I, nr. 472, p. 431; *DIR. C.* veacul XIV, vol. II, nr. 522, p. 266; *EO* II, nr. 666, p. 248; 1316: *Ub.* I, nr. 345, p. 318-319; *DIR. C.* veacul XIV, vol. I, nr. 240, p. 248-249; *EO* II, nr. 260, p. 118, 248-249) sau dăruiri de domenii (1335: *Ub.* I, nr. 514, p. 466-467; *DIR. C.* veacul XIV, vol. III, nr. 237, p. 348-349; *EO* II, nr. 841, p. 306); permisiuni de liberă trecere (1301: *Ub.* I, nr. 289, p. 219; *DIR. C.* veacul XIV, vol. I, nr. 8, p. 6-7; *EO* II, nr. 4-5, p. 35); rezolvarea unor dispute în alegerea parohilor (1302: *Ub.* I, nr. 296, p. 224-225; *DIR. C.* veacul XIV, vol. I, nr. 26, p. 20-21; *EO* II, nr. 19, p. 41) etc.

funciare din partea regilor arpadieni/regelui Carol Robert drept răsplată pentru meritele militare deosebite), sau depozedări (pentru necredință față de rege/răzvrătiri împotriva regelui), confirmări de posesiuni, tranzacții de cumpărare-vânzare, schimburi sau moșteniri de moșii. Deși aceste personaje ale elitei politico-militare, care au avut și atribute de juzi, le întâlnim în documente sub diferite forme ca titlu (*miles, comes, seniores, nobiles, judex, juratis, senatores, potiores*), istoriografia îi denumeste greavi. Acest titlu s-a transmis pe cale orală și s-a tradus în limbajul de cancelarie maghiar sub forma de *geréb, Gräf, Gräve* (greav); forma germană, respectiv maghiară, a acestui titlu „apare pentru prima dată în Transilvania într-un document din anul 1364: *comes vulgo greb*”⁹.

Istoriografia săsească și germană s-a ocupat mai bine de două secole cu prezentarea acestei stări sociale, dar cu toate acestea interpretările au rămas contradictorii în privința originii greavilor și neclare în privința funcției, atribuției și rolului primelor generații de greavi¹⁰; cauza celor menționate anterior este lipsa documentelor pentru mai bine de un secol din perioada colonizării germane în Transilvania și a celei imediat următoare acesteia. Menționăm aici pe scurt una dintre teoriile cele mai vehiculate în literatura de specialitate și care aparține lui V. Werner, teorie publicată în anul 1902. El a studiat structura socială a teritoriului de emigrare și a atras atenția asupra ministerialilor germani, spunând că se poate presupune că „strămoșii sașilor trebuie să fi fost țărani, dar cu ei au venit și un număr considerabil de războinici, membri ai unei cavalerii nou formate din ministeriali”; în această argumentație se arată faptul că nou-veniții aveau și un rol important atât în ceea ce privește funcțiile administrative cât și în apărarea granițelor, iar pentru a putea fi îndeplinite cele două misiuni era necesară existența unor membri din cavalerie și a unor ministeriali; tot el atrage atenția că greavii au jucat un rol deosebit în perioada așezării sașilor, fiind asemănător cu cel al locatorilor din timpul colonizării germane din alte regiuni¹¹. După cel de-al doilea război

⁹ Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 101; Ub. II, nr. 804, p. 207; *DIR C. Transilvania*, vol. XII, București, 1985, nr. 234, p. 220.

¹⁰ Această problemă a fost pusă și de Thomas Nægler: „Deoarece lipsesc încă documente concludente din care să reiasă limpede funcția socială a greavilor, problema nu este clarificată încă. Pentru secolele XII și XIII cunoaștem doar câteva nume, câteva dani și schimbări de sate. Deși există foarte multe documente datând din secolele al XIV-lea și al XV-lea în care este vorba despre greavi, nici acestea nu permit concluzii sigure” (Thomas Nægler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p. 216-217) și de Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 101.

¹¹ V. Werner, *Ursprung und Wesen des Erbgrafentums bei den Siebenbürgen Sachsen*, în

mondial, K. K. Klein¹² și Th. Nögler¹³ au abordat în detaliu problema originii greavilor și a rolului lor inițial, fiind susținători ai ideii lui Werner.

Un nou curent de abordare în studierea elitei sașilor a fost introdus de M. Philippi¹⁴, G. Gündisch¹⁵ și K. Gündisch¹⁶. În analiza lor asupra patriciatului din orașele transilvane, adoptă și ei teoriile predecesorilor lor privind originea primilor conducători ai comunități, accentuând că în documente ei poartă frecvent titlul de *comes*, redat în săsește prin *Gräf* (greav) și apar adesea ca juzi în comunitățile rurale, iar mai târziu ca juzi și jurați în orașe. Puterea lor economică transpare din privilegiile comerciale, proprietatea unor pământuri aflate în vatra orașului, a unor sesii mai mari în mediu rural, asupra unor case, curți, mori și dreptul de cârciumărit¹⁷. Începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea tot mai frecvent ei apar și ca negustori care se ocupă de comerțul la mare distanță¹⁸. Istoricului K. Gündisch îi revine meritul de a fi detaliat și de a fi oferit o nouă interpretare într-un mod de abordare comparatist în ceea ce privește rolul și funcția acestei categorii sociale în cadrul orașelor și a subliniat faptul că greavii sunt principalele elemente care au dus la dezvoltarea orașelor¹⁹.

Geschichtliche Untersuchungen, 2, Gotha, 1902, p. 14-15. Pentru o trecere în revistă a diferitelor teorii vezi Thomas Nögler, *Wesenszüge des sächsischen Gräfentums in Siebenbürgen*, în *Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Arheologie-istorie*, 19, 1975, p. 90-93 și Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 102-104.

¹² Karl Kurt Klein, *Transsylvania. Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze zur Sprach- und Siedlungsforschung der Deutschen in Siebenbürgen*, (Südostdeutschen Historischen Kommission 12), München, 1963, p. 226-255; Idem, *Saxonica Septemcastrensia*, Marburg, 1971, p. 105-116, 160-167.

¹³ Thomas Nögler, *Așezarea*, p. 216-219.

¹⁴ Maja Philippi, *Die Bürger von Kronstadt im 14. Und 15. Jahrhundert. Untersuchungen zur Geschichte und Sozialstruktur einer siebenbürgischen Stadt im Mittelalter* (*Studia Transylvanica* 13), Bukarest bzw. Köln-Wien, 1986; Idem, *Structura socială a Brașovului în evul mediu*, în *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*, Sibiu, Heidelberg, 2001, p. 33-53.

¹⁵ Gustav Gündisch, *Patriciatul din Sibiu în evul mediu*, în: *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*, Sibiu, Heidelberg, 2001, p. 127-145.

¹⁶ Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, passim.

¹⁷ Konrad Gündisch, *Patriciatul orășenesc medieval al Bistriței până la începutul secolului al XVI-lea*, în *File de istorie*, IV, 1976, p. 147-193; Gustav Gündisch, *Patriciatul din Sibiu în evul mediu*, în *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*, Sibiu, Heidelberg, 2001, p. 130.

¹⁸ Maja Philippi, *Structura socială*, p. 154; Gustav Gündisch, *Patriciatul*, p. 130; Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 233-287.

¹⁹ Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 101-341.

Stadiul cercetării privind reședințele elitei sașilor

De-a lungul celor două secole de cercetare, istoricii au acordat atenție sporită în special analizei acestei categorii sociale și mai puțin și-au orientat atenția spre identificarea reședințelor elitei în discuție²⁰. În general, pentru Transilvania, reședințele nobiliare din secolul al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea constituie o temă puțin abordată și foarte puțin cunoscută. Problematica lor a fost atinsă frecvent, dar în contextul cercetărilor dedicate fortificațiilor medievale sau din perspectiva istoricului de artă și al arhitectului, și din acest motiv avem o serie de studii dedicate donjonului²¹. În privința *reședințelor nobiliare nefortificate*, pentru perioada care ne interesează atât studiile istorice cât și cele arheologice sunt și mai puține²².

Având în vedere că cercetările arheologice privind reședințele/curțile nobiliare din Transilvania sunt reduse la număr, *problematica cronologiei* lor rămâne totuși deschisă²³, mai ales dacă avem în vedere că la Sânnicolaul de

²⁰ Konrad Gündisch asociază ruina turnului de la Rodna cu atestarea documentară din 1268 privind reședința greavilor din aceeași localitate, lansând ipoteza ca ruina să fi fost inițial un donjon (Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 122-126).

²¹ Kurt Horedt, *Zur siebenbürgischen Burgenforschung*, în *Südost-Forschungen*, VI, 1941, p. 606-609; Walter Horwath, *Der Frauendorfer Berchfrit*, în *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 48, nr. 8-11, 1925, p. 90-91; Walter Horwath, *Der Neppendörfer Berchfrit*, în *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 49, nr. 4-5, 1926, p. 48-49; Radu Popa, *Cetățile din Țara Hațegului*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, XLI/3, 1972, p. 54-66; Gheorghe Anghel, *Despre apariția primelor donjoane din piatră în Transilvania*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 195-208; Gheorghe Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p. 23-27; Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 184-194; Ioan Marian Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu (secolele X-XIV)*, București, 2006; Marius Porumb, Ciprian Firea, *Cetatea Călnic*, București, 2007.

²² Un studiu sumar despre curțile nobiliare din Transilvania, din perspectivă mai mult documentară, aparține lui Géza Entz. El consideră că prima atestare documentară a unei curți nobiliare datează din 1316 (Géza Entz, *Mittelalterliche Edelhöfe in Siebenbürgen*, în *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, hrsg. von Kálmán Benda, Thomas von Bogayay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 31), München, 1987, p. 241-252). Cea mai recentă dezbatere privind curțile nobiliare din Transilvania (sfârșitul secolului al XIV-lea – secolul al XV-lea) aparține lui A. A. Rusu, care continuă într-o anumită măsură teoria lui G. Entz (Adrian Andrei Rusu, *Biserica Sfântului Nicolae și curtea nobiliară a Arceștilor de la Densuș (jud. Hunedoara)*, în *Arheologia Medievală*, VII, 2008, p. 168-173).

²³ Vezi cazul Slovaciei, unde datorită cercetărilor arheologice mai numeroase și a atestărilor

Beiuș (jud. Bihor) a fost descoperită o curte nobiliară, datată în secolul al XII-lea, ce a fost atribuită familiei Borșa²⁴; de asemenea la Streisângeorgiu a fost scoasă la iveală o reședință nobiliară nefortificată și datată în prima jumătate a secolului al XII-lea, ce a aparținut unei familii cneziale²⁵, sau la Orăștie, unde avem o reședință nobiliară fortificată, datată tot în secolul al XII-lea, atribuită unor locatori germani veniți din Occident²⁶. Întrucât cercetările arheologice nu au relevat până în prezent existența unor reședințe (curți) nobiliare nefortificate în zona de colonizare germană din Transilvania secolelor XII–XIII, ne vom referi în cele ce urmează doar la *reședințele nobiliare fortificate*²⁷.

Din punct de vedere al *terminologiei*, în literatura de specialitate din Europa centrală sunt utilizați diferiți termeni²⁸ și încă nu s-a ajuns la un consens.

---

documentare mai timpurii, A. T. Ruttkay a adus în discuție semnificația și diferitele roluri ale curților regale (*curia regalis* / königliche Herrenhof) și posibilitatea datării curților nobiliare încă din secolul al XII-lea (*curia* / *curti*, *Höhensitze* / *Herrenhof* / *Adelssitze etc.*) (vezi Alexander T. Ruttkay, *Zum frühmittelalterlichen Hof-, Curtis- und Curia regalis - Frage in der Slowakei*, în *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, ed. J. Henning u. A. T. Ruttkay, Bonn, 1998, p. 405-417; Alexander T. Ruttkay, *Mittelalterliche Klein- und Mitteladelsitze in der Slowakei*, în *Motte – Turmhügelburg – Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 23, Wien, 2007, p. 277-288).

²⁴ Radu Popa, Nicolae Chidioșan, Antal Lukács, *O reședință feudală din secolele XI–XII la Sănnicolau de Beiuș. Contribuții la istoria Bihorului medieval*, în *RMM. MIA*, 15, 2, 1984, p. 21-34; Radu Popa, Nicolae Chidioșan, *O reședință feudală în secolele XI–XII la Sănnicolau de Beiuș, pe Crișul Negru (jud. Bihor)*, în *MCA*, XVI, 1986, p. 225-234.

²⁵ Radu Popa, *La începuturile*, p. 62-63, 224.

²⁶ Zeno K. Pinter, *Rotonda de la Orăștie*, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, coord. D. Marcu Istrate, A. Istrate, C. Gaiu, Cluj-Napoca, 2003, p. 263-286.

²⁷ Pentru spațiul slovac se disting două forme principale ale reședințelor nobiliare care se deosebesc atât din punct de vedere al terminologiei medievale cât și morfologic (Alexander T. Ruttkay, *Mittelalterliche*, p. 277: „Die Formen der Adelssitze: befestigte Anlage im Mittelalter gliedern sich in zwei grundlegende Typen, die sich sowohl deutlich in der mittelalterlichen Terminologie als auch – auf Grundlage der heutigen Kenntnisse – morphologisch unterscheiden: Höfe – Kurien, damit verbindet man die älteren Formen der Adelssitze, und die Burgen – also im Fall des Klein- und Mitteladels sind das die Motten und die Kleinburgen”). Deocamdată, pentru Transilvania, în stadiul actual al cunoștințelor nu putem face o astfel de clasificare, dar ne poate oferi o altă perspectivă în ceea ce privește modalitatea de abordare a reședințelor nobiliare.

²⁸ Pentru diferenții termeni întâlniți în bibliografia occidentală v. detalii Gábor Virágos, *The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through to the sixteenth century: an outline for methodology*,

Ca și în istoriografiile europene, și în istoriografia română întâlnim utilizarea inconsecventă a diferiților termeni pentru indicarea unei reședințe nobiliare: *curte nobiliară*, *complex nobiliar*, *cetate nobiliară*, *fortificație nobiliară*, *locuință nobiliară*, *complex seniorial*, *curte seniorială*, *motă/motta*, *donjon*, *turn-locuință*, *palat*²⁹ sau chiar *turn nobiliar*³⁰ și *kemenat*³¹. Având în vedere că de acum încolo, subiectul va mai suferi metamorfozări până ce se va ajunge la o consonanță asupra înțelesului conceptului, se impun câteva precizări privind nominalizarea tipului de reședință nobiliară cu care vom opera noi. În primul rând este vorba de acele fortificații/cetăți mici nobiliare, zise și greviale, ce sunt confirmate arheologic și/sau arhitectural și care se compun în general din trei elemente identificatoare: un donjon, o capelă și o incintă împrejmuitoare. Din punct de vedere documentar vom opera cu termenii *domus*, *curia* sau *fundus curiae*³², care ar putea reprezenta un loc de reședință/rezidență, dar fără să avem o acoperire arheologică sau arhitecturală. Documentele semnalează că o

[Archaeolingua. Central European Series 3], Oxford, 2006, p. 19-24.

²⁹ Radu Popa, *Cetățile*, 54-66; Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 130; Gheorghe Anghel, *Despre apariția primelor donjoane*, p. 195-208; Gheorghe Anghel, *Fortificațiile*, p. 23-24, 98-102, 119-121; Radu Popa, Nicolae Chidioșan, *O reședință feudală*, p. 225-234; Géza Entz, *Mittelalterliche Edelhöfe*, p. 241-252; Zeno K. Pinter, *Rotonda*, p. 271; Adrian Andrei Rusu, *Castelarea*, p. 184-201, 401-412; Marius Porumb, Ciprian Firea, *op.cit.*

³⁰ Mihaela Sanda Salontai, *Ruina de la Rodna*, în *Revista Bistriței*, XXIV, 2010, p. 297-320.

³¹ Adrian Andrei Rusu, *Castelarea*, p. 57.

³² Documentele par să indice că această elită a sașilor avea mai multe locuri de rezidență. De exemplu comitele *Nicolaus* de Tălmăciu stăpânea la începutul secolului al XIV-lea, în sudul Transilvaniei, 14 sate (*Ub. I*, nr. 368, p. 342; *DIR. C.*, veacul XIV, vol. I, nr. 375, p. 330-331; *EO II*, nr. 338, p. 143), o casă (*domus*) în orașul Cislădie (*Ub. I*, nr. 400, p. 371; *DIR. C.*, veacul XIV, vol. II, nr. 141, p. 63-64; *EO II*, nr. 447, p. 174-175), o moară și o curte scutită de dări (*curia libera*) în Cristian, câteva terenuri cu vii în apropiere de Orlat (*Ub. I*, nr. 404, p. 373-374; *DIR. C.*, veacul XIV, vol. II, nr. 167, p. 72-73; *EO II*, nr. 457, p. 176) etc. În plus se presupune că pe lângă toate aceste posesiuni mai avea și o mică cetate nobiliară în Tălmăciu, asemănătoare cu cea din Călnic, dar din care nu ni s-a păstrat nici un element. Cazul nu este singular, comitele Henningus de Petrești – cel care a alături de comitele Blafuuz de Vurpăr a reușit să obțină de la regele Carol Robert, în 1317, confirmarea privilegiilor din 1224 – era în stăpânirea mai multor sate (printre care și a moșiei Săscior), pământuri arabile, fânețe, mori și case (*Ub. I*, nr. 432, p. 392-393; *DIR. C.*, veacul XIV, vol. II, nr. 309, p. 143-144; *EO II*, nr. 514, p. 195), a unei *fundus curiae* în orașul Sebeș și a unei *fundus curiae et domibus* în satul Petrești, care era locul de rezidență al comitelui *Nicolaus*, fiul amintitului Henningus, după cum indică documentul însuși: *Nicolaus de Peturfolua propriam residentiam habuisset* (*Ub. II*, nr. 610, p. 28-30; *DIR. C.*, veacul XIV, vol. IV, nr. 309, p. 240-241).

parte dintre greavi, probabil cei mai avuți dintre ei, aveau mai multe reședințe, dintre care una s-ar fi aflat în cadrul centrelor urbane (Sibiu, Cisnădie, Sebeș).

Elita oaspeților germani și reședințele lor în secolul al XII-lea

Acțiunea de colonizare în Transilvania organizată de regalitatea arpadiană a început încă din primul deceniu al secolului al XII-lea, în contextul cruciadelor³³. Primele așezări cu locuire germană s-au format între anii 1100 și 1150, în jurul centrului episcopal de la Alba Iulia (Ighiu, Cricău, Bărabant) și în jurul Orăștiei³⁴; cercetările arheologice de la Orăștie vin să susțină teoria de mai sus, prin descoperirea unei rotonde duble (*Doppelkapelle*) de tip occidental, ce făcea parte dintr-un complex de tip nobiliar datat în prima jumătate a secolului al XII-lea (v. fig. 1), și care a fost atribuit lui Anselm de Braz, emigrat spre Ungaria la 1103³⁵.

O a doua etapă a colonizării germane, de data aceasta mai amplă, o reprezintă domnia regelui arpadian Geza al II-lea (1141–1162). Începând cu această a doua etapă, cercetătorii au încercat, în repetate rânduri, să precizeze exact ordinea cronologică a întemeierii satelor din așa-numitul *Altland/fundus regius*. Teoria conform căreia sașii s-au așezat în a doua jumătate a secolului al XII-lea și la începutul secolului al XIII-lea în provincia Sibiului mai întâi pe o „fâșie îngustă” ce cuprindea de la „două până la patru sate”, și abia mai târziu, în cursul secolului al XIII-lea, „extinzându-se teritorial prin întemeierea de noi așezări”, iar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea în cele Două Scaune și scaunul Sighișoara³⁶, este contrazisă parțial de ultimele cercetări arheologice desfășurate la Moșna, Sighișoara, Drăușeni, Mediaș, care au scos la iveală necropole cu morminte cu nișă pentru cap, atribuite primilor oaspeți germani, și care au fost datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea³⁷, ceea ce indică o colonizare în a doua jumătate a secolului al XII-lea a teritoriului viitoarelor scaune Mediaș și Șeica, respectiv Sighișoara. De asemenea, cercetările arheologice efectuate la Feldioara, care au identificat o necropolă cu morminte

³³ Teorie demonstrată de istoriografia săsească mai veche (vezi supranota 1).

³⁴ Thomas Nägler, *Așezarea*, 1992, p. 130-131, 138-139.

³⁵ Zeno K. Pinter, *Rotonda*, p. 271.

³⁶ Thomas Nägler *Așezarea*, p. 140-141, 160-163.

³⁷ Daniela Marcu-Istrate, Angel Istrate, *Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba-Iulia (sec. XII–XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania, în Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII)*, coord. Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, M. E. Țiplic, București, 2005, p. 229-244.

cu nișă pentru cap ce aparține oaspeților germani instalați aici imediat după a doua jumătate a secolului al XII-lea, infirmă teoria conform căreia așezarea germanilor în Țara Bârsei a fost inițiată de ordinul teutonic³⁸.

La emigrarea germană au participat diferite categorii sociale: cavaleri, preoți, țărani, meșteșugari, comercianți etc., care au fost chemați de către regalitatea arpadiană. Așa cum au subliniat în repetate rânduri istoricii sași, alături de țărani și meșteșugari au venit și „un număr considerabil de războinici membri ai unei cavalerii nou formate din ministeriali” (mici nobili); unul dintre scopurile pentru care au fost chemați a fost acela de apărare a granițelor și din motive economice³⁹.

Pentru secolul al XII-lea, când s-a desfășurat colonizarea germană, nu avem niciun document care să menționeze numele unui conducător sau al unui reprezentant al comunităților nou înființate în sudul Transilvaniei. În decursul acestui veac, o categorie elitară se poate identifica prin studii de toponimie, de antroponimie și de etimologie. Din tabelul de mai jos se poate observa cum o parte dintre localitățile întemeiate în Transilvania au primit numele locatorului/greavului colonizator⁴⁰. Astfel de localități al căror nume derivă din cel al eroului eponim ne permit, similar situației din vest, să presupunem elementele cavaleriești ale ministerialității vestice drept conducători ai comunităților oaspeților germani, care au avut la început și rol de locator⁴¹. Chiar dacă în majoritatea cazurilor nu avem atestări arheologice, localități al căror nume derivă din cel al eroului eponim sunt tot atâtea posibilități de reședințe nobiliare ridicate de elitele nou venitelor comunități de oaspeți germani, de acei locatori/greavi sau urmașii lor.

³⁸ Adrian Ioniță et alii, *Feldioara – Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei. Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București, 2004, p. 58.

³⁹ Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 101-103; Konrad Gündisch *Autonomie de stări și regionalitate în Ardealul medieval, în Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg*, Sibiu, Heidelberg, 2001, p. 43.

⁴⁰ K. Schünemann, *Die Stellung des Südostens in der Geschichte der mittelalterlichen deutschen Kolonisation*, în *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1934, p. 1-16; Thomas Nägler, *Wesenzüge*, p. 97; Thomas Nägler, *Așezarea*, p. 181-193; Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 113, nota 36.

⁴¹ Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 109-110, 113.

Nr.	Numele eroului eponim	Numele localității (lat., germ., rom.)	Reședință nobiliară (capelă/donjon)
1	Alard	Villa Alardi – Ringelkirch ¹ – valea Ringhili	
2	Bagin / Bachin	Bägendorf – Benești	
3	Braz?	Broos – Orăștie	Rotondă + donjon+incintă
4	Christian ?	insula Christiana – Großau – Cristian	Capelă?
5	Eppo / Eberhard	villa Epponis – Neppendorf – Turnișor	Donjon?
6	Gerhard	insula Gerhardi – Gierelsau – Bradu	
7	Hagin/Hago/Hening	villa Henndorf – Henndorf – Brădeni	
8	Held ?	villa Heltwen – Heldsdorf – Hălchiu	
9	Hening /Henric	villa Heniungi/Heningfalva – Henningsdorf – Henig	
10	Hermann	villa Hermannii – Hermannstadt – Sibiu	Rotondă + donjon?+incintă
11	Hetzil / Hazil	villa Echelini / villa Heclini – Hetzeldorf – Ațel	Donjon
12	Humbert	villa Humberti – Hammersdorf – Gușterița	
13	Iacob / Sf. Iacob?	villa Jacobi – Jakobsdorf – Iacobeni	Donjon ?
14	Konrad	villa Conradi – Konradsdorf – Poenița	
15	Martin	villa Martini / Martunfalva – Martinsdorf – Metiș	
16	Michael	Myhalfalwa – Michelsdorf – Boarta	
17	Peter	villa Petri – Petersdorf – Petrești	Cetatea de la Săscior?
18	Richwin	villa Richvini – Reichesdorf – Richiș	
19	Rather / Rad	villa Retheri / villa Militum – Retersdorf – Retiș	
20	Tobias	villa Tobiae – Tobsdorf – Dupuș	
21	Valentin?	Felsendorf – Filzendorf – Vilsendorf – Florești	
22	Welmer?	villa Welmer – Felmern – Felmer	

În primele decenii după așezarea oaspeților germani în sudul Transilvaniei, definirea rolului greavilor/locatorilor este complicat de detaliat, dar probabil că diferențierea între ei și ceilalți *hospites* (țărani, meșteșugari etc.) era dată de statutul lor social cu veleități nobiliare (de exemplu ansamblurile nobiliare cu capelă și donjon) și de averea pe care o dețineau, care trebuie să se fi bazat pe proprietăți funciare mai întinse (un număr de sesii mai mare în cadrul hotarului satului), case, curți, dreptul de morărit și deținerea de privilegii economice speciale (de exemplu practicare a comerțului cu scutire de vamă în cuprinsul întregului regat ungar).

Din prima fază de colonizare germană din Transilvania, desfășurată la începutul secolului al XII-lea pe cursul mijlociu al Mureșului, mai exact

în regiunea Orăștiei și la nord de Alba Iulia, singurul „lider” al oaspeților occidentali pe care îl cunoaștem nominal și care este posibil să fi îndeplinit și rol de locator este Anselm de Braz, castelanul de Logne, care în 1103 vroia să emigreze împreună cu fiii săi spre Ungaria⁴². Documentul nu menționează unde s-a stabilit în Ungaria. Se presupune, pe baza studiilor etimologice⁴³, că el s-a așezat la *Orăștie*, iar pe baza cercetărilor arheologice, s-a avansat ideea că în momentul instalării sale, el sau familia lui a inițiat construirea unei rotonde din piatră cu puternice influențe din Occident și a unui donjon; ele sunt datate în secolul al XII-lea⁴⁴.

Incertă va rămâne problema caracterului său de unicat, adică dacă acest complex nobiliar de la Orăștie a fost singurul ridicat în zona ce a aparținut primei faze de colonizare (prima jumătate a secolului al XII-lea), sau dacă alături de Anselm de Braz au mai venit și alți cavaleri.

Pentru faza a doua a colonizării germane inițiată de Geza al II-lea și desfășurată pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XII-lea, confirmarea unor reședințe nobiliare este problematică datorită lipsei unor elemente și componente de datare sigură și de identificare. Dar ar trebuie să ne mire tocmai lipsa unor fortificații nobiliare aparținând amintiiților locatori/cavaleri ce vin din zone ale Imperiului romano-german, unde asemenea fortificații mici construite de ministeriali reprezentau deja un fenomen răspândit. Astfel, nu știm în ce măsură fortificația *Sibiului*, din a cărei fază de început ne lipsesc multe elemente, a constituit inițial o „curte seniorială”⁴⁵ sau fortificația comitatului Sibiu,⁴⁶ sau să fi îndeplinit ambele funcțiuni pentru perioada în discuție. Incertitudinea vine dinspre descoperirea unei rotonde⁴⁷

⁴² Karl Kurt Klein, *Luxemburg und Siebenbürgen. Aus den Vorarbeiten zum Siebenbürgisch-Deutschen Sprachatlas*, în *Luxemburg und Siebenbürgen*, hrsg. von Karl Kurt Klein (Siebenbürgisches Archiv, Bd. 5), Köln, Graz, 1966, p. 30-34; Thomas Nögler, *Așezarea*, p. 74-76.

⁴³ Anselm de *Braz* este considerat posibilul întemeietor al localității Orăștie (germ. *Broos*) (Thomas Nögler, *Așezarea*, p. 130-131, 138-139; Zeno K. Pinter, *Rotonda*, p. 271).

⁴⁴ Zeno K. Pinter, *Rotonda*, p. 271.

⁴⁵ Idem, *Die mittelalterliche Rotunde am Huet-Platz in Hermannstadt/Sibiu*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 55, 2012, p. 32-57; Ioan Marian Țiplic, *op. cit.*, p. 80.

⁴⁶ Adrian Andrei Rusu, *Castelarea*, p. 290-292.

⁴⁷ În ceea ce privește datarea acestei capele păreri sunt împărțite: în secolul al XII-lea, în a doua jumătate a secolului al XII-lea sau spre sfârșitul secolului al XIII-lea (Petre Munteanu Beșliu, Nicolae Rodean, Adrian Georgescu, *Cercetări arheologice de salvare în Piața Huet din Sibiu*, în *Apulum*, XXXVII, 1, 2000, p. 471-484; Zeno K. Pinter, Ioan Marian Țiplic, *Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Piața Huet – Rotondă*, în *CCA. Campania 2002*, București, 2003,

amplasată în cadrul primei incinte a Sibiului și datată în secolul al XII-lea. Datorită unor similitudini planimetrice cu rotonda de la Orăștie, autorii cercetării consideră că și această rotondă a fost o capelă dublă (v. fig. 1), care să fi îndeplinit aceleași funcții de capelă seniorială. Z. K. Pinter consideră că ctitorul ar putea fi un cavaler venit din Occident, care a preluat rolul de locator în colonizarea săsească, și atunci probabil personajul ar fi acel Hermann care a întemeiat și așezarea ce i-a preluat numele, villa Hermanni, *Hermannstadt*⁴⁸.

Un semn de întrebare major planează asupra cetății de la *Sighișoara*, unde se consideră că cea dintâi fortificație din piatră ar fi fost amplasată în sud-vestul orașului fortificat (*Biserica din Deal/Bergkirche*) și ar fi dispus de o incintă mai mică, cu câteva turnuri, în interior cu o capelă și un posibil turn-donjon⁴⁹. Cetatea este atestată pentru prima dată în 1280 (?)⁵⁰. Însă situația se complică ca urmare a cercetărilor arheologice realizate între 1998 și 2001 la Biserica din Deal, care au dus la descoperirea unor fragmente de la o capelă rotundă, fără absidă. Rotonda a fost datată în linii mari în secolul al XII-lea, autoarea săpăturilor considerând că mormintele cu nișă pentru cap și mormintele fără pigment de mortar în umplutura gropii, identificate în interiorul bisericii și pe latura de sud a bisericii actuale, au ținut de această capelă⁵¹.

În literatura de specialitate mai sunt semnalate posibile rotonde la Saschiz, Cislădie și Gârbova-sat, însă nici una dintre ele nu a beneficiat de o cercetare arheologică și, ca atare, nici o încadrare cronologică nu se poate asigura. În cazul rotondei de la *Saschiz*⁵², datorită similitudinii opusului

p. 284-285; Daniela Marcu Istrate, *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică*, vol. I-II, Alba-Iulia, 2007, p. 44-50; Zeno K. Pinter, *Die mittelalterliche*, p. 50).

⁴⁸ Zeno K. Pinter, *Die mittelalterliche*, p. 50.

⁴⁹ Paul Niedermaier, *Städte, Dörfer, Baudenkmäler. Studien zur Siedlungs- und Baugeschichte Siebenbürgens. Als Festgabe zum 70. Geburtstag*, (Studia Transylvanica, Bd. 36), Köln, Weimar, Wien, 2008, p. 270-271.

⁵⁰ G. Nussbächer consideră că acest document se datează între anii 1319-1325, anul 1280 fiind o greșeală a copistului din anul 1453 (Gernot Nussbächer, *Zur Datierung*, p. 119).

⁵¹ P. Niedermaier datează această rotondă imediat după jumătatea secolului al XIII-lea (Paul Niedermaier, *Atlas istoric al orașelor din România. Seria C. Transilvania. Fascicol I. Sighișoara = Städtegeschichteatlas Rumäniens. Reihe C. Transsylvanien. I. Lieferung. Schässburg (Segesvár, Castrum Sex)*, București, 2000, p. VI).

⁵² Localitatea este atestată documentar pentru prima dată în anul 1309 (*Ub.* I, nr. 314, p. 240, 245, 247, 251-252, 275, 288-292; *DIR. C.* veacul XIV, vol. I, nr. 103, p. 94, 101, 104, 109-110, 139, 155-156, 158-160; *EO* II, nr. 91, 97, 99, 105-106, 111, 118, 123, 129-130, p. 62,

zidăriei și a dimensiunilor ei, cu rotondele descoperite recent la Orăștie și Sibiu sau cu cea identificată în interiorul corului Bisericii din Deal de la Sighișoara, au determinat-o pe autoarea cercetărilor să dateze această construcție la sfârșitul secolului al XII-lea și să o atribuie primilor coloniști germani⁵³. În *Cisnădie*⁵⁴, la SV de biserica romanică, înglobată într-un turn de apărare aparținând fortificației din secolul al XV-lea, se găsește o capelă de plan central cu două nivele; la subsolul acestei capele se află o încăpere de formă circulară (diametrul de 5 m) acoperită cu o boltă sprijinită pe un stâlp central, unde, cu ocazia unor lucrări de refacere, s-a descoperit, în anul 1911, un osuar umplut până la jumătate cu cranii și oase, sub care apoi s-a descoperit și o cruce procesională de secol XII⁵⁵. Fără o cercetare de teren mai amănunțită, este greu de stabilit funcția amintitelor construcții de la Saschiz și Cisnădie, dacă ele au fost inițial capele ale unor reședințe nobiliare sau dacă au fost biserici parohiale, capele cimiteriale ori doar au avut funcție de osuar.

La *Gârbova*, în mijlocul satului⁵⁶, se află o fortificație mică grebială; în colțul de sud-est al acesteia se pot observa resturile unei capele cu absidă semicirculară acoperită cu o semicalotă din piatră brută (v. fig. 3). Având în vedere dimensiunea segmentului de arc, ea ar putea indica urma unei abside de la o capelă⁵⁷. Fiind în stare avansată de ruină este dificil de precizat planimetria capelei. Cu toate că nu au fost efectuate cercetări arheologice, donjonul, capela și incinta au fost datate la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea⁵⁸.

Cum s-au raportat aceste fortificații nobiliare mici la realitatea organizării comitatelor regale sau a comitatelor de graniță ale Transilvaniei din secolul al

64-70, 72, 75, 77).

⁵³ Iosefina Postăvaru, *Biserica fortificată din Saschiz. Studiu istoric și arhitectural*, în *Arhitectura religioasă*, III, 2004, p. 142-145.

⁵⁴ Localitatea este atestată documentar pentru prima dată în anul 1323, când este amintită direct oraș (Ub. I, nr. 400, p. 371; *DIR. C.*, veacul XIV, vol. II, nr. 141, p. 63-64; *EO* II, nr. 447, p. 174-175).

⁵⁵ Juliana Fabritius-Dancu, *Cetăți țărănești săsești din Transilvania*, Sibiu, 1983, p. 4; Hermann Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Bde. I-II, Heidelberg, Hermannstadt, 1998, p. 40, 42.

⁵⁶ Localitatea este atestată documentar pentru prima dată în anul 1291 (Ub. I, nr. 247, p. 179-180; *DIR. C.*, veacul XIII, vol. II, nr. 407, p. 372-374; *EO* I, nr. 480, p. 288). În prima jumătate a secolului al XIV-lea nu este amintit documentar numele vreunui greav / comite.

⁵⁷ Gheorghe Anghel, *Fortificațiile*, p. 119-120.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 119-121.

XII-lea este greu de conturat. Nu este exclus ca ele să fi avut inițial, pentru un segment scurt de timp, un dublu rol, atât de centru de comitat cât și de reședință nobiliară a conducătorilor comunităților germane (a locatorilor), care să fi cumulat la început și funcția de comite al comitatului, având în vedere că până în 1224, conform diplomei andreiane, teritoriul dintre Orăștie și Baraolt numit *fundus regius*, era organizat în mai multe comitate. În 1224 ele au fost desființate și unite într-un singur comitat denumit comitatul Sibiului⁵⁹. Centrele acelor comitate amintite în Andreanum nu le știm, ci doar le putem intui în stadiul actual al cercetărilor. Astfel, nu este exclus ca inițial Orăștie, Sibiu și Sighișoara să fi fost trei dintre centrele comitatelor vechi.

Dacă ar fi să comparăm cu societatea medievală de la începutul secolului al XII-lea din regatul arpadian, statutul celor care au stăpânit astfel de mici cetăți, cum e cazul lui Anselm de Braz, trebuie să fi fost oarecum același cu al unui iobag de castru (*iobagiones castrī*), însă cu privilegii mai extinse, unul dintre acestea fiind îndeosebi libertatea personală deplină și imunitate juridică. *Iobagiones castrī* (militari ai castrelor regale) făceau parte din elita privilegiată cu statut de „libertate condiționată” (liberi legați=condiționari)⁶⁰ care „posedau pământ moștenit, la fel ca și nobilii, iar stăpânirea nu putea fi luată nici chiar de rege”; privilegiul principal era scutirea de plata impozitelor, în schimb erau obligați să lupte fără nici o limită⁶¹. Tindem să credem că venind dintr-o regiune unde concepțiile vasalo-senioriale erau bine încetățenite, Anselm de Braz și-a păstrat în continuare și în noua „patrie” statutul de cavaler sau o echivalare a acestuia la nivelul societății arpadiene cu ceea ce va fi mai târziu *servientis regis*.

Elita oaspeților germani și reședințele lor în prima jumătate a secolului al XIII-lea

O dată cu debutul secolului al XIII-lea apar, în sfârșit, și primele mențiuni documentare ale unor nume ce aparțin liderilor comunităților germane din sudul Transilvania. În urma analizării tuturor documentelor, ei sunt amintiți

⁵⁹ *Ub.* I, nr. 43; *DIR.* C, veacul XI, XII și XIII, vol. I, nr. 157; *EO* I, nr. 132.

⁶⁰ Attila Zsoldos, *Modificările conceptului „nobilime” pe parcursul secolului al XIII-lea în Regatul Ungariei*, în *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români*, ed. A. A. Rusu, Cluj-Napoca, 2006, p. 88.

⁶¹ Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale (895–1526)*, Cluj-Napoca, 2006, p. 98-99.

până la 1241 în câteva rânduri ca *miles*⁶² (Johanne Latinus), o singură dată ca și *comes* (*comes Iwachinus de Cibinio*), și o dată ca pristav (*Andreas din villa Vratotus*).

Începând cu secolul al XIII-lea, în Regatul Ungar se generalizează instituția servienților regali (*servientes regis*)⁶³, care treptat va înlocui serviciile iobagilor de cetate⁶⁴. O parte dintre elitele sașilor (greavii, cavalerii) au intrat în categoria servienților regali (*servientes regis*)⁶⁵, dobândind avantaje economice și juridice remarcabile, datorită serviciilor militare deosebite aduse regalității. În acest sens, semnificativ este actul din 1204 acordat de regele Emeric lui „Johannes Latinus așezat între Teutoni”, prin care regele îi acordă, pentru serviciile aduse regalității, dreptul de liberă intrare la curtea regelui, îl scutește de slujbele datorate în general de sași și de orice tip de dări, în schimb este obligat să participe la oaste⁶⁶. Documentul ne mai spune în continuare că regele Emeric (1196–1204) a mai acordat acest privilegiu și altora ca Johannes Latinus. În 1206, regele Andrei al II-lea întărește privilegiul cavalerului (*militis*) Johannes Latinus dat de Emeric, dar în plus îi oferă lui și familiilor săi (*famuli*) dreptul de a fi judecat doar în fața regelui sau al comitelui palatin, dreptul de a circula liber fără a plăti vamă și îi oferă o proprietate funciară, *terra Cwezfey*. Interesant este că posesiunea *Cwezfey* (Văleni) acordată lui Johannes Latinus a aparținut pristavului *Andreas*, fiul lui *Teutonicus Martin* din *villa Vratotus*, pământul de moștenire fiind luat de către rege de la *Andreas* din cauza neloialității sale⁶⁷. Putem spune că *Andreas Teutonicus* s-a făcut vinovat de „felonie”, drept urmare el fiind depozat de posesiunile sale.

⁶² Francisc Pall traduce cuvântul *miles* prin cavaler, viteaz în sens de categorie socială (Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI–XV)*, în Idem, *Diplomatica latină din Transilvania medievală*, Cluj-Napoca, 2005, p. 124).

⁶³ Denumirea acestei categorii se referă la faptul că, datorită noului statut, servienții regali / slujbașii regali „nu sunt subordonați vreunui comitat de castru, ci îl slujesc direct pe rege”. Privilegiile slujbașilor au fost formulate în Bula de Aur din 1222, Attila Zsoldos subliniază ideea că datorită statutului lor care „le oferea privilegii asemănătoare nobilimii tradiționale, persoanele numite de curtea regală slujbași regali se considerau nobili” (Attila Zsoldos, *Modificările*, p. 89-91).

⁶⁴ Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 27.

⁶⁵ Conceptul de *serviens regalis* din societatea maghiară medievală este aproape identic cu cel de *ministerial* din societatea germană a Imperiului german; pentru detalii v. Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 108.

⁶⁶ *Ub.* I, nr. 15; *DIR.* C, veacul XI, XII, și XIII, vol. I, nr. 46; *EO* I, nr. 30.

⁶⁷ *Ub.* I, nr. 15, 16, 63; *DIR.* C, veacurile XI, XII, și XIII, vol. I, nr. 46, 54, 212; ; *EO* I, nr. 30, 33, 163 (editorul *EO* I consideră documentul din 1206, nr. 33, ca fiind îndoielnic).

O incertitudine rămâne pentru noi frecvența acestor *servientes regis* în rândul greavilor sași și pe care documentele din prima jumătate a secolului al XIII-lea îi numesc *miles*⁶⁸/*milites* (oșteni/cavaleri)⁶⁹. Documentul de la 1204 reprezintă o probă sigură în ceea ce privește existența / formarea la începutul secolului al XIII-lea a unei elite a greavilor ridicată pe merite militare, de pe urma cărora au obținut privilegii deosebite și posesiuni funciare în afara pământului regal al sașilor, pe pământ nobiliar. Trebuie să ținem cont că privilegiile lui Johannes Latinus au fost obținute cu mult timp înainte de anul 1222, când se redactează faimoasa „Bulă de aur” sau de anul 1224, când se emite celebrul *Andreanum*.

În aceeași categorie socială a *milites*-ilor trebuie încadrați și fiii lui Johannes Latinus, Corrad și Daniel, denumiți în documente cavaleri sași transilvăneni⁷⁰, și sasul Fulkun (*Fulkun Saxo*), mort în urma luptelor din 1241 împotriva mongolilor și a cărui moșie pustiită, numită *terra Zek*, a fost dăruită de regele Bela al IV-lea comitelui Vincencius, fiul Secuiului Akadas⁷¹.

Cu toate că avem doar câteva documente, putem spune că încă din prima jumătate a secolului al XIII-lea s-a desprins din rândurile oaspeților sași din sudul Transilvaniei un grup de privilegiați care apare în documente ca *milites/ milites Saxones*, acei *servientes regis*, care pe baza serviciilor militare au primit proprietăți funciare pe pământ nobiliar și o serie de privilegii, de obicei mai largi decât cele ale sașilor din comitatului Sibiu.

O imagine insolită a elitelor săsești din secolul al XIII-lea⁷², în cazul în care se dovedește că provenea într-adevăr din rândurile coloniștilor sași, o reprezintă persoana acelui *comes Iwachinus de Cibinio*, fiul comitelui Beche,

⁶⁸ *Ub.* I, nr. 16; *DIR. C.*, veacurile XI, XII, și XIII, vol. I, nr. 54; *EO* I, nr. 33.

⁶⁹ Așa sunt numiți cei 500 / 100 / 50 de ostași din diploma andreană din 1224, care trebuiau să participe la expedițiile militare regale din interiorul regatului sau exteriorul lui (*Ub.* I, nr. 43; *DIR. C.*, veacul XI, XII, și XIII, vol. I, nr. 157; *EO* I, nr. 132).

⁷⁰ „Fideles et dilectos milites nostros Saxones Ultrasilvanos Corradim et Daniel filios Johannes Latinus” (*Ub.* I, nr. 63; *DIR. C.*, veacurile XI, XII, și XIII, vol. I, nr. 212; *EO* I, nr. 163).

⁷¹ *Ub.* I, nr. 86; *DIR. C.*, veacul XIII, vol. II, nr. 5; *EO* I, nr. 216.

⁷² Dintre elitele sașilor din nordul Transilvaniei din secolul al XIII-lea se evidențiază Ariscaldus, comitele Rodnei, care a căzut în timpul luptelor cu mongolii, fratelui acestuia, comitele Hench, care la 1268 deținea mine de argint, în valoare de 155 de mărci de argint curat cu greutate de Rodna, sau comiții Rotho, Henric și Brendinus etc (v. detalii Konrad Gündisch, *Cu privire la începuturile patriciatului orășenesc medieval la Bistrița*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 199-206; Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 121-133).

pe care regele Andrei al II-lea îl numește „cap al oștirii” pentru campania militară împotriva Vidinului bulgar. Pentru această expediție militară, comitele Iwachinus „și-a adunat sași, români, pecenegi și secui”⁷³. Personajul este și mai interesant pentru că el este comitele aceluși comitat de Sibiu de dinainte de anul 1224, când, după cum se știe, comitatele în care a fost împărțit până atunci teritoriul delimitat în *Andreanum* au fost desființate, rămânând unul singur, comitatul Sibiului.

Cea mai importantă realizare politică a acestei categorii elitare este obținerea unui set de privilegii în anul 1224, cunoscut în istoriografie ca *Bula de Aur* a sașilor sau ca *diploma Andreană*. Privilegiul din 1224 menționează că cei care aveau dreptul de a face comerț liber fără a plăti vamă în regatul ungar sunt negustorii oaspeților germani⁷⁴. Este posibil ca pentru secolul al XIII-lea acești negustori menționați în *Andreanum* să fie una și aceeași categorie cu greavii⁷⁵, care, după cum se știe, în primele secole au ocupat o poziție conducătoare în structura socială a coloniștilor, nu numai în zona rurală ci și în centrele urbane în devenire. Ei au fost cei care au negociat pentru obținerea privilegiilor sau pentru confirmarea unora mai vechi. Tot ei au fost cei care au acționat dur împotriva celor ce au încercat să le diminueze drepturile sibiene (*libertas Cibiniensis*), așa cum s-a întâmplat în anul 1277, când sașii conduși de greavul Gaan de Ocna Sibiului au atacat episcopia de la Alba Iulia, în 1308 când greavii (*comites*) Gobelinus și Nicolaus au acționat în neînțelegerile dintre decanatele săsești și episcopia de la Alba Iulia, respectiv voievodul Ladislau Kan, sau în 1324, când sașii conduși de greavul Henning din Petrești au ripostat cu o expediție militară îndreptată împotriva măsurilor luate de regele Carol Robert, bătălia fiind dată la poalele cetății Rupea⁷⁶.

Dacă pentru prima jumătate a secolului al XIII-lea se distinge o categorie elitară ce se identifică documentar, situația este neconcludentă în ceea ce privește identificarea reședințelor lor în teren. Din păcate, cercetările arheologice au identificat o astfel de reședință doar într-un singur caz, cel al *Viscriului* (jud. Brașov). Cercetările arheologice desfășurate aici între anii 1970

⁷³ *DIR. C.*, veacurile XI, XII, și XIII, vol. I, nr. 292, p. 338; *EO I*, nr. 37, 212.

⁷⁴ *Ub. I*, nr. 43; *DIR. C.*, veacul XI, XII și XIII, vol. I, nr. 157; *EO I*, nr. 132.

⁷⁵ În acest sens, elocvent este cazul lui Johannes Latinus care a obținut dreptul ca el și oamenii lui „să fie liberi și scutiți de orice cerere sau plată de vamă” – *Ub. I*, nr. 15, 16; *DIR. C.*, veacul XI, XII și XIII, vol. I, nr. 46, 54; *EO I*, nr. 30, 33 (editorul *EO I* consideră documentul din 1206, nr. 33, ca fiind îndoielnic).

⁷⁶ Vezi supranota 6.

și 1971 au dus la dezvelirea unei *biserici-sală* de dimensiuni relativ reduse, datată în a doua jumătate a secolului al XII-lea și a unui donjon datat în prima jumătate a secolului al XIII-lea; cele două construcții au fost înconjurate, în secolul al XIII-lea, de un zid de incintă de formă ovală (v. fig. 2)⁷⁷. Din păcate, despre proprietarii acestei construcții nu avem nici o informație întrucât prima atestare documentară sigură datează din anul 1449⁷⁸.

O curte seniorială este posibil să fi avut și cavalerul Johannes Latinus în satul său *Ruetel*, astăzi o așezare dispărută ce se afla între Cîsnădie și Cîsnădioara. În această zonă au fost menționate în secolul al XIX-lea urmele unei vechi capele a Sf. Ioan (*Johanneskapelle*), locul purtând încă numele sășesc *Gehones* (*Johannes*)⁷⁹, și a fost descoperită acea lespede funerară, care astăzi se află în biserica evanghelică din Cîsnădie, și pe care noi am atribuit-o lui Johannes Latinus⁸⁰. În imediata apropiere a satului *Ruetel* se află vestita bazilică romanică de pe dealul Sf. Mihail (Cîsnădioara), care nu este exclus ca ea să fi îndeplinit funcția inițială de capelă privată a *magister*-lui *Gocelinus* (1223)⁸¹, de altfel vecin și contemporan cu Johannes Latinus.

Incertă rămâne atât datarea în prima jumătate a secolului al XIII-lea, cât și funcția inițială de donjoane a turnurilor clopotniță de la Turnișor și Ocna Sibiului. În privința turnului bisericii de la *Turnișor*⁸² s-au exprimat

⁷⁷ Mariana Dumitrache, *Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură*, în *CercArh*, IV, 1981, p. 253-285.

⁷⁸ *Ub*, V, nr. 2688.

⁷⁹ Sabin Adrian Luca, Zeno Karl Pinter, Adrian Georgescu, *Repertoriul siturilor arheologice și monumentelor istorice din județul Sibiu*, [București], 2003, p. 82.

⁸⁰ Maria Crîngaci Țiplic, „*Oaspeții germani*”, p. 124-126.

⁸¹ Dorim să subliniem aici, fapt nesesizat până acum în literatura de specialitate, că în urma cercetărilor realizate de Radu Heitel la biserica Sf. Mihail din Cîsnădioara (Radu Heitel, *Arheologia monumentului de arhitectură romanică din Cîsnădioara*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 273-292), autorul nu menționează să fi fost descoperit vreun mormânt în biserică sau în jurul ei. Având în vedere suprafața mică supusă cercetărilor arheologice, este foarte probabil ca la alte cercetări arheologice să se identifice câteva morminte. Chiar dacă solul este stâncos, fapt ce făcea dificilă sarcina săpării unei gropi pentru înmormântare, nu trebuie exclusă posibilitatea existenței unor morminte aici, mai ales dacă avem în vedere că în literatura de specialitate sunt raportate astfel de practici, de exemplu mormintele săpate în piatră din sudul Franței (Adrian Ioniță et alii, *op. cit.*, p. 49). Dacă se scoate din discuție existența unor înmormântări aici, atunci biserica Sf. Mihail ar fi singura din Transilvania în jurul sau în interiorul căreia nu s-au realizat înmormântări.

⁸² Prima atestare documentară a localității datează din anul 1327 (*Ub*, I, nr. 458, p. 414; *DIR*, C, veacul XIV, vol. II, nr. 472, p. 235-236; *EO* II, nr. 611, p. 236-237).

diverse păreri, cum că turnul ar fi fost inițial donjon și că ar fi mai vechi decât bazilica romanică⁸³ sau că s-ar data în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Sondaje arheologice realizate în 1986 confirmă contrariul, adică fundația turnului și a „transeptului” sunt legate între ele, aflându-se la aceeași adâncime și fiind construite din același material⁸⁴. Situația este la fel de neclară și în cazul donjonului de la *Ocna Sibiului*, unde datarea lui pendulează fie în prima jumătate, fie în a doua jumătate a secolului al XIII-lea⁸⁵, turnul fiind ridicat peste corul bisericii romanice. Bazilica romanică mai păstrează elemente importante ale arhitecturii și plasticii specifice secolului al XIII-lea. Cel mai deosebit este portalul de sud care prezintă în luneta sa semicirculară un relief ce redă „Arborele vieții între două feline” afrontate. Un relief asemănător se află și în timpanul portalului bisericii din Vurpăr. Bazându-se pe stilul reliefului, ca și pe formele greoaie ale clădirii, literatura de specialitate datează acest edificiu înainte de invazia mongolă⁸⁶. Având în vedere cele spuse nu ar trebui să mai existe dubii în privința datării turnului donjon, care ar trebui datat cel mai târziu în prima jumătate a secolului al XIII-lea; nu trebuie exclusă chiar o datare și mai timpurie a lui, adică în a doua jumătate a secolului al XII-lea, având în vedere prezența ocnelor de sare de acolo. Problematika datării acestor turnuri ca și a funcționalității lor rămâne deschisă până la cercetări de teren mai complexe.

În stadiul actual al cercetărilor nu putem emite teorii privind gradul de răspândire în sudul Transilvaniei a micilor cetăți nobiliare de genul celei de la Viscri sau a donjoanelor care au făcut parte dintr-o reședință nobiliară. De asemenea, nu avem nici o atestare, fie ea documentară sau arheologică, a unei reședințe nobiliare nefortificate pentru acest segment de timp. În plus nu știm în ce măsură edificarea unor mici cetăți nobiliare a fost influențată de interzicerea de către Andrei al II-lea (1205–1235) și apoi de către Bela al IV-lea (1235–1270) a construirii fortificațiilor de piatră în interiorul

⁸³ Walter Horwath, *Der Neppendörfer*, p. 48-49.

⁸⁴ Hellmut Klima, Hermann Fabini, Martin Rill, „*Turris Neponis*” – zur Geschichte und Baugeschichte der Kirche von Neppendorf, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 30, 1, 1987, p. 65-81; Hermann Fabini *Atlas*, p. 512. Din păcate rezultatele sondajului arheologic nu sunt însoțite de fotografii sau desene care să confirme ipoteza menționată.

⁸⁵ Adrian Andrei Rusu, *Castelarea*, p. 194, 273, 526.

⁸⁶ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 27, 152; Géza Entz, *Die Baukunst Transsilvanies im 11–13. Jahrhundert*, în *ActaHA*, XIV, 1968, nr. 1-2, p. 28..

voievodatului⁸⁷. Cu toate acestea, construcția lor în prima jumătate a secolului al XIII-lea în partea de sud a Transilvaniei nu ar trebui exclusă definitiv dacă avem în vedere că regele Andrei al II-lea era susținătorul sistemului feudal de tip occidental⁸⁸, sau dacă avem în vedere atestarea acelor *servientis regis* de origine germană asimilați cu *ministerialii*, care, în Imperiul romano-german, erau recunoscuți în ridicarea cetăților mici. S-a avansat ideea că structura defensivă a Transilvaniei de sud din prima jumătate a secolului al XIII-lea a fost dată de aceste mici fortificații nobiliare⁸⁹, iar în Țara Bârsei de fortificațiile ridicate de cavalerii teutoni, ceea ce justifică, parțial, dificultățile întâmpinate în 1241 de mongoli în Transilvania, mai ales pe direcția sudică⁹⁰.

Toate cele menționate mai sus reprezintă destule argumente și indicii pentru a schița o posibilă evoluție a reședințelor nobiliare fortificate pe parcursul secolelor XII și XIII (v. fig. 1-5). *Perioada de apariție* a lor în sudul Transilvaniei poate fi stabilită în secolul al XII-lea, o prezență certă fiind sesizată arheologic la Orăștie (fig. 1), Sibiu și posibil Sighișoara. Pentru prima jumătate a secolului al XIII-lea a fost confirmată arheologic existența unei reședințe doar la Viscri (fig. 2), iar funcționalitatea turnurilor ca donjoane de la Ocna Sibiului, Turnișor, posibil Agârbiciu și Axente Sever este doar bănuită. Totuși, atestarea documentară a unor personaje occidentale ce fac parte din elita „oaspeților germani” în prima jumătate a secolului al XIII-lea, precum Joahannes Latinus sau Magister Gocelinus, ne permite presupunerea existenței unor reședințe nobiliare care încă nu au fost identificate în teren. Datorită lipsei cercetărilor în această direcție, în stadiul actual al cercetărilor putem doar presupune, dar nu confirma, o *răspândire la o scară mai mică* a reședințelor nobiliare în prima jumătate a secolului al XIII-lea, ele fiind detectabile în teren prin existența unor capele, precum cea de la Cislădioara, sau a unor donjoane, precum cele deja amintite mai sus. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIV-lea, elita sașilor devine mult mai vizibilă⁹¹, remarcându-se o ascensiune a ei spectaculoasă, ce se manifestă atât în plan constructiv cât și politic și economic. Este o

⁸⁷ Ioan Marian Țiplic, *op. cit.*, p. 105.

⁸⁸ Tudor Sălăgean, *op. cit.*, p. 112.

⁸⁹ Ioan Marian Țiplic, *op. cit.*, p. 81.

⁹⁰ Șerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și imperiul mongol*, București, 1993, p. 90-101; Victor Spinei, *Marile migrații în estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, Iași, 1999, p. 405 sqq; Tudor Sălăgean, *op. cit.*, p. 34-40.

⁹¹ Vezi K. Gundisch, *Das Patriziat*, p. 120-195 și M. Crîngaci Țiplic, *op. cit.*, p. 51-65.

perioadă în care are loc *o propagare a reședințelor nobiliare* fortificate, cele mai elocvente exemple fiind cetățile nobiliare de la Câlnic (fig. 4-5), Gârbova, Rodna și numeroasele donjoane din sudul Transilvaniei⁹². Această etapă de propagare și de dezvoltare a reședințelor nobiliare fortificate⁹³ se încheie la jumătatea secolului al XIV-lea, când asistăm la un declin sau chiar o dispariție a lor din mediul rural. Acest fenomen este sesizabil prin lipsa reședințelor fortificate mici din sudul Transilvaniei care să se dateze în a doua jumătate a secolului al XIV-lea sau în prima jumătate a secolului al XV-lea⁹⁴.

⁹² Pentru această perioadă de timp, cetățile nobiliare mici, ca studii de caz, și donjoanele, ca elemente principale ale acestora, au fost frecvent tratate în literatura de specialitate (vezi supranota 21). Despre acestea și proprietarii lor, vom reveni într-un studiu separat.

⁹³ Dezvoltarea lor se poate identifica inclusiv din punct de vedere terminologic, de exemplu reședința fortificată a greavilor de la Rodna este prima atestată documentar în Transilvania (1268), și se compunea dintr-un „turn de piatră și o casă de lemn lângă turn și o curte întărită de jur împrejur, cu o moșie [...], de asemenea moara de peste apa Someș, împreună cu toată folosința sa, [...], de asemenea, o casă de sat în întregime și două curți și toate ogoarele de sub cetate, ce știm că sunt ale comitelui Henchmann” (*Ub.* I, nr. 118, p. 99-100; *DIR. C.*, veacul XIII, vol. II, nr. 104; *EO* I, nr. 264). Se presupune că palatul (*palatium*) din Rodna al comitelui *Nicolaus*, atestat la sfârșitul secolului al XIII-lea (*Ub.* I, nr. 276, p. 204; *DIR. C.*, veacul XIII, nr. 422; *EO* I, nr. 500), s-ar putea identifica cu reședința amintită la 1268, dar, poate, modificată și amplificată (vezi Konrad Gündisch, *Das Patriziat*, p. 126-127).

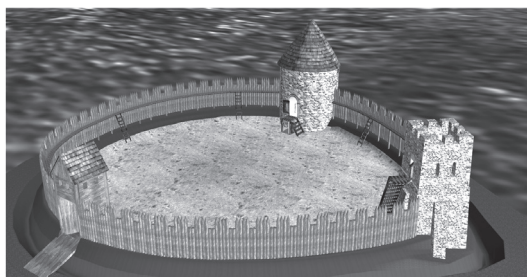
⁹⁴ Paul Niedermaier consideră că acest hiatus de reședințe nobiliare mici din Transilvania celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea și a secolului al XV-lea se datorează manifestării crizei agrare (vezi supranota 2).

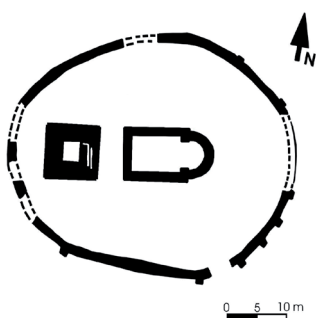
THE ARCHAEOLOGY OF NOBLE RESIDENCES IN TRANSYLVANIA: THE
RESIDENCES OF THE TRANSYLVANIAN SAXON ELITE
(12th CENTURY–1ST HALF OF THE 13th CENTURY). PRELIMINARY
RESEARCH

Abstract

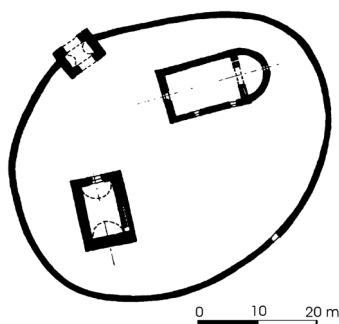
The author offers a new interpretation on the elite of the German Hospites and their residences from southern Transylvania. While having in view archaeological discoveries, analyses of the medieval names, anthroponomy, and documentary resources, the paper reviews the theory of the chronology of the small noble fortified residences as formulated by some specialists, introducing a new proposal of the chronology and a possible evolution of the nobles fortified residences belonging to the Transylvanian Saxon elite during the 12th and 13th centuries. In the evolution of the noble fortified residences, the author distinguishes three phases: 1. beginning with the 12th century, in southern Transylvania the first small noble fortified residences appear in the center of the future Saxon Chairs (such as Orăștie, Sibiu and possible Sighișoara); 2. in the first half of the 13th century, there is a spread on a smaller scale of the noble fortified residences; from the archaeological point of view we have a single archaeological discovery, the case of Viscri, and from the architectural point of view, we have some clues such as the possible donjons from Ocna Sibiului, Turnișor, Axente Sever or Agârbiciu; on the other hand, the several documentary resources reveal a strong German elite (see the case of Johannes Latinus or magister Gocelinus with his chapel from Cisnădioara), who let us assume the existence of the noble residences; 3. in the second half of the 13th century and the first half of the 14th century, we notice *a propagation of the noble fortified residences*, the most eloquent examples being the noble fortress from Călnic, Gârbova and Rodna, or the numerous donjons from southern Transylvania. This phase of noble fortified residences spreading and developing ends at the mid-14th century, when we remark a decline and even a disappearance of them in rural settlements.

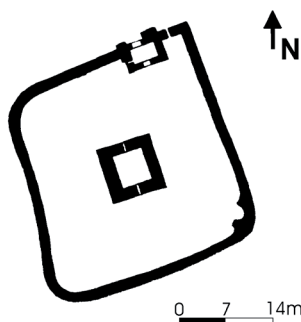
1. Orăștie. Propunere de reconstituire 3D a reședinței nobiliare: cca 1150 (reconstituire de M. E. Țiplic bazată pe datele oferite de Z. K. Pinter)

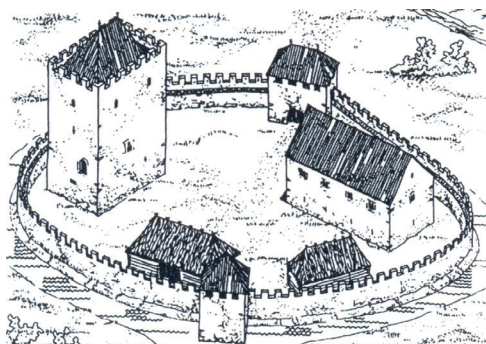
2. Viscri. Planul cetății nobiliare: prima jumătate a secolului al XIII-lea (redesenat de M. E. Țiplic pe baza documentației M. Dumitrache din *Forschungen zur Vols- und Landeskunde*, 21, 2, 1978, p. 36)

4. Câlnic. Planul cetății nobiliare: a doua jumătate a secolului al XIII-lea (redesenat de M. E. Țiplic pe baza planului din H. Fabini, *Atlas*, p. 344)

3. Gârbova. Planul cetății nobiliare: secolul al XIII-lea (redesenat de M. E. Țiplic pe baza planului din Gh. Anghel, *Fortificațiile*, p. 120)

5. Câlnic. Propunere de reconstituire a cetății nobiliare: a doua jumătate a secolului al XIII-lea (P. Niedermaier, *Habitatul*, p. 222)

ANTHROPOMORPHIC TOMBS BUILT OF BRICK IN THE MIEVIAL CEMETERY OF SIBIU

Daniela Marcu Istrate*

Keywords: medieval cemetery, anthropomorphic tomb, tomb built of brick, Transilvania german colonists

Cuvinte cheie: cimitir medieval, morminte antropomorfe, morminte construite din cărămidă, nișă pentru cap, Transilvania, coloniști germani

Introduction

In 2005 the restoration of the historic center of Sibiu has created the opportunity to carry out archaeological work on the medieval cemetery of the city. The cemetery was used between the mid-twelfth century to mid-sixteenth century¹ around the parish church Sfânta Maria/Saint Mary (an evangelic church nowadays). The research had a partially character, focusing on releasing the areas on which there were presumed some architectural actions. However within the bounds established by the builders, there were excavated important parts of the cemetery, especially on the southern side of the church. Approximately one fifth of the site was excavated, 1833 funerary complexes containing the remains of 1874 individuals were recovered.

The elaboration of the archaeological excavation results evidenced three main stages of the cemetery use: the early stage from twelfth-thirteenth centuries, the middle stage from fourteenth to fifteenth centuries and the final stage belonging to the first part of the sixteenth century. Each of these stages is defined by certain objects, mainly by coins, ceramic and by the built up structures preserved as ruin or still in use².

The cemetery seems to have been established by the Saxon colonists soon after their settlement on the high terrace of the Cibin river, probably in the same time with the construction of the parish church. It is generally

---

* Cercetător independent, Asociația *Hieronimus*, Brașov, e-mail: damasus@yahoo.com.

¹ The monography of archaeological research and the cemetery catalogue: Daniela Marcu Istrate, *Piața Huet. Monografie arheologică*, I-II, Alba Iulia, 2007.

² *Ibidem*, p. 24-31.

accepted that the systematic occupation of the south of Transylvania happened around the year 1150³. In the cemetery from Sibiu this chronology is asserted by four twelfth century coins discovered in connection with the oldest graves.

The churchyard was closed in 1554: the community decided to transfer the cemetery outside the city walls.⁴ In nineteenth century the churchyard became public area, known as Huet Square. The coins recovered during the archaeological excavation also assert this chronology, the late issuance belonging to the king Ferdinand I (1526-1564).

Within these chronological limits, the community of the town was buried almost exclusively in this cemetery. The study of a pattern on the southern side of the parish church, in an area in which we were certain that the cemetery was intact, indicated a density of more than 8 graves of a square metre. (Fig. 2) This evaluation was based on the preserved skeletons in an anatomical connection, in variable proportions. In order to better understand the agglomeration of the parish cemetery we must consider also the huge quantity of disarticulated bone that we could observe during the diggings. Because of this density it was very difficult to realize the individual chronology of the graves and to establish more precisely chronological groups.

The earliest stage of burials was defined by an analysis based upon the correlation between the burials. The separation was made starting from the greatest depth and observing how the graves crossed. For each group we built a Harris matrix. (Fig. 4) There were very few reference points: the ritual was almost uniform, the inventory was modest (round about 7% from the graves contained inventory objects, from which only 32 graves had legible coins), the stratigraphic parameters proved to be not that relevant. Initially we presumed that the clean filling is the symbol for the earliest burials, but along we realized that this relation is relative: several graves with such a filing contained fourteenth to fifteenth century coins. One of the most important chronological indicators concerning the cemetery study proved to be the particular shape of

³ For a general image upon the German colonization phenomenon in east Europe: Harald Roth, *Kleine Geschichte Siebenbürgens*, 3. Auflage, Köln, 2007, p. 370-379, 456-467. For the Transylvanian guests the main paperwork is Thomas Nögler, *The Saxon settlement in Transylvania*, Bucharest, 1979.

⁴ Inside the church burials were done up in 1796, and exceptionally in 1803. Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt, 1100-1929*, Hermannstadt, 1930 (ed. in Romanian language *The annals of Sibiu (1100-1929)*, Sibiu, 1997), p. 51.

the graves with a head niche: 105 were registered as such and other 62 were assimilated by analogy.

By means of these we delimited the group of the oldest graves, in which we included only the graves with a head niche and those being in any relation with these ones. The graves overlapped by the anthropomorphic pits, those being on the same level or immediately over and having a common indicator (such as the filling formed by the natural subsoil or the position with the arms stretched along the body) were included here. We considered that this group can be dated from mid-twelfth century towards the middle of the following century for the graves with obvious head niche, respectively towards the end of thirteenth century for the whole group.

Over this group there have been discovered seven graves built of bricks. Their detailing represents the object of this study. (Fig. 3)

Archaeological evidence

In the medieval cemetery of Sibiu there have been uncovered seven graves built of bricks, on the southern side of the parish church, on its close proximity. (Fig. 1) Two cists were entirely preserved, although they were overlapped by several other graves (M 230, M 241). The other ones were destroyed by the current church (respectively by the foundations of the funerary chapel – M 1240, of the transept – M 447, and of the southern aisle – M 212), or purely they disappeared almost completely due to other burials (M 1167 and M 1243). The niche for that matter is documented only in two cases, from the other cists remaining only fragments. (Fig. 2)

The cists have a general trapezoidal shape, made of six rows of bricks (the common sizes: 31x15-16x3/cm; 27x17x5,5 cm) bounded with thick layers of yellowish mortar (lime and sand). The inner side walls were levelled by a thick layer of polished coating. For the head it has been built a niche of bricks (overlapped (M 230) or sidelong laid-down (M 241)), and mortar; as well under the skull was placed a brick. (Fig. 5-8) At cist M 212 we could see that the bottom of the pit was covered too with a poor yellowish mortar layer, in order to avoid to lay down the body directly on the ground. We did not identify the case in which the bottom of the grave pit has been also paved with brick. (Fig. 6)

The graves are built up carefully, in order to protect the deceased and to provide him a privileged position in time of resurrection. The cautious furnishing of the grave excludes the possibility that over such a construction

should be purely thrown clay. We presume that the graves were initially covered, although the great density of the cemetery did not allow the preservation of the upper part. The similar examples that we know reveal different possibilities for this roof: stone blocks, a brick construction, but in the long run we can accept also a wood roof⁵. The depth at which the graves are located points out that they were completely buried: whichever the covering system might had been, it was not conceived to be in sight.

The cists are west-east headed, except M 230 and M 1240 which seem to have been slightly deviated towards north. According to their general shape, they were set apart for adults. The skeletons were preserved only in two mentioned cases: the inhumations were extended and supine, the legs parallel and the arms stretched along the body. The grave M 241 was a double one, an adult and a child. (Fig. 8) Though, during the digging we considered that probably we deal with a mother and a child, the anthropological analysis indicated a male (aged between 50 and 60 years) and an infans (8 months)⁶.

The graves did not have an inventory.

Chronological framing

The anthropomorphic pits shaped through diggings are frequent in the medieval discoveries from the Saxon colonization area in the south of Transylvania. Similar complexes are certified in Alba Iulia, Drăușeni, Feldioara, Mediaș, Moșna, Orăștie, Sebeș (?) and in various locations from Sighișoara⁷. (Fig. 11) They appeared as well in Sibiu, still before our researches from 2005:

⁵ Beside the general protection of the body, a special protection for the skull was documented, by covering the niche with a stone block or a bigger brick. See Marc Durand, *Archéologie du cimetière médiéval*, in *Revue archéologique de Picardie*, Numéro spécial 6, 1988, p. 161-163.

⁶ Daniela Marcu Istrate, Mihai Constantinescu, Andrei Soficaru, *Cimitirul medieval din Sibiu. Arheologie, antropologie, istorie (Medieval cemetery from Sibiu. Archaeology, anthropology, history)* in prep. 2013.

⁷ A synthesis concerning this problem, with the afferent bibliography and the mapping of the discoveries: Daniela Marcu-Istrate, Angel Istrate, *Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba Iulia (sec. XII-XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania (Graves with head niche in Alba Iulia. Contribution to the history of the hospites in Transilvania)*, in *Relații interetnice în Transilvania (sec. VI-XIII)*, București, 2005, p. 236-237. The first appearances in Transylvania was in the medieval cemetery from Alba Iulia: R.R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977)*, I (*The main archaeological research results from the south-west area of Alba Iulia citadel (1968-1977)*, in *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 228.

some of them were mentioned at Biserica Azilului⁸ (Asylum Church), but also in the parish cemetery (Huet Square)⁹. Anyhow, if we limit ourselves to the 2005 findings, we will affirm that in Sibiu was documented the most wide group of graves with a head niche.

These tombs are usually located on the first layers of the cemeteries. Their chronology was based on documentary evidence and also on recent archaeological findings. In particular we should mention here the numismatic material, which contains coins from the second half of twelfth century and from the beginning of thirteenth century¹⁰. The later chronology, towards the end of thirteenth century, was proposed for the graves from Biserica Azilului (Asylum Church) of Sibiu¹¹.

In the parish cemetery of Sibiu we identified frequent overlaps between headniche graves, the utmost recording being of six graves on the southern side of the church. This is a very high density, usually the intersections being limited to two, at most three overlaps¹². Even if we admit that in that period of Middle Ages the disturbance of the bones was not so important as long as they were and they remained in consecrated ground, a succession of six burials reveal the use of anthropomorphic pits for a period longer than previously thought.

It is difficult to estimate which could be the distance in time between two overlapping graves. If we consider this distance to be at two decades, the

⁸ The graves depiction suggests their affiliation to this group: "laid-down directly in narrow grave pits, rounded at the west side". "In the oldest layer of burial a skeleton appeared with the hands stretched along the body, with the skull on an upper level than the body, laid-down in a narrow grave pit": Petre Munteanu-Beşliu, *Sibiu, jud. Sibiu. Biserica Azilului, Biserica Evanghelică, str. Avram Iancu şi Blănarilor*, in *CCA, Campania 1996*, Bucureşti, 1997.

⁹ P. Munteanu-Beşliu, *Sibiu, jud. Sibiu*, in *CCA, Campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 81; Idem, *Cercetări de arheologie medievală în perimetrul oraşului Sibiu efectuate în ultimul deceniu*, in *ArhMed*, II, 1998, p. 87-102; idem, *Practici funerare în evul mediu. Cercetări arheologice şi evaluări culturale*, in *Istorie şi tradiţie în spaţiul românesc*, IV, Bucureşti, 1998, p. 81-82; idem, *Consideraţii asupra evoluţiei structurilor arhitectonice în zona centrală a oraşului Sibiu*, in *Historia Urbana*, 9, 2001, 1-2, p. 71-78.

¹⁰ Adrian Ioniţă, Dan Căpăţână, Nikolaus Boroffka, Rodica Boroffka, Adrian Popescu, *Feldioara-Marienburg. Contribuţii arheologice la istoria Ţării Bârsei/Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, Bucureşti, 2004, p. 43-44 (Ioniţă et alii, *Feldioara 2004*).

¹¹ P. Munteanu Beşliu, *Practici funerare*, p. 85. In central Europe these graves survive until fourteenth century, the utmost spread period being twelfth century. M. Durand, *Archéologie du cimetière médiéval*, p. 164; Ioniţă et alii, *Feldioara 2004*, p. 46-56.

¹² In this context to be seen the Feldioara situation. Ioniţă et alii, *Feldioara 2004*, p. 46-56.

head niche dug into the ground exceed the middle of thirteenth century: the version of those made of brick appeared around this chronological reference point. (Fig. 4)

For the brickgrave being in a certain relation with the church, the accepted chronology for this important building provides us several *antequem* dates¹³. M 447 is disturbed by the transept foundation, so the burial was prior to mid-fourteenth century. (Fig. 9) M 212 was disturbed by one of the southern nave buttresses (Fig. 6) and M 1240 by the foundation of the funerary chapel on the southern side of the choir: both compartments were already used in the first decades of fourteenth century. Based on these relations is pointed out the fact that the brick graves belonged to the first parish church, a basilica of which ruins exist in the inside of the current church. This assignment leads as well towards a dating along thirteenth century, which could be extended upmost to the beginning of fourteenth century.

Conclusions

The graves with head niches are invariably bound by the first *hospites* settled in Transylvania, in an organized way after mid-twelfth century. However, as it resulted also from the Sibiu parish cemetery study, these graves do not characterize exclusively the first colonists. The recent archaeological researches pointed out that they were using in the same time and on the same cemetery area, both anthropomorphic and simple, rectangular grave pit. We still cannot find an answer, why and for which reason some people preferred a special grave pit, with a head niche¹⁴. There have been approached different hypothesis concerning the family or the social factor of the deceased. Most experts agreed the simplest explanation: the head niche fix the skull, so the deceased will see among the first the time of resurrection¹⁵.

To whom might the graves built of bricks belong to?

In the thirteenth century, in Sibiu, using bricks for constructions was not common. All buildings in the area were made of stone: the boundary wall, the chapels that we can assign to the period (the Saint Jacob funerary chapel at the Liars Bridge, respectively the east side rotunda), most likely the parish church too. Even for the parish church extension by building new eastern sides

¹³ D. Marcu Istrate, *Piața Huet*, I, p. 52-55.

¹⁴ D. Marcu-Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, 2005; P. Munteanu Beșliu, *Practici funerare*, 1998.

¹⁵ M. Durand, *Archéologie du cimetière médiéval*, p. 192.

(choir and transept), in the first part of the fourteenth century it has been used masonry stone. Hardly at the beginning of the following century we record that the craftsmen shop produced brick: really rare fragments have been recorded on the southern nave foundations. Instead, towards the middle of the century for the church extended choir it has been mainly used brick.

From this point of view too, the graves built of bricks seem to be an extraordinary fact: those who have wanted such a grave had a clear defined project, which did not have in sight the simple protection of a body, but expressly a some kind of construction.

If we search for analogies, we will find out that the brick tombs are a rare form of anthropomorphic graves. Prior to Sibiu researches, these were known in Transylvania only from the cemetery of the Roman-Catholic cathedral from Alba Iulia, where they have been dated in 12th-13th centuries, based on inventory (circular buckles and coins, the late ones from the king Andrew II (1205-1235)) and on stratigraphic context¹⁶. Developed inside the Roman castrum, the medieval habitation from Alba Iulia was plentiful provided with ancient construction materials and implicitly with bricks. However, the anthropomorphic cists seem as well as an extraordinary achievement, not only a burial by using a ready at hand material. This latter version materializes in improvisations such as grave pit bordering by several stones or brick fragments, the laid-down bricks on the bottom of the grave pit, demarcation of the shape by several bricks laid on the cant. In contrast to these improvisations, the brick cists are conceived as sarcophagi, entirely closed. The construction method shows a special care for the aspect: uniform masonry with equal mortar layers, plastered walls, stone blocks roof and sometimes a second roof for the niche.

The authors of the diggings observed the fact that in Alba Iulia the head niche cists actually close the cemetery of the first cathedral, from the twelfth-thirteenth centuries. After the cists, there followed here and there burials until the seventeenth century, without getting to a comparable density with the medieval period. The medieval cemetery belonged to an Hungarian

¹⁶ D. Marcu-Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, 2005. D. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică Sfântul Mihail și palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice 2000-2002 (The roman catholic St. Michel cathedral and the bishop's palace of Alba Iulia. The 2000-2002 archaeological research)*, Alba Iulia, 2008-2009; R.R. Heitel, *Principalele rezultate*, I, p. 228; Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977) (The main archaeological research results from the south-west area of Alba Iulia citadel (1968-1977))*, II, in *SCIIVA*, 36, 3, 1986, p. 244.

community that used only accidentally the head niche pits. This kind of grave was assigned to a group that has been earthed only temporary around the cathedral, probably concerning the edification of the current church, fact that began somewhere before 1200 and evolved not so fast along the thirteenth century¹⁷.

We need as well to point out the fact that this kind of grave is not known in other Saxon cemeteries of the period. Some brick cists were signalled at Cricău¹⁸ and Sebeș¹⁹, with an (indirectly) dating in thirteenth century, though without resulting that they were provided with head niches. Other two cists are mentioned at Sibiu, on the parish church inside, but it is not clear if they belong to the earliest stage of burials or to the Modern Ages²⁰. Extended researches in the funerary sites from Drăușeni, Sighișoara, Moșna or Brașov, that revealed hundreds of graves, had recorded grave pits with the niche dug in clay, but not brick built versions too.

On the territory of Transylvania, the only grave group comparable with that of Sibiu and Alba Iulia was signalled in the monastically environment at Bizere near Arad. (Fig. 11) The archaeological researches revealed several graves built of bricks, having a rectangular shape, some (?) of them being provided with head niches²¹. M 111, the only published so far, has been laid on a brick cist, with a special head support, which could be assimilated with a niche: a large brick in which a little place was set apart for the skull fixation. Related to other graves with niches built of bricks, we do not know other construction details. The inventory was absent, but concerning the general

¹⁷ D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Morminte cu nișă cefalică*, 2005.

¹⁸ Radu R. Heitel, Alexandru Bogdan, *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane. I. Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în complexul medieval din Cricău (jud. Alba) (Contributions to the archaeology of the Transylvanian monuments. I. The main archaeological researches performed during the medieval complex of Cricău (Alba county)*, in *Apulum*, VII, 1968, p. 487-488.

¹⁹ R.R. Heitel, *Monumentele medievale de la Sebeș Alba (The medieval monuments from Sebeș Alba)*, ed. II, București, 1969, p. 6-7.

²⁰ P. Munteanu Beșliu, *Practici funerare*, 1998, p. 95. The depiction of the stratigraphical context encourages an early chronology, the cists being placed between the graves with „pits dug in human body shape” and the graves with modern coffins. D. Marcu Istrate, *Piața Huet*, 2007, p. 89.

²¹ Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu (ed.), *Mănăstirea Bizere (Bizere Monastery)*, 1, Cluj Napoca, 2011, p. 66-70. The graves appear in a partial publication, only one being in detail published so far, related with a funerary chapel. The number of the cists is not specified, in any case it is about at least two cists (p. 68, note 15).

context of the discovery, which includes a rich enough numismatic material, the authors proposed a dating towards the mid-thirteenth century or towards the next decades²². Thanks to the fact that it seems to have had a privileged position in the cemetery, the authors consider that the grave was arranged for a special character, which had to be distinguished among the inhabitants.

On the Hungarian Kingdom territory the brick cists appeared towards the end of eleventh century and survived until the end of fourteenth century: from a quantitative point of view most of the samples were dated in the second part of this period²³. The built grave was discovered mainly in monastically environment, being considerate to have been a byzantine tradition. Usually it has been recorded a simple rectangular construction: the head niche appears only isolated, in about 2% of the cases. One of the best analogies derives from the monastery cemetery of Dombó (Rakovac): the anthropomorphic graves built of bricks and protected by a rigged roof made also of bricks, were dated in twelfth century.²⁴

At the current research stage, the cists from Sibiu represent a single apparition in a parish cemetery of the German hospites. (Fig. 11) The arrangement of the head niche convinced us to assimilate them with the anthropomorphic grave of the first colonist generations. But, if we expand the analysis, it seems that the things will not be necessary in this way. The brick cists are obviously an exceptional funerary patent around the year 1200, which we find in Transylvania in very important religious centres: in Alba Iulia, around the cathedral of the Catholic Episcopacy and in Sibiu, where functioned the free Provostship of the Saxons. The Benedictine monastery of

²² *Ibidem*, p. 67.

²³ Pap Ildikó Katalin, *Téglás és téglakeretes temetkezések (Gräber mit Ziegeln und Ziegelrahmen in der südöstlichen Tiefebene)*, in *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2002, p. 177-190; Türk Attila, *Árpád-kori templom körüli temető feltárása Szentes-Kaján, Temetőhalmon*, in „...a halál árnyékának völgyében járok”. *A középkori templom körüli temetők kutatása*, szerk. Ritoók Ágnes, Simonyi Erika, Budapest, 2005, p. 213-219; Ritoók Ágnes, *A templom körüli temetők kutatása (Research into cemeteries from the early Árpadian age)*, in *A középkori és a kora újkor régészete Magyarországon (Research of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary)*, Budapest, 2010, p. 473-494.

²⁴ Neboisa Stanojev, *A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői*, in *A középkori Dél-Alföld és Szer*, szerk. Kollár Tibor, Szeged, 2000, p. 394; N. Stanojev, *Les sépultures dans les nécropoles autour des églises (en Voïvodine)*, in „...a halál árnyékának völgyében járok”. *A középkori templom körüli temetők kutatása*, szerk. Ritoók Á., Simonyi E., OH, VI, Budapest, 2005, p. 60-69. .

Bizere is presumed to be as well a valuable endowment, maybe even a royal foundation²⁵. Therefore, seems more plausible that those buried in this way were generally of religious status, perhaps some clerics that in a particular historical period have been linked to an important religious institution. The cists from Alba Iulia are dated with the help of the inventory and the context, those from Sibiu on a context basis and those from Bizere are dated thanks to the analogies from other territories belonging to the Hungarian kingdom: the discovery context or the logic of the authors led to a period which starts with the second half of twelfth century and ends up with mid-thirteenth century, with a maximal extension towards 1300. After this, the anthropomorphic tombs disappear from Transylvania.

The graves catalogue

M 212/ S 2

Grave pit shape: trapezoidal shape cist, built of bricks bounded by mortar (two brick rows with the dimensions 26x16x4 cm). The interior has been grouted, the bottom of the grave being covered with a coarse yellowish mortar.

Grave pit filling: blended filling, mellowed with mortar and ceramic pigments, stone and brick fragments.

Age: adult

Preservation condition: good.

Disturbances: the grave has been damaged by the buttress foundation of the southern side of the nave.

Orientation: W-E.

Depth: - 1.40 m the upper layer of the conserved bricks, - 1.58 m the bottom of the grave pit.

Position: supine with the legs parallel.

Stratigraphic correlations: prior the current church.

M 230/ S 1

Grave pit shape: trapezoidal shape cist, built of bricks (31x16x3 cm), grouted on inside; 6 brick layers. For the head support it has been built a niche made of overlapped bricks and mortar.

²⁵ A.A. Rusu, I. Burnichioiu (ed.), *op.cit.*, p. 16-17.

Grave pit filling: black soil with mortar and ceramic pigment.

Age: adult

Preservation condition: good.

Disturbances: varied. From the southern side of the cist there had been dislocated five bricks layers and from the eastern side four layers. Around the skull it has been preserved only one brick row, the other ones being disturbed since antiquity; several bricks were on the inside of the filling. The south-east construction corner disappeared entirely. Although, there had been practiced a lot of burials over the cist, the skeleton preserved itself almost intact, only the skull being dislocated (only the jaw was preserved).

Orientation: W-E.

Depth: -1.00 m on the bottom of the cist; - 0.78-0.96 m on the upper layer of bricks.

Position: supine, the hands along the body with the fingers outside the femur; the legs are parallel. The skull was supported by a brick which remained in situ.

Stratigraphic correlations: posterior of M 355 that intersect around the pelvis, posterior of M 242. Overlapped by other several burials.

M 241/ S 2

Grave pit shape: trapezoidal shape cist built up of six brick layers (31x15x5 cm and 27x17x5.5 cm). The lime and sand friable mortar has been used in thick layers (round about 2 cm). For the head support it has been used bricks, sidelong positioned with a lot of mortar. The cist walls seem to have been preserved entirely (with a slight disturbance on the south-east corner), the superior part being equalized with a thick mortar layer: we presumed that this mortar was used for fixing the roof. On the bottom of the cist, on the eastern side there have been preserved the traces of a thin layer of mortar, probably accidentally deposited during the construction. The skeletons were laid-down directly on the ground.

Grave pit filling: black soil, relatively tamped, pigmented.

Age: adult (50-60) and infans (8 months)

Preservation condition: good.

Disturbances: it has been overlapped by several graves that probably have dislocated the roof. Both construction and the two skeletons remained intact.

Orientation: W-E.

Depth: -1.90 m on the grave pit bottom; -1.50 m the superior limit of the preserved bricks.

Position: The adult skeleton has been laid-down on the back with the arms stretched alongside the body, the left one slightly away, with the fingers outside the pelvis. The skull remained by the niche border, in almost vertical position. The legs are parallel; the right foot presents a deformation, the femur being bent. Between the adult legs it has been found a child, as well supine with the arms alongside the body and the legs slightly bent starting with the knees.

11. Stratigraphic correlations: the cist was overlaid directly by M 233, M 234, M 235, which partially disturbed it. Afterwards, these graves were as well overlapped by several others. M 216 with a stone head niche was older.

M 447/ S 3

Grave pit shape: brick cist (bricks with the dimensions of 34x14.2x4 cm).

Age: probably adult.

Preservation condition: there were not preserved bones.

Disturbances: the cist was overlaid by the buttress foundation of south-east transept and probably affected by other area burials. In the excavation remained only a small fragment.

Orientation: W-E.

Depth: -1.35-1.55 m on the superior side of the preserved bricks.

Stratigraphic correlations: was buried after M 345 which as well seems to be earthed after M 344.

M 1167 / C 48

Grave pit shape: partially preserved cist. Half of the eastern side, western side and the big part of northern side were damaged by other burials. The inside grouted walls of the cist were made of at least three brick rows. The mortar used is yellowish with a lot of small stones. (The used bricks: 24x5,5x4,5 cm).

Orientation: W-E.

Depth: on the south side of the preserved bricks at – 1.48-1.60 m. The bottom of the initial grave probably around – 1.60 m.

Observations: the skeleton from the cist did not preserved. A grave with a wooden coffin occupied thereafter the cist, being buried at a higher depth from the cist bottom (M 1162).

M 1240 / S 5

Grave pit shape: cist fragment, probably the short west side. The cist wall is formed of five rows of brick bounded by yellowish mortar with a lot of lime grains.

Observations: destroyed partially by the buttress of the funerary chapel, which overlays it and partially by a recent digging.

M 1243 / C 36

The grave shape: cist fragment, probably the northern side, preserved on a length of about 60 cm. It can be observed four rows of bricks bounded by yellowish mortar. (The brick: 36x16x4,5 cm).

Disturbances: the eastern side of the cist is disturbed by the afterwards burials and the western side is destroyed by a pluvial water pipe.

Orientation: W-E.

Depth: - 1.32 m / bricks.

Observations: on the front interior side of the preserved section it can be observed traces of grout.

MORMINTE ANTROPOMORFE CONSTRUITE DIN CĂRĂMIDĂ ÎN CIMITIRUL MEDIEVAL DIN SIBIU

Rezumat

Restaurarea centrului istoric al orașului Sibiu în anul 2005 a prilejuit efectuarea unor ample cercetări arheologice în cimitirul medieval, dezvoltat în jurul bisericii parohiale Sfânta Maria (astăzi biserică evanghelică) între mijlocul secolului al XII-lea și mijlocul secolului al XVI-lea. Cercetarea a avut un caracter parțial, concentrându-se pe degajarea unor suprafețe pe care erau prevăzute intervenții constructive profunde. În limitele stabilite de constructori, au fost totuși cercetate câteva segmente importante ale cimitirului, mai ales pe partea sudică a bisericii: am apreciat că cercetarea a surprins aproximativ o cincime din totalul cimitirului medieval. Au fost înregistrate 1833 de complexe funerare, care au corespuns unui total de 1874 de indivizi.

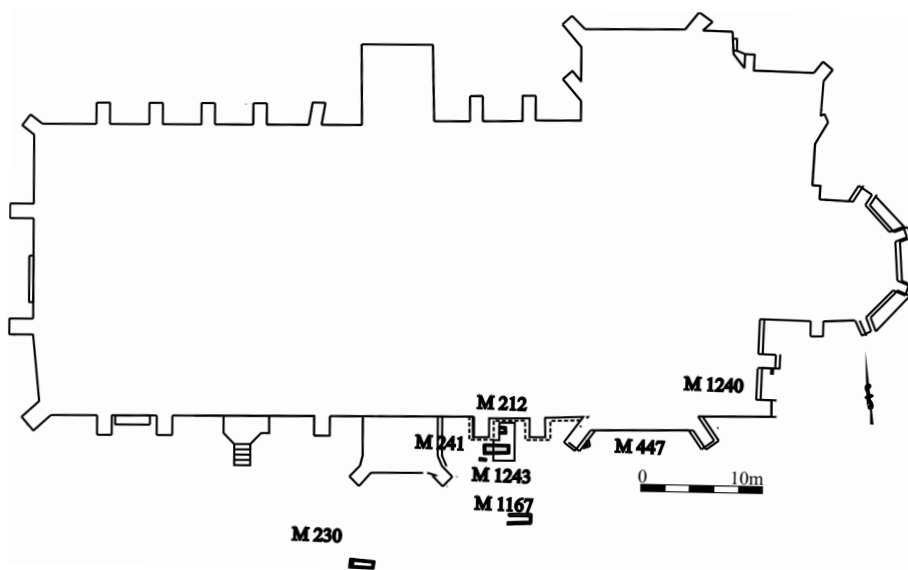
În cimitir au fost descoperite șapte morminte construite din cărămidă, prevăzute cu nișă pentru cap, localizate pe partea de sud a bisericii parohiale, în imediata apropiere a acestora. Mormintele au o formă generală trapezoidală, construită din cărămidă și mortar. Pentru susținerea capului a fost prevăzută o nișă, construită de asemenea din zidărie de cărămidă, iar sub craniu a fost așezată o altă cărămidă. Uneori, sub schelet au fost observate urme de la un strat subțire de mortar. Deși mormintele au fost descoperite deschise, am presupus că inițial acestea

erau prevăzute cu acoperiș. Indiferent cum va fi fost sistemul de acoperire, mormintele trebuie să fi fost însă complet îngropate în pământ.

Scheletele s-au păstrat doar în două cazuri: decedații au fost întinși pe spate, cu brațele pe lângă corp. M 241 a fost dublu, un adult și un copil. Mormintele lipsite de inventar au fost datate, pe baza contextului descoperirii, în cea de-a doua jumătate a sec. XIII cu posibile extensii la începutul secolului următor.

Mormintele de la Sibiu reprezintă, în stadiul actual al cercetărilor, o apariție singulară într-un cimitir parohial al oaspeților germani. Deși amenajarea nișei pentru cap ne convinge să asimilăm aceste ciste cu gropile antropomorfe și să le atribuim primelor generații de coloniști, dacă extindem analiza se pare că lucrurile nu stau în mod obligatoriu astfel. Cistele din cărămidă constituie evident o manifestare funerară de excepție din jurul anului 1200, pe care în Transilvania o întâlnim în centre religioase foarte importante, precum Alba Iulia și Sibiu, sau în mediul monastic de la Bizere, lângă Arad. În consecință, pare mai plauzibil ca mormintele discutate să aparțină unor clerici care, într-o anumită perioadă istorică, au fost atașați unei instituții religioase de un anumit rang. Cistele de la Alba Iulia sunt datate cu ajutorul inventarului și al contextului, cele de la Sibiu pe baza contextului, iar cele de la Bizere mai mult pe baza analogiilor din alte teritorii ale regatului maghiar: contextul descoperirii sau logica autorilor a condus la un interval ce începe în a doua jumătate a secolului al XII-lea și se încheie la mijlocul secolului următor, cu maxime extensii până în jurul anului 1300. După această dată, cistele antropomorfe dispar din Transilvania.

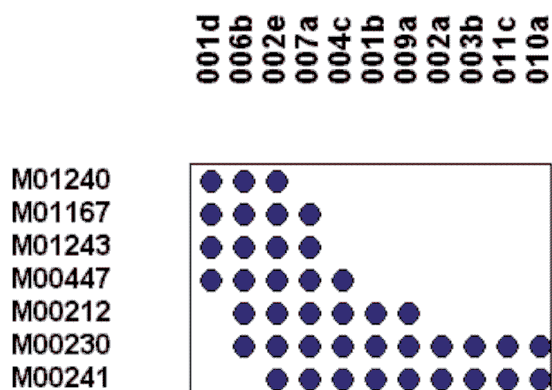

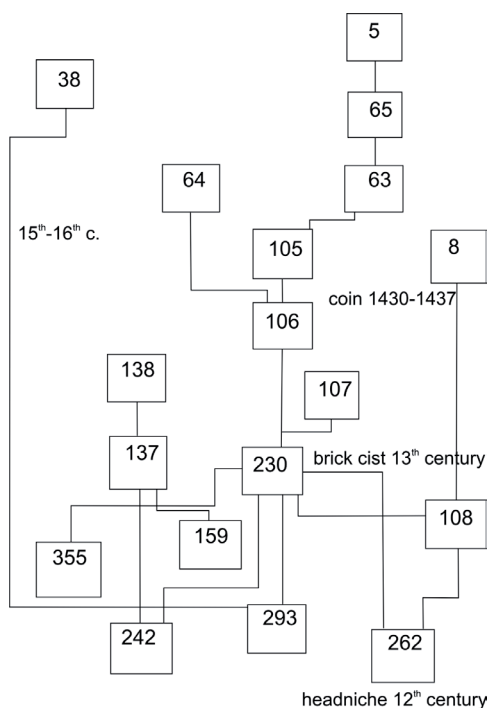
Fig. 1. General plan: the parish church (XIV-XVI centuries) and the graves built of bricks discovered in 2005

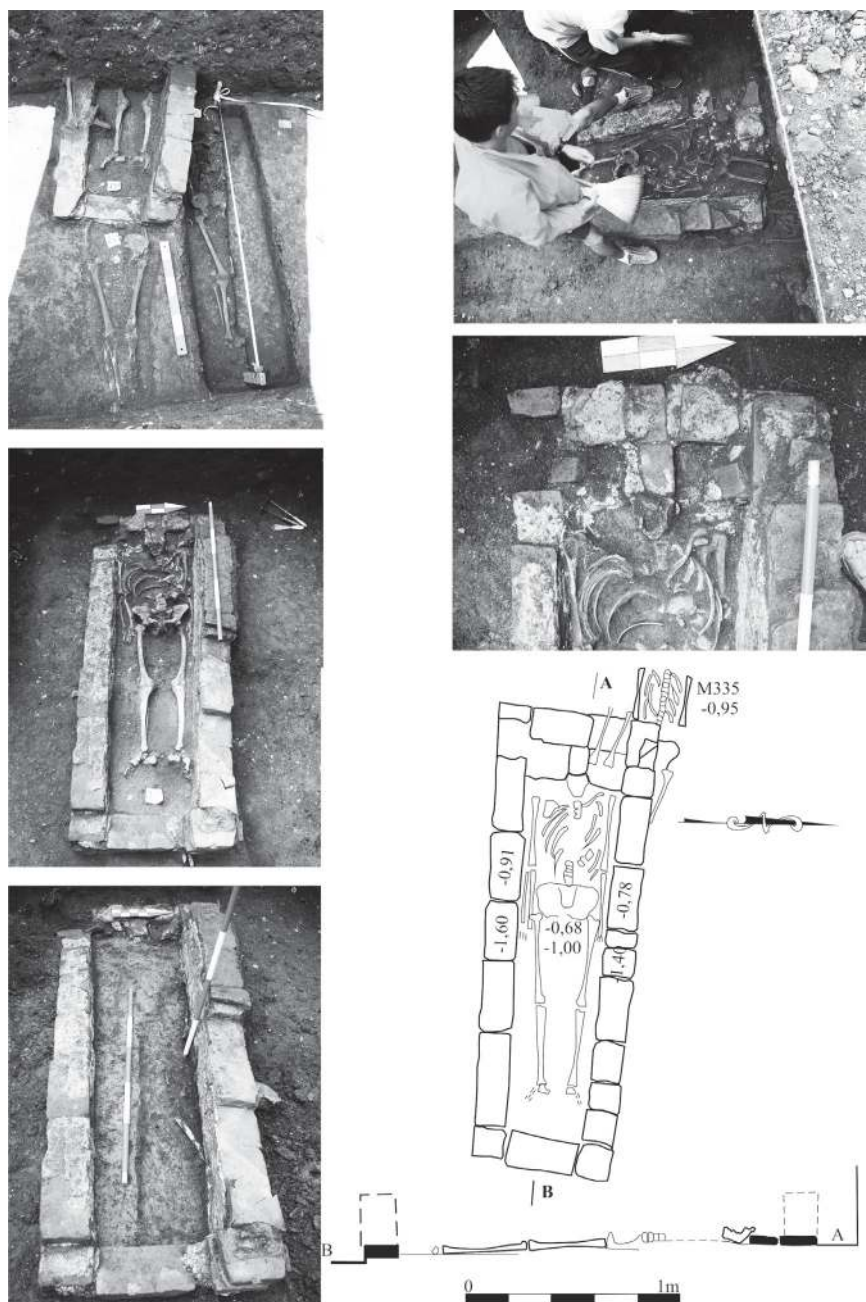
Fig. 2. General plan of the cemetery in the area in which there were discovered the brick graves

Fig. 3. Main characteristics of the anthropomorphic brick cist. 1b. Trapezoid pit. 1d. Pit with an undetermined shape. 2a. Head niche. 2e. Brick cist. 3b. Filling with rare pigments. 4c. adult. 6b. Disturbed by later interventions. 7a. W-E orientation. 9a. Supine position. 10a. Arms stretched along to the body. 11c. Parallel spread legs.

Fig. 4. Evolution of the graves in M 230 area

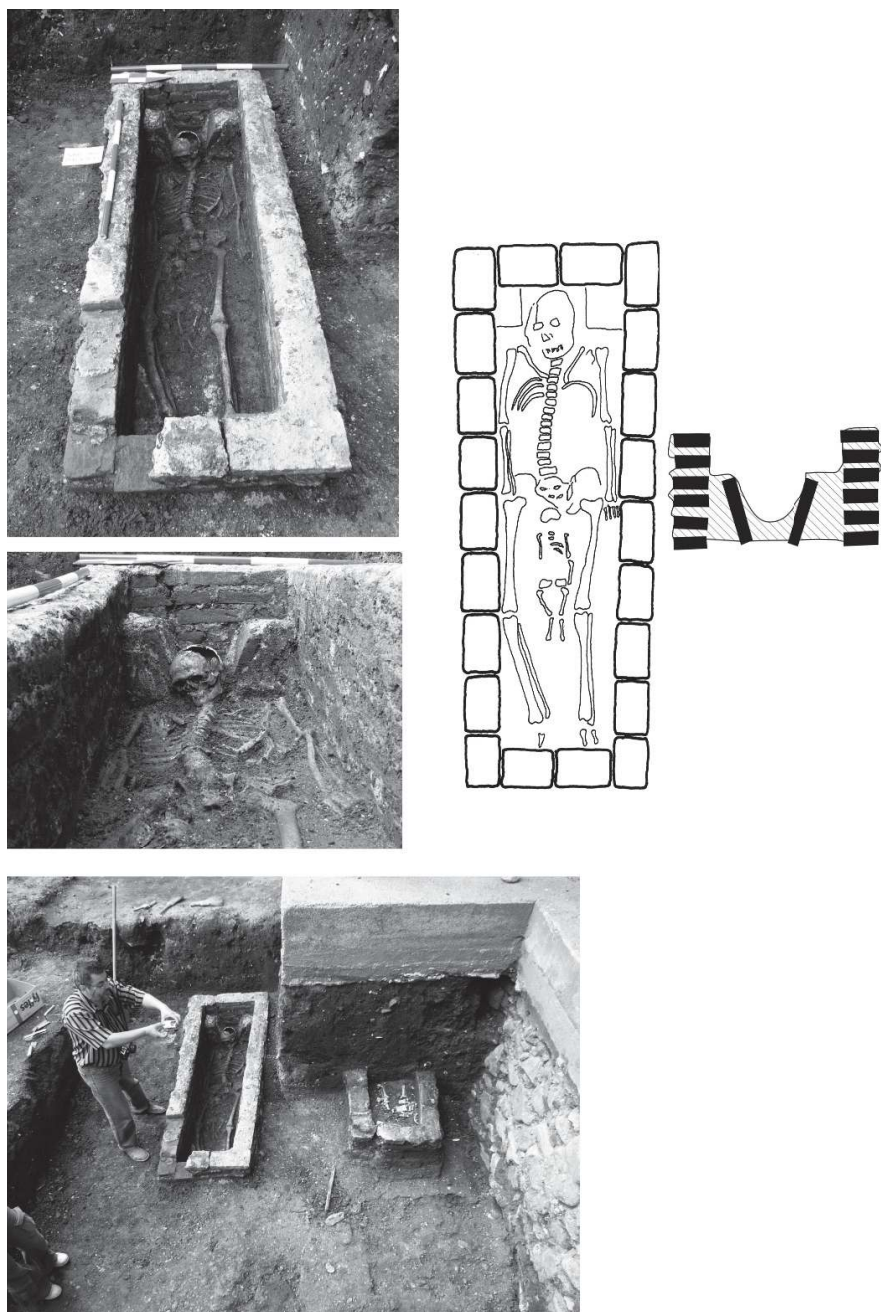
Fig. 5. Grave 230: research stages, final plan and section through the grave

Fig. 6. Graves 212 and 241: the discovery context

Fig. 7. Grave 241: the discovery context

Fig. 8. Grave 241: research stages, general plan of the grave and the brick niche detail

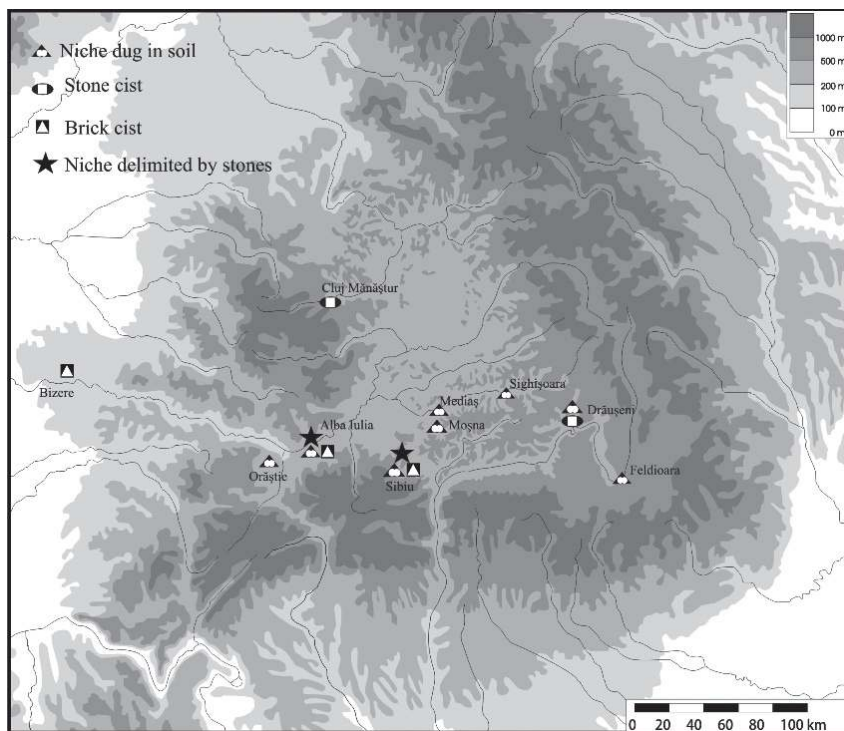

Fig. 9. Grave 447, destroyed by the transept foundation

Fig. 10. Grave cist 1167, reused for the 1162 skeleton interment.

Fig. 11. Anthropomorphic graves from Transylvania

CONSIDERAȚII ASUPRA CERAMICII MEDIEVALE PONTICE PE BAZA DESCOPERIRILOR DE LA ENISALA

Oana Damian*

Cuvinte cheie: Enisala, Imperiul bizantin, ceramică smălțuită, ceramică pontică, Elaborate Incised Ware

Mots clé: Enisala, l'Empire byzantin, céramique à glasure, céramique pontique, Elaborate Incised Ware

În cadrul vastului complex arheologic de pe teritoriul satului Enisala (com. Sarichioi, jud. Tulcea), conținând numeroase urme de veche locuire, începând din epoca neolitică până în evul mediu târziu¹, reține atenția în mod special cetatea medievală², situată pe un promontoriu înalt, ce înaintează spre lacul Razelm, străjuind ceea ce altă dată reprezenta un golf de mare³. Cercetările arheologice desfășurate în mai multe etape în cadrul cetății medievale de la Enisala–*Novoe Selo–Ieni Sale*⁴, au dezvăluit, pe lângă importante informații

---

* Institutul de Arheologie *Vasile Pârvan*, București, e-mail: oanadamian63@gmail.com.

¹ Vezi Lăzarcă, Mănușu-Adameșteanu 1980, p. 146–147, fig. 1; Iosipescu R., Iosipescu S. 2004, p. 310.

² Despre așezarea medievală dublu fortificată de pe *Dealul Gras*, vezi: Barnea 1971, p. 379–385; Ciobanu 1971, p. 21–30; Dragomir 1972–1973, p. 29–48; Baraschi, Cantacuzino 1980, p. 459–471; Baraschi 1991, p. 137–138; Iosipescu R., Iosipescu S. 2004, p. 310–313.

³ Golful marin, cu apă îndulcită și fără legătură cu marea, s-a transformat în complexul lagunar Razelm–Sinoe. Promontoriul pe care se află cetatea este despărțit astăzi de apele lacului Razelm de o zonă mlăștinoasă creată natural în urma procesului general de înnisipare a fostului golf.

⁴ Cercetări arheologice în cetatea de la Enisala au fost întreprinse de Grigore Avachian în 1938–1939 (Lambrino 1939, p. 499), de Ion Barnea și I. T. Dragomir în anii 1963–1964 (Barnea 1971, p. 379–385, nota 7, fig. 116–118; Dragomir 1972–1973, p. 29–47, mai ales p. 30–32, fig. 2–3), de un colectiv format din Silvia Baraschi și Gh. I. Cantacuzino în 1976 (Baraschi, Cantacuzino 1980, p. 459–471), continuate de Silvia Baraschi în cadrul mai multor campanii – 1978, 1980–1984, 1986, precum și de un colectiv compus din Raluca Verussi-Iosipescu și Sergiu Iosipescu în perioada 1991–1999 (cercetări arheologice și studii de castelologie cf. CCA, campania 1993, p. 33, nr. 67; CCA, campania 1994, p. 44, nr. 64; CCA, campania 1995, p. 63, nr. 72; CCA, campania 1998, p. 57, nr. 68; CCA, campania 1999, p. 36, nr. 52; Verussi-Iosipescu 2003, p. 59; Iosipescu R., Iosipescu S. 2004, p. 311–313).

legate de sistemul de fortificare⁵ (fig. 1) și de cronologia cetății⁶, și o serie de complexe de locuire și materiale arheologice, dintre care remarcăm, printre altele, și o cantitate destul de mare de ceramică, din păcate foarte fragmentară, atât comună, cât și smălțuită.

Deși există mai multe loturi ceramice provenind din cetate⁷, acest document arheologic, bogat și sugestiv, a rămas în cea mai mare parte inedit, fie publicându-se exemplare izolate⁸, fie făcându-se referiri globale⁹. Din

⁵ Baraschi, Cantacuzino 1980, p. 459, 468, 470, cu bibliografia anterioară; Baraschi 1991, p. 137–138; Iosipescu R., Iosipescu S. 2004, p. 311–313.

⁶ Baraschi 1991, p. 137, nota 14: „Cercetările arheologice de la Enisala au documentat prezența unui nivel medieval anterior construirii incintei interioare, al cărei șant de fundație distruge parțial depunerile mai vechi. Stratigrafic și pe baza unor materiale descoperite deasupra nivelului de construcție a laturii de răsărit a incintei mici se poate aprecia că Enisala este cea mai târzie fortificație dobrogeană, aparținând veacului al XIV-lea”; Baraschi 1991, p. 138, nota 19: „În ce privește incinta construită în veacul al XIV-lea la Enisala, pare foarte puțin probabilă ipoteza apartenenței bizantine... Analiza factorilor politici din veacul al XIV-lea ne conduce la concluzia că Mircea cel Bătrân a fost singurul suveran care putea înălța cetatea”. Iosipescu R., Iosipescu S. 2004, p. 314: „Rezultatele stratigrafice ale cercetărilor arheologice au plasat în secolul al XIV-lea nivelul de locuire medievală contemporan constructorilor cetății”. Pentru corelarea între cronologia cetății și atribuirea ridicării/folosirii acesteia unei autorități politice dominante la gurile Dunării, vezi și Verussi-Iosipescu 2003, p. 57–63; Iosipescu R., Iosipescu S. 2004, p. 315–322. Pentru descoperirile monetare care susțin cronologia funcționării fortificației, vezi lista, preluată din cercetările Silviei Baraschi, la Iosipescu R., Iosipescu S. 2004, p. 311.

⁷ Este vorba de ceramica provenind din săpăturile lui Grigore Avachian, precum și din cele ale lui Ion Barnea și I. T. Dragomir, aflată în colecțiile Muzeului de istorie din Galați (Baraschi 1977, p. 113, nota 25), de cea descoperită de Silvia Baraschi, aflată în depozitul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, ce va constitui obiectul prezentării de față, precum și de cea rezultată în urma unor descoperiri întâmplătoare (Mănușu-Adameșteanu 1991, p. 397, nota 26, p. 366, pl. V–VI), la care se adaugă cea provenind din cercetările Ralucai și ale lui Sergiu Iosipescu (Iosipescu R., Iosipescu S. 2004, p. 314–315). Vezi și Slătineanu 1958, p. 56, nota 7.

⁸ Slătineanu 1937, p. 12–14; Slătineanu 1938, p. 47, 78, fig. 34, pl. II a; Barnea 1965, p. 595, fig. 5/7–9 și 6/1; Barnea 1971, p. 397–398, fig. 126–127; Slătineanu 1972, p. 286–287, 387, pl. II a.

⁹ Slătineanu 1958, p. 55–56; Ciobanu 1971, p. 27 („ceramică smălțuită colorată în verde, galben, albastru, ornată cu motive animaliere, tipic feudală, datând din secolele XIII–XIV, provincial bizantină”); Dragomir 1972–1973, p. 34 („numeroase fragmente ceramice, multe dintre ele de mici dimensiuni, provenind din vase de felurite forme și mărimi, lucrate la roată, în majoritatea cazurilor smălțuite, cu decor fitomorf, zoomorf și geometric, executate de cele mai multe ori în tehnica sgraffito, de factură bizantină și locală și puține la număr de proveniență orientală, databile în secolele XIII–XIV”); Barnea 1971, p. 389–390 („Ceramică smălțuită cu decor pictat, incizat sau excizat s-a descoperit în cantitate destul de mare la Enisala. Pe fundul unor farfurii de la Enisala, în interior sunt incizate monograme bizantine prescurtând diferite nume: Dimitrie, Mihail, care arată probabil pe meșter.”); Baraschi, Cantacuzino 1980, p. 468 („ceramica medievală este databilă între secolele XIII–XVI, cuprinde ambele categorii cunoscute: comună și smălțuită. Ceramica comună este documentată în special prin fragmente de oale și ulcele cu toartă, în majoritatea cazurilor smălțuite pe fața interioară a buzei, cu două

analiza materialului ceramic provenit din cercetările desfășurate de către Silvia Baraschi în campaniile 1978, 1980–1984, 1986 în cetatea de la Enisala și în așezarea din punctul *Palancă*, se poate constata că lotul medieval cuprinde ambele categorii cunoscute, comună și smălțuită, și se datează larg între sfârșitul secolului al XIII-lea și secolul al XVI-lea¹⁰.

Demersul nostru se va referi doar la ceramica smălțuită de factură bizantină¹¹, încadrabilă între sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XV-lea, provenind din săpăturile desfășurate la Enisala în anii 70–80 ai secolului trecut de către regretata Silvia Baraschi.

Ceramica smălțuită de factură bizantină a secolelor XIII–XV cuprinde cupe sau boluri, străchini, farfurii, urcioare, fiind, în majoritatea cazurilor, lucrată dintr-o pastă roșie, mai aleasă decât ceramica de uz comun și într-o tehnică superioară acesteia. După modul de decorare, ceramica smălțuită se împarte în mai multe categorii: simplu smălțuită, cu pictură sub smalț, cu ornamente incizate (în tehnica sgraffito), sgraffitată cu pictură sub smalț, cu motive excizate (în tehnica *champ-levé*). Vasele închise (urcioare) sunt acoperite cu un strat de smalț de culoare închisă, de obicei verde de diferite nuanțe, peste care s-au executat cu cornul, cu vopsea sau humă, ornamente liniare, constând din spirale și cerculețe combinate între ele, toate de culoare deschisă, albă, mai rar gălbuie. Vasele deschise, străchini sau farfurii de diferite forme și mărimi, precum și cupe–boluri, susținute de o bază inelară, sunt acoperite de un smalț monocrom, alb-gălbui, galben-verzui, cărămiziu;

observații și anume prezența a numeroase fragmente de oale smălțuite cu smalț incolor pe toată suprafața lor interioară. Ca element decorativ, în afara smalțului întins doar pe buză, apare fecvent huma albă, dispusă în pale oblice sau verticale. Ceramica smălțuită cuprinde farfurii, străchini, urcioare, ultima formă fiind însă mai rar întâlnită. Alături de materiale locale lucrate din pastă roșie, decorate în tehnica sgraffito sau prin pictare, apar și fragmente de proveniență orientală, în general restrânse ca număr, reprezentate de fragmente ale unor vase de faianță, decorate cu motive pictate în albastru și de altele, confecționate din pastă caolinată, ornamentate geometric sau floral, cu albastru, roșu sau verde”). Făcând o paralelă între formele provenind din cercetările efectuate în așezarea rurală de la Enisala – *Palancă* și cele rezultate în urma unor descoperiri întâmplătoare din cetate, materialele aflându-se în colecțiile muzeului din Tulcea, Gh. Mănuclu Adameșteanu remarcă faptul că în fortificație predomină ceramica de factură superioară – castroane, farfurii, străchini – lucrate în tehnicile sgraffito și *champ-levé*, dintre acestea remarcându-se vasele cu monogramă sau ceramica de factură orientală, toate dovedind o diferențiere netă față de ceramica găsită în așezarea rurală din vale (Mănuclu-Adameșteanu 1991, p. 397, nota 26). Vezi, de asemenea, descoperirea la Enisala de ceramică smălțuită cu monograme și de ceramică mongolă crimeeană (Iosipescu R., Iosipescu, S. 2004, p. 314–315).

¹⁰ Baraschi, Cantacuzino 1980, p. 468.

¹¹ Ilustrația a fost realizată de Ileana Lăzărescu și Mihai Vasile, cărora le adresăm mulțumirile noastre.

suprafața interioară a acestor vase și, uneori, doar parțial, și cea exterioară, fiind decorate prin aplicarea în pasta crudă a unor motive incizate (tehnica sgraffito) sau excizate (tehnica *champ-levé*)¹², geometrice, vegetale, zoomorfe, mai rar antropomorfe, cu analogii în lumea bizantină și orientală; ornamentele incizate sunt de obicei combinate cu motive pictate, constând din pete și linii de diferite culori mai închise – verde, brun, cafeniu – pe fond deschis. Decorul interior este dispus fie central, urmărind jocul formei circulare a veselei și principiul cercurilor concentrice, fie radial, cu elemente ce se dezvoltă în jurul unui nucleu spre periferie, fie sub formă de rețea¹³. Motivele geometrice sunt reprezentate de spirale, linii și benzi de linii paralele, în zig-zag, în rețea, împletite, conturând cercuri simple sau concentrice ori rozete; motivele vegetale constau în frunze de brad, lujeri stilizați, palmete; motivele zoomorfe sunt reprezentate de păsări, pești, feline, animale fantastice. Mai rar sunt reprezentate figuri umane, bust, întregi sau călare, ultimele reprezentând probabil pe Sf. Gheorghe sau pe Sf. Dumitru¹⁴. Pe fundul unor vase deschise, în interior sunt incizate monograme bizantine prescurtând diferite nume – Dimitrie, Mihail, Paleologos, Prodromos¹⁵.

Grupa ceramică de la Enisala ce va fi supusă analizei este reprezentată de 50 de fragmente, dintre care jumătate sunt funduri provenind de la vase deschise (cat. nr. 3–26, 48–50), iar restul părți din marginea (cat. nr. 27–40) sau pereții altor recipiente (cat. nr. 41–47). Repertoriul formelor prezente în lotul studiat este destul de redus, fiind reprezentat, în foarte mică măsură, de urcioare (cat. nr. 38–40) și, cu precădere, de vase deschise, susținute de o

¹² Pentru date tehnice privind realizarea decorului incizat și excizat, vezi Vogt 1993, p. 99–107.

¹³ În legătură cu principiile dispunerii decorului sgraffito, vezi Iosifova 1998, p. 112–113.

¹⁴ Barnea 1971, p. 389–390.

¹⁵ Cu privire la semnificația acestor monograme – prenume masculine, nume dinastice, legate de împărații bizantini Paleologi, sau ținând de domeniul religios, semne de meșter sau de comanditar, indiciu al unui monopol imperial, simbol al unei unități de măsură ori decor la modă într-o anumită perioadă –, discuția rămâne deschisă (vezi François 1995, p. 103–108, cu bibliografia problemei). De asemenea, tabelul comparativ al monogramelor realizat de Véronique François, reunind descoperiri de la Constantinopol, Salonic, Thasos, Kaliakra, Varna, Cetatea Albă–Belgorod (François 1995, p. 106–108, tableau 2). Vezi în acest sens și concluziile investigațiilor arheometrice asupra unor fragmente ceramice decorate cu monograme provenind de pe teritoriul Bulgariei, și anume că vesela cu acest tip de marcaj nu era obținută doar în ateliere bizantine, iar produsele de acest gen din orașele de pe litoralul Mării Negre nu erau în mod obligatoriu importate doar din Bizanț (Kuleff, Djingova 2001, p. 73). Extrem de interesant în acest sens apare faptul că producția locală include o varietate de monograme cu numele Dimitrios, Mihail sau cu litera K, dar nici una identificabilă ca Paleologos sau Ioan (Kuleff, Djingova 2001, p. 73–74).

bază inelară: cupe–boluri – vase cu buză dreaptă, oblică, având o terminație subțiată, peretele cu pansa ușor curbată, bază inelară ușor evazată¹⁶ (cat. nr. 3–13, 27–28; fig. 2/5, 2/8, 5/4) sau vase de tipul farfuriilor – străchinilor (cat. nr. 14–26, 48–50; fig. 2/1–4, 6–7; 3/1–6; 4; 5/1–3, 5–6; 6/1–3); farfuriile pot fi considerate vasele cu buză dreaptă și oblică, având o terminație subțiată, peretele cu pansa dreaptă și oblică, bază inelară dreaptă sau evazată¹⁷ (cat. nr. 29–32), iar străchinile vasele cu buză dreaptă, verticală sau ușor oblică, având o terminație subțiată, peretele cu pansa joasă, bază inelară mai scundă sau mai înaltă ori fund plat¹⁸ (cat. nr. 33–37). Se înregistrează totodată și prezența a două capace fragmentare (cat. nr. 1–2; fig. 3/7; 6/4), având corpul conic, marginea aproape dreaptă, gâtul relativ înalt, plin și toartă ovală în secțiune.

Cupele–boluri (cat. nr. 3–13, 27–28) sunt vase de dimensiuni mici, acoperite cu smalt în general monocrom, de bună calitate, translucid, predominând culorile galben în combinație cu brun închis, decorate fie în tehnica sgraffito, fie în tehnica champ-levé. Există în lotul amintit două buze, scunde și drepte, ce ar putea, eventual, aparține unor cupe–boluri, cu deschiderea de 120–170 mm. Vasele deschise de dimensiuni mai mari sunt reprezentate de farfurii și străchini (cat. nr. 14–26, 48–50). Farfuriile (cat. nr. 29–32) au deschiderea de 230–280 mm, acest ultim diametru fiind mai frecvent, profile în general simple, cu marginea ușor arcuită spre interior sau spre exterior, ca un mic pinten, putând prezenta chiar o șanțuire largă (cat. nr. 29); uneori, farfuriile au o margine scundă, înălțată vertical, realizând cu linia peretelui mult evazat, prin înălțare, un unghi aproape drept (cat. nr. 14) sau prezentând o șanțuire în grosimea peretelui, răsfrângându-se ușor atât spre interior, cât și spre exterior (cat. nr. 30, 32). Străchinile (cat. nr. 33–37) au deschiderea de 180–200 mm, buzele drepte, rotunjite, înălțate vertical, ușor subțiate spre partea superioară.

Vasele deschise au baze inelare, cu diametrul cuprins între 30 și 85 mm și înălțimea variind între 5 și 15 mm, foarte rar atingând 20 mm sau mai mult. În cazul cupelor, acest tip de vas se sprijinea pe un picior relativ înalt, în jur de 9–15 mm, cu scobitură interioară în formă de cupolă (fig. 2/7; 4/4), distanța dintre pereți crescând către bază, ca la o pâlnie, ajungând la un diametru de până la 50–60 mm; pentru străchini și farfurii, aceste baze

¹⁶ Cf. Vogt 1993, p. 108, nota 9.

¹⁷ Cf. Vogt 1993, p. 108, nota 7.

¹⁸ Cf. Vogt 1993, p. 108, nota 8.

inelare, cu diametrul cuprins între 40 și 85 mm, sunt scunde, ușor evazate și cu o scobitură simplă în interior, cu înălțimea de 12–15 mm.

În cazul vaselor deschise, grosimea pereților are de asemenea limite largi, cuprinse între 3 și 12 mm, prezentând o evidentă îngroșare spre fund.

Toate vasele acestei grupe sunt din argilă obișnuită, bine pregătită, arsă oxidant, culoarea lor fiind cel mai adesea roșie, dar având tente gălbui sau, mai rar, cenușii. Uneori, suprafața lor interioară, ca și cea exterioară, a fost angobată în vederea pregătirii vaselor pentru ornamentarea lor ulterioară.

Smalțuri strălucitoare sau mate, de bună calitate, acoperă suprafața interioară a vaselor și, uneori, și marginea lor exterioară, apărând sub formă de pete și dungi chiar și pe fundul vaselor deschise; cele închise fiind smălțuite pe ambele părți. Culoarele dominante ale smalțului sunt galben, verde, portocaliu și brun, primele două cu nuanțe variate: alb gălbui, galben palid, galben verzui sau bătând spre cafeniu, verde intens, gălbui sau măsliniu.

În afara câtorva vase acoperite doar cu smalț, fără alt element decorativ (cat. nr. 21, 31, 39; fig. 2/1; 4/1), ornamentarea lotului ceramic de la Enisala utilizează drept tehnici: pictura (cat. nr. 1–2, 13, 16–19, 22–24, 29–30, 33, 36; fig. 3/7; 6/4) – prin trasarea cu pensula sau cu cornul a unor pete (cat. nr. 13, 16–19, 22–24, 29, 33, 36) sau dungi (cat. nr. 1–2, 30), cu vopsea colorată sau cercuri cu humă albă (cazul unui urcior cu anouri – cat. nr. 38)¹⁹; incizia în pasta crudă – sgraffito (cat. nr. 3–4, 8–9, 11–12, 14–20, 22–25, 27–30, 32–37, 41, 43–50; fig. 2/1–7; 3/1–6; 4/2–4; 5/1–3, 5–6; 6/1–3), linia acesteia, adâncită prin angobă până la pastă, putând avea grosimi foarte diferite, de la 0,5 până la 2 mm, dar predominând ductul sgraffito-ului pronunțat, cunoscut în zona Dunării de Jos de la începutul secolului al XIII-lea; excizia fondului – *champ-levé* (cat. nr. 5, 7, 10–11, 26, 42; fig. 2/8; 5/4). În destul de multe cazuri, se utilizează procedeul combinării tehnicilor ornamentale, fie că este vorba de sgraffito asociat cu *champ-levé* (cat. nr. 11), ca în cazul rozetelor din centrul cupelor–boluri (cat. 5, 7, 10–11, 22), fie, cel mai adesea, de ornamente

¹⁹ Vezi analogiile cu piese descoperite la Păcuiul lui Soare – Baraschi 1977, p. 96–98 și notele 60–64, fig. 77/2–3, 5–6, 80/2–5, 8, unele dintre urciorele decorate cu inele de humă albă fiind confecționate în secolele XIII–XIV în așezarea dunăreană (Baraschi 1977, p. 110, fig. 89/1, 3–4, 6–8; Baraschi 1979, p. 32–34, fig. 1).

incizate asociate cu pictarea unor pete și linii de diferite culori mai închise (verde, cafeniu, brun) pe fond deschis (cat. nr. 13, 16–19, 22–24, 29–30, 33, 36) ori, mai rar, de combinarea tuturor celor trei tehnici amintite (cat. nr. 26). Decorul incizat și excizat este compus din motive geometrice²⁰ – cele mai des întâlnite, vegetale – uneori foarte stilizate, zoomorfe²¹ ori umane²² (acestea din urmă rarisime).

Motivele decorative sunt dispuse central (cat. nr. 3–8, 10, 12, 15, 20, 22, 48–50), radial (cat. nr. 11, 16–17, 19, 23–24), sub formă de rețea, în genul unei table de șah (cat. nr. 9)²³ sau al carourilor umplute cu mici spirale (cat. nr. 18, 25)²⁴. Uneori, apare asocierea dintre un motiv central, ca un medalion, de la care pornesc dezvoltări de tip radial, ca în cazul unui profil de farfurie/strachină (cat. nr. 14; fig. 3/2; 6/2) și eventual, al unui picior de cupă–bol (cat. nr. 11). Dintre motivele geometrice cele mai utilizate menționăm liniile paralele, drepte, oblice, ondulate, curbe, spiralate sau în zig-zag. Uneori, apar perechi de cercuri concentrice, fie constituind ele însele decorul (cat. nr. 14, 48; fig. 3/1; 6/1), fie delimitându-l (cat. nr. 50; fig. 2/2; 3/3, 6; 5/1, 5–6;)²⁵. Cercurile concentrice, duble sau triple, subliniază atât fondul, cât și deschiderea vasului, uneori fiindu-le asociate liniile drepte și în val (cat. nr. 49). Aceste elemente se combină cu benzile împletite (entrelac-uri) duble sau triple, rotunjite sau unghiulare, cu triunghiurile echilaterale formând stele în colțuri, precum și cu rozetele și caroiatul sau așa numita tablă de șah, însoțite adesea de spirale. Rozetele²⁶,

²⁰ Pentru decorul geometric pe ceramica de la Enisala, vezi Barnea 1971, p. 398, fig. 127/1, 3.

²¹ Pentru decorul zoomorf, cu precădere aviform, pe ceramica de la Enisala, vezi Barnea 1971, p. 397, fig. 126/1; Mănușu-Adameșteanu 1991, p. 367, pl. V/5.

²² Pentru decorul antropomorf pe ceramica de la Enisala, vezi Barnea 1971, p. 397, fig. 126/2–3.

²³ Pentru decorul gen tablă de șah pe ceramica de la Enisala, vezi Barnea 1971, p. 398, fig. 127/2.

²⁴ Pentru decorul cu spirale pe ceramica de la Enisala, vezi Mănușu-Adameșteanu 1991, p. 366, pl. V/1 a, 5.

²⁵ Pentru decorul cu cercuri concentrice pe ceramica de la Enisala, vezi Mănușu-Adameșteanu 1991, p. 366, pl. V/2.

²⁶ Pentru decorul cu rozete centrale pe ceramica de la Enisala, vezi Barnea 1971, p. 397, fig. 126/4–5.

considerate uneori drept motive vegetale, dar care, prin caracterul lor, uneori foarte stilizat, se apropie mai degrabă de cele geometrice, sunt dispuse cel mai adesea în partea centrală a fundului vasului, sub forma unui medalion în mijlocul suprafeței interioare, fiind extrem de variate – de la simple cruci incizate la asocieri de petale, cu vârfurile rotunjite sau unghiulare, realizate de cele mai multe ori prin combinarea tehnicii sgraffito, folosită pentru trasarea desenului rozetei, cu cea a *champ-levé*-ului, utilizată pentru reliefarea fondului. În ceea ce privește motivele vegetale, în afara rozetelor cu petale evident trasate (cat. nr. 4, 7, 10–11, 22), menționăm prezența vrejurilor (cat. nr. 9, 20, 41)²⁷ și a frunzelor de brad (cat. nr. 44)²⁸. Referitor la reprezentările zoomorfe, amintim imaginea unei păsări (cat. nr. 15; fig. 3/4; 6/3), văzută din profil, reprezentând, probabil, un porumbel, din care se păstrează corpul, cu coada lungă și dreaptă, cu penajul redat prin incizii scurte, și picioarele. În lotul analizat mai apare și un picior inelar, provenind de la un vas deschis, conținând, eventual, un decor aviform central (cat. nr. 26; fig. 2/7; 4/4). Grupul ceramic mai conține și o bază inelară scundă, provenind de la un vas deschis, probabil o cupă-bol, conținând o monogramă (cat. nr. 3; fig. 2/5), situație valabilă și pentru alte câteva fragmente ceramice descoperite la Enisala²⁹.

***

Din cele prezentate, constatăm faptul că materialele ceramice de la Enisala prezintă particularități stilistice care le disting de produsele altor centre dobrogene contemporane, cum ar fi, de pildă, cel de la Păcuiul lui Soare³⁰, centre purtătoare ale olăriei dunărene, apropiindu-le, în general, de

²⁷ Pentru decorul cu vrejuri pe ceramica de la Enisala, vezi Mănușu-Adameșteanu 1991, p. 367, pl. V/4.

²⁸ Pentru decorul cu brăduț pe ceramica de la Enisala, vezi Barnea 1971, p. 397, fig. 127/3.

²⁹ Pentru prezența monogramelor pe ceramica de la Enisala, vezi Barnea 1971, p. 398, fig. 127/4, 6; Mănușu-Adameșteanu 1991, p. 367, pl. VI/3–6. Pentru monograme precum Dimitrios, Paleologos, Ioan, Andronikos, Mihail, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 71, 73, fig. 2. Pentru monograme cu numele Dimitrios, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/1–5. Pentru monograme cu numele Paleologos, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/6–7, 20. Pentru monograme cu numele K, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/8–10. Pentru monograme cu numele Ioan, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/11. Pentru monograme cu numele Andronikos, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/12–13. Pentru monograme cu numele Mihail, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/16–19.

³⁰ Vezi, în acest sens, Baraschi 1977.

ceramica bazinului Mării Negre, zonă aflată atât în orbita influenței civilizației constantinopolitane, cât și în a celei a lumii orientale, persane, armene, islamice³¹.

În secolele XIV–XV crește numărul atelierelor locale care, alături de ceramica de uz comun, produc ceramică de lux smălțuită, după modelul celei bizantine, adusă pe calea Dunării și prin intermediul cetăților maritime, olărie care va pătrunde și în stânga Dunării³², întâlnindu-se în centre de pe ambele maluri³³, până la Turnu Severin³⁴.

În acest context, sub influența atât a centrelor bizantine, cât și a celor dunărene și balcanice, se poate vorbi de o dezvoltare a unei producții locale și în zona Mării Negre³⁵, cunoscute prin intermediul descoperirilor vest-pontice de la Histria³⁶, Mangalia³⁷, Kaliakra³⁸,

³¹ Vezi și Nicolescu, Petrescu 1974, p. 10.

³² Slătineanu 1972, p. 280.

³³ Sistemul decorativ de ordin liniar definește „ceramica de tip „radiar” ca un bun comun teritoriilor de la nordul și sudul Dunării”, aceasta putând fi numită și „dunăreană” (Nicolescu 1965, p. 103; Nicolescu, Petrescu 1974, p. 51–52).

³⁴ Barnea 1971, p. 389.

³⁵ Vezi aprecierile lui Barbu Slătineanu: „grupa b) străchini cu fond alb-verzui, cu desene stilizate, incizate mai larg și mai adânc. Sunt colorate cu galben, verde și maron, fără ca de multe ori să se fi ținut seama de desen. Smălțul plumbifer este frumos. Corpul este de lut roșu. Incizia apare în culoarea maron sau brună închis, datare sec. XIII; grupa c) olăria seamănă mult cu tipul b), dar inciziile sunt și mai largi, iar angoba este scoasă pe o suprafață mai mare. De obicei, decorarea este monocromă, galbenă sau verde; motivele, din cauza lărgimii fondului scos, apar câteodată în relief și sunt făcute mai mult în partea centrală a vasului. Vasele au corpul roșu și sunt mai cu seamă din secolul al XIV-lea și al XV-lea. Unele bucăți amintesc tehnica *champ-levé*” (Slătineanu 1938, p. 38–39). Pentru ceramica definită drept pontică, vezi Nicolescu 1963, Nicolescu 1968, Nicolescu, Petrescu 1974, p. 10 și nota 20.

³⁶ Histria, asemeni cetății de la Enisala, este situată într-un fost golf de mare. Pentru descoperiri ceramice aparținând epocii medievale la Histria, vezi Slătineanu 1938, p. 47 și nota 2, p. 80 și nota 2; Preda 1954, p. 535, fig. 3–4; Baraschi 1991, p. 134, nota 8.

³⁷ Analogii pentru decorul geometric pe ceramica de la Mangalia, vezi Barnea 1959, p. 908, fig. 4/2.

³⁸ Pentru descoperiri ceramice la Kaliakra, vezi Slătineanu 1938, p. 47; Bobceva 1979, p. 125, 130, 134; Iosifova 1981, p. 437–444; Iosifova 1997, p. 151, fig. 10, p. 153. Analogii în cazul descoperirilor ceramice de la Kaliakra, datate în secolele XIII–XV, cu decor: cu cercuri concentrice – Bobceva 1979, pl. IV/42; V/51; VII/102; Iosifova 1981, p. 439, fig. 1; cu spirale – Bobceva 1979, pl. VI/63; pl. VII/94; Iosifova 1997, p. 151, fig. 10; cu rozete – Bobceva 1973, pl. 16; Bobceva 1979, pl. I/1, 3, 5–6; pl. IV/37–40; pl. V/45; pl. VII/92; pl. IX/109–111; Iosifova 1981, p. 441, fig. 4; Iosifova 1997, p. 151, fig. 10; cu tablă de șah – Bobceva 1973, pl. 15.2; Bobceva 1979, pl. VI/77; VII/78; Iosifova 1981, p. 441, fig. 4; Iosifova 1997, p. 151, fig. 10; cu decor vegetal, inclusiv palmete – Bobceva 1979, pl. I/1; Iosifova 1981, p. 440, fig. 2–3; cu decor zoomorf – Iosifova 1981, p. 442, fig. 6; cu decor aviform – Bobceva 1979, pl. I/4; X–XI; Iosifova 1997, p. 151, fig. 10; cu decor antropomorf – Iosifova 1981, p. 441, fig. 5, Džingov 1987, p. 174, fig. 11 a–b. Pentru descoperiri de monograme pe ceramica de la Kaliakra vezi Bobceva 1973,

Kavarna³⁹, Balcik⁴⁰, Varna⁴¹, Nessebar⁴², Sozopol⁴³, precum și a celor nord-

pl. 14; Bobceva 1979, pl. IX/22–23, 112–118; pl. X/84, 119–121; pl. XII; Iosifova 1981, p. 442, fig. 6; Iosifova 1997, p. 151, fig. 10. Pentru monograme cu numele Mihail, Paleologos, Ioan din loturi provenind de la Kaliakra, dar nu produse acolo, ci ajunse pe calea importului, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/16–19, 2/6–7, 20, 2/11, p. 74, 80, table 4. Pentru monograme cu numele Dimitrios, Mihail, K din loturi provenind de la Kaliakra, produse local, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/1–5, 2/16–19, 2/8–10, p. 74, 80, table 4.

³⁹ Pentru descoperiri ceramice la Kavarna, vezi Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, p. 78–89, fig. 56–61, pl. X–XIV; vezi și Iosifova 1981, p. 442, nota 4. Analogii în cazul descoperirilor ceramice de la Kavarna, datate în secolele XIII–XV, cu decor: geometric radial – Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, p. 83, pl. XII/2; cu cercuri concentrice – Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, p. 83, pl. XI/1; cu spirale – Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, p. 79, fig. 58, p. 85, fig. 59; cu rozete – Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, p. 81, pl. XI/6; cu decor vegetal, inclusiv palmete – Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, p. 83, pl. XII/3; cu decor zoomorf, aviform – Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, p. 87, fig. 61. Pentru monograme cu numele K din loturi provenind de la Kavarna, dar nu produse acolo, ci ajunse pe calea importului, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/8–10, p. 74, 80, table 4.

⁴⁰ Pentru descoperiri ceramice la Balcik, vezi și Iosifova 1981, p. 442, nota 4. Pentru monograme cu numele K din loturi provenind de la Balcik, produse local, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/8–10, p. 74, 80, table 4.

⁴¹ Pentru descoperiri ceramice la Varna, vezi și Iosifova 1981, p. 442, nota 4. Analogii în cazul descoperirilor ceramice de la Varna, datate în secolele XIII–XIV, cu decor: cu spirale – Kuzev 1975, tabl. I, 1–2; cu cercuri concentrice și decor radial – Dimitrov *et alii* 1965, p. 151, cat. nr. 91–92; Kuzev 1980, p. 22, fig. 23; cu cercuri concentrice – Dimitrov *et alii* 1965, p. 151, cat. nr. 91–92; Kuzev 1980, p. 22, fig. 24–25; cu rozete – Dimitrov *et alii* 1965, p. 151–152, cat. nr. 93–94; Kuzev 1980, p. 19, fig. 1, 3, p. 21, fig. 11–14, p. 22, fig. 22; cu tablă de șah – Kuzev 1980, p. 19, fig. 1; cu decor vegetal – Kuzev 1980, p. 21, fig. 21; cu palmete – Kuzev 1980, p. 19, fig. 3, p. 21, fig. 12, 21; cu decor zoomorf – Dimitrov *et alii* 1965, p. 150, cat. nr. 82, p. 151, cat. nr. 88 (păsări și pești); Kuzev 1980, p. 21, fig. 20; cu decor aviform – Dimitrov *et alii* 1965, p. 151, cat. nr. 88; Kuzev 1980, p. 21, fig. 18–19; cu decor antropomorf – Dimitrov *et alii* 1965, p. 150, cat. nr. 86–87; Kuzev 1980, p. 21, fig. 16–17. Pentru descoperiri de monograme la Varna, vezi Dimitrov *et alii* 1965, p. 151, cat. nr. 89; Kuzev 1974, p. 157–170; Kuzev 1980, p. 21, fig. 15. Pentru monograme cu numele Dimitrios, Mihail, Paleologos și Ioan din loturi provenind de la Varna, dar nu produse acolo, ci ajunse pe calea importului, vezi Kuzev 1975; Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/1–5, 2/16–19, 2/6–7, 20 și 2/11, p. 74, 80, table 4. Pentru monograme cu numele Mihail, K și A din loturi provenind de la Varna, produse local, vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/16–19, 2/8–10, 2/12–13, p. 74, 80, table 4.

⁴² Pentru descoperiri ceramice de la Nessebar, vezi Miiatev 1928–1929, p. 347–355. Analogii în cazul descoperirilor ceramice de la Nessebar, datate în secolele XIII–XVI, cu decor: geometric, cu spirale – Miiatev 1928–1929, p. 349, fig. 210–212; p. 352, fig. 218; cu brăduț – Miiatev 1928–1929, p. 352, fig. 219; cu tablă de șah – Miiatev 1928–1929, p. 352, fig. 217. Pentru monograme cu numele Dimitrios, Mihail, K, A, Paleologos din loturi provenind de la Nessebar, dar nu produse acolo, ci ajunse pe calea importului vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/1–5, 2/16–19, 2/8–10, 2/12–13, 2/6–7, 20, p. 74, 80, table 4. Pentru monograme cu numele K, provenind de la Nessebar, produse local vezi Kuleff, Djingova 2001, p. 73, fig. 2/8–10, p. 74, 80, table 4.

⁴³ Pentru descoperiri ceramice la Sozopol, vezi și Iosifova 1981, p. 442, nota 4. Analogii în cazul descoperirilor ceramice de la Sozopol, datate în secolele XIII–XVI, vezi Drajeva 1992, p. 293–

pontice de la Cetatea Albă–Maurocastro–Akkerman–Belgorod⁴⁴, Chersones⁴⁵, Soldaia–Sudak⁴⁶, Caffa–Feodosia⁴⁷, Alușta⁴⁸, Tana–Azak–Azov⁴⁹). De altfel, analogiile între materialele smălțuite sgraffitate descoperite la Enisala, Histria, Cetatea Albă și Kaliakra au fost de mult remarcate⁵⁰. Apariția, printre materialele de la Enisala, a unor fragmente ceramice de factură proprie Cetății Albe⁵¹ și Kaliakrei⁵², cu analogii până la identitate, dă ocazia sublinierii existenței unor contacte cât se poate de normale între aceste așezări portuare, de factură maritimă.

Mai mult decât alte categorii de materiale, ceramica descoperită la Enisala, decorată cu smalt mono-, bi- sau policrom, în tehnica sgraffito și champ-levé, cu motive geometrice, vegetale, zoomorfe și antropomorfe, demonstrează, pe baza analogiilor ce se pot stabili, legăturile sale cu alte

301; cu decor geometric – Drajeva 1992, p. 295, fig. 3, p. 296, fig. 4; cu tablă de șah – Drajeva 1992, p. 298, fig. 6; cu vrejuri – Drajeva 1992, p. 296, fig. 4.

⁴⁴ Pentru descoperiri ceramice de la Cetatea Albă, vezi Avachian 1931, p. 98–100 și fig. 117–123; Slătineanu 1938, p. 38–39, fig. 4–5, 7, p. 46–47 și nota 3, p. 80 și nota 3, pl. I b, VII a-d; Constantinescu 1959; Nicolescu 1965, p. 106, 108, 110, 112, pl. LXIV–LXV, LXVI b, LXVIII–LXIX; Nicolescu 1968, p. 189; Kravcenko 1986, p. 65, 70, 72, 74, 76, fig. 25–29; Spinei 1993, p. 42–46, fig. 1–4. Analogii în cazul descoperirilor ceramice de la Cetatea Albă, date în secolele XIII–XVI, cu decor: geometric, de tip entrelac – Constantinescu 1959, p. 452, pl. II; Nicolescu 1965, tav. LXIX a–b; cu rozetă – Slătineanu 1938, pl. VII a; Constantinescu 1959, planșa I.1 și I.3; Spinei 1993, p. 43, fig. 1/3, p. 44, fig. 2/4; cu tablă de șah – Slătineanu 1938, pl. VII b; Constantinescu 1959, p. 442, planșa I.2; cu decor radial – Constantinescu 1959, planșele II, III.2; cu cercuri concentrice – Constantinescu 1959, p. 453, pl. III.2; cu decor vegetal – Slătineanu 1938, pl. I d (palmete); Constantinescu 1959, p. 453, pl. III.1, 3; cu decor zoomorf – Slătineanu 1938, p. 80, pl. I b; Constantinescu 1959, p. 442 (decor aviform); Spinei 1993, p. 43, fig. 1/5, p. 45, fig. 3/6, 9 (feline), p. 44, fig. 2/1, p. 45, fig. 3/1–5, 7–8, 10–12 (păsări); cu decor antropomorf – Slătineanu 1938, pl. VII c; Slătineanu 1972, p. 387, pl. I b; Spinei 1993, p. 43, fig. 1/2, 4, p. 44, fig. 2/2–3, p. 46, fig. 4/2–3, 7; cu monograme – Slătineanu 1938, p. 38–39, 46, fig. 4–5, 7, pl. VIIb (Mihail și Andronic Paleolog); Slătineanu 1958, p. 53, cat. nr. 41, p. 55; Constantinescu 1959, p. 442 – monograma K înscrisă într-un cerc; Slătineanu 1972, p. 405, pl. LIV c; Spinei 1993, p. 43, fig. 1/1, p. 46, fig. 4/1, 4–6, 8–18.

⁴⁵ Pentru descoperiri ceramice de la Chersones, vezi Jakobson 1950. Analogii în cazul descoperirilor ceramice de la Chersones, date în secolele XIII–XIV, cu decor: tablă de șah – Jakobson 1950, pl. XXXII, 89 a, 89 b; cu decor zoomorf – Jakobson 1950, p. 195, pl. XXXIV.

⁴⁶ Baranov 1998, p. 21–24. Pentru monograme, vezi Baranov 1998, fig. 2.

⁴⁷ Aibabina 1998, p. 7–12, fig. 2; Boiarov 1998, p. 51, fig. 1/2, 4, p. 52, fig. 1/1.

⁴⁸ Boiarov 1998, p. 51, fig. 1/5.

⁴⁹ Boiarov 1998, p. 51, fig. 1/1.

⁵⁰ Slătineanu 1938, p. 46–47.

⁵¹ Vezi, de exemplu, Barnea 1971, fig. 127/1; Constantinescu 1959, pl. 2. Pentru prezența ceramicii smălțuite sgraffitate de la Cetatea Albă la Enisala, datorată schimbului, vezi și Baraschi 1991, p. 145, nota 60a.

⁵² Vezi, de exemplu, Iosifova 1981, p. 439, fig. I b.

centre pontice, eventuale producătoare de ceramică, având corespondențe în Imperiul bizantin și zona de influență a acestuia.

Având în vedere cantitatea considerabilă a ceramicii de factură bizantină de la Cetatea Albă, se poate presupune că măcar o parte a ei nu era adusă pe calea schimbului, ci se producea în portul de la limanul Nistrului de către olari greci și, eventual, de cei localnici⁵³. Motivele ornamentale de bază nu diferă de cele întâlnite în alte așezări, dar concepția stilistică și maniera de redare sunt specifice orașului Cetatea Albă, în care influențele orientale se resimt mai puternic. Decorul, realizat printr-o incizie pronunțată, este gândit amplu și acoperă în majoritatea cazurilor întreaga suprafață interioară, iar excizia este mai frecventă decât în Dobrogea⁵⁴.

Se poate estima că majoritatea vaselor care au circulat în zona pontică au fost confecționate în ateliere locale care au funcționat pe litoralul Mării Negre. Nu este cazul Kaliakrei, aici lipsind argilele potrivite și nedescoperindu-se ateliere ceramice sau urmele vreunei producții în acest sens⁵⁵. Certificarea unei producții locale de ceramică pontică este atestată deocamdată doar prin descoperirea de cuptoare, datate în secolul al XIV-lea, la Varna⁵⁶ și Sozopol⁵⁷. Cât privește problema existenței la Enisala a unui sau a unor ateliere de olărie, deocamdată nu există niciun indiciu arheologic în acest sens. Din punct de vedere stilistic, după cum am mai arătat, ceramica de aici se deosebește de cea din alte așezări, mai ales dunărene, ceea ce ar fi un argument, insuficient însă pentru o demonstrație.

Schimbul de produse, ceramice în cazul de față, poate fi privit și la scara unui import local, restrâns la comerțul între două centre apropiate din aceeași zonă, cum ar fi Cetatea Albă și Enisala sau Kaliakra și Enisala. Dacă produsele ceramice smălțuite cu inscripții grecești, cruciulițele duble relicviar, alte piese confecționate de meșteșugarii bizantini atestă, în secolele XIII–XIV, comerțul cu centrele din imperiu și sugerează, ca în cazul Cetății Albe, atât frecventarea zonei de către comercianții bizantini, cât și prezența, în orașele portuare, a unor comunități de limbă greacă⁵⁸, amplasarea ținuturilor de la Dunărea de Jos la periferia Imperiului mongol explică notele specifice imprimate evoluției

⁵³ Spinei 1993, p. 41–42.

⁵⁴ Nicolescu 1968, p. 188.

⁵⁵ Iosifova 1981, p. 443.

⁵⁶ Kuzev 1960; Kuzev 1975.

⁵⁷ Drajeva 1992, p. 293–301.

⁵⁸ Spinei 1993, p. 41–42.

diferitelor fenomene, în special celui al schimbului⁵⁹. Includerea Cetății Albe în marele circuit pontic, ca și fenomenele de ordin demografic înregistrate în secolele XIII–XIV la nordul gurilor Dunării, oferă similitudini între situația centrului de la limanul Nistrului și cea a cetăților din Crimeea⁶⁰.

Totodată, trebuie menționat aportul genovezilor la prosperitatea așezării portuare de la Cetatea Albă în secolele XIII–XIV, ca și, eventual, la construirea unor importante cetăți din Moldova, inclusiv a celei de pe țărmul vestic al limanului Nistrului⁶¹, deși modelul nu poate fi extins la întreaga lume pontică. Rolul coloniștilor din metropola din Marea Ligurică în comerțul cu lumea bizantină este esențial, prezența unor piese ceramice în centre diverse fiind rezultatul extinderii dominației marine occidentale până pe coastele Mării Negre⁶². Afirmția rămâne valabilă în sine, chiar dacă în privința orașelor maritime din sudul Dobrogei acest lucru este departe de a fi evident atâta vreme cât se găseau sub autoritatea lui Dobrotiță, personaj politic cu o conduită antigenoveză cunoscută⁶³, iar, în cazul cetății de la Enisala, considerată uneori chiar opera coloniștilor ligurici⁶⁴, singurul indiciu cu privire la eventualitatea unei asemenea prezențe fiind apariția unor monede locale purtând pe avers portalul și crucea genoveză⁶⁵.

Deși restrâns, lotul ceramic analizat prezintă o serie de caracteristici care îl individualizează în cadrul grupeii olăriei smălțuite de la Dunărea de Jos din secolele XIII–XV, grupă ilustrată cel mai convingător de descoperirile de la Păcuil lui Soare⁶⁶.

Descoperirile arheologice au prilejuit constatarea faptului că ceramica de factură bizantină era expediată departe de centrele sale de producție: Constantinopol, Corinth, Salonic, Olynthus Serres, Didymoteichon, Paphos, Enkomi, Lapithos, apărând și în bazinele Mării Negre și Mării Mediterane, la Ephes, Gülpınar, Isthmia, Milet, Sardes, în vechea Armenie, în zona balcanică, în cea nord-dunăreană, în sudul Italiei sau Siria și Palestina.

⁵⁹ Spinei 1993, p. 64. Vezi și mențiunea, în tratatul de comerț de largă audiență în epocă al florentinului Francesco Balducci Pegolotti, către sfârșitul primei jumătăți a secolului al XIV-lea, a principalelor centre din Marea Neagră care aprovizionau Constantinopolul și Pera: *Maocastro* (Cetatea Albă), *Asila* (Anchialos), *Zaora* (Varna), *Vezina* (Vicina) și *Sinopoli* (Sozopolis), cf. Spinei 1993, p. 52.

⁶⁰ Spinei 1993, p. 64.

⁶¹ Spinei 1993, p. 42, 47.

⁶² François 1995, p. 143–144, 148, pl. 22.

⁶³ Baraschi 1991, p. 150.

⁶⁴ Vezi, de exemplu, Ciobanu 1971, p. 28.

⁶⁵ Baraschi 1991, p. 149 și nota 91.

⁶⁶ Baraschi 1977.

O parte a ceramicii descoperite la Enisala poate fi încadrată grupeii *Elaborate Incised Ware*, stabilită de David Talbot Rice⁶⁷, cu concordanțele dintre Constantinopol⁶⁸, Salonic⁶⁹, Olynthus⁷⁰, Thasos⁷¹ și, mai ales, Crimeea și zona Caucazului⁷². Atribuită perioadei împăraților Paleologi (1261–1453), așadar cu precădere secolului al XIV-lea, și considerată ca ultima expresie, în sens cronologic, a marii producții ceramice bizantine⁷³, grupa *Elaborate Incised Ware*, stabilită de David Talbot Rice⁷⁴, este o prezență arheologică destul de frecventă în centrele occidentale (precum Enisala, Kaliakra, Kavarna, Balcik, Varna, Nessebar, Sozopol⁷⁵) și septentrionale (precum Cetatea Albă–Belgorod, Chersones, Sudak, Feodosia, Alușta, Azov⁷⁶) ale Mării Negre, sugerând relațiile istorico-economice existente între capitala bizantină și Pont, cu puțin înainte de prăbușirea imperiului⁷⁷.

Circumscrierea unui anume tip ceramic zonei orașelor de pe litoralul Mării Negre, prin adăugarea, la descoperirile de pe coastele vestică și nordică

⁶⁷ Talbot-Rice 1930, grupa B 2, p. 108, pl. I, II, XIV.

⁶⁸ Ebersolt 1910, grupa A a, p. 7, 14–28, cat. nr. 7–91, fig. 1–25; pentru monograme, vezi p. 20–22, cat. nr. 52–59, fig. 11–15. Excepție fac piesele provenind de la Smirna (p. 23, cat. nr. 66–67, fig. 19), Adrianopole (p. 26, cat. nr. 81, fig. 22), *Troia*–Hyssarlik (p. 27, cat. nr. 82–91, fig. 23–25). Pentru Constantinopol, vezi și Stevenson 1947, p. 55, pl. 26.I; Talbot-Rice 1958, p. 120, fig. 28. d, e. Pentru descoperiri la Constantinopol de vase cu monograme, atribuibile perioadei Paleologilor, vezi Talbot-Rice 1930, p. 76, nr. 24, 28; Stevenson 1947, p. 57, pl. 20.33; Talbot-Rice 1958, p. 112–113, 120, fig. 28. a, b, c.

⁶⁹ Bakirtzis, Papanikola-Bakirtzis 1981. În legătură cu existența unor ateliere pentru producerea ceramicii la Salonic, vezi descoperirea de tripizi, de vase ceramice nefinisate sau rebutate, ca și varietatea producției (Bakirtzis, Papanikola-Bakirtzis 1981, p. 429–430, 434, fig. 12). Pentru prezența decorului aviform la Salonic, vezi Bakirtzis, Papanikola-Bakirtzis 1981, p. 434–435, fig. 19–20.

⁷⁰ Xyngopoulos 1933.

⁷¹ François 1995. Pentru descoperiri de monograme la Thasos, vezi François 1995, fig. 50/c. 267, 269, 270, pl. 17 a.

⁷² De Bock 1897, grupele II, IV, VI a, *apud* Ebersolt 1910, p. 8, nota 5, *apud* Talbot-Rice 1930, p. 108; pentru descoperiri în Crimeea, menționate de către de Bock și von Stern, vezi și Stevenson 1947, p. 59, notele 2–3, p. 60, nota 2. Vezi și Nicolescu, Petrescu 1974, p. 7 și nota 6, precum și Adahsina 1998, p. 5–7, fig. 1.

⁷³ François 1998, p. 195.

⁷⁴ Talbot-Rice 1930, grupa B 2, p. 108, pl. I, II, XIV; vezi și Slătineanu 1938, p. 55, grupa B–b4 și Slătineanu 1972, p. 286–287, 290 pentru ceramica decorată în tehnica sgraffito de la sfârșitul perioadei latine (1237–1400).

⁷⁵ Vezi notele 38–43.

⁷⁶ Vezi notele 44–49.

⁷⁷ François 1998, p. 195.

ale Mării Negre, a celor de pe coastele sudică (Trapezunt) și estică (Georgia – Tbilisi și Armenia – Erevan, Dvin)⁷⁸, a determinat chiar creionarea unei categorii aparte, numite ceramică „pontică”, cu o serie de trăsături caracteristice, care o diferențiază de cea „danubiană”⁷⁹. Proprii bazinului Mării Negre, prin unele particularități ale tehnicii, decorului și coloritului, produsele pontice, alăturându-se celor din centrele balcanice sau nord-dunărene, contribuie la conturarea imaginii olăriei bizantine din secolele XIII–XV.

În urma studiilor efectuate pe o arie largă, corespunzătoare vastului Imperiu bizantin și stăpânirii lui culturale, în unele cazuri depășind cu mult granițele politice, obiectele ceramice, indiferent că sunt găsite în Turcia, Grecia, Sicilia, vechea Armenie, Siria, Bulgaria sau România, au câteva trăsături comune – moștenirea formelor greco-romane, coloritul, tehnica smălțului, de origine orientală, îmbogățirea repertoriului decorativ cu o serie de motive noi, preluate din arta islamică, persană și armeană⁸⁰.

⁷⁸ Nicolescu 1968, p. 190–191. Nicolescu, Petrescu 1974, p. 7, notele 7, 14–15.

⁷⁹ Nicolescu 1965, p. 99–100, 102, 106, 108; Nicolescu 1968, p. 190–191; Nicolescu, Petrescu 1974, p. 7 și notele 6–8, 14–15, p. 10, p. 14 și notele 32–33, p. 56, fig. 1. Această grupă ceramică includea și producția centrelor din Moldova. Vezi în acest sens Nicolescu 1971, p. 41–42: „Olăria produsă în centrele dobrogene și dunărene, răspândită treptat în tot spațiul dintre Carpați și Dunăre, a fost numită „dunăreană”, spre deosebire de aceea răspândită la est de Carpați, în Moldova, denumită „pontică”. Termenul de „pontic” dat olăriei din Moldova se referă la particularitățile tehnice, concepția ornamentală și elementele comune care o leagă de lumea bizantină din bazinul Mării Negre, fiind înrăurită sub raport decorativ de repertoriul tipic Orientului apropiat. Decorul linear, în care predomină liniile paralele vălurite sau valul incizat din olăria comună de tradiție romană, este obișnuit și ceramicii smălțuite. Aceasta constituie o particularitate mai rar întâlnită în olăria bizantină de la Constantinopol și din Grecia, pe care o considerăm ca o trăsătură proprie a ceramicii provinciale din lumea românească și din Bulgaria. Sub raportul tehnicii, în Moldova sgraffito-ul bizantin este de multe ori înlocuit cu excizia în pastă – *champ-levé*, procedeu întâlnit frecvent în olăria smălțuită a țărilor din Orientul apropiat (Georgia, Persia, Armenia)”. Nicolescu, Petrescu 1974, p. 56: „...valul apare ca un element nelipsit producției din spațiul carpato-dunărean, ..., trăsătură particulară, care deosebește întrucâtva ornamentația acestui mare grup al olăriei „dunărene” de cea bizantină din bazinul Mării Negre și din Moldova, denumită „pontică”, în care înrăuirile vechii Georgii, ale Armeniei și lumii islamice sunt evidente”.

⁸⁰ Vezi, în acest sens, și Nicolescu, Petrescu 1974, p. 10.

CATALOG

Abrevieri folosite în cadrul catalogului ceramic: gr = grosimea peretelui; Dg = diametrul gurii; Db = diametrul bazei inelare; I = înălțimea părții din vas păstrate (sau a întregii piese); Ib = înălțimea bazei inelare; S = secțiune; C = casetă; c. = carou.

1. Capac de vas, Enisala – Cetate, 1980, C.E., din locuință, I = 80 mm, D = 130 mm, gr = 5–7–10 mm, fragmentar, păstrat în proporție de 1/3, corpul conic, cu marginea aproape dreaptă, foarte ușor răsfrântă în afară, cu un gât relativ înalt, plin, cu o alveolă ale cărei margini sunt ușor răsfrînte, străbătută de un orificiu extreme de îngust, ce nu corespunde cu interiorul capacului, cu o toartă, ovală în secțiune, cu un punct de sprijin la baza gâtului, iar celălalt imediat la baza corpului conic, pastă roșie, smalt galben verzui strălucitor, exterior, decor pictat sub forma unor dungă dispuse radial, trasate cu vopsea verde, urme de ardere secundară pe marginea interioară a buzei; analogii: Enisala (Barnea 1971, p. 398, fig. 127/5); fig. 3/7; 6/4;

2. Capac de vas, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 5, –0,40 m, I = 80 cm, D = 130 mm, gr = 5–7–10 mm, fragmentar, păstrat în proporție de 1/4, corpul conic, pastă roșie cenușie, smalt verde gălbui; analogii: Enisala (Barnea 1971, p. 398, fig. 127/5);

3. Fund vas deschis, cupă–bol ?, Enisala – Cetate, 1980, C. A., c. 1, –0,25–0,30 m, I = 17 mm, Db = 60 mm, Ib = 9 mm, gr = 4–6 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă roșie, fină, angobă roșiatică exterioară, smalt gălbui mat, interior, monogramă realizată în tehnica sgraffito în centrul vasului, urme de tripod; analogii: Enisala (Barnea 1971, p. 398, fig. 127/4, Mănucu-Adameșteanu 1991, p. 367, pl. VI/3-6); Cetatea Albă (Kravcenko 1986, p. 111, fig. 43/1–3, 5–10, 12–13; Spinei 1994, p. 477, fig. 43/2–3, 5–6, p. 479, fig. 45/3); Kaliakra (Bobceva 1973, pl. 14; Bobceva 1979, pl. IX/22–23, 112–118, X/84, 119–121, XII; Iosifova 1981, p. 442, fig. 6; Iosifova 1982, 1, p. 66, fig. 10/c); Varna (Dimitrov *et alii* 1965, p. 151, cat. nr. 89, Kuzev 1974, pl. I–IX); Salonic (Sotiriou G., Sotiriou M. 1952, pl. 95/Y, Δ); Thasos (François 1995, fig. 50/c 267, pl. 16 c, 17 a; fig. 2/5);

4. Fund vas deschis, cupă–bol ?, ceașcă ?, Enisala – Cetate, 1980, C.B., –0,20 m, I = 16 mm, Db = 28 mm, Ib = 5 mm, gr = 4–5 mm, fragmentar, cu picior inelar foarte scund, rupt, pastă roșie, angobă albă interioară și exterioară, smalt gălbui mat, interior și exterior, decor sgraffito, în centrul vasului, delimitat

de un cerc, reprezentând o rozetă compusă din patru petale, cu marginile rotunjite, umplute cu linii scurte, oblice, secționată de o cruce înscrisă într-un cerc; analogii: Enisala (Mănușu-Adameșteanu 1991, 2, pl. V/3); Salonic (François 1995, fig. 47/c 255, pl. 18/255, 27);

5. Fund vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1980, C. B., -0,20 m, I= 28 mm, Db = 50 mm, Ib = 17 mm, gr = 6–9 mm, fragmentar, cu picior inelar, relativ înalt, cu scobitură interioară în formă de cupolă, pastă roșie, fină, smalț alb-gălbui și maro strălucitor interior și dispus pe partea exterioară a piciorului, decor *champ-levé*, în centrul vasului, reprezentând o rozetă compusă din șase spițe, marcată de un registru dispus concentric, umplut cu linii scurte, oblice, fondul apare maro închis și rozeta alb-gălbui;

6. Fund vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1980, C. E., -0,45 m, din zona cu arsură; I= 25 mm, Db = 60 mm, Ib = 9 mm, gr = 7–10 mm, fragmentar, cu picior inelar, relativ înalt, cu scobitură interioară în formă de cupolă, pastă roșie, angobă interioară și exterioară, smalț maro strălucitor interior, decor în relief, dispus în centrul vasului, compus din linii în val de culoare portocalie, în genul decorului cu humă albă; mai apar încă trei fragmente aparținând probabil aceluiași vas;

7. Fund vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1980, *passim*, I= 22 mm, Db = 38 mm, Ib = 15 mm, gr = 5–7 mm, fragmentar, cu picior inelar, relativ înalt, cu scobitură interioară, pastă roșie, fină, smalț gălbui strălucitor interior și maro strălucitor interior și dispus pe partea exterioară a piciorului, până la limita superioară a inelului, decor *champ-levé*, în centrul vasului, reprezentând o rozetă compusă din cinci petale, cu marginile rotunjite, înconjurată de benzi împletite (*entrelac*), fondul apare maro închis și rozeta și *entrelac*-urile gălbui; analogii: Enisala (Slătineanu 1938, p. 78, fig. 34; Barnea 1971, p. 397, fig. 126/4–5; Mănușu-Adameșteanu 1991, 2, p. 367, pl. VI/2); Chersones (Jakobson 1950, pl. XXIII /88);

8. Fund vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1983, S 12, c. 9, – ? m; I = 24 mm, Db = 60 mm, Ib = 13 mm, gr = 7 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă roșie, fină, smalț galben verzui strălucitor interior, decor *sgraffito* pronunțat, în centrul vasului, reprezentând o cruce înconjurată de două cercuri concentrice, spațiul delimitat de brațele crucii este umplut cu vopsea maro, creând un puternic contrast;

9. Fund vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1983, S 12, c. 6, -0,15 m; I = 18 mm, Db = 30 mm, Ib = 10 mm, gr = 4 mm, fragmentar, cu picior inelar, rupt, pastă roșie, fină, urme de angobă albă, smalț gălbui verzui și brun

strălucitor interior și brun și verde strălucitor exterior, decor sgraffito de tipul caroiajului sau tablei de șah, cu mici vrejuri incizate pe pătratele de culoare deschisă, urme de tripod ?; analogii: Enisala (Barnea 1971, p. 398, fig. 127/2; Mănucu-Adameșteanu 1991, p. 367, pl. VI/1); Cetatea Albă (Constantinescu 1959, pl. I/2), Caffa-Feodosia (Boiarov 1998, fig. 1/2); Kaliakra (Bobceva 1973, pl. 15₂; Bobceva 1979, pl. III/29–30, VI/77, VII/78; Iosifova 1981, p. 441, fig. 4); Chersones (Jakobson 1950, pl. XXIII /89 a–b); Olynthus (Xyngopoulos 1933, pl. 207/16/stânga sus); Thasos (François 1995, fig. 52/c 284, pl. 18/284, 27);

10. Fund vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1984, C. E., –0,45 m, din zona cu arsură; I = 24 mm, Db = 50 mm, Ib = 15 mm, gr = 3–7 mm, fragmentar, cu picior inelar, relativ înalt, cu scobitură interioară în formă de cupolă, pastă roșie cenușie, smalt maro mat interior și dispus pe partea exterioară a piciorului, exfoliat în mare măsură, decor champ levé, în centrul vasului, reprezentând o rozetă compusă din patru petale rotunde;

11. Fund vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 2, –0,70 m, din zona gropii 1; I = 30 mm, Db = 32 mm, Ib = 12 mm, gr = 4–6 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă roșie, fină, urme de angobă exterioară, smalt gălbui și maro strălucitor, interior și maro și verde strălucitor exterior, decor sgraffito și champ-levé, compus dintr-o rozetă cu petalele rotunjite și unghiulare și împletituri (entrelac-uri); fondul apare maro închis și rozeta și entrelac-urile sunt gălbui; au mai fost descoperite alte cinci fragmente care provin din același vas, două decorate cu benzi de entrelac-uri, celelalte două cu benzi în „V”, întors terminate cu spirale, iar ultimul cu o spirală compusă din benzi împletite; fig. 2/8; 5/4;

12. Fund vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 4, –0,13 m, I = 23 mm, Db = 35 mm, Ib = 15 mm, gr = 5–7 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă gălbuie, angobă interioară și exterioară, smalt cărămiziu, strălucitor, interior, decor sgraffito, în centrul vasului, reprezentat de linii în val;

13. Fund vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 4, –0,13 m, I = 22 mm, Db = 40 mm, Ib = 10 mm, gr = 7 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă gălbuie, fină, angobă albă interioară și exterioară, smalt portocaliu, strălucitor, interior, decor pictat din pete foarte mărunte cafenii; analogii: Enisala (colecțiile ICEM Tulcea);

14. Profil vas deschis, farfurie ?, strachină ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 3, –0,40 m, I = 70 mm, Dg = 230 mm, I = 70 mm, Db = 68 mm, Ib = 15 mm, gr = 5–7 mm, fragmentar, margine scundă, înălțată vertical, ce se

subțiază spre capăt, realizând cu linia peretelui mult evazat, prin înălțare, un unghi aproape drept; cu picior inelar, pastă roșie, fină, angobă albă interioară și exterioară, smalt galben verzui, strălucitor, interior, decor sgraffito, constând din registre de cercuri concentrice în centrul vasului, de la care pornesc radial triunghiuri, spirale, ghirlande; fig. 3/2; 6/2;

15. Fund vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Cetate, 1980, C.A., c. 1, -0,30 m, I = 40 mm, Db = 65 mm, Ib = 12 mm, gr = 3–6 mm, cu picior inelar, pastă roșie, fină, angobă albă interioară și cu urme vagi în exterior, urme de ardere secundară pe picior, smalt galben portocaliu mat, interior, decor sgraffito cu motiv zoomorf, în centrul vasului, reprezentând o pasăre, văzută din profil, din care se păstrează corpul, cu coada lungă și dreaptă, cu penajul redat prin incizii scurte, și picioarele; analogii pentru motive aviforme: Enisala (Barnea 1971, p. 397, fig. 126/1; Mănușu-Adameșteanu 1991, p. 367, pl. V/5); Cetatea Albă (Kravcenko 1986, p. 76, fig. 29/1–8, p. 109, fig. 42/1–3, 5–7, 9–10; Spinei 1994, p. 477, fig. 43/4, p. 479, fig. 45/5); Kaliakra (Bobceva 1979, pl. X/90, XI/85, 91); Varna (Dimitrov *et alii* 1965, p. 151, cat. nr. 88); Chersones (Jakobson 1950, p. 195, pl. XXIV, XXVI, XXVIII/109–113, XXXII, XXXIV); fig. 3/4, 6/3;

16. Fund vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Cetate, 1976, S 6, c. 26, -0,30 m, I = 32 mm, Db = 65 mm, Ib = 15 mm, gr = 10 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă roșie gălbuie, fină, smalt gălbui strălucitor, interior, decor sgraffito interior, cu grupuri de linii dispuse radial, pornind din centrul vasului, și spirale, cu urme de pictură cu vopsea brună; urme de tripod; analogii: Enisala (Barnea 1971, p. 397, fig. 127/1, Mănușu-Adameșteanu 1991, p. 366, pl. V/7); Cetatea Albă (Constantinescu 1959, pl. II, dreapta sus și registrul de jos); Chersones (Jakobson 1950, pl. IX/46–47); fig. 2/6; 4/3;

17. Fund vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Cetate, 1980, C.A., -0,15 m, I = 32 mm, Db = 40 mm, Ib = 12 mm, gr = 7–12 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă roșie gălbuie, fină, smalt gălbui strălucitor, interior, decor sgraffito interior, cu grupuri de linii dispuse radial, pornind din centrul vasului, cu urme de pictură cu vopsea brună și verde, analogii: Enisala (Barnea 1971, p. 397, fig. 127/1, Mănușu-Adameșteanu 1991, p. 366, pl. V/7); Cetatea Albă (Constantinescu 1959, pl. II, dreapta sus și registrul de jos); Chersones (Jakobson 1950, pl. IX/46–47);

18. Fund vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Cetate, 1980, C.A., c. 1, -0,15 m, I = 27 mm, Db = 70 mm, Ib = 12 mm, gr = 8–12 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă roșie cenușie, fină, smalt gălbui mat, interior, exfoliat

pe alocuri, decor sgraffito interior, marcat de un cerc conținând alternanțe de registre decorate și nedecorate dispuse paralel, registrele decorate conțin liniuțe paralele, dispuse oblic, urme de pictură cu vopsea brună și verde, urme de tripod, analogii: Salonic (Sotiriou G., Sotiriou, M. 1952, pl. 100/k, datare – sec. XIV–XV;

19. Fund vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Cetate, 1981, C.C., din răzuială, I = 42 mm, Db = 48 mm, Ib = 15 mm, gr = 6 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă roșie gălbuie, angobă gălbuie exterioară, smalț gălbui mat, interior, decor sgraffito interior, compus din benzi de împletituri (entrelac-uri), dispuse oarecum radial și mici spirale în jur, cu urme foarte palide de pictură cu vopsea verde;

20. Fund vas deschis, strachină ? farfurie ?, Enisala – Cetate, 1983, S 12, c. 7, –0,30 m, I = 24 mm, Db = 50 mm, Ib = 13 mm, g = 5–6 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă roșie, smalț gălbui mat interior, decor sgraffito, dispus în centrul vasului, reprezentat de vrejuri incizate; analogii: Kavarna (Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, p. 84, pl. XIII/1);

21. Fund vas deschis, strachină ? farfurie ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 2, –0,10 m, I = 25 mm, Db = 80 mm, Ib = 23 mm, gr = 5 mm, fragmentar, cu picior inelar, rupt, pastă gălbuie, fină, angobă albă interioară și exterioară, smalț galben-verzui, strălucitor, interior, fără decor; fig. 2/1; 4/1;

22. Fund vas deschis, strachină ? farfurie ?, Enisala – Cetate, passim, I = 28 mm, Db = 55 mm, Ib = 15 mm, gr = 8 mm, cu picior inelar, pastă roșie, angobă albă interioară și exterioară, smalț gălbui mat interior, decor sgraffito, dispus în centrul vasului, delimitat de un cerc, reprezentând o rozetă compusă din opt petale, cu marginile rotunjite, secționată de o cruce, cu șiruri de puncte incizate, pete pictate cu vopsea verde;

23. Fund vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Cetate, passim, I = 35 mm, Db = 40 mm, Ib = 15 mm, gr = 6–8 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă gălbuie, angobă albă interioară și exterioară, smalț gălbui strălucitor, interior, decor sgraffito interior, cu grupuri de linii dispuse radial, pornind din centrul vasului, cu urme de pictură cu vopsea brună și verde, urme de tripod ?, analogii: Cetatea Albă (Constantinescu 1959, 2, pl. II, dreapta sus și registrul de jos);

24. Fund vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Cetate, passim, I = 40 mm, Db = 40 mm, Ib = 15 mm, gr = 5–10 mm, fragmentar, cu picior inelar, pastă roșie, ușoare urme de angobă exterioară, smalț gălbui strălucitor, interior, decor sgraffito interior, compus din benzi de împletituri (entrelac-uri), dispuse oarecum radial și mici spirale în jur, urme de pictură cu vopsea brună

și verde, urme de tripod ?, analogii: Cetatea Albă (Constantinescu 1959, 2, pl. II, stânga sus, pl. III/1, 3); fig. 2/2; 4/2;

25. Fund, vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Cetate, passim, Db = 70 mm, Ib = 11 mm, gr = 6 mm, fragmentară, pastă roșie, fină, smalț portocaliu strălucitor interior, decor sgraffito compus dintr-un caroiu – o rețea de pătrățele, umplute cu spirale; analogii: Cetatea Albă (Kravcenko 1986, p. 65, fig. 25/13); Varna (Dimitrov *et alii* 1965, p. 151, cat. nr. 90), Salonic (Sotiriou G., Sotiriou, M. 1952, pl. 100/η, datare sec. XIV–XV), Chersones (Jakobson 1950, pl. XVI/61);

26. Fund, vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Cetate, passim, I = 48 mm, Db = 60 mm, Ib = 25 mm, gr = 6 mm, fragmentară, cu picior inelar, înalt, cu scobitură interioară în formă de cupolă, cu baza evazată, pastă roșie, fină, angobă albă, smalț alb gălbui strălucitor interior, decor champ-levé, în centrul vasului, sugerând penajul unei păsări, pete de vopsea brună, urme de tripod; fig. 2/7; 4/4;

27. Buză, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 2, – ? m, Dg = 120 mm, gr = 3–4 mm, fragmentară, scundă, dreaptă, pastă roșie gălbuie, smalț verde închis strălucitor exterior, decor sgraffito, compus din cercuri concentrice dispuse în exterior;

28. Buză, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 3, –0,60 m, Dg = 170 mm, gr = 2 mm, fragmentară, scundă, dreaptă, pastă roșie cenușie, smalț galben deschis strălucitor interior și exterior, decor sgraffito compus din cercuri concentrice și linii în val dispuse pe partea exterioară;

29. Buză, farfurie ?, Enisala – Cetate, 1981, S 11, c. 3, –0,85 m, din pământul pigmentat, Dg = 240 mm, gr = 5 mm, fragmentară, profil simplu, cu marginea ușor arcuită în interior, ca un mic pinten, pastă roșie cenușie, urme de angobă albă exterioară, smalț alb gălbui mat, interior și pe marginea exterioară a buzei, decor sgraffito compus din cercuri concentrice și linii în val dispuse pe marginea vasului, linia în val marchează ușoara albiere dintre prag și marginea propriu-zisă a vasului și pete pictate de culoare verde, dungă de humă albă sub buză în partea exterioară, analogii: Kavarna (Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, p. 80, pl. X/3), Kaliakra (Bobceva 1973, pl. 15₁);

30. Buză, farfurie ?, Enisala – Cetate, 1983, S 11, c. 3, –0,50 m, Dg = 280 mm, gr = 5–6 mm, fragmentară, cu marginea scundă, înălțată drept, prezentând o șanțuire în grosimea peretelui, răstrângându-se ușor atât spre interior, cât și spre exterior, pastă roșie cenușie, smalț alb gălbui strălucitor, interior și pe marginea exterioară a buzei, decor sgraffito compus din cercuri

concentrice și linii în val dispuse pe marginea vasului și dungi pictate cu vopsea cafenie și verzuie;

31. Buză, farfurie ?, Enisala – Cetate, 1983, S 12, c. 10, –0,25 m, din zona locuinței, Dg = 280 mm, Ig = 20 mm, gr = 4–7 mm, fragmentară, rotunjită, cu marginea mai conturată, cu profilul cu o șanțuire largă pe partea exterioară, pastă roșie, urme de angobă albă exterioară, smalt gălbui, mat, interior și pe marginea exterioară a buzei, fără decor;

32. Buză, farfurie ?, Enisala – Cetate, 1980, C.A., c. 4, –0,32 m, Dg = 240 mm, gr = 3–4 mm, fragmentară, scundă, dreaptă, pastă roșie, smalt galben strălucitor exterior și pe marginea interioară a buzei, decor sgraffito exterior, compus din spirale alternând cu grupuri de câte două linii verticale în exterior și cercuri concentrice dispuse pe marginea interioară a buzei, analogii: Kavarna (Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, p. 85, fig. 59/2–6, mai ales 2–3); fig. 3/5; 5/3;

33. Buză, strachină ?, Enisala – Cetate, 1980, C. B., c. 4, –0,80 m, Dg = 200 mm, gr = 4–5 mm, fragmentară, rotunjită, pastă roșie, angobă albă exterioară, smalt gălbui strălucitor, interior și pe marginea exterioară a buzei, decor sgraffito interior, compus din cercuri concentrice dispuse pe marginea buzei, spirale alternând cu linii dispuse în forma unui V întors de culoare brun închis și pete pictate brune și verzi, și exterior, reprezentat de grupuri de câte trei linii oblice; fig. 3/6; 5/5;

34. Buză, strachină ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 2–3, –0,60–0,70 m, din placa de mortar, Dg = 180 mm, Ig = 18 mm, gr = 3–5 mm, fragmentară, dreaptă, pastă roșie, urme de angobă albă exterioară, smalt exfoliat interior, decor sgraffito compus din cercuri concentrice de culoare brun închis și linii drepte alternând cu puncte; fig. 3/3; 5/6;

35. Buză, strachină ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 2, –0,40 m, Dg = 180 mm, Ig = 18 mm, gr = 3–5 mm, fragmentară, dreaptă, pastă roșie, urme de angobă albă exterioară, smalt portocaliu stins, strălucitor, interior și verde închis pe marginea exterioară a buzei, decor sgraffito compus din cercuri concentrice de culoare brun închis;

36. Buză, strachină ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 4, –0,13 m, Dg = 200 mm, gr = 4–6 mm, fragmentară, rotunjită, înălțată drept, ușor subțiată spre partea superioară, pastă roșie, urme de angobă albă exterioară, smalt alb gălbui strălucitor, interior și pe marginea exterioară a buzei, decor sgraffito compus din două registre de cercuri concentrice de culoare brun închis între care au fost trasate perechi de linii verticale și pete pictate verzi;

37. Buză, strachină ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 4, -0,13 m, Dg = 180 mm, gr = 3–5 mm, fragmentară, scundă, perete foarte arcuit, pastă gălbuie, angobă albă exterioară, smalt gălbui strălucitor, interior și exterior, decor sgraffito interior, compus din cercuri concentrice dispuse pe marginea buzei, atât în interior, cât și în exterior, și pete de vopsea brună în exterior;

38. Gură, vas închis, urcior, Enisala – Cetate, 1980, C.B. -0,20 m, Dg = 60 mm, gr = 3 mm, fragmentară, pastă roșie, angobă albă interioară, smalt cafeniu strălucitor exterior și pe marginea interioară a buzei, decor pictat compus din cercuri de humă albă colorate în galben portocaliu;

39. Gură, vas închis, urcior, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 2, -0,70 m, zona gropii 1, Dg = 60 mm, gr = 6 mm, fragmentară, pastă roșie, smalt verde strălucitor exterior și galben cafeniu strălucitor interior, fără decor;

40. Gură, vas închis, urcior, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 3, -0,40 m, zona gropii 1, gr = 6 mm, fragmentară, gură trilobată, pastă gălbuie, smalt verde gălbui strălucitor exterior și interior, decor în relief, compus din caneluri;

41. Perete, vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1980, C. E., -0,15 m, gr = 3–4 mm, fragmentară, pastă gălbuie, angobă albă exterioară, smalt gălbui-verzui strălucitor interior și exterior, decor sgraffito compus din cercuri concentrice, linii și vrejuri brun închis, dispuse atât în interior, cât și în relief, și dungi de vopsea verde;

42. Perete, vas deschis, cupă-bol ?, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 3, -0,30 m, sub podea, din pământul cenușiu, gr = 4–5 mm, fragmentară, pastă gălbuie, smalt galben cafeniu strălucitor interior, decor champ-levé compus din benzi dispuse oblic;

43. Perete, vas deschis, Enisala – Cetate, 1980, C. A., -0,15, gr = 4–6 mm, fragmentară, pastă gălbuie, angobă roșiatică exterioară, smalt galben strălucitor interior, decor sgraffito compus din cercuri concentrice și spirale;

44. Perete, vas deschis, Enisala – Cetate, 1980, C. B., -0,15, gr = 3 mm, fragmentară, pastă roșie, angobă albă exterioară, smalt galben mat interior, decor sgraffito compus din linii formând motivul brăduț și cercuri concentrice;

45. Perete, vas deschis, Enisala – Cetate, passim, gr = 4–5 mm, fragmentară, pastă roșie, urme de angobă albă exterioară, smalt galben strălucitor interior, decor sgraffito compus din cercuri concentrice și linii drepte;

46. Perete, vas deschis, Enisala – Cetate, S 11, 1983, c. 1, din mal, de sub locuință, gr = 4–7 mm, fragmentară, pastă roșie gălbuie, urme de angobă albă pe picior în exterior, smalt portocaliu stins, strălucitor interior, decor sgraffito compus din cercuri concentrice și linii în val dispuse pe verticală;

47. Perete, vas deschis, Enisala – Cetate, 1984, S 13, c. 2, -0,40 m, în dreptul vetrei 3, gr = 4–5 mm, fragmentară, pastă roșie, angobă albă interioară și exterioară, smalț galben strălucitor interior, exfoliat în cea mai mare parte, decor sgraffito compus din cercuri concentrice și linii drepte;

48. Fund, vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Palancă, 1980, S 1, c. 2, -0,65 m, I = 75 mm, Db = 85 mm, Ib = 15 mm, gr = 6 mm, fragmentară, pastă roșie, fină, smalț portocaliu strălucitor interior, decor sgraffito, în centrul vasului, compus din două registre de două cercuri concentrice; analogii: Enisala (Mănucu-Adameșteanu 1991, p. 366, pl. V/2); Kaliakra (Iosifova 1981, fig. I b); fig. 3/1; 6/1;

49. Fund, vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Palancă, 1986, S 3, Gr. 5, I = 26 mm, Db = 75 mm, Ib = 15 mm, gr = 6 mm, fragmentară, pastă roșie, fină, smalț portocaliu strălucitor interior, decor sgraffito, în centrul vasului, compus din linii în val; fig. 2/4; 5/2;

50. Fund, vas deschis, strachină ?, farfurie ?, Enisala – Palancă, S 3, 1986, c. 9, -0,55–0,75 m, I = 27 mm, Db = 75 mm, Ib = 20 mm, gr = 6 mm, fragmentară, pastă roșie, fină, smalț portocaliu strălucitor interior, exfoliat în mare parte, decor sgraffito, în centrul vasului, reprezentat de un motiv geometric, înconjurat de registre de cercuri concentrice, urme de tripod;; fig. 2/3; 5/1.

BIBLIOGRAFIE

Adahsina 1998,

S. B. Adahsina, *Izobrajenie životnivi i ptiť na srednevekovoi keramike Krăima*, în *The historical and cultural connections of the Black Sea region and the Mediterranean area of X–XVIII centuries on the basis of glazed pottery*, Simferopol, 1998, p. 5–7.

Aibabina 1998,

E. A. Aibabina, *Keramika iz razkopok zolotoordăinskogo poseleniia vliiz Feodosii*, în *The historical and cultural connections of the Black Sea region and the Mediterranean area of X–XVIII centuries on the basis of glazed pottery*, Simferopol, 1998, p. 7–12.

Avachian 1930,

Gr. Avachian, *Cetatea Albă*, în *Boabe de grâu*, I, 1930, 1, p. 25–29.

Avachian 1931,

Gr. Avachian, *Săpăturile de la Cetatea Albă*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 3, 1931, p. 47–104.

Bakirtzis, Papanikola-Bakirtzis 1981,

Ch. Bakirtzis, Demetria Papanikola-Bakirtzis, *De la céramique byzantine en glaçure à Thessalonique*, Byzantino-bulgarica, VII, 1981, p. 421–436.

Baranov 1998,

I. A. Baranov, *Polivnaia keramika XIV v. iz Sudakai*, în *The historical and cultural connections of the Black Sea region and the Mediterranean area of X–XVIII centuries on the basis of glazed pottery*, Simferopol, 1998, p. 21–24.

Baraschi 1977,

Silvia Baraschi, *Ceramica*, în P. Diaconu, Silvia Baraschi, *Păciul lui Soare, II, Așezarea medievală (secolele XIII–XV)*, București, 1977, p. 49–115.

Baraschi 1979,

Silvia Baraschi, *Sur la production céramique de tradition byzantine au Bas-Danube*, în *Etudes byzantines et postbyzantines*, I, 1979, p. 29–37.

Baraschi 1991,

Silvia Baraschi, *Despre civilizația urbană din Dobrogea în secolele XI–XIV*, în *SCIVA*, 42, 1991, 3–4, p. 133–152.

Baraschi, Cantacuzino 1980,

Silvia Baraschi, Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice din cetatea de la Enisala (1976)*, în *Peuce*, 8, 1980, p. 459–471.

Barnea 1959,

I. Barnea, *Descoperiri arheologice din epoca feudală la Mangalia*, în *MCA*, 6, 1959, p. 903–911.

Barnea 1965,

I. Barnea, *Über die mittelalterlichen Tierdarstellungen in der Dobrudscha (10. –14. Jahrhundert)*, în *RESSE*, 3, 1965, 3–4, p. 590–593.

Barnea 1971,

I. Barnea, *Cultura în secolele XIII–XIV*, în Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 379–405.

Bobceva 1973,

Ljubka Bobceva, *Kăsnorimska bania na nos Kaliakra*, în *Izvestija Tolbuhin*, 1, 1973, p. 143–166.

Bobceva 1979,

Ljubka Bobceva, *Sgraffito keramika ot Kaliakra*, în *Izvestija Varna*, 15 (30), 1979, p. 125–136 și pl. I–XIX.

Boiarov 1998,

S. G. Boiarov, *Dve gruppai pozdne-vizantiiskih polivniiaih ceaș vtoroi polovinai XIV – pervoi cetverti XV v.*, în *The historical and cultural connections of the Black Sea region and the Mediterranean area of X–XVIII centuries on the basis of glazed pottery*, Simferopol, 1998, p. 50–53.

Ciobanu 1971,

R. Șt. Ciobanu, *Cetatea Enisala*, în *BCMI*, 40, 1971, 1, p. 21–30.

Constantinescu 1959,

N. Constantinescu, *Contribuție la cunoașterea ceramicii bizantine de la Cetatea Albă (Belgorod Dnievstroski)*, în *SCIVA*, 10, 1959, 2, p. 441–451.

de Bock 1897,

W. de Bock, *Poteries vernissées du Caucase et de la Crimée*, în *Mémoires de la Société des Antiquaires de France*, Paris, 1897, p. 193–220.

Dimitrov et alii 1965,

D. Dimitrov, A. Kuzev, M. Mircev, Gorana Tonceva, *Arheologiceskij Musei Varna*, Sofia, 1965, 154 p., 108 fig.

Dragomir 1972–1973,

I. T. Dragomir, *Cetatea medievală de la Enisala. Unelte, arme și obiecte de podoabă*, în *Danubius*, 6–7, 1972–1973, p. 29–47.

Drajeva 1992,

Ț. Drajeva, *Masterskaia po proizvodstvu sgrafito keramika ot Sozopol*, în *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, III, Sozopol, 1985, Sofia, 1992, p. 293–301.

Džingov 1987,

G. Džingov, *Apports ethno-culturels de Kaliakra*, în *Dobrudža. Etudes ethno-culturelles*, Sofia, 1987, p. 159–181.

Ebersolt 1910,

J. Ebersolt, *Catalogue des poteries byzantines et anatoliennes du Musée de Constantinople*, Constantinople, 1910.

François 1995,

Véronique François, *La céramique byzantine à Thasos*, Paris, 1995.

François 1998,

Véronique François, *Elaborate Incised Ware: Mise au point sur une production byzantine tardive*, în *The historical and cultural connections of the Black Sea region and the Mediterranean area of X–XVIII centuries on the basis of glazed pottery*, Simferopol, 1998, p. 195.

- Iosipescu R., Iosipescu S. 2004,
 Raluca Iosipescu, S. Iosipescu, *Ștefan cel Mare și Dobrogea de nord în vremea marelui război cu Imperiul Otoman*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Putna, 2004, p. 307–323.
- Iosifova 1998,
 Maria Iosifova, *Principes de la décoration de la céramique sgraffito de Kaliakra – Bulgarie*, în *The historical and cultural connections of the Black Sea region and the Mediterranean area of X–XVIII centuries on the basis of glazed pottery*, Simferopol, 1998, p. 112–114.
- Jakobson 1950,
 A.L. Jakobson, *Srednevekovnii Khersones*, în *MIA*, 17, 1950, p. 171–222 și pl. I–XL.
- Jakobson 1979,
 A.L. Jakobson, *Keramika i keramiceskoe proizvodstvo srednevekovoi Tavriki*, Leningrad, 1979, p. 171–222 și pl. I–XL.
- Iosifova 1981,
 Maria Iosifova, *Céramique à décor sgraffito de Kaliakra (XIIIe – la moitié du XV s.)*, în *Byzantino-bulgarica*, VII, 1981, p. 437–444.
- Iosifova 1982,
 Maria Iosifova, *Céramique médiévale de Kaliakra*, în *ArhSofia*, 24, 1982, p. 58–72.
- Iosifova 1997,
 Maria Iosifova, *The nucleus of the residential quarter around church no. 3 in Kaliakra in the fourteenth century town-planning, architecture, living standards*, în *Archaeology in Bulgaria*, 1, 1997, 1, p. 143–155.
- Iosifova 1998,
 Maria Iosifova, *Principes de la décoration de la céramique sgraffito de Kaliakra – Bulgarie*, în *The historical and cultural connections of the Black Sea region and the Mediterranean area of X–XVIII centuries on the basis of glazed pottery*, Simferopol, 1998, p. 112–114.
- Kravcenko 1986,
 A.A. Kravcenko, *Srednovekovnia Belgorod na Dnestre (konec XIII–XIV v.)*, Kiev, 1986.
- Kuleff, Djingova 2001,
 I. Kuleff, Rumyana Djingova, *Archaeometric Investigation of Sgraffito Ceramics from Medieval Bulgaria*, în *Archaeologia Bulgarica*, 5, 2001, 3, p. 71–82.
- Kuzev 1960,
 Al. Kuzev, *Rabotilnița za trapezna keramika vǎv Varna*, în *Izvestija Varna*, 11, 1960, p. 111–118.

Kuzev 1974,

Al. Kuzev, *Srednovekovna sgraffito keramika s monogrami ot Varna*, în *Izvestija Varna*, 10 (25), 1974, p. 155–170.

Kuzev 1975,

Al. Kuzev, *Arheologiceskij dannj za proizvodstvo na sgraffito i dekorativna keramika vav Varna prez XIII–XIV v.*, în *Izvestija Varna*, 11 (26), 1975, p. 155–159, pl. I–IV.

Kuzev 1980,

Al. Kuzev, *Sgraffito keramikata vav Varnenskija Musei*, în *Musei i pametniki na kulturata*, 20, 1980, 2, p. 19–24.

Lambrino 1939,

S. Lambrino, *Săpături arheologice în ținutul Dunării de Jos*, în *Revista Istorică Română*, 9, 1939, p. 498–500.

Lăzurcă, Mănucu-Adameșteanu 1980,

Elena Lăzurcă, Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Noi descoperiri arheologice la Enisala, jud. Tulcea*, în *MCA*, a XIV-a Sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 1980, p. 146–156.

Mănucu-Adameșteanu 1991,

Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Ceramica din secolul XIV descoperită în așezarea medievală de la Enisala (Județul Tulcea)*, în *Peuce*, 10, 1991, p. 393–397.

Miiatev 1928–1929,

K. Miiatev, *Keramicija fragmenti ot Mesembria*, în *Izvestija Varna*, 5, 1928–1929, p. 317–357

Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962,

M. Mircev, Gorana Tonceva, D. Dimitrov, *Bizone–Karvuna*, în *Izvestija Varna*, 13, 1962, p. 21–110.

Nicolescu 1965,

Corina Nicolescu, *La céramique à vernis plombé des X–XV siècles dans les Pays Roumains*, Faenza, 51, 1965, 5–6, p. 99–115, pl. LX–LXIX.

Nicolescu 1968,

Corina Nicolescu, *La céramique émaillée de Moldavie et de Proche Orient*, în *Studia et Acta Orientalia*, 7, 1968, p. 187–197, fig. 1–9.

Nicolescu 1971,

Corina Nicolescu, *Moștenirea artei bizantine în România*, București, 1971.

Nicolescu, Petrescu 1974,

Corina Nicolescu, P. Petrescu, *Ceramica românească tradițională*, București, 1974.

-
- Nicorescu 1930,
P. Nicorescu, *Lucrări de restaurare la Cetatea Albă*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1930.
- Preda 1954,
C. Preda, *Urme de viață la Histria din secolele XII–XIII*, în *SCIVA*, 5, 1954, 3–4, p. 531–538.
- Slătineanu 1937,
B. Slătineanu, *Contribuțiuni la ceramica bizantină de la Turnu Severin, Cetatea Albă și Ienisala*, în *Revista Fundațiilor*, 11, 1937, p. 12–14.
- Slătineanu 1938,
B. Slătineanu, *Ceramica românească*, București, 1938.
- Slătineanu 1958,
B. Slătineanu, *Ceramica feudală românească*, București, 1958.
- Slătineanu 1972,
B. Slătineanu, *Ceramica feudală românească*, în *Studii de artă populară*, București, 1972.
- Spinei 1993,
V. Spinei, *Restructurări etnice la nordul gurilor Dunării în secolele XIII–XIV*, în *Carpica*, 24, 1993, p. 37–65.
- Spinei 1994,
V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chișinău, 1994.
- Sotiriou G., Sotiriou M. 1952,
G. Sotiriou, Maria Sotiriou, *Basilike tou Agiou Dimitriou Thessalonikes*, Atena, 1952, p. 237–243, pl. 95–100.
- Stevenson 1947,
R.B.K. Stevenson, *The Pottery*, în *The Great Palace of the Byzantine Emperors, First Report*, 1935–1938, Oxford, 1947, p. 29–63.
- Talbot-Rice 1930,
D. Talbot-Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930.
- Talbot-Rice 1958,
D. Talbot-Rice, *The Byzantine Pottery*, în *The Great Palace of the Byzantine Emperors, Second Report*, Edimbourg, 1947, p. 110–120.
- Verussi-Iosipescu 2003,
Raluca Verussi-Iosipescu, *A fost Enisala un castel bizantin?*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de I. Căndea, P. Cernovodeanu și Gh. Lazăr, Brăila, 2003, p. 57–63.

Vogt 1993,

Christine Vogt, *Technologie des céramiques byzantines à glaçure d'époque Comnène*, in *Cahiers archéologiques*, 41, 1993, p. 99–110.

von Stern 1906,

E. von Stern, *Theodosia und seine Keramik*, Das Museum, Lief III, Odessa, 1906.

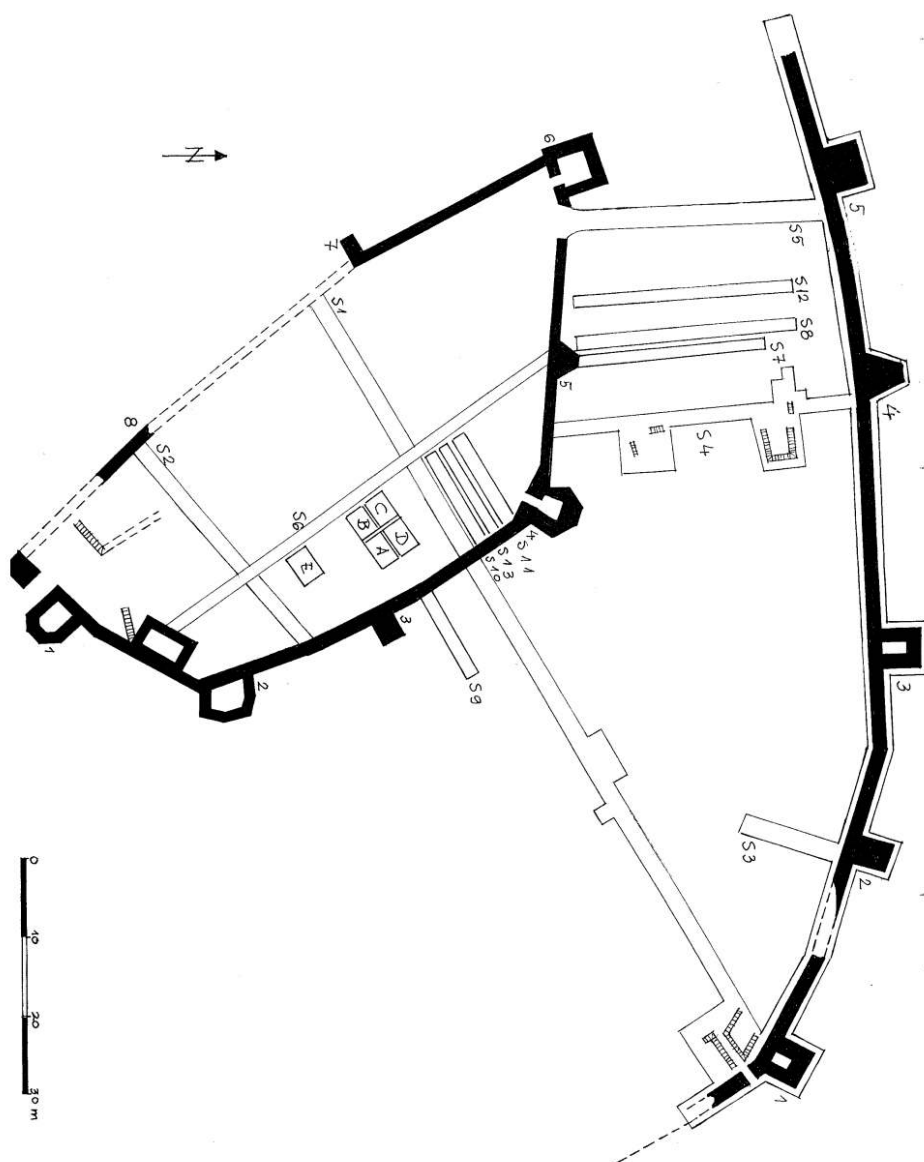
Xyngopoulos 1933,

A. Xyngopoulos, *Byzantine Pottery from Olynthus*, in David M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, 5, 1933, Baltimore – London – Oxford, 1933, p. 285–292.

DES CONSIDÉRATIONS SUR LA CÉRAMIQUE MÉDIÉVALE PONTIQUE. LES DÉCOUVERTES D'ENISALA

Résumé

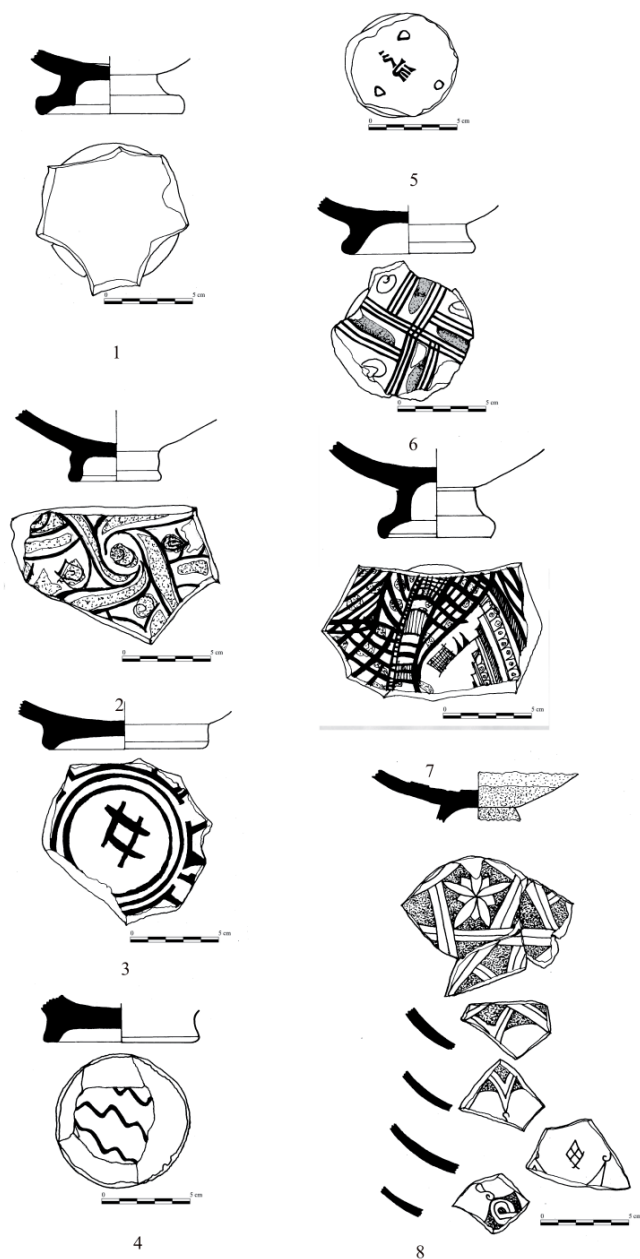
L'étude sur les vases à glaçure découvertes dans la forteresse d'Enisala (dép. de Tulcea) réussit à compléter un groupe constitué par des pièces fréquemment attestées dans les fouilles des villes fortifiées telles que Kaliakra, Varna, Sozopol, Belgorod, Sudak, Feodosia, Alusta, Azov. La série de vases (bols, écuelles, assiettes) aux décors incisés (sgraffito) et champ-levés, appartenant au groupe, nommé par D. Talbot-Rice, *Elaborate Incised Ware*, peut être attribuée à la période paléologue (plutôt au XIVème siècle). La présence de cette céramique sur les côtes occidentales et septentrionales de la mer Noire conduit à broser un tableau des relations établies entre Constantinople et cette région peu avant la chute de l'Empire.

Fig. 1. Enisala.

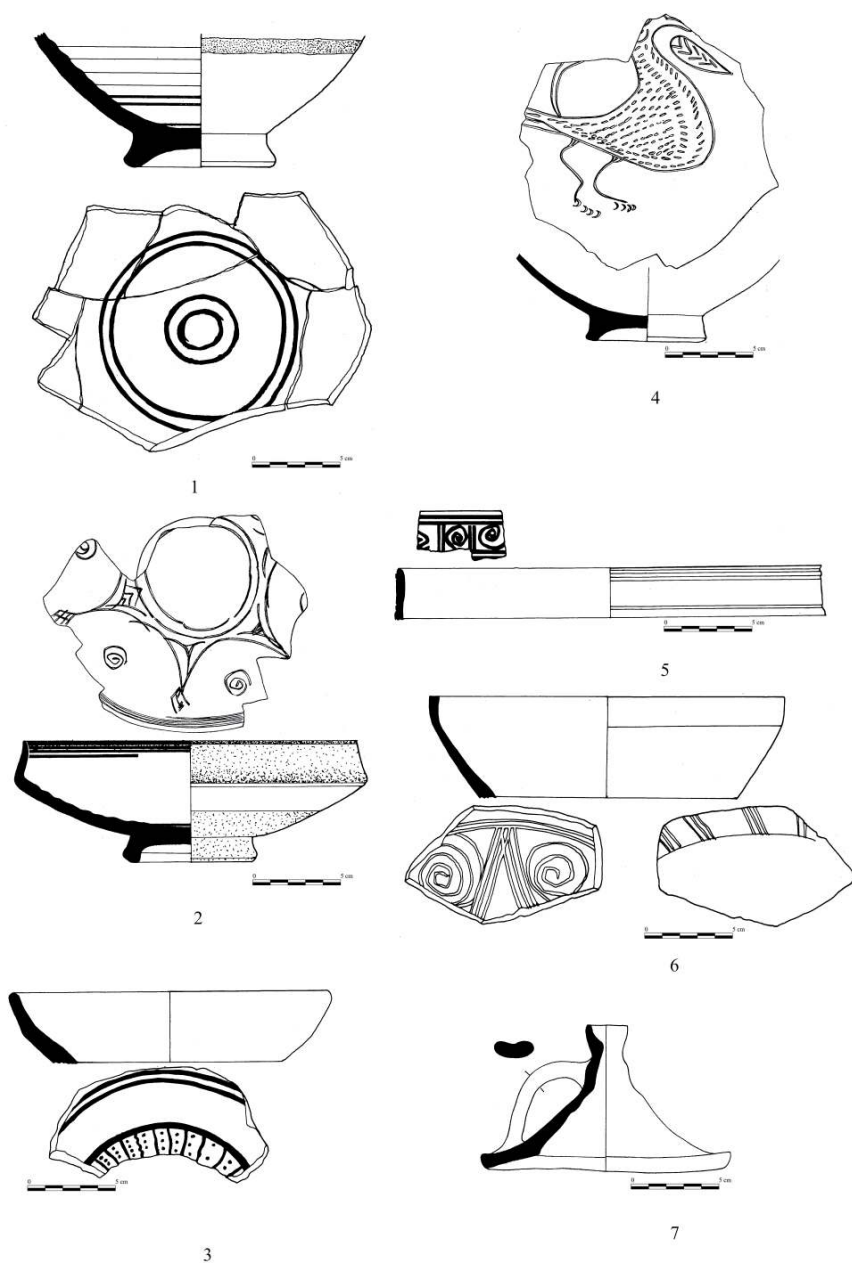
Planul cetății (după Baraschi, Cantacuzino 1980, fog. 1), completat cu săpăturile arheologice din anii 1978-1984.

Le plan de la forteresse (d'après Baraschi, Cantacuzino 1980, fig. 1); les fouilles archéologiques de la période 1978-1984.

Fig. 2. Enisala.

Ceramică smălțuită decorată în tehnicile sgraffito și champ-levé.
Céramique à glacure au décor sgraffito et champ-levé.

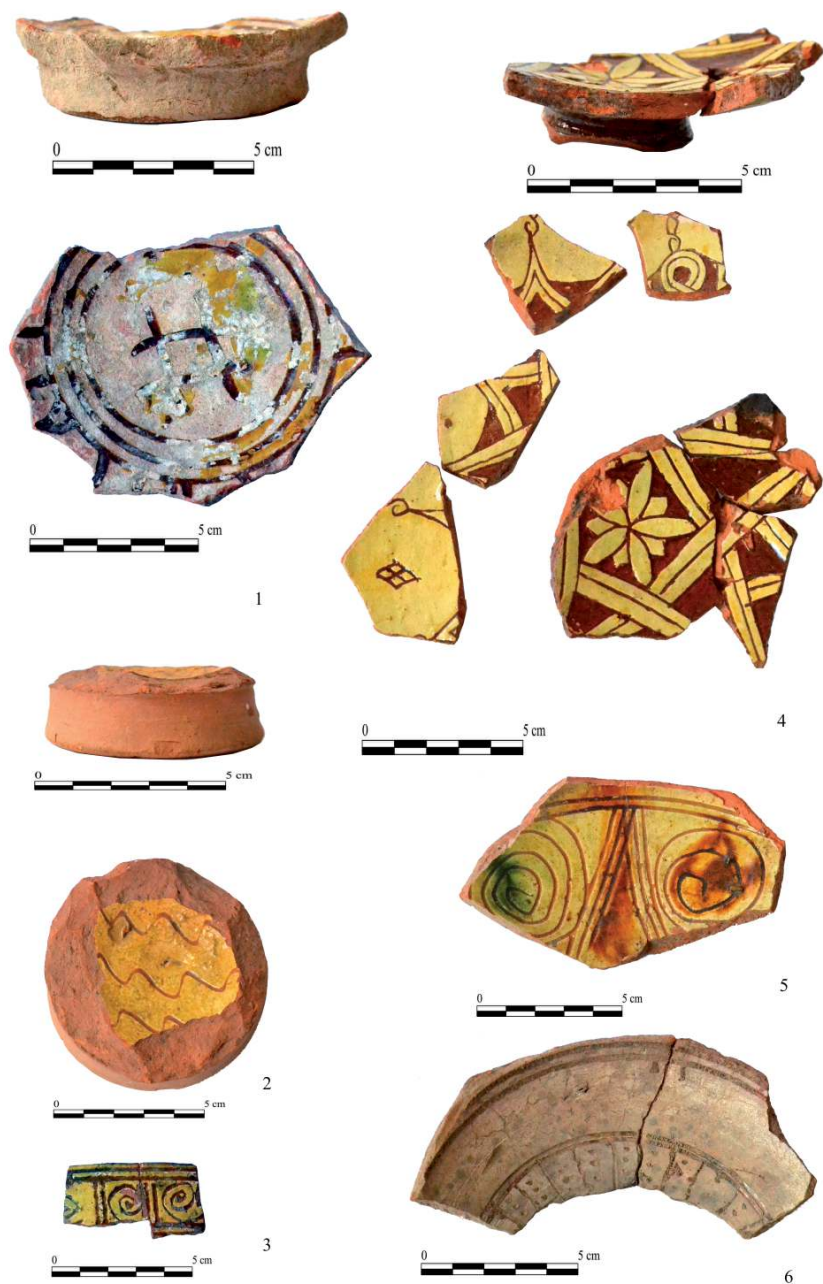
Fig. 3. Enisala.

Ceramică smălțuită decorată în tehnica sgraffito și prin pictare.
Céramique    glacure au décor sgraffito et peint.

Fig. 4. Enisala.

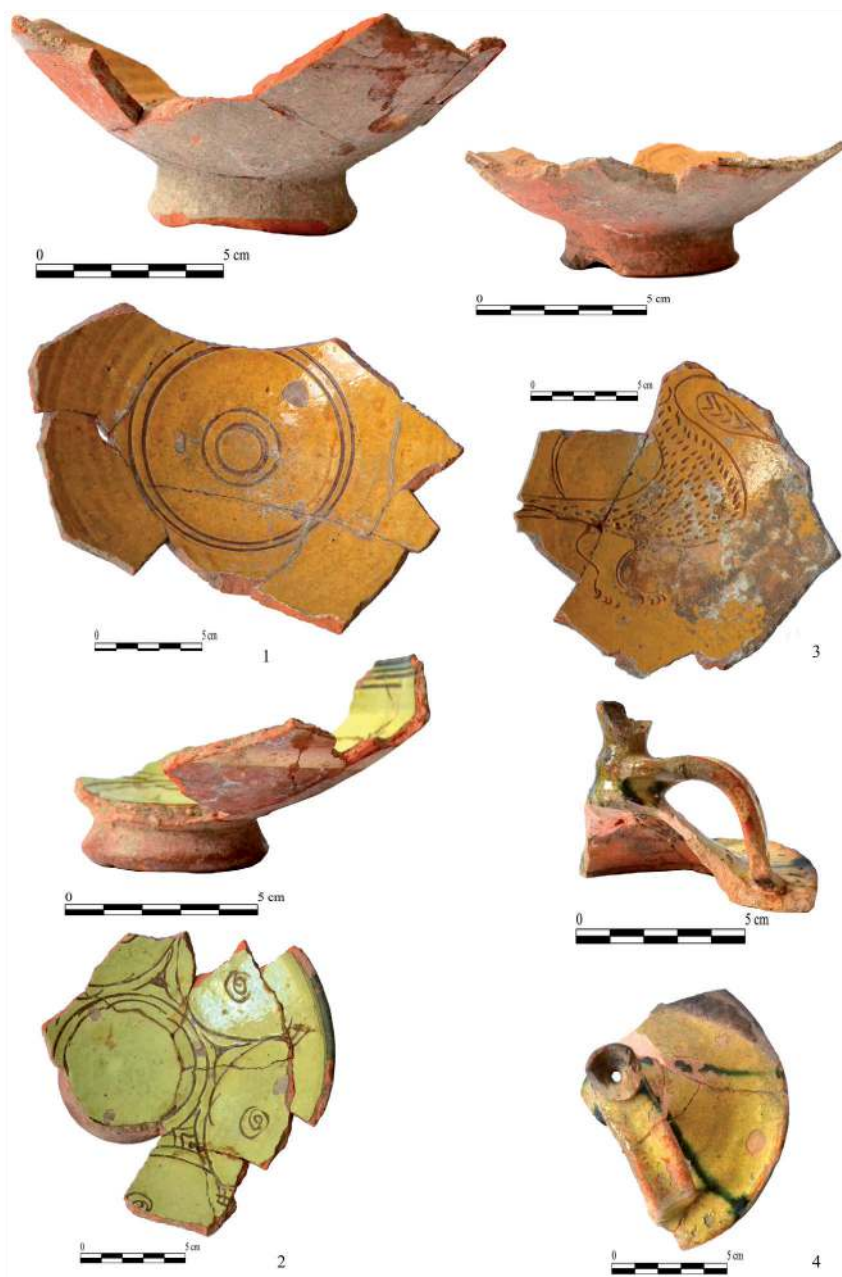
Ceramică smălțuită decorată prin pictare și în tehnicile sgraffito și champ-levé.
Céramique à glacure au décor peint, sgraffito et champ-levé.

Fig. 5. Enisala.

Ceramică smălțuită decorată în tehnicile sgraffito și champ-levé.
Céramique à glacure au décor sgraffito et champ-levé.

Fig. 6. Enisala.

Ceramică smălțuită decorată în tehnica sgraffito și prin pictare.
Céramique    glacure au décor sgraffito et peint.

ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE IN THE BANAT DURING THE 14TH-15TH CENTURIES. THE REFLECTION OF A BORDER AREA IDENTITY

Dumitru Țeicu*

Keywords: the Banat, identity, ecclesiastical architecture, the 14th-16th centuries

Cuvinte cheie: Banat, identitate, arhitectură ecleziastică, secolele XIV-XVI.

The evolution of medieval ecclesiastical architecture in the Banat has always remained outside the interest of historical writing, regardless of the angle from which the theme of medieval ecclesiastical architecture has been approached in a multicultural and multi-denominational historiography. Synthetic monographs on the medieval art of Transylvania and the Arpadian Kingdom, older or more recent, have devoted few pages to the subject of Banatian medieval art¹. The explanation is very simple: the extremely small number of historical monuments. In an approach to this ecclesiastical geography, I made reference to a statistics of the medieval churches and monasteries in the province that have disappeared. Around 226 parish churches were under the jurisdiction of the Catholic Diocese of Cenad during the 14th century. A total of 39 monasteries were organized under the obedience of Rome, in the area between the Danube and the Mureș, from the 11th century and until the conquest of the province by the Turks in the middle of the 16th century. During the same chronological period, the Eastern Orthodox Church had a total of 31 monasteries². Regardless of their denomination, none of the medieval churches raised in the Banat up until 1550 survived the wars and invasions that afflicted the Banatian area from the 13th century until the Turkish-Austrian conflicts in the 18th century. Only five Orthodox monasteries withstood the calamities and

---

* The Museum of Mountainous Banat Reșița, Bd. Republicii, nr. 10, e-mail: teicudumitru54@gmail.com.

¹ Virgil Vătășianu, *Arta feudală în Țările Române* (Bucharest, 1959); Tibor Gerevich, *Magyarország románkori emlékei* (Budapest, 1938).

² Dumitru Țeicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujană, 2007), 41-44.

the wars. The archeological record compiled over the past few years for 18 churches identified in the space of the province and the architectural record of the few churches preserved to this day have included the issue of the Banat among the themes recently approached in art historiography³.

The research sources

Archeological documentation has gathered information on a total of 31 monuments. Of these, 20 are circumscribed to the period of the 14th-16th centuries, providing substance to the discussion we propose on the ecclesiastical architecture of the Banat during this period. The researches conducted at Ilidia brought information both on the formation of a center of power pertaining to the Arpadian royalty in the mid-12th century and on ecclesiastical architecture, with churches belonging to the late Romanesque⁴. The monuments from Căvăran (present-day Constantin Daicoviciu) and Caransebeș, as well as those from Turnu-Severin, are related to the particularly intense activity of the Franciscan Order in the Banat during the second half of the 14th century. The modest cult monuments from Reșița, Cârnecea, Berzovia and Mehadia, known thanks to recent archeological research, reflect the absorption of ecclesiastical stone-based architecture in the rural world in the 14th century. It is solely to medieval archeology that we owe the information gathered on the dissemination of the churches built on a triconch layout, of Serbian tradition and influence in the Banat, starting from the late 14th century and lasting throughout the following centuries. The religious architecture of medieval boroughs and towns in the Banat, covered by the new urban structures imposed in the province during the 18th century, has remained quasi-unknown. The churches from Căvăran and Caransebeș (the latter being a medieval Romanian town in the Mountain Banat), discovered by chance and through archeological investigations, are exceptions in this regard. The chronology of the monuments was based on the archeological inventory found in the necropolis around and, rarely, inside

³ Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad* (Arad, 2000), 36-43; Cristian Moisesescu, *Arhitectura românească veche* (Bucharest, 2001), 52-55; Zsuzsa Mór Heitel, "Egyházi építészet a Maros-völgy alsó szakaszán," in Tibor Kolar, ed., *A Középkori Dél-Alföld és Szer* (Szeged, 2000), 593-635; Nebojša Stanojev, *Arača trkve, nekropola, manastir* (Novi Sad, 2004), 5-35.

⁴ Ștefan Matei, "Câteva considerații privind arhitectura romanică în Banat," *Banatica* 2 (1973): 311-319.

the churches. Archeological documents are fundamental for the historical reconstruction of the evolution of ecclesiastical architecture in the Banat.

Through their specific elements of stone and painting decoration, the monuments offer the support on which the discourse of art history is built. The case of the Banatian province is, however, special in this regard, because a small number of monuments provide substance to a historiographical approach elaborated on the basis of the aforementioned elements of art. The approaches towards a history of medieval art have started from analyses of the monuments in Mesici, Voilovița, Bezdin, Baziaș and Șemlacu Mic⁵. They underwent transformations under the impact of Baroque architecture during the 18th century. A dilation of spaces occurred then, both horizontally, through additions, and especially as regards the vertical volumetry, by adding stately towers on the western side of the churches, highly visible in all the churches preserved. The few medieval monuments that have been preserved were clothed in this new Baroque coat and they merged into the Baroque landscape of ecclesiastical architecture that dominated the Banat from the end of the 18th century on. Medieval painting, which offers for the adjoining spaces - Hațeg, for instance - so much information on the cultural relations with the Orthodox world south of the Carpathians, but also from Central and Southeastern Europe, had disappeared entirely by the early 18th century in the medieval churches from the Banat. The late 18th-century writings of Nicolae Stoica of Hațeg and Igumen Vincent Liustina have pages devoted to the memory of the murals that adorned the churches from the monasteries of Mraconia and Zlatița. The neighboring space of Hațeg, with its impressive heritage of churches preserved from the 13th-15th centuries, which belonged either to the local Romanian elites or to some communities, reveals a variety of information about the monuments, the cultural ambience provided by the church paintings, the Slavonic inscriptions, and the votive paintings of the founders⁶. The impulses coming from the cultural ambience of Wallachia,

⁵ Miodrag Jovanović, *Srpski manastiri u Banatu* (Novi Sad, 2000), 27-38; Leposava Šelmić, Branislav Žicović, *Mesić. Les dessines des fresques* (Novi Sad, 1990); Miloje Milošević, Jovan Nenadović, "Arhitektonski objekti Manastira Mesiča," *Rad Vojvodanski Muzeja* 3 (1954): 344; Voislav Matić, "Manastir Voilovica," *Zbornik za Likovne Umetnost* 9 (1973): 170-171; Jovan Zdravković, "Manastir Mesić," *Starinar* V-VI (1954-1955) [1956]: 331-334; Oliver Velescu, Adrian Corvătescu, "Un monument din vestul țării - mănăstirea Bezdin," *Buletinul Monumentelor Istorice* XLI, no. 1 (1972): 55-58.

⁶ Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania* (Cluj-Napoca, 1981), 15-16; Liana Tugearu, "Biserica Sfântului Nicolae din Ribîța," in *Pagini de veche artă românească*, vol.

from the Balkan-Byzantine art or the Serbian cultural centers that were captured by the monuments of Hațeg could not avoid the geographical and cultural corridor of the Banat, linked through the Danube Valley to the Serbian or the more remote cultural centers from Southeastern Europe. Known largely through the pieces discovered by medieval archeology around monuments or necropolises, the minor medieval art created in the Banat during the 12th-15th centuries reveals these connections with the artistic centers in Serbia and the Byzantine-Balkan world.

Written sources. The chancery documents from the 14th-16th centuries offer the support for the ecclesiastical geography reconstructions approached so far in the historiography of the Banatian province. Late Ottoman sources from the second half of the 16th century are indispensable in this regard⁷. The papal documents from the years 1332-1337 represent the essential source for understanding the parish structure of the Diocese of Cenad in the 14th century⁸. At the beginning of the 14th century, there was a high concentration of monuments in a confined space, between the Bega and the Bârzava, where the documents invoked above mentioned 84 churches in the structure of the Archdeaconry of Timiș⁹. Rarely did documents drafted later bring further information about the building material of the churches, their roofing or the elements of high visibility that the church towers represented. Stone churches were mentioned in the 14th century, on the estates owned by Theodor of Voiteg, in 1322, and at *Wyodvar*, *Gerwr* and *Gungudyhaza*, and later, in 1329, in the village of *Achad*¹⁰. A special monument was the knezial church on the Valea estate, on the lower course of the Caraș, *ecclesia partim in lignis et partim in lapidibus constructa*¹¹. A document from 1424 provides information about the churches in Cebza, Jebel, Voiteg and Teremia. The churches from Jebel and Teremia were built of stone and had no tower. At the time of the mention in

---

V (Bucharest, 1985), 129 and passim; Anca Bratu, "Biserica reformată Sfânta Fecioară din comuna Sântămărie Orlea," in *Pagini de veche artă românească*, vol. V (Bucharest, 1985), 283 and passim.

⁷ Pál Engel, *A Temesvári és Moldvai Szandzsák Törökkori települései (1554-1579)* (Szeged, 1996); Olga Ziroević, *Crkve i manastiri na području Petčke patrijaršije do 1683 godine* (Beograd, 1984).

⁸ Tivadar Ortway, *Magyarország egyházi földrésze a XIV század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*, vol. I (Budapest, 1892), 380 and passim.

⁹ Țicu, *Geografia*, 17-18.

¹⁰ *Ibid.*, s.v.

¹¹ Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882-1883), 147.

documents, the roof of the monument from Teremia had been destroyed. The churches from Voiteg and Cebza, built of stone, had no towers¹².

A document dated 10 November 1432 provides a picture of the state of the parish church from Opațița, on the Bârzava Valley, an area subject to Ottoman attacks¹³. The monument with two towers was protected by a wooden wall fortification (*ecclesia superiore partis in angulis duos sacristias, super quibus olim ad tuendam ecclesiam contra incursione Turcorum muri de lignaminibus aedificare sunt*). The church of the nobles Himfy from Remetea, on the Bârzava Valley, raised in the middle of the 14th century, was in ruins in 1435 and needed repair. Mention was made of a church in a state of ruin on the estate *Vidaeghaz*, of the nobles of Macedonia (*ecclesia lapidea anichilata ex vetustate*). The toponymy of the medieval churches from Cenad is found in a document dated 7 February 1433¹⁴.

Historiographical routes

The desolate landscape of medieval ecclesiastical architecture in the Banat and the lack of archeological research that might have recovered monument structures found underground were the reasons why the province was absent, for a long time, from the historiographical discourse of medieval art in this area of the Western Lower Danube. The medieval art of the Banat, a multiconfessional space, has recently been approached from a denominational and national perspective¹⁵. Despite the situation mentioned above, there has never existed, at the level of the province or the historical research centers outside it, a punctual, consistent and long-lasting concern for reconstructing the history of medieval ecclesiastical architecture. Cenad, with the Byzantine monuments raised in around the year 1000, but also those from the following centuries, is known only from the notes and drawings made in 1868¹⁶. The archeological research attempts from the years 1971-1975 were modest¹⁷. Recently published by Suzana M. Heitel, a map of the fortress of Cenad from

¹² Adrian Magina, "Parohiile catolice din Banat în epoca lui Sigismund de Luxemburg," *Analele Banatului*, Arheologie-Istorie. Serie-Nouă XX (2012): 177.

¹³ Pál Lukacsics, *XV. századi pápák oklevelei*, vol. II (Budapest, 1938), 67.

¹⁴ *Ibid.*, 70.

¹⁵ Jovanović, *Srpski manastiri*; Moisescu, *Arhitectura*, 25; 186-189.

¹⁶ Dávid Katalin, *Az Árpád-Kori Csanád vármegye művészeti topografiája* (Budapest, 1974), 14-38.

¹⁷ Petru Iambor, Ștefan Matei, Adrian Bejan, "Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad (1974-1975)," *Ziridava* XIV (1982): 89-108.

around 1760 brings paramount information regarding the topography and layout of the medieval churches¹⁸. The theme of medieval ecclesiastical architecture was not a priority of historiography during the interwar period. The church from Căvăran was incidentally identified and excavated by Ioachim Miloia in 1930-1931¹⁹. The highly insightful approach on the history of the Cenad Diocese initiated by Koloman Juhász in the same period, at the end of the 1920s, produced pages devoted to the ecclesiastical monuments, supported by layouts and drawings of ornamental elements and the planimetry of churches²⁰. It is therefore not surprising that Virgil Vătășianu's vast synthesis recorded only the church from Căvăran in the area of the Banatian province. The role played by the Banat as a cultural corridor to the Western Lower Danube, between two large spheres of European civilization - Byzantine-Balkan and Catholic, in Central Europe - is illustrated in exemplary manner in Răzvan Theodorescu's historiographical discourse²¹. The absence of archeological research on ecclesiastical monuments was difficult to compensate for from other sources. In the historian's perspective, the triconch church from Vodița, from the Danube corridor, was important for the dissemination of this type of church in the Romanian monastic environment north of the river²². Among the more substantial concerns on the topic of ecclesiastical architecture were the notices made at the beginning of the 1970s, when excavations began on the churches from Ilidia, Arad, Vărădia de Mureș, Bulci, Frumușeni, Șemlacu Mic, and Chelmac²³. The medieval architecture of the Banat was a consistent preoccupation for Ștefan Matei and Petru Iambor during the above-mentioned period. The trend has remained somewhat constant, without becoming a research

¹⁸ Suzana More Heitel, "Despre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad)," *Studii și Materiale de Istorie Medie* 23 (2005): 9-22.

¹⁹ Ioachim Miloia, "Biserica medievală de la Căvăran," *Analele Banatului* 4 (1930): 31-48.

²⁰ Juhász, Koloman, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter* (Münster, 1927), Fig. 5, 6; 18-21.

²¹ Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secole X-XIV)* (Bucharest, 1974), 340-342.

²² *Ibid.*, 296-299.

²³ Matei, "Câteva considerații," 314-318; Gheorghe Cantacuzino, "Date arheologice privind trecutul unei mănăstiri bănățene: Mănăstirea Săraca din Șemlacu Mic," *Mitropolia Banatului* 24, no. 4-6 (1974): 299-300; Suzana More Heitel, *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului* (Timișoara, 2010), 15; Dumitru Țeicu, Florin Mărginean, "Despre localizarea abației Eperjes la Chelmac," in Dumitru Țeicu, Ionel Cândea, eds., *Românii în Europa Medievală (Între Orientul Bizantin și Occidentul Latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei* (Brăila: Istros, 2008), 243-250.

direction financed and promoted by a particular institution, representing rather the concern of several researchers interested in the topic. Noteworthy, in this respect, is the interest manifested by Luminița Munteanu,²⁴ who investigated the spaces of the Banatian monasteries from Bodrog, starting from the north of the province and reaching Vărădia and Cusici on the Caraș and Nera Valleys. Our concerns of over a decade, throughout the years 1983-2000, were focused on investigations of ecclesiastical architecture, a period during which research and publication efforts focused on the churches from Reșița, Berzovia, Mehadia, Obreja, Cârnecea, Baziaș, Zlatița and Cusici²⁵. Approached from the perspective of the ecclesiastical geography of the province, the problem of the medieval monasteries and churches has revealed, on the one hand, priority areas regarding architectural monuments which should be included in a research program and, on the other hand, hardly surmountable difficulties in identifying monuments attested in the written sources.

Medieval archeology and the chronology of monuments

The relationship between archeological documents and ecclesiastical monuments always remains open in the historiographic debate on the chronology of monuments. Recourse to other sources will shed more light on the issue in each individual case. The chronology of the medieval churches that have disappeared or have been preserved, or which have benefited from archeological investigations, is usually constructed on basis of the funerary inventory of the graves found in or around churches. The ornaments and coins deposited as funeral oblations or found in the cultural layer provide the basis for the chronological placement of the monuments. The limits of historiographical constructions around ecclesiastical architecture monuments, which are based on archeological documents, always permeate historical writing. It would probably suffice to cite a few extreme cases from the proximity of the Banat, the medieval ecclesiastical monuments from Hațeg, for instance, before focusing our discussion on the ones from the Banatian territory. The

²⁴ Luminița Munteanu, "Date arheologice preliminare privind mănăstirea Partoș," *Mitropolia Banatului* 38, no. 10-12 (1978): 718-726; Luminița Munteanu, "Un vechi monument rupestru din Banat," *Mitropolia Banatului* 48, no. 2 (1988): 77-81; Luminița Munteanu, "Cronica cercetărilor arheologice 1990-1993. Mănăstirea Cusici," *Cercetări Arheologice* X (1997): 431-432.

²⁵ Dumitru Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu* (Timișoara, 1998), 174-198; Dumitru Țeicu, "The Nera Valley Medieval Ecclesiastic Geography," *Istros* XVIII (2012) 286-296.

case of the church from Ribița, in Zarand, or the one from Densuș, where the funerary inventory offers late dating references, while the architecture, the monument inscription or painting provide arguments for a much earlier dating, is an illustration of the limits that archeological documents suffer from in terms of the information they convey²⁶. Certainly, however, the church from Streisângiorgiu, whose dating goes further back to the 12th century, thanks to the funerary inventory of the graves compiled by Radu Popa, represents a plea in favor of the medieval archeology of monuments²⁷.

The Banatian case of ecclesiastical architecture from the 14th-16th centuries illustrates the full dependence of attempts to reconstruct the chronology of medieval ecclesiastical architecture upon medieval archeology. The chronology of ecclesiastical monuments from the Banat has been constructed almost exclusively on the basis of the archeological records. The court church of the knezes from Țerova has been dated to around 1350 or shortly thereafter based on the funerary inventory²⁸. Recourse to archeological documents and chancery information on the Franciscans from the Banat has provided us with the support for determining the moment when the monastery of Caransebeș was constructed, around the year 1350. The churches from Mehadia and Cârnecea have been placed chronologically solely on the basis of archeological records. Determining the time of their construction in around the middle of the 14th century has been made in the context of written information about the Himfy family and the noble court from Remete, given that the archeological documentation could not provide significant benchmarks, and the church was only attested in a document from 1414²⁹. The two monuments from Ilidia are subject to discussion. The church inside the earthen fortification with a rectangular altar has been placed in the 13th and 14th centuries, the suggestion being that the construction moment pertained to the second half of the 13th century. It has been identified with the parish church of Ilidia, attested in 1333-1334. The rotunda church from Ilidia, identified within a feudal court, has been dated, based on the layout analogies, to around the year 1200. The

²⁶ Adrian Andrei Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700* (Satu Mare, 1997), 146; Adrian Andrei Rusu, Vasile Mizgan, "Biserica Sf. Nicolae și curtea nobiliară a Arceștilor de la Densuș," *Arheologia Medievală* VII (2008): 163-164.

²⁷ Radu Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului* (Bucharest: Editura Științifică și Enciclopedică, 1988), 225-226; 238-239.

²⁸ Țeicu, *Banatul*, 179.

²⁹ *Ibid.*, 178.

funerary inventory of the graves around the rotunda outlines the chronology of the mid-century necropolis from the mid-14th century to the mid-16th century³⁰. The beginnings of the feudal court from Ilidia-Oblița, with a housing tower, can be attributed to the period around the year 1200. The chronological rapport between the beginnings of the feudal court and the church construction has not received a satisfactory assessment based on the archeological record.

The ecclesiastical architecture of the 14th century

The location and dissemination of ecclesiastical architecture in the 14th century, in the Banat, an area characterized by a scarcity of monuments, is unquestionably suggested by the parish network dynamics recorded in the written documents. An evaluation made some time ago shows that in the 13th century, a mere 11 churches were included in the Diocese of Cenad, while in the 14th century, there were no less than 226 parish churches³¹. Certainly, some of them were founded in the second half of the 13th century, because the documents made reference to the Archdeaconry of Caraș in 1285, and those of Cenad, Timiș, Torontal and Sebeș in 1288. The lists of papal collectors from the years 1333-1337 represent an important source for the timeline of ecclesiastical architecture, marking equally, through the placement of the churches in the Banat area, the flourishing centers of influence for stone architecture in the 14th century. The lowland area of the province, between the rivers Bârzava and Timiș, where the Archdeaconry of Timiș functioned with 84 churches in the 14th century, marks, along the borderlines of the archdeaconry, an area of high concentration of ecclesiastical architecture monuments in the 14th century. Medieval archeology provides the documentation for an extremely limited number of monuments in the Banatian space, situated in the peripheral areas of the province. The lowland area in the central and northern Banat, where around 200 churches, with monuments that have disappeared entirely, could be found in the 14th century, has remained an open field for archeological research.

The layout of the churches continues to be, both in art history and in medieval archeology, the customary operating criterion in elaborate historiographical constructions³². Nuances and constraints in the use of planimetry elements, the semicircular apse or the square choir, for instance, have imposed precautions as regards the placement of some monuments in the

³⁰ Matei, "Câteva considerații," 317.

³¹ Țeicu, *Geografia*, 42.

³² Vătășianu, *Arta feudală*, 72-73; Rusu, Hurezan, *Biserici medievale*, 43.

late Romanesque or the Gothic periods and the use of elements that are truly characteristic of the Romanesque and Gothic in the chronological placement of the monuments under discussion³³.

Churches with a rectangular altar are found in the rural settlements from Ilidia, Cârnecea, Mehadia, Berzovia and the feudal court from Reșița. The layout of the monuments is simple, archaic, the structure consisting of a rectangular nave, terminated with a rectangular altar in the east (Fig. I/3). The Remetea parish church from Berzovia was articulated with buttresses (Fig. I/3). These simple ecclesiastical structures, from which seldom have stone decoration elements been preserved, have a planimetry that has endured for a long time, ever since the early Middle Ages. Recourse to the documentation provided by medieval archeology, in conjunction with written information about the settlements or the feudal courts, represents the only option for dating the monuments. The church from Ilidia has been attributed to the second half of the 13th century, and the moment of its destruction was placed at the beginning of the 14th century (Fig. I/5)³⁴. The funerary inventory of the researched necropolis around the church includes coins issued by the kings Bela IV (1235-1270), Charles Robert (1300-1341) and Sigismund of Luxembourg (1387-1437), which suggests that the church was in operation until the middle of the 15th century. The nave of the church was surmounted by a massive dome, raised above the western wall and on two massive pillars of masonry placed in the interior (Fig. II/1). The church from Ilidia is identified with the parish church from the Archdeaconry of Caraș, attested in the years 1333-1335. A carefully carved monument is in ruins north of Mehadia, on the banks of the Belareca River. The medieval builders exploited the Roman brick and stone from the ruins of the Roman castrum in the immediate vicinity. What may be noticed in the case of the monument from Mehadia is the use of squared blocks for the ridge joints of the nave walls, which gives it an elegant allure. The site of the medieval fortress from Mehadia, where the housing tower was plated with squared blocks, influenced the construction of the stone church. The church underwent changes at a later stage by attaching a sacristy on the north side of the altar (Fig. I/2; II/3). The chronological placement of the Mehadia monument in the 14th century was based on an ornament from

³³ Eugenia Greceanu, "Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania," *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, Seria Arte Plastice 18, no. 1 (1971): 35-36.

³⁴ Matei, "Câteva considerații," 315; Ștefan Matei, Ilie Uzun, "Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia," *Acta Musei Napocensis* 9 (1971): 555-556.

the funerary inventory of the graves around it³⁵. An identical approach was that of the medieval builders from the Bârzava Valley, a plain area lacking in building stone, by using the resources offered by the ruins of the Roman castrum from *Berzobis*. The planimetry of the church from Berzovia displays the same simple structure, consisting of a rectangular nave articulated with a rectangular choir (Fig. I/3; II/5). Buttresses arranged at right angles flanked the nave walls. The funerary inventory of the few identified graves records a coin issued by King Louis I (1342-1382). The chancery documents recorded the Remete parish church at a late date, in a deed from 1414. It was in ruins in 1435, when renovations were necessary³⁶. On the basis of the documentary and archeological information, the construction of the church from Remete has been placed chronologically in the second half of the 14th century. The parish church from the borough of Caran, investigated by Ioachim Miloia, had a similar layout to that of the monument from Berzovia³⁷. The nave with a rectangular layout had a massive tower on the west side, resting on the western wall of the nave and on the two masonry pillars inside. Buttresses at angle of 45 degrees flanked the western walls of the nave. Miloia placed the church from Căvăran in the 13th century, the construction being, in his opinion, the work of a western monastic order, while Vătășianu saw the monument from Căvăran as a Gothic church from the first half of the 15th century. The church from Căvăran, fortified with a massive moat at one time, was a parish church raised by “royal guests” in the 14th century. The time of its construction can be placed sometime around the year 1400 (Fig. II/2)³⁸. Romanian feudalism adopted similar ecclesiastical architectural structures in the peripheral areas of the province at the beginning of the 14th century. The court church of the knezes from Țerova is a monument with a simple layout, a rectangular nave and a square altar, similar to the point of being identical with the court chapels of the Romanian feudals from Hațeg. The idea that the court chapel of the knezes from Țerova was built in around 1350 is supported by archeological information from the necropolis around it (Fig. I/1; II/4).

The Franciscan Church from Caransebeș, dated to the 13th century, was raised, in our opinion, only in the middle of the 14th century, during

³⁵ Dumitru Țeicu, *Studii istorice* (Timișoara: Mirton, 2003), 95-98.

³⁶ Magina, “Parohiile,” 187.

³⁷ Miloia, “Biserica medievală,” 32 and *passim*.

³⁸ Țeicu, *Geografia*, 150.

the reign of King Louis I (1342-1382)³⁹. Structurally, a simple layout with archaic elements has been preserved, such as a rectangular nave with an elongated choir, ending with a semicircular apse (Fig. I/4). Massive buttresses articulated the perimetral walls of the nave. Elements from the structure of an ogival vault, discovered in the ruins of the construction, along with the presence of buttresses, establish a Gothic monument raised in Caransebeș by the Franciscan monks, who were extremely active in the Banat through the seven sees that were founded during the time of King Louis I. They were the promoters of simplified Gothic architecture, which also produced the church from Turnu Severin, with a polygonal choir articulated with buttresses⁴⁰.

The churches with a rectangular nave and choir, built in the 14th century or in the early 15th century, known exclusively from the archeological record, belonged to rural architecture, only the monuments from Caransebeș and Căvâran appearing in medieval boroughs and urban centers. The vast majority were very small, with a nave of 5 by 6 m and an altar of 3 by 3 m in the court chapel from Reșița, a nave of 11 by 6.55 m and a choir of 6.50 by 4.50 m in the parish church from Berzovia, the church from Mehadia resembling it structurally and having a nave of 7.60 by 7.40 m and an altar of 6 by 5.20 m. In contrast with these churches, the Franciscan convent from Caransebeș had a nave of 15 by 8.4 m and an elongated cone of 5.90 by 5.50 m.

Churches with a semicircular apse. There are a few monuments with this planimetry in the area of the province, composed of a nave and a semicircular apse, dating back to the 14th-16th centuries. The monuments that definitely fall into this category are the ones from Szöreg and Obreja and, with some caution, the one in Belinț may also be included here (Fig. III/1-3). The first that we invoked have a planimetry established by archeological research, while the layout of the ruins from Belinț is known only through field research. The semicircular apse has a layout form that is specific to Romanesque architecture, frequently encountered in the monuments from the 11th-13th centuries in the space of the Arpadian kingdom⁴¹. It was also used in the following period, throughout the 14th century, in monuments from the Gothic ambience of

³⁹ Radu Popa, "Caransebeș și districtul său românesc în secolele X-XIV," *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 40, no. 4 (1989): 363-368; Petru Bona, *Biserica medievală din Caransebeș* (Reșița, 1993), 98; Țeicu, *Studii*, 72 and passim.

⁴⁰ Vătășianu, *Arta feudală*, 149, fig. 128.

⁴¹ Károly Kozák, "Eglises à absides en hémicycle dans la Hongrie du XIe s." *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 25, fasc. 1-2 (1973): 185-201.

Transylvania⁴². The altar with a semicircular apse also appears in monuments dated to the late 16th century, in Vad, for instance⁴³.

The church from Szöreg has a planimetry consisting of a nave with a sacristy on the north side and an apse in hemicycle which closes up the eastern space (Fig. III/2). A stage of development from the 14th century shows a spatial extension of the nave. Two pairs of buttresses flank the nave walls⁴⁴. The other monument that benefits from an archeological record is the church of the vanished village of Bizere, in the Bistra Valley⁴⁵. Despite the opulence of the Romanian noble family of Bizere, the parish church was a modest architectural structure, sloppily built, which in fact imposed, at one moment, the necessity of reinforcing it with abutments (Fig. III/1). The building had a rectangular layout with dimensions of 6 by 6.25 m, terminated with a semicircular apse. It has been attributed to the early period of the 15th century rather on the grounds of historical information about the Bizere family and its villages on the Bistra Valley, because the funerary inventory was extremely modest and analogies have revealed the long-term persistence of the altar in the hemicycle.

The monument from Belinț, with a very long nave of 14 m, finishing with a semicircular apse in the east, is known from the field research conducted by the art historian Ioachim Miloia⁴⁶. The absence of an archeological record leaves the matter of chronologically placing the church within the timeframe we are focusing on undecided.

Churches with a central layout. A monument preserved at Kiszombor, in the lowland area of the northern Banat, and another from Ilidia, in the mountainous area from the south of the province, known for its medieval archeology, provide the support for the discussion on medieval rotunda churches. There definitely must have been other monuments with this layout, as suggested by the toponymy and the documents from the papal chancery⁴⁷. The rotunda from Kiszombor, a unique Romanesque monument in the landscape of medieval ecclesiastical architecture from the Banatian province, belongs

⁴² Greceanu, "Influența gotică," 35.

⁴³ Rusu, *Ctitori și biserici*, 151.

⁴⁴ Ottó Trogmayer, "A Szeged-Szöregi románkori templom feltárása," *Műemlék Védelem* 24 (1980): 155.

⁴⁵ Țeicu, *Studii*, 106-113.

⁴⁶ Ioachim Miloia, "Raport istoric," in *Anchetă monografică în comuna Belinț* (1938), 30-33.

⁴⁷ *Documente privind Istoria României*, seria C. Transilvania, veac XIV, vol. III (Bucharest: Editura Academiei Române, 1953) 234, 238, a church.

to 13th-century architecture, which exceeds the chronological limits of the debate proposed herein⁴⁸. The monument with an inner structure of six lobes surrounded by a circular perimeter, along with those from Karcsa and Gereny, with an identical structure, define a special, well-defined typology of rotunda architecture (Fig. III/5,6)⁴⁹. The rotunda from Ilidia, identified and researched within the framework of a feudal court, has raised discussions regarding its dating. The beginnings of the architectural arrangements from the center of power in Ilidia-Oblița can be placed near the end of the 12th century thanks to the housing tower identified there.

The burials around and inside the rotunda confirm its purpose as a court chapel. The coins deposited in tombs as funerary offerings were issued by the kings Louis I (1342-1382) and Sigismund of Luxembourg (1387-1437). The ornaments found there belong to a cultural trend specific of the minor art of the 14th and 15th centuries. The funerary inventory pleads for a late dating of the monument, within the 14th and 15th centuries. Seen from this perspective, the beginnings of the rotunda church from Ilidia could not have been prior to the beginning of the 14th century. It was originally dated on the basis of layout analogies, to the cusp between the 12th and the 13th centuries⁵⁰. The moment when the rotunda from Ilidia appeared could be fixed more precisely only after the publication of all the documents relating to the feudal court of Ilidia-Oblița and of the whole center of power from Ilidia, which included the medieval fortress, the fortified church and the noble court.

Orthodox monasteries from the 15th and 16th centuries. The influence exerted by Serbian architecture

The influence of Serbian medieval art in the Banatian space, a geographical and, at the same time, a cultural corridor, is equally evident in the minor art and in the ecclesiastical monuments of the 15th and 16th centuries.

⁴⁸ Veronica Gervers-Molnár, *A középkori Magyarország rotundái* (Budapest, 1972), 46-48; Dávid, *Az Árpád-Kori*, 39 and passim; discussions regarding the early chronology of the monument - the 11th century.

⁴⁹ Gervers-Molnár, *A középkori*, 48; Béla Zsolt Szakács, "Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon," *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania V* (2012): 10 and passim.

⁵⁰ Ștefan 316-317, adopted then by Gheorghe Petrov, "Considerații asupra unor biserici medievale în plan central din Transilvania," *Acta Musei Napocensis* 33/II (1997): 49-50; Virgil Vătășianu, *Studii de artă veche românească și universală* (Bucharest, 1987), 17; Moisescu, *Arhitectura*, 25.

Products of the minor art of the 13th and 14th centuries, made of filigree silver in the silversmithery centers from Serbia, they circulated in the feudal milieu of the Banat. The hoard of ornaments from Macoviște, from the late 14th century and the early 15th century, is an outstanding illustration of the reception that the Serbian minor art had in the northern space of the Western Lower Danube⁵¹.

The Serbian ecclesiastical architecture from the second half of the 14th century had an impact upon the Romanian Orthodox world north of the Danube. The Banat played the role of a corridor of dissemination for churches with a conch layout church and churches with a transept, transposing a layout that had flourished in the Serbian architecture of the 13th century in Raška.

The reception in the Romanian Orthodox feudal environment of the church model with a conch layout borrowed from Serbian architecture was noticed in historiography by Ștefan Balș almost one century ago and it was thereafter accepted without reservation. Research conducted in the monuments that have been preserved, the excavations from the church of Vodița Monastery nuanced the observations made by Balș and Ghika-Budești⁵² and attempted to chart the dissemination timeline of the triconch in the North-Danubian space⁵³. The absence of research on the few preserved architectural monuments in the Banat has excluded the medieval ecclesiastical architecture of the Banatian province from scholarly discussions. The churches of the monasteries from Baziaș, Cusici, Mraconia and Sirinia, located along the Danube Gorge, as well as those from Bezdin and Bodrog, in the northern Banat plain illustrate, despite their limited number, the dissemination of the monuments with a triconch layout throughout the whole space of the province. Ottoman sources of the 16th century recorded a total of 20 monasteries, founded most certainly during the period prior to the 15th century, or perhaps earlier, and whose

⁵¹ Dumitru Țicu, *Arta minoră medievală din Banat, Minor medieval art in Banat* (Timișoara: Cosmopolitan Art, 2009), 89-91.

⁵² N. Ghika Budești, "Evoluția arhitecturii în Muntenia. Originile și înnămuririle străine până la Neagoe Basarab," *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* XX (1927): 13; N. Ghika Budești, "L'ancienne architecture religieuse de la Valachie," *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* XXXV, no. 1-2 (1942): 12.

⁵³ Virgil Drăghiceanu, "Săpăturile de la Vodița. Bisericile Sfântului Nicodim și a lui Litovoiu-Vodă," *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* XXII (1929): 155 and passim.; Gheorghe Cantacuzino, "Probleme ale cronologiei fostei mănăstiri Vodița," *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 32, no. 3 (1971): 473-477 with the results of the archaeological research from Vodița; Vătășianu, *Arta feudală*, 186-187; Theodorescu, *Bizanț*, 297 and passim.

layout is unknown yet⁵⁴. Along the Danube corridor, from Baziaș up to Vodița, monasteries were found in Baziaș, in Moldova Veche, Sirinia, Svinița and Mraconia, mentioned in the Turkish chancery documents from the second half of the 16th century. In the same area, not far from the confluence of the Nera River with the Danube, there were the monasteries of Cusici and Zlatița, attested in the documents at the same moment of the 16th century. We have at our disposal archeological documentation, which is not very consistent or conclusive, from the monuments in Baziaș, Cusici and Sirinia that have lent themselves to planimetric reconstructions (Fig. VII). The church of the monastery from Baziaș underwent a dilation of space in the 18th century, by having a massive tower, specific to Baroque architecture, adjoined to it. It originally had a simple triconch layout, with a rectangular central bay, flanked by two semicircular apses. The altar, shaped like a semicircular apse, closed the eastern space of the monument. The apses have a semicircular route both inside and outside. The two pairs of pilasters flanking the side apses supported the dome crowning the nave on arches. In cross-section, the dome tambour has a circular shape on the inside and an octagonal shape on the outside, being covered by a semispherical dome. The three apses have a semi-dome covering. The space with a rectangular layout, delineated between the pilasters and the altar apse, was covered with a transversal semi-circular vault. The documentation gathered by researching the outer space with graves has not produced conclusive evidence for the beginnings of the triconch from Baziaș. The chancery documents referring to Baziaș are late, from the period 1554-1579, which leaves open the question of the moment when the church began to be laid out. Layout analogies with Vodița II,⁵⁵ Vișina and Topolnița,⁵⁶ churches with a triconch layout from the Danube corridor, or with other more remote churches from the Serbian environment, from Gornjak or Lipovac⁵⁷ support the dating of the monument in around 1400. Typological similarities may also be drawn with the church with a triconch layout from the Sirinia Monastery, known only from the Ottoman financial records of the years 1554-1579. It has dimensions that are similar to the church from Baziaș, measuring 15 by 9 m (Fig.

⁵⁴ Dumitru Țicu, "Monastères orthodoxes médiévaux de Banat," in *Vilaetul Timișoarei (450 de ani de la întemeierea pașalâcului (1552-2002))* (Timișoara, 2002), 35-45.

⁵⁵ Theodorescu, *Bizanț*, 296-297.

⁵⁶ Moisesescu, *Arhitectura*, 127-129.

⁵⁷ Deroko A., *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjemvekovni Srbiji*, second edition (Beograd, 1962), 176-178, fig. 379, 387.

VII/3). The planimetry, known via medieval archeological research, features a trapezoidal narthex, a rectangular nave flanked by lateral semicircular apses. In the case of the church from Sirinia, the space that separates the altar from the pilasters flanking the side apses is much narrower (Fig. VII/3). In the absence of archeological and historical information, recourse to layout analogies was the option for chronologically dating Sirinia Monastery. From this assessment perspective, it belongs to the period from the beginning of the 15th century⁵⁸. Mraconia Monastery was found in the eastern extremity of the Danube Gorge, in the Great Cauldrons of the Danube, in the proximity of Vodița and Sirinia. Its ruins, covered with paintings inside, were visible in 1800, when they were described by the chronicler Nicolae Stoica of Hațeg. The triconch planimetry highlights its similarity with the monuments from Vodița II and Sirinia, which actually led us to place it chronologically in the same first half of the 15th century⁵⁹. Placing the church with a triconch layout from Cusici, from the Nera corridor, in the landscape of medieval Banatian architecture must overcome the same difficulties invoked above. The reconstruction of the triconch layout under the church structure, built exactly on its foundations in the middle of the 18th century, was achieved through archeological research, which did not, however, offer chronological references. The central bay is flanked by two side apses, with a perfectly semicircular route inside and outside, while the altar apse has an elongated semicircular layout (Fig. VII/1). The typological similarity between the layout of the church from Cusici and that of Gorniak Monastery, owned by Serbian nobles in southern Banat in the mid-15th century constituted circumstantial evidence, which we referred to when we dated the triconch church from Cusici in the late 15th century⁶⁰.

The monuments with a triconch layout from Hodoș-Bodrog and Bezdin on the Mureș Valley belong to the period of the 15th and 16th centuries. The church from Bezdin originally had the layout of a simple triconch, structurally comprising a nave flanked by two apses with on-axis edges and with an altar in the shape of a polygonal apse. The initial construction has been dated to the middle of the 16th century. Later, during the first half of the 18th century, the church underwent transformations under the influence of the Baroque, which also affected other medieval Banatian monuments that outlived the military impact of the 16th century. The church of Hodoș-Bodrog Monastery, a

⁵⁸ Țeicu, *Studii*, 130-131.

⁵⁹ *Ibid.*, 132.

⁶⁰ Țeicu, "The Nera Valley," 281.

monument with a triconch layout from the first half of the 15th century, survived without structural changes. The central bay is flanked by two apses with a semicircular inner layout and a polygonal outer layout. The development of the spaces flanking the central bay on the east and west was carried out in perfect symmetry, which gives harmony to the monument. The dome that straddles the nave has structural solutions identical to those seen in Baziaș and Bezdin, with supporting arches on the two pairs of pilasters. The construction of the monastery has been attributed to the Serbian noble Dimitrie Jakšić.

The churches of the medieval monasteries from Voilovița, Mesici, Zlatița, Șemlacu Mic and Lipova illustrate another side of the influence exerted by the Serbian medieval architecture in the neighboring areas of the Banat. The architect Eugenia Greceanu, who was deeply involved in investigating the Transylvanian medieval architecture, remarked in 1971 the closeness - to the point of identity - of the School of Raška and Serbian architecture, evident in the original structure of the medieval church from Lipova⁶¹. The initial planimetry was composed of a nave flanked by two rectangular porches, which served as a "false transept"; the eastern space, terminated with a semicircular apse, was bordered, in turn, by two rectangular chambers (Fig. IV/1)⁶². The above-mentioned elements are also found in the structure of the Serbian medieval churches constructed by the Serbian school from Raška, under the influence of Byzantine and Romanesque architecture⁶³.

The planimetric solutions adopted by the medieval builders of the church from the monastery in Șemlacu Mic are found in the Serbian monuments constructed in the tradition of the School of Raška. The church, measuring 15 by 8 m, has a layout consisting of a nave flanked by two side apses, with a rectangular layout and a semicircular altar (Fig. IV/2). A narrow narthex, which contains two pairs of pilasters, delineates their structure in three bays. The pilasters flanking the nave's side apses support a tower that crowns the nave. There have been divergent approaches in historiographical discourse to the two side porches of the nave. Adopting the perspective of the art historians Gabriel Millet, Svetozar Radojčić and, more recently, Dorica Popović, Teresa Sinigalia considers that despite its cruciform layout, the church from Șemlacu

⁶¹ Eugenia Greceanu, "Un tip singular al arhitecturii feudale românești: Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Lipova, jud. Arad,” *Muzeul Național III* (1976): 282.

⁶² Ibid., 282 fig. 5.

⁶³ Gabriel Millet, *L'ancien art serbe I. Les Églises* (Paris, 1919), 56-62; Deroko, *Monumentalna*, 50-51, 53.

Mic belongs to a long line of Serbian monuments erected under the influence of the School of Raška, the side porches serving as the arms of a transept⁶⁴. The planimetry of the monument and the roofing solutions for the side porches have led Cristian Moisesescu to advocate the inclusion of monument from Șemlacu Mic among the churches shaped like a “cross with open arms”⁶⁵. Archeological research has not produced evidence for establishing the chronology of the monument. Recourse to layout analogies and historical sources has remained the option used in the approaches of ecclesiastical art and geography. The church appears therefore among the ecclesiastical architecture monuments of the Banat from the first half of the 15th century⁶⁶. The question of the chronology of the churches from Mesici and Voilovița Monasteries remains under dispute even in recent approaches. These churches were attested later, between 1569-1579, in the Ottoman tax documents, which is why reference has been made to oral historical traditions or circumstantial historical arguments related to the activity of monastery founders carried out by the Branković family in Mesici, or the despot Ștefan Lazević at Voilovița Monastery⁶⁷. The church of Mesici Monastery originally had a naos structure composed of a single nave, crowned by a dome resting on four pillars. Two porches with a rectangular layout flank the naos. The semicircular altar is covered with a hemispherical cap (Fig. IV/2). An embossed belt with interrelated decorative hemicycles surrounds the dome and the apse of the altar. The initial dimensions of the church from Voilovița Monastery were 14.40 by 7.80 m; it was garbed subsequently, like the church from Mesici, in a Baroque décor dominated by a high dome.

The layout structures and the volumetries from Voilovița are similar to those from Mesici. In this case, the dome which surmounts the space of the nave was placed on the two pairs of pillars flanking the two side porches of the nave. It has typological similarities with the churches from Șemlacu Mic, Mesici, Lipova, in the Serbian architectural lineage of the School of Raška.

⁶⁴ Tereza Sinigalia, “O ipoteză privitoare la soluțiile planimetrice și structurale ale bisericii Mănăstirii Săraca,” *Analele Banatului*, Artă. Serie Nouă III (1998): 29-30.

⁶⁵ Moisesescu, *Arhitectura*, 186.

⁶⁶ Jenő Szentklaray, *A Szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon* [=Értekezések A Történeti Tudományok Köréből, XX, 1] (1908), 61; Miloia Ioachim, “Mănăstirea Săraca,” *Analele Banatului* IV, no. 2-4 (1931): 114; Jovan Radonitch, *Histoire des serbes de Hongrie* (Paris, Barcelona, Dublin, 1919) 110; Jovanović, *Srpski manastiri*, 155; Moisesescu, *Arhitectura*, 186; Sinigalia, “O ipoteză,” 30; Țicu, *Geografia*, 126-127.

⁶⁷ Szentklaray, *A Szerb monostoregyházak*, 46-47; 54-55; Matić, “Manastir Voilovica,” 165-171; Jovanović, *Srpski manastiri*, 30-31; Ziroević, *Crkve i manastiri*, 132; Engel, *A Temesvári*, 21; Milošević, Nenadović, “Arhitektonski objekti,” 338-343.

We owe to medieval archeology the original image of the 15th-century church from Zlatița Monastery, destroyed due to age and the military conflicts from the years 1716 and 1798. The monument had similar layout and volumetry structures to those from Voilovița and Șemlacu Mic⁶⁸. The nave of the church was flanked by two rectangular side apses. The altar had an elongated semicircular shape similar to that from Voilovița. The dome that surrounded the nave rested on the two pairs of pillars from the extremities of the side porches. A document from 1757 recorded the dilapidation of the monument, which was dedicated to the Light-Bearing Serbian Saints Simeon and Sava. The historical tradition that has been preserved established the moment when Zlata Monastery was built on the shores of the Nera in 1496, at the same time as the monasteries from Cusici and Baziaș. The absence of archeological documents has led us to place the building of the monastery, based on the layout analogies and related historical information, in the 15th century, in the cultural area under the influence of Serbian architecture, in which the monasteries from Șemlacu Mic, Mesici and Voilovița were built.

Ecclesiastical monuments. The reflection of a border area identity

The approach to the topic of 14th-16th century ecclesiastical architecture in the Banat is circumscribed to a well-defined geographical area, with its own individuality, conferred by its frontier position on the Danube, which ensured its status as a border province during the time mentioned above. Historical discourse on the construction of medieval identity has recently focused on architectural monuments, moving from aspects of rural settlements to phenomena related to acculturation and castelology, with already validated theoretical and methodological tools⁶⁹.

The discussion of 14th- and 15th-century ecclesiastical architectural monuments from the Banat reveals, from the very beginning, the constraints derived from the insufficient knowledge of the monuments. The vast

⁶⁸ Țeicu, *Studii*, 147-149.

⁶⁹ Siân Jones, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present* (London, 1997), 119 and passim; Siân Jones, "Discourses of identity in the Interpretation of the Past," in Paul Graves-Browk, Siân Jones, Clive Ganble, eds., *Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities* (London, New York: Routledge, 1996), 66-75; Tadhg O'Keeffe, "Rural Settlement and Cultural Identity in Gaelic Ireland 1000-1500," *Ruralia* 1, (1996): 142 and passim; Tadhg O'Keeffe, "Concepts of Castle and the Construction of Identity in Medieval and Post-Medieval Ireland," *Iris Geography* 34, no. 1 (2001): 69-71.

phenomenon of the destruction suffered by the medieval churches in the Banat is not encountered in any of the adjacent spaces. The ultimate cause of this destruction phenomenon pertained to the geographical border position of the province. The area of the Western Lower Danube, which delineates the Banat, became, after 1382 and until 1552, a war front that engaged, on opposite sides, the Christian and the Muslim worlds, the latter gradually conquering the Balkan space south of the Danube. The 1757 Austrian statistics on the churches in the Banat reveal a desolating picture, with an architecture of wood and twigs, in which stone churches were quite rare.

The 14th century, in which we find over two hundred churches recorded in documentary manner, was the era in which ecclesiastical architecture witnessed its greatest flourishing in the space of the province. The development of ecclesiastical architecture in the Banat during the 14th century was due to the accumulations of the previous period, part of the building having been certainly constructed during the 13th century. The institutional organization of the Cenad Diocese, with the archdeaconal structures from the second half of the 13th century, was undoubtedly the result of the increasing number of churches under the obedience of the Catholic Church. The ecclesiastical architecture of 14th century in the Banat belongs, in overwhelming proportion, to the Catholic Church. The layout forms adopted and promoted naturally belong to the Central European architecture, being manifestations of the late Romanesque and of Gothic architecture. In the 14th century, these layout forms of churches with a rectangular nave and altar were also adopted in the Romanian feudal environment from the south of the province, in the court chapel from Reșița, or in the church from Cârnecea. The ecclesiastical architecture of the 14th-16th centuries, which we know because of medieval archeology, is, to this stage, a rural architecture. The medieval churches from the medieval towns and boroughs of the province disappeared under the modern urban structures, which covered the province starting with the 18th century.

The monuments erected in the 14th century are simple constructions, composed by adjoining two spaces, a nave and a rectangular altar. The square choir is an archaic form adopted in the Romanesque architecture of the 11th century, which had a long persistence in time, until the 14th and 15th centuries, in the rural Transylvanian architecture⁷⁰. Structures that are specific to the late Romanesque, such as the elongated choir with a semicircular apse, are

⁷⁰ Vătășianu, *Arta feudală*, 244; Greceanu, "Influența gotică," 36; Rusu, Hurezan, *Biserici medievale*, 44.

also found in monuments raised by the Franciscans from Caransebeș, next to structures specific to Gothic architecture. The church from the castrum of Turnu-Severin, with a polygonal choir supported by buttresses, and that from Caransebeș were raised by the Franciscan Order in around the mid-14th century, when its presence, through its seven sees, was extremely active in the space of the Banatian province. The Franciscans were the medieval builders who promoted a ruralizing Gothic architecture, which is found near the centers of political and military power in the province⁷¹. The polygonal choir and buttresses that articulated the nave or choir walls - defining elements of Gothic architecture in the Transylvanian area - are also found in the ecclesiastical monuments from the boroughs of Căvăran and Caransebeș, as well as in the Remete parish church on the Bârzava⁷². The above-mentioned monuments were erected in the second half of the 14th century. The church of the Franciscan monastery from Caransebeș had a nave covered with an ogival vault, as evidenced by the fragments from the arches that supported the vault and keystone found in the ruins. The buttresses identified in the monuments from the Transylvanian ambience have, as a rule, been associated with Gothic architecture⁷³. This conclusion is valid only in the Transylvanian context, when they are usually associated with a system of ribbed vaults, according to the amendment proposed by Eugenia Greceanu⁷⁴. The buttresses of the Franciscan church in Caransebeș, arranged at angles of 45 degrees, supported the western side of the nave, and in a later stage, another two pairs flanked the other perimetral walls of the nave (Fig. I/4). An identical arrangement of the buttresses is found in the church from the borough of Caran (Fig. II/2). The tower housing in Turnu Rueni, in close proximity to Caransebeș, has buttresses at the corners of the quadrilateral, arranged identically to those in the churches from Căvăran and Caransebeș. Archeological and numismatic materials identified in the archeological excavations suggest a notable construction activity in the first half of the 14th century. We have invoked the dungeon from Turnu Rueni

⁷¹ Vătășianu, *Arta feudală*, 149; Viorel Achim, "Ordinul franciscan în Țările Române în secolele XIV-XV. Aspecte teritoriale," *Revista Istorică* VI, no. 5-6 (1996): 399-400; Țicu, *Geografia*, 25.

⁷² Vătășianu, *Arta feudală*, 244; Greceanu, "Influența gotică," 38; Corina Popa, "Biserici sală gotice din nordul Transilvaniei," *Pagini de veche artă românească*, vol. IV (Bucharest, 1981), 66.

⁷³ Popa, "Biserici sală," 72-73.

⁷⁴ Greceanu, "Influența gotică," 43.

because it defines, together with the two ecclesiastical monuments from the Caransebeș Depression, the construction atmosphere of the time during the 14th century. The monuments with buttresses arranged at the western corners of the nave at angles of 45 degrees, found in the Transylvanian culture, belong, according to Corina Popa, to the high and late stages of the Gothic⁷⁵.

In terms of the Banatian ecclesiastical architecture, the 14th century stood entirely under the influence of Central European culture, promoted by the Catholic Church and the monastic orders that carried out their missionary work in the province. The Late Romanesque architecture was adopted in the rural architecture and in the ecclesiastical architecture of the boroughs. The assessments regarding the dynamics of the Catholic parish network in the 14th century, recorded in the lists of papal tithe collectors from the years 1333-1335, reveal, on the one hand, the extent of the phenomenon, and on the other hand, the areas of high concentration of the churches raised before the aforementioned chronological interval. The ecclesiastical structures of the Cenad Diocese had an impact on the development of ecclesiastical architecture promoted by the Latin Church under obedience to Rome. The Greek churches and monasteries that survived until the beginning of the 13th century, without the support of the Byzantine Empire or of centers of power, were in ruins. Adjoining the Transylvanian area inside the Carpathian Basin, the Banat adopted, in the 14th century, in both the Catholic and the Orthodox milieus, the forms of architecture derived from the Central European cultural sphere. From this perspective, the identity of the province is close to that of the neighboring areas of Hațeg and Transylvania, which had the same orientation and openness to the Central European space, to which they were in fact related from a political, administrative and denominational standpoint⁷⁶.

Located on the corridor of the Lower Western Danube, the Banat had opportunities for receiving cultural impulses coming from the Balkan-Byzantine medieval world, which the Transylvanian space received to a lesser degree. Visible in the minor art, the impulses coming from south of the Danube were also felt in the Banatian ecclesiastical architecture of the 15th-16th centuries, a period in which 31 Orthodox monasteries were attested in documents. The churches built under the influence of the Serbian Moravian school of architecture are illustrated now by monuments from the Danube

⁷⁵ Popa, "Biserici sală," 73.

⁷⁶ Lucian Boia, *România țara de frontieră a Europei*, 3rd edition (Bucharest 2007), 24-25; Rusu, Hurezan, *Biserici medievale*, 38.

Gorge, as well as from the Mureș Valley corridor. The impulse came in the last quarter of the 14th century through Nicodemus, a Serbian monk with strong ties to the monastic world of Athos, who raised at Vodița, in the Danube Valley, the first monument with a triconch layout in the feudal Romanian world. The churches of the Banatian monasteries from Baziaș, Cusici and Sirinia adopted in around 1400, or shortly thereafter, the simple triconch layout derived from Serbian architecture. The 15th century marked thus a change in the ecclesiastical architectural landscape in the province thanks to the architecture of Serbian tradition visible in the Orthodox monasteries constructed immediately after 1400. The well-known monument layouts from Șemlacu Mic, Lipova and Mesici, on the one hand, and the previously mentioned monuments with a triconch layout from Cusici, Voilovița and Baziaș suggest the directions of evolution followed by the Orthodox architecture in the space of the province during the 15th century. Together with monuments pertaining to Central European architecture, these gave a new identity to the Banatian cultural space in the 15th century. The frontier position of the province - which in the 15th century became a permanent military and denominational battleground against the Ottoman power south of the Danube, with repercussions in the sphere of sacred architecture - was critical for the identitarian construction of Banatian ecclesiastical architecture in the 15th century. The waves of Serbian colonization in the Banat during the 15th and 16th centuries, coming under the pressure of the Turkish conquests, were accompanied by the establishment of domains belonging to the Serbian nobles Branković or Jakšić, donated to them by the Hungarian kings, who, in this way, created opportunities for raising medieval monasteries⁷⁷. The episcopal structures created in the Banat after 1557, when the Patriarchate of Ipek was reestablished, constituted the institutional cohesion element in the Romanian and Serbian Orthodox world from the province converted into an Ottoman vilayet⁷⁸. The Patriarchate of Ipek exercised its authority over a vast area, stretching from the Vardar and Struma Valleys, in southeastern Europe, to the middle course of the Danube, in Buda. In 1557, the Romanian Orthodox bloc in the Banat was, together with the Bulgarians, the Croats and the Serbs, under the obedience of the Serbian

⁷⁷ Ljubivoje Cerović, *Sârbii din România* (Timișoara, 2005), 8-14.

⁷⁸ Ladislav Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque* (Paris, 1947), 112-113; Silviu Anuichi, "Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea," *Biserica Ortodoxă Română* XCVII, no. 7-8 (1979): 884 și urm.; Țeicu, *Geografia*, 39-40.

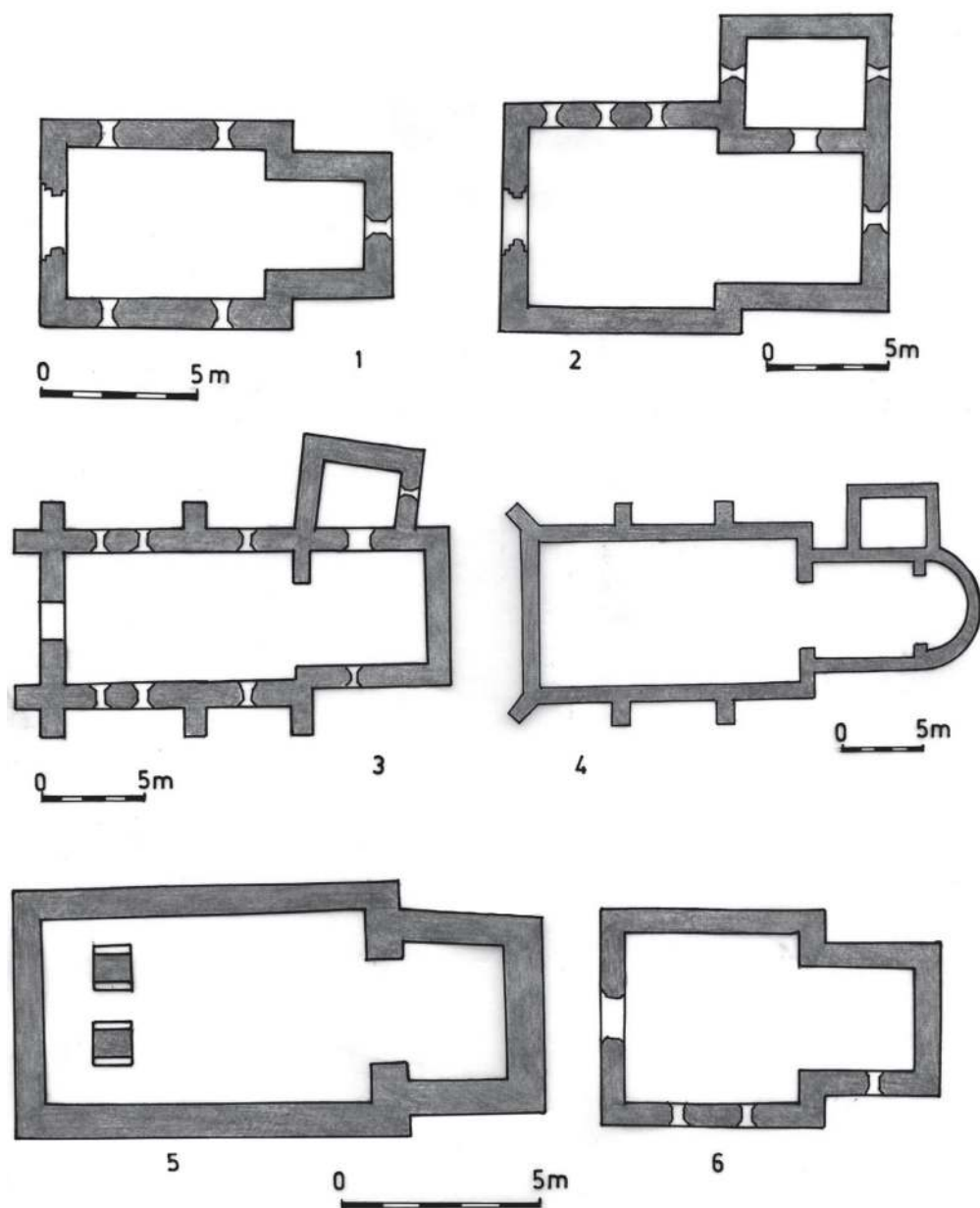
Patriarchate. This vast territory with an ethnic conglomerate was considered Serbian ground and the idea of belonging to the Serbian nation was imposed through the church and its episcopal structures⁷⁹. The ecclesiastical architectural monuments were ethnically assimilated, with major long-lasting consequences in canonical, legal and denominational terms. A Serbian denominational and ethnic identity was thus formed for the entire set of 15th- and 16th -century monuments of the Orthodox community in the Banat. The medieval historical tradition was taken up in the local historiography of the 18th century, thus reinforcing the ethnic identity of the monastic churches from the 15th and 16th centuries. A summary analysis of the dissemination of the ecclesiastical monuments from the 14th-16th centuries in the area of the province and their placement in the social and cultural context in which they appeared highlight, in this regard, the features that define the “identity” of this space.

ARHITECTURA ECLEZIASTICĂ ÎN SECOLELE XIV-XV DIN BANAT. REFLEXIA IDENTITĂȚII UNUI SPAȚIU DE FRONTIERĂ

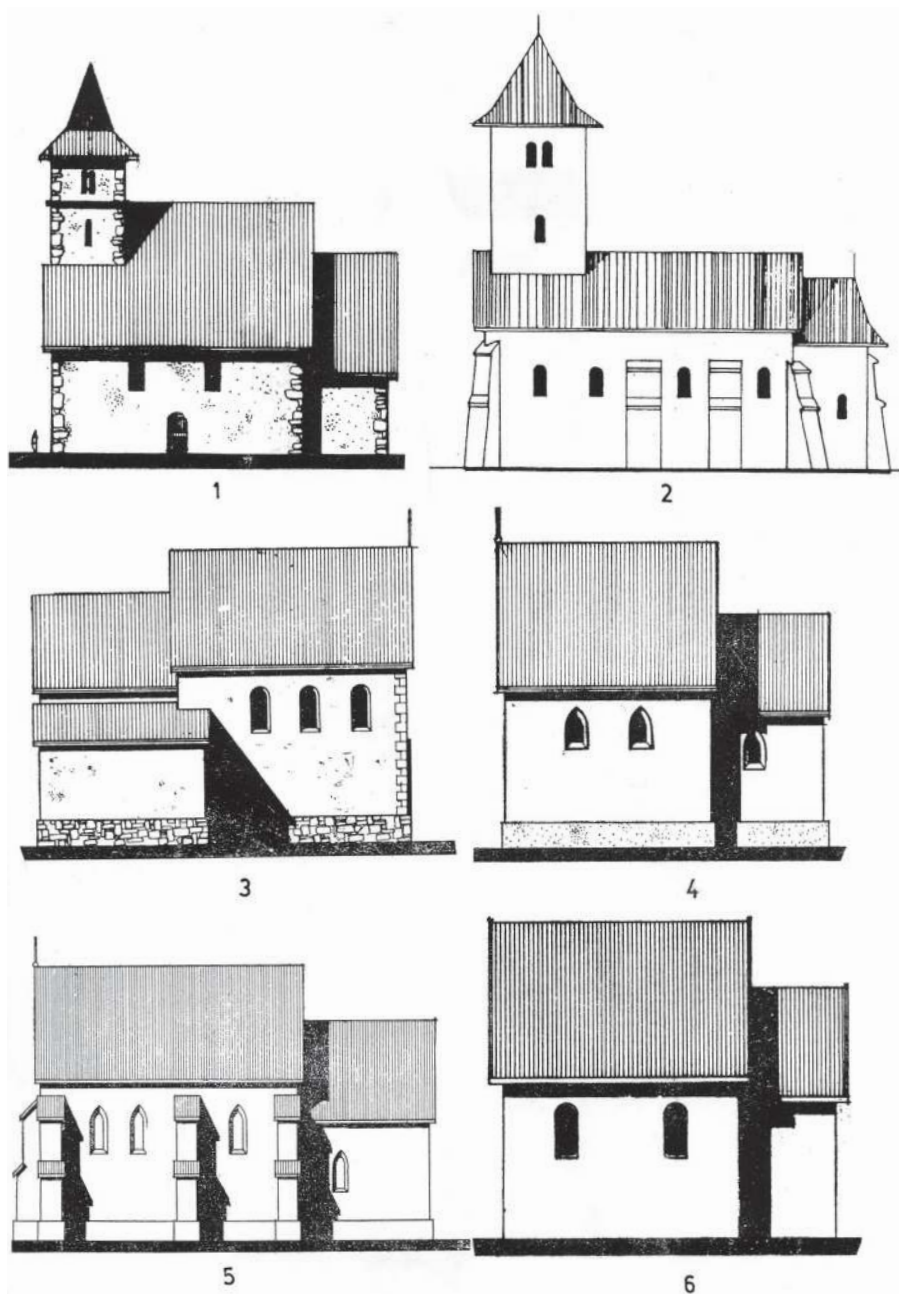
Rezumat

Discursul propriu-zis privind evoluția arhitecturii ecleziastice a fost construit pe documentația arheologică acumulată în ultima jumătate de veac. Banatul, o provincie de frontieră în cadrul regatului medieval maghiar, a suferit pierderi catastrofale în domeniul monumentelor de cult, bisericile parohiale catolice și ortodoxe, capelele de curte fiind distruse în întregime. Discuția relevă constrângerile venite din sfera surselor de cercetare, a monumentelor cu precădere. Veacul al XIV-lea, când sunt înscrise peste două sute de biserici sub obediența diocesei Cenadului, a fost epoca de mare înflorire a arhitecturii ecleziastice. Planimetria monumentelor relevă adoptarea formelor specifice arhitecturii central europene, manifestări ale romanicului târziu și ale arhitecturii gotice. Așezat pe culoarul geografic al Dunării de jos apusene, Banatul a receptat în veacul al XV-lea influențe venite dinspre arhitectura sârbească. Ele se înscriu într-o tradiție culturală a influențelor cu civilizația bizantino-balcanică, evidente cu precădere în arta minoră a secolelor XIII-XIV. Monumentele de arhitectură ecleziastică din secolele XIV-XVI reflectă identitatea unui spațiu de frontieră medieval, unde s-au interferat două mari sfere ale civilizației europene, cea central europeană, de care Banatul este legat în mod natural și civilizația medievală bizantino-balcanică.

⁷⁹ Hadrovics, *Le peuple serbe*, 112.

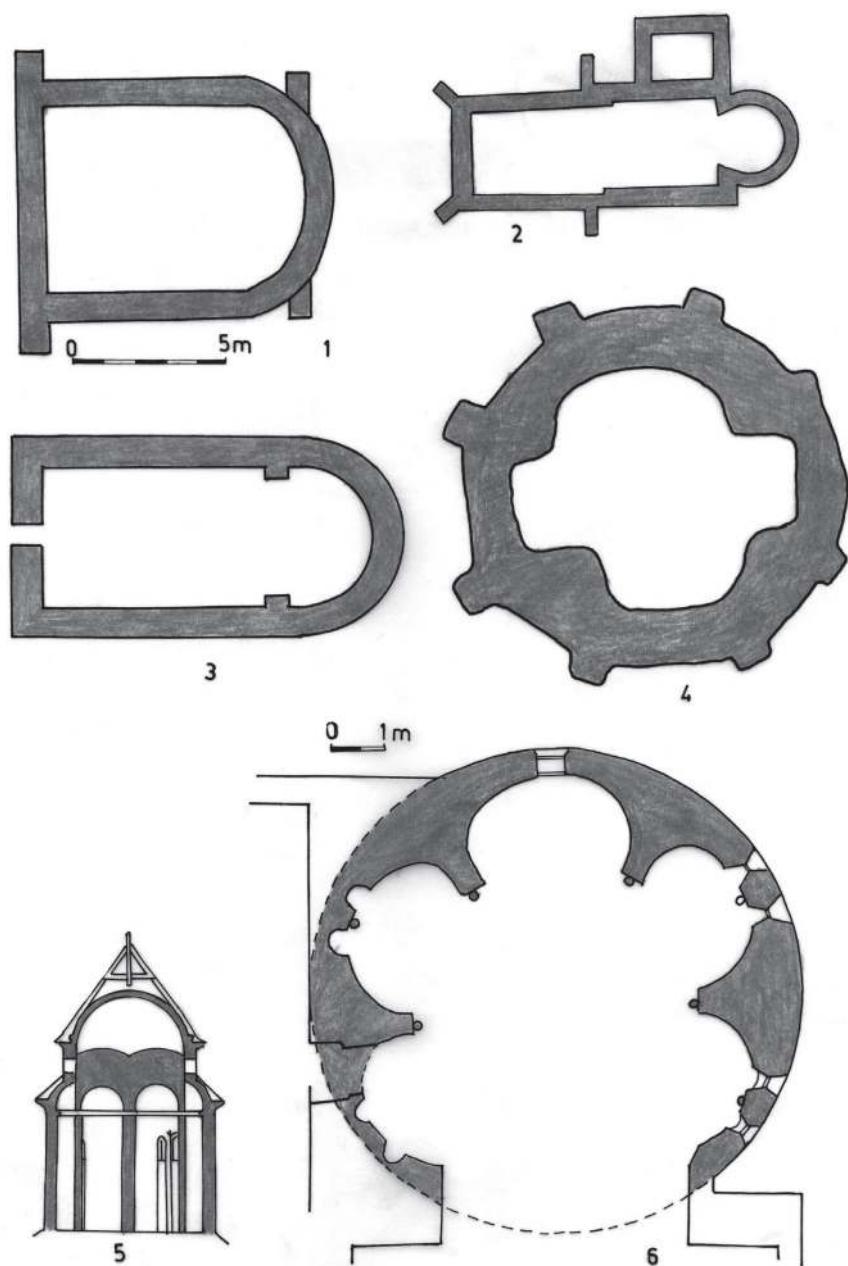

Fig. I. Church hall layout: 1. Reșița; 2. Mehadia; 3. Berzovia; 4. Caransebeș; 5. Ilidia; 6. Cârnecea

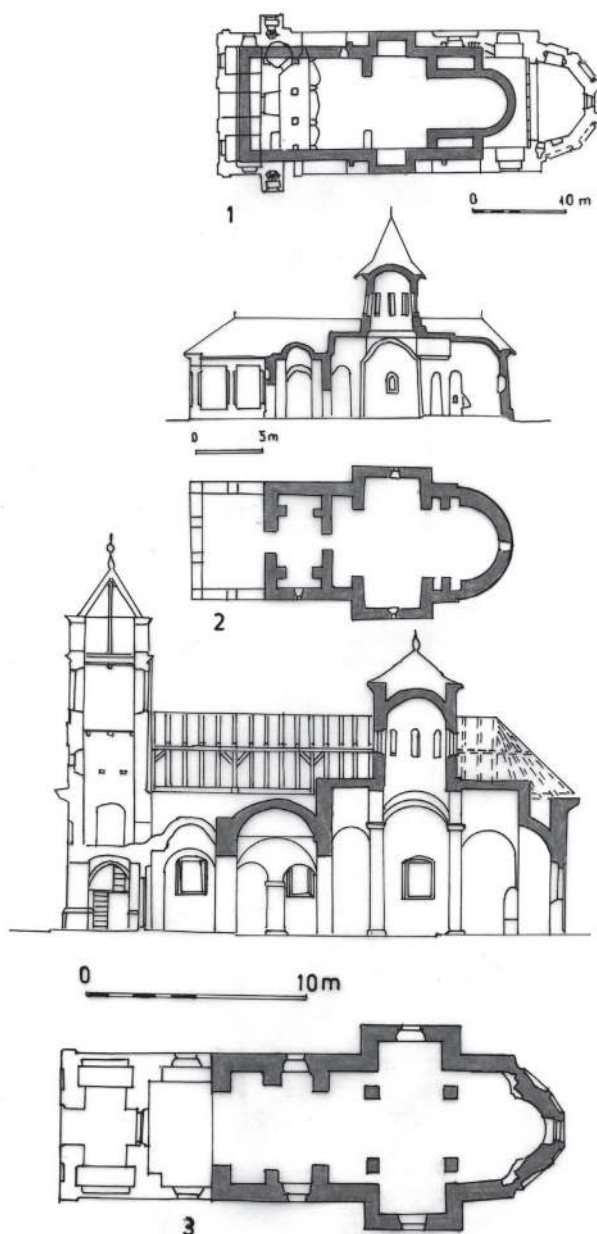

Fig. II. Proposals for the reconstruction of the church hall: 1. Ilidia; 2. Căvărăn; 3. Mehadia; 4. Reșița; 5. Berzovia; 6. Cârnecea (architect Dragoș Zipfl; 2 architect C. Moisescu)

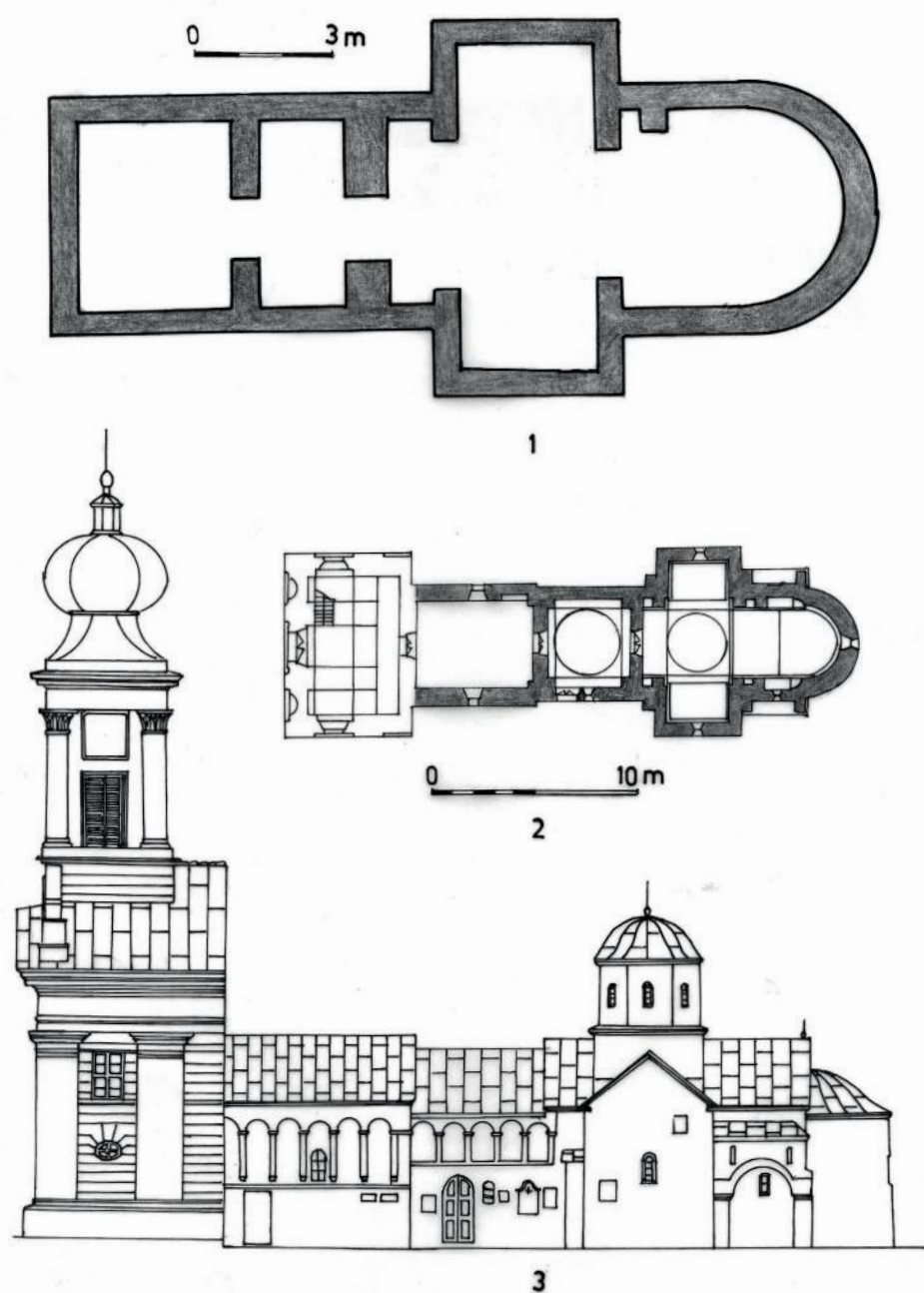

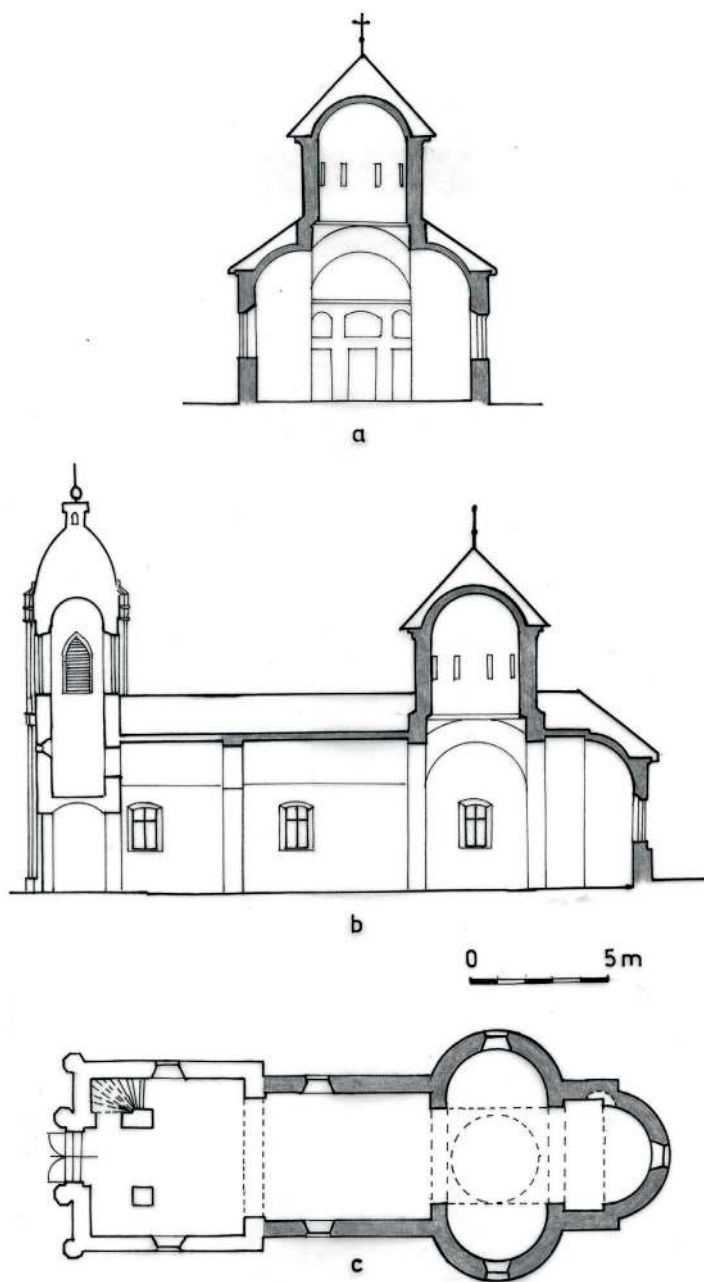
Fig. III. Church layout: 1. Obreja; 2. Szőreg; 3. Belint; 4. Ilidia; 5-6. Kiszombor

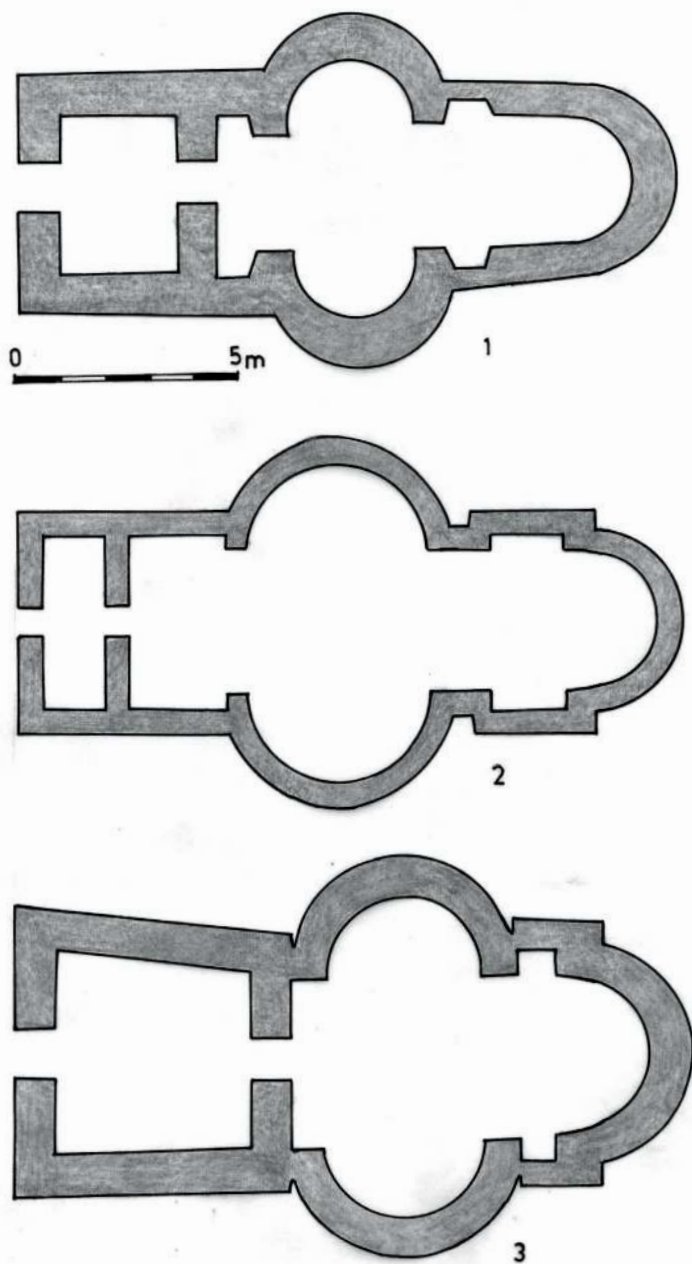
Fig. IV. The layout of the medieval church from Lipova (according to the architect E. Greceanu; 2. The layout and cross-section of the church from Șemlacu Mic (architect C. Moisesescu); 3. The layout and cross-section of the church from Mesici Monastery (architect J. Zdravković)

Fig. V. The church of Zlatița Monastery; 2. The layout and cross-section of the monastery church Voilovița.

Fig. VI. The church of Baziaș Monastery. Layout and cross-sections (architect Dragos Zipfl)

Fig. VII. Churches with a triconch layout. 1. The church of Cusici Monastery; 2. The church of Mraconia Monastery; 3. The church of Sirinia Monastery

IMPERIAL BACKGROUND OF ANCIENT TURKIC CIVILIZATION

Serghei Klyashtornyj*

Keywords: empire, Turkic civilization, kagan, central Asia.

Cuvinte cheie: imperiu, civilizație türccică, kagan, Asia centrală.

The factor of imperial tradition in the history of formation of ancient Turkic civilization has still to be thoroughly explored. Meanwhile, all signs of civilization and, first of all, developed written language and related historical memory proved to be a direct consequence of the creation of the Turkic Empire and its state-successors in the steppe zone (6–10 centuries).

The dynamics of the origin of the nomad-initiated Central Asian Empires seems to be simple and transparent. Suffice it to say that an initial aggressive impulse was directed not so much to the expansion of pasture areas (anomalous case) as to the subordination of countries with different economic and cultural structures. Note that steppe tribes were consolidated under the dominion of one chief, one clan and one dynasty. After conquering the competing tribes, the conqueror aspired to subdue countries with multiple types of economic activity and, as a rule, countries with developed statehood. This dependence manifested itself either in the form of direct submission of the conquered countries to the new dynasty or payment of an appropriate contribution. At this stage, the nomad-led state was transformed into Empire¹.

Initially, a tendency toward integration into an imperial-type association of poly-lingual and poly-ethnic mass of cattle-breeding tribes was accounted for by military potential of Yue Chi tribal union. Note the unions' dominion or military might was indisputable on the expanse from Eastern Tien Shan

---

* Institute of Oriental Manuscripts, Department of Central and South Asian Studies, Sankt Petersburg, Russia, e-mail: klyashtor2004@mail.ru.

¹ Подробнее см.: Кляшторный С.Г., *Степные империи древних кочевников Центральной Азии*, in *Этнокультурное взаимодействие в Евразии. Программа фундаментальных исследований Президиума Российской Академии наук*, Под ред. А.Н. Деревянко, В.И. Молодина, В.А. Тишкова. Кн. 1., Moskva, Наука, 2006, p. 192–195.

and Mountain Altai to Ordos. However, in the 3–2 centuries B.C., following prolonged and bloody wars for supremacy over steppe, military priorities went over to their north-eastern neighbors and former tributaries — Hsiung-nu (Huns) tribes.

During the Hsiung-nu epoch, simple entities of social and quasi-political structure, generically titled in the scientific literature as “chieftainship”, evolved, to our thinking, into the state we define as “early state”, and conformably to place and time, as force- or threat of force-caused “archaic Empire” composed of early state formations and chieftaincies. Grown out of the military democracy of Jun tribes of the 6–4 centuries B.C., the Hun power fought to death with neighboring tribes and Chinese kingdoms to survive.

As viewed by T.J. Barfield (1992), it would be wrong to undervalue importance of tribal aristocracy and term them the Hun power as “imperial confederacy”. Barfield holds that no state structures were required for internal development of nomadic society and that these (state structures) did come as a result of external factor’s effect to make neighboring states paying subsidies or opening border markets through the use military force².

Instead, the state of Huns, in E.I. Kychanov’s opinion, came into existence, like other nomad states, as a result of internal processes in the very nomadic society, including property and class stratification to shape a state with all the necessary attributes³. At any rate, J. Fletcher is right in holding that “a tendency toward Empire” in the early state formation of the Central Asian nomads became apparent, first of all, in ever increasing absolutization of khan’s power and the development of strictly militarized structure of their administrative and political formations⁴.

In this respect, it would be appropriate to retrace functional statue-prescribed deeds of kagan as specified in the texts of ancient Turkic runic monuments.

First of all, kagan was guarantor of the well-being of “eternal El” (i.e. Empire) with loyalty of begs and the “entire people” to him as indispensable condition of their existence. Kagan’s name is an eponym (“in El of Ilterish-kagan”; “in El Bilge-kagan”) and a synonym (“land of Kapagan-kagan”) of

² Barfield T.J., *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Cambridge Mass., 1992, p. 45–60.

³ Кычанов Е.И., *Кочевые государства от гуннов до маньчжуров*, Moskva, 1997, p. 36–37.

⁴ Fletcher J., *The Mongols: ecological and social perspectives*, in *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46, 1986, no. 1, p. 21.

the name of the state. It is the prosperity of “Turkic El” that urges kagan “to acquire” (i.e. conquer) to the point of exhaustion; he cannot sleep by nights and stand idle by days. It is the will of kagan to decide on war and peace, battle or alliance — all these for well-being of “Turkic El”. Military and diplomatic prerogatives of kagan are absolute but his duties are not confined to these. Inscriptions specify actions of kagan and identify his place within the system of administration. Thus, kagan is entitled to a) settle and transfer conquered tribes, i.e. indicate their territory over again; b) settle Turks on the conquered territory and distribute lands between tribes; c) gather, settle and accommodate Turks in “land of Otjuken” i.e. the aboriginal territory of Turks; d) grant a part of tribal lands in his own country to a group of immigrants (for instance, Sogdians). The gravest crime against kagan and “eternal El” was the moving-on to new places, i.e. succession from kagan’s power. For this reason, monuments are full of warnings and threats against those willing to move to new territories, hence, the major duty of kagan was “to gather and accommodate” people on a subordinated territory, i.e. creation of political system, system of subordination.

As for social and political structures of Turkic El, it should be noted that the Turkic tribal alliance (*türk kara kamag bodun*) consisted of tribes (*bod*) and families (*ogush*) to form *el* as political entity. Tribal organization (*bodun*) and military-administrative organization (*el*) supplemented each other and thus accounted for compactness and durability of social ties. As a runic monument said, khan “maintained el and led bodun”. He performed functions of the head of this own tribal alliance (people) as senior in the genealogical hierarchy to act as military leader whose responsibility was to conquer other tribes and countries and make them pay tributes and taxes.

Note that khan relied on the tribal aristocracy — begs. Turkic kagan appealed to his audience with the so-called manifests (“listen to me attentively!” — Bilge-kagan demanded). They singled out two estates: nobility and people. A stereotype of address sounded like *türk begler bodun* (“Turkic begs and people”). Monuments of Uigur epoch strictly set off nobility and people: *atlygh* (“distinguished”) against *igil kara bodun* (“commoners”). Begs were aristocrats by blood and origin, with their particular status, incontestable and sanctified by tradition. The elite of aristocracy by blood in the Turkic el was the clan of Ashina; in the state of Uigurs — clan of Yaglakar. Together with other noble clans whose hierarchy was generally recognized, they constituted the most privileged estate. Arising from them was the supreme imperial

aristocracy which ruled over el — the so-called *ayguchi* (“counselors”), *apa tarkan* (“supreme army commanders”) and nine “great *buyuruks*” (three “external” and six “internal”) as unit of El administration or other military-administrative heads of the state⁵.

Kagan and his entourage’s mission were to take care of well-being of their fellow-tribesmen. All inscriptions pertaining to kagans and their associates insist that it was kagan and his relatives only who were able “to feed people”. Extant fragments of Bugut inscription repeats this formula thrice. It says that Muhan-kagan (553–572) “fed people to their heart’s content”. Bilge-kagan permanently reminds that he “made clothes for naked people” “fed hungry people” “enriched poor people”. It was Bilge-khan who contributed to “the welfare of the Turkic people”. For the prosperity of “the Turkic people” he and his younger brother Kül-tegin “worked indefatigably day and night”. Bilge Tonjukuk, ayguchi of three kagans, mentions “incessant efforts of Ilterish-kagan and him personally to contribute to the prosperity of the Turkic people. He concludes as saying: “If kagan were idler, the people would be distraught with grief!”

Despite an obvious predominance of military aspirations, some other motifs become apparent in the political programs of the rulers of the Turkic el. In particular, they aspired to establish symbiotic ties with other civilizations and spiritual values. Taspar (572–581), the fourth Turkic Kagan, is credited to have created a new Buddhist *sangha*, i.e. adoption and dissemination of Buddhism in the Turkic nomadic environment; suffice it to remember a Sanskrit inscription on Bugut stele authored by Indian missionary Chinagupta. Note that Chinagupta and his disciples lived at court of Taspar and persuaded him to adopt a new belief. To much greater degree than mere sermons of the Indian monk, Taspar tended to change his views in an effort to get spiritually communicated with the universal Empire created by his grandfather and father. It was fierce internecine war and related disintegration of the country that discontinued the conversion⁶. In the 720^s, following a victorious war

⁵ Подробнее см.: Кляшторный С.Г., *Формы социальной зависимости в государствах кочевников Центральной Азии (конец I тыс. до н.э. — I тыс. н.э.)*, in *Рабство в странах Востока в средние века*, Москва, Наука, 1986, p. 217–228; Klyashtornyj S.G., *Customary Law the ancient Turkic states of Central Asia: the legal documents and practical regulations*, in *Central Asian Law and Historical Overview*, Topeka, University of Kansas, 2004, p. 13–39.

⁶ Klyashtornyj S.G., Livshic V.A., *The Sogdian inscription of Bugul revised*, in *AOASH*,

against China that solved the problem of southern caravans, i.e. Chinese contribution to peace in the northern border, Bilge-kagan (716–734) sharply changed a political line of his father and uncle — Kapagan-kagan (692–716). In his *apologia pro vita sua* inscribed on the posthumous stele of his younger brother, Bilge-kagan wrote: “I have linked my life and the life of my people with that of Tabgach people!”

It was the change of faith that accounted for the change of Bilge’s political line: the point was about Buddhism so widely spread in China in the reviewed period. However, the kaganat’s elite gave an utterly hostile reception to the Bilge’s pro-Chinese policy, so that he had to renounce his idea.

Meanwhile, forty years passed, the Turkic dynasty was replaced by the Uigur dynasty. Founder of the latter, Eletmish Bilge-kagan (747–759) focused on a new direction of imperial expansion toward oasis kingdoms’ of Eastern Turkistan⁷. Begju-kagan (759–779), son of Eletmish, succeeded in converting his people into Manichaeism. He made no secret of the fact that his choice came as a result of collusion with state-towns of Tarim basin headed by Sogdian Manichaean congregations.

The experience of adoption and dissemination of alien faith was not the only way to develop a universal imperial ideology. Recent studies into religious-mythological stratum of the ancient Turkic culture revealed system identities in the remote regions, such as North Mongolia, Caucasus and Danubian Madara.

One of the inscriptions of Madara sanctuary refers to the supreme deity of pre-Bulgarians revered with ings by “khan and commander” Omurtag. This deity’s name is Tangra. A researcher deals with the world of the oldest religion of Central Asian nomads, the world of Orkhon Turks. Still, terminological likeness in the names of supreme deities is not enough to draw categorical conclusion on their propinquity. For lack of facts ob Danubian Bulgars of the First Bulgarian kingdom, pre-Bulgarian pantheon remains unidentified. For this reason, it is essential to look at tribes of pre-Bulgaria period. Meanwhile, a source far from Danube and Central Asia provides unexpected and detailed information about subject. In particular, there is a text in “The History of Albanians” by Moses Kalankatuiskiy (10 century) titled “The Life of Bishop

---

XXVI, 1972, fasc. I, p. 69–102.

⁷ Подробнее см.: Кляшторный С.Г., *Памятники древнетюркской рунической письменности и этнокультурная история Центральной Азии*, Sank Petersburg, 2006, p.309–319.

Israel” head of the Albanian Christian mission which visited in 682 “the country of Huns” in the mountain valley of Dagestan. As far back as in the 6 century a group of Turkic-language Hun-Bulgarian tribes succeeded in creating a sustainable state structure called “Kingdom of Huns” by Ananiy Shirakatsi in the 7 century. The author of the “Life.....” Albanian clerical, broke into abuse in describing “devilish delusions and evil deeds” of idolaters plunged, as he puts it, “into dirty pagan religion”. It was these exposures that helped obtain valuable data on pantheon, rites and custom of pre-Bulgarian tribes. Supreme deity of pantheon is Tengri-khan. There are also other deities, including the one of Land-Water (Orkhon Jer-Sub); woman’s deity of fertility, which the Albanian author, not alien to the classicism, termed Aphrodite (Orkhan Umay); “certain path deities” (ancient Turkic Jol-Tengri). As is seen, the Hun-Bulgarian pantheon of the 7 century concurs with pantheon of runic texts of Mongolia and Eastern Turkistan.

In considering an indubitable identity between Hun-Bulgarian and old Turkic pantheons, as well as the period of migration of pre-Bulgarian tribes (tribal super alliance of Oghurs) which abandoned their Central Asian pre-home not later than 5 century, it be would appropriate to assert that a complex religious-mythological system which we term as “ancient Turkic” had shaped before the mid-I Millennium A.D. During the Turkic kaganat, this system went through essential transformation: politicized imperial cult of kagan couple “born in Heavens and granted by Heavens”, cult of kagan and his senior wife in the capacity of “heavenly couple” — Tengri and Umay, patrons of dynasty. Along with “sacred cave of forefathers”, with its annual rituals and offerings, there arose temples of kagans-predecessors, particularly, the temple of Bumyn (6 century), founder of the Empire. It was prayers in this temple and “consultations” with the spirit of deified kagan-predecessors that urged Taspar to adopt important state decisions and demonstrate his will as kagan-founder.

Thus, analysis of the runic monuments and other sources made it possible to address the problem of formation of social-cultural and ideological views that challenged the ancient Turkic statehood inside and outside the Central Asian habitable globe. The formation of Turkic El gave impetus to new forms of traditional culture with its qualitatively different forms of being and new means of communication, including sedentarization and urbanization of a part of the population; erection of towns in place of steppe prince’s headquarters; religious quests and, finally, as culmination — written language which ranged from lithographed steles to manuscripts

to manifest itself in the rich and multiform literary traditions of the 8–13 centuries.

Recognizing this, one can conclude that the ancient Turkic civilization of the Central Asia was a system which included, together with archaic and conservative elements, progressive and mobile structures that accounted for comparatively high, momentary though, dynamism of its development. This civilization was inseparable from or, rather, genetically linked with Turkic EI, the first Eurasian Empire founded by nomadic tribes of the Central Asia.

FACTORUL IMPERIAL LA VECHILE CIVILIZAȚII TÜRCE

Rezumat

Tradiția factorului imperial în istoria formării vechilor civilizații türce nu a fost încă evidențiată în totalitate. Triburile stepei își consolidau puterea sub conducerea unui șef, a unui clan sau a unei dinastii, încercând apoi să își extindă autoritatea asupra altor teritorii. În epoca Hsiung-nu aceste triburi evoluează spre tipologia statală, o așa numită confederație imperială. În vechea lume türcească un rol esențial îi revenea kaganului, văzut drept garant al statalității. În afara aspectelor militare în programul celor care guvernau conglomeratul politic (EI) türcească și-au făcut loc și considerente de natură spirituală care au contribuit la dezvoltarea ideii imperiale. Afirmarea acestei viziuni imperiale a marcat cultura tradițională a stepelor și a condus la un nou tip de civilizație marcată de sedentarizare, urbanizare și de apariția culturii scrise.

GEOGRAPHY OF STATE FORMATION: EARLY RUS IN MEDIEVAL ISLAMIC GEOGRAPHY

Irina Konovalova*

Keywords: Early Rus, politogenesis, historical geography, boundaries, medieval Islamic geographers
Cuvinte cheie: vechea Rus, formarea structurilor politico-teritoriale, geografie istorică, frontiere, geografi islamici medievali.

Different kinds of delimitation - territorial, ethnic, cultural, political, socio-economic, ideological - are an integral part of the process of politogenesis. Therefore, the investigation of state formation in general, and in Eastern Europe, in particular, should be accompanied by a study of issues related to the existence of various kinds of boundaries in this space, their hierarchy, and dynamic changes.

We have a number of systematic descriptions of Eastern Europe written in the 9th - the middle of the 10th century by Islamic authors. These descriptions, containing valuable contemporary data on the different stages of state formation in this region, were made on the basis of different principles of classification. Islamic writers developed ancient and biblical traditions of describing the oecumene by parts of the World and by ethno genealogies; they also used the idea of the latitude zones (the so called "climates", arab. *iqlīm*) and also widely practiced the description of different peoples according to their religious and political features. In this regard, the evolution of ideas of medieval Islamic authors on the *Rus'* people better than other medieval sources, reflects the complication of spatial relations in Eastern Europe in the 9th-10th centuries and describes the emergence in this area of a new political formation - the Early Rus state.

The most important from the point of view of the Early Rus' history are the following reports of Islamic authors. First of all it is a description of the trade routes of the Rus (*al-Rūs*) and the Slav (*al-ṣaqālība*) merchants by

---

* Institute for World History, Russian Academy of Sciences, Moscova, e-mail: irina_konovalova@mail.ru.

Ibn Khurradadhbih (the 9th century) and Ibn al-Fakih (the beginning of the 10th century), inscribed by these authors in a global context - in the picture of Eurasian transcontinental routes that stretched out from Spain and France in the West to China in the East and of Baghdad and Ray in the South to the “outlying regions of the Slavs” in the North¹. In the second place, it is a description of the “island of the Rus”, which is incorporated into the story of Ibn Rusta (the beginning of the 10th century) on the Northern peoples - the Pechenegs, the Khazars, the Burtas, the Bulgarians, the Hungarians, the Slavs, the Rus’, the Alans and the state of *Sarīr* in the mountainous regions of Daghestan². Thirdly, it is a report about three “groups” of the Rus, which is part of the broad ethno-geographical panorama of Eastern Europe in the writings of al-Istakhri and Ibn Hawkal (both - the middle of the 10th century)³.

All three reports are well known, but as a rule they are analyzed separately, in isolation from each other, and if they are compared they are usually correlated not with each other but with other sources, primarily archaeological and numismatic. Meanwhile, it makes sense to consider the reports of Ibn Khurradadhbih, Ibn Rusta and al-Istakhri/Ibn Hawkal together, because in total they represent different stages of socio-political and integration processes in the Early Rus space and enable imagine the process of folding the territory of the Rus state.

Interpretation of the report of Ibn Khurradadhbih is commonly done in the context of numismatic reconstruction of the trade route from the Baltic Sea to Baghdad, and accordingly all explanations are focused on the very route of the Rus merchants to the Near East and to Byzantium. But where do the Rus come from, this question usually stays out of sight, and it is understandable why: Ibn Khurradadhbih says nothing about their country or at least about

¹ *Kitāb al-Masālik wa'l-Mamālik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kāsim Obaidallah ibn Abdallah Ibn Khordādhbeh et Excerpta e Kitāb al-Kharādj auctore Kodāma ibn Dja'far*, ed. M. J. de Goeje, Lugduni-Batavorum, 1889, p. 153–155 (further - Ibn Khurradadhbih); *Compendium libri Kitāb al-Boldān auctore Ibn al-Fakih al-Hamadhānī*, ed. M. J. de Goeje, Lugduni-Batavorum, 1885, p. 270–271 (further - Ibn al-Fakih).

² *Kitāb al-A'lak an-naḥḥa VII auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar Ibn Rosteh*, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1892, p. 139–148 (further - Ibn Rusta).

³ *Viae regnorum: Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-Fārisī al-Istakhri*, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1870, p. 225–226 (further - al-Istakhri); *Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abū'l-Kāsim ibn Haukal al-Nasībī)...* “*Liber imaginis terrae*”, ed. J. H. Kramers, Lugduni Batavorum, 1938–1939, p. 397–398 (further - Ibn Hawkal).

their place of residence. He knows only that the Rus take their goods from the “outlying regions of the Slavs” and that they get to Khazaria via the “river of the Slavs”. As for their way to Byzantium, Ibn Khurradadhbih outlines it so dimly that it is not even clear where namely the Rus came - to Constantinople or to some place in the Crimea⁴. Thus we may say that the Rus appeared on the international trade routes just out of nowhere, and the only part of the space, marked as “Russian”, was the trade route by which they went. Moreover, moving away from Baghdad this route of the Rus merchants was becoming less and less distinct to their Islamic counterparts, being lost somewhere in the “outlying regions of the Slavs”.

Tight “Slavic” context of the Islamic reports of the Rus (they take goods from the land of the Slavs, go to the East by the “river of the Slavs”, speak Slavonic language) is not accidental. Ibn Khurradadhbih describes the Rus by means of ethnonym “the Slavs” (*al-ṣaqālība*) which was familiar to the Arabs and calls them the “kind” (*djins*) of the Slavs⁵. Ibn al-Fakih who outlines the similar trade routes does not use ethnonym *al-Rūs* at all and attributes these trade routes to the Slavs⁶. Thus, prior to the 10th century external observer could hardly distinguish the Rus from the Slavs. On the one hand, Ibn Khurradadhbih emphasize the particularity of the Rus, but on the other hand he at the same time indicates that this was particularity within the Slavic community (the Rus are “the kind of the Slavs”), and to Ibn al-Fakih this distinctness of the Rus from the Slav mass becomes totally indiscernible. Obviously, Ibn Khurradadhbih described in the Rus’ a new ethnosocial phenomenon, which was difficult to define just because its novelty. That this phenomenon was *ethnosocial* in its character, we can conclude from the fact that Ibn Khurradadhbih used the same term *djins* (“kind”, “sort”) to describe the Rus as part of the Slavic ethnic community on the one hand and the Indian castes - on the other hand⁷.

At the end of the 9th century some vague ideas of the location of the land of the Rus began to circulate in the Islamic world. At first they were formulated in the so called *Anonymous note* on the Northern peoples written in the last quarter of the 9th century, the earliest version of which has come down to us in the presentation of Ibn Rusta⁸. On the basis of this information Arabic and

⁴ Ibn Khurradadhbih, p. 154.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Ibn al-Fakih, p. 270–271.

⁷ Ibn Khurradadhbih, p. 71.

⁸ Ibn Rusta, p. 145–147.

Persian authors of the 10th–16th centuries developed a popular geographical image of the “island of the Rus”⁹. Nearly all scholars who formulated certain assumptions as to the whereabouts of the “island of the Rus”, proceeded from two premises that need to be revised, or, at least, to be clarified. Firstly, it is the idea that the Rus should be viewed as a separate ethnos, holding a special place in the East European space. Secondly, it is the belief that Islamic authors, telling about the “island of the Rus”, described the real geographical object within the East European Plain and its surrounding seas - whether the island (or group of islands), the Peninsula (as the Arabic word *djazīra* admits this translation also), a city or an area located between the large rivers.

Considering the composition of the story about the “island of the Rus”, we have already noted that in this case we are not dealing with a real, physical geography, but with the idea of it. The “island of the Rus” is not the real object, but the amount of information about the Rus, a geographical image, formed under the influence of two traditions of medieval Islamic literature that reflect the outside activities of the Rus in different directions - the South-Eastern (the Lower Volga, the Caspian Sea, the Middle East) and the South-Western (the Black sea and the Mediterranean)¹⁰.

The compiler of the *Anonymous note* used two scales to describe the Rus: the first - a microscale, outlining (up to the everyday life details) the social order of the Rus in their locus of power, and the second - a much larger regional scale, showing the place of the “island” in the system of trade relations of the Middle and the Lower Volga region. Accordingly, as to the spatial structure of

⁹ Коновалова И.Г., «Остров русов» как географический образ, в *Исторический вестник*, 2012, вып. 1, п. 42–53.

¹⁰ Most of the orientalists, starting with H.-M. Fraehn, put it in the Northern part of Eastern Europe in the area of Novgorod, Ladoga, Rostov - Yaroslavl, or in the Volga-Oka rivers. Many historians of Ancient Rus and archeologists also support the Northern location of the “island of the Rus” and offer a number of other options of its localization within this region - Staraya Russa, the Islands of Saaremaa and of Rugen in the Baltic sea, the Karelian isthmus. In parallel with the point of view of the Northern location of the “island of the Rus” there are assumptions that the search for the “island” should be carried out in the southern direction - in Kiev, in the region of the Kuban Delta and in the sea of Azov as a whole, in the Crimea, in the Northern Dobrudja, in the Caspian sea (the literature of the issue, see: Коновалова И.Г., *Состав рассказа об «острове русов» в сочинениях арабо-персидских авторов X–XII вв.*, в *Древнейшие государства Восточной Европы*, 1999 г., Москва, 2001, п. 169–172; Göckenjan H., Zimonyi I., *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: Die Ġayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd-‘Ālam, al-Bakrī and al-Marwazī)*, Wiesbaden, 2001, p. 81–86.

the “island of the Rus” - as it appears in the description of Anonymous - it is two-parted. We see, first of all, the core of the “island” - the locus of power, and secondly, the resource base of the Rus - the Slavic periphery with blurred boundaries. All the rest is totally out of focus, in particular, a great number of towns, supposedly located on the “island” that are mentioned by Anonymous. The geographical markers, used by Ibn Rusta to measure the spatial position of the “island”, are only two oikonyms - *Khazarān* (a part of the city of *Itil* in the Lower Volga) and *Bulghār* in the Middle Volga. In contrast to the reports on all other peoples of the region, in a story about the Rus in the *Anonymous note* there is no indications of the distance between the land of the Rus and other countries and of any neighboring peoples.

Anonymous message is commonly understood in the sense that the land of the Rus was a kind of homogeneous “Russian” space, from which the Rus raided the land of the Slavs. Ibn Rusta, really, says that the Rus lived on the “island”, but he never states that this “island” was populated only by the Rus and nobody else lived there.

If we turn to the records of the Rus in other sources, we will see that they underscore a close relationship between the Rus and the Slavs. Ibn Khurradadhbih directly names the Rus to be a “kind of the Slavs” and tells that they speak Slavonic language¹¹. The Arab traveler from Spain Ibrahim ibn Ya‘kub (the second half of the 10th century) also mentions that the Rus spoke Slavonic and reports that the Rus and the Slavs jointly exploited the trade routes leading to Poland and to Czechia¹². According to al-Biruni (the first half of 11th century), the Volga in his time was called the “river of the Rus and the Slavs”¹³. Al-Mas‘udi (the middle of the 10th century), speaking of the pagans living in *Itil* - the Slavs and the Rus, - describes their funeral custom and states that it was common to both of them¹⁴. He also notes that both the Rus and the Slavs serve in the Guards of the Khazar king¹⁵. Anonymous author of the Persian treatise *Hudūd al-‘ālam* (c. 982), speaking of the Slavic town *Vabnit*, says that “some of its inhabitants are like the Rus”¹⁶. One contemporary

¹¹ Ibn Khurradadhbih, p. 154.

¹² *Kitab al-Masalik wa-l-Mamalik d’Abu ‘Ubaid al-Bakri*, ed. A.P. Van Leeuwen et A. Ferre, Tunis, 1992, p. 336 (further - al-Bakri).

¹³ Абу-р-Райхан ал-Бируни, *Избранные произведения*, Ташкент, 1976, т. 5, ч. 1, p. 473.

¹⁴ Maçoudi, *Les Prairies d’or*, ed. C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille (further — Maçoudi), Paris, 1862, t. 2, p. 9.

¹⁵ Maçoudi, Paris, 1861, t. 1, p. 12.

¹⁶ *Hudūd al-‘ālam*, ed. M. Sotude, Tehran, 1962, p. 188.

German source (written in Latin) *The Customs Rules of Raffelstetten* (c. 904/6) also speaks of the close ties between the Rus and the Slavs: under this statute, the Slav merchants, coming to the Bavarian Danube, come there “from the Rus (*de Rugis*)”¹⁷.

All these evidences demonstrate that the land (“island”) of the Rus in medieval descriptions seems to be not something external to the land of the Slavs, but on the contrary, it seems to be something that is difficult to distinguish from it. Therefore, the “island of the Rus” could be defined as a part of the land of the Slavs, where a new identity - the Rus - was in the process of growing. And the geographical image of the “island of the Rus” shows this new identity, so to speak, *in statu nascendi*. The fact that this was a *new* ethnicity, being in a state of becoming, is seen from the words of al-Mas‘udi that the Rus community was a conglomerate of different peoples¹⁸; from the statement of al-Bakri (the 11th century) that there were “many species” of the Rus¹⁹, and from the evidence of the Russian *Tale of Bygone Years* under the year of 882 that the name *Rus*’ designated “Vikings, and Slovenes, and others”²⁰.

In the story of the “island of the Rus” - in contrast to the report of Ibn Khurradadhbih - information on the Rus trade routes occupied a subordinate place, while the main goal was to show the Rus at their home, in the “outlying regions of the Slavs”, where the Rus took their goods from. If on the transcontinental trade routes of the 9th - the beginning of the 10th century the Rus still could be confused with the Slavs, at their homeland they were separated from the Slavs clearly enough.

It was repeatedly pointed out in the historiography that in the story of the “island of the Rus” the Rus were opposed to the Slavs, but the nature of such opposition was not taken into account by modern scholars. Meanwhile, the delineation of the Rus from the Slavs - as it is drawn by Islamic authors - was not spatial-geographic, but socio-cultural, economic and political one²¹. In the story of Ibn Rusta the Rus were opposed to the Slavs primarily by their way of life: trade (mainly in slaves and furs) was their only occupation, they did not

¹⁷ *Monumenta Germaniae Historica Leges: Capitularia regum Francorum*, ed. A. Boretius, V. Krause, Hannover, 1897, t. 2, p. 251.

¹⁸ Maçoudi, t. 2, p. 18.

¹⁹ al-Bakri, t. 1, p. 264.

²⁰ *Повесть временных лет*, под ред. В.П. Адриановой-Перетц, Санкт-Петербург, 1996, p. 150 (further - *Повесть*).

²¹ Коновалова И.Г., «Остров русов» как географический образ.

produce anything, and everything they need they took by force from the Slavs. The Rus called their swords to be their primary “means of production” and the only thing to be inherited by ordinary Rus.

An important detail in the description of Ibn Rusta is an indication of the fact that there were no landowners among the Rus (“They have no property, no villages, no arable land”), which implies that the territorialization of power in the Rus society in the end of the 9th century was still in its infancy, and their very state at this time was actually a self-organized ruling elite. The absence of any territory outside the residence of the governor, to which the power of the Rus would have extended, is clear from the very nature of the description of the “island of the Rus”. Ibn Rusta does not tell the name of the “island”, nor the name of at least one city, river or mountain located there, does not indicate the name of the sea (or lake), within which the “island” was located. We can even talk of extraterritoriality of the “island of the Rus”: on the political map of the region drawn by Islamic authors the country of the Rus was present, but in a geographical sense, it was absent, as the “island of the Rus” was located no one knows where. And the reason of it lies not in the lack of concrete information about the homeland of the Rus, but in the reality of the end of the 9th century when the *Anonymous note* was compiled. It is likely that the lack of information about *political* borders of the Rus at the end of the 9th century helped to form the image of the Rus land as an “island”, i.e. space delimited from the rest of the world by *natural* boundaries.

A parallel to the report of Ibn Rusta can be found in the text of the agreement of 911 between the Rus and Byzantium, where the Rus ambassadors bringing oath demonstrate generic identity (“we are from the Rus’ kin”²²), but not yet a territorial one.

By the middle of the 10th century the geographical image of the “island of the Rus” in the Islamic world gave way to a more complicated idea of the country of the Rus. Al-Istakhri and Ibn Hawkal spoke about three “groups” of the Rus. According to them each “group” was territorially separated from the others and had its own town center. The hierarchy of these centers is obvious from the writings of these authors: *Kūyāba* is described as the most lively and well-known centre outside of the Rus, *Ṣ.lāva* - as important but less accessible city and *Artha* - as an inaccessible point for strangers, connected with the outside world only through *Kūyāba*²³. At the same time all three “groups”

²² *Повесть*, p. 154.

²³ Al-Istakhri, p. 225–226; Ibn Hawkal, p. 397.

were not isolated from each other and, owing to the fact that they were in a hierarchical relationship among them, they can be described as the whole, as a territorial political community of the Rus. It is no coincidence that al-Istakhri and Ibn Hawkal emphasize that they use the term *al-Rūs* as “the name for the state, not for the city and not for the people”²⁴, i.e. they use it primarily as politonym.

The story of three “groups” of the Rus reflects the complication of spatial relations in the area of the Rus state formation. What was previously described as an “island” with unnamed locus of power is now portrayed simply on a different scale - as a capital city (*Kūyāba*), which occupies a unique position in the territorial and political structure of the Rus, on the one hand, and the peripheral areas (*Arthāniyya* and *Ṣ.lāviyya*) with its central points - on the other. Thus, in the story of three “groups” of the Rus, as in the story of the “island of the Rus”, the structure of the Rus land is two-parted - center and periphery; the only difference is that the description of the two components became more and more detailed.

A similar two-parted structure of the land of the Rus was marked by Byzantine contemporary of al-Istakhri - the Emperor Constantine Porphyrogenitus. In his treatise *De administrando imperio* he opposed the city of *Kiova* to all other Rus towns which, in his words, composed the so called “Outer Rus”²⁵.

If we compare the data of al-Istakhri and Ibn Hawkal with the story about the “island of the Rus”, it is obvious that they also give no information about the geographical location of the Rus and about the boundaries of the Rus - either external or internal, between the “groups” of the Rus. However, the mere fact that they talk about *territorial* and not about any other groups of the Rus, with their capital cities, suggests that the process of territorialization of power among the Rus considerably advanced to the middle of the 10th century in comparison with the end of the 9th – the beginning of the 10th century.

And here again we can refer to the agreement of the Rus with the Greeks, this time to the 944 treaty, where the ambassadors of the Rus made an oath not only as representatives of the kin of the Rus, but also as spokesmen “send ... of all the people of *the Rus' land*”²⁶ (my italics. - I.K). We may recall also

²⁴ Al-Istakhri, p. 225; Ibn Hawkal, p. 394.

²⁵ Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева, Москва, 1989, с. (further - Константин), p. 45.

²⁶ *Повесть*, p. 160.

the idea of Constantine Porphyrogenitus of the existence of the “Outer Rus” and - logically implied - the “Inner Rus”²⁷. That Constantine speaks exactly about the territorialization of the power of the Rus is evident from the fact that under the “Outer Rus” he means the set of Slavic principalities more or less subordinate to the Rus rulers.

Of course, the degree of this territorialization in the middle of the 10th century should not be overestimated. Not without reason Islamic authors knew only *the centers* of the Rus power, but told nothing about *the territorial limits* of their power, and Constantine called the Slavs “paktiots of the Rus”²⁸ (i.e. both tributaries and allies at the same time) and put them into the “Outer Rus”, emphasizing the fragility of the power of the Rus over Slavic periphery at his times. The initial stage of the territorialization of the power of the Rus also explains the obscurity of recorded history of the Rurikids to Svyatoslav: horizontal lines of kinship are transformed into clearly built patrilineal ones only when the power becomes territorialized, i.e. from power over the people turns to the power of the territory.

GEOGRAFIA FORMĂRII STATELOR: VECHEA RUS ÎN GEOGRAFIA MEDIEVALĂ ISLAMICĂ

Rezumat

Diferite tipuri de delimitare - teritoriale, etnice, culturale, politice, socio-economice sau ideologice, sunt parte integrantă în procesul de formare a structurilor politico-teritoriale. Un punct de vedere semnificativ asupra istoriei vechii Rus este oferit de către autorii islamici din secolele IX-X. Acești autori nu au localizat foarte precis vechea Rus, dar au pus-o în legătură directă cu populația slavă. Distincția între Rus și Slavi nu a fost una de natură geografică ci socio-culturală, economică și politică. În secolul al X-lea, imaginea „insulei Rus” capătă noi valențe, fiind legată de o anumită structură politică și teritorială. Practic, asistăm la teritorializarea unor structuri de putere, fără a avea însă imaginea limitelor teritoriale ale puterii respective.

²⁷ Константин, p. 45.

²⁸ *Ibidem*.

БАЧМАН (БАЧИМАНЬ) – КИПЧАК ИЗ ПЛЕМЕНИ ОЛЬБУРЛИК (ЕЛЬБОРИЛИ) В МУСУЛЬМАНСКИХ И КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Нуркен Е. Кузембаев*

Ключевые слова: Монголов, Бачман, кипчак, Менгу-каан, 1236-1237.

Keywords: Mongols, Bachman, kipchaky, Mengu-khan, 1236-1237.

В персидских и китайских источниках содержатся ценные сведения о племенах и народах оказавших сопротивление монгольскому завоеванию и позже включенных в состав Монгольской империи. Одним из таких союзов племен были кипчаки, в состав которых входили собственно кипчаки, кимеки и куманы. Упорное сопротивление монголам в Поволжье оказал предводитель кипчаков Бачман.

В сочинениях Джувейни и Рашид ад-Дина повествованию о Бачмане уделено особое место. Известно, что Рашид ад-Дин пользовался сведениями Джувейни в качестве источника при редактировании собственного исторического труда.

Приведем сведения о Бачмане из сочинения Джувейни: *«Рассказ о Бачмане и уничтожении его.* Когда каан (Угетай) отправил Менгу-каана, Бату и других царевичей для овладения пределами и областями Булгара, асов, Руси и племен кипчакских, аланских и других, (когда) все эти земли были очищены от смутьянов и все, что уцелело от меча, преклонило голову перед начертанием (высшего) повеления, то между кипчакскими негодьями оказался один, по имени Бачман, который с несколькими кипчакскими удальцами успел спастись; к нему присоединилась группа беглецов. Так как у него не было (постоянного) местопребывания и убежища, где бы он мог остановиться, то он каждый день (оказывался) на новом месте, (был) как говорится, в стихе: «днем на одном месте,

---

* Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова, г. Павлодар, Республика Казахстан/ Universitatea de Stat S. Toraigirov din Pavlodar, Pavlodar, republica Kazakhstan/ S. Toraighyrov Pavlodar State University, Kazakhstan, e-mail: nkuzembaev@yandex.kz

ночью на другом», и из-за своего собачьего нрава бросался, как волк, в какую-нибудь сторону и уносил что-нибудь с собою. Мало-помалу зло от него усиливалось, смута и беспорядки умножались. Где бы войска (монгольские) ни искали следов (его), нигде не находили его, потому что он уходил в другое место и оставался невредимым. Так как убежищем и притоном ему большею частью служили берега Итиля, он укрывался и прятался в лесах их, наподобие шакала, выходил, забирал что-нибудь и опять скрывался, то повелитель Менгу-каан велел изготовить 200 судов и на каждое судно посадил сотню вполне вооруженных монголов. Он и брат его Бучек оба пошли облавой по обоим берегам реки. Прибыв в один из лесов Итиля¹, они нашли следы откочевавшего утром стана: сломанные телеги и куски свежего конского навоза и помета, а посреди всего этого добра увидели больную старуху. Спросили, что это значит, чей это был стан, куда он ушел и где искать (его). Когда узнали наверняка, что Бачман только что откочевал и укрылся на остров, находящийся посреди реки, и что забранные и награбленные во время беспорядков скот и имущество находятся на том острове, то вследствие того, что не было судна, а река волновалась подобно морю, никому нельзя было переплыть (туда), не говоря уже о том, чтобы погнать туда лошадь. Вдруг поднялся ветер, воду от места переправы на остров отбросил в другую сторону, и обнаружилась земля. Менгу-каан приказал войску немедленно поскакать (на остров). Раньше, чем он (Бачман) узнал, его схватили и уничтожили его войско. Некоторых бросили в воду, некоторых убили, угнали в плен жен и детей, забрали с собою множество добра и имущества и (затем) решили вернуться. Вода опять заколыхалась и, когда войско перешло там, все снова пришло в прежний порядок. Никому из воинов от реки беды не приключилось. Когда Бачмана привели к Менгу-каану, то он стал просить, чтобы тот удостоил убить его собственноручно. Тот приказал брату своему Бучеку разрубить его (Бачмана) на две части»².

Сведения Рашид-ад Дина о подавлении сопротивления Бачмана в целом повторяют версию Джувейни, однако содержат некоторые

¹ Волга.

² Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / Отв. редактор М.Х. Абусеитова. Переработанное и дополненное издание. Подготовка к новому изданию, введение, перевод, комментарии, составление указателей М.Х. Абусеитовой и Ж.М. Тулибаевой. – А.: Дайк-Пресс, 2006. – 620 с. – с. 60-61.

подробности: «Вторично послали (туда) Субадай-бахадур³ для усмирения (их). Затем царевичи, составив совет, пошли каждый с своим войском облавой, устраивая сражения и занимая попадавшие им по пути области. Менгу-каан с левого крыла шел облавой по берегу моря (Каспийского). Бачмана, одного из бесстыднейших эмиров тамошних, из народа кипчаков, из племени ольбурлик, и Качир-укуле⁴, из племени асов, обоих забрали (в плен). Дело то происходило так: этот Бачман с группой других воров спасся от меча; к нему присоединилось скопище других беглецов. Он бросался во все стороны и что-нибудь да уносил; бесчинство его увеличивалось со дня на день. Постоянного местопребывания он не имел, и потому войско монгольское не могло схватить его; он скрывался в лесах на берегу Итиля. Менгу-каан приказал изготовить 200 судов и на каждое из них посадить по 100 человек монголов в полном вооружении. Он же (сам) с братом своим Бучеком шли облавой по обоим берегам реки. В одном из итильских лесов они нашли свежий навоз и прочее, (оставшееся) от спешно откочевавшего лагеря (хайл-хане), а среди этого застали больную старуху. От нее узнали, что Бачман перебрался на один остров и что все, попавшее за это время в руки его, вследствие злодеяний и бесчинства (его), находится на том острове. За отсутствием судна нельзя было переправиться через Итиль. Вдруг поднялся сильный ветер, вода забушевала и ушла в другую сторону с того места, где переправлялись на остров. Благодаря счастью Менгу-каана, земля стала видна, (и) он приказал, чтобы войска прошли (по ней). Они схватили его (Бачмана), истребили его сообщников, кого мечом, кого в реке, и взяли там много имущества. Бачман просил, чтобы Менгу-каан собственною благословенною рукою порешил дело (жизнь) его; он (Менгу-каан) приказал брату своему Бучеку разрубить Бачмана на две части. Качир-укуле, (одного) из эмиров асов, также убили»⁵.

Сличение переводов текстов мусульманских авторов показывает, что Рашид ад-Дин включил в текст несколько важных деталей. Возможно, в его распоряжении были исторические источники недоступные Джувейни. В частности участие в сопротивлении вождя племени асов

³ Субудей-багатур

⁴ Возможно, Качир-улы

⁵ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / Отв. редактор М.Х. Абусейтова, с. 84-85.

Качир-укуле (Качир-улы), который был захвачен в плен и умерщвлен вместе с Бачманом, а также знатное происхождение Бачмана из рода ольбурлик (ельборили). Рашид ад-Дин упростил текст Джувейни удалив из него слова, приписанные Бачману и Менгу. Он считал, что это событие произошло в 1236-1237 годах⁶. Если Джувейни видит в произошедшем сакральную передачу верховной власти по воле Неба от кипчакского к монгольскому правителю, то Рашид ад-Дин смотрит на это событие, как один из эпизодов истории Монгольской империи⁷.

В китайской летописи «Юань Ши» значение Бачмана оценивается высоко: «Тай-цзун приказал чжувану Бату пойти в Западный поход на Бачмана, и еще сказал так: «[Мы] услышали, что Бачман имеет ловкость и отвагу, Субэтай тоже имеет ловкость и отвагу, поэтому сможет победить его». Поэтому приказал [Субэтаю] быть в авангарде и сразиться с Бачманом, а затем еще назначил [его] командовать главной армией. После чего были захвачены жены и дети Бачмана на Каспийском море. Бачман

⁶ (См. История Казахстана в персидских источниках / Ответственный редактор М.Х. Абусеитова, сост. М.Х. Абусеитова. – А.: Дайк-Пресс, 2007. Том V. Извлечения из сочинений XIII – XIX веков – 476 с., с. 45-46; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / Отв. редактор М.Х. Абусеитова, с. 84-85). Основываясь на этом П. Пельо выдвинул дату – зима 1236-1237 годы (Pellio P. A propos des comans // Journal Asiatique. – 1920. – Ser. 11. – vol. XV. с. 161). Возможно, П. Пельо основывался на переводе слова «Бачман» с персидского как январь-февраль (Чингисхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувайни / Пер. с текста Мирзы Мухаммеда Казвини на англ. яз. Дж. Э. Бойла. С предисловием и библиографией Дэвида О. Моргана. Пер. текста с английского языка на русский Е. Е. Харитоновой. М.: Магистр-Пресс, 2004, с. 408, 658). Эта дата не может быть принята нами хотя бы по той причине, что при описании поимки Бачмана не идет речи о зиме, напротив, отмечаются отсутствие льда на реке и прилив. Е.П. Мыськов считает, что дата поимки Бачмана весна-лето 1237 г. указанная Рашид ад-Дином неверная, в действительности эти события происходили между весной 1238 г. и осенью 1240 года. Р.П. Храпачевский предлагает дату 1238-1239 годы (Мыськов Е.П. Политическая история Золотой Орды (1236-1313). – Волгоград: Издательство Волгоградского университета, 2003, с. 27-28; Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана / Р.П. Храпачевский. – М.: АСТ: ЛЮКС, 2005, с. 353-354).

⁷ Чингисхан. История завоевателя мира, записанная Ала-ад-Дином Ата-Меликом Джувайни / Пер. с текста Мирзы Мухаммеда Казвини на англ. яз. Дж. Э. Бойла. с. 400; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / Отв. редактор М.Х. Абусеитова, с. 84-85.

узнал о приходе Субэтая, сильно оробел и сбежал в море»⁸. По «Юань Ши» операцией по подавлению восстания Бачмана руководил Субудей-багатур, а поход Бату был направлен специально против Бачмана. Из этого можно сделать вывод, что силы восставших были довольно значительные. Иначе, зачем снаряжать для похода на кипчаков крупные силы монгольской армии во главе с выдающимися полководцами в лице Бату и Субудея.

Китайские источники «Юань Ши» и «Тхун-цзянь-ган-му» в целом придерживаются одной версии, в них сообщается, что Угедей-хан специально направил против Бачмана чингизида Бату и в помощь ему дал Субудей-багатура. Угедей-хан высоко оценил ловкость и храбрость кипчака. Бачман (кит. Бачимань) попав в руки Менгу не был убит, а был взят в плен. После поимки он сообщает монголам, что необходимо покинуть остров иначе войско может утонуть. Менгу последовал совету пленника, отвел войско на берег, и на самом деле вскоре прибыла вода. Далее ничего не сообщается о смерти Бачмана. Е.И. Кычанов отмечает со ссылкой на «Юань Ши», что он перешел на сторону монголов и позже некоторое время правил русскими и асами⁹.

Джувейни и Рашид ад-Дин представляют Бачмана обычным мятежником, а подавление его восстания карательной акцией чингизидов. Однако приводят цифры в 20000 вооруженных воинов на 200 судах и вспомогательные силы¹⁰. На наш взгляд попытка приуменьшения значения исторического события мусульманскими авторами, желание представить поход на Бачмана обычной карательной акцией против мятежного правителя не соответствует истине. Китайские источники же прямо указывают на значительный характер сопротивления Бачмана, на подготовку специального похода против кипчацких войск в Поволжье.

⁸ Храковский Р.П. Военная держава Чингисхана, с. 503.

⁹ (Кычанов Е.И. О некоторых обстоятельствах похода монголов на запад (по материалам «Юань ши»)) // Тюркологический сборник / 2001: Золотая Орда и ее наследие / Редкол. т.: С.Г. Кляшторный (пред.) и др. – М.: Вост. лит., 2002. – 302 с. – С. 75-83, с. 79-80; Бичурин Н. История первых четырех ханов из дома Чингисова // История монголов. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 476 с. – С. 7-234, с. 200-201). К сожалению, сведениями о переходе Бачмана на сторону монголов и его правлении русскими и асами из «Юань Ши» мы не располагаем.

¹⁰ История Казахстана в персидских источниках / Ответственный редактор М.Х. Абусеитова, с. 45-46; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / Отв. редактор М.Х. Абусеитова, с. 84-85.

Бачман, как законный правитель кипчаков из династийного племени ельборили, собрал под своими знаменами значительные силы кипчаков. Возможно, к восставшим присоединились кипчаки Западного Дешт-и Кипчака. Интересно, что он избегал прямого столкновения с монголами в степи, а нападал неожиданно и так же бесследно исчезал в пойме Волги или в лесах.

Китайские источники ничего не сообщают о гибели Бачмана, и отмечается, что он оказал услугу монголам, сообщив о приливе. Это позволяет думать о его переходе на сторону монголов и службе монгольским правителям¹¹. Персидские же источники говорят о его гибели от рук чингизида Бучека по приказу Менгу.

Вызывает интерес названия племен ольбурлик (ельборили) и ас участвовавших в сопротивлении монголам приводимый Рашид-ад Дином. Ольбурлик – ведущее, элитарное племя, из которого из поколения в поколения происходили кипчакские ханы. Возможно, семантика термина «борили» связана со значением «волк». В исторической и этнографической литературе широко известны культ волка, как легендарного родоначальника ряда тюркских этносов и волка тотема на ранних ступенях развития тюркских племен. Борили (ельборили) были древнетюркским племенем центральноазиатского происхождения. По мнению Б.Е. Кумекова генеалогическим родоначальником ханского рода ельбори был Абар-хан (Табар-хан по Махмуду аль-Кашгари)¹². По мнению П.Б. Голдена этимология этого слова остается неизвестной, а этимология: < бери «волк» невозможна¹³. По С.А. Плетневой Бачман происходил из племени бурджоглы и возможно был потомком хана Боняка¹⁴. Это ошибочно, так как у кипчаков были два разных племени

¹¹ Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова, г. Павлодар, Республика Казахстан/ Universitatea de Stat S. Toraigirov din Pavlodar, Pavlodar, republica Kazahstan/ S. Toraighyrov Pavlodar State University, Kazakhstan, e-mail: nkuzembaev@yandex.kz.

¹² Кумеков Б.Е. Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв.: диссертация в виде научного доклада на соискание научной степени доктора исторических наук: 07.00.09. – СПб: Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения Российской Академии наук, 1994, с. 34.

¹³ Golden P.B. Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // Archivum Eurasiae Medii Aevi (1985 [1987]), p. 5-29

¹⁴ *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л.*

ельборили и бурджоглы, а Бачман по сведениям Рашид ад-Дина относился именно к ельборили.

По сведениям Б.Е. Кумекова пятым племенем в родоплеменном составе кипчаков восточного Дешт-и Кипчака упоминаются аль-арс, которые сопоставляются с асами, иранским племенем, родственным аланам. Судя по всему, отдельные группировки тюркизированных асов (арсов), обитавших по соседству с Аральским морем, вошли в состав кыпчакских племен¹⁵. Возможно, асы, упоминаемые Рашид-ад Динем, и есть племя аль-арс.

На наш взгляд под «асами» Рашид ад-Дина фигурируют «азы» входившие в состав Ногайской орды. В русских документах XVI–XVII вв. эль «аз» именуют как «азское» и «асское»¹⁶. Азы неоднократно фигурируют в письменных источниках. Так они упоминаются в составе Кок Орды при разделе Улуса Джучи после смерти Ногая¹⁷.

Таким образом, сопротивление Бачмана монгольскому завоеванию было крупным историческим событием в истории завоевания монголами Восточного Дешт-и Кипчака, оно охватило крупные кипчакские племена на территории Поволжья. На его подавление были брошены крупные силы монгольской армии во главе с Субудей-багатуром и чингизидами Бату и Менгу. Остается невыясненной дальнейшая судьба знатного кипчака, конец его жизненного пути. По мусульманским источникам он был умерщвлен по приказу Менгу, по китайским источникам перешел на сторону монголов и принимал участие в завоевании Киевской Руси и народов Северного Кавказа.

Волиным / Отв. редактор М.Х. Абусейтова. Переработанное и дополненное издание. Подготовка к новому изданию, введение, перевод, комментарии, составление указателей М.Х. Абусейтовой и Ж.М. Тулибаевой. – А.: Дайк-Пресс, 2006. – 620 с. – с. 60-61.

¹⁵ Субудей-багатур.

¹⁶ Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – 752 с. – с. 499

¹⁷ *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным* / Отв. редактор М.Х. Абусейтова, с. 84-85.

BACIMAN (BACIMANI) - KIPCEAC DIN TRIBUL OLIBURLIC (ELIBORILI)
ÎN SURSE ISTORICE CHINEZEȘTI ȘI MUSULMANE

Rezumat

Articolul vorbește despre rezistența antimongolă a triburilor Kipchak conduse de către căpetenia Bachman, între anii 1236 și 1237. Sursele istorice persane și chinezești ne prezintă evenimentele legate de bătălie și capturarea căpeteniei Bachman. Soarta sa este incertă pentru că sursele persane amintesc că a fost ucis după capturare, în vreme ce sursele chinezești arată că s-a alăturat forțelor mongole. În continuare este analizată structura tribală și revolta celor care s-au opus invaziei mongole.

ÎN PROBLEMA TEMEIULUI PRETENȚIILOR REGALITĂȚII UNGARIEI DE SUPREMAȚIE ASUPRA MOLDOVEI MEDIEVALE

Pavel Parasca*

Cuvinte cheie: Moldova, Ungaria, suzeranitate, secolele XIII-XIV

Mots clé: Moldavie, Hongrie, suzeraineté, XIIIe–XIVe siècles.

La 20 martie 1360, regele Ungariei Ludovic I răsplătea diversele merite ale nobilului român din Maramureș, Dragoș, fiul lui Gyula din Giulești, de care acesta s-a învrednicit cu diferite ocazii “și mai cu osebire (în) reșezarea țării noastre, a Moldovei (...), când a întors cu veghetoare grijă și cu neobosită strădanie pe calea statorniceii credințe ce trebuie păstrată către coroana regească pe mulți români răzvrățiți, rătăciți din calea credinței datorate”¹. Urmează din citatul de mai sus, că, de la o vreme anterioară neprecizată, autoritățile regale maghiare considerau Țara Moldovei ca aparținându-le lor, căci Dragoș din Giulești a contribuit la reșezarea ei, readucându-i pe românii răzvrățiți la ascultare. Documentul însă nu precizează nici vremea și nici evenimentul în urma căruia regalitatea ungară se *pretindea* sau se afirmase *de facto* ca stăpână a Țării Moldovei, care, așa cum se desprinde din formula documentului de mai sus, exista deja ca atare de ceva vreme înainte de a se produce evenimentul în cauză.

Nu clarifică problema vremii și condițiilor în care autorităților regale maghiare li s-a oferit motivul de a pretinde sau de a-și exercita în realitate supremația nici cel de-al doilea document regal cu referire la Țara Moldovei, semnat de același rege pe 2 februarie 1365. Beneficiar al lui era Balç, fiul lui Sas, adică a celui de-al doilea voievod al Moldovei, indicat în cronicile indigene ca fiind feciorul lui Dragoș Întemeietorul². Balç se făcuse plăcut

---

* Universitatea Liberă Internațională din Moldova, Facultatea de Istorie și Relații Internaționale, Chișinău, e-mail: pavel-parasca@rambler.ru.

¹ DRH, D, *Relații între Țările Române*, I, ed. Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru etc., București, 1977, p. 76-77.

² *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 14.

regelui prin *nemăsurate slujbe* „în tot timpul de când s-a alăturat maiestății noastre (Ludovic I- s.n.), cu o dragoste atât de fierbinte, încât părăsindu-și și lăsându-și în urmă supușii³ săi scumpi și foarte multe rude ca și toată averea lui, a venit din țara noastră moldovenească (s. n.) în regatul nostru al Ungariei (s.n.)⁴. Din document se desprinde aceeași pretenție de stăpânire anterioară a regelui de la Buda asupra Moldovei, fără, însă, ca ea să fie considerată parte a regatului Ungariei. Observația este principială ținându-se cont că în unele publicații recente, asupra cărora voi reveni pe parcurs, Țara Moldovei la care se refereau documentele citate este considerată că fiind o provincie a Regatului Ungariei, în ciuda faptului că însuși regele de la Buda făcea o distincție netă între ea și regatul său.

Un sens apropiat de cel ce se desprinde din documentele de mai sus, este redat și de cronicarul ungar Ioan de Târnave, fost notar al aceluiași rege Ludovic I, care și-a încheiat scrierea operei sale, *Cronica Ungurilor*, la puțin timp după moartea patronului său (1382). Consemnând faptul trecerii clandestine a lui Bogdan - voievodul românilor din Maramureș -, în Moldova, întâmplat în legătură probabilă cu evenimentele care au necesitat trimiterea oastei conduse de nobilul maramureșean Dragoș din Giulești, cel mai probabil în 1359, acest cronicar prezintă Moldova ca fiind supusă Coroanei Ungare, dar nepopulată din cauza vecinătății tătarilor⁵, fără însă a-i cunoaște pe antecesorii care au administrat țara până la evenimentele descrise. Referindu-se la vecinătatea tătarilor ca pricină a faptului că țara ar fi fost nepopulată, Ioan de Târnave ar lăsa să se înțeleagă că pretențiile de stăpânire asupra Moldovei din partea regalității maghiare ar data cu vremea de până la apariția tătarilor în zonă, adică înainte de 1241/1242, când nu doar regatul Ungariei, ci și spațiul extracarpatic a fost supus primei invazii masive din partea armatelor mongolo-tătare conduse de hanul Batu⁶. Cu toate acestea, în istoriografia atât

³ Editorii documentului au tradus expresia latină *suis caris parentibus* prin „părinții săi scumpi”. Dictionarul limbii latine însă ar conduce spre o traducere mai adecvată circumstanțelor în care a fost emis documentul în cauză. Astfel, expresia latină menționată i-ar fi avut în vedere pe *ai săi scumpi supuși* - *Латинско-русский словарь*, Москва, 1976, p. 725.

⁴ DRH, D, I, p. 80-82.

⁵ Ioannis de Thwroczi, *Cronica Hungarorum. Ab origine gentis inserta simul Chronica Ioannis archidiaconi de Kikullew*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. I.G. Schwandtner, pars I, Tyrnaviae, 1765, p. 317. Pasajul respectiv a fost tradus și folosit în limba română de Alexandru Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, 1992, p. 137; Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1994, p. 366.

⁶ O amplă prezentare a acestei invazii se datorează studiilor lui Victor Spinei, dintre care nu

de controversată a problemei formării statului care s-a numit Țara Moldovei, păreri divergente au fost formulate și în ceea ce privește vremea apariției și temeiului pretențiilor de supremație a regalității maghiare asupra viitorului stat românesc de la răsărit de Carpați.

Astfel, primii doi istorici români care au abordat de pe poziții științifice problema formării celui de-al doilea stat românesc extracarpatic cu numele de Țara Moldovei – A.D. Xenopol și Dimitre Onciul -, pornind de la tradiția indigenă despre *descălecatul* Moldovei de către Dragoș, venit parcă din Maramureș, și de la implicarea cu această ocazie a unui rege ungar pe nume Vladislav/Laslău angajat în luptele cu tătarii, puneau începutul supremației Coroanei maghiare în consecința uneia dintre cele două lupte de anvergură dintre unguri și tătari. Deosebirea dintre cei doi istorici constă doar în numele regilor implicați și în datarea respectivă a unei sau altei lupte cu tătarii. A.D. Xenopol, identificându-l pe regele din tradiția moldovenească cu Ladislau al IV-lea, poreclit Cumanul (1272-1290), plasa fenomenul *descălecaturii* în consecința celei de-a doua invazii masive a tătarilor în Ungaria, care s-a produs în anul 1285⁷. D. Onciul, însă, ignorând, din motive necunoscute, această campanie, a acordat preferință luptelor cu tătarii din primii ani de domnie a regelui Ludovic I (1342-1382), mai recurgând și la o neverosimilă identificare a acestuia cu Vladislav/Laslău din tradiția moldovenească a întemeierii Moldovei⁸. Și într-un caz și în celălalt, însă, în urma victoriei obținute de unguri, cu participarea desigur și a românilor din Maramureș, s-ar fi creat la est de Carpați o stăpânire ungară în frunte cu un Dragoș din Maramureș, fenomenul marcând, parcă, începutul statal al Moldovei, numai că în dependență de regatul Ungariei, pentru ca, la mijlocul secolului al XIV-lea, în urma răscoalei încununate cu succes, în frunte cu voievodul Bogdan, venit într-adevăr din Maramureș, să se producă o a doua *descălecare* sau *întemeiere* prin scoaterea Moldovei de sub supremația Coroanei maghiare⁹.

---

voi menționa decât unul: *Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos*, Iași, 1996, p. 201-224.

⁷ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. a IV-a, II, *De la întemeierea Țărilor Române până la moartea lui Petru Rareș, 1546*, text, note, comentarii, prefață, indice și ilustrația de Nicolae Stoicescu, București, 1986, p. 32-40.

⁸ Dimitre Onciul, *Dragoș și Bogdan fondatorii Principatului moldovenesc*, în *Scieri istorice*, ediție critică îngrijită de Aurelian Sacerdoțeanu, București, 1968, p. 93-92, 111-118. Cu doar unele revizui neesențiale, Dimitre Onciul și-a menținut opinia și în alte studii ale sale ulterioare.

⁹ A.D. Xenopol, *op. cit.* p. 338-39; Dimitre Onciul, *op. cit.*, p. 127-130.

Este greu de explicat cum s-a întâmplat că, ulterior, opiniile lui A. D. Xenopol au decăzut din atenția cercetătorilor, care au acordat preferință construcției lui Dimitre Onciul. În acest context, unul dintre cei mai fervenți cercetători ai fenomenului formării statului moldovenesc, Ștefan S. Gorovei, a observat că acțiunile antitătare din primii ani ai domniei lui Ludovic I (1342-1382), ca și din ultimii ani de domnie a antecesorului acestuia, Carol Robert (1310-1342), au afectat în exclusivitate zona Curburii Carpaților și Deltei Dunării. Îmbrățișând însă ideea *descălecatului* maramureșean printr-un oarecare Dragoș, anume în contextul unei victorii a armatelor lui Ludovic I, istoricul ieșean a încercat să reconstituie procesul extinderii supremației maghiare spre nord, punând-o deja în seama acestui enigmatic Dragoș, care ar fi domnit vreo 7 ani, începând cu 1347 și până în 1354¹⁰. Este o încercare de a explica pretențiile regalității de la Buda asupra voievodatului, care a luat ființă în valea râului Moldova și care a stat la începutul istoric al Țării Moldovei, fiind, după câte se vede pe hartă, la ceva depărtare de zona unde se produceau înfruntările ungaro-tătare. Pe această cale se urmărea depășirea lipsei totale a izvoarelor istorice despre întreprinderile belicoase ungare înainte de evenimentele produse în Țara Moldovei, în 1359, cu implicarea lui Dragoș din Giulești. În baza acestor judecăți șubrede, unii istorici vorbesc insistent despre niște imaginate cuceriri maghiare în ceea ce se numea Țara Moldovei de atunci, pentru a obține motiv în vederea prezentării acesteia ca fiind o provincie a regatului Ungariei și a explicării pretențiilor autorităților regale de la Buda asupra ei ca emanând din dreptul de cucerire.

Relativ recent, profesorul universitar Ion Eremia¹¹ a introdus până și sintagma *cucerirea maghiară* în chiar titlul primului compartiment al celui dintâi capitol al monografiei sale. Judecând după acest titlu, care cuprinde perioada „de la mijlocul secolului al XIII-lea până la cucerirea maghiară (mijlocul secolului al XIV-lea)”, pretinsele cuceriri ar data din vremea indicată între paranteze. Înainte însă de a aborda subiectul cuceririlor la care se referă autorul, nu pot trece pe lângă unele afirmații evident declarative și lipsite de orice temei documentar. Constatând, așa cum este acceptat și în istoriografie, că Țara Moldovei ca *stat* (s.n.) s-a constituit pe versanții nord-estici ai munților Carpați, cuprinzând inițial un mic teritoriu, care anterior ar fi alcătuit „conform

¹⁰ Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan întemeietorii Moldovei*, București, 1973, p. 83-91; Idem, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 83-88, 89-92.

¹¹ Ion Eremia, *Statutul juridic internațional al Țării Moldovei (de la origini până la începutul secolului al XVI-lea)*, Chișinău, 2010, p. 5, 29.

opiniilor enunțate (sic!), o mică formațiune teritorială locală, sub forma unei mărci militare ungare, cu numele de „*terre nostre Moldauane*”(s.n.), cum o aflăm definită în actul regelui ungar Ludovic cel Mare din 20 martie 1360, autorul pune cununa modului său de a judeca, afirmând sus și tare că „denumirea *Terrae Moldauane* (s.n.) a fost moștenită și acceptată de domnii suverani ai noului stat independent”¹². Atenția noastră este atrasă, astfel, nu de lipsa notelor de referință, care i-ar justifica judecata autorului, ci de ușurința cu care se formulează și se lansează în circuit niște aserțiuni lipsite de temei. Căci din cele afirmate de autor și folosite deja ca fapte demonstrate la fel și pe parcursul lucrării¹³, ar urma că noul stat i-ar fi datorat cancelariei regale de la Buda până chiar și numele său, drept motiv pentru o atare interpretare servind doar faptul că denumirea în cauză este menționată pentru prima dată în sursele ungare. Din context, însă, apare și nevinovata întrebare: dacă la începuturile statale moldovenești a stat imaginată „marcă” de apărare creată, parcă, de regele Ungariei și ea ar fi transcrisă ulterior în ceea ce se numea stat, atunci care era rostul cuceririlor maghiare de la mijlocul secolului al XIV-lea?

Ca să nu imprim celor ce urmează caracterul unei recenzii, nu voi face decât să pun în evidență momentele cele mai bătătoare la ochi menite să ilustreze imaginatările cuceriri maghiare în zona de formare a Voievodatului/Țării Moldovei și să justifice viziunea autorului privind statutul acestuia/acesteia în raport cu purtătorii Coroanei de la Buda. Este de mirare mai întâi de toate faptul că, lansând sintagma *cuceriri maghiare*, autorul își începe cercetarea cu mijlocul secolului al XIII-lea, lăsând fără atenție primele acțiuni expansioniste ale regatului Ungariei din cele trei decenii care au precedat marea invazie mongolo-tătără din 1241-1242 și abordând subiectul propriu-zis doar începând cu anul 1324, deși vorbește despre „inițiativa reluării operațiilor militare la răsărit de Carpați”¹⁴, ceea ce presupune că atare operațiuni au avut loc și mai înainte. Apoi, reproducând informațiile cunoscute despre activismul politico-militar al ungarilor din ultimii ani de domnie a lui Carol Robert, în zona Curburii Carpaților și a Curiei Papale, în vederea refacerii episcopiei catolice de la Milcov, I. Eremia se asociază opiniei că Ungaria nu a reușit să-și realizeze planul de expansiune urmărit. Atitudinea autorului se schimbă însă brusc după venirea pe tronul regal de la Buda a lui Ludovic I, în 1342, căruia sursele istorice îi atribuie mai multe acțiuni războinice în aceeași zonă. După

¹² *Ibidem*, p. 7.

¹³ *Ibidem*, p. 29-30.

¹⁴ *Ibidem*, p. 30.

o trecere în revistă a mai multor opinii ale istoricilor care s-au preocupat de aceste evenimente (fără ca printre aceștia să-mi regăsesc și numele meu) și care împărtășesc preponderent părerea că în consecința acțiunilor menționate, regatului Ungariei i-a reușit crearea unui culoar care-i permitea ieșirea la Delta Dunării și Marea Neagră¹⁵, I. Eremia, fără a insista asupra posibilității admise de Vasile Neamțu ca în cadrul acestor acțiuni regele Ungariei să-l fi impus pe „voievodul maramureșean Dragoș”¹⁶, acordă preferință concluziei lui Ștefan S. Gorovei, cum că anul 1347 „corespunde mai bine împrejurărilor în care a trebuit să se producă venirea lui Dragoș după zdrobirea forței tătarilor și eliberarea unui teritoriu probabil în colțul sud-vestic al Moldovei”¹⁷. Ar urma că anume extensiunile datorate politicii lui Ludovic I din primii ani de domnie a sa ar și reprezenta acele *cuceriri maghiare* avute în vederea de I. Eremia și în consecința cărora domnia sa își construiește aserțiunea despre statutul juridic al Țării Moldovei în faza incipientă de formare a ei ca stat. Repet, însă, ceea ce am menționat și ceva mai sus, că aceste cuceriri, printr-o viziune aproape unanimă a istoricilor, au afectat în exclusivitate zona Curburii Carpaților, iar datarea creațiunii politice, atribuite de tradiție lui Dragoș, cu anul 1347 sau cu o altă dată din primii ani de domnie a lui Ludovic I, se datorează identificării artificiale a lui Vladislav/Laslău din tradiția moldovenească cu acest rege al Ungariei¹⁸. Apoi, indiferent dacă admitem un problematic *descălecat* al lui Dragoș din Maramureș sau o întemeiere locală, nu se poate să nu se țină cont că în tradiție Dragoș este prezentat ca voievod întemeietor al Țării Moldovei din părțile râului cu același nume, care nu denotă nimic comun cu culoarul unguresc de la Curbura Carpaților.

Nu adeverește teza despre cucerirea maghiară în această zonă nici faptul invocat de Vasile Neamțu, că Baia ar fi fost incendiată după 1346, dar la o dată greu de precizat¹⁹. Trebuie menționată observația lui Ștefan Gorovei, care

¹⁵ Din motive lesne de înțeles, nu reproduc multitudinea opiniilor altor cercetători, numele și lucrările cărora sunt menționate în notele 187-197 ale monografiei lui I. Eremia, p. 31-32.

¹⁶ Vasile Neamțu, *Istoria orașului Baia (Civitas Moldaviensis)*, Iași, 1997, p. 117.

¹⁷ I. Eremia, *op. cit.*, p. 33-34; Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, p. 219.

¹⁸ Argumentele irefutabile în acest sens au fost generalizate într-un recent studiu al meu, care însă nu face decât să reconfirme și să fortifice ideea, acceptată și de alți cercetători români cu renume, că în realitate cronicarii moldoveni l-au avut în vedere pe Ladislau al IV-lea Cumanul (1272-1290) - Pavel Parasca, *Cine a fost „Laslău craiul unguresc” din tradiția medievală despre întemeierea Moldovei?*, în *History & Politics. Revistă de Istorie și Politică*, 2011, nr. 1, p. 7-19, bibliografia la p. 20-21.

¹⁹ V. Neamțu, E. Neamțu, S. Cheptea. *Contribuții la problema urbanizării așezării de la Baia*

pune ruina orașului Baia în legătură cu venirea dinspre sud a lui Dragoș „descălecătorul”, considerând că evenimentul s-ar fi produs în consecința unei opoziții a elementului „de baștină” în fața descălecătorilor unificatori²⁰. Remarca este interesantă doar în sensul că autorul în cauză admite totuși existența „elementelor de baștină”, capabile să opună rezistență celor ce le aduceau cu sine subordonarea unei puteri străine. Adică erau organizați politic și militar, aveau formațiunea lor statală în frunte desigur cu un potentat, care putea fi, de ce nu, un voievod. În rest, aserțiunea istoricului de la Iași nu-și are rostul decât să mai încerce încă un argument în favoarea construcției sale privind problematicul „descălecat maramureșean” al lui Dragoș ca aflându-se în slujba regelui de la Buda și ca împuternicit al acestuia cu administrarea imăginatei „mărci” de apărare a regatului maghiar, creată parcă pe versantul răsăritean al Carpaților de Est. Căci ruina orașului considerat a fi fost prima reședință a întemeietorului voievodatului Moldovei s-a întâmplat cel mai sigur în 1359, în timpul unicei expediții documentate a contingentelor militare ungare, puse sub comanda nobilului român maramureșean, Dragoș din Gyulești. În lipsa altor informații în același sens, nu văd locul sintagmei *cucerirea maghiară* la mijlocul secolului al XIV-lea. După cum se vede din diploma regală pe numele acestui Dragoș, menționată chiar la începutul prezentului studiu, vorba era nu de cucerirea Țării Moldovei, ci de reșezarea ei, adică de readucerea ei în subordonarea autorităților regale de la Buda. Aceasta înseamnă că pretinsa dependență a voievodatului moldovenesc se referea la o vreme anterioară acestor evenimente

În consecință, decade necesitatea angajării în discuții cu Ion Eremia privind statutul juridic al Țării Moldovei în preajma și în consecință, de data aceasta realei treceri în Moldova a voievodului român din Maramureș, Bogdan, care s-a și afirmat ca voievod al statului de la est de Carpați. Judecățile autorului privind sensurile termenilor țară, regat, stat²¹ ș. a. sunt nu altceva decât exerciții lingvistice în condițiile în care cele două state românești extracarpătice oficial s-au numit *țări* pe toată durata existenței lor istorice, iar termenul *regnum/regat* ținea de caracterul regimului politic al statului în

---

în secolul al XIV-lea, în *AIIA Iași*, XVI, 1979, p. 301; Idem, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, II, Iași, 1984, p. 12, 16, 245, 246 apud I. Eremia, *op.cit.*, p. 37.

²⁰ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 48 apud I. Eremia, *op. cit.*, p. 37.

²¹ I. Eremia, *op. cit.*, p. 41-42. De altfel, cea mai adecvată definiție a termenului *țară* este „teritoriu locuit de un popor organizat din punct de vedere administrativ și politic într-un stat” - *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, București, 1996, p. 1123.

frunte cu un rege, tot așa cum o formațiune statală în frunte cu un *voievod* se numea *voievodat*. Sigur că, în context, aserțiunile autorului nu pot fi decât aberante, având la bază cele scrise de Ioan de Târnave, că Moldova de până la Bogdan a fost o provincie a regatului Ungariei, devenind stat abia după înscăunarea lui Bogdan și dobândirea independenței sale, mai punându-se la îndoială și sintagma *dinastia Dragoșștilor*²². Printre argumentele în baza cărora se fac asemenea concluzii este indicat și faptul că *Țara Moldovei*, ca nume, nu figurează în titlul regilor unguri, așa cum era Galiția de pildă. Acest fapt denotă punctul cel mai vulnerabil al construcțiilor de tipul celor de mai sus și explică de ce, intenționat sau nu, autorul în cauză stabilește limita cronologică inferioară a cercetării sale la mijlocul secolului al XIII-lea, deși primele încercări expansioniste ale regatului Ungariei în zona Curburii Carpaților și în direcția Dunării de Jos, soldate și cu anumite rezultate, au fost întreprinse încă înainte de invazia mongolo-tătară din 1241-1242, care le-a încurcat lucrurile ungarilor și Curiei papale. Lipsa mențiunii Țării Moldovei în titulatura regilor Ungariei s-ar explica lesne prin faptul că ea, ca formațiune statală, s-a format în spațiul pretins a fi în stăpânirea regatului în cauză, însă după apariția acestei pretenții, adică după 1233.

Cheia rezolvării problemei temeiului pretențiilor de supremație a regilor de la Buda se află, în opinia mea, acolo unde încă nimeni nu a căutat-o, cercetătorii speculând, de regulă, unele și aceleași argumente, încercând o reconstituire a realităților printr-o amalgamare de diverse interpretări autoricești la un subiect sau altul, fără a se îngriji de baza documentară a acestora. Ca premisă a unei abordări adecvate a problemei se prezintă a fi un fragment dintr-un decret al regelui Ungariei Sigismund de Luxemburg, din 1435, cunoscut de mai demult, dar repus în circuitul științific de Victor Spinei²³ - notoriul cercetător al problemei formării statului românesc de la est de Carpați și al circumstanțelor politice anterioare precum și contemporane ale procesului care s-a încununat cu formarea și afirmarea statală a Țării Moldovei.

²² I. Eremia, *op.cit.*, p. 43-46. În concluziile formulate de autor la finele compartimentului consacrat stăpânirii „Drăgoșștilor”, se afirmă fără drept de apel că „Drăgoșștii” au fost instalați extracarpatic de trupele maghiare. Moldova „Drăgoșștilor” a fost o provincie supusă direct regelui, o proprietate a sa, obținută în baza „dreptului cuceritorului”. Iar ceva mai jos, se afirmă cu aceeași tărie că „cercetările istorice oferă tot temeiul să credem că „Drăgoșștii” au stăpânit „țara” Moldovei, în calitate de provincie maghiară, prin anii 1347-1363” - *Ibidem*, p. 46.

²³ Victor Spinei. *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1992, p. 43, n. 64 și p. 62.

Deși destul de târziu, fragmentul în cauză are o valoare incontestabilă prin faptul că „reflectă realități mult mai vechi”²⁴. Conform documentului în cauză, spațiul extracarpatic unde s-au constituit cele două state românești se numea cândva *Cumania* și era populat de *cumanii negri*. La vremea însă când era emis decretul regal, fosta Cumanie se numea *Țara Valahiei*, fiind locuită de *valahi* și separată în două părți: cea Transalpină, adică Țara Românească, și Moldova²⁵. În viziunea autorităților de la Buda, așadar, ar fi avut loc o substituție mecanică de nume de țară în consecința dispariției cumanilor și repopulării fostei lor țări de către români și separarea lor în cele două state românești extracarpatic cunoscute, în aceeași cheie în care prezenta lucrurile și Ioan de Târnave, cu referire însă doar la Moldova de până și de după „descălecatul” lui Bogdan. Asupra falsității tezei despre o atare înlocuire de populații am atras atenția cu altă ocazie²⁶, astfel că nu văd motivul pentru a reveni la acest subiect.

Plasând Cumania „de la fluviul Olt, între Munți (Carpați – s.n.) și Danubiu”, decretul lui Sigismund de Luxemburg din 1435 observă o flagrantă legătură cu Diploma Ioaniților, semnată în 1247 de regele de atunci al Ungariei, Bela al IV-lea. Ea pune la fel începutul Cumaniei „de la râul Olt și Munții Transilvaniei”²⁷, omițând doar Dunărea. Urmează că documentul din 1435 reproducea o stare de lucruri din preajma mijlocului secolului al XIII-lea. Cumanii, însă, și respectiv spațiul unde-și pășteau turmele și-și exercitau controlul politico-militar căruia i s-a imprimat și numele de Cumania, au ajuns în vizorul autorităților ungare și al Curiei papale la începutul celui de-al doilea deceniu al secolului al XIII-lea, când în sud-estul Transilvaniei (*Țara Bârsei*) a fost plasat Ordinul cruciat al teutonilor. Extinderea lor peste Carpați în intenția de a forma aici un stat cruciat sub autoritatea Scaunului papal în detrimentul intereselor Regatului Ungariei, l-a deranjat pe regele acestuia, Andrei al II-lea, care nu a întârziat să recurgă la arme, pentru a-i depozeda pe teutoni de posesiunile lor și a-i expulza din regat, ceea ce s-a reușit în 1225²⁸. Era natural ca regele în cauză să-și atribuie sieși fostele stăpâniri teutone din exteriorul Carpaților. În 1227 sau 1228 aici a fost instituită episcopia catolică

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, p. 43.

²⁶ Pavel Parasca, *Interferențe etno-politice în terminologia spațiului carpato-ponto-nistean în secolele XI-prima jumătate a celui de-al XIII-lea*, în *History & Politics. Revistă de Istorie și Politică*, 2008, nr.1-2, p. 98-99.

²⁷ *DRH, D, I*, p. 26.

²⁸ *Ibidem*, p.10-14.

a cumanilor, pusă sub oblăduirea episcopului Teodoric, dar sub apărarea și autoritatea politică a regalității maghiare. În 1233 regele de la Buda și-a introdus, în și așa stufosul său titlu, și pe cel de *rege al Cumaniei*, perpetuat pentru multă vreme, chiar și după ce pretinsa Cumanie a ajuns în stăpânirea tătarilor, fiind concepută ca parte a vastului stat mongolo-tătar al Hoardei de Aur. Suntem astfel în prezența perpetuării la fel a pretențiilor autorităților regale de la Buda de a redobândi Cumania ca fostă stăpânire a lor, imaginată sau reală, de până la cuceririle mongolo-tătare. Este semnificativ în acest sens faptul că, deși în prima jumătate a secolului al XIV-lea ungurii vor redobândi de la tătari pozițiile lor de odinioară de la Curbura Carpaților și Delta Dunării, regii maghiari nu vor introduce în titulatura lor sintagma *rege al tătarilor*, deși la acea vreme prinsese un oarecare teren și denumirea de Tartaria în locul celei de Cumania²⁹, persistând doar sintagma de *rege al Cumaniei*.

Nu se știe în ce măsură era cunoscută în Ungaria situația etnică și politică din întregul spațiu de la est de Carpații Răsăriteni. Dar dacă se judecă după cele scrise de canonicul de la Oradea, Rogerius - autorul celei mai ample descrieri a campaniei armatelor mongolo-tătare din primăvara anului 1241, care s-a abătut și asupra teritoriului de la est de Carpați -, sub numele *Cumania* era înțeles întregul teritoriu care se întindea spre sud de așa-zisa *Poartă a Rusiei*, adică de la *pasul Verecke* din Carpații Nordici, pe unde iureșul mongolo-tătar a pătruns din Rusia Haliciului în regatul Ungariei³⁰. Ar însemna că, prin titlul regilor de la Buda, aceștia se pretindeau a fi stăpâni ai întregului teritoriu de la est de Carpații Orientali.

Izvoarele documentare ale vremii, care sunt disponibile cercetării, deși puține la număr, vin să ateste că denumirea *Cumania* avea, însă, nu o încărcătură etnică ci politică, datorată faptului că, la vremea anterioară invaziei armatelor hanului Batu, cumanii nomazi exercitau controlul politico-militar asupra teritoriilor în cauză, dominând totodată și comunitățile unei populații sedentare aborigene, care, așa cum se întrevade din aceleași surse documentare, era dacă nu în totalitatea ei românească, apoi cel puțin predominantă în raport cu alte comunități etnice sedentare din zona respectivă. Diploma Ioaniților din 1247, de exemplu, referindu-se la Cumania dintre Carpații Meridionali, care începea la râul Olt, nu semnalează prezența aici a cumanilor, menționând în schimb Țara voievodului român Seneslau³¹. Iar ceva mai înainte, la 14 noiembrie 1234,

²⁹ Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 62, n. 62.

³⁰ *Ibidem*, p. 199 (*inter Rusciam et Comaniam*).

³¹ *DRH*, D, I, p. 26.

papa Grigore al IX-lea, referindu-se la episcopia catolică a cumanilor, care cuprindea dacă nu întreaga regiune de la Curbura Carpaților până la Dunărea de Jos, apoi cel puțin o parte a ei până la râul Siret³², constată viețuirea aici a unor popoare cărora le zic *Wallati*, adică *valahi/români*, care își aveau și propria lor organizare bisericească ortodoxă, pusă în seama episcopilor³³, ceea ce presupune și existența la ei a unei organizații politico-statale, asemănătoare probabil cu cea a voievodului Seneslau din stânga Oltului³⁴. Urmează că, arogându-și dreptul de stăpânire asupra Cumaniei, regii Ungariei de fapt își arogau și dreptul de supremație asupra formațiunilor românești din teritoriile respective, aflate până atunci într-o oarecare formă de dependență de cumani, cel mai probabil plătindu-le un tribut.

Între timp însă, situația în ceea ce se numea *Cumania* s-a schimbat. Căci cumanii, în parte nimiciți de mongolo-tătari sau supuși acestora, și-au pierdut identitatea de odinioară, dizolvându-se în mediul noilor cuceritori nomazi, care și-au creat vastul lor stat, *Hoarda de Aur*, cu centrul tocmai pe Volga de Jos. În consecință, în izvoarele istorice din vremurile care au urmat, inclusiv în documentele papale, numele *Cumania* se îmbina cu cel de *Tartaria*, dacă nu cumva ultimul a devenit preponderent, substituindu-l pe cel dintâi. Nu același lucru s-a produs însă și în titulatura regilor Ungariei, în care persista vechea denumire – mărturie că la Buda noii vecini dinspre est ai regatului nu erau considerați stăpâni legitimi ai Cumaniei, ci uzurpatori ai drepturilor de stăpânire a regatului Ungariei, de unde și intențiile unei eventuale recuceriri a teritoriului în cauză și readucerii lui în stăpânirea Coroanei maghiare, ceea ce a și început să se înfăptuiască în ultimii ani de domnie a regelui Carol Robert (1308–1342) - întemeietorul dinastiei Angevinilor –, și în primii ani de domnie a celui de-al doilea și ultimului angevin, Ludovic I (1342-1382), despre care s-a vorbit deja mai sus. Este logic să se creadă că în același proiect de refacere a stăpânirii Coroanei maghiare în fosta Cumanie, să fi fost concepute și comunitățile românești de aici, cu un grad desigur mai avansat al organizării lor politico-statale, în raport cu realitățile documentate istoric în

³² Descriind înaintarea armatelor mongolo-tătare prin teritoriul de la est de Carpați, canonicul de Oradea, Rogerius, menționează că trecând peste râul Siret, ele au pătruns în episcopia catolică: M. Rogerii, *Miserabile Carmen seu historia super destructione Regni Hungariae per Tartaros facta*, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, edit. I.G. Schwandtner, pars I, p. 497.

³³ *DRH*, D, I, p.20-21.

³⁴ Șerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul Mongol*, București, 1993, p. 63-64.

preajma jumătății secolului al XIII-lea. Numai că, de data aceasta, aspirațiile dominației asupra comunităților românești indigene s-au izbit de rezistența acestora din urmă, astfel că oficialitățile de la Buda au trebuit să recurgă la forță, sub pretextul restaurării supremației lor, ceea ce se întrevede destul de clar în expediția din voievodatul Moldovei din 1359, pusă în seama nobilului român din Maramureș, Dragoș din Giulești, care a reușit însă să restaureze supremația regelui ungar doar peste o parte, care nu se lasă deocamdată deosebită cu exactitate, a Moldovei de atunci. Căci, așa cum specifică diploma lui Ludovic I, din 20 martie 1360, la credința datorată lui au fost readuși *mulți români rebeli*³⁵, adică nu toți, astfel că revolta lor a continuat, pentru a se încununa cu un succes deplin după 1359, dar înainte de 2 februarie 1365, dată la care Ludovic I emitea cea de-a doua diplomă a sa, prin care de fapt recunoștea eșecul total al eforturilor de a-și supune Țara Moldovei, aflată acum sub oblăduirea lui Bogdan, fost voievod al românilor maramureșeni, care trecuse într-adevăr din Maramureș. Ludovic I, ca și mai înainte, nu uita să consemneze că este și rege al Cumaniei³⁶, în întinsul căreia se subînțelegea desigur și voievodatul Moldovei, care, din acest considerent nici nu era inclus ca țară deosebită în titlul regelui de la Buda.

În cele de mai sus nu am abordat subiectul originii voievodatului Moldovei, asupra căruia mi-am creat o viziune proprie și sursele disponibile nu-mi oferă niciun motiv pentru a schimba ceva în ea. Probabil ar fi trebuit să analizez doar perioada de după mijlocul secolului al XIII-lea și până la reluarea acțiunilor antitătare din ultimii ani de domnie a lui Carol Robert și primii ani de domnie a lui Ludovic I, adică sfârșitul deceniului al treilea și deceniul al cincilea al secolului al XIV-lea, pentru a vedea dacă pe parcursul acestei perioade nu s-au produs alte evenimente, care ar ține de politica ungară la est de Carpați. Fără a anula acest interes, țin să menționez, totuși, că cel puțin până în al nouălea deceniu al secolului al XIII-lea, autoritățile regale maghiare nu cunoșteau situația ținutului situat mai la nord de episcopia catolică de la Milcov. Faptul este demonstrat de un act al regelui Ladislau al IV-lea Cumanul, din 1288, prin care emitentul relatează despre un eveniment produs câțiva ani mai înainte în legătură cu o expediție a sa în persoană în vederea urmăririi și reîntoarcerii în regat a unor cumani care au fugit la tătari. În consecință, el s-a pomenit în locuri necunoscute, unde nu mai călcase

³⁵ DRH, D, I, p. 76, 77.

³⁶ *Ibidem*, p. 80, 82.

nimeni dintre antecesorii săi³⁷. Vorba nu putea fi despre Țara Românească, care era destul de cunoscută cancelariei regale dacă nu de mai înainte, apoi cel târziu la 1247 – anul *Diplomei Ioaniților*. Apoi, la chiar începutul domniei acestui rege, când el încă nu atinsese vârsta majoratului (s-a născut în 1262), la sud de Carpați s-a produs răscoala voievodului Litovoi și a fratelui său Barbat³⁸. Nu putea fi vorba nici de ținutul fostei episcopii a cumanilor, căci teritoriul în cauză s-a aflat multă vreme ca obiect central în corespondența papală cu înalții prelați catolici din Ungaria și cu deținătorii Coroanei acesteia până la invazia mongolo-tătară și după. Nu mai vorbesc deja de Galiția, din vecinătatea nordică a Țării Moldovei, care era indicată în titulatura regelui Andrei al II-lea încă din 1222.

Ladislau al IV-lea este acel rege pe care A.D. Xenopol, iar mai recent și alți istorici, inclusiv umila mea persoană, l-au identificat cu Vladislav/Laslău din tradiția despre întemeierea Țării Moldovei³⁹. Documentul din 1288 nu oferă detalii referitoare la cele întâmplate în locurile în care pentru prima dată s-a pomenit un rege al Ungariei. În condițiile în care tradiția moldovenească pune formarea voievodatului Moldovei în frunte cu Dragoș în legătură cu numele acestui rege și luptele lui cu tătarii⁴⁰, confundându-i ușor pe cumanii fugari cu tătarii care, conform unor consemnări cronicărești din Ungaria, au întreprins cea de-a doua mare intervenție în regat, în 1285, fiind instigați de către cei dintâi, este mai mult decât posibil ca deja atunci între regele Ladislau al IV-lea și voievodul Dragoș să se fi ajuns la o înțelegere prin care se instituia protecția ungară asupra voievodatului moldav, în timp ce Dragoș s-ar fi recunoscut vasal al regelui de la Buda. S-ar explica astfel și faptul că pe o hartă anonimă, din 1308, regiunea est-carpatică, cu unele abateri până la Prut, este inclusă în hotarul părții transilvănene a regatului Ungarie⁴¹, tot așa ca și peripețiile din acea vreme ale lui Otto de Bavaria, care, pentru a fi înlăturat din cursa pentru tronul Ungariei, a fost luat în captivitate de voievodul Transilvaniei, Ladislau Kan și trimis pentru o mai mare siguranță la un *herzog* (duce sau voievod) al românilor (*Walachen*), de unde nefericitul pretendent a reușit să fugă la ruda sa, cneazul Haliciului. Indiferent cum s-ar traduce expresia germană *uber*

³⁷ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria romanilor*, ed. N. Densușianu, I/1, București, 1887, p. 447, 484-485, 502.

³⁸ *DRH*, D, I, doc. nr. 13, 14.

³⁹ Pavel Parasca, *Cine a fost "Laslău craiul unguresc"*, p. 7-19.

⁴⁰ *Cronicile slavo-române*, p. 155-160.

⁴¹ *Anonymi descriptio Europae Orientalis*, ed. O. Gorka, Cracoviae, 1916, p. 38-51.

walt (dincolo de pădure sau peste munți)⁴², cea mai probabilă ar fi localizarea țării acestui conducător român în partea de nord a Moldovei, în vecinătatea nemijlocită a cnezatului de Halici. Și într-un caz însă, și în celălalt, informațiile respective nu înseamnă că voievodatul acestuia ar fi fost o stăpânire a coroanei maghiare. Unica concluzie în această situație ar fi posibilitatea ca între elitele politice de o parte și de alta a Carpaților Răsăriteni să fi existat raporturi, poate mai mult sporadice, cu o posibilă tentă de subordonare vasalică a celor de la est față de cele transilvănene. Că asemenea raporturi au existat și se întrăiniciseră de-a binelea, o demonstrează faptul trecerii lui Bogdan din Maramureș și plasarea sa, fără dificultăți, în fruntea mișcării antiungare din Țara Moldovei, pentru ca, obținând victoria, să ajungă și voievod al acesteia deja ca stat independent.

Expediția lui Dragoș din Giulești s-ar prezenta mai degrabă ca o încercare a regelui Ludovic I de a schimba situația și de a-și înfeuda necondiționat Țara Moldovei. Am vorbi, așadar, de o primă și unică încercare ungară de cucerire a voievodatului Moldovei, astfel că sintagma *cucerirea maghiară* și interpretările care se fac în baza ei privind formatul politic și statutul juridic al celui de-al doilea stat românesc extracarpatic înainte de Bogdan I, sunt artificiale, ca să nu le spun tendențioase, așa cum se prezintă și scrierea lui Ioan de Târnave, pusă la baza unor asemenea interpretări.

În concluzie: pretențiile de stăpânire ale regilor Ungariei asupra Țării Moldovei erau deduse din pretențiile similare, manifestate oficial din 1233, asupra Cumaniei în care, pe parcurs, s-ar fi produs o substituie de populații, locul cumanilor fiind parcă preluat de către valahi, ceea ce ar fi avut drept consecință și substituiea numelui anterior de *Cumania* prin cel de *Valahia*, datorat acum noilor locuitori. În principiu, este vorba despre aceeași logică, care a fost pusă la baza scrierii lui Ioan de Târnave despre întemeierea Moldovei. Și, odată ce preținșii *descălecători* din Maramureș, mai fiind totodată și supuși deja ai regalității maghiare, ca și cei care i-au urmat pe parcurs, au populat o țară, pretinsă a fi o stăpânire ungară încă înainte de marea invazie mongolotătară din 1241-1242, dar părăsită de locuitori, înseamnă că ea, pe veci, era considerată ca stăpânire a Coroanei Sf. Ștefan de la Buda, dimpreună deja cu noii ei locuitori. Oricât s-ar strădui unii istorici să justifice pretențiile ungare de stăpânire asupra Moldovei, iar în subtext și de a o prezenta pe aceasta înainte de Bogdan I ca o provincie a Regatului maghiar, eforturile lor sunt în van.

⁴² Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, p. 333.

Căci, cel puțin la nivelul actual al cunoașterii, nu există niciun temei pentru a acredita ideea cum că la baza acestor pretenții ar sta *dreptul cuceritorului*. Acest drept, dacă și ar putea fi invocat, apoi doar cu referire la zona Carpaților de Curbură și Dunării de Jos, care însă, după câte se știe, nu a fost leagănul statalității moldovenești medievale și care a ajuns a fi inclusă paritar în hotarul Țării Românești și cel al Țării Moldovei abia prin al nouălea deceniu al secolului al XIV-lea, cel mai probabil între anii 1382 și 1387, perioadă în care regatul Ungariei a trecut printr-o criză de *interregnum*, intervenită după moartea fără urmași masculini a lui Ludovic I și prelungită până la afirmarea pe tronul de la Buda a noului rege, Sigismund de Luxemburg.

DU PROBLEME DES PRETENTIONS DE SUPREMATIE DES ROIS DE HONGRIE SUR LA MOLDAVIE

Résumé

Deux diplômes, signées par le roi de Hongrie Louis (Ludovic) le Grand, le 20 mars 1360 et le 2 février 1365, ainsi que la Chronique des Hongrois de Jean (Ioan) de Târnave, finie vers le fin du XIV-ème siècle, présentent la Moldavie du milieu du même siècle comme étant soumise à la Couronne hongroise, sans spécifier les raisons d'une telle présentation. A la recherche de ces raisons justificantes en ce qui concerne les prétentions des autorités de Buda, certains auteurs parlent des conquêtes hongroises et déduisent leurs prétentions du droit de la conquête, sans illustrer cette déduction par des faits concrets.

La solution du problème est offerte, selon l'avis de l'auteur de cette étude, par un autre diplôme royal, émis beaucoup plus tard, en 1435, par Sigismund de Luxembourg. Tout en poursuivant le but de justifier les prétentions de domination non seulement sur la Moldavie, mais aussi sur la Valachie du sud des Carpathes, le signataire de ce document affirme que les deux principautés s'étaient constituées à la place de l'ancienne Comanie, habitée à l'époque par les "Comans noirs" et puis par les Valaques. Autrement dit, la substitution des noms de l'espace respectif s'était produite en suite du changement des populations.

Encore, à partir de 1233, les rois de Buda commencent à s'intituler aussi "rois de Comanie", partant du nom des comans qui jusque-là exerçaient une domination politique dans la région extracarpatique, ce que ne signifie pas du tout que les comans, représentants d'une population nomade, étaient les seuls habitants de ces endroits ou qu'ils constituaient au moins la majorité. Les sources historiques de l'époque, ainsi que le diplôme de 1435, placent la Comanie à l'est de la rivière de Olt, entre les Carpathes Méridionales et le Danube, sans conturer les autres limites, ainsi qu'au sud de la Russie de Sud-Ouest, donc à l'est des Carpathes Orientales aussi.

Il y existent également des sources documentaires (1234, 1247) qui témoignent de la vie d'une assez nombreuse population roumaine, cohabitante dans la région avec les comans, sous leur domination, formelle ou effective. Les autorités royales de Hongrie ignoraient ou même négligeaient cette réalité et, s'étant proclamés maîtres de la Comanie, se prétendaient aussi maîtres de tous les habitants de ces endroits. C'est là qu'il faut chercher les racines des prétentions de la domination hongroise non seulement à l'est des Carpathes Orientaux, mais aussi au sud des Carpathes Méridionaux.

COMITATUL NOBILIAR – CARACTERISTICI ȘI CONSTITUIRE. CU PRIVIRE SPECIALĂ ASUPRA BANATULUI MEDIEVAL

Zoltán Iusztin*

Cuvinte cheie: comitat nobiliar, instituții administrative, baroni, comite, autoritate politică

Keywords: noble county, administrative institutions, barons, sheriff, political authority

Caracteristici

Cu toate că este asociat inovațiilor angevine, comitatul nobiliar a fost întemeiat și consolidat de regii arpadieni. În această ordine de idei noua instituție trebuie interpretată ca fiind o metamorfoză a vechiului comitat regal care, în ansamblu, poate fi definită de autoadministrare. Potrivit istoricului Iosif Holub, dreptul de judecată al comitelui sau vicecomitelui asupra nobililor, fără prezența juzilor, atestă existența unui sistem jurisdicțional distinct numit autoguvernarea nobilimii¹.

Totuși, cele două concepte aduse în discuție sunt sinonime parțial, motiv pentru care preferăm utilizarea primului termen, care este mai aproape de realitatea istorică.

Autoadministrarea caracterizează cel mai bine identitatea comitatului, în care activitatea nobilimii provinciale devine oficială și, în același timp, surprinde momentul consacrării sale prin evidențierea dreptului de judecată. Spre deosebire, autoguvernarea este un termen mai vag – politic vorbind – și mai complex, care poate subaprecia rolul celorlalte instituții comitatense.

Obținerea dreptului de judecată și constituirea instituțiilor judiciare locale nu a presupus doar recunoașterea oficială a dreptului nobilimii provinciale (atestat de cutume și obiceiuri mai vechi) de a-și judeca proprii membrii, ci a reprezentat și momentul implicării sale în soluționarea problemelor interne ale țării. Acest fapt dovedește că autoadministrarea în sine comportă o paletă mai largă de competențe, atribuții și drepturi.

Cu alte cuvinte, comitatul nobiliar s-a constituit pe fondul transformărilor suferite de statul medieval maghiar la nivel social. În timp ce *servientes*

* Cercetător independent, Timișoara, str. Pindului nr. 14, e-mail: parceval_zoli@yahoo.com.

¹ Iosif Holub, *Zala megye története a középkorban*, I, Budapeșt, 1929, p. 105.

regis devin nobili mici și mijlocii, *comites* ajung în vârful ierarhiei nobiliare, monopolizând demnitățile de la curte. Însă, prin crearea noii instituții, nu doar baronii preiau atribuții în conducerea țării, ci și nobilimea provincială, care își va lăsa amprenta în evoluția ulterioară a regatului.

Odată cu desfășurarea activităților judiciare, această stare socială pătrunde în toate domeniile vieții locale. De la strângerea impozitelor² și până la adoptarea deciziilor în chestiuni de siguranță statală³, nobilimea participă la administrarea comitatelor alături de reprezentanții regelui. Din motive legate de consolidarea autorității interne, dar și din necesități de ordin social, dinastul pretinde concursul majorității locuitorilor liberi ai țării pentru asigurarea unei guvernări eficiente, prin includerea lor în cadrul mecanismelor administrative ale țării. Unele dintre aceste instituții au fost create ca urmare a implicării nobilimii provinciale în gestionarea problemelor interne și reprezentau organisme interne ale noilor comitate: juzii nobililor, asesorii jurați, scaunele de judecată, adunările comitatense, cancelarii comitatensi, dar și vicecomiții.

Potrivit lui Tringli István identitatea comitatului nobiliar este trădată de existența juzilor nobilimii și a vicecomiților, care i-au înlocuit pe vechii locuitori ai comitelui⁴, numiți *comites curiales*, dar toate instituțiile enumerate mai sus pot demonstra funcționarea noii unități administrative.

Comitatele bănățene

În lipsa unor dovezi concrete nu se poate vorbi despre funcționarea comitatelor nobiliare pe teritoriul delimitat de Mureș, Tisa, Dunăre și versantul vestic al Carpaților Meridionali înainte de începutul secolului al XIV-lea, chiar dacă oficializarea noilor instituții a fost realizată la sfârșitul secolului al XIII-lea prin adoptarea articolelor V și XXXII din decretele din anul 1291, respectiv 1298⁵.

În această situație, doar contextul politic poate surprinde procesul de transformare instituțională a comitatului regal, motiv pentru care adoptăm opinia larg răspândită în literatura de specialitate potrivit căreia oligarhii au

² *Decreta Regni Hungariae*, I, Budapest, 1976, p. 86-88 (în continuare DRH).

³ Holub J., *op. cit.*, p. 298-300.

⁴ Tringli I., *Megyéek a középkori Magyarországon*, în *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, 2009, p. 497.

⁵ Scheftsik Gy., *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene*, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területének története 1876-ig, A nemesi vármegye kialakulása, tisztikara, igazságszolgáltatási és közigazgatási szerepe (variantă CD).

obstrucționat constituirea comitatului nobiliar la sfârșitul secolului al XIII-lea și doar restaurarea autorității coroanei a făcut posibilă continuarea sa⁶.

Anarhia feudală a provocat fragmentarea țării și formarea provinciilor autonome conduse de oligarhi. Principalele caracteristici ale acestor „mici regate” – termen utilizat de literatura maghiară pentru desemnarea teritoriilor stăpânite de marea nobilime potrivnică coroanei⁷ – a fost consolidarea marii proprietăți și uzitarea dreptului de judecată de către magnați, care au trecut la întemeierea unui aparat juridico-administrativ de sine stătător⁸.

Aceleași realități au fost întâlnite și pe teritoriul Banatului medieval, unde, după stingerea dinastiei arpadiene, baronii și-au consolidat poziția politică prin guvernarea fără restricții a teritoriilor stăpânite odinioară ca honoruri.

Printre oligarhiile care s-au sustras autorității coroanei, Kristó Gyula îi menționa pe banul Teodor și fiul său Ioan⁹. Potrivit unor documente emise în anul 1317, respectiv 1324, acest ban a încercat să-și păstreze stăpânirea cu ajutorul despotului de Vidin¹⁰. Totuși, dimensiunile teritoriului ocupat de Teodor *Weyteh*¹¹ rămân în continuare incerte, majoritatea istoricilor localizându-l în jurul banatului de Severin, cu toate că familia sa deținea proprietăți și în comitatele Timiș și Arad¹².

Nu știm momentul în care a început împotrivirea sa față de coroană, dar documentele amintite mai sus menționează o acțiune militară întreprinsă de Carol Robert în vederea cuceririi Mehadiei¹³, care era ocupată de fiul său,

⁶ Engel P., Kristó Gy., Kubinyi A., *Magyarország története 1301–1526*, Budapest, 2005, p. 90 (în continuare *Magyarország története 1301–1526*).

⁷ Bartoniek E., *A magyar királyválasztási jog a középkorban*, în *Sz.*, 1936, 70, nr. 9-10, p. 374; Kristó Gy., *I. Károlyi királyi harcai a tartományurak ellen (1310-1323)*, în *Sz.*, 2003, 137, nr. 2, p. 303-306.

⁸ Kristó Gy., *A feudális szétagolódás Magyarországon*, Budapest, 1979, p. 141-142.

⁹ *Ibidem*, p. 144.

¹⁰ Györffy Gy., *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez*, în *TörtSz*, 1964, 7, nr. 3-4, p. 538.

¹¹ Istoricii maghiari îl identifică pe banul Teodor cu Teodor *Vejteh* din neamul Cenad care, în această perioadă, ar fi fost cel mai bogat nobil din comitatul Timiș (Hóman B., *Magyar Történet*, II, Budapest, 1939, p. 312-313, tabel 21.). Se consideră că prima mențiune a banului provine din anul 1285, când un document îi amintește pe nobili Irineus și Teodor, fiii lui Dominic, între martorii prezenți la adunarea comitatensă din Cenad. Cei doi depuneau mărturie în cazul unei pricini în care era implicat comitele Toma, fiul lui Pancrațiu din neamul Cenad (*AUO*, IX, Budapest, 1871, p. 420.).

¹² Pesty F., *Krassó vármegye története*, III, Budapest, 1882, p. 117 (în continuare *Krassó*).

¹³ *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andavensis*, ed. Nagy I., Tasnádi Nagy Gy., II, Budapest, 1881, p. 150-152, doc. 136 (în continuare *Anjou*); Karácsonyi B.,

Ioan. La această revoltă participase și Teodor, deoarece documentele vorbesc de încătușarea sa în momentul în care trupele regale, conduse de Pavel Széchy și Martin, fiul lui Bugar asediau cetatea. Conflictul s-a prelungit, iar pentru a-l determina pe Ioan să se predea, asediatorii l-au umilit pe tatăl său, legându-l de coada unui cal, ca apoi să-l târâie prin fața cetății Mehadia¹⁴.

Dacă nu există îndoieli în privința acestor evenimente, problematică rămâne datarea lor. Istoricul Györffy György considera că revolta banului Teodor și a fiului său a fost doar o parte a conflictul de amploare, condus de Borșa Kopasz și voievodul Ladislau Kán, și a debutat odată cu acesta. Astfel, acțiunea militară îndreptată împotriva banului Teodor și a fiului său a avut loc în toamna anului 1316¹⁵. Opinia este contestată de Engel Pál care distinge două expediții împotriva cetății Mehadia. Prima acțiune militară ar fi avut loc înaintea anului 1315, după probabila înțelegere dintre Carol și aliatul său, despotul sârb, Ștefan Dragutin, care era îndreptată împotriva despotului bulgar. Istoricul maghiar considera că Mehadia a fost cucerită în urma unei alte campanii, care a avut loc abia pe la sfârșitul anului 1321 sau începutul celui următor, când la conducerea ostilităților a fost numit Dionisie Széchy. Acesta l-a înlocuit pe fratele său, decedat în anul 1319, în funcția de paharnic¹⁶.

Evenimentele relatate sunt importante în măsura în care ne ajută la datarea momentului constituirii comitatelor nobiliare și a modului în care au fost influențate de conflictele interne. Astfel, am stabilit ca dată *post quem* pentru finalizarea acestui proces instaurarea autorității coroanei asupra întregii provincii, dar după cum observăm, revolta împotriva coroanei este posterioară mutării reședinței regale la Timișoara, fapt ce ne determină să considerăm că întemeierea comitatelor nobiliare bănățene a fost anterioară anului 1315, în situația în care apariția lor nu a fost obstrucționată de oligarhi.

Însă dinastul angevin nu a reușit să pacifice întregul teritoriu bănățean înainte de sfârșitul anului 1321, ci dimpotrivă, încă de la prima sa încoronare, din anul 1301, în această zonă trăia unul dintre cei mai importanți opozanți ai săi, episcopul de Cenad, Anton, care s-a numărat printre delegații ce i-au oferit coroana Ungariei regelui polonez. Nici după ce încercarea de a aduce un dinast

---

Kristó Gy., *Oklevelek a Csák-territórium történetéhez*, în *Acta Historica*, 1971, 36, p. 25-27, doc. 18.

¹⁴ *DIR*, C, Transilvania, IV, București, 1955, p. 54.

¹⁵ Györffy Gy., *Adatok*, p. 539-540.

¹⁶ Engel Pál, *Az ország Újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310-1323)*, în *Sz.*, 1988, 122, nr. 1-2, p. 104-105, 130.

polonez eșuează, episcopul nu trece de partea lui Carol Robert, ci împreună cu episcopul de Veszprém, îl încoronează rege al Ungariei, la 6 decembrie 1305, pe Otto de Wiettelbach¹⁷. Această atitudine îl va costa scaunul episcopal, pentru că, începând din vara anului 1307, conducerea diocezei de Cenad a fost asigurată de Benedict¹⁸.

Spre deosebire de ierarh, nobilimea laică a luptat alături de Carol împotriva magnaților. Unul dintre reprezentanții neamului Cenad, Nicolae Telegdi (Tileagd) a luat parte la bătălia de la Rozgon, unde a fost rănit, iar pentru faptele sale de arme regele i-a acordat beneficiile vămii din satul Telegd¹⁹. Sprijinitori ai coroanei au fost și nobilii din familia Bor-Kalan²⁰, care se aflau în conflict cu Borșa Kopasz, datorită disputei privind câteva proprietăți din comitatul Bihor. Potrivit unor opinii mai vechi, celelalte familii nobiliare cu proprietăți mai reduse nu ar fi fost de partea regelui angevin, ci ar fi urmat linia politică adoptată de Borșa²¹. În lipsa unor informații concrete nu putem ști care a fost atitudinea nobilimii de la sudul Mureșului față de prima încoronare a lui Carol Robert. Opțiunile ei ulterioare anului 1315 ne determină să apreciem că direcția politică urmată de episcopul Anton a influențat într-o anumită măsură întreaga zonă până în anul 1307.

Instalarea episcopului Benedict și prezența dinastului la Timișoara au determinat schimbarea orientării politice a unei mari părți a nobilimii. Totuși, nu putem fi de acord cu opinia potrivit căreia întreaga nobilime de la sudul Mureșului, cu excepția celor din neamul Cenad, a fost susținătoarea lui Otto, în contextul în care de partea acestuia din urmă a trecut și neamul Borșa²², dar nici cu ipoteza enunțată de istoricul Hóman Bálint, care îi cataloga pe nobilii bănățeni ca fiind familiarii lui Csák Ugrin²³. Discutabilă rămâne atitudinea familiei Bor-Kalan, aflată în conflict cu magnatul ardelean, și cea a banului Teodor care, în anul 1304, este menționat în rândul fidelilor lui Carol²⁴. De asemenea, există informații care ridică semne de întrebare asupra atitudinii

¹⁷ Borovszky S., *Csand vármegye története 1715-ig*, I, Budapest, 1896, p. 81-82.

¹⁸ *Anjou*, II, p. 232.

¹⁹ *Anjou-kori oklevéltár*, III, Budapest–Szeged, 1994, p. 158-159 (în continuare AO).

²⁰ Borovszky S., *Torontál vármegye*, Budapest, 1912, p. 349.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ Hóman B., Szekfű Gy., *Magyar Történet*, A rendiség kialakulásának kora, Küzdelem a trónért és hatalomért (variantă CD).

²⁴ Engel P., *Magyarország világi Archontológiája 1301-1457*, I, Budapest, 1996 (în continuare *Archontológiá*).

familiei Cenad în contextul luptelor dintre coroană și Borșa Kopasz, deoarece la doi ani după aceste evenimente membrii clanului sunt deposezați de o serie de proprietăți²⁵.

Din aceste motive nu se poate vorbi de extinderea autorității dinastului asupra întregului teritoriu bănățean în decursul anului 1307. În timp ce Timișoara²⁶ și partea centrală a rămas fidelă lui Carol, sud-vestul provinciei se afla sub dominația lui Csák Ugrin. Membru al ramurii Ujlak, din familia Csák – din care provenea palatinul Matei – magnatul Ugrin stăpânea teritoriul Srem²⁷, dar și o porțiune din zona aflată la est de gura de vărsare a Tisei. Spre deosebire de ceilalți baroni, Csák Ugrin a sprijinit de la început partida angevină, dar și-a păstrat o anumită independență față de autoritatea centrală. Documentele nu menționează nicio acțiune militară întreprinsă de rege împotriva sa, însă surprind lipsa magnatului de la ceremoniile și evenimentele care au legitimat domnia lui Carol Robert. Csák Ugrin nu a participat la dieta de la Pesta din anul 1308 și nici la încoronarea din anul 1309, ci a trimis delegați²⁸.

Motivarea acestor absențe ar clarifica relația sa cu autoritatea centrală, dar literatura de specialitate preferă individualizarea stăpânirii sale. Aportul său la consolidarea noii autorități este unul important, deoarece între anii 1307-1309 a deținut demnitatea de vistier, iar între anii 1301-1311 a cumulat conducerea comitatelor Pozsega, Bács, Srem și Valkó²⁹. Potrivit istoriografiei mai vechi, Csák Ugrin a deținut și demnitatea de jude al țării începând cu anul 1304 și până la moartea sa, survenită în 1311³⁰. Opinia este contestată de Engel Pál, care scoate în evidență lipsa dovezilor pentru susținerea acestui deziderat, dar atribuie teritoriului stăpânit de magnat un caracter autonom³¹. Ca urmare, vom accepta această ipoteză care afirmă că instaurarea autorității depline a regelui asupra teritoriilor sudice a avut loc abia după moartea lui Ugrin, chiar dacă s-a numărat printre sprijinatorii săi.

Dificultăți mai mari au fost resimțite în încercarea de supunere a porțiunii nord-estice a provinciei bănățene. O mare parte a comitatului Arad, în special zona situată la nordul Mureșului, s-a aflat sub autoritatea puternicului voievod

²⁵ Borovszky S., *Csanád*, p. 83. Totuși, deposezarea familiei Cenad de o parte din bunuri poate fi atribuită doar într-un procentaj redus ipotezei că ar fi pactizat cu familia Borșa și partida antiangevină deoarece, în acest caz, pedeapsa regelui ar fi fost îndeplinită cu întârziere.

²⁶ Ștefan Pascu, *Timișoara, pagini din trecut și de azi*, Timișoara, 1969, p. 43-44.

²⁷ Hóman B., Gy. Szekfű Gy., *Magyar Történet*, (variantă CD).

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Archontológia*, p. 100, 164, 199, 221.

³⁰ Nagy I., *A Csák nemzetség. Az Ujlaki ágazat*, în *Turul*, 1885, nr. 3, (variantă CD).

³¹ Engel P., *op. cit.*, în Sz., 122/1988, nr.1-2, p.94.

al Transilvaniei, Ladislau Kán. Unii cercetători consideră că stăpânirea acestuia s-a extins după moartea magnatului Csák Ugrin și asupra altor teritorii situate între Dunăre și Mureș³². În discuție trebuie aduse doar porțiunile estice ale Banatului, în contextul în care cetatea Timișoarei și centrul provinciei au rămas fidele regelui.

În perioada luptelor pentru coroană voievodul ardelean a adoptat o politică independentă, impunând un sistem de guvernare cu tendințe centralizatoare. Potrivit lui Tudor Sălăgean, după moartea regelui Andrei al III-lea Transilvania a dobândit un statut cvasisuveran³³. Astfel, nu poate fi de mirare faptul că documentele atestă existența unui stolnic și a unui jude al voievodului³⁴, instituții ce demonstrează funcționarea unei curți după modelul celei regale.

Mai mult decât atât, Ladislau Kán a preluat administrarea proprietăților și veniturilor regale din Transilvania, și-a instaurat autoritatea asupra scaunelor săsești și secuiești, a convocat și prezidat congregațiile cu caracter general, dar caracterul suveran al guvernării sale este reprezentat cel mai bine de uzitarea dreptului regal (*ius regium*), prin care dispunea de proprietățile celor neîndreptățiți³⁵.

După cum observăm, voievodul ardelean a urmat o politică independentă în perioada *interregnum*-ului și a urmărit sprijinirea pretendenților la coroana Ungariei doar în măsura în care își putea întări autoritatea. În acest sens a rămas celebră atitudinea sa față de insuccesul lui Otto de Wiettelsbach, pe care l-a închis și l-a depozat de Sfânta Coroană. Autoritatea sa atinge apogeul în anul 1308 când, fiind în posesia însemnelor regale, își permite să-l impună pe unul dintre fiii săi pe scaunul episcopal al Transilvaniei. Totuși, sfidarea autorității centrale, care era sprijinită de papalitate, și refuzul de a preda Sfânta Coroană duce la excomunicarea sa din 1309. Această atitudine intransigentă a Bisericii Catolice l-a obligat să depună, în anul următor, jurământul de credință în fața suveranului la Szeged³⁶.

Însă anul 1310 nu reprezintă momentul în care s-a dezmembrat stăpânirea lui Ladislau Kán. Întregul teritoriu stăpânit înainte, ce cuprindea și comitatul Arad, a rămas sub autoritatea voievodului până în anul 1315³⁷.

³² Tudor Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán, 1294-1315*, Cluj-Napoca, 2007, p. 90.

³³ *Ibidem*, p. 79.

³⁴ *DIR*, C, III, p. 176.

³⁵ T. Sălăgean, *op. cit.*, p. 75.

³⁶ *DIR*, C, III, p. 172-173.

³⁷ Engel P., *Az orszög*, p. 94.

În aceste condiții se impune stabilirea momentului în care zona Mureșului Inferior ajunge sub stăpânirea voievodului. A fost avansată opinia potrivit căreia ocuparea comitatului Arad corespunde cu mutarea reședinței voievodale la Deva, de unde era posibilă extinderea dominației spre vest, deci anterior anului 1300³⁸. Însă, această datare este timpurie și nu poate corespunde realităților din interiorul Transilvaniei. În această perioadă, Ladislau Kán își disputa autoritatea cu episcopul Petru Monoszló, care miza pe sprijinul regelui dar, odată cu dispariția acestuia, voievodului îi va fi ușor să-și impună stăpânirea. Începând cu anul 1301, episcopul ardelean pierde sprijinul curții regale și, odată cu aceasta, autoritatea de a se opune voievodului. Fără un oponent interior pe măsură, Ladislau va încerca să-și extindă influența și spre exteriorul Transilvaniei³⁹.

Acest lucru este menționat în textul excomunicării din decembrie 1309, în care legatul papal sublinia că Ladislau stăpânea și teritorii *citra silvas*⁴⁰, termen prin care nu trebuiesc înțelese teritoriile și comitatele aflate la vest sau nord-vest de Transilvania, ci zona Mureșului Inferior. Chiar dacă unele opinii sugerează extinderea autorității voievodale până la gura de vărsare a Mureșului⁴¹, informațiile deținute verifică doar dominația sa asupra comitatului Arad. Momentul în care acest teritoriu intră sub jurisdicția voievodului ardelean credem că a avut loc în perioada cuprinsă între anii 1301-1309. Un alt motiv pentru susținerea acestui deziderat este legat de lipsa informațiilor referitoare la existența unor conflicte între episcopul Anton, urmașii banului Paul din neamul Gutkeled (care au deținut cetatea Șoimoș) și voievodul Transilvaniei.

Totuși, nu știm ce relații au existat între Ladislau Kán și episcopul de Cenad, cu toate că s-au aflat în aceeași tabără, a susținătorilor lui Venceslas Premysl, iar apoi a lui Otto de Wittelsbach. Presupunem că între cei doi nu existau conflicte, motiv pentru care voievodul nu și-a lărgit sfera de influență în detrimentul episcopiei bănățene. Încăpățânarea episcopului Anton și nesupunerea față de Roma a determinat citarea sa în fața papei, fapt ce a dus la crearea unui vid de putere în cadrul episcopiei de Cenad. Situația a devenit favorabilă voievodului, care obținea astfel posibilitatea expansiunii spre sud-vest.

Schimbările survenite în dieceza Cenadului în anul 1307 au facilitat întinderea administrației voievodale asupra comitatului Arad, prin ocuparea

³⁸ T. Sălăgean, *op.cit.*, p. 71, 90.

³⁹ *Ibidem*, p. 72, 89.

⁴⁰ *DIR*, C, III, p. 167.

⁴¹ Engel P., *Az ország*, p. 111.

cetății Șoimoș de către comiții lui Ladislau Kán. Până în acest moment cetatea trebuie să fi rămas în posesia comitelui Pousa⁴², conform testamentului emis în anul 1278⁴³, și a posibililor săi urmași⁴⁴.

În același an⁴⁵ episcopul de Kalocsa reclama pierderea unei proprietăți datorită excomunicării pronunțate împotriva voievodului⁴⁶. Domeniul în discuție este Almaș (*Halmas*), aflat în comitatul Caraș⁴⁷, la o distanță destul de mare de cursul inferior al Mureșului. Așa cum observăm, anul 1307 reprezintă o perioadă de schimbări pentru zona bănățeană în special de natură politică, de aceea opinăm că tot în acest răstimp cetatea Șoimoș a intrat sub stăpânirea lui Ladislau Kán.

Administrația voievodală s-a menținut asupra comitatului Arad în perioada cuprinsă între anii 1307-1315. Acest lucru este important deoarece documentele menționează prezența juzilor nobiliari începând cu anul 1311⁴⁸. Din acest moment se poate vorbi de existența comitatului nobiliar, dar după opinia istoricului Kristó, Arad a devenit comitat nobiliar cel târziu în anul 1310⁴⁹, când este menționat primul castelan al cetății Șoimoș⁵⁰. Conform

⁴² Potrivit documentului, comitele Pousa a moștenit cetatea Șoimoș de la unchiul său, banul Pavel din neamul Gutkeled. În paralel atragem atenția că există o anumită relativitate în ceea ce privește identificarea acestuia din urmă cu Pavel, ban de Severin și Bács.

⁴³ DI 1020.

⁴⁴ Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 537 (în continuare *Castelarea carpatică*); A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999, p. 75-97.

⁴⁵ Nu este exclus ca Ladislau Kán să fi ocupat proprietatea arhiepiscopiei de Kalocsa la sfârșitul anului 1306, deoarece scrisoarea arhiepiscopului este semnată la 20 ianuarie 1307. Perioada în care voievodul a ocupat domeniul Almaș este cuprinsă între 26 XII 1306 – 20 I 1307. Această ipoteză se datorează faptului că arhiepiscopul Vicențiu a primit mandatarea papală de excomunicare înaintea datei de 26 XII 1306, atunci când priorul dominicanilor de la Alba Iulia îl înștiința pe papă de ordinul primit de episcopul Transilvaniei de la arhiepiscopia de Kalocsa cu privire la efectuarea excomunicării. Totuși, priorul menționează că ordinul nu a fost transmis cu ajutorul documentelor oficiale, motiv pentru care excomunicarea emisă de arhiepiscop – datorită refuzului episcopului ardelean – a avut loc după această dată, fiind urmată apoi de represaliile voievodului. (Jako Zs., *Erdélyi okmánytár*, II, p. 51-52, nr. 53-55). Din aceste motive apreciem că Ladislau Kán a ocupat domeniul Almaș la începutul anului 1307.

⁴⁶ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj-Napoca, 1971, p. 198; *AO*, II, p. 56, nr. 114.

⁴⁷ Gy. Kristó, *Ardealul timpuriu (895-1324)*, Szeged, 2004, p. 365; *AO*, II, p. 114.

⁴⁸ DI 91166.

⁴⁹ Kristó Gy., *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1988, p. 463.

⁵⁰ *Archontológia*, p. 413.

opinie generale, calitatea de castelan al cetății corespundea cu îndeplinirea funcției de comite al unității administrative, dar în contextul în care Ladislau Kán este considerat titularul comitatului⁵¹, castelanul cetății Șoimoș îndeplinea rolul unui vicecomite.

Totuși, observăm că în această perioadă comitatul Arad se afla sub administrația voievodului ardelean, iar dacă acceptăm teoria potrivit căreia oligarhii au obstrucționat constituirea comitatului nobiliar⁵², ajungem la un nonsens.

Cu toate acestea, realitățile din Transilvania aflată sub dominația lui Ladislau contestă această neconcordanță. După Tudor Sălăgean, voievodul ardelean a instaurat un regim administrativ în care familiarii săi și nobilimea provincială au primit un rol destul de important. Astfel, Ladislau Kán „și-a încadrat întregul aparat administrativ, cu reprezentanții unei nobilimi provinciale care, cel puțin de la dispariția vechiului domeniu regal, nu se mai bucurase de un asemenea tratament”⁵³.

Acceptând opinia cercetătorului clujean, nu este greșit să apreciem că implicarea nobilimii provinciale în administrarea comitatului Arad a avut loc din momentul includerii unității teritoriale în sistemul de guvernare voievodal. Acest lucru s-a petrecut la începutul anului 1307, atunci când reprezentanții voievodului au intrat în stăpânirea cetății Șoimoș.

Despre funcționarea comitatului nobiliar după refacerea unității regatului nu există prea multe informații. Se observă o tăcere a surselor, dar politica dinastului angevin pare că a respectat vechile realități din zonă, astfel că după anul 1315 și până la sfârșitul secolului, comitatul Arad s-a aflat sub jurisdicția voievozilor ardeleni⁵⁴, care l-au administrat prin intermediul castelanilor și vicecomiților.

Timiș, Caraș

În ceea ce privește comitatele bănățene, doar pentru Arad există dovezi care atestă constituirea administrației nobiliare înaintea strămutării reședinței regale la Timișoara. Pentru celelalte unități administrative nu beneficiem de informații concise decât după anul 1315. În ce măsură a influențat acest proces

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Kristó Gy., *A feudális széttagolódás*, p. 198.

⁵³ T. Sălăgean, *op.cit.*, p. 77.

⁵⁴ *Archontológia*, p. 98.

instalarea reședinței regale în centrul Banatului este greu de observat, mai ales că primul comitat nobiliar și-a datorat apariția administrației voievodale.

Fără îndoială, stabilirea dinastului la Timișoara nu a determinat doar dezvoltarea cetății, ci și a comitatului Timiș. Totuși, prima dovadă despre implicarea nobilimii provinciale în administrația comitatului este adusă de un document emis la 7 iunie 1318, care îl menționează pe vicecomitele Dominic Saar⁵⁵. Potrivit documentului, acesta are calitatea de *vicecomes noster Themesyensis*, fapt ce sugerează că titularul comitatului era altcineva. Engel Pál susținea că titularul comitatului în anul 1318 era Nicolae Treutel⁵⁶, care este numit de un document datat în anul 1316 *comes Tymisiensis et castelanus noster de Iokw*⁵⁷. Actul este controversat, deoarece calitatea de castelan al cetății menționate mai sus nu putea fi deținută în anul 1316 de un baron al regelui, în contextul în care nord-vestul Ungariei se afla sub stăpânirea lui Matei Csák⁵⁸. Editorii AO consideră că documentul a fost emis între anii 1318-1320⁵⁹, ceea ce dovedește că Nicolae Treutel nu a fost comite al Timișului începând cu anul 1316, ci abia doi ani mai târziu.

Însă nu putem ști cu certitudine dacă unitatea administrativă a intrat în etapa jurisdicției nobiliare în anul 1318 sau mai devreme, în situația în care, până în anul 1317 Carol Robert a pendulat cu stabilirea reședinței între Lipova și Timișoara⁶⁰.

Pe de altă parte, Dominic s-a dovedit a fi un familiar al regelui și nu al comitelui Nicolae Treutel, deoarece în actele de danie Carol Robert menționează că vicecomitele l-a slujit încă de la venirea sa în Ungaria⁶¹. Din aceste motive instalarea sa la administrarea comitatului Timiș a avut loc mai timpuriu, poate chiar începând din anul 1316 sau mai devreme, deoarece împrăștierea sa cu cele două moșii din comitatul Timiș s-a datorat serviciilor recente aduse coroanei.

Atestarea jurisdicției nobiliare este îngreunată și de lipsa documentelor care surprind funcționarea celorlalte instituții nobiliare, în special celei a

⁵⁵ *Anjou*, I, p. 473-474.

⁵⁶ *Archontológia*, p. 202.

⁵⁷ Fejér G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, VIII/1, Budae, 1832, p. 595-596 (în continuare Fejér).

⁵⁸ Engel P., *Az ország*, p. 105, 109, 116-119.

⁵⁹ *AO*, IV, p. 89.

⁶⁰ Engel P., *Az ország*, p. 112.

⁶¹ *DIR*, C, III, p. 296-297, 300-301.

juzilor nobililor, care sunt amintiți abia în anul 1321⁶². Totuși, în baza acestor observații apreciem – cu o anumită marjă de eroare – că administrația nobiliară a comitatului Timiș funcționa constant în jurul anului 1315.

Informații documentare mai numeroase întâlnim în cazul comitatului Caraș. La începutul secolului al XIV-lea o mare parte a acestei unități administrative s-a aflat – așa cum sugerează unele opinii⁶³ – sub autoritatea magnatului Csák Ugrin⁶⁴, iar după moartea acestuia, partea sa estică a intrat în sfera de influență a banului Teodor și a aliaților săi. Un document atestă că acest ban deținea numeroase proprietăți în jurul domeniului strămoșesc Voiteg și în sudul comitatului Timiș⁶⁵, cu toate că stăpânirea sa a fost localizată în zona cetății Mehadia⁶⁶.

Momentul revoltei împotriva autorității centrale nu este cunoscut, dar apreciem că a avut loc după moartea lui Csák Ugrin, în anul 1311 când, profitând de vidul de putere, banul Teodor și-a extins influența spre vest. Carol Robert nu a reușit să intervină imediat împotriva sa, fiind reținut de campaniile împotriva dușmanilor mai puternici. Fără îndoială, au existat mai multe acțiuni militare îndreptate împotriva banului și a aliaților săi, însă documentele nu fac posibilă decât atestarea a două asemenea acțiuni militare⁶⁷ și subînțelegerea unei a treia. Prima campanie ar fi avut loc în anul 1314 și s-a soldat cu asediul cetății Mehadia⁶⁸. Victoria a revenit regelui⁶⁹, dar izvoarele nu menționează dacă cetatea a ajuns în stăpânirea coroanei. După cum s-a admis, Mehadia și celelalte fortificații de la Dunăre (Orșova și Gureni) nu au fost recucerite decât în anul 1322, dar banul Teodor era prizonier în momentul primului asediu al Mehadiiei. Din acest motiv apreciem că banul fusese capturat la începutul acțiunii militare din anul 1314 sau în urma unei campanii anterioare. Astfel, la sfârșitul acțiunilor militare, care s-au finalizat cel târziu în anul 1315, teritoriul pe care Teodor îl stăpânise odinioară a fost micșorat.

Însă, sub autoritatea fiilor săi rămânea o marea parte a Munților

⁶² Petrovics István, *A Temes megyei tisztikar legkorábbi kiadványai*, în *Acta Historica*, 2002, 116, p. 22, 26; *AO*, VI, p. 134, nr. 353.

⁶³ *Magyarország története 1301–1526*, harta de la p. 52-53.

⁶⁴ Nu este exclus ca sud-vestul Banatului și comitatul Caraș să fi fost sub autoritatea coroanei sau în sfera de influență a nobilimii care l-a susținut pe Carol Robert.

⁶⁵ *Krassó*, III, p. 117.

⁶⁶ Györffy Gy., *Adatok*, p. 538-540.

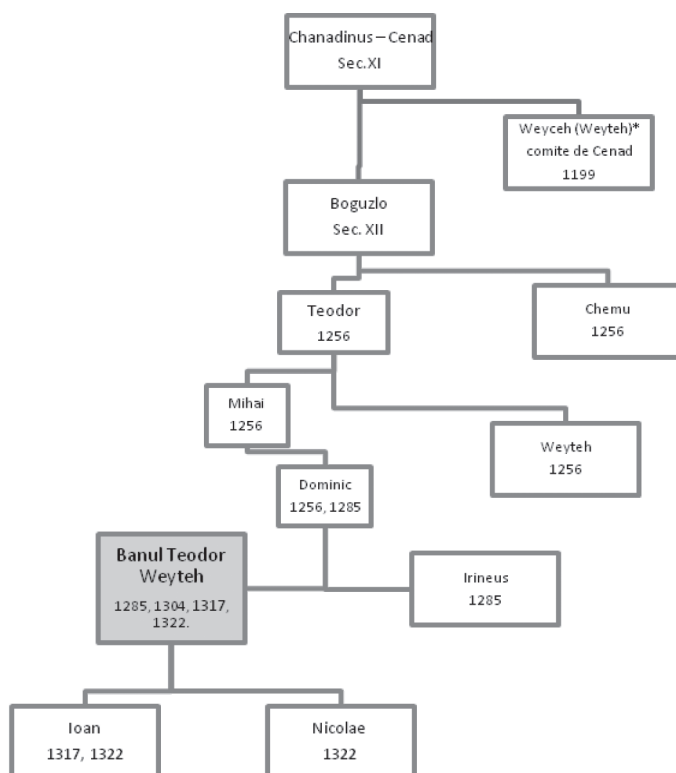
⁶⁷ Engel P., *Az ország*, p. 130.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 104-105.

⁶⁹ *AO*, IV, p. 228-229, nr. 605.

Banatului, deoarece izvoarele sugerează că honorul comitatului Caraș a fost cumulat cu funcția de castelan al cetății Somlyo (Vârșeț)⁷⁰. Acest lucru se datora într-o mare măsură faptului că cetățile și așezările din zona montană și sudul comitatului se aflau în mâna răzvrătiților. În schimb, primul castelan al cetății Carașova, care se număra printre supușii regelui, este amintit abia în anul 1323, când comanda și cetatea Vârșeț⁷¹.

Pe baza acestor informații considerăm că banul Teodor și fiii săi au acceptat – pe cale armelor sau prin tratative diplomatice – clemența coroanei în anul 1322, atunci când documentele vorbesc de înrudirea familiei *Weyteh* cu magistrul Gall, notarul regelui.

Fig. 1. Ramura Weyteh a neamului Cenad.

Totuși, organizarea comitatului nobiliar nu are legătură cu acțiunile militare îndreptate împotriva cetății Mehadia, ci cu eliberarea unor porțiuni

⁷⁰ DI 1979; DI 30394; *Anjou*, I, p. 516.

⁷¹ *Archontología*, p. 309.

din Munții Aninei, Dognecei și Semenici. Probabil o parte din aceste teritorii au fost cucerite în anul 1319, moment în care este amintit primul comite al Carașului din secolul al XIV-lea⁷².

Dovada indubitabilă despre constituirea administrației nobiliare nu se datorează doar instalării în scaunul comitatens a lui Simon din neamul Kacsics, care deținea și titulatura de *comes de Sumlou*⁷³ (Vârșeț), ci în special atestării juzilor nobililor⁷⁴.

Familia Kacsics se număra, la începutul secolului al XIV-lea, printre clanurile cu tradiție din regat, mulți dintre membrii săi îndeplinind diferite slujbe la curtea ultimilor regi arpadieni⁷⁵. Odată cu instaurarea dinastiei angevine o parte a clanului Kacsics a preferat să lupte în tabăra oligarhilor, dar Simon s-a numărat printre sprijinatorii coroanei. Nu există dovezi care să certifice numirea sa la conducerea comitatului Caraș anterior anului 1319, dată atribuită de Pesty Frigyes⁷⁶ documentului care-i menționează pe juzii Ioan și Nicolae. Actul a fost publicat pentru prima dată de Fejér György în rândul documentelor datate la mijlocului secolului al XIII-lea, dar fără menționarea anului de emitere, ci doar cu mențiunea *datum Sabato proximo ante festum natae Virginis gloriosae*⁷⁷. Pe lângă cei doi juzi ai nobililor, documentul îl menționează pe comitele Blasiu, *vice magistri Symonis Comitatus de Krasu*, instituții care compuneau forul de judecată al comitatului. Fără îndoială, Blasiu era vicecomitele și locțiitorul titularului comitatului Caraș. Despre cariera lui Simon Kacsics există mai multe informații. Documentele atestă că a deținut, începând cu anul 1320, funcțiile de comite al Bistriței⁷⁸ și comite al secuilor⁷⁹, ultima demnitate oferindu-i și administrarea scaunului Mediaș⁸⁰. Totuși, preluarea demnităților transilvane nu l-au privat pe Simon

⁷² Anjou, I, p. 512.

* Presupunem că primul comite cunoscut al Cenadului a făcut parte din neamul Cenad datorită faptului că purta un nume des întâlnit în rândul membrilor clanului și pentru că ocupa aceeași funcție ca și strămoșul său, Chanadinus-Cenad, însă suntem conștienți că nu există nicio dovadă concretă pentru includerea sa în acest arbore genealogic și nici identificarea sa cu personajul *Weyteh* amintit de documentul din anul 1256.

⁷³ Anjou, I, p. 516.

⁷⁴ Wertner M., *Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához*, în *TT*, 1907, p. 19.

⁷⁵ Kis B., *Erdély régi családai*, în *Turul*, 1911, nr. 3 (variantă CD).

⁷⁶ Krassó, III, p. 5.

⁷⁷ Fejér, IV/3, p. 560.

⁷⁸ AO, V, p. 373, nr. 973.

⁷⁹ Archontológiá, p. 192.

⁸⁰ AO, V, p. 283, nr. 735.

de conducerea comitatului Caraș, pe care documentele i-au conferit-o și în anul 1325⁸¹. Singura discordanță este legată de faptul că Simon ajunge la conducerea comitatului Caraș în anul 1319, iar documentele îi conferă în paralel funcția de *comes de Sumlou*⁸². Acest lucru se poate datora faptului că, în perioada cuprinsă între anii 1319-1322, calitatea de castelan al acestei cetăți corespundea cu honorul comitatului Caraș.

Nu știm dacă Simon Kacsics a devenit comite al Carașului mai devreme, însă începând cu anul 1320 el intră în grațiile coroanei, care îl ridică la demnitatea de comite al secuilor. În lipsa altor dovezi, apariția jurisdicției nobiliare în comitatul Caraș nu poate fi datată mai timpuriu de anul 1319. Ipoteza este susținută și de situația tulbure din zonă, care ridică o serie de întrebări în privința teritoriilor comitatului care se aflau sub autoritatea coroanei

Cenad, Cuvin și Torontal

Spre deosebire de estul teritoriului bănățean, despre partea sa vestică există mai puține informații și mărturii, mai ales în prima parte a secolului al XIV-lea. Situația politică de la începutul acestui secol este neclară, însă există câteva indicii despre schimbările administrative care au conferit o altă imagine întregii zone și anume divizarea sa în trei comitate: Cenad, Torontal și Cuvin.

Comitatul Cenad, împărțit în două de valea Mureșului, a pierdut o parte din teritoriile sale sud-estice, unde a fost constituit noul organism administrativ: Torontal. La începutul secolului al XIV-lea, cel mai important centru politic al comitatului era orașul Cenad, unde se afla catedrala condusă de episcopul Anton. Desigur, nu doar Biserica deținea proprietăți pe teritoriul unității administrative, ci și familii nobiliare în rândul cărora s-au numărat: Cenad, Monoszló, Csák, Bor-Kalan sau Salánki⁸³.

După cum știm, cea mai importantă familie nobiliară a comitatului a fost Cenad, pentru că posesiunile sale inițiale, datorite de Sfântul Ștefan, s-au concentrat pe acest teritoriu, însă și membrii celorlalte clanuri au fost credincioși dinastiei arpadiene, deoarece proprietățile lor s-au înmulțit de-a lungul timpul, dar în paralel formarea ramurilor familiale a subminat unitatea domeniile strămoșești⁸⁴, iar urmarea acestui fenomen a fost micșorarea puterii

⁸¹ *Archontológia*, p. 142.

⁸² *Anjou*, I, p. 516; DI 1979; DI 30294.

⁸³ Györfy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest, 1963, p. 843.

⁸⁴ Karácsonyi J., *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, I, Budapest, 1900, p. 164-167.

economice a clanurilor, din componența cărora unii membri au intrat în rândul nobilimii provinciale sau în rândul iobăgimii.

Prin tradiție, aceste familii au susținut autoritatea centrală cu ajutorul căreia și-au extins posesiunile. Rămâne totuși neclară atitudinea lor față de Carol Robert, în contextul în care episcopul Anton s-a numărat printre opozanții săi. Considerăm că, inițial, autoritatea episcopului a fost influentă, cel puțin până în anul 1307, pentru că cel mai important centru politic al întregului comitat era Cenad. Instalarea episcopului Benedict și sosirea regelui la Timișoara au avut un anumit impact asupra opțiunilor politice ale nobilimii, care a trecut de partea dinastului. În această ordine de idei, exemplul prezentat mai sus, cel al nobililor Telegdi din neamul Cenad, este grăitor.

În ceea ce privește situația politică a comitatului Cenad, în primul deceniu al secolului al XIV-lea au fost emise mai multe supoziții. Potrivit unor cercetători, teritoriul său a intrat sub influența lui Borșa Kopasz⁸⁵, dar alte ipoteze sugerează că o porțiune a comitatului, în special valea Mureșului, a intrat în stăpânirea voievodului Ladislau, a cărui autoritate se întindea până la Szeged⁸⁶. Pe de altă parte, istoricul Engel Pál este prudent în a atribui voievodului ardelean stăpânirea întregului curs al Mureșului, motiv pentru care îl situează în capul listei comiților Cenadului din secolul al XIV-lea pe Lampert din neamul Herman⁸⁷, unul dintre baronii coroanei.

Discuția rămâne deschisă, în special din cauza lipsei unei cetăți de piatră de pe teritoriul comitatului în secolul amintit care ar fi limpezit puțin realitatea politică, deoarece apreciem că magnații au avut un interes redus pentru teritoriile lipsite de fortificații.

Principial, tulburările create de luptele pentru coroană și absența unei autorități centrale se numără printre elementele care determină coagularea nobilimii ca stare socială. Desigur, aceste premise par ideale pentru dezvoltarea și afirmarea nobilimii provinciale, dar lipsa unui centru politic a întârziat acest proces.

Prima dovadă despre funcționarea jurisdicției nobiliare este adusă de organizarea unei adunări comitatense în anul 1330⁸⁸, în cadrul căreia și-au desfășurat activitatea patru juzi ai nobililor. Considerăm totuși că organizarea comitatului nobiliar a avut loc mai devreme. Lampert este menționat în calitate de comite al Cenadului pentru prima oară în anul 1314, perioadă în care deținea

⁸⁵ Borovszky S., *Torontál*, p. 349.

⁸⁶ T. Sălăgean, *op.cit.*, p. 90; Engel P., *Az ország*, p. 111, nota 105.

⁸⁷ *Archontológia*, p. 122;

⁸⁸ Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország*, I, 1963, p. 842.

și demnitatea de jude al țării. Prin urmare, acesta activa la curtea regelui și, fără îndoială, prezența sa în comitat era suplinită de un vicecomite. Numele acestuia nu este cunoscut, dar considerăm verosimilă existența sa, deoarece funcționarea instituției comitelui, în situația în care se număra printre baronii regelui, nu poate fi judecată fără existența unui aparat administrativ extins la nivelul întregului comitat.

Din aceste motive începutul activității administrației nobiliare în comitatul Cenad poate fi stabilit pentru toamna anului 1314, fără a exclude atestarea sa mai timpurie, începând chiar cu anul 1311.

Puțin mai diferită este situația comitatului Cuvin, despre care toate informațiile deținute – foarte reduse – sugerează că la începutul secolului al XIV-lea s-a aflat între teritoriile stăpânite de Csák Ugrin⁸⁹.

De altfel, existența sa ca unitate administrativă a fost pusă sub semnul întrebării de literatura de specialitate mai timpurie. Comitatul Cuvin a fost încadrat între organisme administrative efemere sau dispărute imediat după constituire⁹⁰, în timp ce o altă ipoteză vorbește de integrarea sa în *districtele vecine* datorită slabei sale organizări⁹¹. Totuși, documentele atestă existența comitatului încă de la începutul secolului al XIII-lea⁹², realitate ce nu exclude nicio posibilă funcționare mai timpurie. Având suportul acestor informații, apreciem că existența comitatului Cuvin nu poate fi efemeră – numărul redus de documente din secolul al XIII-lea și începutul celui următor determină o asemenea impresie – ci, fără îndoială, a existat o continuitate instituțională de la întemeierea sa, în secolul al XII-lea, până la începutul secolului al XVI-lea.

O parte a lacunelor izvoarelor documentare acoperă aproape întreaga primă parte a secolului al XIV-lea, când situația teritoriului din stânga Tisei este neclară. În această perioadă cele mai importante fortificații aflate pe suprafața comitatului rămâneau cetățile Cuvin și Becej. Despre cetatea din urmă există informații doar începând cu deceniul al doilea, situație care ridică semne de întrebare asupra organizării comitatului la începutul secolului al XIV-lea.

Chiar dacă unitatea administrativă se afla sub stăpânirea unui oligarh, nu putem presupune desființarea sa, ci cel mult se poate vorbi de o suspendare instituțională care în fapt ar presupune relativizarea hotarelor sale. În lipsa informațiilor, singurul reper rămâne cetatea Cuvin, care reprezenta o punte

⁸⁹ *Magyarország története 1301–1526*, harta de la p. 52-53.

⁹⁰ Pesty F., *Az eltűnt régi vármegyék*, I, Budapest, 1880, p. 369-417; Milleker B., *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár, 1915, p. 17.

⁹¹ Șt. Pascu, *Voievodatul*, IV, p. 118.

⁹² DI 40.

de legătură între domeniile din estul și vestul Tisei. După cum știm, izvoarele atestă funcționarea acestei fortificații încă dinaintea sosirii maghiarilor, când ar fi reprezentat centrul formațiunii prestatale conduse de Glad. Fără îndoială, poziția sa strategică a propulsat-o în veacurile următoare la nivelul unui sediu politic important, motiv pentru care apreciem că în secolul al XII-lea a devenit centrul comitatului regal nou întemeiat. Cetatea nu-și pierde importanța nici în secolul următor, fiind caracterizată ca un punct de graniță între regatul arpadian și Bulgaria⁹³. Obținem astfel o continuitate de 400 de ani pentru funcționalitatea cetății Cuvin, dacă excludem perioada anterioară secolului al X-lea – datorită informațiilor sărace, cu toate că în privința acestei fortificații se poate vorbi de o continuitate care își are începutul în antichitate – motiv pentru care presupunem că era o așezare destul de dezvoltată la începutul secolului al XIV-lea. În acest sens știm că la Cuvin a existat în secolul al XII-lea un târg cu piețe și meșteșugari⁹⁴, dar probabil așezarea a fost afectată de invazia mongolă.

Ne-a atras atenția observația istoricului Adrian Andrei Rusu care vorbește de o anumită lipsă a dezvoltării consistente a nobilimii în zonele limitrofe ale regatului și despre posibilitatea ființării vechilor servienți regali în garnizoanele cetăților de graniță⁹⁵. Totuși, opinăm că și comitatele de margine au urmat același proces de transformare instituțională întâlnit pe toată suprafața Ungariei, iar în privința nobilimii provinciale există dovezi care atestă activitatea sa în comitatul Cuvin⁹⁶.

Începând cu anul 1340 la conducerea unității administrative este menționat *comes Geeb*, fiul lui Iacov, dar Engel Pál considera că acesta era doar un vicecomite și propunea identificarea titularului în persoana lui Pousa de Zeer, care se afla și în fruntea comitatului Caraș în anul 1325⁹⁷. Există mărturii care atestă unificarea conducerii celor două comitate începând cu anul 1346 (se presupune că acest lucru s-a realizat mai timpuriu)⁹⁸, fapt ce dovedește că adoptarea administrației nobiliare a avut loc mai timpuriu în comitatul Cuvin.

Spre deosebire de cele două comitate prezentate mai sus, Torontal reprezintă o creație administrativă târzie, prima sa mențiune având loc în anul

⁹³ Györfy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország*, III, 1987, p. 317.

⁹⁴ Elter I., *Magyarország Idrīsi földrajzi művében (1154)*, în *Acta Historica*, 1985, 82, p. 59-61.

⁹⁵ *Castelarea carpatică*, p. 311.

⁹⁶ DF 233326.

⁹⁷ *Archontológia*, p. 142.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 139.

1307, într-un document emis de capitlul de Bács⁹⁹. Potrivit unor opinii mai vechi, apariția acestui comitat a fost o consecință a constituirii arhidiaconatului omonim, creat la rândul său datorită numărului redus de credincioși catolici care plăteau zeciuiala în comitatul Cuvin¹⁰⁰. Recent, istoricul Adrian Magina leagă constituirea Torontalului de transformările teritorial-administrative ale aceluiași comitat Cuvin¹⁰¹.

Acestor motive li se adaugă construirea cetății Becej, care a devenit centrul politic al comitatului. Prima menționare a cetății are loc în anul 1315, atunci când pe teritoriul său funcționa *castelum*-ul *Hasznos*, de unde Carol Robert își redacta scrisoarea către abația Igrış¹⁰². Becej devine cetate începând cu anul 1318, dar nu se afla sub autoritatea vreunui comitat bănățean, ci era administrată de comitele de Srem. Astfel, primul castelan al cetății este Toma Széchényi, care în perioada cuprinsă între anii 1319-1321 era titularul comitatului din dreapta Tisei¹⁰³. Odată cu numirea sa la conducerea voievodatului Transilvaniei, comite de Srem devine Nicolae Szécsi, care deținea și funcția de castelan al cetății Becej¹⁰⁴. Până în anul 1323 cele două demnități sunt deținute de aceeași persoană, ceea ce demonstrează că în perioada cuprinsă între anii 1318-1323 honorul comitatului Srem presupunea și administrarea cetății Becej. Schimbarea intervine odată cu anul 1323, când banul de Mačva obține conducerea comitatului din dreapta Tisei¹⁰⁵.

Această realitate pare a perpetua o situație politică anterioară anului 1311, când teritoriile sudice ale regatului s-au aflat sub autoritatea magnatului Csák Ugrin, astfel, ipoteza potrivit căreia stăpânirea acestuia s-a extins și în stânga Tisei devine veridică.

Toate aceste informații ne determină să identificăm apariția comitatului Torontal în perioada cuprinsă între sfârșitul veacului al XIII-lea și anul 1307, când este atestat în premieră, deci anterior momentului în care comitatul Srem intra în sfera de autoritate a baronului care gestiona teritoriile din sudul regatului, dintre Sava și Tisa.

⁹⁹ AO, II, p. 101.

¹⁰⁰ Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország*, III, 1987, p. 312.

¹⁰¹ A. Magina, *Câteva documente privind comitatul Torontal în secolul al XV-lea*, în *Banatica*, 22, 2012, p. 56.

¹⁰² Engel P., *Az ország*, p. 111, nota 105.

¹⁰³ *Archontológia*, p. 199.

¹⁰⁴ AO, VII, p. 49-50, nr. 88-89; DI 99892.

¹⁰⁵ *Archontológia*, p. 199.

În ceea ce privește constituirea administrației nobiliare, nu beneficiem de dovezi concrete pentru începutul secolului al XIV-lea. Nu avem posibilitatea de a asocia aceste transformări instituționale de separațiile administrative din anul 1323, dar este cert că la cumpăna veacului sunt menționați juzii și jurații asesori ai acestui comitat¹⁰⁶.

În pofida numeroaselor lacune documentare care privesc perioada sa de început, suntem tentați să considerăm că Torontal prezintă o evoluție aparte față de restul comitatelor bănățene. În cazul său nu putem vorbi despre comitatul regal și metamorfozele sale ulterioare, deoarece a fost constituit conform noilor tendințe politico-sociale de la cumpăna secolelor XIII-XIV. Prin urmare, susținem că de la întemeiere și până la cucerirea otomană a cunoscut aceeași formă de organizare administrativă, specifică comitatului nobiliar.

În loc de concluzii

După cum observăm, premisa care identifica apariția comitatelor nobiliare anterior anului 1315, și pe care ne-am hotărât să o adoptăm, s-a dovedit a fi fără suport. Doar în privința comitatului Arad există dovezi certe care demonstrează implicarea nobilimii provinciale în administrația locală înainte de stabilirea reședinței regale la Timișoara. În cazul celorlalte comitate, lipsa dovezilor obturează demonstrarea unui asemenea deziderat, iar hazardul documentar, precum și evenimentele tulburi din această perioadă sugerează mai degrabă o lipsă a unei implementări instituționale simultană pe suprafața întregului regat maghiar.

O altă ipoteză preluată de noi, încetățenită în literatura de specialitate, potrivit căreia oligarhii au obstrucționat apariția comitatului nobiliar, ridică multe semne de întrebare. Așa cum am constatat, prima administrație nobiliară din zona bănățeană apare pe un teritoriu stăpânit de un magnat care, chiar dacă a acceptat autoritatea coroanei, a continuat să-și guverneze domeniul fără vreo restricție. Astfel, adevărata înstăpânire a lui Carol Robert asupra Transilvaniei are loc din momentul instalării lui Toma Séchenyi în scaunul voievodal, iar asupra întregului Banat, începând cu anul 1322.

Deși ne-am propus să surprindem momentul de debut al administrației nobiliare în această regiune din urmă, constatăm că acest eveniment nu poate fi asociat unui an anume, ci s-a întins de-a lungul unei perioade mai mari de timp. Drept urmare, considerăm că legile adoptate în timpul domniei ultimului

¹⁰⁶ Fejér, IX/1, p. 554.

rege arpadian nu reprezintă etapa de început a creării comitatului nobiliar, ci finalul acestui proces instituțional.

Fig. 2. Organizarea administrativă a Banatului, în sec. XIV-XV.

NOBLE COUNTY: CHARACTERISTICS AND FORMING. THE CASE OF THE MEDIEVAL BANAT

Abstract

In contrast with the royal county, created and consolidated by the kings of Arpád Dynasty, the noble county represents a creation of the same dynasty, but one that becomes a reality at the general kingdom level only in the 14th century. From the administrative point of view, the noble county doesn't represent an innovation, but it is considered as an institutional transformation starting from the old administrative form, which could be definite by self-government.

On the Banat territory, the noble county was already functional at the beginning of the 14th century, without any clear rules for its forming. The very difficult situation at the start of Carol Robert's reign leads to the same administrative division for the whole territory of the region, and that can be observed despite of the very penurious documentary sources. At the end of the interregna and the suppression of the oligarchs' power, the region between the Mureș and the Danube goes through certain administrative changes, and it's now when we have at that moment 6 counties in this region: Cenad, Arad, Timiș, Cuvin, Caraș and Torontal.

EPISCOPII DE CENAD ȘI PAPALITATEA DE LA AVIGNON. INTERVENȚIA PAPALITĂȚII ÎN DIECEZA CENADULUI ÎN SECOLUL AL XIV-LEA

Răzvan Mihai Neagu*

Cuvinte cheie: papalitate, episcop, dieceză, Cenad, Avignon.

Keywords: papacy, bishop, diocese, Cenad, Avignon.

Episcopia Cenadului a fost prima episcopie de rit latin atestată documentar pe teritoriul de azi al României. Întemeierea sa se leagă de numele primului rege creștin al Ungariei, Ștefan I cel Sfânt (997-1038). Analele de la Bratislava consemnează că în 1030 regele Ștefan I-a desemnat ca episcop de Cenad pe călugărul benedictin Gerardo Sagredo, italian originar din Veneția¹, născut în jurul anului 980. Nu vom insista asupra istoriei timpurii a episcopiei Cenadului, concentrându-ne analiza asupra secolului al XIV-lea².

---

* Colegiul Tehnic Turda, Piața Basarabiei, nr. 48, e-mail: neagurazvan@yahoo.com

¹ *Gerardus natione Venetus, de civitate Veneciensi natus* cf. *Legenda major. Vita Sancti Gerardi, Moresanae ecclesiae episcopi*, în I. D. Suci, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1980, p. 22. (în continuare *Legenda major*)

² Pentru începuturile episcopiei de Cenad a se vedea Juhász Koloman, *Die Strifte der Tschanader Diözese in Mittelalter*, Münster, 1927, *passim* (în continuare *Die Strifte*); Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, IV, Cluj-Napoca, 1989, p. 303; Ioan Aurel Pop, *Românii și Maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 2003, p. 158; Șerban Turcuș, *Saint Gerad of Cenad. The Destiny of a Venetian around the Year One Thousand*, Cluj-Napoca, 2006, p. 59-60; Ioan Hațegan, Ligia Boldea, Dumitru Țicu, *Cronologia Banatului*, II/1, *Banatul între 934-1552*, Timișoara, 2007, *passim* (în continuare *Cronologia Banatului*); Martin Roos, *Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung. 1030 bis 1923. Teil 1: Von den Anfängen bis zum Ende der Türkenzeit. 1030-1718*. Szeged-Csanád, Groß-Betschkerek, Temeswar, Erschienen 2009 in Selbstverlag der drei Bistümer, p. 19-175. Despre prezența cumană pe teritoriul diecezei a se consulta Victor Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999, p. 291 și Silviu Oța, *Domenii ale pecenegilor și cumanilor în Banatul istoric*, în *SIB*, XXVI-XXVII, 2002-2003, p. 219-239. Articolul menționat cuprinde o prezentare detaliată a prezenței pecenegilor și cumanilor în Banat. Autorul furnizează pe lângă date documentare și dovezi toponimice, hidronimice și antroponimice ale prezenței populațiilor turce pe teritoriul Banatului.

Episcopia de Cenad era supusă canonic arhiepiscopiei de Caloccea și, după documentele papale, care consemnau plata dijmei, din secolul al XIV-lea avea următoarele arhidiaconate: Timiș, Arad, Cenad, Torontal, Caransebeș, Caraș și arhidiaconatul de peste Mureș.

Între anii 1309-1377, datorită unui complex de evenimente, care nu intră în atenția prezentului studiu, sediul papalității a fost transferat de la Roma la Avignon. Papii fracezi au dat dovadă de o competență singulară în administrarea și conducerea bisericii, mecanismele de guvernare ale acesteia fiind concentrate la nivelul persoanei pontifului. Unul dintre aspectele care caracterizează papalitatea avignoneză a fost politica beneficală, cu alte cuvinte, dreptul suveranului pontif de a dispune de beneficiile ecleziastice majore și minore. Din prima categorie face parte și funcția episcopală, subiectul studiului nostru. Procesul de centralizare și concentrare a numirilor în funcții ecleziastice de către papă a început efectiv la 27 august 1265 prin decretala *Licet ecclesiarum* emisă de Clement al IV-lea. Acest proces a fost continuat de Ioan al XXII-lea, considerat fondatorul regimului de la Avignon, care a emis două constituții apostolice *Ex debito* (15 septembrie 1316) și *Execrabilis* (19 noiembrie 1317), prin care, practic, și-a asigurat monopolul numirilor în majoritatea demnităților ecleziastice seculare sau regulate, majore sau minore³. Acest fapt a avut consecințe inclusiv la nivelul diecezei de Cenad.

Primul episcop de Cenad care a păstorit în secolul al XIV-lea a fost Antonius (1298-1307). El a fost primul călugăr franciscan care a ocupat un post de episcop în Ungaria. Antonius și-a început cariera cu postul de vicecancelar al regelui Andrei al III-lea Venețianul, pe care l-a ocupat între 1298-1299⁴. Antonius a fost un apropiat al ultimului rege arpadian. Astfel, la 12 februarie 1298 episcopul de Cenad este menționat la Viena, alături de regele Ungariei și alți mari demnitari laici și ecleziastici ungari și cehi, cu prilejul logodnei Elisabetei, fiica lui Andrei al III-lea cu moștenitorul tronului Boemiei, prințul Venceslav⁵ (fiul regelui Venceslav al II-lea, viitorul Venceslav

³ Guillaume Mollat, *Les Papes d'Avignon (1305-1378)*, Paris, 1912, p. 386-399; Bernard Guillemain, *Les Papes d'Avignon 1309-1376*, Paris, 2000, p. 51-55; Jean Favier, *Les Papes d'Avignon*, Paris, 2006, p. 224-259; Jorge Diaz Ibañez, *La provisión pontificia de beneficios eclesiásticos en el reino de Castilla durante el período avinonés. Estado de la investigación en Lusitania Sacra*, 22, 2010, p. 63-84.

⁴ Markó László, *A magyar állam fömmeltóságai Szent Istvántól nap jainkig*, Budapest, 2006, p. 301.

⁵ *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, tomus secundus (1273-1321), Strigonii, 1882, p. 452 (în continuare MES II).

al III-lea). Antonius a luat parte la luptele dinastice care au izbucnit odată cu stingerea dinastiei arpadiene la începutul secolului al XIV-lea. În mod cu totul paradoxal, episcopul Antonius s-a aflat mereu în tabăra opusă papalității, care îl susținea pe candidatul Carol Robert de Anjou. Despre rolul jucat de episcopul Cenadului în cadrul crizei dinastice din Ungaria avem informații furnizate de *Cronica pictată de la Viena*, care îl menționează ca membru al delegației ungare care s-a deplasat în Boemia pentru a-l aduce ca rege pe principele Venceslav, fiul regelui ceh⁶. După consumarea acestui eveniment, Antonius alături de alți episcopi au venit cu Venceslav la Alba Regală unde l-au încoronat rege al Ungariei. Domnia acestuia a fost una efemeră (1301-1305), el întorcându-se în Boemia natală. Cu toate acestea, episcopul Antonius de Cenad nu a intrat într-un con de umbră, fiind din nou în centrul evenimentelor. Astfel, acesta a fost cel care l-a încoronat rege, împreună cu episcopul Benedict de Veszprém, la 6 decembrie 1305⁷, la Alba Regală, pe Otto, ducele Bavariei: „Iar într-aceea fii lui Henric și alți câțiva nobili introduc ca rege al Ungariei pe Ottho, ducele de Bavaria. Acesta sosind, a cerut să-i dea coroana regală înapoiată de Venceslau și luând-o cu sine s-a îndreptat în anul domnului 1305 spre cetatea Alba Regală ca să se încoroneze aici de rege, după formele legale. Benedict, episcopul din Vespem și Fratele Anton, episcopul din Cenad, îl unseră ca rege și-l încoronară cu acea coroană regală”⁸. Ca o răsplată pentru suportul oferit lui Otto de Bavaria, episcopul Antonius este numit cancelar regal⁹. Pe tot parcursul crizei dinastice din Ungaria, poziția episcopului Antonius de Cenad a fost una contrară politicii și intereselor papale în zonă. Linia politică urmată de episcop se constituie într-un adevărat gest de frondă îndreptat împotriva Sfântului Scaun. Stadiul actual al cercetărilor nu ne permite o explicație pertinentă a poziției episcopului de Cenad. Cu siguranță el a fost un apropiat al arhiepiscopului Ioan de Calocsa, care s-a numărat printre conducătorii partidei antiangevine, așa cum reiese dintr-un document papal emis la 17 octombrie 1301 la Roma de către Bonifaciu al VIII-lea. Prin

⁶ *Cronica pictată de la Viena*, în *Izvoarele istoriei românilor*, XI, ed. Gheorghe Popa Lisseanu, București, 1937, p. 224-225 (în continuare *Cronica pictată de la Viena*).

⁷ Stanislaw Sroka, *Methods of Constructing Angevin Rule in Hungary in the Light of Most Recent Research*, în *Quaestiones Medii Aevi Novae*, I, 1996, p. 79.

⁸ Antonio Bonfini, *op. cit.*, p. 315; Borovszky Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*, Budapest, 1896, p. 82 (în continuare *Csanád vármegye története*); *Cronica pictată de la Viena*, p. 226; Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2007, p. 303.

⁹ Tudor Sălăgean, *op. cit.*, p. 304.

intermediul acestei bule pontiful roman îl muștra pe regele Boemiei, pentru că a permis ca fiul său să fie încoronat rege al Ungariei: „De aceea, ne mirăm și suntem turburați, că luminăția ta a îngăduit și a încuviințat ca iubitul fiu V<enceslau>, odrasla ta, să fie ales rege al Ungariei și că a răbdat ca el să fie încoronat de către <Ioan> arhiepiscopul de Caloccea și de niște părtași de ai lui”¹⁰. În rândul acestor părtași se număra, printre alții, și episcopul Antonius de Cenad. Atitudinea lui Antonius, contrară intereselor papale, poate fi explicată și în sensul urmăririi unor interese personale de către călugărul franciscan. Gesturile de frondă la adresa papalității ale episcopului Cenadului nu au rămas fără urmări. În vara anului 1307 papa Clement al V-lea îl citează pe Antonius la Avignon pentru a-și explica atitudinea ostilă față de interesele Sfântului Scaun în timpul crizei dinastice din Ungaria¹¹ și mai ales pentru faptul că a uzurpat poziția arhiepiscopului de Strigoni, încoronându-l pe pretendentul Otto de Bavaria. Ierarhul nu a mai ajuns la Curie deoarece a murit. În timpul păstoririi sale, la 6 septembrie 1304 regele Venceslav al Boemiei s-a aflat la Cenad, de unde a luat două degete din moaștele Sf. Gerard pe care le-a dus la Praga¹². De la episcopul Antonius ne-a rămas un act din 30 iulie 1301 prin care acesta, alături de alți prelați, acorda indulgențe pentru patruzeci de zile pentru biserica din Trnavia¹³.

Următorul episcop de Cenad a fost Benedict (1307-1332). El era vlăstarul unei familii nobiliare din comitatul Bihor¹⁴. Istoricul Koloman Juhász consideră faptul că Benedict a acces la demnitatea episcopală fiind numit de papa Clement al V-lea la propunerea regelui Carol Robert de Anjou, deși niciun document papal sau regal în legătură cu această numire nu s-a păstrat¹⁵. Benedict a preluat conducerea diecezei de Cenad într-un moment tulbure, generat de disputa pentru tronul Ungariei. Atitudinea sa fidelă față de reprezentantul Casei de Anjou a fost percepută negativ de capitlul catedral, fiind considerată chiar trădare față de cauza națională promovată de predecesorul său¹⁶.

Potrivit unui document emis la 1 martie 1318, episcopul Benedict a avut un frate, castelanul Arnold, și nepoți de frate care aveau posesiuni în comitatul

¹⁰ *DIR C*, XIV, I, p. 9.

¹¹ *Ibidem*, p. 56; *MES II*, p. 577-578.

¹² *Cronologia Banatului*, p. 54; *Die Strifte*, p. 31.

¹³ *DIR C*, XIV, I, p. 7.

¹⁴ Koloman Juhász, *Benedikt, Bischof von Tschanad / 1307-1332*, în *Königsteiner Blätter, Königstein/Ts VII*, 1961, 4, p. 116.

¹⁵ *Ibidem*, p. 118.

¹⁶ *Ibidem*.

Bihor¹⁷. Benedict s-a poziționat pe linia obedienței față de imperativele papale, fapt care reiese din prezența sa constantă în preajma cardinalului Gentile, legat papal în Ungaria, precum și la ceremoniile ocazionate de încoronarea lui Carol Robert de Anjou. Astfel, Benedict a fost audiat ca martor în procesul dintre capitlul bisericii Transilvaniei și preoții sași, judecat de către cardinalul Gentile, iar la sfârșitul lui noiembrie 1308 a luat parte la sinodul convocat de cardinal la Pesta¹⁸.

Episcopul Benedict a luat parte la Buda, în 15 iunie 1309, la încoronarea lui Carol Robert¹⁹. Documentele vremii consemnează faptul că printre cei prezenți la acest eveniment au fost și episcopii Emeric de Oradea și Benedict de Cenad²⁰. În timpul păstoririi sale, Timișoara, așezare de pe teritoriul episcopiei Cenadului, devine capitală a Ungariei, regele Carol Robert de Anjou stabilindu-și aici reședința (1315-1323)²¹. Primul rege angevin al Ungariei a contribuit la revitalizarea episcopiei de Cenad. Monarhul a dispus construirea unei reședințe regale și a unei fortificații în noua capitală, unde existau și două biserici²². La 15 decembrie 1316 la Timișoara moare regina Ungariei, Maria, membră a dinastiei poloneze Piast, prima soție a regelui Carol Robert de Anjou²³. Fidelitatea episcopului Benedict față de regele Carol Robert nu a rămas nerăsplătită. Astfel, la 1 martie 1319 regele a poruncit capitlului din Oradea să trimită un martor care să ia parte la punerea lui Benedict, episcop de Cenad, și a nepoților săi, fiii castelanului Arnold, în stăpânirea moșiei *Vozfolwa*, numită și *Keykus* din comitatul Bihor²⁴. Această moșie fusese concesionată anterior de rege lui Luca al lui Ladislau. Benedict l-a informat pe rege că acea moșie este bunul familiei sale, acuzându-l pe Luca de tăinuirea acestui fapt. Carol Robert a cerut capitlului din Oradea să investigheze chestiunea, dând dreptate episcopului de Cenad²⁵.

În 1322, tot la Timișoara, prepozitul de Oradea, Telegdi Csanád, un apropiat al curții regale ungare, a fost ales episcop de Agria și consacrat la 10 ianuarie 1323 de către episcopii Benedict de Cenad, Ioan de Oradea și Nicolae

¹⁷ DIR C, XIV, I, p. 309.

¹⁸ Koloman Juhász, *op. cit.*, p. 119.

¹⁹ Borovszky Samu, *Temes Vármegye*, Budapest, 1914, p. 276 (în continuare *Temes Vármegye*)

²⁰ DIR C, XIV, I, p. 162; MES II, p. 601.

²¹ *Cronologia Banatului*, p. 57; *Temes Vármegye*, p. 275; Koloman Juhász, *op. cit.*, p. 120.

²² Martin Ross, *op. cit.*, p. 136.

²³ *Cronologia Banatului*, p. 60.

²⁴ DIR C, XIV, I, p. 309.

²⁵ Koloman Juhász, *op. cit.*, p. 121.

de Győr, în prezența regelui Carol Robert²⁶. Cu sprijin regal, Telegdi Csanád devine ulterior arhiepiscop de Strigoniu și primat al Ungariei (1330-1349)²⁷. La 5 iulie 1320 episcopul Cenadului, Benedict, este menționat la Sibiu, unde a judecat o speță între orășenii și clericii orașului²⁸. Benedict a fost un apărător al drepturilor bisericii din Ungaria, participând în 1318, împreună cu toți marii ierarhi, la sinodul de la Calocsa, care s-a pronunțat contra samavolnicilor făcute bisericii ungare. De asemenea, Benedict s-a preocupat și de soarta internă a Ungariei, după cum o dovedește un document din 15 iulie 1315. Din acest act aflăm că arhiepiscopul Toma de Strigoniu, episcopul Ștefan de Veszprém și episcopul Benedict de Cenad au venit în fața regelui pentru a lua măsuri cu privire la îmbunătățirea stării regatului²⁹. Benedict a promovat o politică de apropiere față de Sfântul Scaun, dovedindu-se obedient față de imperativele papale. Astfel, în 1307 papa l-a însărcinat să-i remită *pallium*-ul arhiepiscopului Vincențiu de Calocsa, în 1308 a fost prezent la sinodul de la Buda, convocat de cardinalul Gentile, iar 1309 a participat, alături de ceilalți episcopi ungari, la consacrarea noii coroane cu care a fost încoronat regele Carol Robert³⁰. Ultima mențiune documentară a lui Benedict este din 23 noiembrie 1332³¹.

Episcopul Giacomo de Piacenza a fost în fruntea diecezei Cenadului între 1332-1343³². De origine italiană, el a îndeplinit funcția de medic personal al regelui Carol Robert, fiind un confident apropiat al acestuia³³. Înainte de a deveni episcop de Cenad, Giacomo a fost canonic de Vác, canonic al

²⁶ *Ibidem*, p. 122.

²⁷ Martin Roos, *op. cit.*, p. 139. Telegdi Csanád este menționat pentru prima dată ca prepozit de Oradea la 3 iunie 1319 cf. *DIR C*, XIV, I, p. 316. La 13 iulie 1319 într-un document emis de regele Carol Robert de Anjou, Telegdi Csanád este descris ca „magistrul Chanadin prepozitul bisericii din Oradea, notarul, secretarul și comitele capelei noastre”, cf. *DIR C*, XIV, I, p. 322. La 5 ianuarie 1331 papa Ioan al XXII-lea poruncește episcopilor Andrei de Oradea și Henric de Veszprém să transmită lui Chanadin *pallium*-ul, trimis prin Nicolae, preot din Oradea și călugărul benedictin Anselm, solii arhiepiscopului ales la pontif, cf. *DIR C*, XIV, III, p. 1-2. Detalii suplimentare despre cariera ecleziastică a lui Chanadin la *Csanád vármegye története*, p. 84-85 și Petru Iambor, *Nobilii din neamul Cenad (sec. XII-XVII)*, în *ActaMN*, XXXIV, II, 1997, p. 34.

²⁸ *DIR C*, XIV, II, p. 15-16.

²⁹ *DIR C*, XIV, I, p. 238; Koloman Juhász, *op. cit.*, p. 123.

³⁰ *Temes Vármegye*, p. 284; *Csanád vármegye története*, p. 352.

³¹ *Csanád vármegye története*, p. 353.

³² Juhász Kálmán, *A csanádi püspökség*, Arad, 1927, p. 8.

³³ Bossányi Árpád, *op. cit.*, p. 280.

bisericii Sf. Laurențiu din Hay, prepozit de Caloceă și Bratislava³⁴. Giacomo de Piacenza s-a remarcat ca membru al anturajului regal, persoană de încredere a monarhului angevin. În anul 1333 a făcut parte alături de rege, de arhiepiscopul de Strigoni, Telegdi Csanád, și de episcopul Andrei al Oradiei, din delegația ungară care s-a deplasat la Napoli pentru logodna lui Andrei de Anjou, fiul regelui Ungariei, cu Ioana, nepoata regelui Robert de Neapole³⁵. Cronicarul Johannes de Thwrocz îi pomenește episcopului de Cenad atât originea etnică, cât și meseria de medic - *Jacobus, Longobardus Physicus, Episcopus Chanadiensis*, iar cronicarul Antonio Bonfini îl menționează ca *Iacobum Longobardorum gente natum, Chinadiensem Episcopum*³⁶. Motivele pentru care Giacomo este ales de rege pentru a merge în Italia au fost faptul că episcopul era italian de origine și cunoștea realitățile din peninsulă, dar și apropierea față de monarh.

La 3 februarie 1334 papa Ioan al XXII-lea poruncește acestui episcop ca, împreună cu episcopul Andrei de Oradea, să acorde lui Coloman, fiul nelegitim al regelui Carol Robert de Anjou, dispensa necesară pentru a putea ocupa funcții bisericești³⁷. În anul 1337, la moartea arhiepiscopului Ladislau de Caloceă, Giacomo a fost favoritul regal pentru a doua funcție elceziastică din Ungaria, dar papa îl dorea pe Ștefan Büki. După lungi tratative, ambele părți au renunțat la cele două opțiuni inițiale, în scaunul de la Caloceă ajungând episcopul de Zagreb, Ladislau³⁸. În urma deciziei papei Clement al VI-lea, la 25 martie 1343 Giacomo a fost transferat de la Cenad la Zagreb, deoarece fostul episcop al acestei dieceze, Ladislau, a fost numit arhiepiscop de Caloceă³⁹. În documentul papal care legiferează transferul lui Giacomo de la Cenad la Zagreb papa Clement al VI-lea făcea următoarele considerații despre persoana episcopului: *denum ad te tunc cenadiensem episcopum, consideratis grandium virtutum meritis, quibus personam tuam altissimus insignivit, et quod cenadiensi ecclesie hactenus laudabiliter prefecisti, convertimus oculos*

³⁴ Jakubinyi György, *Romániai Katolikus, Erdélyi Protestáns és Izraelita Vallási Archontológia*, Kolozsvár, 2010, p. 119; *Temes Vármegye*, p. 284; *Csanád vármegye története*, p. 353.

³⁵ Johannes de Thwrocz, *op. cit.*, p. 205; *Chronicon Budense*, p. 251.

³⁶ Antonio Bonfini, *Rerum Hungaricum Decades Quatuor cum Dimidia*, ed. Johannes Sambuci, Francofurti, 1581, p. 322.

³⁷ *DIR* C, XIV, III, p. 315. În 1335 Benedict al XII-lea a repetat această poruncă, iar în 1336 Coloman a fost numit episcop de Győr, cf. Zombori István, *op. cit.*, p. 62.

³⁸ Bossányi Árpád, *Regesta Supplicationum. A Pápai Kérvénykönyvek Magyar Vonatkozású Okmányai Avignoni Korszak*, I. Kötet, VI. Kelemen Pápa 1342-1352, Budapest, 1916, p. 280.

³⁹ *DIR*, C, XIV, IV, p. 122.

*nostrae mentis*⁴⁰. Giacomo de Piacenza a păstorit dieceza de Zagreb între 1343-1348. Despre el se cunoaște că a murit la 16 octombrie 1348 la Buda⁴¹. Cel mai probabil episcopul Giacomo a avut studii universitare, mai ales dacă luăm în calcul meseria sa de medic personal al regelui Carol Robert. Despre acest fapt nu există mărturii documentare, dar este foarte puțin probabil ca la curtea regală să ajungă medic o persoană cu o pregătire îndoielnică sau chiar precară. Pentru astfel de posturi erau selectate persoane cu o pregătire profesională solidă.

Din 1343 datează și prima mențiune despre noul episcop de Cenad, Ștefan al II-lea Büki. La 26 mai 1343 Clement al VI-lea îi îngăduia noului episcop ales de Cenad să poată păstra canonicatul, prebenda și prepozitura bisericii din Pécs⁴². Din bula papală aflăm că Ștefan se afla la Avignon în momentul desemnării sale ca episcop de Cenad, pontiful precizând că i-a acordat episcopului indulgența cerută „acum, când te afli la scaunul apostolic”⁴³. Ștefan a condus dieceza Cenadului un timp extrem de scurt (1343-1344), iar păstoria sa nu a fost una liniștită, ierarhul întâmpinând greutăți, mai ales de natură financiară, pentru care a primit din partea papei o serie de scutiri și privilegii, după cum reiese dintr-un act din 29 septembrie 1343 prin care Clement al VI-lea se adresa episcopului Ioan de Marsilia, arhidiaconului de Ung și canonicului Grigore de Oradea⁴⁴. Profitând de prezenta sa la Avignon, episcopul Ștefan a obținut de la papă o serie de privilegii pentru apropiatii săi. Astfel, nepotul episcopului, Gall, fiul lui Benedict a primit un canonicat la Oradea, Ladislau al lui Petru, arhidiacon de Békés și capelanul episcopului a obținut un canonicat în biserica Transilvaniei, iar Blasiu al lui Petru obține un canonicat la Pécs⁴⁵. La 9 august 1344 papalitatea ia decizia de a-l muta pe Ștefan de la Cenad la Veszprém, după moartea episcopului Mieszko, înrudit cu Casa de Anjou⁴⁶. Ștefan nu a păstorit mult timp episcopia de Veszprém

⁴⁰ Ivan Tkalčić, *Monumenta Historica Liberae Regiae Civitatis Zagrebiae Metropolis Regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, volumen Primum (Diplomata: 1093-1399), Zagrebiae, 1889, p. 164.

⁴¹ Martin Roos, *op. cit.*, p. 205.

⁴² *Cronologia Banatului*, p. 81; *Csanád vármegye története*, p. 354.

⁴³ *DIR C*, XIV, IV, p. 141.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 153-154.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 142-143.

⁴⁶ La 9 august 1344 papa Clement al VI-lea se adresa noului episcop de Veszprém: *ad te, tunc Cenadiensem episcopum, consideratis grandium virtutum meritis, quibus personam tuam altissimus insignivit, ...convertimus oculos nostrae mentis. Intendentes itaque tam dicte*

(1344-1345), deoarece la 2 martie 1345 papa Clement al VI-lea îl confirmă arhiepiscop de Caloce. Din bula papală de numire rezultă faptul că Ștefan a fost ales de membrii capitolului din Caloce (*archiepiscopum Colocensem electo*)⁴⁷, pontiful francez confirmând această decizie. Ștefan a păstorit la Caloce între 1345-1348. Cele mai multe indicii arată că episcopul Ștefan nu a fost niciodată la Cenad și nici nu și-a îndeplinit în totalitate obligația de a plăti *servitia communia* în valoare de 900 de florini, din această sumă episcopul achitând numai jumătate⁴⁸.

O prezență insolită în scaunul episcopatului de Cenad a fost cea a lui Galhard de Carceribus (1344-1345). Originea etnică a acestui episcop este o controversă în istorie. În șematismul clerului diecezan al episcopiei de Cenad din 1900, Galhard este pomenit ca spaniol (*origine Hispanus ex Carheleloj*)⁴⁹. O opinie similară formulează și actualul arhiepiscop catolic de Alba Iulia, Jakubinyi György⁵⁰. Pe de altă parte, în lucrarea *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, episcopul Galhard este menționat ca francez de origine (*natione gallus*)⁵¹. În ceea ce ne privește, optăm pentru originea franceză a episcopului de Cenad, știut fiind faptul că papii de la Avignon au instituit o adevărată cutumă în a numi în scaunele episcopale persoane originare din sudul Franței de azi, din locuri apropiate de reședința avignoneză. Ne mai bazăm teoria anterioară și pe opinia lui Conrad Eubel, care susține că respectivul personaj era din orașul Carcès din sudul Franței⁵².

La 9 august 1344 papa Clement al VI-lea l-a numit episcop de Cenad⁵³. Documentul numirii episcopului Galhard este un adevărat manifest al autorității pontificale asupra diecezei Cenadului, înscriindu-se în politica autoritară

Vesprimiensi ecclesie, quam gregi dominico eiusdem salubriter et utiliter providere, te a vinculo quo ipsi Cenadiensi ecclesie, cui tunc preeras, tenebaris, ... absolventes, te ad prefatam Vesprimiensem ecclesiam transferimus, cf. *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, tomus II 1276-1415, Budapest, 1899, p. 281 (în continuare MREV II); Bossányi Árpád, *op. cit.*, p. 281.

⁴⁷ MREV, II, p. 108.

⁴⁸ *Csanád vármegye története*, p. 354.

⁴⁹ *Schematismus cleri Diocesis Csanadiensis*. Pro Anno Jubilari MDCCCC, Timișoara, 1900, p. 35.

⁵⁰ Jakubinyi György, *op. cit.*, p. 119.

⁵¹ MREV, II, Prolegomena, p. XVII.

⁵² Konrad Eubel, *Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Sumorum Pontificum, S.R.E. Cardinalium Ecclesiarum Antistitum Series Ab Anno 1198 Usque Ad Annum 1431 Perducta E Documentis Tabularii Praesertim Vaticani Collecta, Digesta, Edita Per Conradum Eubel, Monasterii Sumptibus et Typis Librariae Regensbergianae*, 1913, p. 179.

⁵³ *Cronologia Banatului*, p. 83.

promovată de Clement al VI-lea în legătură cu numirile în funcțiile eclesiastice. Astfel, pontiful francez afirma cu autoritate: „noi socotind că, nimeni în afară de noi nu se poate amesteca de rândul acesta în numirea la această biserică de Cenad, întrucât, cu mult înaintea acestei vacanțe a bisericii de Cenad, ne-am păstrat în chip osebit pe seama hotărârii noastre numirile la toate bisericile catedrale, care erau atunci fără păstor în orice chip la zisul scaun, sau aveau să fie fără păstor în viitor, hotărând de pe atunci ca zadarnice și lipsite de putere cele ce s-ar întâmpla să se încerce împotriva cu știință sau fără știință <și> în temeiul oricărei puteri, de către oricine, cu privire la aceste <numiri>”⁵⁴. Așadar, papa considera că numirea episcopului de Cenad este prerogativa sa exclusivă, orice altă decizie într-un sens contrar fiind declarată nulă.

Cu privire la personajul Galhard de Carceribus, acesta îndeplinea la momentul numirii în scaunul episcopal al Cenadului funcția de prepozit de Titel (azi în Voievodina, Republica Serbia), în dieceza de Caloceja, dar nu era rânduit decât în treapta de subdiacon. Cu toate acestea papa îl laudă pe noul episcop: „despre a cărui învățătură, viață și purtare cinstită, înțelepciune în cele duhovnicești și purtare de grijă în cele lumești, precum și despre celelalte merite ale multelor tale virtuți ni se aduc mărturii vrednice de crezare”⁵⁵. Pentru a putea fi sfințit episcop, la 3 noiembrie 1344 papa îi îngăduie lui Galhard să fie înălțat în treapta preoției⁵⁶. Demnitatea de episcop al Cenadului nu era singura pe care o deținea Galhard în regatul Ungariei. Am amintit deja că el ocupa prepozitura bisericii din Titel din dieceza de Caloceja, dar și importante sarcini încredințate de Sfântul Scaun, anterior ridicării sale la treapta episcopală. Înainte de a veni în Ungaria, Galhard a fost numit de papalitate collector de taxe bisericești în Polonia (1335), implicându-se în conflictul cu ordinul monahalo-cavaleresc al teutonilor⁵⁷.

Din documentele papale păstrate rezultă faptul că Galhard avea o rudă, posibil frate, Segninus de Carceribus, care a obținut un post de canonic,

⁵⁴ *DIR C*, XIV, IV, p. 207.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 207.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 218.

⁵⁷ *Csanád vármegye története*, p. 354; Marian Malowist, *Le développement des rapports économiques entre la Flandre, la Pologne et les pays limitrophes du XIIIe au XIVe siècle*, în *Revue belge de philologie et d'histoire*, tom. 10, fasc. 4, 1931, p. 1013-1065; *The Avignon papacy and the crusade*, p. 278; Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś, *La Pologne et la papauté d'Avignon*, în *Aux origines de l'état moderne. Le fonctionnement administrative de la papauté d'Avignon*. Actes de la table ronde organisée par l'école française de Rome avec le concours du CNRS, du Conseil général de Vaucluse et de l'Université d'Avignon, École Française de Rome, Palais Farnèse, 1990, p. 113-133.

precum și demnitatea de cantor în cadrul capitolului bisericii colegiale din Titel. Despre această rudă a episcopului de Cenad nu se cunosc prea multe, însă la 15 octombrie 1348 nu mai era în viață, deoarece Johannes Nicolai de Zendyn, din dieceza de Strigoni, ambasadorul regelui Ludovic de Anjou la curtea papală, cerea lui Clement al VI-lea cantoratul bisericii din Titel din dieceza Calocea, *vacante apud sedem apostolicam per obitum Segniny de Carceribus, ultimi cantoris dicte ecclesie*⁵⁸.

La 3 noiembrie 1344, Clement al VI-lea îi reamintește noului episcop de Cenad că are și misiunea de legat apostolic în Ungaria, Polonia și părțile învecinate acestor regate. Cu această ocazie Galhard este îndemnat de pontif să ducă la bun sfârșit treburile încredințate lui sau altora, în trecut, în aceste părți de papii dinainte, anume Ioan al XXII-lea și Benedict al XII-lea. În îndeplinirea acestor sarcini papa îl împuternicește pe Galhard să ceară la nevoie ajutorul oricărei fețe bisericești sau laice sau de la orașe, cetăți și comunități, având dreptul de a uza de pedepsele bisericești cu excomunicarea și interdictul. Se pune firesc întrebarea despre ce sarcini bisericești era vorba. Răspunsul îl aflăm dintr-un document emis de papa Benedict al XII-lea la 15 martie 1337 la Avignon, prin care Galhard de Carceribus era numit trimis papal în Ungaria pe lângă Iacob de Langres și Iacob al lui Berengariu pentru niște treburi privitoare la dijmele papale colectate din Ungaria⁵⁹. Misiunea sa era de a-i supraveghea pe cei doi colectori ai dijmelor papale. Din această însărcinare dată de papă lui Galhard rezultă două chestiuni, *primo*: colectorii inițiali ai dijmelor papale sunt bănuți de fraudă și furt; *secundo*: pentru a descoperi adevărul pontiful numește noi colectori, persoane de încredere, care au ca sarcină și investigarea celor acuzați. Cu alte cuvinte, episcopul de mai târziu al Cenadului era un apropiat al curții papale de la Avignon⁶⁰. Galhard de Carceribus a îndeplinit în Ungaria un rol deosebit de important pentru Sfântul Scaun cu scopul de a face lumină în acțiunea de colectare a dijmelor și recuperare a sumelor restante, dar și în anchetarea fostului collector, Iacob al lui Berengariu. Este foarte probabil ca el să fi primit demnitatea de episcop de Cenad ca urmare a îndeplinirii cu succes a misiunilor papale încredințate.

Galhard de Carceribus nu a zăbovit prea mult în episcopatul de Cenad, fiind transferat la cererea sa (2 martie 1345), după numai un an de păstorire,

⁵⁸ Bossányi Árpád, *op. cit.*, p. 192.

⁵⁹ *DIR C*, XIV, III, p. 408.

⁶⁰ Dosarul activității lui Galhard în calitate de collector papal este complex și nu face obiectul analizei detaliate a prezentului studiu. Pentru aceasta, a se vedea *DIR C*, XIV, III, p. 439, 440, 510, 531-532.

în funcția de episcop de Veszprém (1345-1346)⁶¹. Despre el se știe că nu a plătit papei *servitia communia* pentru perioada petrecută ca episcop de Cenad. În anul 1346, intrând în conflict cu regele Ludovic de Anjou⁶², Galhard de Carceribus a fost transferat prin decizie papală în funcția de arhiepiscop de Brindisi (*Galhardum, archiepiscopum Brundusinum*)⁶³, în sudul Italiei. A murit la 30 mai 1348 la Nîmes.

Noul episcop de Cenad va fi Grigore al II-lea, prepozitul bisericii de Chasma din dieceza de Zagreb, care a păstorit între 1345-1350. El a fost numit la 7 martie 1345. Despre noul episcop Clement al VI-lea afirmă că este „rânduit în tagma preoției, înzestrat cu învățătură, împodobit cu neprihănirea vieții și a moravurilor, chibzuit prin înțelepciunea în cele duhovnicești și purtarea de grijă în cele lumești, și însemnat și prin alte mari și prețuite virtuți, după cum am aflat din mărturii vrednice de crezare”⁶⁴. Înainte de a fi numit episcop de Cenad, Grigore a deținut pe lângă prepozitura bisericii din Chasma, un canonicat și o prebendă în cadrul bisericii de Strigoni⁶⁵. Episcopul Grigore s-a angajat să plătească *sevitia communia* a predecesorului său, dar și datoria de 450 de florini rămasă de la episcopul Ștefan⁶⁶. Grigore a fost o persoană influentă atât la curtea regală a Ungariei, cât și curtea papală, îndeplinind mai multe misiuni diplomatice la Avignon. La scurt timp de la numirea în scaunul Cenadului, Grigore al II-lea a fost somat la 15 martie 1345 de papa Clement al VI-lea să depună banii adunați pe seama cămării papale, pe care episcopul susține că i-a trimis până în orașul Veneția la conventul dominicanilor⁶⁷. Niciun episcop nu putea eluda mecanismul papal de colectare a taxelor datorate Sfântul Scaun. În cazul în care se acumulau datorii, acestea erau trecute în seama urmașului canonic al debitorului. Episcopul Grigore al II-lea nu a făcut excepție de la această regulă și, la 19 mai 1345, el a fost nevoit să recunoască datoriile înaintașilor săi: pentru Galhard 900 de florini, iar pentru Ștefan 450 de florini⁶⁸.

Episcopul Grigore de Cenad a îndeplinit și o misiune diplomatică pentru regele Ungariei, Ludovic I de Anjou, care l-a numit sol al său la curtea

⁶¹ *MREV*, II, p. 109; Bossányi Árpád, *op. cit.*, p. 281.

⁶² *Ibidem*, p. 114-115.

⁶³ *Ibidem*, p. 117.

⁶⁴ *DIR C*, XIV, IV, p. 229.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 262.

⁶⁶ *Csanád vármegye története*, p. 354.

⁶⁷ *DIR C*, XIV, IV, p. 232.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 242.

papală de la Avignon⁶⁹. Această solie a avut loc între septembrie-decembrie 1345, iar episcopul Grigore a fost însoțit de arhidiaconul de Arad, Bonioan de Campello⁷⁰. Rezultatele ambasadei lui Grigore de Cenad la curtea pontificală nu l-au mulțumit pe regele Ungariei, episcopul căzând în dizgrație, fapt care îl determină pe papa Clement al VI-lea să intervină pe lângă Ludovic de Anjou. Astfel, la 14 iulie 1346 pontiful francez se adresa din Avignon regelui ungar asigurându-l că episcopul de Cenad a reprezentat cu cinste interesele regale la Curia pontificală⁷¹. Acuzele regale la adresa episcopului de Cenad surveneau într-un moment de tensiune între Avignon și Buda. Astfel, în 1345 regele Ludovic de Anjou oprește o serie de scisori papale adresate, printre alții, și lui Alexandru, fiul lui Basarab I, domnul Țării Românești. Tensiunea dintre papă și rege a crescut odată cu transferarea de către papă a episcopului Galhard de Carceribus (fost colector al taxelor pontificale din Ungaria) de la Cenad la Veszprém, acțiune contrară intereselor lui Ludovic de Anjou. În acest context regele îi bănuiește pe toți cei pe care i-a trimis în misiune diplomatică la Avignon. Tot în 1345 episcopul Vitus de Nitra, fost episcop al Milcoviei (1322-1334), se disculpă afirmând că nu a complotat contra regelui⁷². În anul următor 1346 papa Clement al VI-lea l-a disculpat personal pe episcopul Cenadului, Grigore al II-lea, la mijloc fiind vorba despre o confuzie. La 19 august 1346 papa Clement al VI-lea, răspunzându-i patriarhului de Aquileia, preciza: „Iar asupra faptului, care se cuprindea în sus-zisa însemnare, cum că pomenitul rege ți-a arătat că un om rău cu numele Grigore ne-ar fi spus că acel rege este smintit, neputincios, sărac și urât de supușii săi, voim să te încredințăm, atât pe tine frate, cât și pe acel rege, că niciodată nu ne-a spus cineva despre pomenitul rege cele arătate mai sus sau altele asemenea, și că nici nu știm cine este acel Grigore. Dar dacă cumva sus-amintitul rege a înțeles <că ar fi spus> acest lucru venerabilul nostru frate Grigore, episcopul de Cenad, <atunci> noi spunem cu adevărat că pe când, mai de demult, el a fost solul acelui rege la curia <noastră>, nu ne-a pomenit nouă nici acele <cuvinte> și nici nimic rău în niciun fel despre nimeni, ci dimpotrivă, pe cât am putut băga de seamă, el a urmărit cu chibzuință și cu credință treburile pentru care fusese trimis în

⁶⁹ *Ibidem*, p. 263.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 258.

⁷¹ *Ibidem*, p. 310-311.

⁷² Maria Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981, p. 142.

acea vreme”⁷³. Din această bulă papală reiese că un anumit Grigore, despre care pontiful nu are cunoștință, l-ar fi defăimat pe regele Ungariei. Clement al VI-lea, dorind să-l apere pe episcopul Grigore, garantează faptul că acel Grigore nu are nicio legătură cu persoana ierarhului Cenadului. În timpul păstoririi lui Grigore al II-lea, regina Elisabeta a Ungariei a terminat construirea la Lipova, pe teritoriul episcopiei de Cenad, unei mănăstiri pentru franciscanii conventuali dedicată Sf. Ludovic de Toulouse⁷⁴. Începuturile acestei mănăstiri sunt legate de numele regelui Carol Robert. În anul 1349 Elisabeta a cerut și a primit de la papa Clement al VI-lea indulgențe pentru noul lăcaș ecleziastic, pe o perioadă de un an și patruzeci de zile, cu ocazia celebrării patronului spiritual⁷⁵.

Păstorirea lui Grigore ia sfârșit în 1350, când acesta încetează din viață chiar în dieceza sa. La 31 mai 1350, papa Clement al VI-lea îl numește episcop de Cenad pe Toma de Telegd (1350-1358), prepozitul bisericii de Strigoni⁷⁶. Acesta era un apropiat al curții regale, dar și al papalității de la Avignon. Despre el se știe că a studiat la o universitate din Italia și că și-a luat doctoratul în drept canonic⁷⁷. Toma a fost nepotul lui Telegdi Csanád, arhiepiscopul de Strigoni⁷⁸, cu sprijinul căruia a devenit membru al capitlului catedral⁷⁹. A avut o carieră ecleziastică strălucită: arhidiacon de Nitra (1341), lector al capitlului catedral din Strigoni⁷⁸ (1342), prepozit al capitlului, episcop de Cenad, arhiepiscop de Calocsa (1358-1367) și arhiepiscop de Strigoni⁷⁸ (1367-1376), cancelar al Ungariei⁷⁹.

Revenind la epoca în care Toma a păstorit la Cenad, conform opiniei papale, noul ales era „prepozitul bisericii de Strigoni⁷⁸ și capelan al nostru, rânduit în tagma preoției, despre care am aflat și dintr-o dare de seamă vrednică de crezare, că ești înzestrat cu învățătură, vrednic prin neprihănirea vieții și a

⁷³ DIR C, XIV, IV, p. 312-313.

⁷⁴ Sf. Ludovic de Toulouse (1274-1297) a fost episcop al orașului francez Toulouse, al doilea fiu al regelui napoletan, Carol al II-lea de Anjou și al reginei Maria, fiica regelui Ungariei, Ștefan al V-lea. Cultul lui Ludovic a fost introdus în Ungaria de nepotul său, regele Carol Robert, care a început ridicarea unei mănăstiri la Lipova, în onoarea sa și l-a botezat pe unul dintre fii săi cu numele sfântului, cf. David Hugh Farmer, *Oxford Dicționar al sfinților*, București, 1999, p. 337-338.

⁷⁵ DIR C, XIV, IV, p. 473; *Cronologia Banatului*, p. 88.

⁷⁶ *Cronologia Banatului*, p. 90.

⁷⁷ La 31 iulie 1349, pe când ocupa funcția de prepozit de Strigoni⁷⁸, Toma era menționat ca *Thomas decretorum doctor, auditor sancti palatii domini papae, vicarius generalis*, cf. Veress Endre, *Olasz Egyetemeken Járt Magyarországi Tanulók Anyakönyve és Iratai 1221-1864*, Budapest, 1941, p. 395.

⁷⁸ Bossányi Árpád, *op. cit.*, p. 282.

⁷⁹ Markó László, *op. cit.*, p. 331; *Csanád vármegye története*, p. 105; Petru Iambor, *op. cit.*, p. 35.

purtării tale, înțelept în cele duhovnicești, chibzuit în cele lumești și însemnat cu multe alte vituți vrednice de laudă”⁸⁰. La 14 octombrie 1353 episcopul Toma achita papei suma de 20 florini de aur⁸¹. Episcopul Toma a avut un vicar în persoana magistrului Nicolae, atestat la 4 mai 1354⁸². La 25 august 1358, prin decizia papei Inocențiu al VI-lea, episcopul Toma al Cenadului a fost numit arhiepiscop de Caloceă⁸³, a doua funcție bisericească importantă din cadrul Bisericii ungare. Reprezentarea simbolică a funcției arhiepiscopale era asigurată de purtarea *pallium*-ului, o stolă de lână albă cu cruci negre. Procedura de obținere a *pallium*-ului era următoarea: arhiepiscopul îl cerea printr-un reprezentant Sfântului Scaun, iar acesta îl trimitea celui în cauză printr-un alt cleric, după care urma primirea propriu-zisă din mâinile unui episcop. Arhiepiscopul Toma a primit *pallium*-ul la 19 decembrie 1358⁸⁴. În preajma mutării lui Toma de la Cenad la Caloceă, între acesta și regele Ludovic I a izbucnit un conflict din cauza faptului că în 1357 în Ungaria a venit cardinalul Guillaume de La Jugie, una dintre misiunile acestuia fiind amintitul transfer. Regele a interpretat aceasta ca pe o sfidare a autorității sale, dar în cele din urmă l-a acceptat pe Toma la Caloceă⁸⁵. Ulterior, în 1367, Toma a fost desemnat arhiepiscop de Strigoniū și primat al Ungariei (1367-1375).

După mutarea lui Toma în scaunul arhiepiscopiei de Caloceă, scaunul Cenadului a rămas vacant (*sede vacante*) din aprilie până în septembrie 1359, când a fost numit Grigore al III-lea de Lendava (azi în Republica Slovenia). Acesta a păstorit dieceza Cenadului foarte puțin timp (1359-1360). Despre el se știe că a studiat la Universitatea din Bologna, unde și-a luat doctoratul în drept canonic⁸⁶. Anterior, el a fost canonic și custode la Oradea, îndeplinind o serie de misiuni diplomatice în Italia pentru regele Ludovic I de Anjou, în legătură cu conflictul ungaro-venețian⁸⁷. În anul 1359 a fost numit episcop al Cenadului, dar moare în 1360.

Dominic I de Bebek a fost următorul episcop de Cenad (1360-1373), numit de papa Inocențiu al VI-lea. El a fost întărit în această demnitate de pontif

⁸⁰ *DIR C*, XIV, IV, p. 541.

⁸¹ *DRH C*, X, p. 236.

⁸² *Ibidem*, p. 310.

⁸³ *Ibidem*, XI, p. 316.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 341.

⁸⁵ *Csanád vármegye története*, p. 355.

⁸⁶ Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, 1979, p. 232.

⁸⁷ Răzvan Mihai Neagu, *Conflictul dintre Ungaria și Veneția pentru Dalmația în secolul al XIV-lea. Prezențe transilvane*, în *Studia varia in honorem professoris Panait I. Panait octogenarii*, coord. Andreea Atanasiu-Croitoru, Constanța, 2011, p. 59-71.

la 10 martie 1361⁸⁸. Acesta provenea din cunoscuta familie nobiliară Pelsőczy Bebek, care a dat și un voievod al Transilvaniei, Emeric I de Bebek (1392-1393). Înainte de a deveni episcopul Cenadului, Dominic a fost canonic de Strigoniu și Agria, prepozit al bisericii Sf. Toma din Strigoniu, dar și prepozit al bisericii Sf. Martin din Zips. În septembrie 1362 Dominic achita cămării papale suma de 80 de florini și 23 solizi, reprezentând taxa de confirmare în funcția de episcop⁸⁹, iar în 1364 episcopul a achitat prin intermediul unui reprezentant la Avignon 364 de florini pentru confirmare în funcție⁹⁰. *Legenda major* consemnează faptul că în timpul păstoririi lui Dominic, în anul 1361, regina-mamă a Ungariei, Elisabeta, s-a însănătoșit grație Sf. Gerard, iar ca răsplată pentru acest fapt a dispus renovarea și înzestrarea catedralei, precum și construirea unui mormânt nou pentru primul episcop al diecezei⁹¹. Această informație nu mai este menționată de nicio sursă, motiv pentru care suntem circumspecți asupra ei, dar este cert că la 9 iulie 1366 regele Ludovic de Anjou împreună cu regina-mamă, Elisabeta, se aflau la Cenad, unde au dispus refacerea și redecorarea catedralei episcopale⁹². Un episcop aflat în funcție nu putea neglija taxele datorate papei. Astfel, în 1367 Dominic de Cenad mai achită încă o taxă de confirmare, în două tranșe: 88 florini, 55 solizi și 6 dinari, respectiv 5 florini și 53 de solizi⁹³.

În legătură cu episcopul Dominic s-a păstrat un document important care atestă implicarea sa în activitatea împotriva schismei. Astfel, la 13 iulie 1368 papa Urban al V-lea se adresa regelui Ungariei, cerându-i să sprijine eforturile împotriva schismaticilor depuse de arhiepiscopul de Calocsa și episcopul de Cenad⁹⁴. În timpul păstoririi lui Dominic la Cenad, regele Ludovic I de Anjou a interzis la 4 august 1369 episcopului să perceapă dijmă de la populația pecenegă de pe teritoriul diecezei⁹⁵. Rosturile acestei măsuri regale erau de a întări creștinismul în rândul acestei populații turanice, care era stabilită pe teritoriul episcopiei Cenadului. În anul 1373 Dominic este numit episcop de Oradea, dar la 3 mai 1374 moare fiind îngropat în catedrală⁹⁶.

⁸⁸ DRH, C, XII, p. 18.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 97.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 318.

⁹¹ *Legenda major*, p. 39.

⁹² *Cronologia Banatului*, p. 107.

⁹³ *Ibidem*, p. 109.

⁹⁴ DRH, C, XIII, p. 532.

⁹⁵ *Csanád vármegye története*, p. 101.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 356.

Nicolae I de Braşov a fost numit episcop de Cenad în 1373, păstorind până în 1375. Despre el se ştie că a fost episcop de Knin (azi în Republica Croaţia), iar în urma deciziei papei Grigore al XI-lea a fost transferat la 16 mai 1373 în scaunul episcopal de la Cenad⁹⁷. Informaţii detaliate asupra activităţii acestui episcop nu s-au conservat. După moartea episcopului Nicolae, scaunul diecezan de la Cenad a rămas vacant pentru mai bine de un an (25 ianuarie 1376-13 martie 1377)⁹⁸.

Cel din urmă episcop de Cenad numit de un papă de la Avignon a fost Pavel al II-lea (1377-1379). În documentul de numire din 28 ianuarie 1377 papa Grigore al XI-lea face menţiunea că Pavel a fost prepozit de Oradea⁹⁹. Într-o bulă papală emisă la 13 februarie 1377 la Roma, Grigore al XI-lea îi îngăduia noului episcop să fie sfinţit de către oricare înalt prelat catolic¹⁰⁰. Despre acesta se cunoaşte că în momentul numirii se afla în preajma anturajului papal la Roma, Pavel angajându-se la 26 februarie 1377, printr-un act emis în Cetatea Eternă, că va achita cămării papale taxa de numire în funcţia de episcop¹⁰¹. Pavel a fost ultimul episcop de Cenad numit de un papă de la Avignon.

În concluzie, se constată faptul că numărul episcopilor de Cenad a căror păstorire a coincis cu perioada avignoneză a papalităţii a fost de unsprezece. Păstoririle acestor ierarhi au fost, în general, scurte, iar cinci dintre ei au fost transferaţi în posturi similare în alte dieceze (unul la Zagreb, doi la Veszprém, unul la Caloceja şi unul la Oradea). Şase dintre cei unsprezece episcopi şi-au încheiat pontificatul în oraşul de pe Mureş. Un singur episcop, Antonius, a făcut parte din ordinul franciscan. Cu privire la originea etnică a episcopilor Cenadului, se impune constatarea că din cei unsprezece, opt erau unguri, un italian, un francez şi, probabil, un sas din Braşov. Pe baza acestor consideraţii, opinăm că în secolul al XIV-lea dieceza de Cenad a fost una de tranziţie pentru diversii ierarhi care s-au perindat la conducerea ei. Acesta nu a fost un caz singular în epocă. O situaţie similară cu Cenadul a avut-o dieceza franceză Viviers (Franţa). Astfel, majoritatea episcopilor de aici, din timpul papilor de la Avignon, au fost transferaţi în alte dieceze: Louis de Poitiers a fost mutat în

⁹⁷ DRH C, XIV, p. 370.

⁹⁸ Martin Roos, *op. cit.*, p. 207.

⁹⁹ Noul episcop de Cenad era caracterizat: “înzestrat cu învăţătură, împodobit cu o viaţă şi purtări cinstite, prevăzător în cele duhovniceşti şi plin de grijă în cele lumeşti şi însemnat prin vrednicia altor virtuţi”. Vezi DRH C, XV, p. 115.

¹⁰⁰ DRH, C, XV, p. 121.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 130.

1319 la Langres, Guillaume de Flavacourt în 1322 la Carcassonne, Pierre de Mortemart în 1325 la Auxerre, Pierre de Moussy în 1326 la Bayeux, Adémar de la Voulte în 1331 la Valence, Henri de Vilars în 1337 tot la Valence¹⁰².

THE CENAD BISHOPS AND THE AVIGNON PAPACY. THE INTERVENTION OF THE PAPACY IN THE DIOCESE OF CENAD IN THE 14TH CENTURY

Abstract

The bishopric of Cenad is the first diocese of Latin rite attested on the actual territory of Romania. It was the suffragan of the archbishopric of Caloccea, the second one in order of importance in the medieval kingdom of Hungary. From the territorial point of view, the bishopric of Cenad was located in the South of Hungary, comprising the present-day territory of Banat, and bordered in the South by the Danube. It was crossed from the East to the West by the valley of the river Mureş. The bishops of Cenad played an important political role in the 14th century, many of them being notable personalities of medieval Hungary. On the other hand, this period of time marks the beginning of the centralisation process by the papacy of the ecclesiastical benefits, strengthened by the French Avignon papacy. This study focuses on the analysis of the relationships between the bishops of Cenad and the French popes. The number of the bishops of Cenad who sheperded during the Avignon period of papacy was eleven. The pontificate of these hierarchs were generally short, and five of them were transferred to similar positions in other dioceses (one to Zagreb, two at Veszprém, one to Caloccea and one to Oradea). Six out of the eleven bishops ended their pontificate in the town by the river Mureş. Regarding the ethnical origin of the bishops of Cenad, it is worth mentioning that out of the eleven ones, eight were Hungarian, one of them was Italian, one was French, and probably one was of Saxon origin. On the basis of these considerations, we can conclude that in the 14th century the diocese of Cenad was one of transition for various hierarchs, who led this diocese. This was not a singular case during this age. A similar situation to that of Cenad was present in the diocese of Viviers in France.

---

¹⁰² Loius Caillet, *La papauté d'Avignon et l'église de France. La politique bénéficiaire de Pape Jean XXII en France (1316-1334)*, Paris, 1975, p. 92.

SUR LA PROVENANCE TERRITORIALE DES IMMIGRES VALAQUES DANS LE ROYAUME DE POLOGNE (XIVe - DEBUT DU XVIe SIÈCLES)

Grzegorz Jawor*

Mots clé: Pologne, les XIVe-XVIe siècles, les valaches, immigration, droit valaque

Cuvinte cheie: Polonia, secolele XIV-XVI, valahi, imigrație, drept valah

Il est hors de doute que les immigrants représentant l'ethnie roumaine qui venaient sur le territoire du Royaume de Pologne disposaient d'un instrument efficace de la colonisation, en particulier, des terrains montagneux et des zones sub-montagneuses de la Petite -Pologne et de la Ruthénie Rouge. Il s'agit de ce qui était communément appelé «droit valaque» ou «droit des Valaques». Son aspect économique se traduisait, en général, à travers la combinaison des occupations pastorales, l'agriculture et l'exploitation des bois en fonction de la réalité locale et en proportions différentes. Nous avons déjà traité en détail de divers problèmes liés à ce courant colonisateur dans une monographie¹. Dans la présente étude je propose d'analyser les sources d'informations utiles pour approfondir le problème annoncé dans le titre.

Le terme «Valaque» (*Valachus*, *Valachi*, *Wołoszyn*) employé habituellement dans les textes médiévaux n'est pas pertinent dans le cas de mon étude, puisqu'il désignait tous les éléments de l'ethnie roumaine sans égard à leur provenance territoriale. Ce ne sont que quelques emplois du terme qui touchent à une contrée concrète. Étant donné la proximité géographique, le territoire de la Ruthénie Rouge était colonisé de deux directions: celle de Moldavie et celle de Transylvanie (appartenant à l'Hongrie à l'époque) avec le

---

* Université Marie Curie-Skłodowska de Lublin, Pologne, e-mail: grzegjaw@poczta.onet.pl.

¹ G. Jawor, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin, 2000, p. 227; 2e éd. II, Lublin, 2004; l'édition roumaine *Așezările de drept valah și locuitorii lor din Rutenia Roșie în Evul Mediu târziu*, Iași, 2013, p. 274. J'ai abordé plusieurs questions relatives aux migrations valaques dans l'article récemment publié *Pasterstwo na obszarach górskich Rusi Czerwonej i Małopolski od XIV do połowy XVI wieku*, in *Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80 – річчя*, Lviv, 2012, p. 35–42 ainsi que dans quelques textes qui n'ont pas encore été édités.

comitat de Maramureș et du territoire de Munceag (Ruthénie subcarpatique). Le document instaurant le *kniaziostwo* de Brzegi Dolne (près d'Ustrzyki Dolne), dans le *starostwo* de Przemyśl ne laisse pas de doute sur la provenance des habitants. Pour la première fois le droit de propriété a été accordé à Zaneck, *kniaź* de Starzawa en 1502 par le *starosta* de Przemyśl Stanisław Kmita. Ce privilège a été confirmé à Iwon Janowicz le Transylvain (*Transilvanus*) et son frère sept ans plus tard. C'était une récompense pour les mérites de l'époque de la guerre avec la Moldavie. Les désignations employées à propos d'Iwon Janowicz dans le document émis par la chancellerie royale: *nobilis vir* et *miles noster* prouvent son haut statut social². Le père des frères s'appelait Stefan Jancz. Il habitait le village Wajnag (Wonihowe), situé en Ruthénie subcarpatique, près de la confluence de la Terebla et de la Tisa³. Les frères ont aussi fait venir d'autres colons, eux aussi valaques, immigrés d'Hongrie⁴. Dans le cas de Smolnica, village valaque à quelque 33 km de Przemyśl qui faisait partie du même *starostwo*, l'instauration du *kniaziostwo* en 1437 récompensait l'établissement des colons valaques (roumains) qui étaient venus d'Hongrie, leur provenance exacte n'étant pas précisée⁵. Dans le contexte de l'installation des colons dans le village valaque Makowa situé dans la même région on mentionne la contribution du *kniaź* Elias Wołoch et ses ancêtres⁶. L'Hongrie comme lieu de provenance des Valaques est citée dans un document émis par le prince Ladislas Opolczyk, gouverneur de la Ruthénie Rouge entre 1371-1379. En 1377 ou 1378 il a sanctionné le privilège octroyé à Stanislas Bliźnicz par le *dux* Georges Narymuntowicz concernant le village Uroż situé sur la rivière Bystrzyca, dans la région de Przemyśl. On peut y lire que Stanislas Bliźnicz et ses frères sont venus d'Hongrie et servaient le prince Georges⁷.

² A. Stadnicki, *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*, (l'introduction et les documents), Lviv, 1848, p. 63-64.

³ M. Augustyn, *Dzieje rodzin szlacheckich herbu Przestrzał od XVI do XVIII*, in *Bieszczad*, 9, Ustrzyki Dolne, 2002, p. 9-13.

⁴ A. Stadnicki, *O wsiach*, p. 63-64: *Ac in advocandis secum ex terris Ungariae hominibus et vastitatibus Regni Nostri Poloniae excolendis solertia plurimum praesumentes.*

⁵ *Zbiór dokumentów małopolskich*, ed. Kuraś i I. Sułkowska-Kuraś, parties 1-8, Wrocław, 1962-1976 (depuis sous le sigle ZDM), p 5, n° 1426: *quod homines locat et evocat de Ungaria et aliis terris.*

⁶ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, Lwów, 1869-1935 (depuis sous le sigle AGZ), VI, n° 58 de 1464: *que ipsum ex eius fidelitate et valencia pro incolacione ville regalis dicte Makowa comendabit.*

⁷ ZDM, 4, n° 1043: *quia evocavit eos de Ungarie terra.*

On rencontre aussi des traces des Valaques originaires des terres contrôlées par les Hongrois dans la région de Sanok. Nan qui allait exercer une importante fonction du voïvode des Valaques de Sanok était le propriétaire du village Niebieszczany, au sud de Sanok⁸. Quand ses descendants, quelques décennies plus tard, en 1430, réalisaient l'échange de ce village, dans le document établi à cette occasion, ils ont introduit l'obligation de protéger l'acquéreur contre les demandes des parents - Valaques qui vivaient en Hongrie⁹. A. Fastnacht se doutait que Nan ou ses cognats étaient venus de Maramureș¹⁰.

Quelques informations concernent l'avancement de la vague de colonisation valaque à travers les terrains voisins de la Ruthénie subcarpatique et de la Slovaquie de l'est contrôlées par l'Hongrie. Le surnom des *kniaź* (chefs de village dont le pouvoir était institué par le droit valaque) de Morochów, Zahoczew et Rudawka (la terre de Sanok) suggère qu'ils étaient originaires de Munceag ou de ses alentours¹¹. Les *kniaź* de Szczawne et ceux d'Odrzechowa (les deux villages situés dans le même territoire) étaient apparentés, à leur tour, aux Valaques qui habitaient les localités Kryślowiec (actuellement Krišlovce), Pczelin (Pcoliné), Świdnik (Svidnik) et Woronów (Vranov sur Toplou) dans le nord-est de la Slovaquie¹². Dans le cas de la terre de Sanok notre attention porte sur l'emploi du mot *Oláh*, variante hongroise du terme Valaque (*Wołoch* en polonais) à la charnière des XIVème et XVème siècles. On employait ce mot en se référant aux nobles ainsi qu'à de simples paysans des villages valaques. C'est encore un indice qui suggère la direction des migrations des Valaques de Sanok. Le village Kuntzendorf (nommé plus tard Poraż) qui avait reçu le droit de Magdebourg a été concédé au chevalier Józef Olach par la reine hongroise Marie en 1383. La localité confinait avec le village de Niebieszczany, mentionné ci-dessus¹³. De plus, *Olochialis Tatiana*,

⁸ *Ibidem*, n° 1030 de 1376 et 1072 de 1386.

⁹ AGZ, XI, n° 419: *uti arestacio facta est de partibus Hungarie per quosdam Walacho*.

¹⁰ A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław, 1962, p. 218.

¹¹ *Iaczko Mynkacz knaz de Mrochowa*. Son fils qui s'appelait Michno habitait Zahoczew – AGZ, XVI, n° 889 de 1472 r. Il était peut-être apparenté au *kniaź* de Rudawka: *providus Ivan Mankacz, scultetus hereditarius de eadem Rudawka*, mentionné en 1517 et 1521 r. – Les Archives Centrales d'Etat d'Ukraine à Lviv (depuis sous le sigle CPAHL), *Księgi grodzkie sanockie*, Ф. 15, on. 1, cnp. 9, k. 83 et 219.

¹² AGZ, XVI, n° 3699 z 1525; A. Fastnacht, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu* (depuis sous le sigle SHG). Edition établie par A. Fastnacht-Stupnicka et A. Gąsiorowski, partie 3, Kraków, 2002, p. 8.

¹³ SHG 3, p. 47; T. M. Trajdos, *Początki osadnictwa Wołochów na Rusi Czerwonej*, in

épouse d'un catholique Jan (Jean) habitait, en 1425, le village Rajskie qui faisait partie des biens de la famille Kmita de Wiśnicz¹⁴. Il faudrait noter aussi que la désignation *Hongrois-Ungari* que l'on trouve dans les sources sur la terre de Sanok et employée fréquemment à propos des nobles qui recevaient des propriétés foncières peut être relative à l'appartenance à l'état et non pas à l'identité nationale. En conséquence, il n'est pas certain combien de nobles valaques venus sur les territoires polonais sont erronément pris pour hongrois. Le destinataire du document émis par le roi Casimir le Grand - *dilectus familiaris noster Stephanus Wangrzin*, c'est-à-dire Hongrois est un exemple typique de la situation que l'on vient de décrire. Grâce à ce document, en 1368, il a obtenu les villages de Rybotycze, Huwniki et Sierakowce sur la terre de Przemyśl en fondant de cette manière l'éminente famille de Rybotycki qui utilisaient le blason *Sas*¹⁵. En réalité, il possédait ces terres avant, puisqu'il était présent (sous le nom de *Щепанъ Волошинъ Рыботицкый*) sur la liste des témoins du document établi en 1359 par le pape de Bolestraszyce qui exerçait la fonction de l'écrivain du *starosta* de Przemyśl. Sans doute, il n'était pas hongrois, mais valaque. Cette opinion est répandue dans l'historiographie depuis longtemps et l'origine valaque de cette famille ne peut pas être mise en doute actuellement¹⁶. Dans le siècle suivant la famille de Rybotycki a développé une intense action de colonisation dans ses biens en se servant du droit valaque¹⁷.

Les exemples des migrations du Royaume de Hongrie mentionnés ci-dessus sont d'une part une preuve de l'arrivée des Roumains sur les terrains situés au nord des Carpates, mais, de l'autre part, ne donne que très peu d'informations sur l'échelle de ce phénomène. Quoique ces exemples soient nombreux, ils concernent des cas individuels ou ceux de petites communautés

---

Lemkowie w historii i kulturze Karpat, réd. J. Czajkowski, partie 1, Rzeszów, 1995, p. 207.

¹⁴ AGZ, XI, n° 168: *Johannes de Ralszke catholice fidei coram iudicio constitutus (...) se obligavit, quod si cohabitaret mulieri non baptizate Olochiali Tatiana dicte.*

¹⁵ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, éd. F. Piekosiński, III, Kraków, 1886, n° 807.

¹⁶ AGZ, VIII, n° 3. C. L. Wyrostek, *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej*, in *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, XI, Lwów, 1931, p. 31-33; S. Meteş, *Emigrari româneşti din Transilvania în secolele XIII-XX*, Bucureşti, 1977, p. 23; J. Czajkowski, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, in *Lemkowie w historii i kulturze Karpat*, réd. J. Czajkowski, partie 1, Rzeszów, 1995, p. 27-166.

¹⁷ K. Wolski, *Osadnictwo dorzecza górnego Wiaru w XV*, in *Annales UMCS*, sectio B, 11, 1956, p. 23-25.

qui habitaient de différents villages. Il faut attribuer une importance plus grande à la correspondance diplomatique entre le hospodar Bogdan III le Borgne et le roi polonais Sigismond Ier le Vieux. Il en résulte que l'encouragement à la colonisation, en particulier, de la Podolie et de la terre de Halicz, c'est à dire des terrains confins à la Moldavie était une activité menée à grande échelle et, pour cette raison, provoquant des protestations des Moldaves. En 1510 une plainte a été portée contre les *starosta* polonais des zones frontalières. Ils ont été accusés de ne pas avoir livré les fugitifs de Moldavie et d'avoir incité les paysans moldaves à venir en Pologne, au pays de «la grande liberté»¹⁸. Cette affaire a eu sa continuation l'année suivante. Alors, on a dénoncé les sujets du roi de Pologne, organisateurs des migrations en Moldavie: *colones eius e Volachia evocant, status et signa libertatis erigendo*¹⁹. Ces immigrés moldaves se dirigeaient surtout vers les régions voisines de la Podolie et de la Pokutie. Mise à part les actions organisées, les migrations transfrontalières (dans les deux directions) des paysans pouvaient avoir un caractère spontané. Ce chaos dans la zone frontalière est bien reflété par une note du tableau de recensement des conscrits de la terre de Kolomyia de 1564²⁰. Une transgression massive de la frontière a eu pour conséquence l'augmentation du pourcentage de Moldaves dans la population locale. À leur tour, les linguistes trouvent beaucoup d'informations sur le bilinguisme ruthéno-roumain des habitants de la Pokutie²¹. Les hospodars dénonçaient maintes fois les *starosta* polonais comme inspireurs de ces migrations²². De nombreux actes de déloyauté envers la Pologne de la part de la population locale pendant les conflits dont ces territoires faisaient l'objet à la charnière des XVème et XVIème siècles avaient certainement leurs sources dans les traditions ethniques de communauté qui

¹⁸ *Sprawy wołoskie za Jagiellonów. Akty i listy*, éd. A. Jabłonowski, Warszawa, 1878, in *Źródła dziejowe*, 10, n° 28.

¹⁹ П.В. Советов, *О праве перехода зависимых крестьян в Молдавии XV-середины XVI вв. (Опыт исследования договорных грамот)*, in *Известия Академии Наук Молдавской ССР*, 11, 1962, p. 11-13.

²⁰ Archives Centrales des Actes Anciens à Varsovie (depuis sous le sigle AGAD), Archives du Trésor Central, section I, sign. 19, k. 298: *Colomyensis districtus circa fines Valachie, in quo diverse solvunt*, aboviem tu chlop dzis a nazayutrz do Wołoch idzie.

²¹ J. Janów, *Wpływ słownictwa rumuńskiego na Podkarpacie, osobliwie na gwarę huculską*, in *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, 16, 1938, n° 1, p. 23–48; S. Hrabec, *Nazwy geograficzne Huculszczyzny*, Kraków, 1950, *passim*.

²² *Sprawy wołoskie za Jagiellonów. Akty i listy*, éd. A. Jabłonowski, Warszawa, 1878. *Źródła Dziejowe*, 10, n° 28, p. 34-35, 58.

unissaient les Moldaves et les nobles de Pokucie. Ces derniers usaient le blason *Sas* qui, en Pologne, était souvent attribué aux immigrés de Moldavie²³.

Il existe de rares informations qui prouvent directement l'installation de quelques nobles moldaves dans de différentes zones de la Ruthénie Rouge. Sur la terre de Przemyśl, par exemple, *Wasko Barinowsky Moldavita* était le preneur de quelques villages qui faisait partie des biens de la couronne. Il a été récompensé de cette manière par Jean Ier Albert Jagellon pour ses mérites de l'époque de la guerre avec la Moldavie²⁴. Postérieurement le bail serait poursuivi par son fils: *nobilis Thador Moldavus seu Valachus*²⁵. Les Moldaves sont parvenus encore plus loin dans le nord: Hryć Dubina *Moldavus* a été nommé *wójt* (chef de ville) héréditaire de Szczurowice (voïvodie de Bełż), localité, assez distante de la zone submontagneuse qui a obtenu son statut en 1525²⁶. Le surnom *Moldawszky* (enregistré une seule fois) de Jacek Rączka, l'un des *kniaź* d'Odrzechowa (la terre de Sanok) peut suggérer la provenance des habitants de ce village²⁷. Les *kniaź* de Odrzechowa étaient apparentés à ceux de Radoszyce et Szczawne, localités situées sur la Route Hongroise, d'où les affaires communes et les cessions de biens immobiliers²⁸. Cependant, en 1530, l'un des membres de ce groupe de personnes associées par une parenté, Jaczko Woszczyńska de Radoszyce a obtenu du roi polonais Sigismond Ier le Vieux le privilège de coloniser les environs de la localité d'Oślawica (autrefois: Zgniła Oślawica) selon *ius moldaviense seu valachicum*. Cette désignation du droit valaque comme droit moldave, unique sur ce terrain, défend la thèse de l'origine moldave des *kniaź* et, peut-être, des autres habitants des villages appartenant au roi mentionnés ci-dessus.

Jusqu'à présent, les recherches n'ont pas tranché la question sur la cause (ou les causes) qui avait poussé des groupes valaques à migrer dans le Royaume de Pologne. Néanmoins, on a élaboré toute une liste de motifs possibles. On a observé que de nombreux conflits déclenchés par la lutte

²³ G. Jawor, *Osady*, p. 180.

²⁴ AGAD, *Metryka Koronna* (depuis sous le sigle MK), sygn. 19, k. 68 de 1502; MK 24, k. 246v de 1510

²⁵ CPAHL, *Księgi ziemskie przemyskie*, F. 14, op. 1, spr. 6, k. 871 de 1512; *Księgi grodzkie przemyskie*, Φ. 13, on. 1, nrp. 1, k. 1179 de 1510

²⁶ A. Janeczko, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław, 1991, p. 173; R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin, 1989, p. 304.

²⁷ AGZ, XVI, n° 3419.

²⁸ SHG, 3, p. 74-75.

pour la dignité du hospodar motivaient les boyards qui représentaient les intérêts des candidats vaincus à quitter la Moldavie et la Valaquie. La montée de la pression turque au cours du XV et du XVI siècle influait aussi sur ces décisions²⁹. En Transylvanie (qui appartenait à la Hongrie à l'époque) le statut des boyards valaques, était réduit au niveau des serviteurs: mise à part le service militaire, ils exerçaient des travaux typiques pour les plébéiens, y compris une corvée restreinte³⁰. Leurs migrations étaient appuyées par les rois polonais. De leur point de vue le service militaire effectué par les immigrés était utile pour mieux contrôler la zone frontalière, tellement agitée. Cela entraînait fréquemment l'attribution des terrains aux boyards et celle des titres de noblesse aux plébéiens (*kniaz* et *krajnik* en particulier)³¹. Dans le cas des couches sociales plus basses les migrations étaient une conséquence d'une augmentation importante du taux de natalité qui entraînait la nécessité d'agrandir des troupeaux et des pâturages. Comme facteurs qui poussaient à prendre la décision sur la migration, il faut aussi réitérer les invasions tartares et turques, l'intensification de troubles sociaux dans la Transylvanie du XVème siècle (révoltes des paysans), le bas statut des Valaques dans la société locale et, pour terminer intérêt croissant des grands seigneurs pour les terrains situés plus haut, ce qui provoquaient les expulsions des bergers³².

Les grands seigneurs polonais considéraient ces immigrés comme un instrument utile à coloniser les montagnes, c'est pour cela qu'on les encourageait à migrer en créant des conditions et des normes juridiques

²⁹ D. D. Mototolescu, *Ius valachicum în Polonia*, București, 1916, p. 11.

³⁰ K. Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. Suvodem podavajícím přehled theorii o vzniku rumunského národa*, Praha, 1916, p. 192.

³¹ G. Jawor, *Osady*, p. 77; idem, *Wołoskie wspólnoty terytorialne w średniowiecznej Polsce. (Wojewodowie i okręgi wołoskie na Rusi Czerwonej na przełomie XIV - XV wieku)*, in *Центральна і східна Європа в XV-XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича*. За ред. Л. Зашкільняка та М. Крикуна, Львів, 1998, p. 87-94; P. Dąbkowski, *Wołosi i wołoskie prawo w dawnej Polsce*, in *Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby*, 1, Kraków, 1938, p. 110.

³² K. Dobrowolski, *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach północnych. Typologia wędrowek pasterskich od XIV-XX wieku*, in *Wierchy*, R. 29, 1960, p. 18; A. Fastnacht, *Osadnictwo*, p. 222; J. Štika, *Moravské Valašsko. Jeho vznik a vyvoj*, Ostrava, 1973, p. 20; Reychman, *Zagadnienie osadnictwa wołoskiego w Karpatach w rumuńskiej literaturze naukowej lat ostatnich*, in *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 8, 1939-1945, cahier 2, p. 298.

favorables à s'y installer³³. Sans faire d'analyses détaillées concernant la situation des paysans en Pologne, en Moldavie et en Transylvanie il n'est pas possible de définir ce que signifiait l'appel à venir en Pologne, «au pays de la grande liberté» comme a écrit un hospodar moldave dans une lettre adressée au roi Sigismond Ier le Vieux en 1510³⁴.

De nombreuses prémisses qui se basent sur les sources suggèrent que, mise à part les migrations spontanées des Valaques, il y en avait qui résultaient d'actions organisées avec la participation des Valaques installés en Pologne depuis quelque temps. Ces derniers maintenaient toujours les contacts avec leur ancienne patrie. J'ai déjà mentionné les personnes désignées dans les sources latines par le terme *evocatori* qui faisaient venir des colons valaques. Les termes *vocatio*, *vocator* sont employés à l'occasion de la fondation de nouveaux villages dans la zone de Bieszczady qui faisait partie du *starostwo* de Sambor. Dans ce cas-là il manque d'information sur l'origine des immigrés. Le titre du *kniaź* de Kotów, village fondé en pleine forêt a été attribué par Sigismond Ier le Vieux à l'honorable Popiel appelé *vocator* dans le texte. Le cas du village Derewno situé dans la même zone était pareil. Jaczko, *kniaź* de Derewno a reçu ce titre *ad hominem vocationem et meliorem collocationem earundem villaris*³⁵. Les titres héréditaires des *kniaź* étaient récompenses pour les efforts et dépenses des *evocatori*. Naturellement, cela fait penser à la fonction de l'entrepreneur - *locator* dans le processus de la fondation basée sur le droit allemand. Il est hors de doute que le *vocatio*, dans le cas des nobles valaques, était initié aussi par les autorités politiques de Ruthénie Rouge qui visaient à réaliser leurs plans à l'aide des immigrés valaques³⁶.

La théorie des réseaux migratoires, si répandue actuellement, met en évidence l'importance des immigrés déjà installés qui faisaient venir de nouveaux colons. Selon les partisans de cette théorie la décision sur la migration est influencée surtout par les relations interpersonnelles entre les anciens et les futurs émigrés. Des immigrés déjà installés constituent une première source d'informations infaillibles sur les bons et les mauvais côtés de la vie dans les contrées - cibles de la colonisation³⁷. Ici, il faut noter que la

³³ T.M. Trajdos, *Początki osadnictwa Wołochów na Rusi Czerwonej*, in *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, 1, Rzeszów, 1993, p. 209.

³⁴ *Sprawy wołoskie*, n° 28.

³⁵ AGAD, sign. 34, k. 95v-96.

³⁶ G. Jawor, *Wołoskie wspólnoty*, p.87-94.

³⁷ W. Janicki, *Przegląd teorii migracji ludności*, in *Annales UMCS*, sectio B, LXII/14, 2007, p. 292.

société valaque se distinguait par le maintien des liens familiaux, groupaux et patrimoniaux entre les générations successives³⁸.

Si les débuts de la vague valaque de colonisation dirigée vers le nord laissent des doutes, il en est de même avec son affaiblissement. Les migrations transfrontalières n'ont jamais cessé, mais, au cours du XVIème elles perdent de l'importance et les fondations postérieures selon le droit valaque étaient réalisées de plus en plus souvent par la population locale ruthénisée qui habitait d'anciens villages valaques et dont les ascendants étaient venus dans le siècle précédent en subissant une facile assimilation. Les villages fondés au XVIème siècle étaient fréquemment peuplés par l'ethnie ruthène³⁹. Il est à souligner qu'une rapide augmentation du nombre de villages montagnards a entraîné l'épuisement des terrains où les immigrés pourraient s'installer. Les migrations au XVIème siècle n'étaient pas, non plus, favorisées par le modèle de l'exploitation agricole basée sur le servage et la corvée qui préférait l'agriculture aux pratiques pastorales. À cette époque-là, la promotion sociale des nouveaux-venus n'était plus possible, puisque les titres de *kniaź* héréditaires étaient éliminés et le groupe social des nobles se fermait aux plébéiens plus ambitieux⁴⁰. Il convient de consentir à l'opinion d' A. Janeczek, selon lequel, au XVIème siècle, les questions évoquées sont explicables en premier lieu par des raisons juridiques, après, par l'économie pastorale et, à un moindre degré, par le substrat ethnique valaque⁴¹.

Pour conclure ces brèves réflexions je propose quelques remarques générales. Il semble que les recherches dans les sources provenant du bas moyen-âge accessibles dans les archives polonaises ne puissent plus donner

³⁸ L. Wyrostek, *Ród Dragów-Sasów*, p. 126, 136-137; P. Dąbkowski, *Wołosi, passim*; G. Jawor, *Elity osad prawa wołoskiego na Rusi Czerwonej. Przemiany i trwanie (na przykładzie wsi Lubycza w województwie białym od XV do połowy XIX w.)*, in *Średniowiecze Polskie i Powszechne*, réd. J. Sperki i B. Czwojdrak 3(7), Katowice, 2011, p. 227-241.

³⁹ G. Jawor, *Współistnienie grup etnicznych na Rusi Czerwonej w XV-XVI wieku na przykładzie stosunku do społeczności wołoskich*, in *Annales UMCS*, sectio F, Historia, LII/ LIII, 1997/1998, p. 53-65

⁴⁰ В.Ф. Інкін, *Крестьянский общинный строй в галицком Прикарпатье. (Опыт сравнительного изучения поземельных союзов). Автореферат диссертации*, Львов, 1978, с. 14; J. Štika, *Moravské Valašsko*, p. 408-417; F. Ulicný, *Začiatky Rusínov na Slovensku*, in *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu Materiały z konferencji-Rzeszów 9-11 V 1995*, réd. M. Parczewski, Rzeszów, 1996, p. 469; K. Dobrowolski, *Migracje wołoskie na ziemiach polskich*, Lwów. (Odbitka z Pamiętnika V Zjazdu historyków polskich), Lwów, 1930, p. 13.

⁴¹ A. Janeczek, *Osadnictwo*, p. 185.

de nouvelles issues. Même si l' on réussissait à trouver quelques informations sur des migrations isolées des Valaques, cela ne faciliterait pas les réponses à plusieurs questions fondamentales. Je pense surtout au problème de l'évaluation des dimensions de ce phénomène, ainsi qu'à celui qui consiste à indiquer les éléments du droit valaque qui seraient apparus sur les territoires polonais avec les immigrés valaques. On pourrait espérer que dans le futur il sera possible de créer un groupe polono-roumain de chercheurs qui pourraient s'occuper d'une manière approfondie de ces questions.

DESPRE LOCUL DE ORIGINE AL IMIGRANȚILOR VALAHI ÎN REGATUL POLONIEI (SEC. XIV – ÎNC. SEC. XVI)

Rezumat

Studiul de față își propune să analizeze o serie de surse care oferă informații utile referitoare la proveniența teritorial-geografică a valahilor stabiliți în regatul Poloniei în perioada medievală. Termenul de „valah” folosit în mod obișnuit în textele medievale nu este adecvat cercetării de față, deoarece el desemnează toate elementele etniei române, indiferent de locul lor de origine. Spațiul de așezare a acestor imigranți valahi a fost cu predilecție Rutenia Roșie, care a fost colonizată din două direcții: dinspre Moldova și dinspre Transilvania, inclusiv din comitatul Maramureșului și teritoriul Munceagului (Rutenia subcarpatică).

Acești imigranți de etnie română, care s-au stabilit pe teritoriul regatului Poloniei, au dispus de un spațiu adecvat colonizării, respectiv zonele montane și submontane ale Poloniei Mici și ale Ruteniei Roșii. Aici s-au constituit acele așezări de „drept valah” sau de „drept al valahilor” care, sub aspect economic, au combinat ocupațiile pastorale, agricultura și exploatarea lemnului în funcție de specificul zonei de locuire. S-au constituit așa-numitele *kniaziostwo*, ale căror cnezi (*kniaź*) au fost conducători de sate în care puterea s-a fundamentat pe „dreptul valah”.

Nu sunt bine cunoscute cauzele care au determinat anumite grupuri de valahi să emigreze în regatul Poloniei. Se poate presupune că în Moldova și Muntenia, de pildă, luptele pentru domnie i-au determinat pe unii boieri care au susținut partida învinsă să se refugieze în regatul învecinat. În Transilvania însă, statutul cnezilor români a fost redus în multe zone la un nivel inferior, astfel încât acești prestau, pe lângă serviciul militar și o serie de activități iobăgești. În cazul lor, emigrare a fost sprijinită de regalitatea poloneză interesată ca acești imigranți să își exercite capacitățile lor militare, apărând zonele de frontieră mai vulnerabile.

CÂTEVA DATE DESPRE CANONICUL MIHAI DE CARANSEBEȘ (SEC. XV)

Dragoș Lucian Țigău*

Cuvinte-cheie: Banat, Caransebeș, canonic, capelan, episcop.

Keywords: Banat, Caransebes, Canon, Chaplain, Bishop.

Istoria medievală a Caransebeșului are încă multe aspecte necercetate, realitate care se întrevede și prin cunoașterea lacunară a vieții locuitorilor de atunci. Inconsistența și chiar lipsa biografiilor celor care au trăit în orașul și districtul Caransebeșului se datorează, în primul rând, distrugerilor masive de documente, petrecute chiar din epoca discutată aici. Un al doilea impediment îl reprezintă răspândirea într-un număr mare de colecții arhivale și publicații a mărturiilor referitoare la Banatul montan. Aceste obstacole pot fi depășite, în parte, prin adunarea cu răbdare și interpretarea critică a celor mai variate înscrisuri. De privilegiul unei cunoașteri mult mai cuprinzătoare se poate bucura și canonicul Mihai de Caransebeș care a trăit în a doua parte a secolului al XV-lea¹. Din existența acestuia se poate reconstitui doar o secvență limitată, întrucât sursele documentare se condensează pe parcursul anilor 1488–1493.

În momentul primei mențiuni documentare, din 18 iulie 1488, *Michael de Karansedes*, era deja o persoană matură și rostuită, cu o carieră în plină ascensiune. La acea dată, Papa Innocențiu VIII îi acorda titlul episcopal și îi conceda drepturi pontificale în dioceza de Vác². Dubiile în legătură cu locul său de proveniență sunt înlăturate de scrisoarea emisă în nume propriu, la

* Școala Superioară Comercială „Nicolae Kretzulescu”, b-dul Hristo Botev, nr. 17, București, e-mail: dragoslucian68@yahoo.com.

¹ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între 1440-1514*, București, 2000, p. 362, face referire la „un minorit încă neidentificat, Mihai de Caransebeș ...”.

² *Bullarium Franciscanum continens bullas brevia supplicationes tempore Romani Pontificis Innocentii VIII pro tribus ordinibus S. P. N. Francisci obtenta: nova series*, ed. Caesar Cenci OFM, IV/1 (1484-1489), Grottaferrata (Roma), 1989, nr. 1179, 1180. C. Cenci, OFM, *Documenta Vaticana ad Franciscas spectantia ann. 1385-1492*, în *Archivum Franciscanum Historicum*, 97, 2004, nr. 3-4, p. 328; *Documenta Vaticana ad Franciscas spectantia, ann. 1385-1492*, ed. C. Cenci, vol. 2 (1471-1492), Grottaferrata (Roma), 2005, p. 154. Rezumat la Czaich Gilbert, *Regesták VII. Imre pápa korából 1484-1492*, în *TT*, 25, 1902, p. 518.

15 septembrie 1493, în care se recomanda *Michael de Karansebes*³. Rămâne neclarificat doar aspectul originii sale efective, anume dacă se născuse și trăise în Caransebeș, ori doar activase, un număr de ani, în cadrul mănăstirii franciscane din oraș. Imprecisă rămâne și etnia sa, pentru care s-a avansat ideea că ar fi românească⁴. Trecând peste această problemă mai puțin relevantă, întrucât omul medieval trăiește sentimentul național în manieră diferită de cel modern⁵, poate fi admis faptul că Mihai de Caransebeș se exprima în mai multe limbi: română, latină și maghiară, cunoașterea acestora ajutându-l în formarea intelectuală și în cariera ecleziastică.

Actul alegerii sale ca episcop dezvăluie că Mihai de Caransebeș aparținea ordinului călugărilor franciscani (*Ordo Fratrum Minorum*) și era *baccalaureus theologiae*. Ipostaza de conventual minorit rămâne încă nedeslușită⁶. Cel mai probabil, Mihai a activat în cadrul mănăstirii franciscane din Caransebeș. Pe atunci, acest așezământ avea o existență seculară, beneficiind de însemnate privilegii din partea papalității și a regalității maghiare⁷. Indiscutabil, experiența dobândită în orașul de pe Timiș a avut pentru viitorul episcop o relevanță deosebită, din moment ce el a ținut să se recomande ca fiind *de Karansebes*. Aici trebuie evidențiat că și alți localnici ajunși în funcții importante și-au etalat așezarea de proveniență: *Nicolaus Literatus/Magister filius Bogdan de*

³ Magyar Országos Levéltár, *Diplomatikai Levéltár* (în continuare, DL) 25278.

⁴ I. Drăgan afirmă că „Alți clerici români au funcționat în mediul aulic (...) Un Mihai de Caransebeș, franciscan, era *supremus capellanus* la curtea regală pe la 1491”, cf. *op. cit.*, p. 322 (idee reiterată la p. 362).

⁵ Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa*, Cluj-Napoca, 1999, p. 24. Cu temei, autorul subliniază că „încă și acum, așa cum a fost probabil și în evul mediu, orice individ este și a fost ceea ce vrea el însuși să fie!”.

⁶ Minorității au reprezentat cel mai activ și răspândit ordin mendicant din Ungaria medievală. La sfârșitul secolului XV minorității erau divizați în conventuali și observanți. Ultimii erau mai apropiați de idealurile primare ale Sf. Francisc și mai activi. Ei îi criticau pe minorității conventuali pentru tentația acumulării unor averi inutile și pentru decăderea morală, cf. Lidia Gross, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV–XVI)*, Cluj-Napoca, 2009, p. 124–125.

⁷ Privilegii date de pontificii Grigore XI (1 iun. 1372) și Eugen IV (30 sept. 1433), de regii Sigismund de Luxemburg (5 dec. 1428) și Mathia Corvin (26 iul. 1478), cf. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, ed. Eusebius Fermendzin, Zagreb, 1892, p. 38, 127–130, 139–140, 289–290, nr. 206, 679, 712, 1162. Pentru evoluția mănăstirii, a se vedea Dumitru Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca, 2007, p. 74–75.

Mothnuk (1 iulie 1391 și 11 octombrie 1394)⁸, *venerabilis magister Mathias de Caransebes, custos et canonicus collegiate ecclesie Orodiensis* (26 aprilie 1493)⁹ etc.

Titlul academic indică o pregătire intelectuală superioară, dar valoarea acestui amănunt prețios este estompată de imposibilitatea identificării universității absolvite. Repertoriile cvasi-complete ale studioșilor din spațiul Regatului maghiar, înmatriculați în universități europene, nu amintesc de vreun student cu acest nume și nici nu permit o corelație pertinentă cu viitorul canonic¹⁰. Totuși, se poate admite că Mihai de Caransebeș a urmat studii mai îndelungate, întrucât înscrierea la Teologie, considerată alături de Drept și Medicină ca o facultate superioară în cadrul universităților medievale, presupunea absolvirea unui *Studium generale* (*Klosterhochschule*) sau a unei facultăți de Arte liberale.

Apartenența la Ordinul minorităților și pregătirea academică i-au asigurat lui Mihai de Caransebeș ascensiunea în ierarhia clerului regular. Cea mai înaltă treaptă ecleziastică pe care a urcat a fost cea de episcop. În iulie 1488, el a fost ales episcop de Neapolis (*Nablus*)¹¹, o funcție nominală, întrucât eparhia se afla în teritoriul ocupat atunci de sultanii mameluci. Informația din registrele papale a fost pusă în circuitul științific de către Luca Wadding, dar preluările ulterioare au alterat acuratețea informației. Astfel, eruditul minorit a consemnat că: *Michael de Caransedes in Theologia Baccalaureus hoc anno <1488> promovetur ad Ecclesiam Neapolitanam in Samaria sub Patriarcha Hierosolymitano (aliae duae sunt huius nominis Ecclesiae in partibus infidelium, una in Caria sub Arch. Stauropolitano, altera in Arabia sub quarta Sede Bithirae) per obitum Ladislai, et datur ei facultas exercendi Pontificalia in dioecesi Variensi in Hungaria 15. Kal. Augusti*¹². Un secol și jumătate mai târziu, cititorii aflau că *F. P. Michael de Caransebes Theologiae*

⁸ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/2 (1346-1450), București, 1890, p. 340, 356-357, nr. CCLXXX și CCC.

⁹ DL 29871.

¹⁰ O singură referință, fără indicarea universității, la Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, 1979, p. 298, nr. 1672.

¹¹ În Orientul Apropiat au existat mai multe orașe cu acest nume, toate cu origini în antichitate: Flavia Neapolis Samariae/Flavia Neapolis Syriae Palaestinae/Neopolitanus (actualul Nablus din Cisiordania); Neapolis in Arabia/Neopolitanus (azi Qanaouate/ El Kanawat în Siria); Neapolis in Caria/ Neopolitanus (acum Yenipazar în Turcia), cf. Johann Georg Theodor Graesse, *Orbis Latinus*, III (N–Z), Braunschweig, 1972, p. 10.

¹² Luca Waddingus, *Annales Minorum*, tom VII, Lugduni (Lyon), 1648, p. 228.

*Baccalaureus, Episcopus Nauplianus ad sinum Argolicum in Peleponneso, nunc Morea, accepit facultatem exercendi Pontificalia in Dioecesi Vaciensi in Hungaria*¹³. După trecerea unui alt veac, Mihai de Caransebeș a fost văzut titularul eparhiei de *Neapolis «in transmarinis partibus infidelium» (Arabia) suffragan. Bostraensis*¹⁴.

Orașul Neapolis/*Nablus* fusese un centru important al cruciaților în secolul al XII-lea. După recucerirea musulmană, petrecută în anul 1187, timp de aproape trei veacuri nu există știri despre un episcop titular de Neapolis. Reactivarea eparhiei se înscrie în efortul general al papalității de a-și întări influența în bazinul est-mediteranean, ca replică la cucerirea de către otomani a orașului Constantinopol și a celorlalte posesiuni bizantine¹⁵.

Acordarea acestei episcopii poate fi înțeleasă și ca o răsplată morală pentru serviciile aduse papalității. Primul „*episcopus Neopoliensis*” a fost Ladislau de Syroka (azi Široké, în Slovacia), amintit ca atare în anul 1478¹⁶. Demnitatea i-a încununat o însemnată activitate clericală: custode al Capitlului catedral din Agria/Eger (29 iulie 1450, 7 iunie 1451), prepozit al Bisericii Sf. Nicolae din Mysle (acum Mysla, în Slovacia) și canonic al Bisericii din Agria (25 februarie 1456)¹⁷. Ladislau a deținut funcția nominală de episcop până la săvârșirea din viață (24 ianuarie 1487)¹⁸. Vacanța episcopiei a durat peste un an, Mihai de Caransebeș fiind ales titular abia în iulie 1488. El își etalează această calitate în actele pe care le emite în nume propriu: *Michael Dei et Apostolicae Sedis gracia Episcopus Neopolitanensis* (13 martie 1490)¹⁹, *Michael episcopus*

¹³ Michael Knaisz de Miskoltz, *Chronologo-provinciale Ordinis F.F. Minorum S. Francisci conventualium provinciae Hungariae et Transilvaniae*, Posonii (Bratislava), 1803, p. 280.

¹⁴ Conrad Eubel, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, II (1431-1503), Monasterii (Münster), 1914, p. 201; III (1503-1600), 1923, p. 255.

¹⁵ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, II: *The Fifteenth Century*, Philadelphia, 1997.

¹⁶ Carolus Wagner, *Analecta Scepusii sacri et profani*, pars I, Viennae, 1774, p. 349.

¹⁷ DL 14391; Ila Bálint, Borsa Iván, *Az Abaffy család levéltára 1247-1515. A Dancs család levéltára 1232-1525. A Hanvay család levéltára 1216-1525*, Budapest, 1993, p. 72, nr. 126; Áldásy Antal, *Magyar czímeres emlékek*, III. füzet, Budapest, 1926, p. 49, nr. XVII.

¹⁸ *Hic jacet Reverendissimus in Christo Pater et Dominus Ladislaus de Syroka Episcopus Neopoliensis (...) Obiit XXIV. Mensis Januarii anno Domini 14(8)7*. Epitaful de pe piatra tombală din *ecclesia Syrokiensi* a fost reprodus mai întâi de Georgius Pray, *Specimen hierarchiae Hungaricae*, pars I, Posonii et Cassoviae, 1776, p. 213, nota c), apoi discutat în *Archaeologiai Közlemények*, 8, Pest, 1871, p. 209 și *Archaeologiai Értesítő*, seria III, 8, 1888, p. 408.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár, *Diplomatikai Fényképgyűjtemény* (în continuare, DF) 281773.

Neopolitanensis Illustrissimi et Reverendissimi Domini Ypoliti Archiepiscopi Strigoniensis in pontificalibus vicarius (9 mai 1491)²⁰, *Michael de Caransebes Dei et Apostolicae Sedis gracia Episcopus Neopolitanensis invictissimique principis Wladislai Ungariae Bohemiaeque etc. Regis Capellanus supremus* (15 septembrie 1493)²¹.

La câteva zile după alegerea ca episcop, pe 23 iulie 1488, Mihai de Caransebeș era reprezentat la Roma prin Andreas de Castello *litterarum apostolicarum sollicitator*²² care s-a angajat la plata sumei de 200 de florini-aur în contul taxei *annata*²³. Această dare, generalizată de Papa Ioan XXII în întreaga biserică și pentru toate beneficiile (1326), era foarte apăsătoare pentru clerici, fiind echivalentă cu valoarea venitului din primul an al funcției deținute de aceștia (*primos fructus*)²⁴. În cazul lui Mihai de Caransebeș, Suveranul Pontif îi concedase autoritatea apostolică pentru veniturile mensei episcopale²⁵ din eparhia de Vác (*pro annat. annue pensionis ducentorum florenorum auri de camera sibi auctoritate apostolica reservatorum super fructibus etc. mense episcopalis Vaciensis*). Registrul papal consemnează achitarea imediată a 95 de florini-aur în contul annatei.

Pe timpul cât a fost episcop, Mihai de Caransebeș a îndeplinit și funcții efective, de mare importanță și prestigiu. La 13 martie 1490 și 9 mai 1491, el a emis documente în Kesmark și Novo Zolio (azi Kežmarok, respectiv Banská Bystrica, ambele în Slovacia), prin care acorda indulgențe pentru 40 de zile tuturor celor care ar fi vizitat, în primul caz, *ecclesia Sancte Crucis in civitate Kesmark de novo constructa et per nos cum quatuor altaribus consecrata* în numeroasele zile de sărbătoare specificate²⁶, sau, în a doua situație *certarum*

²⁰ DL 46160.

²¹ DL 25278.

²² Acești funcționari de la Curia papală se ocupau cu transmiterea corespondenței și erau mandatarî pentru persoanele care îi angajau. Din 1482, ei s-au grupat într-un colegiu propriu. Andreas de Castello a fost, succesiv: *scutifer honoris* (1479), *notarius Romane curie* (1483) și *sollicitator* (1486-1489), cf. Thomas Frenz, *Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471-1527)*, Tübingen, 1986, nr. 137.

²³ Körmendy József, Körmendy Kinga, Holl Béla, *Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivo Secreto Vaticano/ A magyarországi egyházmegyék javadalmainak annátái 1421-1536*, Budapest, 1990, p. 93-94, nr. 178.

²⁴ *Ibidem*, p. 16; Philip Hughes, *A History of the Church*, III, London, 1960, p. 165.

²⁵ *Mensa episcopalis* reprezenta partea rezervată episcopului din totalitatea veniturilor eparhiei. *Mensa episcopalis* era separată de cea a celorlalți clerici (*mensa canonicorum*).

²⁶ Despre Biserica Sf. Cruci, a se vedea Karin Fábrová, *Vznik a formovanie sa mesta Kežmarok/ Origin and formation town of Kežmarok*, în *Annales historici Presovienses*, 12, 2012, nr. 1, p. 17-20.

imaginum quarum tres lignee in altari sancte Barbare (...) et alie tres argenteae din biserica oraşului²⁷. Cele două acte ilustrează şi împrejurările în care s-au dat indulgenţele: prima dată cu ocazia sfinţirii unei biserici (realizată chiar de către episcopul Mihai), iar a doua oară în timpul unei vizitaţii canonice la biserica din Banská Bystrica recent înzestrată cu icoane. Aceste activităţi au fost efectuate pe seama arhiepiscopului de Strigoniu (Esztergom, Gran). De altfel, în actul din 1491, Mihai s-a recomandat vicar al arhiepiscopului Hyppolitus (D'Este) de Strigoniu.

Peste doi ani, *Michael de Caransebes*, acum prim-capelan al regelui Vladislav II Jagiello²⁸, a avut onoarea să sfinţească o nouă biserică, prezentată drept bazilică, în târgul Monyorókerék (azi Eberau, în Austria): „*basillica in oppido Monyarokerok fundata dyocesis Jauriensis ad honorem Visitacionis Virginis Gloriose et cum quinque altaribus (...) per nos consecrata die quintadecima mensis Septembris 1493*”. Ierarhul şi-a arătat bunăvoinţa conferind o nouă indulgenţă de 40 de zile pentru vizitatorii noului aşezământ.

În privinţa demnităţii de capelan suprem, documentele sunt foarte discrete. Segmentul temporal al funcţiei începe după 15 august 1492, când Petru arhiepiscop de Kalocsa se adresa suveranului său cu formula *Majestatis vestrae fidelis capellanus*²⁹, şi se sfârşeşte înainte de consemnarea *doctori Antonio de Andreis, capellano eiusdem*³⁰ la 2 iunie 1500. În mod evident, această funcţie importantă l-a pus pe Mihai de Caransebeş în contact nemijlocit cu suveranul, cu magnaţii şi marii prelaţi ai Ungariei. Aici trebuie evidenţiată realitatea că regele avea la dispoziţie mai mulţi capelani, episcopul Mihai fiind în fruntea ierarhiei acestora. Este dovedit faptul că în duminica de 15 septembrie 1493, Vladislav II se afla la Buda, unde emitea un document³¹, în timp ce primul său capelan oficia sfinţirea bisericii din Monyorókerék. În mod cert, suveranul a fost asistat la slujba duminicală de un alt capelan. Apoi, la 5 ianuarie 1495, s-a consemnat plata făcută *domino Capellano Bohemo Regie Maiestatis*³², situaţie

²⁷ Entz Géza, *Neuere beiträge zur spätgotische Holzplastik im mittelalterlichen Ungarn*, în *Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 18, 1972, fasc. 3-4, p. 255, nota 2.

²⁸ Fögel József, *II. Ulászló udvartartása (1490-1516)*, Budapest, 1913, p. 73. Informaţia a fost valorificată de Ioan Drăgan în lucrarea amintită.

²⁹ Georgius Pray, *Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV*, pars IV, Vindobonae (Viena), 1767, p. 252.

³⁰ Ivan Krst. Tkalčić, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae/ Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, III (1500-1526), Zagreb, 1896, p. 9, nr. 5.

³¹ DF 237821.

³² Johann Christian Engel, *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*, I, Halle, 1797, p. 62.

perfect explicabilă prin faptul că Vladislav domnea atât în Ungaria (de cinci ani), cât și în Boemia (încă din 1471). Activitățile aferente funcției de prim-capelan sunt doar deduse: oficierea slujbelor, acordarea de asistență religioasă suveranului, participări la ceremonii, purtarea corespondenței etc.

Sfârșitul vieții lui Mihai de Caransebeș trebuie plasat aproape de cumpăna secolelor XV–XVI. O dovedește întreruperea șirului de mărturii directe, apoi prezența altor persoane în demnitățile de capelan regal și episcop. Dacă îndepărtarea din funcția de capelan se putea face și pe cale administrativă, părăsirea cinului episcopal onorific are în mod sigur cauze naturale. Alegerea lui Lorenzo Pérez ca episcop de Neapolis, la 16 ianuarie 1502, confirmă această supoziție³³.

În concluzie, se poate remarca faptul că deși viața canonicului Mihai de Caransebeș este slab luminată documentar, puținele mărturii păstrate lasă să se întrevadă o carieră ecleziastică remarcabilă. Neîndoielnic, viitoarele descoperiri arhivistice vor completa și nuanța portretul unei personalități cu care Caransebeșul se poate mândri.

ANEXE

I

23 iulie 1488, Roma

Consemnarea alegerii lui Mihai de Caransebeș ca episcop de Neapolis și obligația de a plăti suma de 200 florini-aur în contul taxei numite *annata*. Din această taxă se achitase 95 de florini.

Die XXIII eiusdem¹ dominus Andreas de Castello litterarum apostolicarum sollicitator ut principalis et privata persona obligavit se camere apostolice nomine domini Michaelis electi Neopolitanensis, pro annata annue pensionis ducentorum florenorum auri de camera, sibi auctoritate apostolica reservatorum super fructibus etc. mense episcopalis Vaciensis. Sub dato Rome quintodecimo Kal. Augusti anno quarto².

(însemnare pe marginea stângă) Vaciensis.

³³ C. Eubel, *op. cit.*, III, p. 255.

(însemnare pe marginea dreaptă) Dicta die solvit pro annata dicte pensionis florenorum LXXXXV per manus Societatis de Binis. Patet per cedula depositarii.

23 iulie 1488.

18 iulie 1488.

Original: Archivo Secreto Vaticano, Camera Apostolica, *Libri Annatarum*, vol. 35, f. 149r.

Ediții: 1. Körmendy József, Körmendy Kinga, Holl Béla, *Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivo Secreto Vaticano/ A magyarországi egyházmegyék javadalmainak annátái 1421–1536*, Budapest, 1990, p. 93-94, nr. 178.

2. Caesar Cenci OFM, *Documenta Vaticana ad Franciscas spectantia ann. 1385–1492*, pars IX: *Documenta Vaticana ann. 1484–1492*, în *Archivum franciscanum historicum*, 97, 2004, nr. 3-4, p. 328.

Regest: Czaich Gilbert, *Regesták VII. Imre pápa korából 1484-1492*, în *Történelmi Társulat*, 25, 1902, p. 518.

II

24 iulie 1488, Roma

Consemnarea plăților făcute de Mihai de Caransebeș, noul episcop de Neapolis.

Habuit „florenos decem auri de camera a supradicto M(ichaele), episcopo Neopolitan., pro balista dicte ecclesie, per manus dicte sotietatis (Saulorum) nomine sotietatis de Binis = flor. 11, bol. 33”.

Habuit „florenos nonaginta quinque auri de camera a supradicto d. Michaelae episcopo pro annata pensionis annue, sibi reservate super fructibus mense episcopalis Vatién., per manus dicte sotietatis de Binis = flor. 108, bol. 61/2”.

Original: Archivo Secreto Vaticano, Camera Apostolica, *Introitus et Exitus*, vol. 516, f. 101v.

Ediție: Caesar Cenci OFM, *op. cit.*, p. 328.

III

13 martie 1490, Kesmark (Kežmarok)

Episcopul Mihai de Neapolis acordă o indulgență de 40 de zile tuturor celor care, în decurs de un an, vizitează noua biserică a orașului, cu hramul *Sf. Cruci*, și participă la sărbătorile și slujbele specificate.

Nos, Michael, Dei et Apostolicae Sedis gracia Episcopus Neopolitanensis, universis et singulis presentes litteras visuris salutem in domino sempiternam. Cupientes ut ecclesia sancte Crucis in civitate Kesmark de novo constructa et per nos cum quatuor altaribus consecrata, congruis frequentetur honoribus fidelesque ipsi devotionis causa confluant ad eandem et ab eisdem iugiter veneretur, de omnipotentis Dei misericordia ac beatorum Petri et Pauli apostolorum auctoritate confisi, omnibus et singulis vere penitentibus contritis et confessis, qui dictam ecclesiam in Nativitatis, Circumcisionis, Epiphanie, Resurrectionis, Ascensionis, Penthecostes, Trinitate et Corporis domini nostri Ihesu Christi, necnon Nativitatis, Concepcionis, Purificacionis, Annunciacionis, Visitacionis, Assumpcionis Marie de Nive, sancti Michaelis archangeli, Johannis baptiste et omnium apostolorum, item Stephani, Laurencii, Georgii, Fabiani et Sebastiani et omnium nostrorum sanctorum Stephani, Ladislai, Emerici, Sigismundi, Lodovici regum, sanctorum confessorum Francisci, Benedicti, Dominici, Erasmi, Bernardini, Anthonii, Nicolai, Ambrosii, sanctarum Katherine, Barbare, Margarethe, Dorothee, Clare, Agnese, Lucie, Elizabethe, Marie Magdalene et omniam virginum atque viduarum, singulisque diebus a pulsu ad Ave Maria, ad omnes fraternitates, ad singulas missas, ad singulos sermones quotiens dicitur Ihesus vel Maria a Tenebre, quod sextys feriis canitur a gaude dei Genitrix: O Maria, similiter a salve, a conductu Corporis Christi, a conductu mortuorum, a conductu processionum pro natibus in quatuor temporibus, similiter a processionibus rogacionum atque ipsius ecclesie dedicacionis festivitatibus visitaverint quocienscunque manus porreverint adiutrices. Nos in dicta dedicacione unio anni dictis vero festivitatibus ac singulis diebus dominicis quadraginta dies indulgentis de iniunctis eis penitenciis annuatim misericorditer in domino relaxamus, presentibus vero perpetuis futuris temporibus duraturis. In quorum fidem et testimonium presentes nostras litteras fieri et nostri sigilli fecimus appensione muniri. Datum in civitate Kesmark, tredecimo die mensis Martii anno domini millesimo quodringentesimo nonagesimo.

Pe verso: Indulgentiae episcopi Neopolitan[ensis] devotionem ad Ecclesiam Sancte Crucis peragentibus concessae de anno 1490.

Original: Arhivele de Stat din Levoča, Slovacia.

Fotocopie la MOL, DF 281773; pergament cu pecete atârnată (nereprodusă în fotocopie)

IV

9 mai 1491, Novo Zolio (Banská Bystrica)

Episcopul Mihai de Neapolis, vicar al arhiepiscopului de Strigoniu, acordă o indulgență de 40 de zile tuturor celor care urmau să viziteze și să se roage la icoanele pe lemn sau din argint, aflate în altarele specificate de document.

Nos Michael episcopus Neopolitanensis Illustrissimi et Reverendissimi Domini Ypoliti Archiepiscopi Strigoniensis in pontificalibus vicarius omnibus in Christo fidelibus presentibus et futuris salutem in eo qui est fidelium summorum vera salus. Quanto fervencius fidelium mentes ad opera devocionis inducimus tanto salubrius ipsorum animarum saluti providemus. Cum igitur nobis suplicatum sit ex parte honeste domine Dorothee quondam relictę Nicolai Platt ex parte indulgenciarum certarum imaginum quarum tres lignee in altari sanctę Barbare situate media in honore Virginis Marie dignissime dextera ad laudem sanctę Barbare sinistra vero sancti Ieronimi. Sunt et alie tres argenteę, una in honore Sanctę crucis secunda sanctę Barbare et tertia sancti Ieronimi. Quare de omnipotentis dei misericordia ac beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi omnibus et singulis Christi fidelibus huiusmodi antedictas imagines visitantibus dum in festivitatibus exportantur oracionem qui dominicam cum angelica devote dixerint salutacione et exoraverint. A qualibet imagine seorsum quadraginta dies indulgenciarum de iniunctis eis penitenciis misericorditer in domino relaxamus. Presentibus perpetuis futuris temporibus duraturis. In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium premissorum presentes nostras literas ex inde fieri nostrisque sigillis iussimus et fecimus apprehensione communiri. Datum in Novo Zolio nona die mensis May Anno Salutis millesimi quadringentesimi nonagesimi primi.

Original: MOL, DL 46160. Pergament cu pecete atârnată ovală (55 X 29 mm), în ceară roșie; în câmpul central este reprezentat Sf. Mihail care răpune balaurul (Lucifer) cu o sulită; în partea de jos a câmpului central este reprodus

un scut cu blazonul titularului, iar exerga poartă legenda: S[IGILLUM] MICHAHEL[IS] EPISCOPVS NEOPOLITANENSIS.

Ediție: Entz Géza, *Neuere beiträge zur spätgotische Holzplastik im mittelalterlichen Ungarn*, în *Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 18, 1972, fasc. 3–4, p. 255, n. 2.

V

15 septembrie 1493, Monyorókerék (Eberau)

Episcopul Mihai de Neapolis acordă o indulgență de 40 de zile tuturor celor care, în zilele de sărbătoare specificate, vizitează sau își arată pietatea față de bazilica orașului, cu hramul *Visitatio Marie/ Veșmântul Maicii Domnului*, și cele cinci altare ale sale.

Nos, Michael de Caransebes, Dei et Apostolicae Sedis gracia episcopus Neopolitanensis invictissimique principis Wladislai Ungariae Bohemiaeque etc. regis capellanus supremus, universis et singulis presentes nostras litteras inspecturis salutem et paternam benedictionem. Splendor paterni luminis, qui sua mundum ineffabili claritate illuminat, pya vota fidelium de sua clementissima maiestatem sperantium tunc precipue favore benigno prosequitur cum devota ipsorum humilitas sanctorum meritis et precibus adiuvatur. Cupientes igitur, ut basillica in oppido Monyarokerok fundata, dyocesis Jauriensis, ad honorem Visitacionis Virginis Gloriosae et cum quinque altaribus ad petitionem magnifici domini Johannis Helderbo per nos consecrata, die quintadecima mensis Septembris 1493, congruis frequentetur honoribus et a Christi fidelibus iugiter veneretur, omnibus vere penitentibus contritis et confessis ac in unitate fidei chatolice existentis, qui predictam ecclesiam cum suis altaribus per nos, ut prefertur, consecratis, devocionis, oracionis, peregrinacionis gracia devote visitaverint vel aliquod pyum opus ad fabricam libros, calices, cruces, ornamenta manus presentum adiutrices porrigentes in ea fecerint omnibus Jhesus Christi festivitatis et presertim Virginis Gloriosae ac duodecim apostolorum et omnibus diebus dominicis ac dedicationis predictae basillice, necnon altarium et octavarum predictarum festivitatum solemnitatibus, auctoritate Dei omnipotentis apostolorumque eius Petri et Pauli confisi semper et in perpetuum quadraginta dies indulgentis de iniunctis sibi penitentiis misericorditer in domino relaxamus. In cuius fidem et testimonium presentes nostro sigillo maiori et oblongo pontificali iussimus communiri. Datum in Monyarokerek, anno, die, mense quibus supra.

Pe verso: Literae indulgentialis ecclesiae in Monyorókerék

Original: MOL, DL 25278; pergament cu pecete atârnată ovală (55 X 29 mm), în ceară roșie; amprenta sigilară are o formă identică cu cea de la documentul precedent, dar este mai deteriorată.

SOME INFORMATION ABOUT THE CANON MICHAEL OF CARANSEBES (15TH CENTURY)

Abstract

Michael of Caransebes lived in the second half of the 15th century. Documentary testimonies concerning his life are few, but they capture his remarkable ecclesiastical career. The name under which he presented himself clearly shows his place of origin. He studied in the Franciscan monastery from Caransebes that was an institution with a secular existence and endowed with many privileges by the papacy and Magyar royalty. Michael had a higher intellectual training, confirmed by the title of *baccalaureus theologiae*.

In 1488, that *conventual minorit* was elected as a nominal Bishop of Neapolis (Nablus, a city governed at present by the Palestine National Authority). The appointment was a moral reward for his services to the papacy during the previous years. Michael was one of the few bishops (canons) in medieval Hungary who owned a diocese in the East. During the next years, Michael of Caransebes performed the most important ecclesiastical functions: vicar of the Archbishop of Strigoniú (Esztergom) and Prime-chaplain of King Vladislav the Second. That last dignity put him directly in contact with the sovereign, with the great magnates and prelates of Hungary. The activities related to those functions were numerous: religious ceremonies officiating, audiences and indulgences granting, canonical visits and correspondence, etc. The end of Michael's life may be placed at the turn of the 15th–16th centuries, when he disappeared from the attention of the documents and the functions he had held were taken over by others.

NOTE ȘI DOCUMENTE ASUPRA POLITICII ITALIENE ȘI RĂSĂRITENE A LUI IANCU DE HUNEDOARA ÎN ANII 1450

Alexandru Simon*

Cuvinte cheie: Iancu de Hunedoara, Ungaria, cruciadă, Imperiul Otoman, Peninsula Italică, Marea Neagră.

Keywords: John Hunyadi, Hungary, crusade, Ottoman Empire, Italian Peninsula, Black Sea

În primele zile ale lunii septembrie 1455, trimișii regelui Ladislau V Potstumul de Habsburg, ai comitelui perpetuu de Bistrița, Iancu de Hunedoara, și ai despotului Serbiei, Gheorghe Branković, erau la Genova. Fuseseră deja la Veneția și Roma și mai aveau de mers la Milano la începutul lunii următoare. Trimișii, Albert Vetési, arhidiaconul episcopiei Transilvaniei, solul regelui și al lui Iancu (al cărui om încă era), și Junio (Junije) *de Gradibus* (Gradski) din Raguza, credinciosul emisar al despotului, făcuseră echipă și în misiunea italică de la 1454 (când și relațiile dintre Iancu și Branković fuseseră mult mai bune). Nu au primit răspunsuri mai promițătoare decât în vara lui 1454 (sensibil mai mult succes avusese solia otomană sosită la Veneția cu două luni înaintea trimișilor creștini). Disputele interne ungare favorizau reținerile politice din *Italia* (mai ales în cazul Genovei, poziția lui Iancu era slăbită și de faptul că la acea dată ambele Țări Române îi scăpau de sub control). Iancu trimisese și o solie strict la Milano, la vechiul său prieten, Francesco Sforza, la fel și dușmanul fostului regent (guvernator) al Ungariei, contele Ulrich de Cilly, „patronul” tinerei sale rude, Ladislau V, care se adresase separat Florenței. De atenția rivalilor ungari nu scăpase poate nici Alfonso V de Aragon, al Neapolelui (dorit de Iancu ca rege al Ungariei la 1447-1448), suzeranul aliatului albanез al lui Iancu, Skanderbeg. Ungaria părea incapabilă să ducă o politică coerentă în fața lui Mehmed II.

(Cheia pentru înțelegerea acțiunilor italice ale lui Iancu și ale rivalilor „și” aliaților săi din 1454-1455, poate fi găsită într-un mesaj trimis pe 7

---

* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca,
e-mail: alexandrusimon2003@yahoo.com.

februarie 1451, din Wiener Neustadt, de Sceva de Curte către Francesco Sforza. Pe acesta Frederic III de Habsburg, atunci doar rege al romanilor (deși lumea i se adresa deja cu împărat), nu vroia (încă) să-l accepte ca duce peste fieful imperial care era Milanului. Sceva de Curte se afla la Wiener Neustadt de pe 1 ianuarie. Audiența la Frederic III din 13 ianuarie nu decursese deloc bine. Regele romanilor îi arătase clar de la început că nu dorea să-l accepte ca duce pe Francesco. Astfel, în continuare, Sceva de Curte a fost nevoit să trateze în primul rând cu consilierii lui Frederic. Cu câteva zile înainte de mesajul de mai jos, i-a și cerut lui Francesco Sforza să-l recheme, pentru că negocierile nu aveau viitor, ducelui milanez lipsindu-i și banii ceruți pentru a i se acorda investitura].

[...] *Al di predicto* (4 februarie) *gionse missire Artono, quale veniva da Hunidianes, o Iovano de Ungaria* (Iancu de Hunedoara; este de remarcă că aici se folosea forma sârbească *Iovan* (Ionel) pentru *Iancu*, care însemna de fapt Ionuț în sârbă (Iovan, *Ivașcu* într-o mențiune de la 1481, fusese probabil fratele mai mic al lui Iancu, botezat și el tot Ioan)), *lo quale per certo me pare esse bono servitore de la Signoria Vestra* (Francesco Sforza) *e meglio che uno altro intende fatti de Italia. Cum luy soy stato, lo quale inter cetera ma dicto Hunidianes specialmente haverli imposto luy debia dire al Imperadore* (Frederic III de Habsburg) *che voglia vedere de essere in accordo cum la Signoria Vestra et fra la Signoria Vostra e luy predenti l'imprexa contra Venetiani. Et dice cose mirabile de quello signore de la devotione luy porta alla Signoria Vestra* (Cu aproape doi ani înainte ca Milanul și Florența să-i facă oficial oferta, Iancu, care nu avea încă un armistițiu durabil cu turcii (acesta a fost încheiat în noiembrie 1451, cu noul sultan Mehmed II, și ratificat în primăvara lui 1452), propunea deja să atace Veneția împreună cu dușmanii ei *italici*).

L'imperatore theme Hundianes commo lo diavolo la croce: maxime che jo so dire ala Vestra Signoria commo la tregua infra lo Imperatore e li Ungaria expira infra la festa del Corpo de Christo (23 mai), *et hanno fatto quelli de Boemia e d'Ungaria et de Moravia liga che quello fa luno de lora i faza laltro, in contra l'imperatore* (Era o exagerare voită, instrumentată poate chiar de Iancu. Pe de o parte, relațiile sale nordice erau predominant proaste, atât cu Georg Podiebrad, guvernatorul Boemiei (în plus, el era încă doar regent cu numele, statutul său fiind oficializat

de Dieta Boemiei abia peste un an), cât mai ales cu Jan Jiskra, căpitanul lui Ladislau V Postumul (în fata acestuia, Iancu a ratat aproape constant să se impună militar). Pe de altă parte, în pofida ostilității reciproce, Iancu și Frederic III aveau nevoie unul de celălalt în fața problemelor lor comune: Ulrich von Cilly și Ladislau V). *Dica havere la sua spetitione la pace infero vero che jo sento doe cose: l'una che in questione la Mayesta del Re (Ladislau V Postumul) i Ungari i Boemei e i Moravi non se possano acordare* (Aici, informația era corectă. Nici Podiebrad, nici Iancu nu vroiau să cedeze puterea în cele două regate care-i reveneau de drept lui Ladislau V, nepotul lui Ulrich von Cilly). *Sopra li fatti del re pizolino Ladislao in per lo quale tutto e in questo temore. Se debbeno elegere quattro valentihomini per presente, et quello primara la maiore parte de loro sia rotto e in ferimo, dimmodo tamen se elleza un in loco jidoneo dove habia casone de stare lo prefato Re Ladislao in fine ad Vienna, sive alibi alege sue, ma che non vada dentro dale forze loro* (Contextul politic se schimbase semnificativ față de anii 1445-1446. În pofida înfrângerii de la Varna, Iancu se putuse impune atunci – fie, în primă fază, și numai ca un *primus inter pares* – în Regatul Ungariei. Mai mult decât oricând miza era ca Ladislau V să fie ținut la Viena sub controlul lui Frederic III până când împlinea 18 ani (1458), așa cum se înțelesesă deja regele romanilor și guvernatorul Ungariei la 1450. Acum, în special Ulrich von Cilly, dar și Nicolae Újlaki, co-voievodul Transilvaniei și vechiul partener al lui Iancu, cât și palatinul Ladislau Garai, cu care Iancu avea – tot de la 1450 – o ligă, vroiau o schimbare. Ultimii doi erau și tot mai reticienți față de manifestările autoritare ale lui Iancu și de rapacitatea pe care acesta o demonstra ca guvernator al regatului).

Dice messire Arturo (?) quale e venuto da Ungaria che i Turchi sonon venuti in Ungaria (Informația nu poate fi respinsă, datorită frecventelor ciocniri de frontieră, în special în lângă Belgrad și Severin la acea vreme. *Et Hunidianes governatore de Ungaria potentissimo se fortifica ogni di piu de gente et e una maraveglia questo homo, per tutto e reverito et temuto et apreciato et e longi da qui circa miglia settanta thodeschi, che sono arglia cor taliane. Se la Vostra Signoria volesse fare intelligentia cum luy et cum lo duca Sigismondo* (Sigismund de Habsburg, ducele Tirolului, aliat ulterior împotriva vărului său Frederic III și cu Matia Corvin) *quale non e gia troppo amico del Imperatore, credo la Signoria*

Vestra contra Venetiani ne havera multo miglior fructo et effectivo che cum questo Imperatore. (Din iarna 1450-1451, pe Iancu părea să-l intereseze – cel puțin în anumite momente – mai mult profitul său *italic* decât confruntarea propriu-zisă cu Imperiul Otoman. Statelor italiene, mult mai preocupate firește de ceea ce privea direct raporturile peninsulare, nu le-a scăpat acest detaliu. Mesajele ulterioare ale lui Iancu au fost primite și primite prin prisma demersurilor sale italiene premergătoare păcii de la Lodi din aprilie 1454). [...] (În continuare, Iancu îl informase pe emisarul milanez cu privire la planurile lui Frederic III și cu posibilul său itinerar italian, în vederea încoronării sale imperiale la Roma, programate pentru martie 1452 (conform tradiției, el trebuia încoronat în prelabil *rege al Italiei* la Milano, cel mai bun moment pentru ca și Francesco Sforza să-și primească investitura ca duce). Sceva de Curte a mai făcut o observație). *Lo Conte da Cille* (Ulrich von Cilly) *non e in questi paesi, lo quale s'el se fosse sento esse bono amico, et patre et fiolo dela Vestra Signoria* (Cilly putea fi și protectorul (*tatăl*) lui Francesco Sforza, datorită averii sale și a dușmăniei față de Frederic III, și instrumentul (*fiul*) lui Sforza, deoarece era și el dornic de mărire pe care o putea câștiga și prin „combinații” politice italiene (ca în cazul lui Iancu, care se oferise deja pentru asemenea acțiuni, era o slăbiciune și îl deschidea și pe Cilly abilei diplomații ducale). Milanul trebuia astfel să lucreze atât cu Iancu, cât și cu rivalul său, Cilly. Milanul a și făcut asta, deși Francesco a fost avertizat, în primul rând în aprilie 1452, de oamenii săi de încredere Niccolò Arcimboldi și Nicodemo Tranchedini da Pontremoli (ei se aflau la Roma, alături de Sceva de Curte pentru încoronarea imperială a lui Frederic III), să nu se asocieze cu Cilly, dacă vroia ca investitura imperială să aibe loc și să câștige împotriva Veneției (conform lor, ura față de Cilly îi unea pe unguri, boemi și austriei, iar Cilly se înțelese deja cu Veneția ca să-l atace împreună în vară pe Frederic III și să-l destituie din funcția de împărat, la fel cum Veneția se înțelese cu împăratul, la propunerea lui Frederic, să facă același lucru contra lui Cilly, ceea ce o pune pe principala adversară a lui Francesco Sforza într-o poziție de forță). Temporar, Francesco Sforza i-a ascultat pe diplomații săi. Întrucât însă problema sa cu Frederic III tot nu s-a rezolvat oficial, el a reluat legăturile cu Cilly în vara aceluiași an. Profitând de faptul că în urma logodnei dintre mezinul lui Iancu, Matia, și fiica lui Ulrich, Elisabeta (logodna între Elisabeta, promisă în vara anului 1448 fiului cel mare al lui Iancu, Ladislau, și Matia avusese loc la puțin

timp, în august, după mesajul din februarie 1451 al lui Sceva de Curte), între Iancu și Ulrich era pace, Milanul și Florența le-au propus ambilor să atace Veneția. Atât Iancu, în primul rând, cât și Ulrich au acceptat (raporturile de forță în Austria și Ungaria se modificaseră radical prin revolta vieneză, care l-a eliberat în septembrie 1452 pe Ladislau V din „custodia” lui Frederic chiar după încoronarea sa imperială). Trupele lor se adunau contra Veneției când Bizanțul a căzut. La începutul lunii iunie 1453, solii lui Ulrich von Cilly și Iancu de Hunedoara erau la Cosimo de Medici și Francesco Sforza pentru a rezolva detaliile *condottei* împotriva Veneției. Mehmed II cucerise Constantinopolul pe 29 mai. Vestea a ajuns în *Italia* peste o lună.

(Până la urmă, Sceva de Curte și Francesco Sforza au avut noroc, pe moment, în negocierile de la Wiener Neustadt, de la 1451. S-au putut înțelege în cursul lui martie cu Aeneas Silvio Piccolomini, secretarul împăratului, episcop de Trieste și Siena (la puțin timp după, Piccolomini avea să medieze și un acord între Frederic III și Georg Podiebrad, nefiind exclus ca parte din informațiile privitoare la situația din Boemia și Ungaria trimise la începutul lui februarie de Seva de Curte să fi fost furnizate chiar de viitorul papă Pius II). Investitura nu îl costa pe Francesco Sforza mai mult de 25.000 de ducați (în comparație, pe Milano și Florența, Iancu i-ar fi costat în cazul unui atac al său asupra Veneției cel puțin 80.000 de ducați). Pentru Francesco Sforza însă era o sumă, nu și pentru Iancu de Hunedoara. Este posibil, date fiind și domeniile regale pe care și le-a păstrat, ca și după ce nu am mai fost guvernator al Ungariei, Iancu să fi dispus de peste 150.000 de ducați/ florini anual (adică cam jumătate din bugetul regal anual avut în acea perioadă de Ladislau V), mai ales dacă interesele o cereau (cum avea să se vadă între 1453 și 1456, când Iancu, deși încercuit în plan politic intern și abandonat de destui, a putut manevra datorită averii sale).

Regele Ladislau V, repus în drepturile sale monarhice ungare în iarna lui 1452-1453, petrecea puțin timp la Buda. Fostul rege neîncoronat al Ungariei, Iancu, plătea tribut (marilor) speranțe(lor) creștine risipite (nu doar de el) la Varna în 1444 și la Kossovopolje, patru ani mai târziu. Încercase să exploateze la maximum victoriile sale (altminteri destul de mici) împotriva turcilor din a doua jumătate a lui 1454. Până și Veneția și Milanul păruseseră să se lase

convinse de ideea renașterii gloriei huniade după ce puțin mai devreme, la Regensburg congresul cruciat se încheiase cu un eșec răsunător. Se zvonise, la sfârșitul lui 1454, că până și Cazimir IV al Poloniei, orice numai nu prietenul familiei huniade, vroia să vină cu oaste în Ungaria și în Serbia să lupte contra otomanilor. Genova, odinioară marea prietenă a *turcului*, ai cărei supuși îi răpiseră în mare măsură victoria în cruciada de la 1444 (umilului) petent(ului) de acum Iancu, nu mai crezuse și aceasta¹.

¹ Pentru misiunile italiice din 1454-1455 și contextul lor, orientativ: Archivio di Stato di Genova, Genova (ASG), Archivio Segreto (A.S.), *Diversorum. Juramentum. Registri*, 712A. 1450-1458. 1468-1469. 1472, nn (4, 5, 9, 10 septembrie 1455); Archivio di Stato di Milano, Milano (ASM), Archivio Ducale Sforzesco/ Archivio Visconteo-Sforzesco (A.D.S.), Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 649. 1437-1480 (1484), fasc. 1. 1437-1451 (1456), nn (8 mai, 10 iulie 1455); *Turchia-Levante*, cart. 647. (1452-1499), fasc. 2. *Corfu*, nn (13 septembrie 1454); *Venezia*, cart. 341. 1454, fasc. 6. *Giugno*, 8. *Agosto*, 9. *Settembre*, 10. *Ottobre*, 11. *Novembre*, nn (24 iunie, 31 august, 2 septembrie, 31 octombrie, 17 noiembrie 1454); Archivio di Stato di Venezia, Venezia (ASVe), Senato Secreti (S.S.), *Deliberazioni*, reg. 20. 1453 [More Veneto = 1454]-1459, c. 56^v (15 februarie 1454); Bibliothèque Nationale de France, Paris (BNF), Manuscrits Italiens, 1585. 1448-1451, ff. 180^r-184^v (7 februarie 1451; pasajele editate mai sus sunt la f. 182^{r-v}; pentru trimisul lui Francesco Sforza la Wiener Neustadt la Frederic III: Franca Petrucci, „Sceva de Curte”, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma, XXXI, 1985, *sub voce*, cu bibliografie, personajele ungare implicate în aceste misiuni și evenimente la Vasile Rus, Al. Simon, *Condamnarea crimelor huniade. Actul regelui Ladislau V Postumul din 21 martie 1457*, în *RI*, NS, XXIII, 2012, 5-6, *sub tipar*; 1595. 1454-1476, f. 255^r (8 octombrie 1455). Ca mostră de analiză diplomatică și de filtrare de informații, oferim și un pasaj din mesajul comun trimis de la Roma lui Francesco Sforza de Niccolò Arcimboldi și Nicodemo Tranchedini da Pontremoli: *Se la Vestra Signoria (Francesco Sforza) tiene pratica con il Conte de Cille (Ulrich von Cilly) li pare potere giovare, lo puo avisare che la casone per la quale lo Imperatore (Frederic III) se monstra tanto benevulo a Venetiani et se lassi condurre da essi ad molte cose, e solo perche havendo luy capitale inimicita con il prefato Conte, perche la pare che luy (Ulrich von Cilly) come proximo parente de lo Re Ladislao (Ladislau V) sia stato principal casone de commonere li Ungari, Boemi e i Australi contra de luy (Ulrich von Cilly), ha cercato con Venetiani la sua destruttione, perche li confinevo in molti parte, et essi le hanno promisso de movergli guerra in questa estate et cosi fra lo Imperatore, sicuro de di farlo, con questa speranza; questo e devuto a d'uno de noi per due persone seperatuy de gran auctoriate e sonno de quelli che sano de facti d lo imperatore asay [...] (BNF, Manuscrits Italiens, 1587. 1455-1457 (Addenda 1452-1453), f. 89^r; 10 aprilie 1452; pentru cei doi soli ai lui Sforza: Enrico Lazzeroni, *Vano tentativo diplomatico di Francesco Sforza per ottenere l'investitura imperiale sul Ducato di Milano. 1450-1451* în *Atti e Memorie de IV° Congresso Storico Lombardo*, Milano, 1940, p. 233-268; Paola Sverzellati, *Il libro-archivio di Nicodemo Tranchedini da Pontremoli, ambasciatore sforzesco*, în *Aevum*, LXX, 1996, p. 371-390; eadem, *Il carteggio di Nicodemo Tranchedini**

e le lettere di Francesco Filelfo, în *Aevum*, LXXI, 1997, p. 441–529; Eadem, *Per la biografia di Nicodemo Tranchedini da Pontremoli, ambasciatore sforzesco*, în *Aevum*, LXXII, 1998, p. 485–557. Cu accent pe vecinii lui Iancu, vezi *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, ed. Martin Toeppen, III. *Januar 1447-Juli 1453*, no. 91, p. 242–243, Leipzig, 1882; IV. *August 1453-September 1457*, Leipzig, 1884, no. 17, p. 30; *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini* (= *Fontes Rerum Austriacarum*, II, p. 61, 62, 67, 68), ed. Rudolf Volkan, II. *Briefe als Priester und als Bischof von Triest*, Wien, 1912, no. 135, p. 243; no. 165, p. 294; no. 186, p. 365; no. 291, p. 562 (*Piccolomini*). Pentru acțiunile otomane și demersurile politice ale lui Iancu de Hunedoara din anii 1440 și din prima parte a deceniului șase al secolului XV care au creat cadrul pentru aceste demersuri (disperate) din anii 1454–1455 și pentru receptarea lor în mediul italic cu precădere, a se vedea selectiv Elisabeth Zachariadou, *The first Serbian Campaigns of Mehmed II (1454-1455)*, în *AION*, NS, XIV, 1964, p. 837–840; Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)* (= *Memoirs of the American Philosophical Society*, CXIV, CXXVII, CLXI, CLXII, II. *The Fifteenth Century*, Philadelphia, 1978, p. 89–90; Joseph Gill, *Venice, Genoa and Byzantium*, în *Byzantinische Forschungen*, X, 1985, p. 57–73; Sandra Origone, *I mercanti e la crociata (Caffa Genovese, sec. XIV-XV)*, în *SG*, NS, V, 1987, p. 3–10; Pál Engel, *János Hunyadi and the Peace of Szeged (1444)*, în *AOASH*, XLVII, 1994, p. 241–257; Eugen Denize, *Iancu de Hunedoara, genovezii și expansiunea otomană*, în *SMIM*, XIV, 1996, p. 19–29; Tamás Pálosfalvi, *Some Remarks on the Political History of Transylvania in the Years 1440-1443*, în *MT*, II, 1998, 2, p. 189–210. O (prea) scurtă prezentare a „pozițiilor” otomane ale Genovei (mai ales anii 1360–anii 1450) este poate utilă în cazul acestor informații. În anul 1387, Genova a încheiat un tratat comercial și politic extrem de avantajos cu Murad I, care a stat la baza tuturor înțelegerilor ulterioare dintre ea și otomani (cu care relațiile fuseseră tot mai strânse de la mijlocul anilor 1350). Cinci ani mai târziu (1392), prin colonia ei de la Pera, s-au dezvoltat contactele anti-otomane dintre regele Sigismund de Luxemburg al Ungariei (Genova având legături bune, anti-venețiene, cu Buda sub Ludovic I cel Mare de Anjou, în urmă cu nici trei decenii), împăratul bizantin Manuel II Paleologul și Mircea I cel Bătrân al Țării Românești (ca în cazul lui Murad II și Mehmed II, fiul și succesorul lui Murad I, Baiazid I, nu se dovedea dispus să urmeze regulile de conviețuirea stabilite de înaintașul său, provocând îngrijorarea oamenilor de afaceri genovezi). Proiectele anti-otomane s-au golit de substanță în directa vecinătate a marilor interese genoveze. Astfel, la începutul lui 1396, cu sprijinul suzeranei ei, Milanul, condus atunci de familia Visconti, Genova a furnizat planurile cruciaților lui Baiazid I, contribuind în parte la dezastrul anti-otoman de la Nicopole (informațiile oferite de genovezi au fost confirmate de o scrisoare a lui Manuel II către Sigismund interceptată de către otomani). Ca la 1444, la Varna, în sprijinul genovezilor, a fost invocat că acea cruciadă pornea de la o înțelegere oferită de otomani și încălcată de creștini, după ce ei o acceptaseră în primă fază. Pe de altă parte, prin acțiunile lor poloneze, lituaniene ori bizantine din anul tratatului cu Murad II, genovezii, în special cei din Pera și Caffa, compromiseră – inclusiv prin tratatul încheiat apoi la 1390–1391 de Petru I al Moldovei cu Baiazid I – în bună măsură, pentru durata întregii domnii de cincizeci de ani a lui Sigismund, șansele pontice de reușită a cruciadei. În orice caz, pe lângă motivele

răsăritene ale Genovei, la 1396, existau serioase rațiuni vestice pentru „trădarea crucii”. La 1395, fratele și rivalul lui Sigismund, Wenzel, regele romanilor, îl numise pe Giovanni Galeazzo Visconti primul duce al Milanului. Suzeranitatea lui Visconti asupra Genovei era contestată de Franța, care sprijinea activ – în special prin mareșalul Boucicault – cruciada lui Sigismund (suzeranitatea milaneză asupra Genovei a fost în primul rând neoficială până la 1409, la 1396 suzeranul oficial al republicii fiind regele nebun al Franței, Carol VI). Ducele avea toate motivele să se înțeleagă astfel cu Baiazid I (în plus, încă din anii 1360, familia Visconti folosisse Genova pentru comunicarea cu otomanii și datorită „cruciadei” vecinului ei, contele Amedeo V de Savoia). Raporturile dintre puterea otomană și Milan au rămas puternice după aceste evenimente. La 1427, Filippo Maria Visconti (o problemă majoră italică pentru Sigismund, dar și patronul lui Iancu de Hunedoara la începutul anilor 1430) s-a putut astfel oferi drept mediator între Murad II și Sigismund, aflat într-o poziție dificilă (cu un an mai devreme, Murad II refuzase politicos o mare ofertă din partea aceluiași duce; Filippo Maria Visconti îl rugase pe sultan ca împreună cu tătarii să-i alunge pe venețieni din Tana, desigur contra cost; Murad II nu acceptase propunerea datorită jocului la două capete dus de ducele milanez care, în paralel, vroia să-l determine pe Sigismund să-i atace pe venețieni după ce ducea la bună sfârșit ofensiva pregătită împotriva otomanilor). După eșecul asediului ungar de la Golubaț, această mediere a dus la încheierea unui armistițiu ungaro-otoman pe trei ani (1428). Linia pro-otomană a Milanului nu a fost inventată de Francesco Sforza, în pofida acuzațiilor Veneției, cea care avea să datoreze intervențiilor lui Lodovico Sforza de la 1499 (Milanul tocmai pierduse Genova, luată de regele Ludovic XII al Franței, aliatul Veneției) pe lângă Baiazid II, izbucnirea unui nou și costisitor război cu Imperiul Otoman. De această dată, Genova nu a mai luat parte directă la evenimente. Gloria ei estică apusese treptat începând chiar imediat după Varna. S-ar putea spune că genovezii greșiseră la 1444 alegând partea sultanului. Lucrurile nu au fost însă atât de simple. În urmă cu aproape șase decenii, contextul păruse mult mai favorabil pentru cruciadă decât la 1396. Vreme de doi ani, otomanii pierduseră constant în fața lui Iancu. Papa Eugeniu IV învinsese – oficial – atât pe „frontul grec”, cât și (aproape) pe cel latin. Ioan VIII Paleologul jurase unirea Bisericilor și se pregătea de luptă cu *turcii*. În fapt, condițiile erau practic la fel de nefavorabile ca în anii 1380-1390. În Imperiul Bizantin, unirea de la Florența provocase schismă. Italia era măcinată de conflictul dintre Milano și Neapole (care ar fi trebuit să ajute cruciada în aria adriatică și în Balacani). Veneția trimitea nave pentru cruciadă, dar și mesaje către otomani. În plus, dacă – totuși (iar șanse erau) – cruciada ar fi fost victorioasă, Genova risca să-și piardă influența pontică în favoarea Veneției care căuta din nou, de peste un deceniu, să câștige poziții în Marea Neagră. Dacă decizia ar fi rămas doar la latitudinea metropolei, probabil Genova ar fi rămas neutră. Dar, în centrifugul imperiu colonial genovez, marile hotărâri se luau adesea la margine. Genovezii *din Orient* i-au dat vase lui Murad II pentru a-și aduce trupele din Asia Mică (orientativ: ASG, Archivio Communis, *Massaria Communis Januae. Ambasciatorum Expensae*, reg. 22. 1392-1393, cc. 75^r, 188^r (15 octombrie 1392), reg. 23. 1395 [-1396], c. 75^v (3 ianuarie 1396); reg. 121. 1386 [-1387], cc. 1^r, 12^r-14^v (23 octombrie 1386); Atti Notarili, *Notai genovesi in Oltremare*, filza 476. *Atti rogati a Pera. Donato di Chiavari (1389-1390)*, no. 10 (24 octombrie 1389; cf. Laura Baletto, *Pera Genovese negli atti del notaio Donato di*

Chiavari (1389-1390), în *AALSL*, XLVI (1990), p. 457-472; Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia, Cod. Ital. VII-2570 (=12462), ff. 149^v-152^r [1395-1396; pentru mai multe date venețiene privind cruciada și pe valahi în acea perioadă, a se vedea inventarul lui Șerban Marin, *I Vallachi nella cronachistica veneziana: tra realtà e finzione*, în *Dall' Adriatico al Mar Nero: veneziani e romeni, tracciati di storie comuni*, ed. Grigore Arbore Popescu, Roma, 2003, p. 112-127; Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, I, Bucarest, 1899, p. 434; IV. 1453-1476, Bucarest, 1916, no. 3, p. 6-11; Pasquale Lisciani, *Trattati e negoziazioni politiche della Repubblica di Genova (958-1797). Regesti (=Atti della Società Ligure di Storia Patria*, NS, I), Genova, 1960, nos. 675-677, p. 131-132; Jean Froissart, *Chroniques*, în [Idem], *Oeuvres de Froissart*, ed. Kervyn de Lethenhove, XV, Bruxelles, 1871, p. 252-254; Bertandon de la Brouquière, *Voyage d'Outremer*, în *Recueil des voyages et des documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle*, ed. Charles Scheffer, Paris, 1892, p. 119; Sa'adeddin, în *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, I. Secolul XV-mijlocul secolului XVII, ed. Mehmet Guboglu, Mustafa <Ali> Mehmet, București, 1966, p. 301-302; Jean Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle. Expéditions du maréchal Boucicaut*, I, Paris 1886, p. 258; Romano Giacinto, *Filippo Maria Visconti e i Turchi*, în *ASL*, VII, 1890, p. 585-618; Domenico Caccamo, *Eugenio IV e la crociata di Varna*, în *ASRSP*, LXXIX, 1956, p. 35-87; Franz Babinger, *Relazioni visconteo-sforzesche con la Corte Ottomana durante il secolo XV*, în Idem, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, ed. Hans-Joachim Kissling, III, München, 1976, p. 185-207; György Székely, *Magyarország és Buda városa Velence és Geneva között a 14.-15. század fordulóján*, în *TBM*, XXIII 1991, p. 9-20; Kate Fleet, *The Treaty of 1387 between Murad I and the Genoese*, în *BSOAS*, LVI, 1993, I, p. 13-33; Franz-Reiner Erkens, „...Und wil eine grosse Reise do tun”. Überlegungen zur Balkan- und Orientpolitik Sigismunds von Luxemburg, în *Festschrift für Erich Meuthen*, ed. Johannes Helmuth, Heribert Müller, München, 1994, p. 739-762; Jörg K. Hoensch, *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368-1437*, München, 1996, p. 338-339; Klaus-Peter Matschke, *Italiener, Griechen und Türken im Umfeld des Kreuzzuges von 1444*, în *Il Mar Nero*, Roma-Paris, III, 1997, p. 159-177; Șerban Papacostea, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, în *BP*, VIII, 1997, p. 27-37; Enrico Basso, *From Cooperation to Clash of Interests: Genoa and the Turks in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, în *The Turks*, III, *Ottomans*, ed. Hasan Celal Güzel, Ankara, 2002, p. 183-184; Francesco Somaini, *Les relations complexes entre Sigismond de Luxembourg et les Visconti, ducs de Milan*, în *Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa*, ed. Michel Pauly, François Reinert, Mainz, 2006, p. 157-198; Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Notes on the Genoese Coinage at Pera during the First Half of the 15th Century*, în *EBPB*, V, 2006, p. 377-386 (extrem de relevant pentru politica Milanului); Al. Simon, „Annus Mirabilis” 1387: King Sigismund's Ottoman and Greek Rise, în *Sigismund of Luxemburg and the Orthodox World (=Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, CDIX), editori Ekaterini Mitsiou, M. Popović, Johannes Preiser-Kapeller, Al. Simon, Wien, 2011, p. 125-150.

La 1455, Genova se temea – mai mult decât oricând – de *turci*. Avea nevoie de sprijin. Oamenii ei din est, Demetrio de Vivaldi, consul Caffei la 1454, și Giacomo Campora, episcopul *latin* de Caffa un an mai târziu (ultimul avea contacte anti-otomane în Persia și vorbea și în numele unor ierarhi orientali, mai ales armeni), contactaseră deja elita ungară. Dar Ungaria și Iancu le-au apărut mult mai mici decât știau. Sistemul de state vasale „tampon” a lui Sigismund de Luxemburg nu mai funcționa; Iancu fusese părăsit și de Ioan Vitéz, episcopul Oradiei, „creația” sa politică și ecleziastică (pe care îl și impusese după demisia sa cancelar secret al Ungariei). Cu toate acestea, nu se putea renunța complet la Ungaria. Pacea de la Lodi (1454) pusese capăt războiului pentru Milano, păstrat de Sforza spre nemulțumirea Veneției, marea sa adversară. Încheiată oficial pentru a putea lăsa loc unei uniunii italice împotriva *turcului* care luase Bizanțul, pacea părea să poată ajuta cu adevărat crucea. Dar Genovei îi era frică pentru posesiunile sale, la fel și Veneției. Ambele se înțeleaseră deja cu sultanul. Sforza se mișca pe o linie politică care-l apropia mai mult de Mehmed, decât de Iancu (el și câștigase Milanul cu sprijinul predominant pro-otomanei Florențe, cea care găzduise, la 1438-1439, conciliul unionist și anti-otoman). Totuși, viitorul papă Pius II îl vedea deja în fruntea cruciadei.

(Două pasaje din scrisorile redactate în stilul său caracteristic de Aeneas Silvio Piccolomini în ajunul *Reichstag*-ului cruciat de la Regensburg (aprilie-mai 1454) și înainte de încheierea păcii de la Lodi din aceeași perioadă, ne arată poate cel mai bine „unde” stăteau, după evenimentele din anii 1452-1453, mai ales Francesco Sforza, dar și Iancu de Hunedoara. Prima scrisoare era adresată lui Johann von Lieser (*Johannes Lysura*), fost conciliarist, a cărui „adaptabilitate” a născut la Basel o scurtă zicere: *Cusa et Lysura perverterunt omnia iura* (Cusa era cardinalul Nicolaus Cusanus). A doua misivă îl avea ca destinatar pe Niccolò Arcimboldi, diplomatul lui Francesco Sforza (care-l avertizase de la începutul lui 1452 pe stăpânul său asupra riscurilor asocierii cu Ulrich von Cilly, care încă nu avea puterea de la 1454).

[...] *Comes Cilie domi quiescit; habet tamen cum Venetis tractatus varios, ut adversum comitem Franciscum capitaneus assumatur; nihil adhuc conclusum intelligo* [...] (15 februarie 1454). [...] *Franciscus Sforcia, nutritus in armis, rei militaria expertus, dux fortunatus, ceteris*

preferendus est, quibus credendus exercitus contra Turchos putatur, si rationes adjiciam rumpam caput meum nec proficiam [...] (7 martie 1454).

(Iancu nu apărea niciunde. Poate doar la categoria „ceilalți”/ „alții”. Ulrich von Cilly figura în ecuația politică datorită alianței sale cu Veneția și a urcării pe tronul de la Buda a protejatului său, Ladislau V. Pe de altă parte, Piccolomini era suficient de experimentat încât să știe că atât Lysura, cât și Arcimboldi, vor raporta tot ce le spunea. Principalul interes al viitorului papă era la momentul respectiv să strângă relațiile dintre Francesco Sforza și Frederic III de Habsburg, pentru propriile ambiții și pentru congresul cruciat care trebuia să înceapă. În schimb, Piccolomini, care la începuturi, în anii 1440, nu avusese o părere bună despre Francesco Sforza, foarte probabil credea în ceea ce scria, el reluând ideea cu acesta drept căpitan al cruciadei după ce a devenit papă (cu marele ajutor al ambasadorului milanez la Roma, Ottone de(l) Carretto). Există însă o nuanță în „oferta” cruciată a lui Pius II, prezentă poate și în „oferta” lui Aeneas. Așa cum spunea însuși papa, Francesco Sforza trebuia să fie *totius exercitus apostolici dux* în cruciadă. Nu era deloc același lucru cu comandant al întregii cruciade. Această funcție era considerată în general ca fiind rezervată papei (sigur Pius II împărțase această concepție), care „prezida” peste un consiliu de principii-comandanți (și din acest motiv, Jan Długosz, rămas un conciliarist în adâncul său în pofida victoriei papalității, a scris, două decenii mai târziu, că Ștefan III al Moldovei merită și trebuie să stea în fruntea consiliului de principii – cu acordul acestora – care va comanda cruciada). Eventual, cu aprobarea papei, putea apărea, după cum o arată și aspirațiile lui Matia Corvin, și în unele proiecte (dar și propunerea lui Jan Długosz), un *primus inter pares* (sau chiar doi: regele Matia și fiul lui Frederic III, Maximilian I, în cazul proiectului de la 1490 al papei Inocențiu VIII), între principii-căpitani (în plus, în mod interesant, adesea în *Italia* în cazul unei ligi, comandantul oștilor acesteia era mai mic în rang decât toți formatorii ligii sau cel mai mic dintre aceștia pentru a reduce la minimum posibilele „uzurpări”; la 1455-1456, comandant cruciat al flotei papale în fapt a fost Alfonso V de Aragon, regatul său neapoletan fiind un fief papal). În aceste condiții, Iancu nu ieșise totuși complet din calcule. Pius II a avut numeroase cuvinte de laudă la adresa *atletului* (mort însă la vremea

laudelor). La începutul lui 1454, Iancu putea fi socotit compromis, în special din punct de vedere politic, datorită afacerilor sale italiene, din cauza pierderii puterii în Ungaria, deoarece scăpa tot mai multe zone și oameni de sub control. Dar tocmai aceste lucruri ar fi trebuit să-l facă extrem de maleabil în cazul unei cruciade, unde mai putea conta pe numele care-i mai rămăsese după Varna, Kossovopolje și recentul „episod” bizantin (când – mai mult – condiționase de la sfârșitul anului 1452 orice sprijin de acordarea de către Constantin XI Paleologul a două posesiuni portuare pe țărmul estic al Mării Negre, ceea ce era justificat din punct de vedere strategic în cazul unui desant în spatele trupelor otomane, și – prin aceste posesiuni – de un titlu bizantin cât mai înalt). În vreme ce puterile seculare puteau cu greu miza pe Iancu din punct de vedere pragmatic, tot din punct de vedere pragmatic, papalitatea, curia papală putea clădi pe el, datorită lipsurilor sale (același lucru s-a încercat și cu Matia în primul său deceniu de domnie, deși era rege, până când, ajuns și în Boemia, acesta a refuzat clar să mai fie doar instrumentul Romei și al unor cardinali, în special când era vorba de administrarea banilor de cruciadă, pe care i-a delapidat de câteva ori, lucru de care – din câte se știe – Iancu nu a fost acuzat vreodată, deși cumpătarea nu era una din calitățile sale). Iancu a acceptat această situație, mai ales după ce eșecurile sale politice în *Italia* și Ungaria s-au înmulțit pe parcursul anilor 1454 și 1455. El n-a abandonat însă luciditatea care într-un moment cheie îi cerea să se îndepărteze de statutul de unealtă romană. Între timp, fostul său coleg din vremea uceniciei sale la curtea ducelui Filippo Maria Visconti (1431-1433), Francesco, se concentra pe nevoile sale politice reale și profita de beneficiile de imagine mai ales (foarte necesare mai cu seamă pentru un monarh contestat ca el), pe care statutul de speranță „secretă” a cruciadei i le aduceau. În cazul în care i se propunea însă o „comandă supremă” a cruciadei, era dispus să se manifeste altfel, după cum o arată și durele sale negocieri cu Pius II din toamna lui 1463-primăvara lui 1464. În caz contrar, ca în ajunul cruciadei de la Ancona a lui Pius II, papa trebuia să se mulțumească, ca prezență milaneză în cruciadă, cu un fiu nelegitim, Tristano, la 1464, de a ducelui și cu cel mult 2.000 de oșteni de la el. Așa îi și scria, în martie 1464, Francesco vechiului său colaborator Nicodemo Tranchedini, „staționat” atunci în Florența, unde Cosimo de Medici și uitase că găzduise odinioară conciliul unionist și obiecta constant că cruciada

distrugea comerțul oriental al statului său (în paralel, mesageri-negustori circulau constant între orașul său și curtea lui Mehmed II).

Milanul rămânea astfel una dintre principalele ținte pentru speranțele cruciate. Poate și pentru că Iancu fusese mai preocupat să-și sporească averea în slujba ducelui printr-un atac asupra Veneției decât să vină în ajutor Bizanțului asediat, el amenințându-l totuși pe sultan prin câțiva emisari (pentru ca „aventura italiană” a lui Iancu să fie completă, tot la 1453, în toamnă, acesta aproape acceptase oferta Veneției și-l atacase pe Sforza). Un motiv major pentru aceste îngăduințe creștine era și Mehmed II. El se arăta mult mai puțin dispus decât tatăl său, Murad II, să păstreze *status-quo*-ul cu puterile vecine. Îi luase definitiv lui Branković principalele sale surse de venit, bogatele mine de la Nova Brdo, deși el era foarte îndatorat și recunoscător Marei, fiica lui Gheorghe, văduva lui Murad (rămas cu mult mai multe domenii în Ungaria decât în vechea Serbie, despotul încercase să salveze situația, asigurând și *turcul* și *creștinul* de credința sa, în special după ce intervenția anti-otomană a lui Iancu din toamna anului 1454, „evoluase” într-o încercare huniadă de preluare a minelor)².

² În general, vezi R[aimondo] A[medeo] Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Georgio. MCCCCLIII-MCCCCLXXV (=Atti della Societa Ligure di Storia Patria, VI-VII), I. (1453-1459)*, Genova, 1868-1870, no. 120, p. 307-309; no. 151, p. 364-368; no. 181, p. 432; no. 183, p. 434-435; no. 234, p. 534-536; no. 241, p. 550-552; *Notes et extraits*, II, 1901, p. 499, 513; IV, nos. 7-8, p. 63-64; *Leben und Taten der türkischen Kaiser. Die anonyme vulgargriechische Chronik Codex Barberinianus Graecus (Anonymus Zoras) (=Osmanische Geschichtsschreiber, VI)*, ed. Richard F. Kreutel, Graz-Wien-Köln, 1971, p. 35-37; Lajos Tardy, *Tatárország rabszolgakereskedeleme és magyarok a XIII-XV. Században*, Budapest, 1980, p. 34-35, 172-173; Christian Gastgeber, *Jacobus Campora. Bischof von Kaffa. Rede an Kaiser Friedrich III. und an König Ladislaus Postumus nach der Eroberung Konstantinopels*, în *The Age of the Jagiellonians. 1386-1526 (=Eastern and Central European Studies, III)*, ed. Florin Ardelean, Christopher Nicholson, J. Preiser-Kapeller, New York-Oxford-Basel-Frankfurt-am-Main-Wien, 2012, p. 93-119 (între ierarhii orientali reprezentați de Campora se remarcă *catholicos*-ul Carabeth ori patriarhul Vagharasbat; totodată este de reținut că episcopul Campora făcea parte din ordinul dominican, ceea ce pare să fi jucat un rol semnificativ în relațiile dintre el și Iancu, dată fiind poziția extrem de favorabilă a celui din urmă față de domnicanii, dominicanii care erau semnificativ mai toleranți în relațiile cu creștinii de rit grec decât franciscanii lui Giovanni da Capestrano; vezi astfel aici și Claudine Delacroix-Besnier, *Les Dominicains et la Chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*, Roma, 1997, p. 99-103. Citatele provin din Piccolomini, III. *Briefe von seiner Erhebung zum Bischof von Siena bis zum Anfang des Regensburger Reichstags (23. September 1450-1. Juni 1454)*, Wien, 1918, no. 266, p. 445; no. 271, p. 456. Ele au fost remarcate și prezentate deja de Marcello

Simonetta, *Pius II and Francesco Sforza: The History of Two Allies*, în *Pius II, el piu expeditivo pontefice. Selected studies on Aeneas Silvius Piccolomini (1405-1464)*, ed. Zweder von Martels, Arjo Vanderjagt, Leiden-Boston-Köln, 2003, p. 147-174, aici p. 151, nota 9, vezi și p. 149-150). Nuanța referitoare la comanda cruciată a lui Francesco Sforza se găsește în (Pius II), *Pii II Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt* (= *Studi e Testi*, CCCXII-CCCXIII), ed. Adrianus van Heck, II, Roma, 1984, p. 784. Pentru cazurile lui Matia și Ștefan III în contextul practicilor italiene și al disputelor de întâietate cruciată, vezi aici Benjamin Weber, *La papauté en Hongrie (1453-1481). Engagement financier ou militaire?*, în *TR*, XIX, 2009) 3, p. 55-64; Al. Simon, *Venetian and Habsburg Coordinates of Anti-Ottoman Crusading in the Mid 1470s*, în *Recent Studies on Past and Present* (= *TR*, XIX, suppl. 5), ed. Al. Simon, IV. *Tradition and Invention* (= *TR*, XIX, suppl. 5:4), editori Marius Eppel, Loránd Mádly, Tudor Sălăgean, Attila Varga, Cluj-Napoca, 2010, p. 269-298; I.-A. Pop, Al. Simon, *The Venetian and Walachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan*, în *The Italian Peninsula and Europe's Eastern Borders. 1204-1669* (= *Eastern and Central European Studies*, I), ed. Iulian Mihai Damian, I.-A. Pop, M. Popović, Al. Simon, New York-Oxford-Basel-Frankfurt-am-Main-Wien, 2012, p. 181-196. Pentru politica italiană a lui Iancu în deceniul șase al secolului XV, cu accent pe atitudinea sa în timpul războiului veneto-milanez, „cald” (până la 1454) și „rece” (1454-1456), și a asediului otoman al Constantinopolului de la 1453, orientativ: BNF, Manuscrits Italiens, 1585, ff. 188^r-191^r (30 martie 1451); 1586. *1452-1454*, ff. 47^v-48^r, 53^r-55^r (11-16 martie 1452); 1587, ff. 93^v, 111^r-^v, 131^r, 216^r-217^r (18 aprilie, 6 mai, 13 iunie, 4 iulie 1452); 1594. *1452-1454*, ff. 153^r, 230^r, 260^r, 320^v-321^r (16 august, 20 iulie 1452, 2 iunie, 24 august 1453); Francisc Pall, *Byzance à la veille de sa chute et Iancu de Hunedoara (Hunyadi)*, în *Byzantinoslavica*, XXX, 1969, 1, p. 119-126; Idem, *Relazioni di Giovanni di Hunedoara con l'Italia negli anni 1452-1453 (Documenti inediti preceduti da uno studio)* (I-II), în *RESEE*, XIII, 1975, 3, p. 453-478; 4, p. 559-594; Al. Simon, *The Captain and the Superba: Crusader Moments in the Relations between John Hunyadi and Genoa (October 1444–September 1455)*, precum și Idem, *The Lion in Winter: John Hunyadi from Kossovopolje to Belgrade*, în *Between Worlds* (= *Mélanges d'Histoire Générale*, NS, I, 1-2), ed. Al. Simon, II. Extincta est lucerna orbis: *John Hunyadi and his Time*, ed. Ana Dumitran, Loránd Mádly, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2009, p. 333-364, și p. 491-522; Idem, *Milanese Perspectives on the Hungarian Events of 1456*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Cădea*, ed. Valeriu Sârbu, Cristian Luca, Brăila, 2009, p. 249-260. În continuare, pentru politica otomană și *valahă* a lui Iancu în acea perioadă (cu precădere după ocuparea de către el a ducatelor Amlașului și Făgărașului) și pentru grijile otomane ale republicilor maritime italiene (în special după 1453), orientativ: ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Venezia*, cart. 341, fasc. 6, 8, 9, 10, 11, nn (24 iunie, 31 august, 2 septembrie, 31 octombrie, 17 noiembrie 1454); cart. 342. 1455, fasc. 4. *Aprile*, 7. *Luglio*, nn (22 aprilie, 19, 24 iulie 1455); ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 20, cc. 3^v-4^v (15 ianuarie 1453 *More Veneto*=1454; vezi și versiunea tratatului otomano-venețian editată de Freddy Thiriet, *Régestes des délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie*, III. *1431-1463*, Paris-The Hague, 1961, no. 2956, p. 195; Magyar Országos Levéltár (MOL), Diplomatikai Levéltár, nos. 14604-14605, 37617, 37619 (30 ianuarie 1453); Stefano Magno, *Annali veneti e del mondo (1443-1478)* (=Österreichische Nationalbibliothek, Wien, *Codices*, Cod. 6215-6217), I, *Ad annum*

1452, ff. 183^r-188^v; József Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, X, Pest, 1853 (Teleki), no. 122, p. 252; no. 147, p. 305; no. 166, p. 338; no. 177, p. 365; *Diplomatium Venetolevantium*, ed. Georg-Martin Thomas, Ricardo Predelli, II, 1300-1454, Veneția, 1899, no. 209, p. 282-284; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV/1. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiiu, 1358-1600*, ed. N. Iorga, București, 1911 (Hurmuzaki), no. 66, p. 37; *Notes et extraits*, II, p. 499, 513; Gy. Székely, *Les voies de rapports politiques et diplomatiques entre la Hongrie et la région du Caucase vers le XVe siècle*, în *BPMA*, III, 1992, p. 71-76 (intermediarul dintre Iancu și Caffa, la 1455-1456, a fost Tommaso Senarega, a cărui familie tocmai pierduse castelul Ilice, de la Gurile Niprului, în favoarea lui Petru III Aron; N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III. 1399-1499, București, 1897, p. 32-36; de asemenea, este posibil ca dominicanii, favoriții lui Iancu, încă extrem de influenți în Crimeea, să fi contribuit și ei la dezvoltarea acestor raporturi ungaro-cafeze și să fi pledat cauza lui Iancu la Genova inclusiv; Raymond-Joseph Loenertz, *Les établissements dominicains de Pera-Constantinople*, în Idem, *Byzantina et Franco-Graeca*, (I). *Articles parues de 1935 à 1966*, ed. Peter Schreiner, Roma, 1970; p. 209-226; Mária Makó Lupescu, *Miles Christi – patronus observantiae. Johannes Hunyadi und die observanten Bestrebungen des Dominikanerordens in Ungarn*, în *Between Worlds*, II. *Extincta est Lucerna orbis. John Hunyadi and his Time*, p. 99-114; Marjan Malowist, *Kaffa, kolonia genuieńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475*, Warszawa, 1947, p. 174-177; Gyula Morávcsik, *Ungarisch-byzantinische Beziehungen zur Zeit des Falles von Byzanz*, în *Acta Antiqua*, II, 1954, 3-4, p. 349-360 (aici p. 352-353); István Kapitánffy, *Ungarische Gesandte im türkischen Lager zur Zeit der Belagerung Konstantinopels*, în *Acta Antiqua*, XXIII, 1975, 1-2, p. 15-24; vezi și Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of Ahdnames and Other Documents*, Leiden-Boston-Köln, 2000, p. 99-106; Ivica Prlender, *An Eastern Adriatic Republic (Dubrovnik): Facing the Temptations of the Crusades*, în *The Crusades and Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, ed. Zsolt Hunyadi, József Laszlovsky, Budapest, 2001, p. 173-186; Antal Lukács, *John Hunyadi and the Duchy of Făgăraș*, în *Between Worlds*, II. *Extincta est lucerna orbis: John Hunyadi and his Time*, p. 211-216. La sfârșitul anului 1441, prin pacea de la Cremona, Filippo Maria Visconti fusese forțat să accepte „independența” Genovei (folosim ghilimele deoarece – datorită sistemului ierarhic medieval – independența în înțeles modern era absentă din acele vremuri, fie ele și tulburi). Trecut în serviciul Veneției din cel a fostului său patron milanez, Francesco Sforza tocmai învinsese oastea ducală. El a schimbat încă o dată taberele. Înainte de pacea de la Cremona, fusese finalmente oficiată căsătoria dintre el și fiica nelegitimă a lui Filippo Maria Visconti, Bianca Maria (logodită cu Francesco de la 1432). Francesco a intrat repede într-un lung conflict cu Sigismondo Pandolofu Malatesta, alt faimos *condottiero* al epocii (căsătorit cu fiica nelegitimă, Polissena, a lui Francesco Sforza) și papa Eugeniu IV (1442-1445). Temându-se de faptul că succesul cruciadei va întări pozițiile italiice ale Romei (acest aspect era un loc politic comun în *Italia* din vremea Marii Schisme a Apusului) și ale Veneției (deși cea din urmă încerca să-și ia și măsuri otomane de siguranță), s-ar părea că Francesco Sforza a apelat și la conexiunile otomane ale Milanului și ale Florenței, aliata sa. Mai mult, ca și Genova, al cărei rival în Corsica și Sardinia era regele Neapolelui, Francesco era amenințat de *cruciatul* Alfonso V de Aragon, care – în plus – era și (încă) moștenitorul

secret al lui Filippo Maria Visconti și implicit rivalul lui Francesco Sforza. Victoria otomană de la Varna a venit la momentul oportun pentru fostul coleg de arme al lui Iancu de Hunedoara. Reticiența față de cruciadă a lui Sforza a fost întărită în anii care au urmat de succesiunea de victorii otomane. Francesco și-a păstrat totuși deschiderea diplomatică față de cauza crucii, dar – așa cum remarca la scurt timp după căderea Constantinopolului, Makarios, mitropolitul *Gothiei*, din ținuturile crimeene împărțite între tătari, Caffa și principatul de Theodoro – era inutil să discuți cu Francesco despre planuri reale de cruciadă. Gradual, în special după ce prietenul său, Aeneas Silvio Piccolomini, a ajuns papa Pius II (1458), atitudinea lui Francesco Sforza față de cruciadă s-a modificat, fără ca ducele să renunțe la calculele sale pragmatice, aceleași calcule care-l determinaseră să-și infiltreze propriul om în Constantinopol în vremea asediului otoman din primăvara lui 1453 (exemple: ASM, A.D.S., Potenze estere, *Illiria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640. (1450-1531), fasc. 2. *Ragusa*, nn [decembrie 1453-1454; scrisoarea – interceptată de oamenii lui Francesco Sforza – a mitropolitului Makarios către un potentat italic, nementionat nominal în copia din arhiva milaneză (poate era chiar Alfonso V de Aragon)]; *Venezia*, cart. 340. 1450-1453, fasc. 2. 1451, 4. 1453, nn (14 septembrie 1451, 30 iunie 1453), cart. 341, fasc. 1. *Gennaio*, 4. *Aprile*, nn (26 ianuarie, 14, 21, 23 aprilie 1454); BNF, Manuscrits Italiens, 1583. 1439-1446, ff. 39^r-44^v (30 octombrie 1444; Veneția era blocată în multiple dispute italice instrumentate de Milano și Florența, ea neputând susține efectiv cruciada); Lodrisio Crivelli, *De expeditione Pii Papae II adversus Turcos* (= *Rerum Italicarum Scriptores*, XXIII, 5), ed. Giulio C. Zimolo, Bologna, 1948 (1950), p. 67 (după ce Ulrich von Cilly i se plânsese ducelui Francesco Sforza de mizeria în care se afla, rugându-l să-l creadă întru totul, umanistul Lodrisio Crivelli, încă doar unul din consilierii de rang secundar ai lui Francesco, pleda și el cauza contelui și adăuga – precizând însă că informația venise tot pe filieră Cilly – că majoritatea ungarilor și boemilor îl vor pe tron pe Ladislau V, motiv pentru care aceștia îl urau pe Frederic III, temnicierul regelui-copil; BNF, Manuscrits Italiens, 1599. 1448-1451 (Addenda 1452), ff. 39^r, 368^r; 19 decembrie 1451, 15 ianuarie 1452; pentru cariera lui Crivelli, vezi F. Petrucci, *Lodrisio Crivelli*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXXI, 1985, sub voce; Fabio Cusin, *L'Impero e la successione degli Sforza ai Visconti*; Idem, *Le aspirazioni straniere sul ducato di Milano e l'investitura imperiale, 1450-1454*, în *ASL*, NS, I, 1936, p. 3-116 și p. 277-354; Idem, *Le relazioni tra l'Impero ed il ducato di Milano dalla pace di Lodi alla morte di Francesco Sforza, 1454-1466*, în *ASL*, NS, III, 1938, p. 3-110. Vezi și Idem, *I rapporti tra la Lombardia e l'Impero dalla morte di Francesco Sforza all'avvento di Lodovico il Moro (1466-1480)*, în *AUSECT*, VI, 1934, p. 213-322; Franco Catalano, *Il ducato di Milano nella politica dell'equilibrio*, în *Storia di Milano*, VII. *L'età sforzesca*, Milano, 1956, p. 311-414 (p. 318-319); Franco Cardini, *La Repubblica di Firenze e la Crociata di Pio II*, în *RSCI*, III, 1979, p. 455-482; Vincente Ilardi, *The Banker-Statesman and the Condottiere-Prince: Cosimo de Medici and Francesco Sforza (1450-1464)*, în *Florence and Milan. Comparisons and Relations*, ed. Craig Hugh Smyth, Gian Carlo Garfagni, II, Firenze, 1989, p. 217-237 (mai ales); Paolo Margaroli, *Diplomazia e stati rinascimentali. Le ambascerie sforzesche fino alla conclusione della Lega italiana (1450-1455)*, Firenze, 1992; Riccardo Fubini, *Diplomacy and Government in the Italian City-States of the Fifteenth Century (Florence and Venice)*, în *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy: The Structure of Diplomatic Practice, 1450-1800*, ed. Daniela Frigo, Cambridge, 2000, p. 25-48, vezi și în comparație și Paul M. Dover, *Royal Diplomacy in*

În primăvara lui 1455, a murit Elisabeta, fiica lui Ulrich von Cilly, nepoata lui Gheorghe Branković și logodnica lui Matia, mezinul lui Iancu. Alianța Hunyadi-Cilly-Branković din august 1451, care-l determinase pe Iancu să susțină – fie și numai formal – cererile de întronare ale lui Ladislau V din prima parte a lui 1452, putea fi considerată și ea defunctă. Iancu risca tot mai mult. Negocia simultan cu vechi adversari italici (el trecea de la Neapole, pe care aproape l-a abandonat, la Milano, și Genova, și apoi la Veneția). Miza mult pe temerile Genovei (la 1456, ea a și fost unul din puținele state care s-a și pregătit și a investit în cruciadă). Ea și acceptase victoria lui de la Kruševac din toamna lui 1454 drept un succes major anti-otoman. Genova i-a răspuns însă politicos, dar negativ, la 1455, iar apoi tăios și direct (februarie-martie 1456) celui încă numit în Italia *governatore Jancho*, care se (și) oferise să protejeze Caffa în schimbul unui subsidiu (decembrie 1455). Împotriva lui Iancu s-au întors și eforturile papale și chiar venețiene de „albire” a sa după căderea Bizanțului (cele două republicii erau și doi poli opuși, iar Alfonso V de Aragon, favoritul Romei, menit să fie căpitanul contingentului papal în cruciadă, și vechiul aliat al lui Iancu, era pe atunci cel mai mare dușman al Genovei).

(Nu trecuse mult timp de la răspândirea veștilor despre căderea Constantinopolului, când dogele Veneției s-a adresat reprezentanților și căpitanilor săi de la porțile Milanului și Florenței, cele care vroiseră să-l ducă pe Iancu împotriva republicii Sfântului Marcu). *Franciscus Foscari* (Francesco Foscari) *Dei gratia Dux Venetorum. Nobilibus et sapientibus viros Ludovico Saraceno* (Lodovico Saraceno) *doctori de suo mandato potestati et Leonardo Contareno* (Leonardo Contarini) *capitaneo Brixie* (Brescia), *ac Hyeronimo Barbarigo* (Girolamo Barbarigo) *provisori nostro exercitus fidelibus dilectis salutem et dilectionis affectum [...]* *Habemus pretrea quod Ungari et Valachi ac alii domini illarum partium pontenter moverunt contra Turcho, qui de dicto Christianis plurimum dubitare, videantur propter quod dominus Turchorum de Constantinopoli disaesferat. Et Andrinopoli se contulerat, dum missis ad custodiam Constantinopolis Turchis duos milibus. Itaque speramus adiutore Deo, quo veribus et machinationibus Turchorum potenter resistentur; de quo voluminus Vos avisare sit de quis novis*

que incerunt honorem Dei similiter et hominis omnium Christianorum, nuy illis fidelissimis civibus nostris communicare et relatari possimus [...] (Veneția, 24 august 1453). Francesco Foscari „îi întindea o mână” lui Iancu. Chiar dacă alții nu credeau, dogele era dispus să accepte că ungurii și valahii, piloni cruciați ai lui Iancu, chiar acționau împotriva *turcilor*. Arăta Italiei că deși el, al cărui stat trebuie să fie atacat de Iancu, în loc de Imperiul Otoman, încă îl socotea drept o forță antiotomană (sinceră). Apoi, în decurs de nici o lună, Veneția l-a contactat pe Iancu. I-a propus să atace Milanul în slujba ei. Propunerea ei era comparabilă cu cea a dușmanilor republicii. Milanul și Florența îi oferiseră lui Iancu 80.000 de ducăți, dintre care 10.000 „la semnătură”, pentru o campanie de 6 luni cu 12.000 de călăreți (ținând cont de faptul că numai soldele călăreților vreme de șase luni ar fi costat 216.000 de ducăți, adică de aproape trei ori suma oferită de adversarii Veneției, ne putem doar imagina dezastrul pe care ar fi urmat să-l provoace oastea lui Iancu în teritoriile dogelui fie și doar pentru a acoperi soldele, în condițiile în care, de la bun început, comisionul lui Iancu era de 25%, adică 20.000 de ducăți, din suma promisă, 10.000 la contractare și 10.000 la sosirea în *Italia*). Iancu a tot ezitat. Înclina mai curând spre a se implica în slujba Veneției. În Ungaria puterea lui scădea. Împotriva lui Mehmed II șansele sale erau reduse de situația din regat și de conflictele din *Italia* și *Austria*, care nu permiteau obținerea de sprijin militar și financiar cruciat. Până la urmă, în ianuarie-februarie 1454, Iancu s-a decis. A refuzat propunerea venetă. A propus în schimb să medieze pacea italică între ea și Milano (care și avea să fie încheiată în aprilie 1454). El a intuit bine evoluția de această dată. A fost (foarte) probabil ajutat în hotărârea sa de a rămâne neutru și de papa Nicolae V. Acesta i-a oferit roza de aur (decizia papei a fost oficializată în martie 1454). Roza de aur era distincția papală pentru monarhii credincioși aflați în slujba crucii și – totodată și poate la fel de important în acel context – simbol al reconcilierii papalității cu o putere (spre exemplu, această semnificație a avut-o mai târziu și roza de aur oferită de papa Sixt IV Veneției, la 1474). Papalitatea se arăta dispusă pe de o parte să susțină poziția de prim rang creștină a lui Iancu (poate și mai mult) și totodată îl ierta pentru anul 1453).

Iancu forța și în speranța – adevărată și la 1456 – că marile dezastre nasc mari vise. Așa se întâmplase la 1445, după Varna, prin „cruciada de la

Dunăre”. Dar zece ani mai târziu, Iancu nu mai avea aceeași forță. Ambițiile și orgoliul îi crescuseră însă. În februarie 1454, Genova îl flatase, adresându-i-se *illustris et excelsis princeps ac domino transilvano* (*princeps* însemna monarh, ceea ce el nu era). Nu numai vanitatea îl încurca. Nici nu plecase bine solia ungaro-sârbă în *Italia*, că la Dieta de la Győr, vârful de lance al reformei franciscane, Giovanni da Capestrano, recent sosit în regat, l-a atacat pe Branković ca trădător al crucii. Partida huniadă, „partidul național ungar” l-a sprijinit pe viitorul (co-) erou de la Belgrad, lovind și ea în despot, apropiat prin familie de grupul rival Cilly-Garai, „partidul loialist regalist” (iulie 1455). Apoi (în iarnă), Iancu a și luat măsuri anti-*schismatice* în zona Hațegului. Nu a fost o decizie ușoară, nici una în care a crezut (practic prima măsură, luată de fiul cel mare al lui Iancu, Ladislau, după dispariția lui Capestrano și mai ales a lui Cilly, în noiembrie 1456, a fost refacerea bisericii de rit *grec* din Hunedoara, distrusă de „zeleții” *latini*). Nici atacul asupra lui Branković nu i-a venit ușor, în pofida istoriei lor încărcate (după ce Mehmed îi luase minele, Cilly se distanțase de Branković, iar, chiar înainte de atacul de la Dietă, Iancu îi transmise papei Calixt III că miza pe despot cu 10.000 de oșteni pentru cruciadă). Pe „omul regelui” care-l izolase, Cilly, principalul pilon ungar al lui Mehmed II (Ulrich fiind căsătorit și cu Ecaterina, sora Marei), nu-l putuse ataca însă direct³.

³ Scrisoarea lui Francesco Foscari: BNF, Manuscripts Italiens, 1594, f. 260^r (24 august 1453; destinatarii ei la Giorgio Cracco, *Girolamo Barbarigo*, și Franco Rossi, *Leonardo Contarini*, în *Dizionario Bibliografico degli Italiani*, VI, 1964, *subvoce*; XXVIII, 1983, *subvoce*; din păcate, pentru Lodovico Saraceno nu avem date, un Lorenzo Saraceno apare în teritoriul venet la Padova, la 1472, ca prepozit de Santa Maria dell’Arena; cf. *Carte Foscari sull’Arena di Padova. La Casa grande e la cappella degli Scrovegni*, ed. Elia Bordignon Favero, Venezia, 1988, p. 48. Pentru context (cu referință și la evenimentele din primăvara și vara anului 1456): ASG, A.S., *Materie Politiche. Privilegi, concessioni, trattati diversi e negoziazioni*, 2732. 1458 (1455)-1477, nn (10 august 1456; regest în *Trattati*, no. 884, p. 158); ASM, A.D.S, Potenze estere, *Turchia-Levante*, cart. 647, fasc. 1. *Albania*, nn (8 august, 13 septembrie, 10, 20 octombrie 1454); *Venezia*, cart. 343. 1456, fasc. 4. *Aprile*, 5. *Maggio*, 6. *Giugno*, 7. *Luglio*, 8. *Agosto*, nn (26-28 aprilie, 10-11, 15 mai, 16, 18, 27 iunie, 23 iulie, 8 august 1456); ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 20, c. 99^v (12 august 1456); *Codice*, I, no. 120, p. 308; no. 151, p. 366; no. 181, p. 432; no. 183, pp. 434-435; no. 234, pp. 534-536; no. 241, pp. 550-552; Georgius [György] Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris*, Buda, 1844 (*Hunyad*), no. 55, p. 149-157 (întrucât Elisabeta von Cilly avea 10 ani în august 1451 când s-a logodit cu viitorul Matia Corvin, căsătoria lor trebuia să aibă loc în decembrie 1453, dar a fost amânată din rațiuni politice; în acest context matrimonial, elocvent pentru caracterul lui Iancu este că în

primăvara lui 1453, guvernatorul demisionar și-a trimis solii la Veneția pentru cumpărături de nuntă în valoare de peste 10.000 de ducati, în vreme ce el negocia și se pregătea pentru atacul asupra republicii Sfântului Marcu; Luca Wadding, *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, ed. P. Giuseppe Maria Fonseca, XII. 1448-1456, Quaracchi 1932, p. 259; XIII. 1457-1469, Quaracchi, 1933, p. 243; Elemér Mályusz, *A magyar rendi állam Hunyadi korában* (I), în *Sz*, XCI, 1957, 1-4, p. 46-123; Lajos Elekes, *Désaccord entre les États et Ordres dans la Hongrie du XVe siècle et les problèmes de recherche y relatifs*, în *Études Historiques Hongroises*, Budapest, II, 1965, 1, p. 105-131; János M. Bak, *Königtum und Stände in Ungarn im 14.-16. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1973, p. 47-48; Erik Fügedi, *Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*, Budapest 1974, p. 182-189; Francisc Pall, *Preteso scambio di lettere fra Giorgio Brankovich, principe di Serbia, e Iancu de Hunedoara (Hunyadi) a proposito del pericolo ottomano intorno al 1450*, în *RESEE*, XII, 1974, 1, p. 79-86; Momčilo Spremić, *Despot Djuradj Branković i njegov doba*, Banja Luka, 1999, p. 553, nota 79 (Branković a fost împins înapoi spre Cilly de atacul de la Dietă și apoi de gafa cumnatului lui Iancu, Mihai Szilágyi, care i-a tăiat două degete în decembrie 1455); I.M. Damian, *Ioan de Capestrano și cruciada târzie*, Cluj-Napoca, 2011, p. 119-139, 210-219 (cu numeroase surse de epocă și analize documentare). În tratatul ungaro-otoman din noiembrie 1451, când însă Iancu era încă guvernator (regent) al Ungariei, Mehmed II i se adresase cu *principe*. În iunie 1444, pe când Iancu era doar voievod al Transilvaniei, acoperit însă de promisiuni feudale (domeniile ungare ale despotului Branković, pe care acesta i le făgăduise pentru ca Iancu să jure pacea otomano-ungară care-i reda Serbia propriu-zisă lui Gheorghe) și monarhice (coroana regală a Bulgariei, promisă de legatul papal, cardinalul Giuliano Cesarini, și de regele Vladislav I în schimbul încalcării păcii otomano-ungare), „agentul-dublu” italo-otoman, umanistul Ciriaco d’Ancona, i se adresase tot cu (*prea-creștin*) *principe* și cu *luminăția ta strălucită*, atât din Pera genezeză, cât și din Adrianopolele otoman (în corespondența sa privată, Ciriaco d’Ancona îl privea pe Iancu drept *acel superb magistrul al calului*). În 1444, Iancu fusese adresat oricum frecvent cu *principe*, inclusiv în cercurile regale ungare (la nevoie, el s-ar fi mulțumit și numai cu titlul de voievod din mila lui Dumnezeu al Țării Românești, ca în noiembrie 1447, după ce-l decapitase pe Vlad II Dracul; apoi renunțase la tron și-l pusese domn pe Vladislav II, temându-se probabil pe de o parte, de reacțiile de durată din Țara Românească și din Ungaria, unde teoretic și practic era însă la apogeul puterii sale, dar și sperând poate, pe de altă parte, după cum s-a văzut nici un an mai târziu, într-o răsplătă monarhică mai substanțială în cazul unei victorii asupra lui Murad II). Zece ani mai târziu, după Varna (1444), după Kossovopolje (1448), după demisia lui Iancu din funcția de guvernator al Ungariei (1448), adresa genezeză nu era rodul unei greșeli și putea fi privită chiar drept un atac direct nu doar împotriva lui Ulrich von Cilly, ci și a autorității lui Ladislav V (în comparație, trebuie amintit că în octombrie 1455, deși Francesco Sforza i se adresa atât lui Iancu, cât și lui Gheorghe Branković cu fratele nostru, numai Ladislav V era privit de duce, el însuși un *principe* și un stăpânitor din mila lui Dumnezeu, drept *principe*, iar Branković era considerat *din mila lui Dumnezeu despot al Serbiei și domn al Albaniei*). În acest sens, ținând cont și de evenimentele transilvane de după 1453 și 1458 (alegerea mezinului familiei huniade ca rege) și de după 1467 (rebeliunea ungară, declanșată formal

în Transilvania, împotriva fiului lui Iancu, Matia Corvin), nu trebuie uitată nici problema Comitatului Bistriței, dat la începutul anului 1453 lui Iancu de către Ladislau V, în compensație pentru demisia sa. Titlul de comite perpetuu nu-i aducea vreun profit financiar substanțial. În cauza probleme cu comunitatea săsească, mândră de libertățile ei și puțin dispusă să se împace cu comportamentul autoritar și tot mai abuziv al fostului guvernator (pentru acestea, la 1456, Iancu ar fi plătit dacă Transilvania, abandonată deja și de Vlad III, însărcinat de Iancu cu paza frontierei transalpine, s-ar fi apropiat de linia Carpaților Meridionali; a plătit însă sigur, și nu numai pentru tatăl său, Matia, la 1462, 1467, 1476, 1484 ori chiar 1490). Titlul de comite (*conte*) perpetuu îl puneă însă pe Iancu pe picior de egalitate cu Ulrich von Cilly (până atunci, exceptând câțiva prelați ungari, în special cei de Veszprém și Győr, care prin tradiție erau și comiții comitatului în care își aveau scaunul, Cilly fusese singurul comite perpetuu din regat, familia sa primind acest titlu pentru comitatul Zagorje de la Sigismund de Luxemburg, după căsătoria sa cu Barabar von Cilly). Pentru ca tabloul ambiției în clanul condus de Iancu să fie complet, s-ar putea ca Mihai Szilágyi, căpitanul Belgradului și cumnatul lui Iancu, să fi vânat deja Serbia pentru el (tatăl său îl servise, ca și Iancu, pe predecesorul lui Gheorghe Branković, Ștefan Lazarević), încă înainte ca Matia să-i facă această promisiune care i-a fost fatală la 1460 lui Mihai Szilágyi (astfel, s-ar putea explica și agresiunea fizică al lui Mihai Szilágyi asupra lui Gheorghe Branković de la sfârșitul anului 1455, papa Pius II lăsând apoi să se înțeleagă că de fapt Szilágyi dorise să-l omoare pe Branković și că acesta scăpase – doar cu degetele tăiate – pentru că bătrânul despot încă fusese capabil să se apere cu sabia). Astfel, este poate cu atât mai remarcabilă atitudinea lui Junije Gradski, trimisul lui Branković în *Italia*, după Dieta de la Győr, și reacția lui Branković care i-a luat partea lui Iancu în confruntarea de la 1456 cu Mehmed II (orientativ: ASG, A.S., *Diversorum. Juramentum. Registri*, 3041. 1454-1465, nn (24 februarie 1454; comparativ, a se vedea și formularea episcopului Leonardo Giustiniani (de Chios) de Mytilene din iunie 1453: *Johannes, pannorum dux exercitus, Blanchus vulgo nuncupatus; Monumenta spectantia expugnationem urbis Constantinopolitanae*] (= *Monumenta Hungariae Historica*, II, 21-22), ed. Philipp Anton Déthier, Istanbul-Buda, 1872, I, p. 553-616, aici p. 556; de asemenea, merită amintită în acest loc pe lângă bine-cunoscutele cuvinte ale lui Pietro Ransano pentru folosirea numelui de Iancu, utilizat pe scară largă și de Francesco Sansovino, o mai puțin cunoscută, dar foarte elocventă formulare care apare în Petru Niger, *Clipeus Thomistarum*, Venezia, 1481: *Johannem Hunyadiem quem apud Latinam gentem Biancum appellant*; pasajul a fost publicat în Jenő Abel, *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. István Hegedüs, Budapest, 1903, p. 110, și nu a scăpat, împreună cu altele de acest gen, după cum o demonstrează studiul lui Florio Bánfi, *Hunyadi János itáliai tartózkodása*, în *EM*, V, 1934, p. 262-272, mai ales pp. 270-271; în mediul românesc atenția a fost cam des mai selectivă; ASM, A.D.S., *Venezia*, cart. 342. 1455, fasc. 8. *Agosto*, 9. *Settembre*, 10. *Ottobre*, nn (22 august, 18 septembrie, 20 octombrie 1455); cart. 343, fasc. 5, nn (11-15 mai), fasc. 7, nn (23 iulie 1456); cart. 345, fasc. 2, nn (8, 11 februarie), fasc. 3, nn (1 martie 1458); cart. 354, fasc. 2, nn (18 februarie 1468); BNF, Manuscris Italiens, 1588. 1458-1460, ff. 16^r, 18^r-19^v, 25^r, 39^{r-v} (18 februarie, 12 martie 1458); 1595, ff. 112^r, 127^r, 255^r (8 octombrie 1455, 1 iunie 1456, 29 martie 1457); MOL, DL 24762 (1 februarie

În aprilie, cu binecuvântarea arhiepiscopului de Esztergom, Dionisie Szécsi, liga anti-huniadă Garai-Újlaki-Cilly din septembrie 1453 fusese reînnoită (la 1450, marea ligă fusese Hunyadi-Garai-Újlaki și ținea contra lui Ladislau V și Cilly). În „compensație”, în ajunul Dietei, Iancu căutase să preia controlul asupra Țărilor Române. Planul a fost însă abandonat rapid, probabil din lipsă de oameni și de susținere locală. În august, după Dietă, Iancu a demisionat din dregătoria de căpitan general al regatului (imediat, regele i-a retras lui Ladislau de Hunedoara, logodit cu fiica palatinului Garai, Croația și Dalmația și i le-a dat lui Cilly). A atacat în disperare Țara Românească (septembrie). Apoi a încercat să se înțeleagă cu ea, tot fără succes. Îi mai rămânea Frederic, ai cărui dușmani erau Ladislau V și Cilly. Nu se lăsase convins de solia lui Vitéz din martie. Altminteri, nici el, care își ascundea cu

---

1453), 29793 (4 decembrie 1447; editat în *DRH*, D. *Relațiile între Țările Române*, I, 1222-1456, ed. Ștefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, București, 1977, no. 286, p. 394); *Magno*, I, *Ad annum 1454*, ff. 221^r-222^r; *Ad annum 1455*, f. 226^{r-v}; *Piccolomini*, III, no. 186, p. 365; no. 272, p. 460; no. 291, p. 499-500, 562; (Ciriaco di Ancona) Cyriac of Ancona, *Later Travels* (=The I Tatti Renaissance Library, X), ed. Edward W. Bodnar, Cambridge, MA, 2003, no. 9, p. 36-39; nos. 10-11, pp. 48-53; *DRH*, D, I, no. 305, p. 419; Antonio Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. József Fögel, László Juhász, Béla Iványi, III, Leipzig, 1939, p. 149-152; (Mihail Kritobulos) Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea (1451-1467)*, ed. Vasile Grecu, București, 1963, p. 75-77; Ovidiu Cristea, *Căderea Constantinopolului (1453) și politica pontică a Ungariei: ecouri occidentale*, în *RI*, NS, VII, 1996, 7-8, p. 599-603; pentru problemele și pozițiile confesionale ale lui Branković din anii 1453-1455, a se vedea și *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752* (=Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, XXIII), ed. Eusebius Fermendžin, Zagreb, 1892, no. 954, p. 224-226; *Epistolae pontificiae and concilium florentinum spectantes* (=Concilium Florentinum, I, 1-3), ed. Georg Hoffmann, III. *Epistolae pontificiae de ultimis actis concilii florentini annis 1440-1445 et de rebus post concilium gestis annis 1446-1453*, Roma, 1946, no. 307, p. 144-145; I.M. Damian, *The Greek Rite Transylvanian Church in the 1450: Archbishop John of Caffa and the Crusade in East-Central Europe*, în *Between Worlds*, II. Extincta est lucerna orbis. *John Hunyadi and his Time*, p. 143-154, cu noi surse papale și genoveze de arhivă; pentru problema de la Hunedoara, distrugerea de către susținătorii lui Giovanni da Capestrano și refacerea bisericii Sfântul Nicolae de către familia huniadă, ea, terminată la 1458, fiind practic prima ctitorie a lui Matia Corvin, a se vedea datele documentare și arheologice din Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, I, București, 1906, p. LX, 278; Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea. Studii și documente*, București, 1973, p. LXIII; Zeno Karl Pinter, Ioan Marian Țiplic, *Cercetările arheologice de la Biserica Sf. Nicolae din Hunedoara*, în *BCMI* (N.S.), X, 1999, 1-4, p. 60-67, în acest caz p. 61-62.

greu disprețul față de parvenitul *valah* (deși conlucra cu acesta de la 1449-1450), nu credea în supraviețuirea acestuia. În *Italia*, căderea sa era așteptată din aprilie 1452 (când se asociase, poate doar nominal, cererilor lui Cilly de eliberare a lui Ladislau V). L-au salvat instinctul său (care-l trădase mai devreme), și temerile (ce se întâmplă dacă Ungaria cade era o temă recurentă în Apus) și lăcomia altora (și în aprilie 1456, a achitat o bună parte din datoriile regelui față de Cilly grăbit să le încaseze). Enorm au contat și utilitatea și sprijinul roman primite de Iancu, după ce roza papală de aur, rezervată altfel monarhilor, dată lui de Nicolae V de Paștele lui 1454, avusese practic efect contrar (pe de o parte, i-a întăritat pe dușmanii lui și pe de altă parte, Iancu s-a crezut din nou suficient de puternic și a ocupat feudele regale date domnilor Țărilor Române). Doi mai târziu, când și Iancu realizase erorile făcute, bătrânul papă Calixt III, și legatul papal în *Germania* și Ungaria, Juan de Cravajal (ajuns în regat după Dieta de la Győr), mai ales, l-au apărât constant pe Iancu și au stopat excesele *latine* care riscau să-i aradă frontierele sudice înaintea *turcilor*.

(Din adresă, altfel convențională (*Dilecto filio nobili viri Iohanni de Hunyad Regni Ungarie Gubernatori*), papa comitea o gafă majoră. Deși nu i se mai adresa cu *serenissimus princeps* ca în bula de cruciadă de la 1448 (trecându-l „înapoi” la gradul de *dilectus*, rezervat nobililor mai importanți și ducilor în general, regii fiind adresați cu *carissimus*), Nicolae V îl numea în continuare guvernator pe Iancu, deși nu mai era de peste un an (îi nega practic atât lui Cilly calitatea de „patron” al regelui, cât și regelui calitatea de major, cel puțin „de primă treaptă”, deși Ladislau V împlinise 14 ani la sfârșitul lunii februarie 1454). Mai mult, roza (trandafirul) menită să fie *signum et testem nostre in te benivolentie et precipue caritatis*, pe care o primea Iancu, nu era singura de acest gen pe care o trimitea Nicolae V la acel moment. Alta, așa cum îi și scria lui Iancu, trebuia să ajungă *ad Carissimum Regem Polonie*, la aliatul lui Mehmed II și vechiul adversar al lui Iancu, Cazimir IV. Tot așa cum în cazul lui Iancu darul trebuia și să-l oprească pe acesta de la a prelungi armistițiul ungaro-otoman pe trei ani care expira în acel an (totuși, așa cum Brașovul informa Viena, iar Branković pe Garai, în mai 1454, după primirea rozei, Iancu vroia să reînnoiască acordul și îl însărcinase pe despot, care-l prezenta pe Iancu drept fiul său la acea vreme, cu negocierile, rămase fără rezultat deoarece Mehmed II a atacat Serbia în

acea vară), papa încerca astfel să-l împiedice pe Cazimir de la a-i ataca pe cavalerii teutoni, protejații Sfântului Scaun, cărora le declarase război la începutul lui martie 1454 (pe baza acestei roze, au apărut probabil și zvonurile de la sfârșitul lui 1454 privind venirea lui Cazimir IV în persoană pentru a lupta cu *turcii* în Ungaria și Serbia, moment la care însă Cazimir se concentra pe luptele cu teutonii, pe limitările impuse lui de elita polonă, în noiembrie, prin statutele de la Nieszawa, și pe presiunile asupra Moldovei, ca ea să se supună lui Mehmed II). În plan ungar, această asociere donativă papală între Iancu și Cazimir IV (ca și cum nu ar fi fost suficient de ofensator pentru adeversarii lui Iancu că acesta primea un însemn altminteri monarhic) era agravată de faptul că în prima parte a lunii martie 1454, Cazimir se și căsătorise cu sora lui Ladislau V, Elisabeta, iar fratele acesteia, rege al Ungariei și Boemiei, nu primea nimic de la Roma, în vreme ce omul care îl costase în bună măsură pe fiul lui Albert de Habsburg și al Elisabetei de Luxemburg tronul vreme de un deceniu, era răsplătit de papă și pus pe picior de egalitate cu proaspătul cumnat al tânărului monarh. Rezultatul a fost declanșarea ofensivei ungare împotriva lui Iancu (se pare că el a observat efectul în cele din urmă, mai spre toamnă, când acțiunile sale anti-otomane din Serbia au trebuit stopate datorită lipsei de sprijin din regatul ungar, spre exemplu scrisoarea sa către Frederic III din noiembrie 1454 asupra luptelor cu otomanii din Serbia fiind pe alocuri și o adevărată odă la adresa lui Ladislau V). Ofensiva a culminat cu situația de la Dieta de la Győr din iulie 1455 și cu demisia lui Iancu o lună mai târziu și din funcția de căpitan-general al regatului (nu este poate lipsit de interes faptul că primii care l-a chemat pe Giovanni da Capestrano în regatul ungar au fost Ulrich von Cilly și Ladislau V, încă de la sfârșitul lunii octombrie 1454, când Iancu era concentrat pe problema sârbo-otomană, abia apoi, prin luna aprilie 1455, adresându-i se și Iancu cu o invitație lui Capestrano; astfel, după ce a primit și aprobarea noului papă Calixt III, acesta s-a îndreptat spre Ungaria). În iarna lui 1455-1456, Iancu nu mai avea sprijin din nici una din Valahii sau din ce mai rămăsese din despotatul sârb. Pe Bosnia unde, ca și papa Eugeniu IV și franciscanii din zonă, Iancu îl susținuse pe Ștefan Tomas, atât la 1444, cât și la 1449, împotriva intereselor familiilor Cilly și Branković, nu putea conta. Era izolat în regatul ungar și era obligat de acțiunea inchizitorială a lui Capestrano să lovească în susținătorii săi de rit grec, valahi și sârbi,

de la frontierele de sud ale Ungariei. În a doua parte a lunii februarie 1456, când nu se știa încă clar dacă Mehmed va lovi la Belgrad sau Severin, ceva s-a întâmplat însă. Iancu a început să blocheze persecuțiile împotriva schismaticilor. A început să discute din nou cu domnii Țărilor Române și cu Branković. S-a apropiat de Ladislau V care, mai abil decât i-o arăta vârsta, l-a (re)acceptat. Strângea materiale și oameni câți mai putea găsi. În tot acest timp, discuta cu Juan de Cravajal (în legături stânse și cu genovezii care-i cereau să le recomande solii și oamenii la Iancu). Până la sfârșitul lui aprilie, Iancu a reînclinat balanța în favoarea sa. Înainte ca regele „să se retragă” de la Buda (la sfatul lui Ulrich Cilly) în fața iminentei campanii otomane, în schimbul a 20.000 de florini, cea mai mare parte a datoriei regale față de conte, Iancu a primit controlul practic asupra teritoriilor de la nord de Belgrad. Ajunsesse la un acord deja, se pare, și cu Petru III Aron al Moldovei și cu Vladislav II al Țării Românești, deoarece trupele și vasele otomane care vroiau să acționeze pe Dunăre de la Gurile ei, de la Chilia, și până la Stânci, la Severin, nu puteau manevra. Gheorghe Branković era de partea sa și trimitea mesaje cruciate în *Italia*. Juan Carvajal i-a scris papei Calixt III. L-a informat asupra abuzurilor lui Giovanni da Capestrano. Același lucru l-a făcut și omul ducelui Francesco Sforza, solul său la împăratul Frederic III de Habsburg, Giovanni Castiglioni, episcopul de Pavia. Calixt III a reacționat hotărât. Își risca cruciada. I-a scris repede lui Cravajal. [...] *Non omittimus de grandi querela que fit per hos grecos eumdem fratrem Joannem de Capestrano: rebaptizari, ecclesias combuere, imagines devastare, ut aiunt, quod Turchi non faciunt, ignibus incendunt, ex quibus in ipsis populis grande scandalum oritur et preparatur [...]* (18 aprilie 1456). Persecuțiile și abuzurile trebuiau să înceteze. Acțiunile lui Capestrano făcuseră mai mult rău decât *turcii*. Un *modus vivendi* trebuia impus. Calixt III cerea însă ca situația să fie reglementată definitiv abia după încheierea luptelor cu Mehmed II. Ca și Iancu de fapt în cele din urmă sub zidurile de la Belgrad, papa nu-și putea permite să-i piardă nici pe „fanaticii” *latini*, nici pe răii creștini *greci*. Capestrano a trebuit să accepte (și să se mulțumească cu „reciclarea”/readucerea la ordine” a episcopului Ioan *de Caffa*, din Țara Hațegului). La Belgrad i-a chemat în luptă pe toți, de la *evrei* la *schismatici*, contra lui Mehmed II).

Deși Ungaria era departe de a (mai) fi *dominium Blanchum* condusă de *dominus Blanco*, cum susținuseră chiar unii oficiali genovezi în acei ani

tulburi, pierderile comitelui perpetuu al Bistriței păreau să se fi redus. Căderea se amâna. Urma războiul cu Mehmed. Pentru el se pregătea și Genova, pe cont propriu însă. Poate ar fi procedat altfel, dacă ar fi văzut mai repede cum, alături de Iancu contra sultanului, au venit și Gheorghe Branković și Vladislav II al Țării Românești, iar Petru III Aron al Moldovei a închis *turcilor* Gurile Dunării. Unirea se produsese prea târziu și avea să coste mult (prețul l-au plătit fiii lui Iancu, Ladislau și apoi Matia).

(În acest context, merită adus din nou în atenție un raport fundamental pentru istoria acelor părți de margine). *El Turcho* (Mehmed II) *era venuto verso le parte de Valachia* (Țara Românească unde domn era tot Vladislav II) *e del despoto de Rassia* (Gheorghe Branković) *cum grande zente. El quale despoto credio havesse cum desordine cum alchune zente circha persone VIII^m ando per assaltarli, ma trovo li Turchi bene in ordine et hebe la peg<gi>ore. Ne rimaso prexi et morti la piu parte d'essi VIII^m. Poy el prefato Turcho sente ch'el Papa* (Calixt III), *la Maesta del Re d'Aragona* (Alfonso V de Aragon al Neapolelui) *et ducha de Burgogna* (Filip cel Bun, ducele Burgundiei) *andavano overo mandavano alchuna possanza verso Constantinopoli, delibero de ritornare indireto per provedere a dicta citta de Constantinopoli. Et cossi ritorno cum una parte de sua zente piu utile. Li altri sono restati ad damni del prefato despoto e de Valachi. El Brancho* (Iancu de Hunedoara, cunoscut în *Italia* și în Balcani drept *Jancho*, (*B*)*iancho* sau *Brancho*, ori *Janus* (pe baza variantei maghiare a numelui său: *János*) *sta la vicino ad guarda del Danubio; aspetta grande exercito de Ungari, quali non porano metersi insieme fine non sia facto el raccolto [...]* (18 iunie 1456) (Raportul trimis pe filieră raguzană la Veneția și apoi la Milano se refera la evenimente petrecute în urmă cu cel puțin două săptămâni (timpul minim necesar pentru ca o informație din Ungaria sau din Balcanii de vest să ajungă în Peninsula Italică). În urma acestor confruntări dintre Vladislav II, Branković și trupele sultanului Mehmed II, temându-se că otomanii vor putea intra în Transilvania, Iancu îl însărcinase pe Vlad III cu paza frontierei de sud a provinciei și îl trimise cu un corp de oaste de la Belgrad (după cum Iancu îi informa pe sași, pe 2 iunie). Este posibil ca Vlad să nici nu mai fi ajuns în Transilvania. Înainte de confruntările decisive de la Belgrad (21-23 iulie), el l-a atacat pe la spate și detronat pe Vladislav II. Cu Vlad a trecut în Țara Românească și viitorul Ștefan III

(întronat de Vlad apoi domn în Moldova, în primăvara anului următor, la o lună după ce Ladislau de Hunedoara, adversarul lui Vlad III, fusese executat din ordinul lui Ladislau V, aliatul fiului lui Vlad II Dracul. Vlad III (și prin el și Ștefan III) ajunseseră la o înțelegere cu Mehmed II poate încă de la sfârșitul lunii mai, când devenise clar datorită susținerii pe care Vladislav II, prin luptele cu otomanii, și Petru III Aron, prin blocarea Gurilor Dunării și neatacarea Chilie, aflate sub controlul lui Iancu de la 1448, i-o dădeau fostului guvernator al Ungariei că nici Vlad III, nici Ștefan nu vor mai ajunge domni cu sprijinul patronului lor *creștin*. Singura lor speranță era sultanul, care se pregătea să încaseze tributul Moldovei (chiar dacă nu le îngăduia otomanilor să intre pe Dunăre din Marea Neagră, Petru III Aron nu risca să rupă total relațiile cu Mehmed II, așteptând și el deznodământul luptei dintre sultan și Iancu).

Marea răspundere pentru situație o purta Iancu. Acum avea nevoie de un miracol, iar pentru acesta inclusiv de *fanatici*. Pe aceștia i-a adus Giovanni da Capestrano care era să-l coste pe Iancu cel mai mult dintre toți⁴.

⁴ Pasajele citate: Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (ASV), Armadi (Arm.), [reg.] XXXIX-7, ff. 10^v-11^v (scrisoarea lui Calixt III către Juan Carvajal din 18 aprilie 1456); *Acta Albaniae Vaticana res Albaniae saeculorum XIV et XV atque cruciatam spectantia* (= *Studi e Testi*, CCLXVI), ed. Iganzio Parrino, Città del Vaticano, 1971, no. 17, p. 12-13 (acordarea rozei de aur lui Iancu în 1454, 9-29 martie ca poziție documentară în registrul papal, actul fiind cel mai probabil anterior lui 15 martie deoarece roza se decerna în mod tradițional de Paști, care în 1454 a picat pe 21 aprilie, iar un sol ajungea de la Roma la Buda în general într-o lună; alte date și analize la Damian, *Ioan de Capestrano*, p. 127-128, 216-217; privind formularea „major de primă treaptă”, folosită în relație cu Ladislau V, trebuie precizat că în Ungaria – cel puțin din ceea ce rezultă la începutul secolului XVI – majoratul era un proces în trepte, început la 14 ani și terminat la 24 ani, când o persoană era socotită *perfect* adultă, un loc important în acest proces avându-l vârsta de 18 ani de la care putea-i dispune liber de bunurile tale, unul din motivele pentru care Iancu și Frederic III l-au prevăzut ca termen pentru „eliberarea” lui Ladislau V în înțelegerea lor de la 1450; pentru cadrul juridic: *Werböczy István hármaskönyve* (= *Corpus Juris Hungarici*), II, ed. Sándor Kolosvári, Kelemen Óvári, Dezső Márkus, Budapeșt, 1897, pars I, tit. 111, art. 1-8, p. 194-196; nu este lipsit de importanță de a reaminti aici faptul că Matia a început să forțeze și mai mult restructurarea regatului după ce la sfârșitul lui februarie 1467 a împlinit 24 de ani, ceea ce a și contribuit la revolta din acea vară. Principalele date în Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Mainzer Erzkanzlerarchiv *Reichstagakten*, Karton 1a, 1366-1673, fasc. 1a [-1], 1466-1571 (1439-1571), [reg.]. 2, 1442, 1453. 1454. 1456, 1466, 1467, 1470, ff. 25^v-27^v, 28^v-30^r (5 iulie, 28 decembrie 1456; eforturile făcute înainte și după moartea lui Iancu de Frederic III prin *Reichstag*-ul imperial de a stăpâni situația din Ungaria; cu titlul comparativ și nu

doar, merită văzută și reacția populară de la Veneția, în august 1456, din (Marino Sanudo il Giovanne), *Vitae Ducum Venetorum Italice feriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCCXXI usque ad annum MCCCCXCIII* (= *Rerum Italicarum Scriptores*, XXII), ed. Lodovico Antonio Muratori, Milano, 1733, cols. 1163-1164; Handschriftensammlung, B(lau), 8, ff. 83^v-84^r (15 noiembrie 1454; scrisoarea lui Iancu din Belgrad către Frederic III; datorită modului în care Iancu prezenta luptele sale din Serbia și eforturile otomanilor, s-a crezut eronat că scrisoarea sa privea bătălia din iulie 1456 de la Belgrad); *Teleki*, II, Pest, 1852, p. 286, 347-363, 378-379, 408; X, no. 233, p. 437-438; no. 240, pp. 479-481; 51, p. 497-498; no. 269, pp. 522-523; *Iohannes Vitěz de Zredna opera quae supersunt*, ed. Iván Boronkai, Budapest, 1980, no. 7, p. 255-267, discursul pentru Frederic III; Vitěz ca politician la Ferenc Szakály, *Vitěz János, a politikus és államférfi: pályavázlat-kérrdőjekkel*, în *Vitěz János emlékkönyv*, ed. István Bárdos, Esztergom, 1990, p. 9-38; András Kubinyi, *Vitěz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején*, în *Humanista műveltség Pannóniában*, ed. István Bartók, László Jankovits, Gábor Kecskeméti, Pécs, 2000, p. 7-25; *A Justh Család Levéltára 1274-1525*, ed. Iván Borsa, Budapest, 1991, no. 182, p. 71 (atacul otoman asupra Transilvaniei din <februarie-> martie 1455); Fejér, *Hunyad*, nos. 62-63, p. 176-194; no. 65, p. 196-199; no. 68, p. 204-207; no. 70, p. 210-211; no. 72, p. 216-218; no. 76, p. 222; *DRH*, D, I, no. 318, p. 435-436; no. 320, p. 436-437; nos. 322-323, p. 439-442; no. 325, p. 443-444; no. 327, p. 446-447; no. 329, p. 449-450 (în mai 1454, frontiera sârbă a regatului ungar era sub atac, iar în Țara Românească – și la Brașov – comerțul otoman înflorea, ceea ce probabil a slăbit poziția garnizoanei ungare de la Chilia, la Gurile Dunării, spre care Iancu continua să trimită clandestin arme, altfel decât în urmă cu un an el nemaibeneficiind de sprijinul lui Vladislav II, care totuși nu s-a lăsat atras de secui și mai ales de sașii din Brașov, în luna noiembrie 1454, într-o alianță cu Petru III Aron al Moldovei, ideea alianței aparținând însă aparent celui din urmă, principalul adversar *valah* al lui Iancu de la acea dată și care a încercat să reitereze oferta în septembrie 1455, tot fără succes); *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns*, ed. Ferenc Döry, György Bónis, Géza Érszegi, Zsuzsa Teke, Vera Bácskai, I., 1301-1457, Budapest, 1976, 25 ianuarie 1454, art. VII-IX, p. 37-38; Alexander Georg Supan, *Die vier letzten Jahre des Grafen Ulrich II. von Cilli*, Wien, 1868; p. 48-51; Ignatz Aurelius Fessler, *Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen*, ed. Ernst Kurt Klein, II, Leipzig, 1873, p. 552-558; Frigyes Pesty, *Brankovics György szerb despota birtokviszonyai Magyarországon és a szerb despota czim*, Budapest, 1877 (sinteze valoroase în continuare); Zsuzsa Teke, *Hunyadi János és kora*, Budapest, 1980, p. 152-155; László Kálniczky, *Várnagyok és várkapitányok a Hunyadiak korában*, în *TDF*, XI, 1982, p. 65-164; Joseph Held, *Hunyadi. Myth and Reality*, Boulder-New York, 1985, p. 144-150; Pál Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London-New York, 2001, p. 293-297; Johannes Grabmayer, *Das Opfer war der Täter: Das Attentat von Belgrad – über Sterben und Tod Ulrichs II. von Cilli*, în *MIÖG*, CXI, 2003, 3-4, p. 286-316; István Petrovics, *John Hunyadi, Count of Timiș*, în *Between Worlds*, II. Extincta est lucerna orbis. *John Hunyadi and his Time*, p. 215-222. Banii plățiți de Iancu lui Ladislav V în aprilie 1456 (20.000 de florini) reprezentau solda pe două luni pentru circa 3.000 de călăreți de care el avea mare nevoie la acel moment. Deja la sfârșitul lui 1455, foarte probabil după ce aflase

rezultatul misiunii italice, Iancu declarase public (adică într-o discuție cu Juan Carvajal) că este dispus să-l înfrunte pe Mehmed II cu 7.000 de oameni înarmați pe cheltuiala sa (solda acestora – pe trei luni cât durau cel mai adesea asemenea acțiuni – costa între minimum 42.000 de florini, dacă toți erau pedestrași, și 63.000 de florini, dacă toți erau călăreți, ca în cazul unor acțiuni ofensive, fără a mai pune aici la socoteală armamentul și hrana pentru cai, care frecvent dublau și uneori și triplau costurile). Oferta lui Iancu era valabilă dacă și Roma contribuia în continuare cu bani și trupe la cauza sa (era un discurs tipic pentru Iancu, un amestec de investiție personală, pentru care evident aștepta răsplată, de declarație eroică, pe care o dorea apreciată, de ofertă directă, la care aștepta răspuns, și de necesitate reală). Din păcate, altfel decât pentru fiul său, în cazul lui Iancu nu cunoaștem sumele primite de la papalitate. Estimativ, ținând cont de pericolul de la 1456, de investițiile papale în flota cruciată din aceeași vreme, de faptul că la Belgrad forțele aflate sigur sub comanda lui Iancu par să nu fi trecut de 8.000 de oșteni (efectivul obișnuit pentru o oaste italiană în caz de confruntare locală importantă), și de sumele primite de Matia la începutul domniei sale (abia în ajunul cruciadei sale de la 1464 Pius II alocându-i 40.000 de ducăți), este greu să vorbim – pe moment, în primul rând – de o sumă mai mare de 30.000-40.000 de ducăți/florini (cursul între cele două monede fiind paritar), poate chiar numai de 20.000 de ducăți. Această sumă papală ar putea explica și – dincolo de rațiunile strategice - de ce Iancu a fost dispus să dea atunci bani pentru datoria regelui Ladislau V (merită amintit aici, ținând cont și de atitudinea sa din timpul crizei bizantine de la 1453 și de implicarea sa italică din acel an, de pe urma căreia putea avea un profit de chiar 80.000 de ducăți, că, de la începutul anului 1453, Iancu a fost dispus să plătească 24.000 de florini pentru cheltuielile curții regale, în schimb păstrând domeniile și castelele regale ocupate în timpul regenței, care-i puteau aduce și de cinci ori mai mulți bani pe an). Atminteri, efectivele militare profesioniste ale lui Iancu nu erau deloc impresionante pentru ceea ce urma (chiar și la o capacitate maximă de 10.000 de oșteni sub comanda directă a sa), în comparație cu oastea sultanului (din 50.000-60.000 de oșteni cât a avut – și avea în general pentru marile sale campanii – la Belgrad, Mehmed II, cel puțin o treime erau profesioniști pe măsura oștenilor lui Iancu). În aceste condiții, și demisia sa din august 1455, ar putea apărea – din perspectiva duratei însă – drept o retragere tactică, menită să-i asigure lui Iancu timpul de a pregăti confruntarea cu sultanul. Intervenția sa prărită și eșuată în Țara Românească și agitația sa din iarna lui 1455-1456 indică mai curând totuși că Iancu a început să calculeze mai corect abia la începutul primăverii, în mod interesant după noile răspunsuri negative ale Genovei și Caffei din februarie 1456. Din acest punct de vedere, opoziția – chiar și înfrântă – a lui Vladislav II și Gheorghe Branković în fața ofensivei otomane a fost probabil mai importantă decât ar putea părea la prima vedere (ambii puteau mobiliza până în 10.000 de oameni, despotul sârb reușind să strângă 8.000 pentru „campania cea lungă” a lui Iancu din 1443, când Branković era într-o situație cel puțin la fel de grea ca la 1456). Victoria finală a fost însă a lui Iancu și a lui Capestrano (atât pentru acțiunile – pregătitoare în durată – ale lui Iancu din anii 1450, cât și pentru costurile și subsidiile financiare ale Huniazilor: ASG, A.S., *Diversorum. Juramenti. Registri*, 712A, nn (4, 5, 9, 10 septembrie 1455); ASM, A.D.S., *Potenze estere, Ungheria*, cart. 650. 1452 [1441]-1490, fasc. 1. 1452 (1441)-1457, nn (1 martie 1452, 23 aprilie 1454); Staatsarchiv Nürnberg, Nürnberg, Fürstentum Brandenburg-

Ansbach, Brandenburgische Literalien, 1095.1 (Octombrie 1453); copie: MOL (secția U), Diplomataikai Fényképgyűjtemény, nr. 267518); Aeneas Silvio Piccolomini, *Constantinopolitana clades* (15 octombrie 1454), în *Pii II orationes politicae et ecclesiasticae*, ed. Giovanni Domenico Mansi, I, Lucca, 1755, p. 271; Iacopo Ammannati Piccolomini, *Lettere (1444-1479)*, ed. Paolo Cherubini, I. *Pontificato di Pio II*, Roma, 1997, no. 64, p. 186; Teleki, X, nos. 247-248, p. 487-490; Fejér, *Hunyad*, no. 74, p. 219-221; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen V. 1438-1457*, ed. Gustav Gündisch, Bukarest, 1975, no. 2381, p. 509; no. 2383, p. 513, no. 2387, p. 519; Vilmos Fraknói, *Carvajal János bibornok Magyarországi követségei*, Budapest, 1889, p. 4-8, 11-19; Ludwig Pastor, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, II. (1447-1458), London, 1894², p. 391-393; Franz Babinger, *Der Quellenwert der Berichte über den Entsatz von Belgrad am 21/22 Juli. 1456* (extras din *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, NS, VIII, 6), München, 1957; L. Tardy, *Beyond the Ottoman Empire. 14th-16th Hungarian Diplomacy in the East*, Szeged 1978, p. 51-52; Piero Zattoni, *Le forze militari Ottomane secondo Jacopo de Promontorio*, în *Bizantinistica*, NS, VIII, 2006, p. 305-330; Al. Simon, *Valahii și cruciada la mijlocul anilor 1460*, în *AIIA Iași*, XLIX, 2012, p. 23-38; Idem, *Valahii de la Marea Neagră și valahii din Ungaria în cruciada anului 1476*, în *RI (N.S.)*, XXII, 2012, 1-2, p. 35-54; Idem, *The Lion in Winter*, p. 601-604; Held, *Hunyadi*, p. 142-145. În privința domeniilor regale, ducatele Amlașului și Făgărașului din sudul Transilvaniei, date ca fiefuri domnilor Țării Românești, trebuie precizat de la bun început că acapararea lor de către Iancu a fost un abuz. Ele erau posesiuni regale, iar el nu mai era regentul Ungariei. Singurul care putea să decidă retragerea lor era Ladislau V. Numele său nu apare niciunde. Dimpotrivă, atât Vladislav II, cât și apoi Vlad III îl invocă contra familiei huniade (din acest punct de vedere, formularea lui Ladislau V în corespondența sa cu sașii brașoveni este extrem de interesantă, mai ales că Iancu nu mai era atunci guvernator, domnul scriind Brașovului că lui Iancu *nu-i ajunge gubernatoria Țării Ungurești*). Actul unilateral de factură regaliană a fost făcut după luna octombrie 1453 (când cele două ducate încă figurau în titulatura lui Vladislav II al Țării Românești) și nu a fost aprobat după toate aparențele de Ladislau V, fără ca aceasta să însemne că Ladislau V și anturajul său nu au contribuit la geneza și la întreținerea crizei (unul din primele acte ale lui Ladislau V, după repunerea sa în drepturi, a fost trecerea, în februarie 1453, fortărețelor Tâlmăciu, Lotru și Turnu Roșu sub controlul Sibiului; prin aceasta, Amlașul era izolat practic și totodată importantele poziții de acces din Transilvania din flacul estic al Țării Hațegului îi scăpau lui Iancu; astfel, Iancu ar fi putut crede că dacă el nu ia Amlașul și Făgărașul, regele le va lua el de la Vladislav II și atunci cea mai mare parte din sudul Transilvaniei nu va mai fi legată de fostul guvernator). Poate și din cauza nesiguranței create de schimbările din Ungaria, Vladislav II avusese o atitudine favorabilă lui Iancu, chiar anti-otomană în acel an 1453 (referința la valahi din scrisoarea dogelui Francesco Foscari de la sfârșitul lunii august 1453 îi privea destul de clar pe românii de la sud de Carpați și nu pe cei din regatul ungar). Îi sprijinise și poziția la Gurile Dunării (este posibil ca pentru a-și păstra sprijinul lui Iancu în condițiile contestării domniei sale, i-a lăsat acestuia, care, în plus putea decide să-i dea voie fidelului său Bogdan II – încă domn al Moldovei până în octombrie 1451 –, permisiunea de a elimina elementul transalpin de la

Chilia, control complet asupra Chilieii în ajunul perfectării tratatului ungaro-otoman de la sfârșitul lui 1451, prin care – cel puțin pentru trei ani cât era valabil tratatul – era garantată și domnia lui Vladislav II în Țara Românească). Între timp, Iancu avea numeroase pusee de orgoliu în acea perioadă (în cazul de față, cel puțin până în noiembrie 1454, când în scrisoarea sa către Frederic III îl glorifică aproape pe Ladislau V). Agresivitatea sa (și ambiția sa) era(u) sporite de gesturi regale „îndoielnice” precum cel amintit, din februarie 1453, și de încheierea în septembrie a ligii dintre Ulrich von Cilly, Ladislau Garai și Nicolae Újlaki, mai ales ultimii doi, în special al treilea, fiind văzuți ca adevărați garanți ai poziției lui Iancu (s-ar putea ca și acest element să-l fi determinat pe Iancu să accepte mult timp negocierile cu Veneția pentru un atac al său asupra Milanului, un atac pe care Veneția îl și prezenta ca un preludiu la o acțiune anti-otomană comună a republicii și a lui Iancu). În lumina acestor elemente politice și cronologice, ocuparea de către Iancu a Amlașului și Făgărașului, în parte sau deodată, s-a desfășurat cel devreme în iarna lui 1453-1454 (conflictul dintre el și Vladislav este cert abia de la sfârșitul lui 1454) și a fost legată și de poziția de forță pe care Iancu credea că o recâștigă pe baza negocierilor sale italice (de aici și oferta sa de a media conflictul veneto-milanez) și a atenției donative papale acordate lui (astfel se explică și modul în care el a înțeles să lucreze de unul singur – prin intermediul despotului Branković – la prelungirea acordului ungaro-otoman din 1451). Gestul lui Iancu de a ocupa Amlașul și Făgărașul a avut probabil și cauze de rang, un statut ducal fiind asociat celor două domenii transilvane încă de la sfârșitul anilor 1360. Iar Iancu vroia să intre în rândul monarhilor după toate probabilitățile (fie pe calea acestor ducate, fie pe calea tronului Țării Românești, de care ele erau legate în mod tradiționale, fie pe calea unui tron mai vechi pierdut, cum fusese cazul cu cel al Bulgariei în ajunul cruciadei de la Varna). Este destul de probabil ca noi surse să apară în următoarea perioadă din arhivele italiene și poate chiar ungare și germane (principalele date și interpretări privind Amlașul și Făgărașul pe baza cărora a fost făcută această analiză la I. Minea, *Din trecutul stăpânirii românești asupra Ardealului. Pierderea Amlașului și Făgărașului* (extras din CL, XLVIII), București, 1914; F. Pall, *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chilieii și problema ajutorării Bizanțului*, în *Studii*, XVIII, 1965, 3, p. 619-638; Ioan Moga, *Marginea. Ducatul Amlașului și scaunul Săliștii*, ed. Mihail Dan, Aurel Răduțiu, Cluj, 1973, p. 63-71; Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula). Între legendă și adevăr istoric*, București, 1998², p. 56-62; A. Lukács, *John Hunyadi and the Duchy of Făgăraș*, p. 211-216; o primă înrăutățire a relațiilor dintre Iancu și Vladislav II, datorită politicii monetare a celui din urmă, ar putea fi datată la sfârșitul lui 1452, la 1453 însă relațiile din cei doi fiind bune, fără ca problema monetară să dispară vreodată cu adevărat mai ales din relațiile Brașovului cu Țara Românească sub Vladislav II și Vlad III; Matei Cazacu, *L'impact ottoman sur les Pays Roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 159-192, mai ales p. 176-177.

REFERENCES AND DOCUMENTS ON THE ITALIAN AND EASTERN
POLITICS OF JOHN HUNYADI IN 1450's

Abstract

The study focuses on the last years of János [John] Hunyadi's career. Based on documents from the Italian, German and French archives and libraries, the study explores the manifold faces of the future hero of Belgrade. A special stress is laid upon the relation between the "perfect image" of Hunyadi and his actual aims and means during a period of profound local and regional crisis.

DOCUMENTELE AUTORITĂȚILOR URBANE DIN LIPOVA (1455-1548)

Adrian Magina*

Cuvinte cheie: Lipova, Banat, instituții urbane, documente

Keywords: Lipova, Banat, urban institutions, documents

Așezată pe valea râului Mureș, Lipova a fost unul dintre cele mai importante centre urbane ale Banatului medieval. Menționat documentar la începutul secolului al XIV-lea, orașul a beneficiat de faptul că se afla în directă legătură cu ruta sării de pe râul Mureș. Orașul continuă să se dezvolte în secolele următoare, aici fiind pomenită o cămară de sare și un oficiu fiscal. În afara structurilor economice este amintită, încă de la începutul secolului al XIV-lea, existența unei parohii catolice și a unui claustru franciscan. În secolul al XV-lea, orașul și teritoriile învecinate, prin zalogiri ori donații, trec prin mâna mai multor proprietari. Destul de târziu, în 1475, se menționează dreptul de târg anual, de care orașul dispunea. În cursul luptelor pentru tron din prima jumătate a secolului al XVI-lea, orașul se raliază cauzei lui Ioan Szapolyai, care, pentru o vreme, și-a stabilit chiar sediul aici. Pentru a recompensa fidelitatea locuitorilor, Szapolyai acordă orașului, în anul 1529, aceleași libertăți și prerogative de care se bucurau orașele libere regești. Lipova nu a ajuns să se bucure prea multă vreme de statutul dobândit. Presiunea otomană, resimțită asupra Ungariei, și-a făcut efectul în anul 1551 când, în urma unei campanii violente, orașul de pe valea Mureșului avea să intre în mâna trupelor Semilunii. Recuperat de către creștini, avea să fie cucerit definitiv de către turci în anul 1552. În afara unei perioade de aproape două decenii, la finalul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, orașul a rămas atașat teritoriilor otomane până la revenirea habsburgică de la finalul veacului al XVII-lea¹. Aceasta ar fi, în linii foarte generale, evoluția centrului urban de pe

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: adimagina@gmail.com.

¹ În linii mari istoria Lipovei a fost suprimată în *Temes vármegye* (= Magyarország vármegyei és városai), ed. Borovszky Samu, Budapest, f.a, p. 64-65; Fabián Gábor, *Arad vármegye leirása, históriai, geographiai és statistikai tekintetben*, Buda, 1835, p. 61-65, 148-151 și mai nou la Petrovics István, *Lippa város igazgatásának és kézműiparának néhány kérdése a késő középkorban*, în *Pénztörténet – gazdaságtörténet: tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*,

valea Mureșului. Din punct de vedere al instituțiilor urbane și a documentelor emise de acestea, până de curând se știau foarte puține lucruri.

Istoria instituțiilor urbane ale Lipovei trebuie conectată la istoria urbană a Banatului în general. Din păcate, istoriografia a putut reconstitui doar imagini parțiale a modului cum funcționau orașele bănățene, pentru că foarte puține documente au supraviețuit. O inventariere de dată recentă contabiliza circa 150 de documente ale instituțiilor urbane bănățene care au supraviețuit până în prezent. În jur de 80% dintre acestea provin de la Caransebeș, oraș care a scăpat cuceririi otomane până în anul 1658. Din Banatul de câmpie au fost identificate 18 acte ce au supraviețuit distrugerilor, toate fiind emise în secolele XV-XVI². Treisprezece piese, din cele 18, au fost redactate de către autoritățile Lipovei în perioada 1455-1548, dintre care doar două au văzut lumina tiparului. Nu este exclus ca în afara celor identificate până acum să mai existe altele, ce urmează a fi găsite prin diverse arhive din Ungaria, Slovacia, Austria sau România. Cu toate că nu sunt foarte numeroase, ele oferă ocazia unei analize asupra vieții urbane din Banat în secolele XV-XVI. Introspecția respectivă a fost parțial realizată de către István Petrovics, pe baza actelor emise de juzi și de jurați până în anul 1526. Este singurul centru urban din zona de câmpie unde astfel investigații se pot face, în lipsa documentației privitoare la celelalte orașe bănățene.

Din punct de vedere al componenței organelor administrative, Lipova nu diferă de alte centre ale regatului. Orașul era condus de către un jude primar, ce apare întotdeauna în documente sub forma *iudex*, *iudex de Lyppa*, *iudex civitatis Lyppa*. El era însoțit în activitatea sa, de obicei, de către 12 jurați (*iurati cives*)³. Doar în două cazuri numărul juraților prezenți a fost de 11, cel mai probabil datorită faptului că unul dintre ei lipsea în momentul redactării actului. Informații interesante se pot desprinde în privința componenței consiliului orașenesc. Se pare că era o constantă ca juzii să fie aleși dintre meseriașii orașului. Astfel, în 1455 în fruntea Lipovei era menționat Simon pelfifex (blănarul, cojocarul), în 1516 și 1520 era în funcție Petru Faber (fierarul), iar în perioada 1539-1544 apare menționat Petru Szabó (croitorul)⁴.

---

ed. Bessenyei József, Draskóczy István, Budapest-Miskolc, 2009, p. 292-297.

² Livia Magina, *The memory of writing in the banatian municipal institutions during the fifteenth-seventeenth centuries*, material în curs de apariție în suplimentul revistei *Transylvanian Review*, 2013.

³ Petrovics I., *Lippa város*, p. 294.

⁴ A se vedea documentele de la finalul studiului și Petrovics, *Lippa város*, p. 295.

Observații similare se pot face și în privința juraților. Spre exemplu, în actul din 1514, patru dintre ei fac parte din rândul meseriașilor (Franciscus Corrigiator - curelarul, Gaspar Aurifaber – aurarul/argintarul, Paulus Kalmar - negustorul, Emericus Ollipar – olarul). În 1520 numărul celor care reprezintă breslele este chiar mai mare ajungând la 5 (Paulus Kalmar, Gaspar Aurifaber, Emericus Ollipar, Georgius Kowach - fierarul, Nicolaus Zabo – croitorul). Numărul de 4-5 meseriași prezenți în conducerea orașului se păstrează constant și pe parcursul deceniilor următoare, oferind indicații asupra activităților economice din oraș. Astfel, actele consemnează negustori (Paulus Kalmar, Nicolaus Kalmar⁵, Martinus Kalmar), un meșter arcar (Philipus Arcupar/Philippus Igyartho), un altul care produce scuturi (Ioannes Paysgyartho), doi măcelari (Blasius Mezaros, Nicolaus Mezaros), un tâmplar (Anthonius Mensipar) și un meșter săbier (Stephanus Chyzar)⁶. Cariera unora dintre jurați poate fi urmărită pe parcursul mai multor decenii. Spre exemplu, Francisc curelarul este membru al consiliului în 1514, dar îl regăsim și 11 ani mai târziu, în actul din 1525 (Franciscus Zygeartho). Un alt caz este al lui Ioan Danchak care, în 1520 și 1525, se numără printre jurați pentru ca în 1531 să ocupe funcția de jude primar al orașului. Frapează numărul mare de literați/dieci, care se înmulțesc în consiliu spre mijlocul secolului al XVI-lea. Dacă în primele acte nu apar deloc, începând cu 1539 sunt menționați în toate documentele emise de către autoritățile urbane, cu o frecvență mai mare pe la mijlocul deceniului (2-3 literați membri ai consiliului).

Tipicul documentelor provenind de la Lipova este în mare același. Judele, împreună cu jurații dau de știre tuturor că, prin intermediul actului respectiv, este validată o anume tranzacție, de obicei o vânzare-cumpărare. Există totuși două cazuri care nu se încadrează în cele amintite. Primul provine din 1455, fiind o scrisoare prin care orașul solicită asistență contra ereziei și schismei. Destinat lui Ioan de Capistrano, documentul este o emanație a întregii comunități, ale cărei doleanțe sunt transpuse prin intermediul autorităților urbane. Al doilea dintre aceste acte care nu respectă formularistica este emis în 1482 și privește o problemă privată a unui cetățean, în conflictul care îl are cu o nobilă doamnă, văduva lui Ioan de Variaș. Fiind probabil unul dintre

⁵ Numele lui real a fost Nicolae Cheke (*Nicolaus Cheke mercator civis huius civitatis*). În același document este denumit și Nicolaus Cheke Kalmar, varianta maghiară pentru mercator – Magyar Országos Levéltár (MOL), Diplomatikai levéltár (DI), nr. 38469.

⁶ Pot fi bănuiri ca fiind meșteri Andreas Statipar și Ioannes Statupar, fără a avea siguranța meseriei pe care o practică (produc elemente decorative?).

personajele de vază ale oraşului, ori poate chiar unul dintre juraţi, judele Lipovei intervine în favoarea sa solicitând nobilei să-i redea fiica înapoi. Analizând perioada emiterii documentelor se poate uşor observa că cele mai multe au fost scrise ori la începutul, ori la finalul anului. Astfel, 5 provin din luna decembrie (patru scrise chiar în ajunul Crăciunului), 4 din martie, câte unul din februarie, iunie şi septembrie, iar unul nu este datat.

Informaţiile conţinute de aceste documente nu indică numai structura autorităţilor urbane ci o serie de realităţi specifice zonei Mureşului în veacurile XV-XVI. Elementele de ordin geografic sunt puţine (două dealuri, numite Vas şi Zryniak), dificil de identificat în prezent, mai ales datorită modificărilor de peisaj prin care a trecut zona în ultimele două-trei sute ani. Topografia urbană este de asemenea dificil de reconstituit. Casele, după cum arată documentele, erau destul de apropiate dar despărţite de terenuri ori grădini. De câteva ori apare piaţa centrală (*teatrum civitatis*), în vecinătatea căreia se vând anumite imobile. Transpar şi numele câtorva străzi. Frecvent se întâlneşte strada oraşului (*platea civitatis*), probabil artera principală a centrului urban. O altă este strada Sf. Ludovic, aproape sigur numită aşa din cauza conventului franciscan situat acolo, stradă care la 1548 era în apropierea zidului oraşului (*murus civitatis*). Este unul dintre puţinele indicii documentare despre fortificaţia oraşului în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Sunt de remarcat terenul oraşului (*terra civitatis*), posibil aşezat la periferie, şi un drum public (*via publica*) care trecea prin zona cultivată cu viţă de vie. Mai multe elemente de topografie urbană regăsim în documentele de la începutul secolului al XVII-lea⁷. În mod cert ele exprimă unele realităţi anterioare, dar parţial se datorează şi intervenţiilor din epoca otomană. În acest caz e dificil de surprins până unde s-a păstrat configuraţia medievală şi unde s-a suprapus cea otomană. Schimbările survenite în perioada modernă fac foarte dificile astfel de determinări.

Zona Aradului, a dealurilor Lipovei în special, a fost prin tradiţie una viticolă. De aceea printre actele de vânzare emise de autorităţile orăşeneşti regăsim viile din proximitate. La 1479, în faţa judelui şi a juraţilor centrului urban de pe valea Mureşului era reglementată situaţia unei vii numită Domomal. Aproape jumătate de secol mai târziu, executorul testamentar al răposatei Ursula Danchul, Mathias Zygeartho (curelarul) din Timişoara,

⁷ Adrian Magina, *Lipova at the beginning of the 17th century. Documentary contribution*, în *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneşan*, ed. Dumitru Ţeicu, Rudolf Gräf, Cluj-Napoca, 2011, p. 297-321.

a vândut lui Nicolae Kalmar (negustorul), pentru suma de 88 de florini, o vie situată pe dealul Vas⁸. Probabil era o bucată de vie însemnată de vreme ce suma respectivă a fost mai mare decât cea cu care se vindeau de obicei casele, fânațele sau morile din oraș. Singura vânzare a unui fânaț provine din 1544, suma fiind însă mică (6 florini și 25 de denari), comparativ cu prețul caselor din oraș sau chiar al fânațelor din proximitatea altor centre urbane bănățene⁹. În privința morilor, singurul act emis de autoritățile urbane care le consemnează provine din 1514. Atunci Simon Masas, George Doka cu soția și Ștefan Masas au vândut lui Ioan Sebesy, pentru suma de 50 de florini, o moară a lor situată pe râul Mureș, învecinată spre răsărit cu moara lui Mathia Molnar (morarul), spre miazăzi cu drumul public, spre apus cu moara lui Toma Chery, iar spre miazănoapte cu râul Mureș. Documentul surprinde pe de o parte stăpânirea în comun a instalațiilor de morărit, dar în același timp numărul lor, pentru că într-un spațiu relativ restrâns de vecinătăți funcționau trei asemenea stabilimente. Este de la sine înțeles situarea lor pe râul Mureș, dar aproape de drumul public, pentru accesul facil la resursele de panificație. În afara morilor, foarte importantă se dovedește a fi menționarea măcelăriei orașului (*maccello civitatis*), situată în apropierea pieței centrale, singura consemnată documentar într-un centru urban bănățean. Funcționarea măcelăriei trebuie corelată cu prezența a doi măcelari între jurații orașului, ocupație importantă și probabil bănoasă, care i-a propulsat pe cei doi pe scara socială. Trebuie să ne imaginăm că diverșii meseriași menționați în Lipova au lucrat într-un cadru organizat oferit de prezența breslelor. Chiar dacă nu există mărturii directe despre ele (mențiuni documentare, statute păstrate), situația trebuie să fi fost similară cu ceea ce se întâmpla în restul regatului.

Un ultim set de informații pe care documentele îl oferă este legat de cadrul etnic și confesional al zonei. Într-un document din anul 1475 erau consemnate peste 100 de nume ale locuitorilor din Lipova. Dintre acestea, circa o treime exprimă ocupații (*faber, literatus pellifex, varga* etc), majoritatea având rezonanță maghiară¹⁰. Structura etnică și confesională a zonei nu a fost totuși omogenă. O dovedește actul din 1455, când cetățenii Lipovei îi solicită lui Ioan de Capistrano să vină în mediul lor pentru a extirpa păgânii (ereticii), schismaticii și necredincioșii. Este de închipuit că atunci când se referă la

⁸ În anul 1526 chiar este numit promontorium Vashegh – Dl. 38469.

⁹ Spre exemplu la Caransebeș un fânaț se vindea în 1582 pentru suma de 18 florini - Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653)*, Timișoara, 1982, p. 64.

¹⁰ Dl. 17660.

schismatici, documentul face referire la populația românească și sârbească. Un român (*Olah*) găsim inclusiv între jurații orașului, semn că nu existau nici un fel de discriminări în acest sens.

Datorită evenimentelor politice și militare de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, în arealul Lipovei se așează din ce în ce mai mulți sârbi care, parțial, vor modifica structura etnică a regiunii. În documentele de față îi regăsim în două rânduri (numerele IX-X). Comunitatea sârbească pare bine organizată, cu instituții proprii (un voievod și un episcop). Amintirea casei episcopului sârbesc, precum și a unui preot de aceeași etnie, denotă o organizare ecleziastică ortodoxă bine structurată în centrul de pe valea Mureșului. Biserica de rit răsăritean a funcționat în paralel cu cea romano-catolică, foarte bine reprezentată la nivelul orașului. Ni s-a păstrat numele unui preot, Tobias, care și-a vândut partea de casă rămasă moștenire de la tatăl său. Aproape sigur funcționa la una din bisericile sau capelele de rit roman, menționate în aceeași perioadă în oraș. Un rol activ l-au avut franciscanii minoriți de la conventul Sf. Ludovic. Gardianul Francisc de Lipova s-a implicat activ în viața comunității. Probabil el a fost cel care a suferit și persecuțiile adepților Reformei care, cu puțin timp înainte de căderea orașului sub otomani (1551), au devastat conventul și au maltratat călugării. Alături de claustrul franciscan, documentele amintesc alte două așezăminte monahale: al Sf. Fecioare Maria și al beghinelor¹¹.

Actele autorităților urbane ale Lipovei oferă așadar posibilitatea sondării unui segment temporal de aproape 100 de ani din istoria unui centru urban bănățean. Ele redau o multitudine de aspecte care ne permit o mai bună înțelegere a mediului social, economic și religios al Banatului medieval.

¹¹ Dl. 38489; Adrian Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*, Cluj-Napoca, 2011, p. 50 (nota 192), 71.

ANEXE

I

1455, 18 septembrie, Lipova

Originalul se păstra la Abruzzo, în arhiva Capistrano.

Ediții: Luca Wadding, *Annales minorum Seu Trium Ordinum A. S. Francisco Institutorum*, tom VI, Lugduni, 1648, p. 157; *Ibidem*, vol. XII (ed. J. M. Fonseca), Roma, 1735, p. 260.

Adalékok Délmagyarország történetéhez. II. Lippa város birájának, esküdteinek, polgárainak és vendégeinek levele Kapisztrán Jánoshoz, în Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi történelmi és Régészeti Muzeumtársulat Közlönye, 1903, p. 97.

Judele, jurații, cetățenii și oaspeții orașului Lipova îi cer lui Ioan de Capestrano să vină printre ei pentru a-i converti la credința catolică pe numeroșii păgâni, schismatici și necredincioși existenți în zonă.

Reverendissimo in Christo Patri domini Ioanni de Capistrano,
Domino et patri honorando

Orationes in domino debitas pro vestra salute et vita reverendissime in Christo pater et domine noster honorande. Quia his diebus certissime audivimus, ut venerabilis vestris paternitatis ad oppidum Themesuar pergere et nos quasi exules a predicatione ipsius vestris paternitatis, relinquere pretendat. Tamen nos adventum vestram paternitatem letanter animo exultanti expectavimus tamquam patris nostri honorandissimi, possumusque notificare eidem vestram paternitatem quomodo in medio nostri multi pagani, schismatici et increduli existunt, quia vestram paternitatem potest ad fidem convertere, licet nos universaliter personali presentia vestra paternitate ire non postpendimus et ire non omittimus. Sed tamen ipsos incredulos nobiscum ducere non possumus, quos nos ad fidem Christianitatis converti optaremus et sermonem eiusdem vestram paternitatem audire desideraremus. Ideo precamur pro Deo ipsam vestram paternitatem, quatenus dignetur vestram paternitatem in medium nostri venire, quoniam vestram paternitatem poterit nobis prebere auxilium salutiferum. Ecce enim his presentibus honorabilem dominum plebanum ad vestram paternitatem duximum destinandum, cuius dictis et relatis fidem adhibeat credentie tamquam si nos coram vestram paternitatem essemus vobiscum colloquuturi. Scripta Lippe feria quinta ante festum sancti Matthei apostoli anno MCCCCLV.

Iudex et duodecim iurati, ceterique cives
et universi hospites de Lippa

II

1479, 21 februarie, Arad

MOL, Dl. 18167, transumpt în actul palatinului Mihail Ország de Guth din 19 martie 1479 (originalul probabil pe pergament, cu pecete atârnată).

Judele oraşului Lipova atestă că nobilul Sebastian Orszag şi Dumitru Lewkews din Covăsiinţi au ajuns la o înţelegere în privinţa viei numită Domomal, cel din urmă plătind nobilului şase florini şi un vas de vin.

Nos, Simon Morsinay, iudex de Lippa, iuratique cives de eadem, significamus tenore presentium quibus expedit universis, quod presentis ipsibus cuiusdam fore octava vel citra instaret revolutio annualis, egregius Sebastianus Orzag onera suorum fratrum super se assumens ab una, parte superinde ex altera circumspetus Demetrius Lewkews de Kowazy coram nobis personaliter constituti confessi sunt in hunc modum, quod quamvis inter ipsos parentes unius vinee Domomal vocate materia litis digno ventillata extitissent, tamen ordinatura dispositionem certorum proborum virorum in talem devenissent pacis concordiam, uti prefatus Demetrius Lewkews annotato Sebastiano Orzag sex florenos et unum vas vini teneant, quibus sex florenos et uno vaso vini eidem Sebastiano Orzag plene et integre persolvisset, ab eodemque receptis, ipsius Demetrius Lewkews in pacifico dominio et tranquila possessione predictae vinee commisit, quitum, liberum et per omnia [expe]ditum¹ coram nobis reddidit, sic tum quod temporum in processu anotatus Demetrius Lewkews, iobagio eiusdem Sebastiani Orzag efficen[tur]¹, vigore et testimonio presentium mediante. Datum Orodini die Dominico ante festum beati Mathei apostoli, anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo nono.

1. Documentul deteriorat.

III

1482, 3 iunie, Lipova

MOL, Dl. 25394, original, hârtie, pecete de închidere pe verso.

Judele oraşului Lipova îi scrie văduvei lui Ioan Variasy şi îi cere să-i înapoieze fiica concetăţeanului său Ladislau Radich, în caz contrar iobagii nobilei doamne vor avea de suferit.

Generosa domina, nobis honoranda. Refert nobisque Ladislaus Radich, noster consocius, quomodo ad sepissimas petitionis filliam suam reddere noluissetis, quod intimmissetis ac sue consorti plura illicita verba intulissetis, cum autem quilibet homo sit liber sua progene. Ideo presentibus requirimus vestram generositatem, quibus filiam annotati Ladislai Radich eidem reddere velitis, alioquin quam primum vestris iobagionibus repere poterimus, detinebimus etiam caput tenemus, donec dictam puellam feminitatis. Ex Lippa feria secunda post festum Sancte Trinitatis, anno domini millesimo quadringentesimo octuagesimo secundo.

Ambrosius Magnus
Iudex de Lippa

Verso: Generose domine relictę condam Johannis Waryasy, nobis honoranda.

IV

1514, 24 martie, Lipova

MOL, Dl. 38454, original, pergament, pecete dublă atârnată cu șnur verde.

Judele și jurații orașului Lipova atestă că văduva lui Simon Masas, George Doka cu soția și Ștefan Masas, au vândut lui Ioan Sebesy, pentru suma de 50 de florini, o moară a lor situată pe râul Mureș, învecinată spre răsărit cu moara lui Mathia Molnar, spre miazăzi cu drumul public, spre apus cu moara lui Toma Chery, iar spre miazănoapte cu râul Mureș.

Nos, Thomas Wadh iudex de Lippa, item Ladislaus Kwsthani, Petrus David, Franciscus Corrigiator, Gaspar Aurifaber, Paulus Kalmar, Georgius Doka, Simon Nagh, Franciscus Lesy, Georgius Kozader, Emericus Ollipar, Georgius Zew iurati cives de eadem, memorie commendamus tenore presentium quibus expedit universis, quod relicta Simonis Masas, Georgius Doka cum coniuge sua ac Stephanus Masas nostras veniens in presentiam, sponte et libere fassi sunt isto modo, quod quoddam molendinum ipsorum in fluvio Moros, in vicinitatibus proborum virorum ab orientali molendinum Mathie Molnar, a meridionali via publica, ab occidentali molendinum Thomas Chery, ab aquilone fluvium Moros habitum et situatum, provido viro Johanne Sebesy, concivi nostro, pro florenis L plene et integre persolutis habitis et receptis dedissent, vendidissent et alienassent, iure perpetuo et irrevocabiliter

tenendum, posidendum pariter et habendum, quocunque sue placuerit voluntati facta etiam cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis ad eandem de iure spectantes, imo dedit, vendedit et alienavit coram nobis, eidem Johannem Sebesy in filios filiorum suorum heredumque per heredes nullo penitus contradictore apparente. Obligando se ex prelibatum Johannem Sebesy ac suos filios in pacifico dominio et tranquila possident pretacti molendini contra quoslibet impeditores tenere, protegere et conservare propriis suis laboribus et expensis, cassantis et revocantis omnibus alios literis prius super ipsum molendinum emanantis. In cuius rei memorie perpetuamque firmitatem presentes literas nostras dupplicis pendenti sigilli nostri minoris roboratas, duximus concedendas. Datum in vigilia annuntiationis dive Marie Virginis, anno Domini millesimo quingentesimo decimo quarto.

Verso: Super molendino Marosio.

V

1520, 24 decembrie. Lipova

MOL, Dl. 38462, pergament, pecete dublă atârnată cu șnur roșu.

Judele și jurații orașului Lipova atestă că Ioan Zabo a vândut lui Nicolae Kalmar, pentru suma de 60 de florini, o casă situată pe strada Sf. Ludovic, învecinată spre răsărit cu drumului orașului, spre miazăzi cu Ioan Nemeth, spre apus cu grădina lui Paul Kalmar, iar spre miazănoapte cu locul de curte al văduvei lui Ioan Sebesy.

Nos, Petrus Faber, iudex¹ de Lyppa et Paulus Kalmar, Franciscus Lesy, Gaspar Aurifaber, Thomas Thegez, Emericus Ollipar, Ladislaus Nylasy, Georgius Doka, Georgius Kowach, Johannes Danchak, Johannes Kozma, Nicolaus Zabo, Dominicus Thwrek iurati cives de eadem, damus pro memoria tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod providus vir Johannes Zabo, consocius noster, nostri veniens in presentiam sponte et libere fassus est isto modo, quod domum suam in platea Sancti Lodovici confessoris vicinitatibus proborum virorum cui a plaga orientali platea civitatis, ab meridionali Johannes Nemeth, ab occidente ortus Pauli Kalmar, ab australi vero parte fundus curie relictæ condamn Johannis Sebesy habitam et existentem, circumspecto viro Nicolao Kalmar, consocio nostro,

pro florenis sexaginta plene et integre persolutis habitis et receptis sub levatis que donasse ac vendidisse est, confessus iure perpetuo et irrevocabiliter, cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis ad eandem de iure spectantibus, tenendum, possidendum pariter et habendum quorumque sue placuerit voluntati faciendum, imo dedit, vendedit et alienavit coram nobis, eodem in filios filiorum heredumque per heredes et posteriores universas nullo penitus contradictore apparente. Tandem obligans se que prelibatum Nicolaum Kalmar ac suos filios in pacifico domino et tranquilla possessione prefate domus contra quoslibet causidicos et impeditores tenere, protegere ac conservare propriis suis laboribus et expensis, cassantis sew revocantis omnibus aliis literis prius super ipsam emanantis. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem has presentes literas nostras dupplicis pendenti sigilli nostri munimine roboratas, duximus annuendas. Datum in vigilia festi Nativitatis Christi, anno eiusdem millesimo quingentesimo vigesimo.

1. Scris deasupra.

VI

1520, 24 decembrie, Lipova

MOL, Dl. 38463, pergament, pecete dublă atârnată cu șnur roșu.

Judele și jurații orașului Lipova atestă că preotul Tobias vândut lui Ioan Sebesy, pentru suma de 77 de florini, partea sa de casă moștenită de la tatăl său în piața orașului, învecinată spre răsărit cu grădinile răposaiilor Paul Nemeth și Ioan Sebesy, spre miazăzi cu casa fiilor lui Albert călătorul, spre apus cu piața orașului, iar spre miazănoapte cu casa răposatului Mihail Kappronchay.

Nos, Petrus Faber, iudex de Lyppa et Paulus Kalmar, Franciscus Lesy, Thomas Thegez, Emericus Ollipar, Ladislaus Nylasy, Dominicus Thwrek, Johannes Kozma, Gaspar Aurifaber, Georgius Doka, Georgius Kowach, Johannes Danchak, Nicolaus Zabo, iurati cives de eadem, damus pro memoria tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod discretus Thobias presbiter nostram veniens in presentiam sponte et libere fassus est in hunc modo, quod directam et equale dimidietatem domus sue a patre sue revolutam, in teatro civitatis sitam, in vicinitatibus proborum

virorum cui a parte orientali ortus relicte condam Paulo Nemeth ac ortus condam Johannes Sebesy, ab meridionali domus filiorum condam Alberti Viatoris, ab occidente theatrum civitatis, ab australi vero parte domus condam Michaelis Kappronchay habitam et existentem, circumspecto viro Johannes Sebesy, dicto nostro consocio, pro florenis septuaginta septum plene et integre persolutis habitis et receptis donasse et vendidisse est, confessus iure perpetuo et irrevocabiler tenendum, possidendum pariter et habendum, cum omnibus utilitatibus et pertinentiis suis ad¹ eandem¹ de iure¹ spectantibus¹ ac pertinere, debentis quorumque sue placuerit voluntati, imo vendedit et alienavit coram nobis, eidem in filios filiorum nullo penitus contradictore apparente. Tandem obligans se que prenominatum Johannem Sebesy ac suos filios in pacifico domino et tranquila possessione pretacte domus contra quoslibet causidicos et impeditores tenere, protegere ac conservare propriis suis laboribus et expensis, cassantis sew revocantis omnibus aliis literis prius super ipsam domum emanantis. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem has presentes literas nostras dupplicis pendenti sigilli nostri minoris roboratas, duximus annuendas. Datum in vigilia festi Nativitatis Christi, anno eiusdem millesimo quingentesimo vigesimo.

1. Cuvinte uitate și scrise ulterior sub text.

VII

1525, 24 decembrie, Lipova

MOL, Dl. 38467, pergament, pecete dublă, atârnată cu șnur roșu și alb.

Judele și jurații orașului Lipova atestă că s-a prezentat Mathias Zygeartho din Timișoara, executorul testamentar al răposatei Ursula Danchul, care a vândut lui Nicolae Kalmar, pentru suma de 88 de florini, o vie situată pe dealul Vas, învecinată spre răsărit cu drumul public, spre miazăzi viile lui Mathius Darabus și Ioan Paysgyartho, spre apus cu un curs de apă, iar miazănoapte cu via lui Ioan Gerke.

Nos, Mathias Lwkachi, iudex de Lippa et Thomas Chery, Thomas Wadh, Johannes Danchak, Petrus Faber, Franciscus Zygeartho, Nicolaus Zabo, Franciscus Lesy, Johannes Radnay, Stephanus Chyzar, Petrus Fodor, Martinus Kalmar, Georgius Simon, iurati cives de eadem, damus pro memoria

tenore presentium significantes quibus incumbit universis, quod providus Mathias Zygeartho de Themeswar executor condam honeste domine Ursule Danchwl nostram veniens in presentiam sponte et libere fassus est in hunc modo, quod vinea prefate Ursule in monte Vas in vicinitatibus cui a plaga orientali via publica, meridionali Mathius Darabus et ex illa parte a Johanne Paysgyartho, nostro consocio, emit unam vineam incultam pro florenis tribus que tam unam existit, ab occidentali rivulus, ab aquilloni vinea Johannes Gerke ac via publica habitam et existentem, provido Nicolao Kalmar, nostro consocio, pro florenis octuaginta octo plene et integre persolutis, habitis et receptis, dedisset, vendidisset et alienasset iure perpetuo et irrevocabiliter, cum omnibus utilitatibus et pertinentiis esdem ad eandem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, tenendum, possidendum pariter et habendum quorumque sue placuerit voluntate faciendum, imo dedit, vendedit et ascripsit coram nobis eidem in filios filiorum heredumque per heredes nullo penitus contradictore apparente. Assumens nichilominus que prelibatum Nicolaum Kalmar ac suos proles in pacifico domino et tranquilla possessione pretacte vinee contra quoslibet impeditores et causidicos tenere, protegere ac conservare propriis suis laboribus et expensis, cassantis et revocantis omnibus aliis literis prius super ipsam emanantis. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem has presentes literas nostras duplici pendenti sigilli nostri minoris roboratas, duximus concedendas. Datum in vigilia festi Nativitatis Christi, anno eiusdem humanitatis millesimo quingentesimo vigesimo quinto.

VIII

1531, 20 decembrie, Lipova

MOL, P 692 Ujhelyi család, 1 tétel, 1 csomó, 1531, original, hârtie, pecete aplicată sub text (în câmpul peceții o corabie, iar de jur împrejur serie S. *Civitatis de Lippua*)

Judele și jurații orașului Lipova, la cererea doamnei Sofia, transcriu și certifică testamentul răposatului ei soț, Nicolae Kalmar.

Ioannes Danchak, iudex de Lippa et ceterique iurati civis de eadem, damus pro memoria tenore presentium significantes quibus incumbit universis, quod honesta domina Sophia, relictă condam providi Nicolai Kalmar, consoci

nostri, nostram veniens in presentiam exhibuit et presentavit nobis quasdam literas testamentarie prefati Nicolai Kalmar, mariti sui, petens nos cum instantiam precum ut easdem de verbo ad verbum sub sigillo minori civitatis nostre transsummi et transcribi foret dignaretur, quarum tenor verbalis id est: (urmează testamentul lui Nicolae Kalmar din 26 ianuarie 1528. El lasă bani și bunuri diverselor rude și apropiaților, pentru săraci și mile, precum și bisericilor și conventelor din oraș). Nos itaque iustis et congruis petitionibus prefate domine Sophie inclinari volentes quia iuste et legitimis fore conspiciebant, prefatas literas testamentariam non abrassas nec in aliqua sui parte suspectas sineque diminutionem et augmento aliquali sub sigillo minoris et autentico civitatis nostre transsummi et transcribi fecimus pro cautela uberiolem. Datum in Lyppa feria quarta ante festum beati Thome apostoli, anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo primo.

IX

1539, 24 decembrie, Lipova

Originalul pe pergament, cu pecete dublă atârnată cu șnur roșu, se păstra în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în arhiva familiei Fiáth. În prezent nu se mai regăsește printre actele Fiáth ajunse în MOL.

Copie: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Pesty Frigyes gyűjteménye.

Judele și jurații orașului Lipova atestă că s-a prezentat preotul Sivko, executor testamentar al lui Ioan de Tusvar, care a declarat că a vândut răposatului voievod Radić casa lui Jovko pentru suma de 20 de florini. Iovana, văduva voievodului Radić, vinde la rândul ei nobilului Ioan Babigh și soției Stana, jumătate din casă, învecinată spre răsărit cu drumul orașului, spre miazăzi cu casa lui Ștefan Fodor, spre apus cu grădina lui Gaspar Chery, iar spre miazănoapte cu casa urmașilor lui Peyo Rokligh.

Nos, Stephanus Zabo, iudex de Lyppa et Ioannes Danchak, Stephanus Masas, Petrus Fodor, Anthonius Kys, Nicolaus literatus, Andreas Statipar, Laurentius Olah, Philipus Arcupar, Petrus literatus, Ioannes Statupar, Thomas literatus, Ioannes Zewch iurati cives de eadem, damus pro memoria tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod discretus Sywko pap de Thwswar, executor et testamentarius legitimus condem Ioannes de eadem

Thwswar, nostram veniens in presentiam sponte et libere fassus est in hunc modum, quod domum prefati condam Jowko iuxta legationem suam dedisset et vendidisset nobili condam Radich vayvodhe de Cheben pro florenis duodecim plenarie et integre ab eodem Radich receptis. Dominam eciam Jowanam, relictam prefati nobilis condam Radich vayvode ab una ac nobilis Ioannes Babigh dominaque Sthano consors sua partibus ab altera, similiter nostram accedendo in presentiam protullerunt que in hunc modum, quod prefatam dominam cum certis et probis hominibus estimare fecissent, ipsamque domum eo quia super ipsam edificassent, estimassent ad florenos quadraginta et nobilis Ioannes Babigh prefatus directam et equalem medietatem pretactorum florenorum, videlicet viginti, omnino et totaliter persoluissent, asserere dominus Jowane ipsamque dominam Jowanam totalem portionem suam qua ipsam in domo prefata iure hereditario attigisset et concernisset, prefatis nobili Ioanni Babigh ac domine Sthano, coniugi sue, dedisset et concedisset iure perpetuo et irrevocabiliter, cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis eiusdem ad eandem de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus, ipsaque domus adiacet et convicinatur cui a parte orientali platea civitatis, ab meridionali domus Stephani Fodor, ab occidentali ortus Gasparis Chery, ab australi domus prolium condam Peyo Rokligh, imo dederunt et vendiderunt coram nobis, eisdem in filios filiorum heredumque per heredes nullo penitus contradictore apparente. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem has literas nostras duplici pendentis sigilli nostri munimine roboratas, duximus concedendas. Datum in vigilia festi Nativitatis Christi, anno eiusdem Nativitatis millesimo quingentesimo tricesimo nono.

X

1542, 13 martie, Lipova

Slovensky Národný Archiv, Bratislava, Hodnoverné miesto lelesky konvent, Acta anni 1542, nr. 48, original, pergament, pecete dublă, parțial distrusă, atârnată cu șnur de culoare albastru si verde, împletite în jurul unui fir auriu.

Ediție: Marius Diaconescu, *Un episcop sârb la Lipova în 1542*, în *Arhiva Istorică a României*, serie nouă, vol. I, 2004, nr. 2, p. 30.

Judele și jurații orașului Lipova atestă că doamna Magdalena, văduva lui Luca, a vândut lui Pavel, preotul sârbilor, pentru suma de 31 de florini, o casă învecinată spre răsărit cu pământul

oraşului, spre miazăzi cu casa lui Toma Zahwohyth, spre apus cu strada oraşului, iar spre miazănoapte cu casa episcopului sârbilor.

Nos, Stephanus Zabo iudex, Ioannes Danchak, Laurentius Olah, Anthonius Kys, Philippus Igyartho, Petrus Fodor, Nicolaus litteratus, Bonaventura litteratus, Ioannes Vad, Blasius Mezaros, Ambrosius Dako, Nicolaus Mezaros iurati cives Lyppaiensis, memorie commendamus, quod honesta domina Magdalena relictă Lwkone coram nobis personaliter constituta fassa extitit in hunc modum, quomodo ipsa quendam domum suam in vicinitatibus orientali terra civitatis, meridionali Thome Zahwohyth, occidentali platea civitatis, septemtrionali domus episcopy Rascianorum sitam et habitam, cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet ad eandem domum spectantibus, nemine penitus contradicente, vendidisset et assignasset discreto Paulo presbitero Rascianorum et per eum cui maluerit in vita vel in morte conferendam iure perpetuo et pacifice possidendam pariter et habendam, imo vendidit et assignavit coram nobis pro florenis triginta et uno plene perceptis et habitis ab eodem. Assumpsitque preterea memorata domina Magdalena eundem Paulum sacerdotem antedictum cunctosque suos successores ab omnibus ratione pretacte domus ac universorum utilitatum eiusdem contra quoslibet impetere, intendere, deffendere et tueri propriis suis laboribus et expensis secundum usum et consuetudinem civitatis nostre ab antiquo approbatam. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes nostras litteras sigilli nostri munimine roboratas duximus concedendas. Datum in civitate nostra Lyppa feria sexta proxima post dominicam Iudica anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo secundo.

Verso (scris de altă mână): Nicolaus.

XI

Circa 1540-1550

MOL, P 692 Ujhelyi család, 1 tétel, 1 csomó, 1540-1550, original, pergament, pecete dublă atârnată cu şnur de culoare roşie-galben şi verde.

Judele şi juraţii oraşului Lipova atestă că Elena, văduva lui Lazăr Zuch de Baia din Criş, fiica lui Thoma Chery, a vândut lui Mihail Berecksy casa tatălui său din piaţa oraşului, învecinată cu urmaşii lui George Doka şi cu măcelăria oraşului.

Nos, Stephanus Zabo, iudex, item Ioannes Danchak, Michael Berecksy, Lucas Zeplaki, Nicolaus Balko, Gregorius literatus, Bonaventura literatus, Ioannes Gywrath, Blasius Nagh, Nicolaus literatus, Ioannes Paysgyartho, Ladislaus Kalmar, Michael Beno, iurati cives civitatis Lyppa, memorie commendamus, quod honesta domina Helena, relictā condā Lazarius Zuch de Keresbanya, filia scilicet condā Thome Cheri coram nobis personaliter constituta fassa extitit in hunc modum, quomodo ipsa domum condā patris sui, in teatro civitatis, in vicinitatibus prolium condā Georgium Doka et maccello civitatis exutraq; partibus sitam et habitam, cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis quibuscumque ad eandem domum spectantes, nemine penitus contradicente, vendidisset et assignasset nobili Michaeli Berecksy, concivi nostro, et per eum cui maluerit in vita vel in morte conferendum, iure perpetuo et pacifice possidendum pariter et habendum, immo vendidit et assignavit coram nobis pro florenis centum et (...)¹ quorum (...)².

1. Loc liber în document.

2. Partea finală a documentului nu a mai fost scrisă.

XII

1544, 29 martie, Lipova

MOL, MOL, P 692 Ujhelyi család, 1 tétel, 1 csomó, 1544, original, pergament, pecete dublă atârnată cu șnur de culoare roșie (în câmpul pecetii o corabie al cărei catarg în formă de cruce este încadrat de doi aștri iar de jur împrejur scrie *S. Civitatis de Lippua*).

Judele și jurații orașului Lipova atestă că Bonaventura Vad a vândut lui Mihail Berecksy, pentru suma de 6 florini și 25 de denari, un fânăț aflat sub dealul Zriniak, învecinat spre răsărit cu urmașul doamnei Warochy, spre miazăzi cu dealul Zriniak, spre apus cu văduva lui Petru Balko și spre miazănoapte cu Dumitru Horvath.

Nos, Stephanus Zabo, iudex, item Ioannes Danchak, Michael Zakachy, Lucas Zeplaki, Nicolaus Balko, Gregorius literatus, Bonaventura literatus, Ioannes Gywrath, Blasius Nagh, Nicolaus literatus, Ioannes Paysgyartho, Ladislaus Kalmar, Michael Beno, iurati cives civitatis Lyppa, memorie commendamus, quod honestus Bonaventura Vad, concivis noster, coram nobis

personaliter constitutus fassus extitit in hunc modum, quomodo ipse quoddam fenetum suum subtus monte Zrynyak in vicinitatibus orientali nepotum Warochyne, meridionali tensum ad monte Zrynyak, occidentali relicte Petri Balko, septemtrionali Demetri Horwath situm et habitum, cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis quibusbet ad eundem fenetum spectantes, nemine penitus contradicente, vendidisset et assignasset nobili et egregio Michaeli Bereczkssy, concivi nostro, et per eum cui maluerit in vita vel in morte conferendum, iure perpetuo et pacifice possidendum pariter et habendum, immo vendidit et assignavit coram nobis pro florenis sex et denariis viginti quinque plene perceptis et habitis ab eodem. Assumpsitque preterea memoratus Bonaventura Vad eundem Michaellem Bereczkssy antedictum cunctosque suos successores ab omnibus ratione pretacti feneti ac universarum utilitatum eiusdem contra quoslibet impetitores intentes defendere et tueri propriis suis laboribus et expensis, secundum usum et consuetudinem civitatis nostre ab antiquo approbatam. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes nostras literas sigilli nostri munimine roboratas, duximus concedendas. Datum in civitate Lyppa sabbato proximo post festum Annunciationis beatissime Virginis Marie, anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo quarto.

XIII

1548, 23 martie, Lipova

MOL, NRA, fasc. 536, nr. 13, original, pergament, pecete atârnată cu şnur roşu (în câmpul peceţii o corabie, iar de jur împrejur scrie *S. civitatis de Lippua*).

Judele şi juraţii oraşului Lipova atestă că doamna Eva, văduva lui Toma Redak, a vândut pentru suma de 77 de florini doamnei Petronela, văduva lui Toma Dienesy, o casă moştenită de la mama sa, situată pe strada Sf. Ludovic, învecinată spre răsărit cu zidul cetăţii, spre miazăzi cu grădina lui Francisc Pathochy, spre apus cu casa lui Petru Bizerey şi spre miazănoapte cu casa lui Grigore Nagy.

Nos, Benedictus Fekethe, iudex civitatis Lyppa et Nicolaus Zabo, Lucas Zeplaky, Laurentius Olah, Bonaventura literatus, Nicolaus Balko, Gregorius Nagh, Ambrosius Dako, Stephanus Zewlossy, Demetrius Horwath, Anthonius Mensipar, Michaelis Nagh et Paulus Olah, iurati cives de eadem, memorie commendamus per presentes, quod honesta domina Eva, relicta condam nobilis Thome Redak, testamentarie condam materne sue, relicte condam domine

Elene Francisci Chery nostram veniendo in presentiam sponte et libere fassa est in hunc modum, quomodo domum prefate domine relicte Francisci Chery in platea Sancti Ludovici in vicinitatibus ab oriente murus civitatis, a meridie hortus Francisci Pathochy, ab occidente domus Petri Byzerey, a septemtrione domus Gregory Nagh habitum et existentem, nobili domine Petronelle, relicte condam nolilis Thome Dienesy, pro florenis septuaginta septem plene persolutis et receptis dedisset, vendidisset et alienasset iure perpetuo et irrevocabiliter, cum omnibus utilitatibus et pertinentiis ad eandem domum spectantibus, tenendum, possidendum pariter et habendum, immo dedit, vendidit et alienavit, coram nobis in filios filiorum heredumque per heredes nullo penitus contradictore apparente. Assumens nichilominus prelibatam dominam Petronellam et suos successores in pacifico dominio et tranquilla possessione prefate domus contra quoslibet illegittimos impetitores et causidicos protegere et conservare propriis suis laboribus et expensis, causantis et revocantis omnibus aliis literis prius super ipsam emanatis. In cuius rei memoriam perpetuamque firmitatem has presentes literas nostras dupplici pendenti sigilli nostre civitatis roboratas, duximus concedendas. Datum Lyppe, feria sexta post dominicam Iudica, anno Domini millesimo quingentesimo quadragésimo octavo.

DOCUMENTS OF LIPOVA URBAN AUTHORITIES (1455-1548)

Abstract

Lipova was one of the main urban centers of the Banat in the Middle Ages. Placed on the Mures valley, the city developed especially in the fifteenth and sixteenth centuries. This urban center is a happy case of investigation, because of the 18 documents issued by municipal authorities in the Plain Banat, which have been preserved and known in the present, 13 come from this town. The first is from 1455 and the last was emitted in 1548, covering a period of over 100 years of the city history. The documents provide valuable information on the urban institutions situation (an iudex accompanied by 12 jurors), the economic situation (the presence of numerous artisans and merchants), on the topography of the city, but also on ethnic or religious state (the first mention of an orthodox bishop in the Banat). Their unabridged editing allows a better understanding of the social, economic and religious environment of the medieval Banat and offers the possibility of further analysis on urban development of the province.

DIGNITIES AND PATRIMONIAL OWNERSHIP IN THE BANAT OF CARANSEBEȘ AND LUGOJ: SIMON OF CARANSEBEȘ FAMILY'S DOMAIN

Ligia Boldea*

Keywords: Caransebeș, 16th–17th centuries, nobiliary domain, Simon family

Cuvinte cheie: Caransebeș, secolele XVI-XVII, domeniu nobiliar, familia Simon

An essential attribute of the medieval familial structures, namely the landed patrimony is to define the profile of a familial nucleus, it gives it a material substance and backs the familial nucleus within the social chart of the time in the main of the cases. Simon of Caransebeș family's history, on which we aim to discuss from a patrimonial point of view in the present study, presents an interesting variant within the social elites in the Banat, following the relative unspecific way that the family's domain was being constituted in the course of time. Pesty Frigyes registers that family with the name of a biblical resonance¹ among the Romanian noble families from Caransebeș and Mehadia, together with the nobles of Fiat, Jojica, Măcicaș, Gârlișteanu, Găman, Racoviță, Peica, Pribek, Vaida, Fodor, Floca, Marga sau Bobic². The appellative “of Caransebeș” that comes together with the patronymic from the beginning of its documentary revealed history till the end of the 17th century, shows certainly enough the urban ambient where that familial nucleus was constituted in. It is impossible to prove till the present moment if we may speak about a collateral branch of a noble family with roots in the previous centuries and set in Caransebeș to make itself a particular fate, or about an urban family which, in a context beyond of our control, rose in the world through growing rich and being ennobled.

---

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: ligiaboldea@yahoo.com.

¹ Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, p. 415-416.

² Pesty Frigyes, *A Szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapest, 1876, p. 40 (further on: Pesty, *Oláh kerületek*); idem, *A Szörényi bánság és Szörényi vármegye története*, I, Budapest, 1877, p. 455 (further on: Pesty, *A Szörényi bánság*).

But what is to assert unhesitatingly is that that family was an exponent of the “new” nobility of function³, which proliferated within the eastern Banat yet in the end of the 15th century, a series of its members being attested repeatedly as owners of castles, prime-magistrate judges, bailiffs or jury men of Caransebeș, an almost complete palette of the local dignities. So, a named Ioan Simon was both vice-comes of Caransebeș in 1586⁴, and a castellan of Caransebeș in 1584-1586 and 1588-1590⁵. Gheorghe Simon in 1534-1535⁶, his son Ioan Simon senior, in 1586⁷, and the last one’s son, Ștefan Simon, in 1646-1647⁸, were also prime-magistrate judges (*judex primarius*) of Caransebeș, an exceptional continuity in function within a family for three generations, that is a rare case in that time documents. Finally, for *judex nobilium* of Caransebeș Petru Simion junior, in 1603-1604⁹, Mihail Simon, in 1608-1609¹⁰, and Gheorghe Simon, in 1643¹¹ and in 1650-1654¹², were also mentioned, and all those representatives of the family’ forth generation were cousins-german by the father’s side. The all above are an eloquent proof for that family active involving in the daily social-economic and political-juridical life of the town,

³ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat (secolele XVI-XVII)*, Timișoara, 2007, p. 13-14; Ionuț Costea, „*Solam virtutem et nomen bonum*”. *Nobilitate, Etnie, Regionalism în Transilvania Princiară*, Cluj-Napoca, 2005, p. 165-166; Ioan Drăgan, *Privire generală asupra nobilimii românești din Transilvania în secolele XVI-XVIII*, in *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, coord. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf, Cluj-Napoca, 2011, p. 281-282, 285, 288-289; Ligia Boldea, *Aspects du „cursus honorum” dans le Banat a l’époque du roi Matthias Corvin: noblesse patrimoniale et noblesse de fonction*, in *Banatica*, 20/II, 2010, p. 82-83.

⁴ *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, ed. Szilagyi Sándor, III, Budapest, 1877, p. 223, art. XXXIII.

⁵ Pesty Frigyes, *A Szörényi bánság*, I, p. 322-323.

⁶ Pesty, *A Szörényi bánság*, III, p. 194; Dragoș Lucian Țigău, *Aspecte din activitatea prim-juzilor orașului Caransebeș în secolele XV-XVI*, in *Studii bănațene*, coord. V. Leu, C. Albert, D. Țicu, Timișoara, 2007, p. 132; Lakatos Bálint, *Városi nemesek karánsebesen a 15-16. század fordulóján*, in *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*, III, Budapest, 2008, p. 69.

⁷ *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei 1582-1602*, ed. Fejér T., Rácz E., Szász A., I, Cluj/Kolozsvár, 2005, p. 204; D.L. Țigău, *op. cit.*, p. 133.

⁸ Costin Feneșan, *Documente medievale bănațene (1440-1653)*, Timișoara, 1981, p. 192-193 (further on: Feneșan, *Documente*); D.L. Țigău, *op. cit.*, p. 135.

⁹ Pesty, *A Szörényi bánság*, I, p. 324; Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, IV, Budapest, 1883, p. 233 (further on: Pesty, *Krassó*).

¹⁰ Pesty, *Krassó*, IV, p. 249 and 259.

¹¹ *Ibidem*, p. 337.

¹² Pesty, *A Szörényi bánság*, I, p. 328.

a fact that sends forth its privileged statute, the manifested respectability, scholarship, and the material wealth intrinsically asked by such functions.

If seen on the whole, the Simon family's domain as it developed during the 16th-17th centuries rather compels attention through its eclectic and haphazard character, a vulnerable enough and less sustainable one. It is a particular example within the Romanian elites in the Banat, part of them being characterized by an outstanding consistence and lastingness of their landed ownerships. In contrast with other representatives of the medieval nobility in the Banat, we have no documentary information at our disposal to certify the existence of a landed patrimony of the Simons before the 16th century, around of which the privileged noble statute should have grown, a statute that was acknowledged or got at a given time by the central authority. From this point of view the familial domain reconstitution is a provocation and a good possibility to analyze different facets of the patrimonial structures development in the medieval Banat, which follow certain patterns to a point, but also develop enough specific features, the case of Simon of Caransebeș family being eloquent in the matter.

In fact, since the first reference information that date in the beginning of the 16th century, we may point out the existence of some familial ownerships in Caransebeș, consisting in houses, mills, gardens or vineyards, an opinion that is justified due to the functions that this families' members are to exercise in the 16th-17th town of Caransebeș. It is impossible to accept that dignities like prime-magistrate judge of the town or castellan of Caransebeș city could have been apart from a material wealth (including ownerships inside the town) that had to found the family's social position. In point of fact, a document of 1544, a multi-significant one for the family's history, presents no ambiguity: these who buy a series of estates in the homonymous district are nobles of Caransebeș, sons and grand-sons of the first mayor who is documentary attested as proceeding from Simon family at the beginning of the 16th century.

Definitely, a series of documents to prove the previous assertions have been preserved. In a document from the 29th of December 1590¹³ Ioan Simon senior's house in Caransebeș is mentioned, the vicinity of which there was the house of Nicolae, Vasile, Petru and Ioan Tivadar of Caransebeș; following Nicolae Tivadar's merits as a scribe at the great Chancellery of the principality, those ones were ennobled and their houses together with the vineyards within

---

¹³ *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei 1582-1602*, p. 368.

the town borders became free of tithe, *nona* (a tithe consisting in the ninth part of produce), tax and habitual corvées. In the next year, on the 23rd of January 1591, on the occasion of a lawsuit to set the limits of an alodial garden that was inherited by Ladislau Lățug and his relatives from Ecaterina Pataki, the garden of Elisabeta Simon (Francisc Mâtniceanu's widow) is also mentioned¹⁴. More than this, the last one's will (written down on the 6th of June 1599¹⁵ in the presence of more nobles from Caransebeș) as a widow of one of the castellans of Caransebeș, mentioned, besides the possessions, the kitchen gardens from the town that were willed to her grand-daughter Ana Simon and her sons, and a house willed to noble Francisc Fodor and his sons. Another document is dated on the 31st of March 1642 and proves that more of the family's members – Ladislau Simon, Ștefan Simon and Gheorghe Simon – owned several vineyards on the Teiuș Hill, within the town of Caransebeș limits¹⁶. A later datum from 1688, after thirty years away from the syncope at the Banat elites' level that was produced by the Ottomans occupation of the Banat of Caransebeș and Lugoj in 1658, is also suggestive for the family's presence within the ownership system of the town of Caransebeș; having come back in their native land with the Habsburg troupes, many representatives of the noble families from the Banat claimed their rights to the Austrian authorities that were too less willing to admit *restitution in integrum* of the rights that elite had had before 1658. However, in order to prove their good intentions, the new authorities order a conscription of all the houses and real estates from Caransebeș that the former owners or their descendants were demanding; that action was confirmed by an act dated on the 30th of August 1688¹⁷, that registers 170 houses, places for houses and other real estate within the town of Caransebeș precinct. Houses of Petru Simon, Gheorghe Simon, Ioan Simon, Ladislau Simon, and Gabriel Simon *cum appertinentiis praeter molendinum* are among the registered buildings, as well as Ștefan Simon's house with outbuildings and the afferent mill, the house of Nicolae Simon and her daughter, and that one of Ilie and Sydo Simon. In all probability, they were the representatives of the fifth and the sixth generations, a proof of nobles Simon of Caransebeș massive presence in the town ownership system.

¹⁴ Feneșan, *Documente*, p. 78.

¹⁵ Pesty, *Krassó*, IV, p. 224-225.

¹⁶ Feneșan, *Documente*, p. 178.

¹⁷ C. Feneșan, *Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice*, in *RI*, VII, 1996, 1-2, p. 77-85.

The family's ownerships in Caransebeș were certainly not sufficient both for its social statute that was ever better outlining by the middle of 16th century and for its members 'flowering. Thus we notice a series of actions that took place then in order to effectively constituting the family's own landed estate, a lot of trials to control, partly at least, by means of favorable matrimonial alliances estates that belonged to other families' ownership system in the Banat or Hunedoara, as well as individual ownerships constituting by some of the family's members, not depending of the joint estates that was largely spread within the Romanian nobility in the Banat. We consider that the real question that that family had to face when ascending and asserting itself at Caransebeș leadership level is the fact that, till the beginning of the 16th century, almost the whole landed potential of the mountain and hilly Banat had been well enough delimited and acknowledged as such by the central power's acts with a probative value, which had been issued yet in the 14th–15th centuries. It was in our opinion the main reason the selling-buying act from the 18th of July 1544¹⁸ was founded on, by which the elected Nicolae Walkay and Gașpar Menyhar sold for 600 forints the possessions Pipirig (*Peperiugh*) under another name, *Mochkafalwa* from Comiat, Barna from Bujor, and all the possessions parts from *Gamza*, *Pokolpathaka*, *Zelha*, *Zorlent* (*Zorylencz*), *Dragwbrathfalwa*, *Hoobycza*, *Glood*, *Mochkaan*, *Măgura* (*Magyra*), *Ozyey* and *Whezyowa* from Caransebeș district to nobles from Simon of Caransebeș family, namely to Ladislau Simon and his brothers Ioan and Ștefan, all of them being the late Gheorghe Simon' sons, and to Nicolae Simon's descendants, respectively, his sons Mihail, Ioan and Gașpar, and his daughter (*puella*) Elisabeta. The document has a particular relevance from the point of re-constituting the familial patrimonial structures. Actually, by that landed acquisition, the Simons sanctioned their statute of possessory nobility (*nobiles possessionati*)¹⁹, the family's members being mentioned beginning with the next century also as nobles of Zorlențu Mare.

The eclectic character of that landed ensemble is outlined by the previous ownership system upon some of the bought possessions. We shall insist on these details as for our study economy the spatial identifying and a brief history of these possessions might be relevant for the partly new-fangled way that a late noble structure of the 16th–17th centuries used to be set.

¹⁸ Pesty, *Krassó*, IV, p. 34.

¹⁹ Engel Pál, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526*, ed. A. A. Rusu, I. Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 354.

Considering the territorial disposal of these possessions at the crossing line of the former privileged districts (belonging to the Banat of Severin) and the unprivileged districts (belonging to the county of Timiș and later to the domain of Hunedoara) we may put into relief the way the territorial-administrative mutations took place with the 16th century, and also those ones regarding the patrimonial ownership system.

Pipirig, Gamza and Zorlențu Mare settlements for instance were certainly included into the privileged district of Comiat within the previous centuries, where the joint ownership of the Romanian kneaz and noble families is well enough put into relief during the 15th century²⁰. According to historian Viorel Achim's opinion, the fact that repeatedly, in 1435 and 1437²¹, the district and the borough of Comiat were pledged to brothers János and John of Hunedoara (and so included in the great domain of the city of Hunedoara) could have generated the risk to have been transformed into a hereditary possession of Corvinus. The insistence and the concrete action of the district representatives who redeemed the former pawn, determined the royalty to restore the district liberties and rights by the privileges diploma from the 19th of August 1457²², it being since then off the domain of Hunedoara and the Corvinus family's ownership. We opine that the next decades the patrimonial system of the district did not passed through substantial changes. But we may also presume that the ever incrementing conflicts between the Magyar royalty and the Ottoman power, more and more near the respective area, as well as the race for the Hungarian throne that determined partisan reactions even within the noble elites from the Banat, could lead, in the 3rd–4th decades of the 16th century, to certain changes of the landed ownership due to some elements out of the Banat territory that protruded the local system; the personages who initiated the selling act from 1544 prove such a presumption.

In details, as regards the possession of Pipirig (*Pepergyh*) it seems that there were two settlements (disappeared today) with the same name, one of them in the privileged district of Comiat, the other one in the unprivileged district of Bujor²³. Viorel Achim, who includes the village in the settlements of Comiat district register, opined that the redoubled toponyms *Mochkafalwa* was

²⁰ Viorel Achim, *Districul Comiat. Contribuție la geografia istorică a Banatului în evul mediu*, in *AnB* (S.N.), Arheologie-Istorie, II, 1993, p. 248-249.

²¹ Pesty, *Krassó*, III, p. 351; Pesty, *Oláh kerületek*, p. 66.

²² V. Achim, *op. cit.*, p. 250.

²³ Pesty, *Krassó*, II, p. 100.

created by the Chancellery and derived from one of the village's owners; the author identified that owner as having been Ladislau *Mozka*, the one that had represented the district of Comiat in the Romanian districts reunited meeting in 1452²⁴. At the same time a disappeared today settlement named Pipirig (*Pepererek*, *Pepergygh*) is noted in the neighboring district of Bujor, near by Barna; that one belonged to the great domain of Hunedoara since the mid-15th century, the Corvinus ownership and after of George of Brandenburg between 1511 and 1534²⁵. Therefore, although the document from 1544 localizes the settlement in the district of Comiat, it wouldn't be out of the question that the real village was that one in the Bujor district that was sold together with the neighbor settlement Barna, while the other villages that had belonged once to Comiat district, were that time in the district of Caransebeș.

The estate of Gamza has in its turn a rich history that reminds, among other things, about the tradition of the Romanian ownerships of knezes in the previous centuries. Disappeared today, the settlement was placed in the Middle Ages in the area of the Sacoș-Zăgujeni Hills, between Mâtnic și Zorlenț²⁶, on the place of nowadays village Zorlencior, according to some opinions²⁷. Its first documentary attesting date in the middle of the 14th century, in the donation act from the 8th of November 1352; by this act the county lord Posa of Szer and his sons, Ladislau și Ștefan, donate to the knezes of Mâtnic the waste land of the Mâtnic valley placed at Gamza estate limits, and delimited from this one by a forest²⁸. In the next century the estate belonged to the Romanian community of the noble knezes of Comiat, and a century later we find it in the district of Caransebeș, as a Simon family's possession.

The acquisition of Zorlenț estate proved to be of a great importance as it seems to have a strong economic potential, so that in the 17th century the family of Simon added it to nobiliary range; it is to be found as such in

²⁴ V. Achim, *op. cit.*, p. 257; Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p. 71.

²⁵ Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente*, București, 1973, p. 290, 294.

²⁶ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában*, II, Budapest, 1894, p. 38; Pesty, *Oláh kerületek*, p. 49; V. Achim, *op. cit.*, p. 255.

²⁷ Dumitru Țicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998, p. 328.

²⁸ Pesty, Krassó, III, p. 28; Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361-1378)*, in *SMIM*, V, 1962, p. 64; I.A. Pop, *Din mâinile românilor schismatici. Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII-XIV)*, Chișinău, 2011, p. 107, 144, 150.

the possessions census that was made at the Habsburg' request at the end of the century. Geographically it is today placed in the north of Caraș-Severin County, at a distance of about 25 km from Caransebeș, on the Pogăniș River which traverses the Sacoș-Zăgujeni Hills²⁹. During the Middle Ages the estate was included in the district of Comiat yet in the 15th century, at the limit between the counties of Caraș and Timiș³⁰. The first documentary attestations dating in 1499 and 1503³¹, shows a joint ownership of more nobles, a specific way to exercise the possession right on the land at that time. Zorlenț stepped into Ștefan *Wassa* of *Wyd*' ownership in unknown circumstances, and after became one of the main components of Simon of Caransebeș family's domain.

Another acquisition of the year 1544 was *Barna* (*Barnaflawa*, *Birna*, *Berna*), Bârna today, on the Saraz valley (a tributary of the Bega River), in the east of Timiș county, at about 16 km far from Lugoj. In the Middle Ages it belonged to the unprivileged district of Bujor, initially part of the county of Timiș and of Hunedoara domain later³². It seems that Simon' ownership of that estate was only a temporary one, or even a random one, as it is not found in the act of the year 1591 through which the family was reconfirmed by the prince in its ownerships. The data of the end of the 16th century – beginning of the next one show that the estate was repeatedly the object of certain princely donations to a series of the Principality dignitaries (Ștefan Jójica, Sigismund Sarmassagh, Paul Keresztesy or Gabriel Bethlen)³³, together with other possessions that had belonged once to the district of Bujor and were integrated that time in the domain of Hunedoara.

Finally, the landed acquisition included also several villages and some villages abandoned terrains from the district of Caransebeș that seem to be of less dimensions. From all about, *Pokolpathaka*³⁴, *Zelha*³⁵,

²⁹ V. Sencu, I. Băcănar, *Județul Caraș-Severin*, București, 1976, p. 45-46; Nicolae Ilieșiu, *Monografia istorică a Banatului*, ed. D. Țeicu, București, 2011, p. 344; D. Țeicu, *op. cit.*, p. 400.

³⁰ Csánki D., *op. cit.*, p. 71.

³¹ Pesty, *Krassó*, III, p. 474; V. Achim, *op. cit.*, p. 258.

³² Pesty, *Krassó*, II, p. 53-54; I. Pataki, *op. cit.*, p. 294. At the beginning of the 16th century, the domain of Hunedoara was in succession owned by the widow of Ioan Corvin and George de Brandenburg (her second husband) and by Valentin Török of Ennyng after.

³³ L. Boldea, *Asupra avatarurilor unei cetăți medievale: Jdioara anilor 1548-1658*, in *AnB* (S.N.) Arheologie-Istorie, XIV/2, 2006, p. 53-57.

³⁴ A disappeared settlement nearby Ohabă and Zorlencior. Pesty, *Krassó*, II/2, p. 126; Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, p. 387.

³⁵ A disappeared settlement today, placed between Zorlențu Mare and Ezeriș. See: C. Suciu, *op. cit.*, p. 431.

*Dragwbrathfalwa*³⁶, *Glod*³⁷ and *Machkaan*³⁸ are today within Zorlențu Mare perimeter. Another settlement *Hoobycza* (Ohabîța) was once a village in the district of Lugoj, and it was donated to nobles Nicolae Turcin of Gamza and to Mihail Korneth³⁹ both of them from the district of Comiat. As for *Magwra* (Măgura) and *Ozyey*, they were identified in the area of Ohaba-Mâtnic, and had been part during the previous centuries from the ownership of the family Mâtnic of Ohaba-Mâtnic⁴⁰. In fact, it seems that those two possessions ownership was also a temporary one, because in a document from the 8th of June 1585 they are anew registered in the Mâtnics' landed patrimony that was at that time disputed among more of the family's branches⁴¹.

Te settlement of *Whezyowa* (Vasiova) ownership was a haphazard one too, the village being placed within the present limits of the town of Bocșa, between Bocșa Română (Romanian Bocșa) and Bocșa Germană (German Bocșa)⁴².

We wished to relate in detail all these territorial-geographic aspects in order to point out the image of an eclectic landed domain, without any historical antecedents, set through juxtaposition of some settlements that during the previous centuries belonged to different districts (Comiat, Bujor, Caransebeș) under and also (the community of nobles knezes of Comiat, Mâtnic family, Hunedoara domain); all those came in circumstances that are out of our control, at the beginning of the 16th century, into possession of some nobles out of the Banat, being after bought by the family of nobles Simon of Caransebeș. A difference is to stress here, which we believe to individualize this family in a certain measure. In the course of time the landed transactions used to be an essential aspect of the economic activity the possessors of lands were involved in, either to increment their patrimonial domains, or to solve

³⁶ A disappeared prediu, localized today between Ohabîța and Zorlencior. See: Pesty, *Krassó*, II/1, p. 119; C. Suci, *op.cit.*, p. 319.

³⁷ A disappeared locality nearby Zorlențu Mare. See: Pesty, *Krassó*, II/1, p. 196; C. Suci, *op.cit.*, p. 333.

³⁸ A disappeared settlement nearby Zorlențu Mare. See: Pesty, *Krassó*, II/2, p. 14; C. Suci, *op.cit.*, p. 371.

³⁹ Pesty, *Krassó*, II/2, p. 80; C. Suci, *op.cit.*, p. 379.

⁴⁰ C. Suci, *op.cit.*, p. 365; L. Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI (origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița, 2002, p. 306.

⁴¹ Pesty, *Krassó*, IV, p. 115; L. Boldea, *O familie nobilă română a Banatului montan în epoca Principatului: Mâtnicenii de Ohaba-Mâtnic*, in *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, coord. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf, Cluj-Napoca, 2011, p. 261.

⁴² Pesty, *Krassó*, II/2, p. 273.

certain problems of a financial nature. The family of Simon seems to buy in 1544 a whole landed patrimony; they who sell these estates are not from the Banat, the document noticing that Nicolae Walkaly kept for him the possession of *Wyd* in the county of Szabolcs, and *Myhalfalwa* in the county of Bihar. We cannot specify how they came into possessing those estates and the terrains of abandoned villages that had been once part of the privileged district of Comiat. Certainly after the eyalet of Timișoara constituting the area where those villages were localized was exactly within the contact space between that one and the future banat of Caransebeș and Lugoj; that last one was outlined after 1552 and was an uncertain zone with probable fluctuant limits in the long run, a fact that surely made vulnerable any ownership formula. It is probably one of the reasons that Walkay abandoned those ownerships. We can only emit the hypothesis that the nobles Simon's family made that acquisition that could have been a potential risk, following its desire to sanction and legitimate its social-juridical statute within the nobiliary community of Caransebeș, beside the evidence of a supplementary source of goods and earnings.

In the long run, the domain the members of Simon family had bought in the 16th century proved to be enough stable, a fact that was spotlighted by the document of the 20th of March 1591⁴³ through which prince Sigismund Báthory re-confirmed the family's ownership right over the possession Zorlențu Mare and Gamza, the terrains of abandoned villages of *Pokolpathaka*, *Zelha*, *Dragobrathfalwa*, *Ohabicza*, *Glod*, *Maczkan*, *Fratest*, and *Rekettie*, as well as over the forest of Măgura. The reconfirming was asked by the family which lost the original possession acts, and was given for the loyal services of its members to the princely authority. Two of the nobles Simon who made the transaction in 1544 (Ioan Simon senior and Ioan Simon junior) and their grand-son Petru Simion junior were the diploma beneficiaries. The other members of the family mentioned 40 years before in the buying document were surely no more alive at that time. Elisabeta Simon still remained but certainly her marriage to family Mătniceanu' member did away with her from the paternal family's patrimonial system. It is also to note that the document does not mention anymore some of the former bought possessions, namely Pipirig and Bârna and also Măgura and *Ozyay* (the last ones in the Mătniceanu family's patrimony meanwhile). On the other side, two other possessions are

---

⁴³ *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei 1582-1602*, p. 394.

included in that familial domain never being mentioned previously: *Fratest*⁴⁴ and *Rekettie*⁴⁵, possible acquisitions after 1544.

Considering this point of the debate, we might note that the family of the nobles Simon of Caransebeș strengthened its patrimonial domain that had been mainly got through a landed transaction, and stabilized it despite its territorial placement (at the limits between the banat of Caransebeș and Lugoj and the eyalet of Timișoara) which, in our opinion, conferred it an increased vulnerability. However, we may estimate that comparing with other noble familial much larger domains in the mountain and hilly Banat, this family's patrimonial ensemble must have proved to be insufficient for the enough numerous descendants⁴⁶ who were obliged to perpetuate the traditional system of joint ownership. In consequence of it, we see that ones of the family's members strived to develop a separated estate by different transactions or advantageously marrying to representatives of other noble families from the banat of Caransebeș and Lugoj, or from Hunedoara County.

In fact, another particular aspect of this family's history is given by the women's statute within the familial ensemble, who played a more active and definite role if compared with other familial nuclei. They took part thus on equal terms with the family's male representatives to landed transactions, inherited lands not only their dowry and dotal goods, wrote down wills and went to law for their rights, in front of local or central authorities. We may appreciate such a situation, less presented in the case of other noble families in the Banat, as resulting both from certain personal affinities and from the interest that, by their help, the family might accede to other successional goods – as we shall see on the basis of a series of documents. There is both the situation of some nobles' wives within Simon family, where they have the landed goods of the families they came from, and the one where female descendants of Simon family have the right of ownership possessions belonging to other patrimonial structures, as heiresses or following their marriages. Therefore we may assert

⁴⁴ A disappeared terrain in the county of Severin, Caransebeș district. See: Pesty, *Krassó*, II/1 p. 162.

⁴⁵ A disappeared settlement placed between the villages of Valea Mare and Fârluig. In the 15th century it was owned by knezes and nobles from the district of Comiat. See: *Krassó*, II/1 p. 139; V. Achim, *op. cit.*, p. 257.

⁴⁶ See the genealogical table of Simon family in L. Boldea *Identități premoderne bănățene: o familie de demnitari ai banatului de Caransebeș și Lugoj în secolele XVI-XVII*, in *Banatica*, 22, 2012, p. 116.

that due to those women, the family of Simon of Caransebeș came to benefit for a while of landed goods proceeding from other domain structures what surely increased its earnings and wealth.

For instance, on the 10th of December 1578, Ioan Simon senior acted for her wife Ana Băcuț (*Bakoczy*), a descendant of families Fiat of Armeniș and Băcuț of Clopotiva, and her aunt, Caterina, in a lawsuit with their relative Ludovic Fiat, for the possession right on Fiat family's landed patrimony⁴⁷. It was in fact, a sequel of a long chain of lawsuits between the female branch and the male branch of the family Fiat of Armeniș that began in 1531. Those lawsuits complexity was given by the confrontation between two successional principles: that one of heir legacy and that of *prefaectio* (heiress legacy) the women from the Fiat family had obtained from king Louis II, in 1525⁴⁸. Naturally Ioan Simon senior was deeply interested in her wife's backing as the benefits from her parts of Fiat's estates surely were not all negligible.

Ana Băcuț was also one of the beneficiaries of a princely donation in the 10th of February 1591⁴⁹, through which the possession rights on and the earnings of the estates of Clopotiva Mare, Clopotiva, Ohabița and *Zachyal* from the county of Hunedoara were re-confirmed following the original documents loss, in favor of the well known family Băcuț of Clopotiva's descendants no matter their sex⁵⁰. So, the couple Ioan Simon and Ana Băcuț added new possessions parts to their own estate that were useful for their family with three sons to be inherited: Ladislau, Mihail and Ștefan.

The mentioned above couple was not the unique possessor of estates in the neighboring county of Hunedoara. There was an enough spread phenomenon in the 16th–17th centuries, according to which a series of Romanian noble families from the Banat used to have ownerships within that county that were

⁴⁷ Pesty, *A Szörényi bántag*, III, p. 421-422. There were disputed parts of the estates Buchin, Poiana, Poienița, *Neweo*, the villages of Petroșnița, Vălișoara and Goleț, the abandoned villages terrains *Cerenecz*, *Pecherencz*, *Miraya*, village of Criva and the two villages of Bolvașnița, the vilages Poreca de Sus and Poreca de Jos after, the abandoned terrain of *Simonolcz*, the villages of Armeniș, Feneș, Sadova, Slatina, *Zarazpatak*, and the abandoned terrains of *Chywro*, *Nagypatak* and Secaș.

⁴⁸ See the that law proceeding in L. Boldea, *Nobilimea românească*, p. 238-242; D.L. Țigău, *Familia Fiat de Armeniș în secolele XV-XVIII*, in *Banatica*, 14, 1996, p. 14, 33.

⁴⁹ *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei 1582-1602*, p. 382.

⁵⁰ Băcuț of Clopotiva family was a known Romanian noble family from Hațeg area, with roots in the Romanian kneazes community of the 14th century. See: Adrian Andrei Rusu, *Cititori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997, p. 187-189.

obtained by princely donations, buying, pawning or matrimonial alliances (the cases of families Jojica, Ivul, Buceșnița, Vaida, Măciș are well known). We do not know how Ioan Simon junior, her sister Elisabeta and Ana Simon, their niece to brother came to have possessions in that county; what is sure is that on the 11th of March 1590, the three Simon family's members together with representatives of Vaida and Jojica families went to law against three nobles from Măciș⁵¹ family for the estate from the county of Hunedoara; unfortunately, the document does not notice the possessions in questions.

The noble ladies Elisabeta and Ana Simon were to write an interesting page of Simon of Caransebeș family's history; aunt and niece, both of them were Nicolae Simon's descendants. How their positions were within the family, their contracted marriages in the influent family of Mănticeanu, as well as their ways to administrate their own estates make a conclusive example of the fact that the patterns and social compulsions upon that time women became relaxed: the noble woman began more and more visible and active in her family's economy and social life, that meant a certain liberty of movement, almost unregistered in the previous centuries documents. For example, Elisabeta Simon, yet a young girl, was co-opted by her brothers and cousins as an equal part in the landed transaction of 1544. Due to her family's position in the town of Caransebeș, Elisabeta Simon contracted an extremely well placed marriage with a personage of much account among the town nobles, namely Francisc Mănticeanu, one of the castellans of Caransebeș for many years (1561–1563 and 1571–1572)⁵². The couple unfortunately had no child, so that in 1585 after Francisc Mănticeanu's death, the question of the relatives' successional right on the ownership parts of the Mănticeanu's landed patrimony was brought into the local authorities' judgement. According to the time law, widow with no child whose husband hadn't written his will, had the title to the whole husband's estate as long as she rested unmarried⁵³. It was the possible reason for which Elisabeta Simon came into conflict with her dead husband's relatives when the question of his legacy was raised, as it was an important part of Mănticeanu's estate. The series of litigations started on the

⁵¹ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, III, București, 1931, p. 210-211 (further on: Veress, *Documente*); D.L. Țigău, *Familia nobililor Vaida în secolele XVI-XVII*, în *AnB* (S.N.), Arheologie-Istorie, XVI, 2008, p. 206.

⁵² Pesty, *A Szörényi bántag*, III, p. 298; Pesty, *Krassó*, IV, p. 90.

⁵³ *Apud* Livia Magina, *Un destin feminin în Banatul sfârșitului de secol XVI: Barbara Moise*, în *AnB* (S.N.), Arheologie-Istorie, XIX, 2011, p. 286.

8th of June 1585⁵⁴ when the members of all the three branches of the family (respectively, Mâtniceanu, Fărcaș and Groza-Țeicu) surrendered to castellans Gheorghe Gârlișteanu and Nicolae Florea, and bailiff Ladislau Lățug's bail, to ask for seizing them with the parts of the estates from the villages of Măru, Mâtnic, *Belien*, *Morencz*, Ohaba, Sacu, Cernota, and also from the territories of the abandoned settlements *Ozestia*, *Puztatele*, *Zederyes*, *Nalacz*, Măgura, *Zlawapatak* and *Zgribest* in the county of Severin, Caransebeș district – ownerships that rested after the descendatsless death of Francisc Mâtniceanu. The late's widow Elisabeta Simon opposed during that first appearance, and asked for her possessions to remain her as long as she would bear his husband's name. Only three days after, on the 11th of June 1585⁵⁵ the situation became involved, when she came to the village of Morencz where other impediments were put to her. It seems that in the end Elisabeta Simon was allowed to keep the ownership upon his late husband's possessions till the end of her life⁵⁶.

Elisabeta Simon's will from the 6 of June 1599⁵⁷ (written down in the presence of more Romanian nobles from Caransebeș) is also extremely suggestive for a noble woman of that time and for the right on having her goods. Through her will, the noble lady had both the inherited from his husband goods, and those ones that she earned by herself all along her life. The main beneficiaries proved to be the couple of Lupu Mâtniceanu and her niece Ana Simon, as well as Ioan Simon's sons (we believe that Ioan Simon was her brother). Lupu Mâtniceanu received first of all the estates parts from the villages Sacu, Mâtnic, *Morencz*, Cernota, Ohaba, Ruginos, Măru and *Zgribest* that had belonged to Francisc Mâtniceanu. He also was given the glade, the hay fields and the cultivated fields around Morencz, which had been probably bought by the will's author. She left to Ana Simon and her sons the mills from Măru and Morencz that had been built at the expensive of her⁵⁸, half of the kitchen gardens and an amount of money; Ioan Simon's sons were given a hay field at Racovița, as well as the cattle, grains and money that would remain after her death. Noble Francisc Lazăr was also given the lands the will specifies to be his share, and Francisc Fodor was given a house in Caransebeș near by his own dwelling. In her way, Elisabeta Simon proved to have been a

⁵⁴ Pesty, *Krassó*, IV, p. 73.

⁵⁵ Feneșan, *Documente*, p. 70.

⁵⁶ Pesty, *A Szörényi bánság*, II, p. 4.

⁵⁷ Pesty, *Krassó*, IV, p. 224-225.

⁵⁸ Pesty, *A Szörényi bánság*, II, p. 5.

good manager of her husband's estate, but also of her own that she increased all along her life and had by will after her death, with a distinct fondness of her family to which she would let the main part of her estate.

Elisabeta's niece, Ana Simon may be also an example of how the noble families' female descendants became part and acted within the familial patrimonial system. Marrying Lupu Mâtneanu she also entered the numerous and influential family of Mâtneanu. Since her youth she faced a first question of inheritance when, on the 27th of November 1582, after her father, Mihail Simon's death and following a previous understanding between that one and his brother, Ioan Simon junior, (the young girl's uncle) she would to be given a part of villages Domaşnea, Cornea, Cănicea, Cornereva, Bogâltin and Zăgujeni; but Ioan Simon did not do such a thing and kept the goods under his ownership⁵⁹. It is of interest the fact that those possessions (towards south, on the Timiş-Cerna valley, at a certain distance from the Simon family's domain) were not part of the Simon family's landed patrimony, being jointly possessed by the families of Vaida, Moise and Fodor who disputed them for more decades⁶⁰. We do not know how Ana Simon's father got the possession of some parts of those estates. It is sure that they belonged to his estate, so he considered himself to have the right of leaving her daughter that legacy; his brother Ioan Simon agreed it at least as long as Mihail Simon was alive. After Mihail Simon's death the uncle refused to reverse the understanding and kept for him the respective parts of estates he had no right on. Ana Simon's case that was brought to price justice in 1582 and to years later it would be re-brought with Lupu Mâtneanu, her husband's backing, a fact that certainly improved the juridical argumentation. On the 1st of May 1584⁶¹, prince Sigismund Báthory of Somlő asked more nobles from Caransebeş to look for Ioan Simon junior and admonish him for his refuse to hand over to the plaintiff the parts from the parental inheritance; he was also asked either to submit the princely will, or to come to the Court in order to clarify the situation. Although we do not know the final decision of that lawsuit, we presume an amiable understanding between Ana Simon and his uncle, as on the 11th of March 1590⁶² we have already seen that the two ones together with representatives of Vaida and Jójica families summoned before the judge the nobles Francisc, Petru and Pavel Măciuş for

⁵⁹ Feneşan, *Documente*, p. 65; I. Costea, *op. cit.*, p. 106 and 111.

⁶⁰ D.L. Țigău, *Familia nobililor Vaida*, p. 205.

⁶¹ Feneşan, *Documente*, p. 66.

⁶² Veress, *Documente*, p. 210-211.

the estate they had in the county of Hunedoara, but the document does not notice the possessions in question.

At the end of the century, Ana Simon became the main beneficiary of her aunt Elisabeta Simon's will, together with her husband Lupu Mâtneanu; so, she personally and her sons received more mills at Măru and Morenț, kitchen gardens, precious objects and money, she and Mihail Fodor's wife being obliged to support the will's author till the end of her life. Her husband in turn received a great part of Mâtneanu's estate for which he would repeatedly go to law with his collateral relatives the next years⁶³. After her husband's death, Ana Simon directly involved in Gabriel and Ioan Mâtneanu, his sons' legacy rights preserving; so she opposed on the 21st of August 1624⁶⁴ to the princely decision through which the so-called "Zagyvai parts" of Mâtneanu's estate had to be attributed to Francisc Groza, called *Farkassi* of Sacu. It seems that Ana Simon's opposition stood no chance, those "Zagyvai parts" remaining in Francisc Groza's ownership.

Besides those patrimonial relative compact structures which constituted either the familial patrimony, or ownerships belonging to other successional masses, temporarily entering under the family's control through legacy or matrimonial alliances, other possessions are punctually noticed; those possessions came into Simon family's ownership in a certain context that we cannot specify. Ioan Simon seems thus to have had a land at *Velcest* (in the former unprivileged district of Marginea) in the county of Hunedoara, one of his loyal men (*Negwl Ferkezk*) being on May 1598, among the neighbors and representatives of the county called to assist at nobles Ștefan and Valentin Török of Enningh's taking hold on Marginea *oppidum* and its pertinences⁶⁵. A certain Ladislau Simon had at his turn a representative at Hezeres (Ezeriș), on the 23rd of March 1602, when the castle and the borough of Lugoj together with their all pertinences were donated by the prince to Andrei Barchay of Bârcea Mare and her wife Drusiana Bogathy⁶⁶.

The Conscriptio portarum from 1603, made by Simon Lodi, ban of Caransebeș and Lugoj, at the Imperial Court asking in order to know the region fiscal potential⁶⁷, is also important for our present study. A certain Ioan Simon

⁶³ Boldea, *Mâtneicii de Ohaba-Mâtnic*, p. 262-264.

⁶⁴ Pesty, *Krassó*, IV, p. 280.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 216.

⁶⁶ Feneșan, *Documente*, p. 123.

⁶⁷ Adrian Magina, *Conscrierea porților districtului Caransebeș în anul 1603. Considerații*

was registered with by a unit at *Feseo Zăgujeni*, *Muszel*, Feneș, Iablanița and Cornereva, and a half at *Glob*. Those possessions were in the south-eastern corner of the Banat, on the Timiș-Cerna passage, the former privileged district of Mehadia, so to say at an enough long distance from the familial domain ensemble. A question mark still remains on the circumstances that Ioan Simon came to have those parts of possessions.

Another document from the 15th of March 1642⁶⁸ shows that Ștefan Simon together with other nobles from Caransebeș had the right of ownership on the estates of *Machova* (Maciova), *Pestere* (Peștera), on the Timiș River, and Obreja on the Bistra Valley. Those nobles were at that time at law with the princely fisc, and having to devide the law expenses according to each one estate in those villages.

Finally, the documents also point out the fact that Simon family had several vineyards on the Teiuș Hill nearby Caransebeș, those ones of Ladislau Simon, Ștefan Simon and Gheorghe Simon being mentioned in 1642. In fact, on the 31st of March 1642⁶⁹ it is noticed an understanding between Ladislau Simon on one side, and Nicolae Măciș together with his wife Sara Găman (the first one's niece to sister) on the other side, according to which Ladislau Simon gave the last ones for ever a lain fallow vineyard on the Teiuș Hill; the condition was that the two ones would not have children, the respective vineyard should return to Ladislau and his sons. It is of interest the fact that after a while, as Nicolae Măciș had succeeded to grow there a fertile vineyard, a new change took place: Nicolae Măciș gives the restored vineyard to Ladislau Simon, and the last one gives back to Nicolae his former vineyard for a perpetual ownership. We cannot but presume that Ladislau Simon used in his favor his relative's skill in growing vineyards, and noble Măciș used that ability for having a vineyard of his and his descendants own.

At the mid-17th century, Simon family as well as all the other representatives of the Banat Romanian elites, experienced the deadlock of the banat of Caransebeș and Lugoj unconditional yielding to the Ottomans in 1658. The moment had ominous effects on the Banat nobiliary community due to the

---

pe marginea unui document, in *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, Cluj-Napoca, 2009, p. 289-295. There were registered 95 localities with 335 units on which the princely fiscal authority probably collected 335 forints about, if we take into consideration that each unit had a public obligation of 1 forint.

⁶⁸ Idem, *Notarii Caransebeșului în secolul al XVII-lea*, în *AnB* (S.N.), Arheologie-Istorie, XIX, 2011, Anexa, doc I, p. 307-308.

⁶⁹ Feneșan, *Documente*, p. 178.

dissolving of the ownership system that had been consolidated for centuries, the majority of the noble families exiling themselves. In the case of Simon family we can only presume that it went to the neighbor county, Hunedoara, where we know that some of its members had possessions yet in the 16th century. In 1688 it certainly came back in its native land, as other many representatives of the noble families from Severin county, under the circumstances of the second military occupation of the Banat by the imperial troupes. As we have seen above, the imperial conscription of 1688 that registered 170 buildings, places for houses and other real estate (mills, vineyards, gardens) inside or outside the fortress of Caransebeș, included the real estate of no less than nine members of Simon family, an eloquent proof of how that exponent of the nobility in the Banat survived the times hardships and came back home hoping that its native land would have a normal political life so that the family would restore the social and patrimonial structures ante-1658. The last testimonies on the family' patrimonial goods date on 10th of January 1699⁷⁰, and they relate on the fact that an *egregius* Sigismund Simon succeeded to retrieve usufructuary the estates of Zorlențu Mare and Vârciorova, where from he collected the population's taxes and paid a quota to the imperial fisc. From the document data results that, from Zorlențu Mare estate for instance, the imperial fisc collected 440 Rhenish forints, a large amount if reported to other villages, and the same villages gave 140 ducats, 140 pails of maize, and *potkovina* (the horseshoe tax) of 1 forint, in 1697–1698, while at Vârciorova they collected 30 ducats and 30 pails of maize. They are the last information on the familial domain of nobles Simon of Caransebeș as the temporary Ottomans' re-coming in 1699, and the total integration of the Banat in the Hapsburg Empire after, in 1718, put an end to the Romanian nobility's history in the Banat.

In all, the domain of the family Simon of Caransebeș, with its 13 estates that constituted the stable nucleus of the landed patrimony (without considering the possessions that were random ownerships of different members of the family) didn't rank among the great landed domains of the banat of Caransebeș and Lugoj. We presume for this reason that the problems it had to face were not so complex or acute as they were in the case of other structures of a greater dimensions, which belonged to some emblematic families of that time: Bizere-Găman, Fiat de Armeniș, Mătniceanu, Măcițaș, Vaida or Jojica, for example. In fact we do not know to have been any processual law cause

⁷⁰ C. Feneșan, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688-1699)*, in *Banatica*, 14, p. 161, 166 and 186-221.

among the family's members on the reason of the right of the familial domain ownership share. We dare say that such a fact was also a result of a certain concord among the members of that family of magistrates in Caransebeș, an almost uncommon situation in the case of the noble families within which the frictions and divergent interests of their different branches frequently degenerated in litigations and their solutions were asked in law. On the other side, we have found that more members of the family (males and females in the same measure) came to own parts of other successional masses following certain transactions or matrimonial alliances, and for them the family's members didn't hesitated to go to law tenaciously when needed.

They created by those means opportunities to increase individually patrimonial goods concentrated in the north of the banat of Caransebeș and Lugoj also extended to the neighbor county of Hunedoara.

The distinct way that that patrimonial ensemble was constituted during the 16th–17th centuries, mainly founded on a landed acquisition, particularizes someway that family and differentiates it from other exponents of the Banat nobility the ownership of which came from the Romanian knezes' ownership system, officially recognized by the royalty during the 14th-15th centuries. Although we may presume that it wasn't a singular case within the Banat nobiliary elites' panoply; it was only another way with the help of which certain families of local small magistrates in the town of Caransebeș in the 16th–17th centuries succeeded to consolidate their nobiliary statute as result of constituting some domain patrimonies on the basis of transactions and landed acquisitions of some estates of parts of estates that proved along the time to have been available either by a descent extinction, or by some noble families from the Banat moving into Transylvanian counties, or following some financial needs that determined certain families to exempt from parts of their familial estates, by selling or by pawning. They are different and shaded facets of the economical-social of the eastern Banat in the Principality era, which are worth analyzing in order to fulfill the general picture of the nobiliary domain structures developed during the Middle Ages.

DEMNIȚĂȚI ȘI STĂPÂNIRE PATRIMONIALĂ ÎN BANATUL DE CARANSEBEȘ ȘI LUGOJ: DOMENIUL FAMILIEI SIMON DE CARANSEBEȘ

Rezumat

Reconstituirea domeniului funciar al familiei nobile Simon de Caransebeș permite analiza unor aspecte particulare ce țin de evoluția structurilor patrimoniale nobiliare în Banatul medieval. În primul rând, este vorba despre o familie care poate fi încadrată „noi” nobilimi de funcție, afirmată în cadrul Banatului de răsărit începând cu secolul al XVI-lea. Această realitate se reflectă cu pregnanță și în ceea ce privește patrimoniul său familial; nu dispunem de nicio informație documentară care să certifice existența unui patrimoniu funciar al familiei Simon anterior secolului al XVI-lea, în jurul căruia să se potențeze statutul privilegiat nobiliar, recunoscut sau dobândit la un moment dat din partea puterii centrale. Din această perspectivă, domeniul familiei Simon, așa cum s-a dezvoltat el pe parcursul secolelor XVI-XVII, atrage mai degrabă atenția prin caracterul său eclectic și conjunctural, destul de vulnerabil și relativ puțin sustenabil în timp. Este un exemplu particular în cadrul elitelor românești bănățene, parte din ele caracterizate printr-o remarcabilă consistență și durabilitate în timp a stăpânirilor lor funciare. Se impune o distincție care credem că individualizează într-o anumită măsură această familie. În decursul timpului, tranzacțiile funciare au constituit un aspect esențial al activității economice în care posesorii de pământuri au fost angrenați, fie pentru a-și augmenta domeniile patrimoniale, fie pentru a rezolva anumite probleme de natură financiară. Familia Simon pare că își cumpără în 1544 un întreg patrimoniu funciar, încropit prin alăturarea unor așezări localizate în secolele anterioare în districte diferite (Comiat, Bujor, Caransebeș) și aflate în stăpâniri diferite (comunitatea cnezilor nobili de Comiat, familia Mâtnic, domeniul Hunedoarei), care a ajuns în împrejurări care ne scapă, la începutul veacului al XVI-lea, în stăpânirea unor nobili străini de spațiul bănățean, de la care sunt cumpărate de familia nobililor Simon de Caransebeș.

În decurs de jumătate de secol familia nobililor Simon de Caransebeș și-a consolidat domeniul patrimonial dobândit în mare parte printr-o tranzacție funciară, l-a stabilizat, în pofida faptului că dispunerea sa teritorială, la limita dintre banatul de Caransebeș și Lugoj și eialetul Timișoarei, i-a conferit în opinia noastră o vulnerabilitate sporită. Cu toate acestea, putem aprecia că în comparație cu alte domenii nobiliare familiale dezvoltate în spațiul Banatului montan și piemontan, mult mai extinse, ansamblul patrimonial al acestei familii trebuie că s-a dovedit a fi insuficient unei descendențe destul de numeroase, obligată să perpetueze sistemul tradițional al stăpânirii condvizionare. Ca urmare, constatăm că unii membri ai familiei s-au străduit să își dezvolte un patrimoniu separat, recurgând la diferite tranzacții sau la căsătorii avantajoase cu reprezentante ale altor familii nobile din banatul de Caransebeș și Lugoj sau din comitatul Hunedoarei.

THE REEVE'S WEALTH IN THE 16th–18th CENTURIES

Livia Magina*

Keywords: rural institutions, reeve, wealth, Transylvania

Cuvinte cheie: instituții rurale, jude sătesc, avere, Transilvania

Certain historiographic currents in the 20th century insisted on the indigence of peasantry considering the report work bulk – number of taxes, or comparing it with the nobles' wealth. In what concerns the wealth of a village leader, two major ideas have been perpetuated: either that he used to be the richest man in the locality, or that he got the function due to his indigence. The truth is between and between, as for three centuries long, there were both reeves who were among the richest heads in the village, and cases where the reeves of some villages had nothing, especially by the end of the 17th century – beginning of the next one. The Mureș Seat statutes just insisted that the village reeve be one of the middle wealth inhabitants¹. For his services, the reeve is not paid as following a contract, he benefits only of some financial exemptions. The most important mention should be that one according to which to receive gifts or exemptions for a done service is a constant value of the era. Even the annual salary of the owner's court hirelings or the hired ones in his service, as different reckonings specifies, is quantified both in money and produces or clothes. Therefore, if the owner's employees on oath, as the administrator is for instance, have such a salary, how could the representative of the village receive anything else? Such a mentality is promoted also by law, either central or local, by specifications that the village leader be exempted during his seat. On the other side, we tried to quantify their wealth or poverty comparing to other villagers. Richer villages, with geographical better conditions, with more traditional reduced obligations to their masters, and in better times obviously have more well-to-do inhabitants; any conclusion is by that only local and directly concordant to the year the census was realized

---

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: liviamagina@yahoo.com.

¹ *Corpus Statutorum Hungariae Municipalium*, ed. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, I, Budapest, 1885, p. 52; David Prodan, *Judele satului iobăgesc în Transilvania în secolele XVII-XVIII*, in *AIIA Cluj*, 1961, p. 225.

So, yet in the 15th century, but also before of it, those articles of law belonged as an integrant part to the stipulations on the rural world. King Matthias' decree from 1470 specified that the nobles owning only a plot of land (*sessio* – Latin; *sesie* – Romanian) and those who served at their court, including the reeve if a single one in the village, not to be submitted to any taxes². The royal legislation from 1475 and 1478 came to strengthen again the exemption from tax of the village leaders (*villici*), especially of those ones set on the nobles of one *plot of land*³. The legislator doesn't change such a view even in the next century. The Diet session at Turda in 1542 established that within a possession only a single reeve or knez would be exempted from the fiscal charge: *in una quaque possessione unicus Judex aut Kenesius in hac dicatione exemptus sit*⁴. The reeve's situation seems not to have been changed in the 17th century too, if we take into account the local legislations articles. In 1646 the county meeting in Satu-Mare admitted that further on, according to article 62 approved by the meeting of the year 1609, the reeves, servants (of the court, certainly), libertini, vine producers (oenopoli), magistrate judges (the bailiffs, probably), and those the houses of whose were destroyed by fire⁵. Crasna statutes for instance stipulate that the reeve would benefit of a work day performed by each inhabitant of the village, and what is more, be exempted from some taxes⁶. The reeves' exemptions went on after their death, so that a series of articles from the beginning of the 17th century exempted their widows too⁷. At the beginning of the 18th century the county of Szabolcs meetings also considered that the reeves had immunity at taxation and toil obligation of serves (*seriali servitii*), the part they owed being in charge of

² *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, ed. Franciscus Döry, Georgius Bonis, Vera Bácskai, I, Budapest, 1976, p. 183.

³ *Ibidem*, p. 224, 239.

⁴ *Ibidem*, p. 185-186.

⁵ *Corpus Statutorum*, V, p. 110.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Monumenta Comitalia Regni Transilvanie /Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, ed. Szilágy Sándor, IV, p. 580: *Effőle jobbágy számlálásában szabadost, kenézt, falusbirákat, bérest, nyomorúlt özvegy asszonyokat ne computáljanak*. The article was taken back in 1608 – *Ibidem*, VI, p. 112: *Mely rovástól a falus birák, szabadosok, molnárok, udvarbeli szolgák, szegény özvegy asszonyiállatok, nőtelen legények exemptusok lgyenek. A connumeratióra penig minden vármegyéről az ispan mellet két-két meghitt tőkéletes atyankfiat bocsássák, hogy kedvezés a dologban ne essék*.

the inhabitants of the village they had their post⁸. The Austrian administration also tolerates this way of rewarding the villages' representatives, as it results from Maria Theresa's asking from the 3rd of October 1753 that is related to the exempted ones. The stipulation regarding the reeves rested as before, as like for other rural categories, nobles of a plot, spinsters, officials, priests: *Judices quoque pagorum capitis exemptionem merentur ita ut horum onera communinates in quibus praesunt ubique tolerant*⁹. Being exempted all along their functioning allowed some of the reeves to go up in the world and to accumulate considerable goods.

The financial estate of a reeve is important and put on side how rich he was and what was his social position. If in a first phase we may presume that reeve used to be elected according to such an aspect, by the end of the 17th century, the personal wealth seems not to be necessarily a trump in election/appointing in that function. In main part the censuses notice the function by the name of an individual, so we can draw a conclusion on the reeve's place within the economical hierarchy of the village. In the second part of the 17th century – the beginning of the 18th one, on Gurghiu domain, the reeve is not always elected from the well-to-do ones. Considering his wealth, he seems to be in many cases poorer than the majority of the village inhabitants are; many times he is one without cattle or with less heads of cattle. But he is exempted here too from tax and toil obligation for serves¹⁰. The captain of the fortress of Şimleu also agreed in 1675 that the reeve be exempted due to the multitude of his obligations and services he makes for his community and master¹¹.

The exemptions from taxes made possible that the one in such a function for more years constitute his fortune or increase the one he had yet. The reeves are exempted from due together with nobles, boyars, libertini, trabands, priests, helpless people, day-laborers (zsellér – Hungarian) and widows. In 1750 one of the conscriptors' questions was: *Qualis distinctio inter immunem et exemtum?* – a question the answer of which consists in examples: priests were immune from taxes, and among others the villages reeves – *villici pagorum* were exempted from them *pro ratione officii aut servitii de praesenti non*

⁸ *Ibidem*, V, p. 294.

⁹ Magyar Országos Levéltár (MOL), F 234, Erdély Fiscalis Levéltár, XXII szekrény., fasc. 86, nr. 22.

¹⁰ Ana Ilea, Gh. Mudura, Veronica Covaci, *Conscrierea domeniului Beiuş la anul 1721*, în *Crisia*, X, 1980, Annex.

¹¹ Koncz József, *A hódoltság történetéhez*, in *TT*, 1894, p. 696.

*contribuunt*¹². It was as formerly. The taxes quantum went on from the 16th and 17th centuries, with the same destination: the princely needs, the army, roads, and fortresses maintenance. Tax is in money but fulfilled with food provisions for people and animals. The tax increasing from 2 forints yearly/unit, to 20 or even 50 forints in 1650, or more, to 300 forints by the end of the century does not affect the reeve's position. In Șercaia, Făgăraș, for instance, the reeve's tax would have been of 24 dinars, but he did not give: *biro nem ad adot*. Keresztel Peter, reeve of Cașva, Gurghiu, has by his name the mention: *kenez semmivel nem szolgal*, he doesn't serve with his palms. At Comori (Kincses, Mureș) the reeve of the village gives only half a tax: Huszar Peter, *biro, fele adaiat igerte megh adni*. La Sânmihai, the reeve is totally exempt for tax, but he must give to the bailiff of the fortress, on Saint George's celebration day, a calf: *Az mint refferalyak az falus biro az udvarbironak Szent Gyorgy napban egy berbecsel, vagy egy juhval tartozik*. But at Cașva (Kasva) Dobrin Gabor, the village reeve has nothing, nor even children¹³. In the county of Maramureș, in the eight's of the 18th century, the reeve has a minimum of obligations: "not to pay anything else, except certain service he did for his master or at least for other the three pounds from the unit tax"¹⁴.

The villages' judges have also the right to a diversity of produces given the fact that the take tart to the due collection. In 1585, for example, knez Davis received two green ewe cheeses because he required that he had had to take them, and in 1587, he received a sheep and a lamb for having taken part in collecting of *quingagesima*. The same one from Feleac received from the judge of the town of Cluj, 10 forints from the total earning of the village in 1578, for traveling to the county, and in 1580, he was paid with 16 forints per year¹⁵. According to his law duties, the reeve receives a part of damages, a third regularly for him and the other two ones for the master if the lawsuit takes part at the village judgement seat. Such earnings from lawsuits are registered also at Beica de Jos, in Gurghiu domain, at 1697: *Pereket tizenharmad fel forintig a biro szekin inchoalhattyak onnen seniora revisiora az udvarbiro szekire vizsik*.

¹² Costin Feneșan, *Izvoare de demografie istorică. Secolul al XVIII-lea. Transilvania*, București, 1986, p. 252-253.

¹³ Liviu Ursuțiu, *Domeniul Gurghiu (1652-1706). Urbarii, inventare și socoteli economice*, Cluj-Napoca, 2007, p. 48.

¹⁴ Aurel Răduțiu, *Reglementarea urbarială a Mariei Theresa din 1767, textele românești*, in *AIIA Cluj*, 1979, p. 320.

¹⁵ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I, București, 1968, p. 706.

For his performance at the village judgement seat, the reeve receives part of the amount the guilty one has to pay for his penalty atonement. In the case of a judgement in front of the land lord one paid 40 dinars, and in front of a *villic*, that one cashed 20 dinars¹⁶. From the blood damage (*vérbirság*) that regularly was of 1 forint, and from the bruise damage (*kékbirság*), of 60 dinars if shown to the judge, that one received 60 dinars, for example, in the villages of the domain of Aleșd. At Cluj-Mănăstur, the blood damage is only of 33 dinars and the bloody wound if shown to the judge is of 30 dinars for the judge paid by that who did it. From the heft damage (*orvbirság*), the reeve has his part too. At Lona that punishment was of 12 forints (!) and it went to the village, and that meant, to the village reeve. For rape, the do-called “bull damage”, it was of 3 forints, one third, so to say 1 florin, belonged to the reeve.

The same reason of receiving something for their services leads to reeves’ abuses. In the instructions of 1634, György Rákóczi I, for instance, advises the administrator of his court from Alba Iulia to defend people against the officials “infestations”. That one had to take care that the reeves not to burden or “to angrieve” the community with too many taxes, with improper supplies, or supplements in money, food or hay for travelers’ hosting, but the reeves better be given from the earnings of vineyards, mills or the village tavern¹⁷. So to say to be attentive how the reeve manages the community money and wealth. These reeves’ abuses are more obvious during social disturbances, as the tumult of 1784 was. The reeve of Ponor, Alba County, announced the domain cellarer, in 1784, that the former reeve Sim Burz and his family had been killed because Burz had been known as an abusive individual. That one had been declare yet in 1766 no to be worthy of being reeve as he had damaged the village with 2,000 forints¹⁸. That abusive behavior of taking more from the countrymen under some traditions or articles of law is well illustrated in the Banat area too, during the 18th century.

According to the village tradition, the reeve must have paid his dues within the village duties. At Săliște de Vașcău, knez Fwtor Peter paid in 1581 the pigs tithe¹⁹; the knezes on the domain of Beiuș had to give, in 1600, a blanket on Saint Elisha’s celebration day, 2-3 green ewe cheeses and a pail

¹⁶ *Decreta Regni Hungarie*, I, p. 272.

¹⁷ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, II, București, 1986, p. 11.

¹⁸ Idem, *Răscoala lui Horea*, II, București, 1984, p. 413.

¹⁹ Viorel Faur, *Istoricul satului Săliște de Vașcău (județul Bihor)*, in *Crisia*, XI, 1981, p. 87.

of vine at *quingagesima ovium*²⁰. Some cases from Transylvania whole territory along the three centuries we have in sight outline a picture of the leaders of villages wealth. The data come mainly from the 17th–18th centuries, for the reason that the previous documents are more lacunary. For example, the urbarium of Gilău, from the 16th century noticed only the number of drive animals from a household, oxen and horses. The reeves from Mănăştur, Băgara or Leghia have 4 oxen each one, the one from Baci, 8, the one from Chinteni, 10. The mayor from Şimleu has only 4 oxen. The reeve from Husasău has 42 horses²¹. On the domain of Oradea in 1600, the reeves' wealth outruns the general average of the domain, but they are not the most well-to-do subjects and not frequently the richest ones. The 30 reeves have thus together 39 oxen, 25 cows, 16 horses, 12 sheep and 165 swine²². On Şiria domain, Stephanus, the knez from Sârbii de Jos, has a vineyard and 6 oxen, and knez Sigismundus has 8 oxen, 16 horses and 400 sheep²³.

Rusza Petru, the swineherd of the village of Chiherul de Jos was considered among the needy reeves in the 17th century²⁴. Indeed, he is His Highness' swineherd, but his estate, in 1698, consists in: 5 horses, 4 oxen, 4 heifers, 6 cows, 20 sheep, and 6 swine. He is not to be taken for a poor man, as the village has many inhabitants below his material situation²⁵. In fact, we are speaking about a difference in what we understand today by a swineherd and its statute within a community from three-four centuries ago. In essence, the social statute an individual is mentioned in documents does not necessarily reflect his material situation.

The 18th century comes with much more data on the material situation of the reeves comparing with the former information. In the urbaria of the time new columns appeared according to need of an exact identification of the subjects' situation and wealth for a more detailed taxation. Therefore, on the Bărgău Valley, in 1783, one of the richest reeves was Vasile Vreszmasz from Prundu Bărgăului, with three children of 9 to 19 years old, who had 10 horses, 6 oxen, 2 cows, 4 heifers, 6 swine, 5 beehives, and 60 sheep and goats, while Alb Maftej, from the same village, was the poorest in the conscription,

²⁰ D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, II, p. 846.

²¹ Jakó Zsigmond, *A Gyalui vártartomány urbariumai*, Kolossvár (Cluj), 1944, passim.

²² D. Prodan, *Iobăgia în XVI*, II, p. 840.

²³ *Ibidem*, p. 454.

²⁴ Idem, *Judele satului iobăgesc*, p. 222.

²⁵ L. Ursuțiu, *Domeniul Gurghiu*, p. 201.

with only one horse, two cows and two heifers²⁶. At the beginning of the 18th century, on the domain of Beiuș, the reeves seem to come from the “middle class” of the village. From the all 126 villages and 13 territories of abandoned villages (*predia* – Latin), the poorest reeves had a quarter of a plot of land, some land, hey field, 1–2 oxen, as many cows, 1-2 horses, 4–6 swine, but also there are cases of reeves’ families that was exempted from taxes, had two plots of land, 10–16 Bratislava measurement units of land, hay field within the village limits, drive animals and swine. Even if the former century they had mills in that area²⁷, now a single one, namely the reeve from Târcaia, is registered as owning 1/2 mill; Dancs Flore, the reeve from Cusuiuș, is the single one that had an alembic, while only the swine tax was compulsory for all the villages, together with the yearly rent, the due that is to be paid in two parts, on Saint George’s celebration day, and on Saint Michael’s celebration day, and 4 forints, the equivalent of several fox and marten hides²⁸. The Jesuits Collegium’s domain with the villages in the fortress of Cluj neighbor was extremely well registered. There, Ioan Kelemen, the domain bailiff, 48 years old, had four sons of 9 to 15 years old, a horse, 4 oxen, 5 cows, 5 calf, 4 sheep, three swine, and a whole plot of land. The village reeve Antonie Jsko is registered near by him, 40 years old, with 4 sons of 3 to 12 years old, 3 cows, 6 heifers, 2 sheep, a whole plot of land, and an orchard outside the village (*pomarium extra pagum sita*), and he is mentioned as a day-laborer²⁹. Much precarious seems to be the Marcus Chirila’s material situation; he was *judex loci* at Giomal and possessed a whole plot of land, a hay field, a vineyards with 6 urns of wine, two carts, and two cows. Metes György, *judex subditor* looks more well-to-do, with a plot of land, hay field, 2 vineyards, 14 swine, 1 horse, 2 oxen, 2 cows, and a cart³⁰.

The below table presents a selection of other examples from different places and periods:

²⁶ Mircea Buta, Adrian Onofreiu, Andreea Salvan, *Bârgăul sub pajura imperială*, Cluj-Napoca, 2011, p. 38.

²⁷ L. Borcea, *Obștea sătească din Bihor; voievozii și cnezii în secolele XIII-XVII*, in *Crisia*, XII, 1982, p. 139

²⁸ *Ibidem*

²⁹ MOL, F 234, Erdély Fiscalis Levéltár., XX/a szekrény, fasc. 4, without number.

³⁰ Șt. Meteș, *Viața agrară a românilor din Ardeal și Ungaria*, I, 1508-1820, Cluj, 1921, p. 7.

Year	Locality	Name	Children	Animals					
				horses	oxen	cows	heifers	swine	sheep
1638	Macău	Andras Antal		-	4	1	-	7	-
1640	Mănăştur	Kalos Mate	-	-	6	1	1	-	-
1652	Caşva-Gurghiu	Keresztel Peter	3	-	4	4	4	10	-
1652	Felso Koher	Manczo Demeter	2	3	4	3	-	8	20
1674	Porumbacul de Jos	Komsa Szarak	2	19	5	3	6	18	40
1685	Iernuţeni, com. Turda	Nagy Istvan	3	3	5	1	4	7	-
1715	Pâclişa	Vasii Iuon	-	1	2	3	1	3	30

A particular situation is registered in the villages where certain professions were practiced, the reeve being elected from among the handicraftsmen. An inquest occasioned by the election of a priest in the village of Slimnic (Sibiu) at the very end of the 14th century, mentions a reeve of Slimnic, an ironsmith by trade (*faber*), named Ioan. Other two ones are also mentioned together with him³¹. The fact that the reeve from Lechinţa and an inhabitant from Dipsa, Bistriţa had the right to pick up from the archive of Bistriţa, two privileges of the members of corporation from Lechinţa in 1625, makes us believe that he himself was the leader of that corporation³². Other examples come again from Cluj-Mănăştur, a village that was contaminated by the urban circumstances from its neighborhood. Among the reeves here, we may speak about a shoemaker (*Czismadia* Boldisar), an ironsmith (*Kováts* Gyorgy), and a handicraft the document doesn't specify the profession: Szerenyi András, *mester falus biro*³³. In 1706, at Beica de Sus (Oláh Bolkeny), the reeve is also a cask-maker – Borda Iuon, *kadar es biro*³⁴, but it doesn't result that he was also the cask-makers' leader in that area.

There are also sporadic mentions on particular professions of the leaders of villages. On Abrud domain, in 1566, the reeve of Soporul de Sus

³¹ Ştefan Pascu, *Meşteşugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1954, p. 30-31.

³² Serviciul Judeţean Cluj al Arhivelor Naţionale, *Fond Primăria oraşului Bistriţa, nr. 9478/ The town of Bistriţa Fund*, No. 9478.

³³ MOL, F 234, Erdély Fiscalis Levéltár., XXII, fasc. 15 and 17, without number.

³⁴ L. Ursuţiu, *Domeniul Gurghiu*, p. 348.

and Soporul de Jos, was but Ioannes Pap, the local priest (*sacerdos in hac possessiones*)³⁵. Another special case is that of Mirion Goia from Galda de Sus, who was registered in 1715 as *piscator et iudex loci*³⁶.

Even a few, the above examples show that depending on the area and period, the reeves might be elected from different social-economical categories, not only from among the richest villagers or only from the poorer ones.

STAREA MATERIALĂ A JUDELUI SĂTESC ÎN SECOLELE XVI-XVIII

Rezumat

Judele sătesc se constituie în principalul personaj al lumii rurale, nu numai din punctul de vedere al legislației. În ierarhia economică a satului acesta nu pare a fi la limita inferioară, după cum nu se poate spune că nici la extrema cealaltă nu se află. Condițiile fiecărui sat în parte influențează și starea materială a celui care se află în fruntea sa. Pentru eforturile sale, judele este scutit de anumite dări, el poate astfel să-și crească propria avere. El oferă o mostră a stării materiale a satului pe care îl reprezintă și constituie unul dintre puținele cazuri în care se coagula o avere țărănească.

³⁵ MOL, Urbaria et Conscriptiones, fasc. 101, nr. 46.

³⁶ Șt. Meteș, *Viața agrară*, p. 69-70.

FRANCISCANII ÎN BANATUL DE MUNTE LA SFÂRȘITUL CELEI DE-A DOUA ȘI LA ÎNCEPUTUL CELEI DE-A TREIA STĂPÂNIRI HABSBURGICE (1695-1701, 1716-1738)

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: franciscani, Caransebeș, Slatina Timiș, Carașova, Luigi Ferdinando Marsili, Blasius Klainer

Schlüsselwörter: Franziskaner, Karansebesch, Slatina Timiș, Karaschowa, Luigi Ferdinando Marsili, Blasius Klainer

La sfârșitul verii și începutul toamnei anului 1688, cea mai mare parte a Banatului de munte a fost ocupată de trupele habsburgice. Odată cu acestea, din Transilvania învecinată a revenit la locurile de baștină o bună parte dintre cei care părăsiseră orașul și ținutul în 1658. Cu toții au început demersurile atât pe lângă comandanții imperiali din Transilvania și Banat cât și la Consiliul Aulic de Război și Comisia Neoacvistică a Camerei Aulice vieneze pentru a fi repuși în stăpânirea deplină asupra bunurilor imobile pierdute în urma ocupației otomane. Numai că, în pofida tuturor strădaniilor depuse vreme de aproape zece ani, împăratul Leopold I, sfătuit de Consiliul Aulic de Război și susținut de Camera Aulică, a impus respectarea principiului *uti possidetis* (dreptul de folosință asupra bunurilor imobiliare deținute). Rezolvarea dreptului de proprietate deplină urma să fie însă decisă abia după încheierea păcii cu Poarta¹. Mai mult, evoluția sinuoasă a situației militare din Banatul de munte în anii 1688-1695², cu retrageri, respectiv cu reveniri ale trupelor habsburgice și otomane, a contribuit, la rândul ei, la o stare de incertitudine, deloc favorabilă rezolvării problemelor de proprietate. Un moment de cumpănă l-a reprezentat înfrângerea din apropiere de Lugoj (septembrie 1695) a trupelor generalului Veterani, urmată la scurt timp de ocuparea Caransebeșului de către turci. Cu

* Cercetător independent, București, e-mail: costinfenesan@yahoo.com.

¹ Vezi C. Feneșan, *Stăpâni și supuși în comitatul Severinului în timpul celei de-a doua ocupații habsburgice (1688-1699)*, în *Banatica*, 14, 1996, p. 159; Idem, *Comitatul Severinului la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în *Tibiscum*, 7, 1988, p. 196-200.

² Frigyes Pesty, *A Szörény Bánság és Szörény vármegye története*, I, Budapesta, 1877, p. 102 și urm. și II, Budapesta 1878, p. 183 și urm.

acest prilej - ne informează cronica franciscanului Blasius Kleiner -, „au fost ruinate și mai mult rămășițele vechii noastre mănăstiri”³. Potrivit lui Kleiner, mănăstirea de la Caransebeș avea pe atunci hramul Sf. Maria cea Neagră, fapt pe care l-a stabilit din legenda sigiliului păstrat încă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: *Sigill(um) Convent(us) Caranseb(essiensis) ad S(anctam) Mariam Nigram*⁴. Tot Kleiner ne lămurește că, în locul edificiului vechii mănăstiri, oricum de nefolosit, călugării franciscani s-ar fi slujit de „un mic oratoriu, pe care l-au putut întreține în timpul stăpânirii turcești”⁵.

³ Blasius Kleiner, *Ortus et progressus Provinciae Bulgariae et Valachiae*, în *Hronika na bălgarskoto franġiskanstvo (XIV-XVIIIv.) săstavena prez 1775 g.v.gr. Alvinġ ot Blazius Klainer (Archivum Tripartitum III)*, ed. István Lénárt Magyar, Donka Dimitrova Markovska, Márta Búr, Sofia, 1999, p. 104/p. 70 mss. (noi am folosit textul latin reprodus în partea a doua a ediției sub formă anastatică); vezi doc. 11.

⁴ *Ibidem*. Iată descrierea detaliată a lui Blasius Kleiner despre vechea mănăstire franciscană (minorită) de la Caransebeș: „La început, această mănăstire se afla dincolo de stradă (în prezent strada Mihai Viteazul - n.n.) așa cum o dovedesc ruinele care se văd până în zilele noastre. Din unghiul făcut de temelile acestora reiese că mănăstirea se afla oblic față de cea de acum și, în același timp, că acolo unde se găsește în prezent nu era stradă, ci clădirea mănăstirii. De altfel, la acea vreme (înainte de 1658 - n.n.) Caransebeșul era așezat cu totul altfel, ceea ce indică destul de limpede faptul că zidul găsit în pământ (atunci când s-au săpat temelile pentru partea de jos a noii mănăstiri) se întindea în așa fel, că edificiul ridicat peste el face un unghi dreptunghi orientat oblic spre mănăstirea de acum. Biserica se înălța lângă mănăstire, înspre casa în care locuiește acum obercnezul de neam bulgar (sic!). În fața casei acestuia, nu departe de ruinele care se văd, s-ar fi aflat cripta călugărilor și - așa cum povestesc de demult românii - în acel loc ar fi fost zărită adesea o strălucire cerească, venită de la cei morți. Desigur, nu încape îndoială că acolo s-a aflat cripta călugărilor, deoarece mulți dintre cei înmormântați acolo, găsindu-și odihna, sunt vrednici de luat în seamă prin faima sfințeniei lor. Cimitirul vechi s-a aflat unde sunt în prezent casa, curtea și grădina obercnezului sus-amintit. Asta o dovedesc fără putință de tăgadă numeroasele oseminte omenești care au fost dezgropate atunci când zisul obercnez și-a construit casa, pivnița și fântâna. Această mănăstire se înălța în suburbie, în afara fortăreței sau întăriturilor și avea hramul *La Sfânta Maria cea Neagră*. După ce a fost distrusă, pe acest loc s-a făcut un cimitir, așa cum o dovedesc pietrele de mormânt care mai zac și acum acolo. Acest cimitir a fost folosit până când s-au construit cazărmile. Atunci a fost desemnat ca cimitir locul în care sunt înmormântați acum catolicii” (Vezi doc. X). Mărturia lui Kleiner, care a vizitat mai mult ca sigur așezământul monastic de la Caransebeș, limpezește, credem, și ultimele dubii în legătură cu atribuirea ruinelor descoperite în 1988 pe strada Mihai Viteazul. Vestigiile aparțin fără îndoială vechii mănăstiri și biserici franciscane, ridicate cel mai probabil în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cf. Dumitru Țeicu, *Die ekklesiastische Geografie des mittelalterlichen Banats*, București, 2007, p. 86. În secolul al XVIII-lea, mănăstirea a avut hramul Sfânta Maria a Îngerilor (*Sancta Maria Angelorum*), vezi doc. X.

⁵ Vezi doc. XI.

Este, prin urmare, cert faptul că franciscanii nu și-au întrerupt activitatea la Caransebeș și în împrejurimi nici în timpul stăpânirii otomane⁶. De asemenea, odată cu ocupația habsburgică din 1688, ei au întreprins, așa cum au făcut ceilalți oameni ai locului, demersuri pentru a reintra în stăpânirea bunurilor care le aparținuseră până la 1658.

În toamna anului 1695, în vreme ce trupele otomane erau pe cale să se retragă din nou de la Caransebeș, franciscanii au obținut de la generalul Caprara, comandantul trupelor destinate să reocupe Banatul și, în același timp, vicepreședinte al Consiliului Aulic de Război, un document de luare sub protecție a bisericii lor de la Caransebeș. Mai mult, protecția imperială se extindea și asupra satului Slatina Timiș, cu toate pertinențele acestuia⁷.

În iarna anului 1695-1696, la Caransebeș *a revenit* (subl.n.) Marcus Pejacsevich din Chiprovăț (azi Kiprovac, în Bulgaria), conducătorul Provinciei franciscane bulgare⁸. Acesta l-a numit pe călugărul Gheorghe (probabil tot

⁶ Viorel Achim, *Catolicismul la românii din Banat în Evul Mediu*, în *RI*, VII, 1996, nr. 1-2, p. 44 și I. Gy. Tóth (ed.), *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania*, Roma-Budapesta, 1994, p. 218-223. Relatarea lui Blasius Kleiner despre trecutul mănăstirii franciscane de la Caransebeș înainte de ocupația otomană (1658) este pe cât de sumară, pe atât de confuză și de ezitantă: „N-am putut afla nicăieri, cât de mare a fost această mănăstire și când a fost înființată. Dintr-o scrisoare a Papei Nicolae al V-lea am reușit doar să-mi dau seama că, în vremea sa, mănăstirea a avut o creștere. În anul 1421, pe timpul lui Sigismund, regele Ungariei, ea pare să fi fost dăruită (într-o notă marginală din secolul al XIX-lea, părintele franciscan Ferdinand Kaizera ținut să adauge: „A existat până în 1558, iar ultimul guardian a fost atunci Nicolae Csomortány” - n.n.). Lucrul este nesigur, iar aceasta cu atât mai mult cu cât se constată că în vremea Sfântului (Ioan) Capistrano, în jurul anului 1455, mănăstirea a înflorit. Mai mult, chiar și după aceea, în anul 1552, când turcii au ocupat Timișoara și Banatul, mănăstirea a supraviețuit, fiindcă – așa cum am mai spus în altă parte - Lugojul și Caransebeșul au potolit cu bani furia turcilor. Este adevărat că, pe atunci, numărul credincioșilor catolici a scăzut foarte mult, deoarece Petru Petrovici, domnul de pământ, împreună cu mulți alți nobili, s-a depărtat de la credință și-acolo unde i-a îngăduit regina Izabella - a distrus lăcașele sfinte și altarele. Este însă sigur că, în ceea ce privește clădirea, mănăstirea de la Caransebeș nu a fost dăruită, dar despre numărul călugărilor nu știm nimic. Asta a fost situația până în anul 1658, când mănăstirea a fost dăruită împreună cu cetatea și cu celelalte clădiri” (vezi doc. X).

⁷ Vezi doc. I.

⁸ În 1675-1676 custodia Bulgariei a fost transformată în Provincia Bulgariei, care cuprindea Țara Românească, Bulgaria și Banatul. Vezi în anexă (doc. XII), lista conducătorilor Provinciei franciscane bulgare din perioada 1679-1727. Blasius Kleiner ne informează că „în anul 1696 preacucernicul părinte Marcus din Chiprovăț, cu numele de familie Pejacsevich, cunosător al limbii române și cât se poate de iubit de principele Constantin Brâncoveanu, a

din Chiprovăț) ca administrator special al Ordinului franciscan în ținutul Caransebeșului, spre marea nemulțumire a iezuiților⁹, care doreau să-și reia poziția dominantă deținută în lumea romano-catolică a Caransebeșului în prima jumătate a secolului al XVII-lea¹⁰. Datoria călugărului Gheorghe a constat în intervenția pe lângă autoritățile imperiale pentru a obține restituirea bunurilor imobile aflate în stăpânirea mănăstirii franciscane de la Caransebeș până la 1658. Pentru a-și susține demersul, el le-a solicitat mai multor „orașeni din Caransebeș” (*civitatenses Caransebessenses*) și deopotrivă unor „țărani sau supuși” (*rustici vel subditi*) din împrejurimi un act de mărturie. Prin acesta urma să se ateste că doar franciscanii avuseseră la Caransebeș un paroh și un lăcaș de cult pentru credincioșii romano-catolici în perioada de până la ocupația habsburgică. Că atestatul îi viza pe iezuiți, este mai mult decât evident. Prin scrisoarea de mărturie întocmită la 25 iulie 1696¹¹ cei șase semnatori¹² au mai declarat că franciscanii caransebeșeni stăpâniseră - desigur

---

urmat aici (la Caransebeș - n.n.) trupele imperiale din Transilvania în Banat și a cerut judeului și comunității un act de mărturie, cum că la Caransebeș n-au fost vreodată alți călugări decât cei din Provincia bulgară. A făcut asta din cauza iezuiților, care se strecuraseră la Lugoj și Caransebeș”. (*A.R.P. Marcus à Chiprovacio, cognomine Pejacsevich, Valachicae linguae peritus et principi Constantino Brankovan acceptissimus, hic anno 1696 caesaream militiam ex Transylvania ad Bannatum secutus est et petiit à iudice et communitate testimonium, quod Caransebessini nunquam alii religiosi quam se Lugosini et Caransebessini intruserant*), cf. Archivum Franciscanum Hungaricum Budapesta, *Archivum Tripartitum*, pars II., Mss. 65, cap. VII, p. 76/Arhivele Naționale Istorice Centrale București, Microfilme Ungaria, rola 857, c. 5.

⁹ Vezi doc. XI.

¹⁰ Cu privire la aceasta, vezi Livia Magina, *Nova India: Misiunea iezuită în Banatul Otoman în secolele XVI-XVII*, în *Studii bănățene*, coord. V. Leu, C. Albert și D. Țeicu, Timișoara, 2007, p. 137-152, în mod special p. 139-140. Cu privire la activitatea iezuiților la Caransebeș, vezi Adrian Magina, *În Karansebes Patres Societatis Jesu evangelizant: Misionarii*, în *Studii bănățene*, Timișoara, 2007, p. 153-183; idem, *Legislație și toleranță. Statutul juridic al catolicilor din Caransebeș în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Istoria culturii, cultura istoriei. Omagiu profesorului Doru Radosav la vârsta de 60 de ani*, coord. I. Costea, O. Ghitta, V. Orga și I.A. Pop, Cluj-Napoca, 2010, p. 107, 109; idem, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*, Cluj-Napoca, 2011, p. 91-116.

¹¹ Doc. II; vezi și nota 8.

¹² Semnatarii, al căror nume este redat în parte corupt, sunt următorii: Mihai Vaida de Bossus (formă coruptă pentru *Borzous, Berzeus sau Borzawch*, localitate astăzi dispărută, care s-a aflat fie pe lângă Babșa și Târgoviște, fie în apropiere de Berzovia), jurat al orașului; Ioan Vaida, fost jude al orașului; Sigismund Simon, cetățean al Caransebeșului (în 1698,

înainte de 1658 - mai multe case la Valea Boului (azi Păltiniș), Iaz, Peștere și Slatina Timiș¹³. Nu știm încă dacă și în ce măsură s-au folosit de această scrisoare de mărturie călugăriei, aceasta cu atât mai mult cu cât și-au continuat demersurile în fața celor mai înalte instanțe ecleziastice și militare. Până la urmă, stăruința le-a fost răsplătită. În urma dispozițiilor date de cardinalul Kollonich, arhiepiscopul-primat al Ungariei, la 26 februarie 1698 și de contele Rabutin de Bussy, generalul-comandant al Transilvaniei, la 17 martie 1698, franciscanii de la Caransebeș au dobândit *dreptul de uzufruct* (subl. n.) asupra mai multor bunuri imobile. În fine, la 22 aprilie 1698, comisarul de război Gallatin și Mihail Olosz, vicecomitele Severinului, i-au trecut pe franciscani în stăpânirea (*dedimus possessionem*) Bisericii Roșii¹⁴ din Caransebeș, precum și a zece sesii, din care patru se aflau la Slatina Timiș, câte două la Var¹⁵ și Valea Boului și câte una la Peștere și Maciova¹⁶. Temeiul acordării acestor beneficii, în schimbul cărora franciscanii făgăduiau să asigure serviciile parohiale, l-au constituit „vechile acte de danie” (*antiquae donationes*) pe care le înfățișaseră în susținerea cererii lor. Cum situația proprietăților imobiliare din districtul Caransebeșului era însă departe să fi fost lămurită, autoritățile imperiale și-au rezervat dreptul de a mări, respectiv de a reduce, numărul sesiilor date franciscanilor în folosință.

Speranțele franciscanilor caransebeșeni de a redobândi proprietatea deplină asupra bunurilor imobile care le aparținuseră s-au năruit definitiv prin încheierea păcii de la Karlowitz (26 ianuarie 1699), care lăsa întreg Banatul pe mai departe sub stăpânirea Porții. Ce-i drept, articolul 13 al tratatului de pace le-a asigurat și franciscanilor de la Caransebeș cadrul pentru continuarea activității. În virtutea acestui articol, Poarta se obliga să le îngăduie creștinilor din teritoriile rămase sub autoritatea ei - mai cu seamă romano-catolicilor - atât

---

acesta este atestat ca stăpân la Zorlențul Mare și Vârciorova, cf. C. Feneșan, *Stăpâni și supuși*, p. 188 și p. 191); Mitea Angelat(?), cetățean al orașului; Luca Letsati(?), vicejude al Caransebeșului; Petru, „preotul românilor” (*popa Valachorum*) din Caransebeș.

¹³ Este surprinzător faptul că, între cei care au revendicat la Caransebeș, la 30 august 1688, restituirea proprietăților nu figurează *expressis verbis* vreun călugăr franciscan. În schimb în lista întocmită cu acel prilej este amintită *domus ecclesiastica*, aparținând cu mare probabilitate franciscanilor, cf. C. Feneșan, *Caransebeșul la începutul celei de-a doua stăpâniri habsburgice (1688)*, în *RI*, VII, 1996, nr. 1-2, p. 76.

¹⁴ Denumirea, destul de surprinzătoare, pare să sugereze un edificiu aflat în construcție („la roșu”).

¹⁵ În ianuarie 1699, cu ocazia unei audieri de martori, este menționată *possessio Vaar reverendorum patrum*, vezi C. Feneșan, *Stăpâni și supuși*, p. 190.

¹⁶ Vezi doc. III.

exercitarea liberă a cultului, cât și repararea și întreținerea bisericilor existente. Generalul Luigi Ferdinando Marsili (Marsigli), plenipotențiarul imperial în Comisia mixtă de aplicare a prevederilor tratatului de pace și de delimitare a frontierei între Banatul otoman și Transilvania imperială, a invocat tocmai prevederile acestui articol 13 pentru a le asigura franciscanilor continuarea activității la Caransebeș și după retrocedarea către Poartă.

Într-un raport adresat împăratului Leopold I la 14 martie 1701, cu mai puțin de două luni înainte de retragerea ultimului oficial imperial din Banatul de munte, generalul Marsili i-a prezentat suveranului o sinteză cu privire la situația credincioșilor romano-catolici din întreaga provincie¹⁷. Dintru bun început, Marsili a remarcat numărul foarte mic de romano-catolici - doar în jur de 697 familii¹⁸ -, cei mai mulți (în jur de 500 familii) aflându-se în districtul Carașova. Alte comunități romano-catolice mai existau într-un sat din apropiere de Timișoara, al cărui nume Marsili nu și-l mai amintește, chiar dacă acolo se aflau 100 familii, la Slatina Timiș (40 familii), la Vărădia (30 familii) și la Vârșeț (15 familii). La Timișoara, ca urmare a pierderilor datorate epidemiei de ciumă din 1699-1700, se mai aflau doar în jur de 12 familii de credincioși romano-catolici¹⁹. În ceea ce privește situația lăcașurilor de cult romano-catolice, Marsili deplângea faptul că atât cel de la Carașova cât și cel de la Slatina Timiș erau în ruină. Plenipotențiarul imperial obținuse însă promisiunea seraschierului (generalul-comandant) Belgradului și al pașei de Timișoara că vor îngădui reconstruirea celor două biserici fără perceperea vreunei taxe. În schimb, „în interiorul cetății Timișoara” (subl. n.) - îi raporta Marsili suveranului său - „mai există o biserică, înzestrată destul de bine cu odoare și cu cele de trebuință”, numai că, în timpul războiului „a fost tot timpul

¹⁷ Vezi doc. IV.

¹⁸ La un calcul cu factorul demografic 4 ar rezulta 2788 persoane, iar calculul efectuat cu factorul demografic 4,5 numărul credincioșilor romano-catolici s-ar ridica la 3136 persoane. Astfel, la cumpăna secolelor XVII-XVIII, în întreg Banatul s-au aflat între 2800 și 3200 credincioși romano-catolici. În lipsa unor date cât de cât credibile cu privire la numărul total al populației din Banat, socotim hazardat să ne pronunțăm cu privire la proporția reprezentată de confesiunea romano-catolică.

¹⁹ Cifrele prezentate de Marsili sunt foarte apropiate de cele menționate de Lodovico de Ragusa, ultimul misionar franciscan aflat la Timișoara până la 1716. Acesta a constatat că, în întregul Banat, comunitatea romano-catolică număra doar 900 de familii, din care 700 se aflau la Carașova, cf. I. Gy. Tóth, *Un francescano raguseo à Timișoara: l'ultimo missionario cattolico dell'Ungheria turca*, în *Atti e memorie della Società Dalmata di Storia Patria*, Roma, 2001, apud A. Magina, *De la excludere la coabitare*, p. 148.

lipsită de un preot, care să le dea Sfintele Taine bunilor catolici de acolo, astfel că aceștia s-au văzut nevoiți să-și facă rugăciunile doar cu ajutorul unui mirean școlit, rostind la fiecare sărbătoare litaniile Sfintei Fecioare în locul liturghiei”.

Bucurându-se de mână liberă din partea împăratului, Marsili îi raportează că îl adusese de la Chiprovăț pe călugărul franciscan (minorit) Francisc, cu misiunea de a-i păstori pe credincioșii romano-catolici din Banatul de munte, dar mai ales pe cei de la Carașova și Slatina Timiș. Marsili se hotărâse la acest pas, „deoarece călugării din zisa Provincie (bulgară n.n.) au purtat mereu de grijă sufletelor celor din districtul Caransebeș”. Având la sine o scrisoare deschisă a lui Marsili, care le aducea la cunoștință autorităților otomane numirea lui, Francisc a fost trimis la Timișoara. Misionarul mai avea cu sine o copie în limba osmană a articolului 13 al tratatului de pace, vidimată atât de Marsili cât și de *mateselimu* (delegatul) otoman Ibrahim effendi, partenerul său în Comisia mixtă de frontieră. Marsili îi mai dăduse călugărului Francisc și două scrisori de recomandare: una către seraschierul de la Belgrad, cealaltă către pașa Timișoarei. În același timp, plenipotențiarul imperial îi ceruse călugărului Francisc în mod ferm să poarte mereu veșmântul Ordinului său și „i-am amintit să se afirme prin zel și bună pildă nu numai în fața creștinilor, ba chiar și a turcilor”.

În ceea ce îi privește pe credincioșii romano-catolici din Lipova Nouă, adică din Radna, rămasă prin pacea de la Karlowitz sub autoritatea imperială, Marsili i-a raportat lui Leopold I că franciscanii din Provincia Bosniei urmau să se îngrijească pe mai departe de nevoile lor spirituale. Dar, față de dorința acestora de a-i prelua și păstori pe credincioșii romano-catolici din Timișoara și din satele învecinate, Marsili și-a exprimat temerile că atât interesul de stat cât și suspiciunea turcilor, respectiv întâmplări neprevăzute, ar fi putut stânjeni libera circulație a franciscanilor bosnieci.

Cu mai puțin de o lună înainte de retragerea ultimului oficial imperial din Banatul de munte, Marsili i-a trimis călugărului Francisc, aflat deja la Carașova, o ultimă instrucțiune²⁰. După ce i-a reamintit îndrumările date cu ocazia prezentării la Timișoara, Marsili i-a atras atenția că, „dacă s-ar întâmpla cumva ca turcii să comită vreo silnicie sau tulburare împotriva sfintelor capitulații (prevederile tratatului de pace - n.n.) sau a creștinilor”, călugărul franciscan era dator să-l informeze de îndată pe arhiepiscopul-primat al Ungariei sau pe cel mai apropiat episcop. Până ce avea să primească

²⁰ Vezi doc. V.

instrucțiuni asupra atitudinii de urmat, el era dator „să suporte cu amăsurată răbdare insolențele necredincioșilor așteptând mângâiere atât de la Dumnezeu cât și de la evlavia împăratului”. Ca o ultimă încurajare, Marsili l-a anunțat pe călugărul Francisc că, din dispoziția sa, comisarul militar Cavazzi urma să plătească 24 florini în contul salariului de la 1 mai la 31 octombrie 1701.

Războiul austro-turc izbucnit în 1716 și desfășurat în parte pe teritoriul Banatului a însemnat pentru franciscanii din Provincia bulgară un prilej binevenit atât pentru a-și revigora activitatea în zona de munte cât și pentru a obține, în fine, restituirea, de această dată cu titlu deplin, a bunurilor imobile de la Caransebeș și din împrejurimi²¹. Încă la 10 noiembrie 1716, conducătorul Provinciei franciscane bulgare, Blasius Marinovich, i-a trimis generalului conte Mercy, comandantul trupelor imperiale din Banat, o scrisoare prin intermediul călugărului Ștefan Novoselich - să fi fost oare acesta guardianul franciscan la Caransebeș în toamna anului 1716? -, cu cererea de restituire a bunurilor deținute odinioară de Ordin la Caransebeș. La 28 noiembrie 1716 generalul Mercy a răspuns că, în scurtă vreme, urmau să fie inventariate „ruinele care se află aici, la Caransebeș, care îi aparțin mănăstirii din Provincia bulgară”²². De asemenea, Mercy avea în vedere și alte măsuri, neprecizate însă, pentru a soluționa cererile Ordinul franciscan.

Confrunțați încă din prima jumătate a anului 1717 cu operațiunile militare împotriva trupelor otomane aflate în Banatul de sud-est și la Dunăre, comandanții imperiali nu au reacționat imediat la cererile franciscanilor. De aceea, generalul de Viard, comandantul militar al Caransebeșului, a primit de la franciscanii de acolo o nouă cerere de restituire a bunurilor imobiliare. Ca argumente erau invocate atât documentele generalilor imperiali care comandaseră în Banatul de munte în anii 1688-1699 cât și dovezile obținute de franciscani chiar de la caransebeșeni, „prin glasul poporului” (*per vocem populi*). Toate acestea erau socotite un temei îndestulător pentru a solicita atât restituirea bisericii, cât și a mai multor case, mori, grădini, vii, terenuri și alte bunuri imobile al căror *usufruct* (subl.n.) fusese deținut anterior de franciscanii caransebeșeni. Având în vedere atât serviciile religioase aduse

²¹ Cu privire la activitatea Ordinului franciscan în Banatul secolului al XVIII-lea, vezi K. Juhász, *Die Franziskaner im Banat den Jahren 1716-1806*, *Südostdeutsches Archiv*, IV/1, 1961, p. 30-47. Pentru Banatul de munte și în mod special pentru franciscanii de la Caransebeș, referirile sunt extrem de puține (p. 46-47), cea mai mare parte provenind din publicația de regeste a lui L. Baróti.

²² Vezi doc. VI.

de aceștia încă de la finele anului 1716, cât și ordinul generalului Mercy, de Viard a ordonat, la 4 mai 1717, tuturor celor aflați sub autoritatea sa ca „până la o viitoare hotărâre a autorităților, să-i lase netulburați și să le îngăduie (călugărilor franciscani - n.n.) să se bucure în pace de pământurile lor și de cele ce țin de acestea”. Franciscanii urmau să beneficieze mai ales de „moara aflată în apropiere de ruinele mănăstirii”²³. Cum încă nu fusese luată vreo hotărâre definitivă cu privire la regimul de proprietate în Banatul imperial, răspunsul dilatoriu al generalului de Viard nu ne mai surprinde. Situația din anii 1688-1699 părea să se repete adoma. Și, la fel cum procedaseră cu douăzeci de ani mai înainte, franciscanii din Provincia bulgară s-au adresat și de această dată Consiliului Aulic de Război în a doua jumătate a anului 1717²⁴. Din nou au fost invocate asigurările date de generalii imperiali Caprara (în 1695), Mercy (în 1716) și de Viard (în 1717), precum și vechile danii făcute Ordinului franciscan de familia Măcicaș (Macskási). Mai mult, în copie (după originalul păstrat pe atunci în arhiva familiei Măcicaș) a fost anexat și documentul prin care, la 30 octombrie 1455, Iacob și Ana de Măcicaș erau primiți în confraternitatea Ordinului franciscan ca răsplată a serviciilor aduse acestuia²⁵. Deveniți, pe semne, mai realiști după amânarea elegantă a cererilor lor repetate, franciscanii s-au arătat chiar dispuși să accepte o compensație echivalentă în schimbul bunurilor solicitate, dacă „nici rațiunea de stat și nici fângăduiala noastră de sărăcie” nu ar fi îngăduit restituirea vechilor proprietăți.

În 1719, în vreme ce erau întreprinse încercările de recuperare a bunurilor, guardianul franciscan de la Caransebeș a trecut la cele veșnice. Conducătorul Provinciei bulgare, Blasius Marinovich, a încercat de mai multe ori să-l trimită ca succesor pe un călugăr minorit din Transilvania, dar a eșuat datorită epidemiei de ciumă izbucnite între timp. În aceste împrejurări, reședința franciscană de la Caransebeș²⁶ a fost ocupată de Petrinus²⁷, parohul

²³ Vezi doc. VII.

²⁴ Vezi doc. VIII.

²⁵ Textul documentului este publicat de Fr. Pesty, *op. cit.*, III, doc. 72, p. 70-71.

²⁶ Despre aceasta Blasius Kleiner afirmă că s-a aflat „în casa ridicată aici (la Caransebeș - n.n.) peste ruinele vechii mănăstiri”, cf. doc. X. Tot Kleiner ne informează că, în jurul anului 1723, franciscanii de la Caransebeș „și-au construit din lemn și nuiiele o altă reședință, dincolo de apă (este vorba de Canalul morii sau așa-numita *ierugă* - n.n.), în mijlocul unei grădini”. Acolo ar fi rezidat până în 1738, timp în care au fost construite două locuințe și un refectoriu, biserica și pridvorul, precum și un al doilea etaj al reședinței.

²⁷ Este vorba de Karl Petriner, vezi A. Ghidiu, I. Bălan, *Monografia orașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909, p. 95.

romano-catolic al locului. Odată cu încetarea epidemiei de ciumă (1720), Blasius Marinovich a venit personal în Banat pentru a pleda cauze Ordinului său. În martie 1720 - după ce l-a îndepărtat mai întâi pe Petrinus din reședința franciscană de la Caransebeș - s-a dus la Timișoara pentru a-i prezenta guvernatorului Mercy cererile Ordinului său. Cum nu l-a putut întâlni în capitala Banatului, Marinovich i-a lăsat lui Mercy un memoriu cu privire la bunurile care le aparținuseră franciscanilor de la Caransebeș²⁸. Și de această dată elementele de ordin istoric au constituit miezul argumentației: „...din vremuri imemorabile, așa cum ne arată analele Ordinului nostru, Caransebeșul și Orșova au ținut de Provincia bulgară, iar noi, franciscanii, n-am părăsit niciodată aceste părți (ci ne-am îngrijit de păstorirea credincioșilor - n.n.) atât în vremea turcilor cât și pe timpul împăratului Leopold I de pioasă aducere aminte, atunci când a stăpânit această provincie, așa cum o atestă caransebeșenii și satele vecine”. Mai mult, Marinovich a invocat și jertfele aduse în Banat de confrății săi: călugărul Elia Matejanich, prins de turci la Orșova și omorât în temniță în timpul războiului din 1683-1689, și călugărul Balthasar Jurkovich care, fiind rănit, a fost luat în prinsoare de turci la Mehadia în timpul războiului din 1716-1718 și a murit în captivitate. Lui Mercy i-a mai fost amintit și faptul că, în Oltenia ocupată de imperiali în urma războiului austro-turc, mai multe mănăstiri au fost date „românilor schismatici”, iar „fiecare stăpânește și se bucură de ceea ce a avut mai înainte”²⁹. Dar argumentul suprem al lui Marinovich a fost unul de ordin practic, menit să înlăture orice ezitare din partea guvernatorului Banatului: „... prin așezarea noastră la Caransebeș se va face mult pentru binele public, deoarece dorim să ridicăm o mănăstire și să sporim numărul călugărilor aflați în slujba catolicilor”. Mercy a mai fost ademenit și cu perspectiva venirii în Banat a mai multor familii catolice, mai ales bulgari (predispuși spre emigrare după înăbușirea răscoalei antiotomane din 1688 a chiprovicenilor). Ne rămâne, cel puțin deocamdată, necunoscut efectul memoriului înaintat de Blasius Marinovich. Se pare însă că - așa cum se mai întâmplase până atunci - o amânare elegantă a fost și de astă dată răspunsul primit de la guvernatorul Mercy, ocupat fără îndoială cu alte probleme, desigur mai stringente, ale Banatului. Altfel nu s-ar explica faptul că, la 14 noiembrie 1724, Camera Aulică i-a trimis Administrației imperiale a

²⁸ Vezi doc. IX.

²⁹ Cu privire la acest aspect, vezi N. Dobrescu, *Istoria bisericii române din Oltenia în timpul ocupației austriace (1716-1739)*, București, 1906, p. 17 și urm., dar mai ales p. 26 și urm.

Banatului spre examinare memoriul primit de la franciscanii din Provincia bulgară, prin care aceștia se rugau ca, la Caransebeș, să le fie restituite „ruinele încă existente ale bisericii lor distruse în timpul războiului trecut, precum și terenuri și alte bunuri”³⁰.

Până la urmă, lucrurile s-au aranjat în favoarea franciscanilor, care au obținut, în 1725, și administrarea parohiei romano-catolice a Caransebeșului³¹. În 1730 ei au început să înalțe zidurile noii mănăstiri, în vreme ce biserica lor nou-construită a fost sfințită la 8 octombrie 1733³². Un moment de mare cumpănă pentru așezământul franciscanilor caransebeșeni a fost răscoala românească din 1738, izbucnită în contextul luptelor duse în apropiere de trupele imperiale cu cele turcești. Atunci³³, ne relatează Blasius Kleiner – „românii au dat foc bisericii noi și reședinței, au smuls cu forța fierăria care susținea bolta bisericii, care s-a și prăbușit imediat, au deschis ascunzătoarea zidită în care erau păstrate sfintele odoare, au jefuit lucrurile de preț ale bisericii, au distrus altarele și, ca nu cumva să rămână mai prejos ca turcii, au pătruns chiar și în criptă, de unde au scos leșul unui călugăr înmormântat de curând și l-au proptit într-o fereastră de la etaj, ca acela care îl zărește să vadă cum arată un franciscan”³⁴. Cum vor fi ajuns franciscanii caransebeșeni să-și atragă în așa măsură dușmânia majorității românești ortodoxe, rămâne să mai fie cercetat. Oricum, după evenimentele din 1738 distrugerile au fost treptat

³⁰ L. Baróti, *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*, I, Timișoara, 1894, p. 14; K. Juhász, *op. cit.*, p. 42 atribuie memoriul amintit franciscanilor de la Timișoara, dar este evident vorba de cei din Caransebeș.

³¹ A. Ghidiu, I. Bălan, *op. cit.*, p. 95.

³² Vezi doc. XI; vezi și nota 26. A. Ghidiu, I. Bălan, *op. cit.*, p. 96-97 publică lista nominală a guardianilor mănăstirii franciscane de la Caransebeș de la 1725 până la 1788. Mănăstirea a fost dizolvată în 1787 din ordinul împăratului Iosif al II-lea. Cinci dintre călugării franciscani au mai rămas pe loc până la atacul trupelor turcești asupra Caransebeșului (14 septembrie 1788), când mănăstirea a căzut pradă flăcărilor.

³³ Cu privire la data la care a avut loc evenimentul nu dispunem de informații pe deplin sigure. A. Ghidiu, I. Bălan, *op. cit.*, p. 39 reproduc o însemnare scrisă de preotul Ioan Popescu pe filele unei cărți de cult: „Să se știe când s-a spart orașul Caransebeșul la anul 1738, în luna Mai 3, și am venit la Hațeg”. Fr. Pesty, *op. cit.*, II, p. 193 amintește că, la 29 iunie 1738, atunci când trupele imperiale și-au așezat tabăra la sud de Caransebeș, ele au găsit un oraș complet părăsit, iar casele ruinate. Citând o scrisoare a baronului Toussaint (păstrată la Biblioteca Imperială din Viena), Pesty se referă și la soarta lăcașului franciscan în cuvinte asemănătoare celor folosite mai târziu de Blasius Kleiner. În ceea ce ne privește, socotim 3 mai 1738 drept dată a acțiunii de la Caransebeș a românilor răsculați.

³⁴ Vezi doc. XI; vezi și doc. X.

înlăturate, iar în 1751 în cadrul mănăstirii a fost construită o nouă reședință³⁵.

Rămâne ca investigarea arhivelor de la Viena și Budapesta, deopotrivă cu cele de la Vatican, să aducă noi informații și lămuriri pentru istoria încă atât de puțin cunoscută a franciscanilor din Banatul de munte.

ANEXA

I

1695 octombrie 6, tabăra de la Hărău

Generalul conte Enea Caprara, consilier imperial intim, vicepreședinte al Consiliului Aulic de Război și general-comandant al Graniței Militare din Croația, poruncește tuturor trupelor imperiale aflate sub comanda sa să scutească de încartiruire, de taxe în bani, de dări în vite, precum și de orice fel de rechiziții, să cruțe de incendieri, de jafuri și de orice alt act de violență, biserica din Caransebeș a călugărilor franciscani, dimpreună cu casele, morile și vitele aparținătoare, precum și satul Slatina Timiș cu pertinențele sale.

Hofkammerarchiv Wien, *Anhang vermischter ungarischer Gegenstände*, Fasz. Rote 31, f. 676; copie de la începutul secolului al XVIII-lea (Arhivele Naționale Istorice Centrale București, *Xerografii Austria*, pachetul XXVI, nr. 28).

Demnach in der Römisch Kayserlichen auch zu Hungarn un Böheimb Königlichen Majestät, unsers Allergnedisten Herrn, absonderliche Protection und Salvaguardia die denen ehrwürdigen Herrn P.P.Franciscanern zugehörige Kirch zu Karansebes, Häuser, Mühlen und Weingärten sambt dem Dorff Schlattina mit allen Appertinentien an-und aufgenommen worden, als werden hiemit alle und jede Allerhöchstgedachte Irher Kayserlichen und Königlichen Mayestät bestellte hohe und niedere Kriegs-Officiers, Soldaten insgemein zu Ross und Fuss, wie auch sonsten männlichen jedweder nacht Standts Gebühr ersuchet, die meine Commando Untergebene aber erinnert, auch ernstlich beflecht, obgedachte deren Herren P.P. Franciscaner-Kirchen

³⁵ Vezi doc. XI. Tot Kleiner ne informează în altă parte a cronicii sale (vezi doc. X), că după încheierea păcii cu Poarta călugării franciscani au zidit patru chilii peste vechea pivniță, pentru a le servi drept locuință provizorie.

zu Karansebes Häuser und Mühlen, auch dem Dorff Schlattina mit allen darzu gehörigen Grund-Stücken und Appertinenzien nicht allein mit aller eigenthättigen Einquartierung, Durchzügen, Nacht-und Still-Lägern, Geld-Pressuren, Abnehmung klein oder grosses Viehs und anderen Exactionen, wie die Nahmen haben oder unter was Praetext selbige gesucht werden möchten, sonderlich aber mit Brandschätzung, Raub und Plünderungen oder anderen Gewaltthätigkeiten und straffmässigen Insolentien gänzlich zu verschonen, weniger andern dergleichen zu thun nicht zu gestatten, sondern hiebey vestiglich zu manutienieren und handzuhaben. Hieran geschieht was recht ist und ist man es umb einen jedwederen Standts Gebühr zu erwiederen erbietig, die Untergebene aber vollziehen hieran ihre Schuldigkeit, und diesen ernsten Befehl werden sich auch vor unausbleibender Leibs-und Lebens-Straff zu hütten wissen.

Signatum Veldtlager bey Haro, den 6-ten Octobris 1695.

Der Römisch Kayserlichen Mayestät würcklicher geheimber Rath, Cammerer, Generalveldtwachtmeister, Kriegs-Vicepraesident und bestellter Obrister über ein Regiment zu Pferd, wie auch der Petrin-und Warasdinischen Gränizen commandirenden Generalen, Ritter des Guldenen Fliesses

Enea Graff Caprara

II

1695 iulie 25, Caransebeș

Mihai Vaida, asesor-jurat, Ioan Vaida, fost jude al orașului, Sigismund Simon, cetățean, Luca Leceatj, vicejude, Mitea Anghelat, cetățean și Petru, „popa românilor”, cu toții din Caransebeș, atestă, la cererea călugărului franciscan Gheorghe, că odinioară la Caransebeș nu s-ar fi aflat decât parohul și biserica franciscană care ar fi stăpânit mai multe case în satele Valea Boului, Iaz, Peștera și Slatina Timiș.

Copie din secolul al XVIII-lea, reprodusă în *Hronika na bălgarskoto franțiskanstvo (XIV-XVIIIv.) săstavena prez 1775 g.v.gr. Alvinț ot Blazius Klainer (Archivum Tripartitum III)*, ed. István Lénárt Magyar Donka Dimitrova Markovska, Márta Búr, Sofia, 1999, p. 104/p. 70 a manuscrisului păstrat la Budapesta, în *Archivum Franciscanum Hungaricum*, Manuscriptum

65 (reproducere xerografiată a textului în limba latină, însoțit de traducere în limba bulgară, cu note explicative). Ediție realizată de Direcția Generală a Arhivelor de pe lângă Consiliul de Miniștri al Bulgariei, ca vol. 6 al colecției „Arhivite govoriat”.

Ediție: E. Fermendžin, *Acta Bulgariae ecclesiastica ab anno 1565 usque ad annum 1779*, Zagreb, 1887, p. 318 (vol. XVIII din colecția „Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium”).

Salutem in Christo Jesu! Nos, infra scripti civitatenses Caransebessienses, ad petitus R.P.Georgii, Ord(inis) S. Francisci de Observan(tia), utrum olim Caransebessini alterius religionis parochus sive alia ecclesia praeter Franciscanorum fuisse, et sub se in pago Vallebol, Jaaz, Pestere et Zlatina habuisse et possedissee aliquas domos, bona fide Christiana et juramento attestamur, nempe nullam aliam ecclesiam seu parochum nisi Franciscanorum ecclesia scimus nec audivimus, sicuti ipsimet rustici vel subditi coram nobis, infrascriptis, sub deposito juramento, fassi sunt.

Datum Caransebessini, die 25, Julii 1696.

L.S. Michäel Vaida de Bossus, juratus assessor, nobil(is)

L.S. Joannes Vejdka, civis et olim iudex urbis

L.S. Simon Sigmond

L.S. Mitea Angelat, civis

L.S. Peter, popa Valachorum

L.S. Lucas Letsati, nob(ilis) viceiudex.

III

1698 aprilie 22, Hunedoara

Comisarul de război Gallatin și Mihail Olosz, vicecomite al comitatului Severin, atestă că au trecut în stăpânirea „Bisericii Roșii” a franciscanilor din Caransebeș cele zece sesii aflate în satele Slatina Timiș, Peștera, Var, Maciova și Valea Boului din districtul Caransebeș, care fuseseră dăruite Ordinului franciscan prin vechi acte de danie.

Hofkammerarchiv Wien, *Anhang vermischter ungarischer Gegenstände*, Fasz. Rote 31, f. 677; copie de la începutul secolului al XVIII-

lea (Arhivele Naționale Istorice Centrale București, *Xerografii Austria*, pachetul XXVI, nr. 29).

Specificatio sessionum sive domorum reperientium in districtu Caransebesiensi pertinentium per donationes antiquas ad Ecclesiam Rubran religionis reverendorum patrum Franciscanorum minoris observantiae.

in pago nomine Slatina.....	4 sessiones
in pago Peszteree.....	1 sessio
in pago Vaar.....	2 sessiones
in pago Matziova.....	1 sessio
in pago Valliabolia.....	2 sessiones

Summa: 10 sessiones

Nos, infra scripti, attestamus bona fide Christiana, secundum ordines eminentissimi ac reverendissimi domini Cardinalis a Colloniz sub data Viennae 26 Februarii et excelentissimi domini comitis Rabutin, commendantis generalis Transilvaniae Cibinii 17. Martii 1698, dedimus possessionem supra specificatis in districtu Caransebesiensi pertinentia per antiquas donationes Ecclesiae Rubrae nuncupatae reverendorum patrum Franciscanorum minoris observantiae, casu quo invenientur in posterum plures vel pauciores harum supra scriptarum decem sessionum diminuemus vel augescemus, et sicuti pro hic et nunc supradictio Caransebes possunt frui usque ad aliam dispositionem fructus ecclesiae parochialis.

Datum Hunyad, 22. Aprilis 1698.

L.S. Gallatin de Chasteauuia ppr.

L.S. Michael Olos, vicecomes comitatus Zöröniensis m. Pria

IV

1701 martie 14, Caransebeș

Raport al generalului conte Luigi Ferdinando Marsili, comisar imperial în comisia austro-otomană de aplicare a tratatului de pace de la Karlowitz, către împăratul Leopold I: îi înfățișează situația credincioșilor romano-catolici și a lăcașurilor lor bisericești din Banatul Montan în condițiile trecerii viitoare a acestuia sub autoritatea Porții, precum și măsurile pe care le-a luat pentru a se asigura pe mai departe activitatea de cult.

Biblioteca Universitaria Bologna, Manoscritti Marsili, Ms. 69, Relazione 34-ta à S.C.M.; concept (Arhivele Naționale Istorice Centrale București, Microfilme Italia, rola 47, c. 510-512)

P.S. alla ultima relazione à S.C.M.

S.C.R.M.! Hò stimato di non potere più propriamente corrispondere alla di Lei gran pietà, che di chiudere quest' à me commessa opera dell' essecuzione di pace frà V.M.C. e Sultano che colle disposizioni e miglior ordine applicato ad interim come più mi è stato possibile al bisogno e vantaggio del culto della Religione Cattolica che resta nei contorni di Temesvar anche arradicato per misericordia di Dio in più suoi fedeli e fondandomi in ciò nelle capitulazioni di pace, dove n' è stata tanto V.M. zelante.

Quali siano i luoghi dove sono Cattolici, quante famiglie, quante chiese loro tuttavia sussistono e quante ruinate, e qual parocho in fine habbia io sostituito per la necessaria cura di quest' anime, e come con qual' istruzione à tal buon fine, lo releverà la M.V. della seguente informazione. Quanto à luoghi dove sono Cattolici ed in che numero, comincerò dal più grande, ch'è il *Distretto di Karasova*, ch'è uno di quelli formano il Comitato di Severin parte del Banato di Temesvar, nel quale vi saranno al meno famiglie n-o 500, nel villaggio di Slatina famiglie n-o 40, nel villaggio di Verzitz famiglie n-o 15, nel villaggio di Varadia famiglie n-o 30, nel villaggio di (...) ¹ vicino à Temesvar famiglie n-o 100, in Temesvar poi, à causa della mortalità grande ne ha fatta la passata peste, non vi troveranno più di famiglie che incirca n-o 12, sicche il numero de Cattolici da questa parte sarà incirca n-o 697.

Passando poi à divisare delle chiese, una per la Dio grazia sussiste tuttavia *dentro la fortezza di Temesvar*, assai bene è fornita di ornamenti ed apparati, mà durante la guerra è stata sempre senza verun sacerdote che aministra à quei buoni Cattolici i sacramenti, e solo con l' aiuto di un secolare licenziato hanno dovuto fare le loro devozioni ed in vece della Messa recitavano ogni festa le litanie della Beata Vergine.

In *Karasova*, ch'è il principale villaggio di quel distretto, ed in Slatina si trovano solamente in essere le vestigie di alcune chiese, quali, mi è stato promesso tanto dal seraschiere di Belgrado che dal pascia di Temesvar, che si lascieranno reidificare² secondo portano le capitulazioni di pace, senz' alcuno tributo di denaro.

In tanto hò trovato di necessità al servizio di Dio e di V.M. ed al bisogno di queste anime Cattolice il provvedere i sudetti luoghi di un parocho,

come hò fatto in persone di fratre Francisco (...)³, figliuolo del Convento fù già di Cibrovak² e Provincia di Bulgaria, giàche i patri di detta Provincia hanno sempre avutta la cura di anime nel distretto di Karansebes. Questo hò provveduto di tutto il bisognevole e per la sicurezza del suo essercizio frà Turchi, pe'l comodo da poter'accorrere quà e là à bisogni dell'anime e pe'l vivere intanto sino al'tempo de'raccolti, è stato dunque da me spedito à Temesvar con una mia Patente, che l'autoriza nel suo officio, accio l'esserciti sin'à tanto giungeranno ulteriore disposizioni dell'Arcivescovo primato di Vngheria. Dopo, per fondamento di detta confertali autorità, la hò consegnata una copie dell'Articolo 13 dell'Instrumento generale di pace in lingua Turca, vidimato tanto dalla Cancellaria di Guerra di V.M. che dal muselin del Pascia di Temesvar, qui essistente appresso di me, e l'hò di più accompagnato con due lettere, una al seraschiere di Belgrado e l'altra al sudetto Pascia di Temesvar. Per li altri mentovati bisogni poi, hò al medesimo dato un cavallo per poter andare à celebrare le messe e somministrare i sacramenti, e di più fattolo provvedere di tutti i mezzi da vivere sino al prossimo menstruo Agosto, con in fine ordinarli espressamente à non cambiar mai il vestito di Franciscano, come hò fatto anche dalla parte di Bosnia, e raccordatoli à mantenersi con zelo e buon'esempio non solo apresso de' Christiani, ma de'Turchi medesimi ancora.

La Provincia di Bosnia, c'hà i suoi proprii fratri nella nuova Lippa, restata al dominio della M.V., pretendere di voler servire à'Cattolici essistenti tanto in Temesvar che villaggi circumvicini à questa piazza, mà siccome più convenienze del di Lei servizio e più gelosie de'Turchi ed gli accidenti di queste frequenti non possano permettere presto regolato commercio di fratri sudditi, così mi trovo in obbligo di sugerire che fosse melio aggiungere un'altro frate in compagnia del presente parochio con questo che ambe due debbino di continuare stare nel paese Turco con quella dipendenza che si troverà à proposito dall'Arcivescovo di Vngheria.

1. Numele satului nu a mai fost scris.

2. Astfel în text.

3. Numele de familie nu a mai fost scris.

V

1701 aprilie 12, tabăra de la Ferdinand

Generalul conte Luigi Ferdinando Marsili, comisar imperial în comisia austro-otomană de aplicare a tratatului de pace de la Karlowitz, către călugărul franciscan Francisc Chiprovăț aflat la Carașova: până la confirmarea din partea Congregației De propaganda fide a Sfântului Scaun sau a împăratului Leopold I prin intermediul cardinalul-primat al Ungariei, Kollonits, îi conferă autoritatea de a se îngriji de cultul romano-catolic pentru credincioșii din Slatina Timiș, Vărădia, Vârșeț, dintr-un sat nenumit din apropiere de Timișoara, din districtul Carașova și din orașul Timișoara, urmând să-și aibă reședința la Carașova; îi recomandă adoptarea unei atitudini răbdătoare față de eventualele provocări din partea turcilor, fiind însă dator să le aducă la cunoștința arhiepiscopului-primat al Ungariei; îl anunță că i se va trimite ca ajutor încă un călugăr, iar pentru a se putea susține, comisarul militar Cavazzi a primit ordin să-i plătească 24 florini pentru perioada 1 mai-31 octombrie 1701.

Biblioteca Universitaria Bologna, *Manoscritti Marsili*, Ms. 69, Relazione 34-ta à S.C.M.; concept (Arhivele Naționale Istorice Centrale București, Microfilme Italia, rola 47, c. 573-574); o copie contemporană în Ms. 16/Microfilme Italia, rola 39, c. 8-10.

Ad patrem Franciscum in Carassova

Reverende in Christo pater!

Latere haud potest Reverentiae Vestrae, quod augustissimi imperatoris nostri, summa pietas et Sanctae Romano-Catholicae Religionis conservandae studium effecerit, ut inter alias pacis Carlovitzensis cum Porta Ottomannica initiae conditiones peculiaris quidam articulus n-ro 13 fuerit consensus, vigore cuius omnibuz Christianis in terra Turcica degentibus, praecipue autem Romano-Catholicis Religionis suae exercitium libere aut continuare aut ecclesias restaurare liceat. Quandoquidem eiusdem articuli copia fidimata¹ Reverentiae Vestrae manibus iam est insinuata et praedictae Religionis exercendae libertas non modo cum seraskier Belgradiensi et bassa Temisvarinensi denuo renovata, id etiam, praesente commissario Turcico Ibrahim Effendi et coram vexillis caesareis gloriosissimis solemniter est

publicata, tam vero, cum aliae circa hanc rem dispositiones hactenus nondum sint factae, ut tamen interea dum aut à S. Romana Sede Apostolica instituta pro propaganda fide, aut à Sua Caesarea Maiestate Hungarica Regia Apostolica per primatem archiepiscopum, eminentissimum cardinalem Kollonits, posteriores dispositiones fiant Romano-Catholicorum in pagis Zlatina, Varadia, Versitz et alio quodam prope Temesvarinum, cuius nomen mihi nunc occurrit, item in districtu Karaszova et nonnullorum etiam in ipsa civitate Temisvar degentium animabus consulatur, et ne, differendo tam pia sanctaeque intentionis augustissimi nostri caesaris executionem, trado et committo sanctam istam praedictarum animarum curam, et locum habitationis in districtu Karaszova ipsi assigno, quia in maiori numero ibidem Romano-Catholici inveniuntur, in quo officio non alio uti vestimento quam quod S. Francisci Ordo requiret, ipsa sciet Reverentia Vestra.

Quod si violentiam aliquam aut molestias sacris capitulationibus repugnantes Christianis inferre Turcas contingeret, eius rei notiam sine mora aut eminentissimo archiepiscopo aut proximo ordinario in confinibus existenti Reverentia Vestra tradet, qui ad debitum locum controversias deferre scient. Interea vero, dum Reverentia Vestra à suis superioribus mandatum acceperit, infidelium insolentias decenti tolerabit patientia et tam à Deo quam Caesaris pietate solatium expectabit. Ut tanta hominum multitudini melius provideatur, socium accipiet à suis superioribus Reverentia Vestra, sicuti etiam commissario bellico, domini Cavazza, à me commissum est, ut Reverentiae Vestrae 6 mensium mercedem, à Majo usque ad utlimum Octobris, nempe 24 florenos, promptissime persolvat, intra quod tempus meliore sab Ecclesia dispositiones fient.

Reverentia Vestra praedicta omnia scstrictissime observabit, non minus augustissimi nostri imperatoris mandato, quem propriae conscientiae debitum praestitura obsequium, siquidem me, spes bona semper habet, non modo pietate et bono exemplo concredit sibi animabus suis praestituram, sed etiam jura ecclesiastica conservaturam semper Reverentiam Vestram, quam ut Deus benedictione sua felicem esse jubeat animitus precor et permaneo.

Ex castris ad Ferdinandam, 12-ma Aprilis 1701.

Astfel în text.

VI

1716 noiembrie 28, Caransebeș

Generalul conte Claude Florimond Mercy, comandantul trupelor imperiale din Banat, către Blasius Marinovich (?), conducătorul Provinciei franciscane a Bulgariei: îl asigură că, în scurtă vreme, vor fi înregistrate toate bunurile, chiar și cele în ruină, ale Mănăstirii franciscane din Caransebeș, care ține de Provincia bulgară; aceste bunuri vor fi încredințate după inventariere Ordinului franciscan.

Hofkammer archiv Wien, *Anhang vermischter ungarischer Gegenstände*, Fasz. Rote 31, f. 678; copie contemporană (Arhivele Naționale Istorice Centrale București, *Xerografii Austria*, pachetul XXVI, nr. 307).

Reverendissime Pater!

Paternitas Vestrae sub 10. huius ad me exaratas tradidit mihi reverendus pater exmissus Stephanus Novosselich, ex quibus instantiam uberius intellexi. Proinde, non deero rudera hic Caransebessini reperebilia et ad Conventum Provinciae Bulgaricae spectantia post breve tempus facere consignare et omnia ad maiorem Dei gloriam cooperare, dummodo dispositiones etiam alias perfecero et necessaria in ordinem redegero, quousque parum patientiae habendi. Caeterum me precibus devotis recomendo, perseverans Paternitatis Vestrae.

Caransebessini, 28-um
9-bris 1716

servus paratissimus,
Comes de Mercy

VII

1717 mai 4, Caransebeș

Generalul-locotenent de Viard, comandantul militar al Caransebeșului, ordonă atât militarilor aflați sub ordinele sale cât și locuitorilor de orice stare să nu-i tulbure pe călugării franciscani din Caransebeș să se bucure de uzufructul pământurilor și bunurilor care li se cuvin în temeiul unor documente mai vechi și în

urma mărturiilor depuse de mai mulți caransebeșeni, îngăduindu-le mai cu seamă folosirea nestânjenită a morii aflate în apropierea ruinelor Mănăstirii franciscane.

Hofkammer archiv Wien, *Anhang vermischter ungarischer Gegenstände*, Fasz. Rote 31, f. 679; copie contemporană (Arhivele Naționale Istorice Centrale București, *Xerografii Austria*, pachetul XXVI, nr. 31).

Quandoquidem reverendi patres Ordinis Minorum S. Patris Francisci de observatia Provinciae Bulgariae mihi instando repraesentaverunt et autentica documenta praedecessorum dominorum Generalium, qui harum partium commendantes exstiterant, necnon per vocem populi demonstrarunt, quod prioribus etiam temporibus hic, in Caranschebes, ecclesiam domos, molas, hortos, vineas aliosque fundos et possessiones cum appertinentiis pro sua sustentatione necessaria destinata et usufructuata habuerint, nunc autem, postquam Sacratissima Caesarea Maiestas Bannatum hunc, auxiliante Deo, ex immani iugo Turcico denuo eliberasset, sicuti prius, ex suis fundis vivere atque in spiritualibus Christianitati horum locorum servire desiderantes, me pro litteris hisce protectionalibus et coroboratoriis supplicando requisiverunt, difficultates (si quae per aliquos in contrarium de suis fundis orirentur vel opponerentur) vivis etiam documentis seniorum Schebeschensium et aliorum solvere assicurantes. Eapropter, siquidem etiam per proxime elapsam hyemem munia ecclesiastica hic administrarunt et militiae Suae Sacratissimae Maiestatis diversa spiritualia obsequia praestiterunt et ultronee etiam praestare volunt, instantiae eorundem, secundum etiam mandatum et voluntatem domini in hocce Bannatu commendantis generalis de cavalleria comitis à Mercy Excellentiae signanter autem ratione molae è regione rudorum Monasterii existentis, una cum appertinentiis, vigore praesentium, ad meritum pariter praedeclearatorum dominorum praedecessorum generalium annuentium, exhibeo adeoque omnes et singulos cuiuscunque status, conditionis et eminentiae, qui meae commendae non subsunt, respective servitiose et amice requiro, commendae meae vero subhabitis demando, quatenus praementionatus reverendoa patres Franciscanos in suis fundis et appertinentiis usque ad ulteriorum instantiarum dispositionem imperturbatos atque pacifice usufructuare sinere, quin imo ipsis ut pro exhibendis religiosis servitiis ultronee subsistere possint, in casu necessitatis assistere velint ac debeant.

Signatum Caranschebesini, quarta Maii 1717.

Sacratissimae Caesareae Regiaequae Maiestatis campi mareschalli generalis locumtenens, necnon unius regiminis cathafractorum colonellus et de facto harum partium commendans generalis.

De Viard

VIII

<1717> Franciscanii din Provincia bulgară către Consiliul Aulic de Război: solicită ca, pe temeiul asigurărilor date de generalii imperiali Caprara (în 1695), Mercy și de Viard (în 1716 și 1717), să li se restituie bunurile imobile stăpânite la Caransebeș și Slatina Timiș sau să li se acorde o compensație echivalentă.

Hofkammerarchiv Wien, *Anhang vermischter ungarischer Gegenstände*, Fasz. Rote 31, f. 680-681; copie contemporană (Arhivele Naționale Istorice Centrale București, *Xerografii Austria*, pachetul XXVI, nr. 32).

Hochlöblicher kayserlicher Hoffkriegsrath!

Ewr durchleuchtige Excellenz und gnädigst sondergebithendte Herren, Herren!

Es zeigt gegenwärtiges Summarium sub lit. A, dass will noch zu vorigen Zeithen und vielleicht à saeculis in dem Bannate Temesvariensi, notanter zu Karansebes und der Orthen, verschiedene Häuser, Mühlen und Weingärten sambt dem ganzen Dorff Schlatina besessen, so unserem haeyligen Orden mehrentheils durch die sogenannte Macskasische Famille per donationes et pia legata conferiret worden, wie dann besagte Macskasische Famille eben derentwegen, sub B, noch in anno 1455 von dem heyligen Vater Joannem Capistrano die mitkommende litteras confraternitatis erhalten hat, als woldte obbemelte fundos, wir auch noch in anno 1695, vermög sub C beygebogenen Protectionalis des Herrn Generalen Caprara seeligen, würkhlichen besessen haben, wir dann im währenden lezten Türkhenkrieg in anno 1717 von dem Herrn General Viard, sub D, im Nahmen des damahls schon commandirenden Herrn Generalen Graffen de Mercy Excellenz, ein newes Protectionale hierüber erhalten, auch ratione restitutionis, sub E, von höchstbesagt des Herrn Generalen Graffen von Mercy Excellenz die nachtruckhsame Versicherung

erhalten haben, allermassen aber wir bis dato zu sothaner Restitution nicht haben gelangen können, auch vielleicht weder ratio status, noch unser votum paupertatis wohl admittiren dürfte dergleichen bona immobilia zu besitzen, als suppliciren wir fussfällig, uns anderwärths aus höchsten Gnaden einiges Aequivalent angedeyhen zu lassen, wohingegen wir für fernere Beglückungderen siegreichen kayserlichen Waffen, gleich wie vormahls der heylige Capistranus also auch vir, noch ferner ohnablässig und eyfrigst den Allwalthenden Gott anflehen werden.

Die wir in alldiefester ewiger geistlichen Devotion beharren werden,
Ewr Durchleucht, Excellenz und Gnaden,

Demüthigste in Christo,
Gesambte Provintz deren armen Franciscanern
Bulgarischer Nation

Pe verso: An Einen hochlöblichen Hoffkriegsrath. Demüthigst Anlangen und Bitte gesambter Provintz deren armen P.P.Franciscanern Bulgarischer Nation umb inberührtes Aequivalens für die im Bannatu Temesvariensi unns Zugehörige auch ultra saecula besessene fundos.

IX

<1720>

Blasius Marinovich, conducătorul Provinciei franciscane a Bulgariei îl roagă pe generalul conte Claude Florimond de Mercy, guvernatorul militar și civil al Banatului imperial, ca, ținând seama de meritele Ordinului franciscan la apărarea și promovarea credinței romano-catolice, să dispună măsurile necesare reluării de către călugării franciscani din provincia bulgară a vechii lor reședințe din Caransebeș.

Copie din secolul al XVIII-lea, reprodusă în *Hronika na bălgarskoto franțiskanstvo (XIV-XVIIIv.) săstavena prez 1775 g.v.gr. Alvinț ot Blazius Klainer (Archivum Tripartitum III)*, ed. István Lénárt Magyar Donka Dimitrova Markovska, Márta Búr, Sofia, 1999, p. 105-106/p. 71-72 a manuscrisului păstrat la Budapesta, în Archivum Franciscanum Hungaricum, Manuscriptum 65 (reproducere xerografiată a textului în limba latină, însoțit de traducerea în limba bulgară, cu note explicative). Ediție realizată de Direcția Generală a Arhivelor de pe lângă Consiliul de Miniștri al Bulgariei, ca vol. 6 al colecției „Arhive govorniat”.

Excellentissime domine, domine patrone colendissime!

Quamvis in Martio elapso hic Temesvarini fuerim, non reperi tum excellentissimum dominum. Propterea cogor accedere fores Excellentiae Vestrae cum religiosa humilitate, et quidem in causa justa, nam ab immemorabili tempore, uti Annales Ordinis nostri docent, Caransebes et Orsova spectabant ad Provinciam Bulgariae, neque nos, Franciscani, ullo tempore deseruimus has partes, sed semper Sacramenta fidelibus administravimus tum temporibus Turcici imperii, tum tempore piae memoriae Leopoldi I. Imperatoris, dum hanc Provinciam pro aliquo tempore habebat, ut attestantur Caransebessienses et vicini pagi, tum etiam moderno tempore, sub felicissimo gubernio Caroli VI. Imperatoris, semper adfuimus ad servitia militiae caesariae Orsavae et Caransebessini. Contigit autem ante annum mors Patris Capellani Caransebessini Ordinis S. Francisci, dum pestis grassabatur in Transylvania, in cuius locum misi binis et ternis vicibu successorem Patrem, qui in confiniis Banatus non fuit admissus ad has partes. Sic debui habere patientiam. Post pestis autem cessationem veni Caransebessinum, ubi inveni dominum Petrinum collocatum parochum in nostra domo ac ruderibus ab Inclyta Administratione. Tunc fui coactus Inclyta Administratione accedere, nihil tamen obtinui. Expectavi cum magno desiderio adventum Excellentiae Vestrae, ut directorem et moderatorem hujus provinciae neoacquisitae. Hinc pronus accedo hoc supplici libello Excellentissimum Generalem implorando auxilium et assistentiam, utrum justum sit, ut nos expellamur ex loco nostro, qui portavimus pondus diei et aestus omni tempore cum perditione etiam religiosorum in primo (caepo 1683, terminato 1699) bello Peter Elias¹ Orsavae serviens militibus caesareis fuit captus à Turcis et in carceribus necatus, in ultimo autem bello (inchoato 1716 finito 1718) ad instantiam domini excellentissimi Vihard² dedi unum patrem ad Mehadiam pro servitio militum, ubi fuit à Turcis vulneratus et mortuus³. Iam ergo decoravimus hanc patriam tum servitiis, tum etiam propriam sanguine, qui omnia amisimus in Bulgaria ob fidem conservandam et fidelitatem erga Suam Sacratissimam Maiestatem Caesaream. Nam per nostram collocationem Caransebessini multa bona consequerentur pro bono publico, quia intendimus aedificare monasterium, multiplicare religiosos pro servitio Catholicorum. Multi etiam Catholici venirent cum familiis, maxime Bulgari. Item, habeo religiosos peritos diversarum linguarum: Latinae, Itlicae, Germanicae, Bulgaricae, Boemicae, Valachicae, Albanicae, Hungaricae, Turcicae etiam, quae linguae

in hoc Bannatu plurimum deserviunt. Tandem nos nulli injuriam facimus, neque alienum accipimus, nec noviter intrare praesumimus, sed continuare, deservire in nostro loco Deo et hominum desideramus. Video etiam in Valachia noviter occupata à Sacratissima Caesarea Majestate, ubi plurima monasteria Valachorum schismaticorum dantur, et quilibet possidet quod prius habuit et continuat, itaque enixe rogo dominum excellentissimum, tanquam patronum seraphicae religionis, dignetur decidere et annuere justae petitioni nostrae, ne tamdiu in dubio haeremus, pro qua gratia cum tota mea Provincia manebo obligatus exorare Altissimum pro excellentissimo domino. Interim praestolor benignum responsum.

Este vorba de călugărul Elia Matejanich.

Este vorba de generalul-locotenent de Viard, comandantul militar al Caransebeșului.

Este vorba de călugărul Balthasar Jurkovich, prins de turci la Mehadia în 1716 și mort în captivitate, vezi Cronica lui Blasiu Kleiner (ed. Sofia, 1999), p. 114/p. 80 mss.

X

Blasius Kleiner, *De situ antiqui Conventus Caransebessiensis et nostrae habitacionis mutatione*

Archivum Franciscanum Hungaricum Budapesta, *Archivum Tripartitum*, pars. II., Mss. 65, § V, p. 217-218/Arhivele Naționale Istorice Centrale București, Microfilme Ungaria, rola 857, c. 113-114.

Conventum hunc primitus trans plateam stetisse¹, hodie dum apparentia testantur rudera ac ex ipso fundamentorum angulo apparet eiusdem oblique versus modernum monasterium protensum fuisse et paro illo tempore, in loco ubi nunc est, nullam fuisse plateam sed monasterii aedificium, sicque Caransebessinum tunc temporis longe aliter situatam erat, quod etiam murus (dum pro novo inferiori tractu Conventus fundamenta foderentur) in terra repertus satis clare indicavit effecisset enim aedificium supra illum murum erectum cum moderno Conventu obliquum quadrangulum. Templum stetit penes Conventum, versus domum in qua nunc oberknesius natione Bulgarus habitat. Ante illius domum, non procul ab apparentibus ruderebus, antiqua Valachorum traditio refert, esse fratrum cryptam et fuisse coelestem quandam

splendorem ab ipsis eo in loco saepius observatum. Profecto si ibi fratrum crypta foret dubium non esset, multos ibidem sepultos quiescere sanctitatis fama conspicuos. Coemeterium antiquum fuit, ubi domus, atrium et hortus praedicti oberknesii, quod indubitate probant plurima ossa humana quae effosae fuerunt, quando iamdictu oberknesius domum, calarium et fontem exstruxit.

Stetit hoc monasterium in suburbio, extra castellum seu munimentum, et dicebatur Ad S(anctam) Mariam Nigram. Post eversionem illius fecerunt hoc in loco coemeterium, prout adhuc ibidem jacentes sepulchrales lapides demonstrant. Mansitque hoc coemeterium donec Cassarmae² aedificatae fuissent, quo tempore ille locus, in quo nunc sepeliuntur Catholici, pro coemeterio assignatus est.

Porro, quam magnus hic Conventus fuerit et quondam determinate initium sumpserit nullibi erruere potui, satis tamen liquet ex litteris Nicolai V. Pontificis³, Conventum hunc incrementum sumpsisse. Anno 1421, sub rege Hungariae Sigismundo, quando autem demolitus fuerit, etiam incertum est⁴, id nihilominus constat, eum floruisse tempore S(ancti) Capistrani, circa annum 1455, et etiam post, quam Turca anno 1552 Temesvarinum cum Banatu occupavit, quia tunc –ut alibi diximus–Lugosinum et Caransebessinum pecunia Turcarum rabiem placarunt. Verum circa haec tempora status Catholicus valde iminutus est, deficiente domino terrestri Petro Petrovich cum aliis pluribus nobilibus à fide, hinc si per praedictum Petrovich, qui ubique permittente Isabella⁵, sacras aedes et aras invertit, non est demolitus, certe stetit saltem quad aedificium si non quoad numerum religiosorum usque ad annum 1658, quo tempore una cum arce et reliquis aedificiis dirutus fuit⁶.

Quia vero Bulgari in hoc loco semper suas exercuerunt mercantias, ideo unus alterve Pater hic residebat in domo super rudera antiqui conventus exstructa ac inde Zlatinam, Carassovam ac alia vicina loca excurrerunt et desolatis pauperculis Catholicis Sacramenta administrarunt. Plantarunt pauperculi Patres vineam, quam tamen postea dominus parochus ecclesiasticus occupavit et domino praefecto Strember⁷ vendidit, qui eam multum ampliavit.

Postquam Germani Banatum obtinuissent, ex plures Catholici Caransebessinum confluxissent. Patres nostri sibi aliam residentiam ex lignis et virgultis circa annum 1723 exstruere trans aquam, in medio horti, et ibidem habitarunt usque ad annum 1738. Interea dua cubacula et refectorium cum templo et ambitu ac secunda contignatione exstructa fuerunt. Tempore vero

belli Turcici, Valachi etiam illam residentiam, item cum templo et cubiculis noviter constructis, incederunt et destruxerunt. Hinc facta pace, Patres 4 celulas supra antiquum celarium positas aedificaverunt, quae de facto exstant et inhabitantur.

1. Este vorba de actuala stradă Mihai Viteazul.
2. Este vorba de fosta *Cazarmă a cavaleriei*, demolată în anii 1986-1987.
3. Nicolae al V-lea a fost papă între 6 martie 1447 și 24 martie 1455.
4. Pe margine, adăugat în secolul al XIX-lea: 1558 adhuc existabat, qui tunc fuit ultimus guardianus P(ater) Nicholaus Csomortány. P(ater) Ferd(inandus) Kaizer pr.
5. Izabella, văduva lui Ioan de Zăpolya și mama lui Ioan Sigismund, principele minor al Transilvaniei, în numele căruia a exercitat autoritatea.
6. Afirmația neconfirmată, cel puțin deocamdată, de alte izvoare.
7. Johann Michael Stremberger (Stromberger), cancelist, revizor, apoi administrator al districtului Caransebeș (noiembrie-decembrie 1721 ca interimar; 1723-1730 administrator suprem); primar al Caransebeșului (1731-1736); înmormântat în biserica franciscană de la Caransebeș (1736).

XI

Blasius Kleiner, *Ortus et progressus Provinciae Bulgariae et Valachiae*

Archivum Franciscanum Hungaricum Budapesta, Archivum Tripartitum, pars. III., Mss. 65, p. 70-72.

Text anastatic, cu traducere în limba bulgară și studiu introductiv: *Hronika na bălgarskoto franțiskanstvo (XIV-XVIIIv.) săstavena prez 1775 g.v.gr. Alvinț ot Blazius Klainer (Archivum Tripartitum III)*, ed. István Lénárt, Magyar Donka Dimitrova Markovska, Márta Búr, Sofia, 1999, p. 104-106.

Anno Christi 1695

Mustapha II-us, 40 millium exercitum in propria persona ductans, in Banatu Temesiensi Lugossinum inter et Lippam offendit caesareum ducem Veteranium cum 5 suorum millibus militari aggere munitum anno 1695. Post commissam 5 horarum cruentem pugnam, cadente duce Veteranio, parvum quoque hoc agmen caesareum delet, cumque sciret Caransebessinum à Veteranio munitum plenique frumentaria repletum illud adoritur brevique intervallo evertit, ubi antiquus quoque noster conventus rudera sua profundius nudasse

creditur, titulumque conventus fuisse: *Ad S(anctam) Mariam Nigram*, hodieum asservatum in Conventu Caransebessensi sigillum hac inscriptione eloquitur: *Sigill(um) Convent(us) Caranseb(essensi) ad S(anctam) Mariam Nigram*.

Demolito Caransebessino, imperator cum exercitu per Mehadiam Valachiam ingressus, traiecto ad Nicopolim Danubio, Adrianopolim inde Constantinopolim triumphans intravit. Quia tum Caransebessinum in Banatu oppotunus obex erat arcendi rediturum Turcicum exercitum ab ingressu Transylvaniae, Caesarei post abitum Turcarum, durante hyeme, rursus restaurantomni solertia Caransebessinum, qua occasione Patres Soc(ietatis) Jesu caeserea castra sequentes occupare conabantur Caransebessinum. Hoc ubi advertit eius temporis Provinciae nostrae Minister, P(ater) Marcus Pejacsevich à Chyprovacio, per quendam P(atrem) Georgium plagae Caransebessensis, tot inter pericula specialem administrum, sequens à civitatensibus Caransebessinis exoperatus est testimonium, quo conatus Jesuitarum enervavit. Est autem Attestatum tenoris sequentis:

<urmează în transumpt textul întocmit la Caransebeș, la 25 iulie 1696; vezi doc. 2>

Manserunt itaque Patres in Caransebessensi Districtu ab exterorum impetitione deinceps tanto magis securi, quoa anno 1699, in pacificatione Carloviczensi Caransebessinum cum toto Banatu rursus Turcae cesserit, sed anno 1716 iterum recrudescente bello Turcico Temesvarinum, Caransebessinum totusque Banatus reaquisitus est Augustae Domui Austriacae in pacificatione Passariviczensi anno 1718. Extinctis belli hujus disturbiis, antequam melior rebus rediret ordo, contigit Patrem nostrum Caransebessiensem anno 1719 emori, in cujus locum P(ater) Minister Provincialis tentavit dare successorem è Transylvaniam sed quia in Vallachia et Transylvania anno 1719 gravissima saeviebat pestis, destinatus Caransebessinum sacerdos in Banatum admissus non fuit, subinque Residentiam nostram Caransebessiensem occupavit ecclesiasticus parochus. Mitigata peste anno 1720, P(ater) Provincialis, nempe Blasius Marinovich, Banatum tandem ingressus, sequentem supremo armorum praefecto Banatensi, generali commnedanti de Merczii, porrexit supplicem libellum:

<urmează în transumpt memoriul Ordinului Franciscan/Provincia bulgară adresat generalului Mercy; vezi doc. IX>

Ad hanc instantiam recuperatum est nobis Caransebessinum ecclesiastico parochu amoto, moxque Patres in locum humilis oratorii (quale sub dominatu Turcico haberi potuit) novam ecclesiam meditari caeperunt, quae, procuratoris materialibus conquisitisque elemosynis, anno 1730 caepit assurgere cum

parte tractus primi, dein modernum conventum ingressi. Ecclesia consecrata fuit anno 1733 8-a 8-bris at (que miseranda est conditio Provinciae hujus continuis calamitatibus immersae) oritur anno 1737 iterum bellum Turcicum amissaque Vallachia et Mehadia, antequam Turca Caransebessinum appeleret jam Valachi novam ecclesiam et residentiam succederunt, ferramenta quae templi fornicem sustentabant magna vi extraxerunt, corrue[n]te protinus fornice, obmuratam quoddam Sacrae Supellectilis abditum repositorium aperuerunt, clenodia ecclesiae diripuerunt, aras everterunt et ne quid plus quam Turcicae malitiae deeset, ipsam cryptam ingressi, recens sepulti Fratris corpus educentes, in superioris ambitus fenestram collocarunt, prospectantis Franciscani speciem exhibitori. Confecta anno 1739 pace, industria fratrum cuncta restauravit atque anno 1751 residentia in Conventum erecta, versus Turcarum fines futurorum temporum vicissitudines praestolatur.

XII

Conducătorii Provinciei bulgare a Ordinului franciscan între 1679 și 1727

Archivum Franciscanum Hungaricum Budapesta, *Archivum Tripartitum*, pars II., Mss. 65, p. 75-76/ Arhivele Naționale Istorice Centrale București, Microfilme Ungaria, rola 857, c. 4-6.

1679-1682: Matthias Dessyna (fost guardian al mănăstirii franciscane de la Lipova și secretar al lui Pietro Deodato, arhiepiscop al Sofiei)

1684-1686: Blasius Bosnensis (ca vicar)

1686-1689: Joannes Radoich (omorât de tâlhari)

1690-1691: Petrus Dancsin (ucis la Târgoviște de husari imperiali calvini)

1691-1693: Marcus Pajacsovich din Chiprovăț (ca vicar)

1693-1696: Marcus Pajacsovich

1697-1700: Lucas Jovetyerich (repară mănăstirile franciscane de la Câmpulung Muscel și Târgoviște)

1700-1703: Marcus Pajacsovich (moare în 1714 și este înmormântat în mănăstirea franciscană de la Târgoviște)

1703-1706: Paulus Nicolantin

1707-1710: Lucas Jovetyerich

1711-1714: Blasius Marinovich (bulgar de neam, trimis de Provincia franciscană a Bosniei)

1714-1717: Antonius Gungich

1718-1721: Blasius Marinovich (moare în 1723); comisar provincial este Lucas Caragich din Provincia bosniacă)

1722-1723: Jacobus Peczealovich (bolnav, este înlocuit de Nicolae Stanislovich, care va fi între 1739 și 1750 episcop romano-catolic de Timișoara-Cenad).

1725-1727: Josephus Marinovich

Legenda sigiliului: SIGILL(UM) CONV(ENTUS)
CARANS(EBESSIENSIS) MARIAE NIGRAE DE MINO(RIS)
OBSER(VANTIA)

Legenda sigiliului: SIGIL(LUM) CONV(ENTUS) CARANSEB(ESIENSIS)
DE MINO(RIS) OBSER(VANTIA) 1751

DIE FRANZISKANER IM BANATER BERGLAND AM ENDE DER ZWEITEN UND ZU BEGINN DER DRITTEN HABSBURGERHERRSCHAFT (1695-1701, 1716-1738)

Zusammenfassung

Noch in der zweiten Hälfte der 14. Jhs. in Karansebesch, dem damalige Hauptort des Banater Berglandes urkundlich belegt, haben die Franziskaner ihr dortige Kloster mit den dazugehörigen Immobilien (Mühlen, Gärten, Meierhöfe) trotz der dort im 16. - 17. Jh wütenden Religionskämpfe behaupten können. Auch nach der osmanischen Besetzung von 1658 waren die Franziskaner unter bestimmt schwierigen Umständen in Karansebesch und in der Umgebung weiterhin tätig. Anlässlich der zweiten Besetzung des Karansebescher Gebietes durch die Habsburger (1688 bis 1701, mit mehreren kurzen Unterbrechungen) bemühten sich die Franziskaner wieder in Besitz ihrer während der Osmanenherrschaft eingebüsst Immobilien zu gelangen. Beschieden war ihnen lediglich das Nutzungsrecht über einen Teil der geforderten Güter. Dasselbe Einschreiten unternahmen die aus der bulgarischen Provinz kommenden Patres auch nach der erneuten Einnahme des Banats durch die Habsburger (1716), diesmal aber mit gänzlichen Erfolg. Alle diese Bemühungen der Karansebescher Franziskaner sind aufgrund von Unterlagen (deren Wortlaut im Anhang veröffentlicht wird) aus den Archiven in Wien, Budapest und Bologna nachgezeichnet.

RECENZII

Florin Topoleanu, *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova* - Ploiești, Ed. Oscar Print, Ploiești, 2012, 264 p. și 22 de planșe.

Inițiativa autorului de a publica o parte din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova- Ploiești, și anume opaițele, este una salutară și exemplară pentru cercetarea românească contemporană. În prezent, colecțiile unor instituții de cultură care s-au format în zeci de ani au început să fie puse în valoare prin publicații și cataloage. Un caz recent este cel al colecțiilor Muzeului Național al Unirii Alba Iulia, care a beneficiat de astfel de cataloage pentru o parte din piesele aflate în colecțiile sale, publicate în 2011 și 2012. Piesele din colecția muzeului au fost determinate, desenate și fotografiate din nou, apoi publicate și puse la dispoziția publicului cunoscător și sub altă formă decât cea a expozițiilor. Trebuie spus de la început că această lucrare se adresează cercetătorului, dar și omului interesat de un astfel de subiect, fiind o modalitate de cunoaștere a unui domeniu foarte important, deoarece de foarte multe ori opaițele au fost folosite ca și mijloc de datare în sine al unui context arheologic.

Cartea a fost împărțită în mod fericit în șapte mari capitole, precedate de abrevieri și bibliografie, abrevieri folosite pentru a organiza catalogul, un *Cuvânt Înainte* de C. Iconomu și o *Introducere* (p. 33-36) care dă prilejul autorului de a se justifica în privința alegerilor făcute pe parcursul lucrării și de a enumera din punctul lui de vedere plusurile și minusurile cărții.

Lucrarea prezintă 135 de piese, excluzând falsurile. Dintre acestea doar 21 au loc de proveniență cunoscut, aproape 80% din colecție provine de pe teritoriul României, inclusiv din Dobrogea. De asemenea, jumătate dintre ele provin din ateliere locale fie din Dobrogea, fie din Dacia.

Capitolul I *Opaițe grecești și elenistice. Tipar. Sec. VII-I a. Chr.* (cat. 1-14) (p. 37-53) Această parte a lucrării prezintă cele mai vechi piese din colecția muzeului. În număr de 12, acestea sunt de origine fenicianopunică și

greco-elenistice, cu analogii în orașele vest-pontice. Aceștia li se alătură și un tipar de opaiț, amândouă valvele fiind notate cu număr de catalog 13-14. Discuțiile aferente din corpul capitolului se poartă cu ajutorul unui catalog științific redactat, care menționează succint forma, starea de conservare, numărul de inventar sub care este înregistrat în muzeu, planșa, tipul raportat la lucrări esențiale din alte provincii ale Imperiului, proveniența - loc de descoperire, dacă este cazul, și modalitatea de achiziționare, dimensiuni principale - lungime, lățime, înălțime, diametru, grosime pereți și dimensiuni specifice - lungime păstrată, lungime brațe, diametrul disc, diametrul bazei, înălțime totală și înălțime păstrată, înălțimea corpului, înălțimea piciorului, înălțime gât, esențiale pentru studiul în acest domeniu. Catalogul continuă cu descrierea tehnicii de realizare a lămpii, cu descrierea piesei, a decorului acesteia, a ștampilei, citarea bibliografiei - dacă piesa nu este inedită, citarea analogiilor împreună cu datarea acestora, datarea piesei și prezentarea originii ei. Interesant este că printre aceste piese se găsesc opaițe produse în Grecia Continentală, Atena, Egipt, Delos, Efes și, posibil, Tomis. Prin urmare, printre cele mai vechi piese din colecția acestui muzeu se află importuri din Dobrogea romană, cu punct de plecare din atelierele de la Tomis.

Capitolul al II-lea. Opațiile romane timpurii. Sec. I a. Chr./Ip. Chr- Sec. III/IV p. Chr. (p. 54-174). Acest capitol este împărțit în mai multe subcapitole, corespunzătoare de fapt tipologiei pieselor. Astfel găsim subcapitolul II. A. Opație republican (cat. 15-16), II. B. Opație cu volute (cat. Nr. 17-22), II. C. Opație de tip Romanensis (cat. 23-24), II. D. Opație de tip Fimalampen (cat. 25-44), II. E. Opație cu cioc cordiform (cat. 45-75), II. F. Opație cu cioc trapezoidal (cat. 76-77), Opație cu mai multe ciocuri (cat. 78-83), II. H. Tipuri singular (cat. 84-101), II. I. Opaț figurat (cat. 102), II. J. Varia (cat. 103). Descrierea generală a tipului și discuțiile pe care acesta le comportă este urmată de catalog, alegere care face ca lectura să fie ușoară, plăcută și inteligibilă chiar și unui neinițiat. De menționat este faptul că aceste subtipuri sunt aranjate de către autor în ordine cronologică, fiind prezentate opație republican, opație timpurii cum sunt opațiile cu volute și opație de tip Fimalampen - foarte răspândite în perioada de glorie a Imperiului.

Capitolul al III-lea Opație Romane Târzii sec. IV-VII p. Chr. (p. 175-214) tratează subiectul opațelor târzii din spațiul syro-palestinian III. A. (cat. nr. 104-111), nord-african III. B (cat. nr. 112-114), balcanic III. C. (cat. nr. 115-124) precum și tipurile singulare III. D (cat. nr. 125-128) specificând atunci când este cazul și imitațiile locale după acestea.

Capitolul al IV-lea Opaie medieval sec. X-XIV (cat. nr. 129) (p. 215-216) cuprinde descrierea unei lămpi arabe medievale cu glazură de culoare verde.

Capitolul V. Opaie din metal (cat. nr. 130-135) (p. 217-226) descrie piesele din metal, bronz sau fier aflate în colecțiile muzeului.

Ultimul capitol, *Capitolul VI. Falsuri* (cat. nr. 136-143) (p. 227-240) tratează imitațiile după obiecte antice confecționate încă din perioada Renașterii și până în secolul XIX, odată cu apariția turismului arheologic în Italia sau Egipt. Autentificarea lor s-a făcut pe baza recurenței scenelor pe opaiele de lut sau metal, a lipsei analogiilor sau a existenței unor analogii datate în perioada mai sus amintită.

Capitolul VII. Considerații finale (p. 241-246) sintetizează informația, concentrându-se pe opaiele cu loc de descoperire și context arheologic cunoscut și pe starea de conservare a pieselor. Pentru determinarea atelierului de producție, al tipului și al încadrării cronologice s-au folosit foarte mult analogiile, lucru de la sine înțeles în lipsa unui context de descoperire. Tot aici sunt tratate pe scurt și problemele inerente ale achiziționării unor piese, precum și problema, din păcate la fel de actuală, a înstrăinării patrimoniului muzeului. Cartea beneficiază și de un rezumat – *Abstract* (p. 247-257), redactat în limba engleză care o face accesibilă și cercetătorului străin. La acestea se mai adaugă și anexele care conțin tabele (p. 259-264) cu achiziții persoane fizice, structura colecției pe capitole și tipuri, lămpi cu loc de descoperire cunoscut din județul Prahova și Dobrogea precum și un tabel cu centrele producătoare în total 7 tabele.

Lucrarea de față se înscrie în corpul lucrărilor de specialitate în ceea ce privește studiul opaielei romane descoperite pe teritoriul României. Ea continuă o linie mai veche trasată de studiile lui C. I. Băluță pentru opaiele de la Apulum, D. Alicu pentru opaiele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, D. Benea și mai recent S. Regep pentru opaiele de la Tibiscum și Mehadia, precum și C. Roman pentru o parte din opaiele descoperite în Dacia Porolissensis. Foarte important este, de asemenea, și faptul că o astfel de lucrare mediatizează colecția Muzeului Județean de Arheologie Prahova. Corpul lucrării și catalogul este întocmit în mod științific și beneficiază de planșe - fotografii și desene de bună calitate, fiind un excelent mijloc de cercetare.

Structura pe capitole oferă o imagine de ansamblu a colecției și prezintă o compoziție unitară bazată pe o axă cronologică și spațială, fiind accesibilă atât cercetătorului în domeniu cât și neofitului care dorește să aprofundeze subiectul. Din acest motiv, recomandăm cu căldură lucrarea ca pe un instrument de cercetare care nu trebuie să lipsească din biblioteca cercetătorului.

Mircea Mare, Daniela Tănase, Florin Drașovean, Georgeta El Susi, Szilárd Sándor Gál, *Timișoara–Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2011, 197 p.

Volumul scris de un colectiv de specialiști sintetizează rezultatele cercetărilor arheologice de salvare întreprinse în iarna lui 2006/2007 și este structurat pe câteva capitole esențiale în cazul unei astfel de lucrări monografice:

Cuvânt înainte – Mircea Mare (p. 7-8); I. *Istoricul cercetărilor* – Mircea Mare (p. 9-13); II. *Descrierea complexelor arheologice* – Mircea Mare (p. 15-29); III. *Locuirea eneolitică târzie* – Florin Drașovean (p. 31-39); IV. *Așezarea din sec. III-IV p.Chr. Analiza tipologică și cronologică a materialului arheologic* – Daniela Tănase (p. 41-56); V. *Studiul oaselor de animale* – Georgeta El Susi (p. 57-74); 14 grafice și figuri (p. 75-79); VI. *Morminte din epoca timpurie a migrațiilor* – Daniela Tănase (p. 81-87); VII. *Buletin antropologic* – Szilárd Sándor Gál (p. 89-100); IX. *Bibliografie* (p. 101-112); X. *Lista ilustrațiilor* (p. 113-139); XI. *Timișoara – Freidorf. The 2006 Archaeological Rescue Excavations* (Summary) – Claudia Doroholschi (p. 117-139); 54 planșe și fotografii, la care se adaugă 2 planuri generale cu situația zonelor cercetate arheologic (p. 140 - 197).

Situl arheologic de la Timișoara-Freidorf era cunoscut din literatura de specialitate încă din anii '80 ai secolului al XX-lea, când a fost identificat într-o cercetare perieghetică. Arealul afectat de urme arheologice cuprindea o zonă foarte extinsă cu locuri succesive din epoca eneolitică până în epoca medieval timpurie, sec. VIII-X. Partea de sud-est a sitului, cea aflată mai aproape de șoseaua ce leagă cartierul Freidorf de Calea Șagului, a fost cercetată arheologic pentru a face loc unor hale industriale ale Firmei „Barum”, beneficiara și conform legii finanțatoarea săpăturilor de salvare.

La aceste lucrări au participat arheologi de la două instituții de profil din Timișoara: specialiști de la Muzeul Banatului și de la Universitatea de Vest din Timișoara, mai exact de la Centrul de Studii de Istorie și Arheologie „Constantin Daicoviciu”. Cercetarea propriu-zisă s-a concretizat prin decopertarea unei suprafețe mari de aprox. 50 x 15 m, care a fost descărcată de sarcină arheologică în 3 luni de zile cu studenți, absolvenți, doctoranzi, cadre didactice, arheologi, cercetători. În echipă au fost mobilizați și desenatori,

restauratori și conservatori pentru a putea documenta *in situ* materialul arheologic mobil și imobil (p. 7).

Din istoricul cercetării aflăm, că primele săpături au fost efectuate în 1984, când în urma unor intense cercetări de teren s-a putut observa că există 4 situri arheologice (Freidorf I, II, III și IV) între care din punct de vedere stratigrafic cel mai consistent nivel îl reprezintă descoperirile de sec. III-IV d.Hr. (p. 9-10).

În așezarea romană târzie domină locuințele de tip bordei de formă dreptunghiulară sau ovală, între 2,5 x 1,5 m și 3,75 x 1,4 m și este dominată de gropi menajere și de provizii, dar distribuția cantității de material arheologic în ele nu este uniformă. Există gropi sau bordeie fără ceramică sau cu urme puține (p. 11).

S-a descoperit și un cuptor de olar cu diametrul de 0,60/0,70 m, fără placă de reverberație și unul cu 6 brațe, din lut plin ca suport pentru vase. Complexul stratigrafic a permis încadrarea cuptorului în primul orizont de locuire al așezării de secolul III-IV d.Hr.

În cazul ceramicii (p. 12) descoperite ponderea majoră o are cea cenușie fină lucrată la roată, urmată de ceramica maronie, grosieră ca aspect, lucrată cu mâna, dar în cantități mici au apărut în săpătură și fragmente de ceramică uzuală romană, de factură provincială și câteva cioburi de *terra sigillata* și resturi de amfore, toate databile în sec. II-III d.Hr. Identificarea unei fibule cu genunchi între piesele mărunte, din metal scoase la lumină datează locuirea zonei încă de la sfârșitul secolului al II-lea d.Hr.

Necropola care suprapune așezarea conține și morminte cenotaf – nu putem fi de acord cu observația practicării dezumării în cazul acestor populații! Atribuirea poate fi făcută sarmaților pe baza mărgelilor, arme (cuțite de fier), a orientării diferite S-N și V-E a scheletelor, iar în cazul adulților s-a remarcat deformarea craniului. Remarcăm totuși o neconcordanță între aceste informații pentru că la buletinele antropologice din carte se specifică faptul că este vorba de un copil de 6-7 ani. Datarea aparține secolului V d.Hr., din epoca dominației hunice și gepidice.

Descrierea complexelor (în ordine cronologică începând cu cele mai timpurii) este sumară (p. 20), dar acolo unde există material arheologic databil analiza se extinde asupra întregului inventar. Felul în care sunt grupate descoperirile dau o notă de ordine și claritate expunerii, fapt ce ajută analizarea cu ușurință a datelor tehnice prezentate (p. 24). Nu întotdeauna este relevantă ordinea prezentării complexelor ci mai degrabă a categoriilor ce le reprezintă.

Spre exemplu gropile menajere puteau fi împărțite în funcție de mărime pentru o apreciere corectă a rolului lor în cadrul sitului. Acest lucru (p. 27) s-a făcut cu succes în cazul instalațiilor meșteșugărești, fiind vorba de cuptoare.

Necropola (p. 28-29), identificată prin 5 complexe, indică prin constatările făcute de arheologi, mai degrabă o jefuire în epocă a mormintelor, din moment ce o bună parte din ele erau deranjate și nu s-au găsit în interior obiecte de inventar.

Materialul arheologic mobil, analizat tipologic și cronologic, este în cea mai mare măsură ceramic. Puținele descoperiri de piese metalice nu oferă repere cronologice clare (p. 41). Chiar și acea *Kniefibel* (fibula cu genunchi), care este databilă nu are context arheologic bine definit, fiind descoperită întâmplător la suprafață, în stratul superior de arătură. Am putea reproșa autoarei acestei părți de lucrare că preferă doar datarea după Andrea Vaday, reprezentativă zonei panonice și nu numai, uitând însă existența cronologiei (mai actuală din punct de vedere bibliografic), pentru acest gen de piese propusă pentru provincia Dacia de Sorin Cociș.

Alte piese de podoba mai reprezentative sunt câteva brățări din sârmă răsucită folosite de copii (fiind de mici dimensiuni).

Din categoria unelte predomină cuțitul, dar și un fel de scoabe, probabil mecanisme de închidere a ușilor, dar care după părerea noastră sunt mai degrabă de la structurile de lemn pentru susținere a acoperișului decât de la intrare.

Interesantă este din punct de vedere economic, descoperirea unei dălțițe din fier și a unui creuzet mic din lut, semn că în zonă a funcționat un atelier de prelucrat metalele. Asemenea descoperiri se cunosc pentru secolul III-IV d.Hr. și în alte zone ale Banatului și indică o populație axată pe prelucrarea fierului de baltă, care constituia până târziu una din cele mai importante și complexe activități meșteșugărești din vecinătatea graniței Imperiului Roman.

Nu lipsite de importanță sunt vasele ceramice cu urme de reparații și mai ales categoriile de vase care suferă asemenea intervenții. Așa cum observa Daniela Tănase, sunt multe vase care au orificii, semn că au fost folosite și în alte scopuri: funduri de vas găurite și strunjite asemenea unei fusaiole. Nu este exclus să fi fost utilizate ca și greutate la plase de pescuit sau la războaie de țesut verticale.

Totuși este păcat ca nu a fost tratată îndeajuns de profund problema decorului ceramic și a formei vaselor. Astfel ne-am fi putut dea seama dacă avem de a face cu seturi de vase ceramice pentru gătit sau servit masa.

Apreciem totuși că nu s-a pus accentul pe aprecierile cantitative, starea extrem de fragmentară a materialului ceramic nu ar fi ajutat asemenea analize să ofere o concluzie pertinentă.

Comerțul este bine pus în evidență de ceramica de certă factură romană (p. 51), importuri de amfore, *terra sigillata* și ceramică fină, lucrată la roată rapidă după tehnologie romană. În cazul amforelor, cioburile aparțin unor vase din regiunea pontului, din Herakleia secolului al III-lea d.Hr.

Totuși, în cadrul cronologiei așezării majoritatea descoperirilor aparțin sfârșitului de sec. IV – începutului de secol V d.Hr. Debutul locuirii sarmaților iazygi poate fi presupus ca și în cazul altor situri arheologice din Banat la sfârșitul secolului II d.Hr., în preajma războaielor marcomanice.

Impresionant în lucrarea despre cercetările arheologice preventive din anul 2006 de la Timișoara-Freidorf sunt rezultatele analizelor osteologice efectuate de Georgeta El Susi. Din distribuția speciilor pe epoci și complexe reiese clar faptul că în toate timpurile aici predominau ierbivorele domestice. Vânatul animalelor sălbatice este relevant doar în 20% dintre descoperirile osteologice (p. 58-59). Tot din analiza materialului descoperit în gropile menajere se observă că domină în săpătură „oasele carnoase” și mai puțin părți din cranii sau terminații care nu prezintă interes în consumul alimentar. Cele mai numeroase sunt eșantioanele de vită și oaie, dar nu lipsesc din meniu ierbivore precum capra și calul. Între animalele sălbatice identificate se cunosc cerbul și căpriorul, dar și vulpea. Autoarea ajunge la o concluzie interesantă că ierbivorele erau crescute mai mult pentru lapte, sacrificarea animalelor tinere nefiind caracteristica dominantă (p. 66-67).

Felul elegant și concludent în care este structurată informația metrică și statistică, graficele ce însoțesc textul indică o bogată experiență acumulată în studiere a eșantioanelor de oase prelevate și o bună cunoaștere a realităților arheologice ale acestui sit.

Necropola oferă informații prețioase despre indivizii care au locuit pe aceste meleaguri în antichitate. Ea se datează după ofrandele ceramice depuse în morminte și obiectele de inventar funerar în prima jumătate a secolului V. d.Hr. (p. 81-82). Între piesele identificate în interiorul gropilor funerare se numără: piepteni, cercei, mărgеле, fibule, inele, cataramе, limbi de curea, unelte, obiecte ce au aparținut foarte probabil unei elite a așezării de la Freidorf, din epoca romană târzie (p. 86). Din analiza oaselor umane descoperite în necropolă atrag atenția forma lunguiață a craniilor, însemn al populațiilor de stepă alanice și hunice (p. 93).

În concluzie, Mircea Mare, responsabilul științific al cercetărilor de la Timișoara-Freidorf, subliniază șansa pe care a avut-o cercetarea arheologică aici care silită fiind de decopertarea unei suprafețe mari de 0,5 ha a putut salva o mulțime de complexe și chiar mai mult să urmărească planimetria așezării lucru în alte condiții mult mai greu de realizat.

Textul cărții se impune prin caracterul exact și sintetic al informației prezentate, prin eleganța și acuratețea planșelor, dar mai ales prin modalitatea de studiere a materialului arheologic descoperit, urmărindu-se prin studii interdisciplinare extragerea datelor relevante pentru interpretare. În afară de câteva neconcordanțe, precum modul de citare al cronologiei (d.Chr./p.Chr.), care nu este uniform și nici întotdeauna corect de la un capitol la altul, dar mai ales sistemul de catalogare a unor piese de epocă romană (care în opinia noastră trebuia să respecte sistemul CSIR) lucrarea este un mare câștig pentru cercetarea arheologică bănățeană, fiind un model de structurare și valorificare a unei cantități importante de informație inedită de patrimoniu arheologic mobil și imobil.

Călin Timoc

Liviu Măruia, *Cercetări interdisciplinare vizând reconstituirea geografiei istorice a Dealurilor Lipovei*, Timișoara, 2011, 306 p.

Liviu Măruia publică lucrarea lui de doctorat, transformând-o într-un îndrumător de o reală utilitate pentru viitoarele studii ale Dealurilor Lipovei. Abordarea interdisciplinară aduce acestei cărți o notă aparte, raritatea unor astfel de lucrări fiind foarte des sesizabilă în spațiul românesc. Periegheza sistematică și coroborarea datelor acesteia cu cele existente în bibliografie împreună cu prelucrarea lor cu ajutorul informaticii sunt principalele activități discutate.

Cartea începe cu o scurtă prefață realizată de Marin Cârciu, care în prelegerea sa arată contribuțiile aduse de aceasta din punct de vedere istorico-geografic și meritele autorului pentru realizarea unei astfel de inițiative.

Introducerea începe prin a prezenta metodele de lucru, de la documentare bibliografică, analiza cartografică și toponimică până la cercetarea propriu-zisă de teren, descrierea aparaturii folosite (receptor GPS, stație totală, programe de prelucrare GIS) și continuă printr-o sumară caracterizare a fiecărui capitol, suficient cât să îți trezească interesul și curiozitatea. Anexele lucrării, reprezentând un CD cu fișele de sit ale obiectivelor investigate sunt și ele incluse în finalul introducerii.

Capitolul I (p. 33-114) denumit *Caracteristicile fizico-geografice ale Dealurilor Lipovei*, are 10 subcapitole. Primele 4 subcapitole prezintă foarte detaliat limitele zonei cercetate prin definirea formelor de relief ce îngrădesc fiecare limită, foarte importante pentru o amplasare cât mai exactă. Celelalte subcapitole discută despre caracteristicile geologice și geomorfologice ale arealului, respectiv noțiuni hidrografice, climatice, de vegetație, faună și de soluri. Autorul leagă toate datele expuse de posibilitatea existenței așezărilor umane prin prezența diferitelor surse de materie primă, resurse de apă, resurse faunistice sau prin identificarea indicilor de fertilitate ai solului, elemente definitorii în dinamica populațiilor.

Capitolul II (p. 114-149), *Istoriografia geografiei istorice și istoricul cercetărilor Dealurilor Lipovei* definește conceptul de geografie istorică și face o trecere în revistă a geografiei istorice la nivel european și românesc, urmând să cronologizeze această preocupare în spațiul bănățean și cel al Dealurilor Lipovei. Se dă exemplul călătorilor (Evliya Celebi) și al cercetătorilor ce au

realizat mai multe studii privind geografia și istoria Banatului (Fl. Medelet, B. Milleker, Al. Rădulescu) dar, în același timp, se atrage atenția în special studiilor din perioada modernă, asupra informațiilor vagi și ambigue, a locațiilor imprecise, a datelor repetitive și a lipsei lor de utilitate practică. Și din această pricină cartea are o abordare cu totul nouă, geografia istorică românească aflându-se până în ultimii ani în impas, puținele studii apărute neavând o bază teoretică și metodologică solidă în elaborarea lor.

Capitolul III (p. 149-183), *Metode și tehnici de cercetare interdisciplinară vizând reconstituirea geografiei istorice a Dealurilor Lipovei* ne pune în temă cu privire la abordarea metodologică folosită, acest capitol constituind chiar un foarte bun manual pentru cei aflați la începutul drumului în ceea ce privește cercetarea sistematică de teren și interpretarea rezultatelor acesteia. Metodele folosite la identificarea unui obiectiv sunt prezentate pe rând: analiza izvoarelor antice, a documentelor medievale și a literaturii moderne, analiza cartografică folosind atât hărțile militare topografice iosefine și habsburgice, planuri cadastrale, imagini satelitare Google Earth, ortofotograme, analize toponimice, ultima metodă fiind periegheza propriu-zisă. Ultima parte a capitolului este o exemplificare clară a interdisciplinarității acestui studiu, explicând utilizare GPS-ului și a Stației Totale în arheologie, împreună cu descrierea procesării materialului și a fișei de sit folosite.

Capitolul IV (p. 183-271), *Geografia istorică a Dealurilor Lipovei din paleolitic până la începutul epocii moderne. Abordare statistică*, este și cel mai extins capitol, el însumând partea inedită și contribuția autorului la geografia istorică a spațiului vest-carpatic. Obiectivele arheologice sunt împărțite cronologic, descoperirile izolate sau cele de tezaur monetare fiind și ele prezentate atât prin hărți cu punctele respective, cât și prin descrieri. Fiecare obiectiv beneficiază de o analiză GIS privind factorii beneficii locuirii structurați în tabele morfologice, precum altitudine, distanța față de apă și înclinarea pantei, iar situațiile speciale, de exemplu expoziția versanților unui obiectiv pe o altă latură decât cea nordică, sunt explicate prin argumente științifice solide. Hărțile vechilor locații de biserică, a varnițelor și a movilelor de hotar infirmă sau afirmă multe dintre informațiile oferite de izvoarele antice sau de documentele medievale. Structurile identificate în teren ca fortificații au parte fiecare de studii de caz privind factorii de habitat și arealul de vizibilitate, concluzionând că cele 21 de fortificații nu aveau legătură una cu alta, fiind doar centre de putere locală având rol de punct de refugiu, constatare ce coroborată cu datele bibliografice, poate aduce noi dovezi privind extinderea influenței anumitor populații. Întregul capitol ilustrează descoperirea a 401 obiective

arheologice, dovedind importanța zonei și necesitatea revizuirii bibliografiei mai vechi, atributul de zonă nelocuită a arealului cercetat fiind drastic schimbat de actualul demers.

Concluziile (p. 271-275) motivează alegerea spațiului analizat prin buna delimitare a limitelor geografice, terenul steril din punct de vedere arheologic și carențele de cercetare ce au dus la teorii greșite. Un scurt rezumat al capitolelor are rolul de a sintetiza toate cele spuse pe parcursul întregii lucrări, reamintind succint informațiile din cele aproape 270 de pagini. Observațiile făcute după identificarea obiectivelor prin aplicarea programelor GIS și interpretarea graficelor arată că alegerea locurilor de habitat reprezintă mai multe variabile, fără a putea elabora o teorie general-valabilă. Punctul de vedere al autorului se reflectă în afirmația conform căreia pentru o bază de date pertinentă este nevoie de investigarea sistematică și exhaustivă a unui areal, lipsa investigațiilor ducând la formulări apriorice ce nu reflectă realitățile terenului, cazul de față fiind mai degrabă o primă punere în temă decât o amplă analiză.

Cartea se termină cu o listă a figurilor din text, o listă a abrevierilor și o largă bibliografie, arătând seriozitatea și profesionalismul în ceea ce privește partea de documentare.

Anexele constituie un CD cu un fișier .pdf ce conține vizualizările color ale repertoriului punctelor arheologice identificate în Dealurile Lipovei. Cele 1543 de pagini sunt împărțite în Anexa 1 și Anexa 2, reprezentând repertoriul obiectivelor neverificate prin cercetări de teren, bazându-se doar pe bibliografie și analiză cartografică, respectiv obiectivele verificate prin periegheze sistematice.

Lucrarea de față este un nou început al geografiei istorice românești, am putea spune chiar o trezire din amorțire a acestui subiect în acest spațiu, foarte puține publicații recente având o astfel de temă ca obiect de dezbatere. Metodologia avansată de lucru coroborată cu aplicațiile informaticii și ale topografiei în arheologie duc la concluzii noi, multe dintre ele în contradicție cu cele mai vechi, cum este de exemplu ipoteza privind Culoarul Mureșului, care nu este neapărat o poartă de legătură între Transilvania și Câmpia Pannonică. Poate uneori prea tehnică, elementele de popularizare existând, dar într-o manieră mai riguroasă, *Cercetări interdisciplinare vizând reconstituirea geografiei istorice a Dealurilor Lipovei* este rezultatul imensei munci a numeroși oameni împreună cu autorul care, dând dovadă de o dăruire și o deontologie profesională exemplară au adus un plus arheologiei și geografiei istorice bănățene.

Sergiu Enache

Vasile Mărculeț, *Diplomacy, War and Christianity at Lower Danube (4th–Middle of the 13th Centuries)*. English translation by Maria-Alina Ghica, Sfântul Nicolae Publishing House, Brăila, 2013, 252 p.

Cartea domnului Vasile Mărculeț, profesor secundar la Mediaș, este cea mai recentă lucrare apărută în colecția *Bibliotheca Musei Mediensis* (vol. XV), patronată de Muzeul municipal din localitate. Titlul anunță intenția generoasă a autorului de a prezenta într-o formă sintetică evoluția spațiului adiacent cursului inferior al Dunării în perioada „mileniului întunecat”. Lucrarea cuprinde o introducere (p. 5–7) în care este prezentat cadrul geografic; tot aici autorul oferă câteva precizări de ordin istoric, istoriografic și metodologic asupra subiectului abordat.

Lucrarea cuprinde trei părți, fiecare din acestea având o structură tripartită, în total nouă capitole. Prima parte a fost intitulată *Politics and Religion at the Lower Danube in the 4th–10th Centuries* (p. 9–132). Cel dintâi capitol analizează prezența Imperiului Roman târziu, apoi a celui Bizantin, la Dunărea de Jos în secolele IV–VI; al doilea capitol este rezervat cercetării vieții religioase din același răstimp și spațiu, iar ultimul capitol evidențiază raporturile statornicite între bizantini și migratori în zona fluviului, de la cumpăna secolului VI până la mijlocul celui de-al X-lea.

Partea a doua a cărții poartă denumirea sugestivă *Between Oikoumene and Barbaricum: Byzantium at the Lower Danube between the 10th–12th Centuries* (p. 133–189). În primul capitol este detaliată disputa bizantino-bulgară pentru hegemonie în Peninsula Balcanică, de-a lungul secolului X. Următorul capitol tratează stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos în secolele XI–XII, cu accent pe disoluția Primului Țarat Bulgar, organizarea și funcționarea themei Paristrion, apoi pe înlăturarea stăpânirii bizantine, la hotarul anului 1200. Al treilea capitol este rezervat aspectelor de spiritualitate din Bulgaria orientală și Dobrogea.

A treia parte a lucrării are titlul *Oriental Romanity between the Orthodox Byzantium and the Catholic World in the First Half of the 13th Century* (p. 191–228). Capitolul prim detaliază raporturile statornicite de noul Țarat Vlaho-bulgar cu puterile catolice, Sfântul Scaun și Bizanțul ortodox. Analiza este continuată în cel de-al doilea capitol, prin prezentarea legăturilor Țaratului Bulgar cu centrele de putere bizantină de la Niceea și Salonic. O atenție aparte este acordată politicii religioase a suveranului bulgar Ioan Asan II. Ultimele

pagini sunt consacrate structurilor politice și organizării religioase la Dunărea de Jos, în lumina mărturiilor istorice din prima parte a veacului al XIII-lea.

Volumul se încheie cu o bibliografie consistentă (p. 229–252), care ilustrează principalele acumulări ale istoriografiei moderne și contemporane.

Ajuns la sfârșitul cărții, cititorul are formată o imagine clară asupra unei lungi secvențe din istoria Dunării de Jos. La conturarea acestei impresii contribuie talentul profesorului Mărculeț de a-și prezenta discursul într-o formă structurată. Totodată, autorul dovedește că și-a atins obiectivele anunțate în introducere, anume de a-și întemeia afirmațiile pe dovezi pertinente, de a evidenția aspecte necunoscute ori puțin abordate până în prezent, de a verifica și corecta informații deja puse în circuitul științific, de a face trimiteri precise la surse credibile și de a prezenta, pentru anumite evenimente și procese istorice, concluziile profesioniștilor. Autorul nu se limitează doar la o prezentare faptică, ci formulează aprecieri critice, consonante sau divergente cu părerile altor istorici. Pentru a-și construi argumentația, el a apelat la o multitudine de surse arheologice, documentare, literare, numismatice și sigilografice. Totodată, a valorificat rezultatele unei vaste literaturi de specialitate, care s-a acumulat începând cu secolul al XVIII-lea. Stăruința pentru cercetarea surselor primare și depistarea celor mai relevante lucrări bibliografice este dublată de o sinteză corespunzătoare. Abundența de informații, care nu întotdeauna acoperă echitabil fiecare din multele aspecte avute în vedere, l-a determinat pe autor să decupeze din această țesătură prea amplă bucăți oarecum coerente, ale căror imagini prind viață și astăzi. Un inventar complet al evenimentelor sau mărturiilor acestor „veacuri întunecate” ar fi nu numai imposibil de realizat, ci și anost în ochii cititorilor. De asemenea, din lectura cărții răzbate convingerea că un asemenea subiect se pretează a fi îmbogățit permanent cu noi mărturii și rămâne mereu deschis interpretărilor.

Lucrarea discutată aici se întemeiază pe numeroasele articole, studii și cărți pe care domnul Mărculeț le-a publicat în decursul a două decenii. O parte a acestora (peste 30 la număr) se regăsește în aparatul critic și în bibliografia finală a volumului. După parcurgerea acestor titluri se poate aprecia opțiunea autorului de a realiza o lucrare de sinteză, renunțând la soluția facilă de a-și reuni cele mai importante contribuții într-o culegere de studii. O decizie inspirată a fost și publicarea cărții într-o limbă de circulație internațională, sub forma unei traduceri de bună calitate, prin care volumul devine accesibil unui număr sporit de cercetători și unui public mai larg.

Cu certitudine, această lucrare de sinteză nu încheie șirul unor îndelungate preocupări, ci reprezintă o bază a viitoarelor cercetări, previzibil fructuoase, ale istoricului și profesorului medieșan Vasile Mărculeț.

Dragoș Lucian Țigău

Barbu Ștefănescu, *Între pâini*, Ed. Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2012, 645 p.

Istoria celor mărunți, istoria ignorată, o lume tăcută și imobilă, un spațiu ciclic, repetitiv, o dimensiune încremenită, acestea ar fi epitelele referitoare la lumea rurală... Dificultățile ieșirii din aceste canoane sunt multiple, iar în demersul de a argumenta opusul și a demonstra faptul că țăranul nu este rupt de lumea exterioară satului în care trăiește, ci dimpotrivă, istoricul este prea depărtat în timp și spațiu. Toate acestea se pot vizualiza doar dacă el, istoricul, integrează multitudinea aspectelor vieții într-un discurs unitar, multidisciplinar. Volumul acesta continuă într-un anume fel pe cel din 1998, *Ruperea tăcerii*, (Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1998). Între pâini nu este o istorie a alimentației, nici măcar o istorie a economiei, ci privește din alt unghi lumea rurală, o lume a proviziilor, o lume a fricii de foame. De la o recoltă la alta, de la bogăția recoltei din toamnă la subțierea depozitelor în primăvară, țăranul supraviețuiește. Cu un termen preluat din terminologia *Școlii Analelor, la sudure*, volumul de față reconstituie ciclul vieții satului de la o pâine la alta. Perioada cuprinsă între pâini este de fapt timpul scurs între două recolte succesive. Autorul precizează că este vorba despre o jumătate de an, scursă între mijlocul iernii și seceratul din iulie-august. Este vremea pregătirii sufletești, ea suprapunându-se cu marile sărbători creștine.

Cele șase capitole pot fi fiecare în parte considerate de sine stătătoare, bazate fiind pe o bogată bibliografie și pe numeroase informații din surse documentare, în special din depozitele Serviciului Județean Bihor al Arhivelor Naționale. Se pot distinge pe parcursul lucrării trei coordonate ale discursului: una spațială, concentrată în primele două capitole, o alta temporală, și nu în ultimul rând, o dimensiune a muncii, dezvoltată pe fondul celorlalte două. Prezentarea generală a viziunii istoriografice românești asupra lumii rurale din primul capitol este în fapt un argument pentru volumul prezent. Istoriografia românească a prezentat în multe feluri satul, etnografic, evenimentțial, religios și economic, satul ca leagăn al națiunii, satul-element de stagnare etc., dar ideea unei istorii antropologice a satului a rămas neexploatăată.

Următoarele două capitole – *Satul supus presiunii schimbării*, respectiv... *și rezistența la schimbare* coagulează suma de evenimente care au influențat

cursul vieții satului: legislația, intervenția bisericii, instalarea noii puteri politice de la cumpăna secolelor XVII-XVIII și rolul modernizator al acesteia, inclusiv la nivel tehnologic. Cazurile particulare sunt exemple care confirmă lucruri deja cunoscute ori aduc doza de noutate care menține treaz interesul cititorului. Reticența țăranului la schimbări este sesizabilă atunci când atacul se face asupra elementului de subzistență. Omul rural se întoarce de fiecare dată la ritual, în care se regăsește și își găsește speranța, la tradiția pe care o cunoaște și în cadrele căreia se simte în siguranță. *Timp și temporalități* este un capitol-calendar al distincțiilor: între timp și vreme, între modul în care se scurge timpul țăranului față de cel al stăpânului, între timpul de sărbătoare și vremea muncii, între timpul belșugului și cel al foamei. Trecerea timpului și schimbările meteorologice sunt suprapuse de creșterea demografică și calamitățile de ordin politico-social.

Munca, prezentată în ultimele două capitole - *Muncile sudurii* și *Măsuri de securizare a sudurii* -, este și motiv de prezentare a tehnicilor și culturilor agricole, a spiritului de economisire al țăranului, dar și a modalităților de sustragere de la muncă (cerșetoria) și de la plata datoriilor față de stăpân sau de stat, prin practici evazioniste. O componentă importantă a evoluției economice par a fi și relațiile intrazonale dezvoltate între târg și satele din proximitate.

Prin abordarea complexă a ciclului vieții țărănești, cartea regretatului Barbu Ștefănescu se constituie într-o valoroasă instrospecție în lumea celor de la baza societății, a anonimilor, care însă prin efortul colectiv au contribuit atât de mult la construcția marii istorii.

Livia Magina

Cristian Vasile, *Literatura și artele în România comunistă. 1948-1953*, Ed. Humanitas, București, 2010, 335 p.

În Prefață, Vladimir Tismăneanu consideră că „pe terenul cercetării academice este loc pentru toată comunitatea istoriografică, politologică, pentru istoricii literari și de artă”, de vreme ce „documentul de arhivă poate și chiar trebuie să fie privit din mai multe unghiuri, perspective etc.”. Coordonator al seriei *Istorie contemporană* alături de autorul cărții la care ne referim, Tismăneanu cunoaște foarte bine toate „hățișurile” regimului comunist din România și s-a aplecat, cu pasiune, asupra studierii mecanismelor de funcționare ale acestuia. În egală măsură, Cristian Vasile a utilizat, în mod iscusit, o serie de surse istorice (documente ale Agitpropului, memorialistică, mărturii de istorie orală, izvoare diplomatice etc.) și a ajuns să realizeze o lucrare remarcabilă, după cum consideră chiar V. Tismăneanu.

Apărut cu sprijinul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc, volumul de mai sus încearcă, cu deplin succes, să surprindă politicile culturale din primii ani ai regimului Dej (1948-1953). Sunt ani agitați, în care se poartă o luptă „surdă” pentru putere chiar la „vârful” Partidului Muncitoresc Român, în care sunt luate decizii radicale în plan economic, menite să distrugă „din temelii” – după cum se afirma, clar și răspicat, la toate ședințele Partidului Unic Muncitoresc - „bazele economice ale vechii orânduiri burghezo-moșierești”, în care sunt îndeplinite (uneori cu exces de zel) obligațiile față de Uniunea Sovietică și, nu în ultimul rând, în care se aplică politicile culturale dictate de „stăpânul” de la Kremlin.

Autorul lucrării are un *curriculum vitae* impresionant: secretar științific al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România (aprilie 2006-aprilie 2007); coordonator al Comisiei Prezidențiale Consultative pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România (aprilie 2007-decembrie 2009); coeditor, împreună cu Vladimir Tismăneanu și Dorin Dobrințu, al *Raportului Final* al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, publicat la Editura Humanitas în cursul anului 2007; actualmente, cercetător științific la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, în cadrul programului *România și Europa în secolul XX*.

Mergând pe „firul” celor care s-au ocupat îndeaproape de cultura românească în timpul regimului comunist (1948-1989) și în perioada de tranziție

spre acest nou regim, impus de sovietici (1944-1947) - Ana Selejan, Marin Nițescu, Sanda Cordoș, Florin Mihăilescu, Mihai Ungheanu, Ilie Bădescu, Marian Popa, Al. Zub, Katherine Verdery, Dan Lungu, Laureana Urse, Eugen Negrici, Dan Cătănuș, Mihai Dinu Gheorghiu etc. -, autorul volumului de față se referă în primul capitol la aspectele instituționale ale controlului comunist asupra culturii, la funcționarea efectivă a Secției de Propagandă și Agitație din cadrul Ministerului Artelor, la propaganda comunistă și relațiile culturale externe ale țării noastre. Din primul capitol răzbate rolul jucat în propaganda culturală de Iosif Chișinevschi și Leonte Răutu, din 1951 impunându-se și figura lui Pavel Țugui.

Literatura realismului socialist este denumirea celui de-al doilea capitol al cărții, care cuprinde abordări foarte interesante ale mișcării culturale românești în primii 6 ani ai regimului totalitar comunist, după cum rezultă și din subtitluri („Strategii de atragere și manipulare a scriitorilor”, „Index librorum prohibitorum”, „Scriitorii – între cedare și ambiguitate”, „Cenzura și controlul informațional”, „De la SSR la o Uniune a Scriitorilor obedientă”, „Combaterea cosmopolitismului și a obiectivismului burghez din literatură”, „G. Călinescu și alte demisii morale”, „Noi direcții tematice”, „Dezbaterile și cenaclurile ca filtre de verificare ideologică”, „Sfidarea tinerilor scriitori”, „Succesele noii literaturi și problema calității scriiturii”, „Centenarele clasicilor literaturii”, „Privilegiile materiale ale scriitorilor”).

Al treilea capitol, intitulat *Teatrul în primii ani de regim comunist*, cuprinde informații extrem de interesante despre învățământul superior teatral, așa-zisa „acomodare” a artiștilor cu regimul comunist și introducerea realismului socialist.

Capitolul al patrulea al volumului de față se referă la artele plastice în timpul stalinismului integral (donațiile de colecții de artă, limitarea contactelor cu Occidentul, comenzile de stat, înființarea Uniunii Artiștilor Plastici, critica de artă, noile muzee etc.).

Al cincilea capitol este consacrat impunerii controlului ideologic asupra creației muzicale (folclor, operă și muzică ușoară), un subcapitol aparte tratând Uniunea Compozitorilor din RPR.

După „tiparul” sovietic, copiat – în mod fidel – în celelalte țări de „democrație populară”, și în România cinematografia s-a bucurat de „atenția” specială a autorităților comuniste, problemele specifice ale acesteia (filmul propagandistic, începuturile uniformizării, jurnalele de actualități, scenariile de film etc.) fiind reflectate în extenso în capitolul al șaselea al cărții.

Ultimul capitol include aspecte inedite privind învățământul românesc în epoca stalinistă (activitatea Comisiei de Învățământ Public, înlocuirea ministrului Ștefan Voitec, noua lege a învățământului din 1948, învățământul filologic, Școala de Literatură și Critică Literară „Mihail Eminescu”, învățământul artistic și cel muzical).

Volumul de față include și un capitol conclusiv, un rezumat în limba engleză, bibliografie și indice de nume.

Această carte, admirabilă prin îndrăzneala sa, volumul de informații cuprinse și judecățile de valoare formulate de autor, se încadrează fără îndoială în „restituirile” necesare despre începuturile regimului comunist din țara noastră, în răspunsurile nepărtinitoare la întrebările chinuitoare legate de rezistență și colaboraționism în cultura românească. Este doar o piesă, evident mai importantă decât se considerase inițial, dintr-un gigantic puzzle privind „fațetele” regimului comunist românesc în anii stalinismului integral (1948-1953).

Eusebiu Narai

Dumitru Țeicu, *Moara de apă din Banat*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012, 392 p.

O confesiune din debutul lucrării confirmă apropierea autorului, istoric și arheolog medievist, pentru etnologie și monumentele istorice. Dealtminteri, el a inițiat la nivelul muzeelor bănățene, cu mai mulți ani în urmă, o serie editorială despre arheologia și etnologia Banatului. Lucrarea pe care o semnalăm se înscrie în colecția *Patrimoniul arheologic și etnologic al Banatului. Seria Repertorii*. Moara de apă a fost inclusă între martorii semnificativi ai patrimoniului cultural al Banatului, martori istorici marcați însă de un destin tragic și ineluctabil, așa cum reiese din confesiunea prezentată în debutul cărții.

Dezbateră istorică propusă despre o instalație tehnică ce folosește energia apei a înscris în puține pagini o schiță asupra hidrografiei Banatului și a caracteristicilor acesteia. Restituirea istorică a fost construită pe surse istorice și etnologice ale epocii medievale și moderne. Colecții de izvoare diplomatice medievale au semnalat prezența morii de apă la mijlocul secolului al XIII-lea, numărul morilor consemnate crescând semnificativ în secolele XIV-XV. Sursele din arhivele austriece din veacul al XVIII-lea au marcat dosarul cu privire la moara de apă în teritoriul bănățean. Regăsim în aceste surse, așa cum reiese din dezbateră propusă de Dumitru Țeicu, informații despre statistica morii de apă în secolele XVIII-XIX, dar și informații cu privire la topografia și planimetria acestor instalații tehnice. În același capitol consacrat surselor istorice, autorul prezintă un itinerariu al cercetării istorice și etnologice cu privire la moara de apă, unde remarcă aportul cercetătorilor de la Sibiu și București.

Discuția despre „moara de apă – o mașină hidraulică” s-a concentrat pe chestiuni conceptuale și de limbaj. Așa cum subliniază autorul, demersul său în relația moară – mașină hidraulică s-a limitat la evidențierea acumulărilor istoriografice, rămânând numai în cadrul discursului istoric și etnologic, evitând recursul la chestiuni tehnice. El a preluat în această chestiune clasificările propuse de profesorul Dorin Pavel, prin care moara cu roată orizontală și axul vertical este socotită „cea mai veche turbină”, în timp ce moara cu roată verticală și axul orizontal este înscrisă în categoria roților hidraulice. Moara cu

roată orizontală ocupă un loc central în economia lucrării, temeinic construit pe sursele etnologice din teren. Contribuțiile autorului sunt deosebite în această privință, el oferind explicații pertinente în chestiuni legate de terminologie și istoria morii, ce vin în contradicție cu ceea ce s-a scris pe această temă. Moara cu roată orizontală este numită frecvent în literatura etnologică moara cu ciutură, în care roata orizontală este asimilată cu ciutura. Autorul invocă mărturii orale și surse scrise, însoțind demonstrația cu desene și planșe, din care reiese foarte clar că ciutura este în fapt un inel de lemn montat în gura butoniului.

Materialele și tehnicile de construcție folosite sunt analizate prin prisma martorilor etnologici, dar și a surselor scrise. Toată discuția este purtată pe morile cu ciutură existente, însoțită de o documentație grafică și foto remarcabile. Arhitectura morii cu roată orizontală din Banat beneficiază de o abordare de excepție. Documentația grafică a fost realizată de arhitectul Dragoș Zipfl, cu vechi preocupări în domeniu. Arhitectura morii din lemn așezată direct pe teren sau a celei înălțate pe piloni, cum sunt morile din Valea Almăjului de la Rudăria și Șopotu Vechi, ori a celor de la Topleț au beneficiat de o cercetare exhaustivă. Interferențele arhitecturii civile rurale din secolul al XIX-lea cu arhitectura preindustrială a morii cu apă sunt atent sesizate. Elementele structurale ale morii de apă cu roată orizontală sunt atent analizate, într-o privire de ansamblu asupra instalației hidrotehnice. Problema captării apei și a aducțiunii, uneori pe distanțe lungi de 4-5 km, sunt analizate punctual pentru spațiul Banatului Montan. Discuția de ansamblu la nivelul provinciei bănățene i-a îngăduit să sesizeze elementele arhaice, forme de retardare întâlnite la instalația hidrotehnică. Repertoriul celor circa 80 de mori cu ciutură, însoțit de o documentație abundentă de arhitectură, conferă soliditate și durabilitate acestei lucrări.

O abordare a problemei morii de apă din Banat nu putea ocoli moara cu roată verticală și axul orizontal și moara plutitoare. Ambele categorii de mori au dispărut din peisajul cultural al provinciei inclusiv din parcurile muzeelor etnografice în aer liber.

Un capitol consacrat istoriei morii de apă în Banat încheie această abordare de sinteză. Marcarea a unor repere ale istoriei morii de apă în Europa în Evul Mediu a avut menirea în intenția autorului de a racorda istoria locală la istoria europeană. Foarte interesantă este discuția consacrată originii morii de apă în România, autorul concluzionând că a fost în fapt creată o falsă problemă istoriografică. El desființează opiniile lui C. Bucur și C. C. Giurescu despre

vechimea și permanența din epoca romană până în evul mediu a morii cu apă la români, pe care le-a înscris între manifestările protocroniste ale istoricilor români.

Lucrarea consacrată patrimoniului etnologic din Banat de dr. Dumitru Țeicu constituie cea dintâi abordare de sinteză despre moara de apă din bazinul intracarpatic. Ea se înscrie în efortul istoricului de a defini indentitatea istorică a provinciei pe parcursul Evului Mediu.

Minodora Damian

Mircea Taban, Vesna Stankov, *Portul popular de pe văile Carașului și Nerei/ Narodne nošnje doline Karaša i Nere*, Ed. Astra Museum, Sibiu, 2012, 200 p.

Un volum de etnologie remarcabil scris de doi iluștri cercetători, un model de colaborare științifică, instituțională între muzee românești și sârbești. Lucrarea realizată de Mircea Taban de la Muzeul Banatului Montan Reșița și Vesna Stankov de la Muzeul din Vrșac se înscrie deopotrivă într-o direcție de cercetare bine definită, aceea a cataloagelor științifice. Repertoriul arheologic sau etnologic al unei zone bine delimitate geografic și cataloagele de colecție au constituit, dealtminteri, două direcții fundamentale de cercetare promovate consercvent în ultimii ani de cercetătorii și muzeografii reșițeni. Din această perspectivă lucrarea se înscrie într-o tradiție promovată de astă dată într-un proiect transfrontalier.

Pieșele de patrimoniu din colecția muzeală reșițeană au fost prezentate și catalogate de Mircea Taban, iar costumele populare sârbești din colecțiile muzeului de la Vrșac au fost studiate și catalogate de etnoloaga Vesna Stankov. Autorii și-au motivat opțiunea de studiu de la bun început pentru un teritoriu geografic bine delimitat al Banatului, care a avut rosturile unui culoar geografic și cultural și, în egală măsură, marchează zone depresionare închise, în care s-au menținut enclave românești și slave. Demersul științific propus evidențiază elementele fundamentale ale portului popular sârbesc, ale portului popular românesc, influențe și interferențe cu structura vestimentală a unor grupuri de populație colonizate aici la finele veacului al XVIII-lea din Oltenia. Cursurile celor două râuri Caraș și Nera, cu lungimi apropiate de circa 125 km și cu bazine de circa 1400 km², au reprezentat o cale de acces din valea Dunării spre interiorul Banatului din preistorie și până în perioada recentă, ceea ce le-a imprimat și un rol cultural.

Asupra acestui spațiu Mircea Taban și-a propus să identifice o identitate etnografică. El se raportează la încercările de fixare a unor zone etnografice în istoriografia românească pornind de la studiile lui Valer Butură, Nicolae Dunăre și Nicolae Săcară.

Conceptele cu care s-a operat în delimitarea zonelor au fost diverse, uneori contradictorii ceea ce se reflectă dealtminteri și în scrisul istoriografic.

Autorul nu și-a propus o dezbateră în profunzime a problemei deoarece nu face obiectul demersului său științific circumscris strict la o catalogare a portului popular din valea Nerei și a Carașului. A avut totuși tentativa de a prezenta sinoptic cele 70 de așezări de pe valea Nerei și Carașului cu o fixare tipologică a fiecăreia.

Remarcabilă rămâne analiza istoriografiei problemei portului popular ce reunește acumulările din scrisul istoric sârbesc cât și din cel românesc referitor la Banat. Exemplare rămân cercetările M. Maluckov, ale Aristidei Turcuș, Lidia Gaga și ale altor etnologi. Capitolul despre istoriografie este însă interesant și din altă perspectivă. El abordează foarte în amănunt problema tehnicii de realizare a costumului popular bărbătesc și femeiesc din Banat. Problema cămășii, o piesă importantă a costumului femeiesc este discutată amănunțit. (Taban, Stankov, *Portul popular*, p. 27-28), mai apoi fiind discutate din perspectiva tehnicii de realizare brâul, cătrînța și opregul (p. 28-29.). Aceiași metodă de discuție, a tehnicii de realizare a costumului bărbătesc, însoțește fiecare piesă componentă a acestuia. Întregul demers este făcut într-un bogat apel la cercetările făcute în zonele învecinate ale Banatului. Ornamentica costumului popular din Valea Nerei și Carașului, beneficiază în ecomonia volumului, de un capitol consistent (Taban, Stankov, *Portul popular*, p. 42-58).

Caracterizarea portului popular din capitolul 4 discută în fapt pe baza fișierului din catalog elemente definitorii ale ornamenticii. Discuția pe această temă a fost structurată oarecum și zonal și cu apel la acumulările bibliografice de până acum din etnografia românească și sârbească. A fost analizată ornamentica pe elementele structurate ale portului (brâul, catrința, cămașa femeiască, poalele, cămașa bărbătească, izmenele, șubele etc).

Toată analiza este făcută pe elementele structurate, dar și pe zonele etnografice delimitate de Valea Carașului și de Valea Nerei. A fost delimitată etnologic o zonă a Almăjului, a Reșiței și Oraviței. Fără doar și poate partea consistentă a lucrării, în concordanță cu metoda de lucru și obiectivul propus, o constituie catalogul costumului popular de pe văile Nerei și Carașului realizat de Vesna Stankov și Mircea Taban.

Fiecare piesă de costum are o fișă cu 12 câmpuri ce conțin informații detaliate despre proveniență, date, dimensiuni, tehnică de lucru, descriere. Din zona etnografică Almăj, Reșița și Oravița sunt prezentate în catalog un număr de 68 de piese. Doamna Stankov, în catalogul realizat prezintă peste 100 de piese. Modelul de abordare este oarecum distinct ea focusând prezentarea pe

localitățile din Banatul sârbesc, delimitând în același timp costumul românesc și cel sârbesc. Cercetarea propusă de domnul Mircea Taban și doamna Vesna Stankov este una consistentă și temeinică, care oferă un instrument de lucru de neînlocuit în cercetarea etnologică a Banatului. Ea se înscrie într-o tradiție istoriografică, dar și într-o practică actuală a cercetării istorice și etnologice promovată de Muzeul Banatului Montan din Reșița.

Ilustrația color, ținuta grafică, publicarea bilingvă recomandă și înscriu volumul între realizările remarcabile ale cercetării etnologice din Banat.

Minodora Damian

Vasile Mircea Zaberca, *Itinerar monografic Cornereva*, Ed. TIM, Reșița, 2012, 207 p.

Prezentul volum s-a dorit o întâlnire de suflet cu istoria și tradițiile uneia din cele mai mari comune ale județului Caraș-Severin, o întâlnire demarată din inițiativa unui fiu al comunei – Gheorghe Petru Balaci – și alcătuită prin strădania și munca de cercetare a istoricului Vasile Mircea Zaberca. Această incursiune monografică a presupus o abordare multidisciplinară, autorul operând cu informații de natură arheologică, istorică, geografică, etnografică, demografică, sociologică, economică sau cu date ce țin de știința administrației. Volumul a fost structurat în mai multe secțiuni, dedicate cadrului natural, istoricului localității, populației, Bisericii, școlii, precum și tradițiilor etnografice și ocupaționale ale comunei și ale oamenilor săi.

Un prim capitol al lucrării este dedicat *Cadrului natural*, cu intenția de a plasa în spațiul bănățean această așezare rurală, emblematică pentru arealul Banatului Montan. Identificarea ei în extremitatea estică a județului Caraș-Severin, în zona paralelei de 45°, în vecinătatea regiunii de interferență dintre Depresiunea Mehadia-Domașnea și Depresiunea Almăj, explică profilul unei localități de munte extrem de dispersată, compusă din 40 de sate, dintre care cele mai însemnate sunt Cornereva (reședința) și Bogâltin. Autorul constată că acest amplasament geografic situează comuna în climatul temperat-continental moderat, subtipul bănățean, cu nuanțe submediteraneene, de unde decurg o serie de specificități hidrografice, faunistice și de vegetație.

O secțiune amplă în economia volumului este dedicată *Istoricului localității*, un excurs bogat documentat, cu atât mai mult cu cât comuna Cornereva se dovedește a fi un spațiu cu dovezi neîntrerupte de locuire încă din paleolitic și până în zilele noastre. Conform rezultatelor cercetărilor arheologice consultate de autor, întreaga zonă a cunoscut de-a lungul timpului o constantă și intensă viețuire omenească, existând mărturii concludente atât pentru perioada antică, cât și pentru epocile mai apropiate. Cercetătorul realizează o analiză mai aprofundată din punct de vedere istoric începând cu perioada medievală, când mărturiile documentare localizează așezarea în cadrul banatului de Severin (inclus, la fel ca și întreg Banatul, de altfel, regatului maghiar), în cuprinsul districtului privilegiat al Mehadiiei. Nu trebuie

omisă nici prima atestare documentară a comunei, ce datează din anul 1518. În fapt, documentele epocii medievale atestă faptul că atât Cornereva cât și așezările învecinate au fost cuprinse în cadrul stăpânirilor domeniiale ale mai multor familii nobile române bănățene: Deș de Timișel și Cerna (în secolul al XV-lea) sau Vaida, Fodor și Moise (în secolele XVI-XVII). La fel ca și întreg banatul de Caransebeș și Lugoj, așezarea a cunoscut de la mijlocul veacului al XVII-lea stăpânirea otomană, apoi cea habsburgică. Încorporarea ei începând cu anul 1718 în cadrul monarhiei imperiale austriece a marcat, după cum bine se observă în lucrare, desprinderea de trecutul medieval și integrarea într-o nouă formă de organizarea teritorial-administrativă de tip central-european, cu valențe de modernitate. Autorul subliniază în mod deosebit destinul așezării, inclusă de la mijlocul secolului al XVIII-lea și până în 1872 în structurile confinare militare austriece, la început în cadrul Regimentului confinar româno-ilir nr. 13, mai apoi în cadrul Regimentului de graniță româno-bănățean nr. 13 cu sediul la Caransebeș. Trecerea la administrația civilă a marcat pentru Cornereva cuprinderea sa în cadrul Comunității de avere a fostului regiment confinar româno-bănățean nr. 13, o serie de locuitori de frunte ai așezării fiind cuprinși în calitate de primcodreni sau codreni în structurile de conducere ale acestei asociații. Potrivit cercetărilor reputatului istoric, comuna Cornereva și locuitorii săi și-au adus propriul aport în cadrul primului război mondial și, mai ales, în mișcarea de emancipare națională românească ce avea să culmineze în 1918 prin unirea tuturor provinciilor românești cu România. Emoționante ni se relevă a fi fost acțiunile organizate în decursul lunii noiembrie 1918 prin care locuitorii Cornerevei și-au manifestat deplinul atașament pentru idee de unire a Banatului cu România. Cursul istoriei derulate în veacul al XX-lea relevă o evoluție fluctuantă, influențată fără îndoială de schimbările de regim politic, cât și de modificările administrativ-teritoriale din perioada regatului României, a celui de-al doilea război mondial sau a regimului comunist.

Capitolul dedicat *Populației* comunei încearcă să reconstituie, pe baza datelor statistice, evoluția demografică a comunei Cornereva încă de la prima sa atestare documentară din anul 1518. Relativitatea datelor furnizate de documentele medievale este însă corectată de rigurozitatea statisticilor austriece, din 1718 recensămintele periodice realizate de autoritatea imperială habsburgică înlesnind istoricului V. M. Zaberca o prezentare cât mai exactă evoluției populației acestei așezări. Cercetarea demografică devine cu atât mai riguroasă pe parcursul secolului XX, cu cât autorul recurge la întocmirea unor tabele statistice pe baza informațiilor furnizate de Direcția de Statistică

a județului Caraș-Severin, informații care includ date inedite referitoare la cifrele furnizate de ultimul Recensământ al populației din 2010, ce urmează să fie publicate de Institutul Național de Statistică al României.

Componente esențiale ale vieții unei comunități, *Biserica și Școala* sunt la rândul lor tratate cu rigurozitate de istoricul V. M. Zaberca. În planul vieții spirituale tradiția ortodoxă se dovedește a fi adânc înrădăcinată în sufletul oamenilor zonei, încă din 1740 construindu-se la Cornereva o biserică de lemn, pentru ca în intervalul 1797-1805 să se ctitorească un alt lăcaș de cult în stil baroc, de zid. Biserica, al cărui hram este „Adormirea Maicii Domnului”, a fost pictată de maestrul Gheorghe Baba și a cunoscut reparații succesive de-a lungul timpului. Inedită este o schiță-plan a bisericii din Cornereva întocmită în anul 1857, descoperită de cercetător în arhivele județului Caraș-Severin și introdusă printre anexele volumului de față. În ceea ce privește învățământul școlar, autorul remarcă faptul că succesiunea de înființări ale unor unități militare de graniță de către autoritățile imperiale habsburgice a avut consecințe sociale importante pentru populația românească din Banatul montan. Astfel, documentele atestă faptul că prima școală din Cornereva a fost fondată în anul 1774, în timp ce la Bogâltin prima școală a fost inaugurată în 1781. Din acel moment, tradiția învățământului școlar a fost neîntreruptă în cadrul comunei Cornereva, cunoscând fluctuațiile vremii și ale evoluției demografice a localităților din componența ei.

În sfârșit, o ultimă secțiune a fost dedicată de autor Tradițiilor, etnografiei, folclorului și ocupațiilor ce au însoțit de-a lungul timpului viața cotidiană a locuitorilor comunei Cornereva. Astfel, au intrat în sfera de interes a cercetării tipologia așezărilor rurale din această zonă montană, arhitectura locuințelor (specifică peisajului montan bănățean), ocupațiile tradiționale, portul și cântul popular, sărbătorile și obiceiurile adânc înrădăcinate în datina și tradiția comunei. De referință s-a constituit în timp Festivalul național-concurs „Mariana Drăghicescu”, organizat în memoria uneia din vocile de aur ale cântului popular bănățean, festival ce a debutat în anul 1998 și a ajuns astăzi la a X-a ediție.

Pentru a întregi argumentația lucrării, istoricul V. M. Zaberca atașează cercetării sale o consistentă Anexă ce cuprinde în principal documente din arhivă județeană, parohială sau a primăriei referitoare la viața bisericească, la activitatea școlară din comună, la acțiunile politico-naționale desfășurate în preajma Marii Uniri din 1918, precum și documente care edifică numeroasele modificări de organizare administrativ-teritorială care au afectat comuna în

decursul timpului. Nu lipsesc nici imaginile fotografice, ilustrative pentru trecutul și prezentul acestei embelmatice așezări comunale a județului Caraș-Severin.

În consecință, lucrarea de față se constituie ca o cercetare extrem de valoroasă, condusă cu acribie și rigoare științifică de reputatul istoric Vasile Mircea Zaberca. Potrivit viziunii autorului, demersul de față s-a focalizat în jurul unei așezări de munte privită ca o „definiție a județului Caraș-Severin”, rezultatul fiind o frescă policromă a timpului scurs care, în același timp, ambiționează să fie și „o fereastră deschisă spre viitor”. Este o restituire a trecutului unei comunități realizată prin condeiul specialistului, dar și prin inefabilul atașament al unui băănățean față de spațiul istoric al Banatului Montan.

Ligia Boldea

Arhim. Veniamin Micle, *Schițe de portrete*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2013, 282 p.

Eruditul nostru istoric monah scrie și îi apare a 68-a carte, ceea ce-l face cel mai prolific scriitor de istorie din cadrul Bisericii Ortodoxe Române de pe teritoriul României, carte care cuprinde biografiile unor personalități din domeniul bisericesc și laic pe parcursul a opt secole de istorie. Unii dintre ei au fost chiar ascendenți ai familiei Micle, afirmați în viața socială, politică și militară, iar alții cunoscuți în urma cercetărilor consacrate vieții și activității lor.

Preocupările istoriografice cât și biografia¹ părintelui Arhim. Veniamin Micle sunt deja binecunoscute în lumea iubitoare de slovă românească din America, unde au apărut – numai cele prezentate de subsemnatul - în *Cuvântul Românesc*², *Origini*³, *Meridianul Românesc*⁴,

¹ Pr. Gh. Naghi, *Aniversarea unui monah cărturar: Arhim. Veniamin Micle. Omagiu din America*, în *Cuvântul Românesc* (Canada), 2004, XXX, nr. 327, Iulie-August, p. 13; Idem, *Almanah Origini*, Atlanta-Georgia, 2005, p. 114-125; Idem, *Danubius*, București, 2005, VI, nr. 2-3, p. 9.

² Arhim. Veniamin Micle, *Manuscrisele de la Prodromul (Muntele Athos)*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 1999, 407 p. A apărut în *Cuvântul Românesc*, Canada, 2001, XXVII, nr. 290, Martie, p. 13, 15; Idem, *Lumină pentru suflet*, Sfânta Mănăstire Bistrița, 2002, 360 p. A apărut în *Cuvântul Românesc*, 2004, nr. 329, Octombrie, p.12. *Împăcare și detașare. Arhimandritul Veniamin Micle, a 65-a aniversare – mărturii și referințe*, ed. de Pr. Nicolae Moga, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2004, 162 p; A apărut în *Cuvântul Românesc*, Canada, 2005, XXXI, nr. 334, Aprilie, p. 12.

³ Arhim. Veniamin Micle, *Lumină pentru suflet*, Sfânta Mănăstire Bistrița, 2002, 360 p. A apărut în *Origini*, 2004, VIII, nr. 11-12 (89-90) p. 68-69; Arhim. Chiriac Râmniceanu, *Cronica 1811-1827*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, în *Origini*, Atlanta, 2007, XI, nr. 1-3, Ian-Mar., p. 92-94; *Pasiunea cunoașterii*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2007, 205 p; *Itinerarii pastorale*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, Memorial, ediția a II-a, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2007, 67 p, în *Origini*, Atlanta, 2008, XIV, nr. 9-10, p. 9-10.

⁴ *Cuviosul Chiriac Râmniceanu. Monahul isihast*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2003, 390 p. A apărut în *Meridianul Românesc*, Anaheim, 2004, XXXI, VIII, nr. 389, 11 Decembrie, p. 21; Arhim. Chiriac Râmniceanu, *Lexicon de numele sfinților*, transliterare de pe originalul paleografic, studiu introductiv, note și indice de Arhim. Veniamin Micle, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2003, 210 p. A apărut în *Meridianul Românesc*, Anaheim, 2006, XXXIII, X, nr. 455, 8 Aprilie, p.16.

*Information Bulletin*⁵ și *Lumină Lină*⁶, cât și în România în *Caligraf*⁷, *Clopotul*⁸, *Altarul Banatului*⁹ și *Banatica*¹⁰ având o tematică bogată și diversă din domeniul istoriei românești (bisericești și locale), a tiparului, a omileticii, pastoralei, teme adâncite numai din ”pasiunea cunoașterii”.

Primul capitol al acestei cărți este consacrat cneazului *Giula din Giulești, stăpânul cneazului Mara (1349-1368)*, de fapt primul strămoș al familiei Micle din Maramureș menționat pentru prima oară în diploma din 15 Septembrie 1349. Prin această diplomă se confirmă de către Carol Robert de Anjou (1308-1342) proprietățile cneazului Giula de la Giulești și Nirești de pe valea Marei. Autorul detaliază aspecte din viața cneazului Giula din Giulești, fiul lui Dragoș Românul, oprindu-se la originea numelui Giula, ramura familiei Giulești de Alba Iulia, apoi despre Mara cnezatul Giuleștenilor, Giuleștii, centrul cnezatului Mara, încheindu-se acest prim capitol cu legăturile cneazului Giula din Giulești cu Bogdan Vodă.

În capitolul al II-lea, intitulat *Nobilul Dragoș de Giulești, mare stolnic regal* ne este prezentat Dragoș ca și comandant militar după care este ridicat la rang nobiliar de către regele Ludovic cel Mare, fiind menționat de documentele vremii între 1355 și 1374. După ce Dragoș este calomniat de comitele

⁵ *Un modest și erudit cărturar*. A apărut în *Information Bulletin*, Jackson-Michigan, 2011, XXVIII, nr. 4, p. 4-5; Arhim. Veniamin Micle, *Pagini de istorie*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2009, 297 p. A apărut în *Information Bulletin*, Jackson, Michigan, 2012, XXIX, nr. 3, p. 8-9.

⁶ Arhim. Veniamin Micle, *Făclii nestinse*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2005, 311 p, cu prezentarea cărții în revista *Lumină Lină*, New York, 2007, XII, nr. 4, Oct.-Dec., p. 83-86; 15. Arhim. Veniamin Micle, *Cultură religioasă vâlceană*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2008, 238 p. A apărut în *Lumină Lină*, New York, 2011, XVI, nr. 3, Iul.-Sept., p. 71-74.

⁷ Arhim. Veniamin Micle, *Memoria Bistriței*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2006, 124 p. A apărut în *Caligraf*, Turnu Severin, 2008, nr. 78, Febr., p. 13.

⁸ Arhim. Chiriac Râmniceanu, *Cronica 1811-1827*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2003 în *Clopotul* din București (revistă electronică).

⁹ *Pasiunea cunoașterii*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2007, 205 p; *Itinerarii pastorale*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, Memorial, ediția a II-a, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2007, 67 p.; *Genealogia Familiei Micle*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2006, 346 p; Arhim. Veniamin Micle, *Tipograful Macarie și locul tipografiei sale*, Mănăstirea Bistrița Olteană, 2008, 128 p. și idem, *Ieromonahul Macarie, tipograf român (1508-1512)*, Mănăstirea Bistrița Olteană, 2008, 268 p. apărut în *Altarul Banatului*, Timișoara, 2009, XX (LIX), nr.10-12, p. 174-178.

¹⁰ Arhim. Veniamin Micle, *Octoiul ieromonahului Macarie. 1510-2010*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2010, 120 p. A apărut în *Banatica*, 21, 2011, p. 490-492.

Benedict Himfy este trimis ambasador la Bogdan Vodă și este răsplătit cu daruri regești și cu dregătorii la Curtea regală. Urmează două materiale care se referă la *Liber baronul Ioan Micle de Șușatag, om împărătesc (1446-1477)*, personalitate complexă a Maramureșului, destoinic oștean, priceput diplomat, apreciat chiar de Matia Corvin, regele Ungariei. Acest *homo regius* – om al regelui – era cunoscut ca tânăr războinic, curajos și viteaz, afiliat imediat nenumăratelor campanii antiotomane. Aici, Părintele autor mai face o afirmație cu care suntem de acord doar parțial, și anume: „Unirea de la Ferrara-Florența, înfăptuită în anii 1439-1440, a recunoscut, măcar în principiu, legitimitatea cultului ortodox, asigurând cnezilor și nobililor români o anumită siguranță în privința statutului lor social, ferindu-i totodată de convertiri la catolicism”¹¹. Nu a fost chiar așa și important este să vedem realitatea de pe teren unde propaganda catolică făcea ravagii, îndeosebi în rândul preoților ortodocși, iar exemplul cel mai concludent îl considerăm a fi – care ilustrează ideea noastră – cel al episcopului Ioan de Capha.

Așadar, se constată că după dispozițiile drastice de alungare a preoților ortodocși din 1366, ordin reînnoit în 1428 din Caransebeș de către Sigismund de Luxemburg, totuși Ioan de Hunedoara a tolerat prezența lor pe domeniul său și în anturajul său¹² cu toate că-l avea (la Göyr, Timișoara, Lipova, Caransebeș) pe inchișitorul Ioan de Capistrano, aflat în bune relații cu el, inchișitor prezent din 1455 în Ungaria. În părțile bănățene, Ioan de Capistrano a început o propaganda catolică violentă, care poate fi rezumată – potrivit scrisorii din 6 Ianuarie 1456 – ca domnii catolici ”să ardă bisericile românești... de pe moșiile lor să alunge preoții, care nu se vor converti”, reușind același Ioan de Capistrano (împreună cu Mihail Székely) la 7 Februarie 1456 (din Lipova) să-l convingă pe Ioan de Hunedoara să emită un ordin strict: „toți preoții români din satele aparținătoare domeniilor Șoimușului, Hunedoarei și Devei, care au fost hirotoniți de vlădica Ioan de Capha să fie expulzați și duși înaintea lui Mihail Székely”. Propaganda catolică a lui Ioan de Capistrano a fost mult împiedicată – în afară de propriile metode „creștine” - de prezența vlădicului român Ioan de Capha¹³, căruia i-au ars casa, i-au confiscat averile

¹¹ Arhim. Veniamin Micle, *Schițe de portrete*, Sfânta Mănăstire Bistrița, Eparhia Râmnicului, 2013, p. 65

¹² Adrian A. Rusu, *Preoți români ortodocși din districtul Hațegului în sec. al XV-lea*, în *Mitropolia Banatului*, Timișoara, 1982, XXXII, nr. 10-12, p. 649.

¹³ Juhász István, *A középkori nyugati misszió és a románság*, în *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve*, 1942, p. 197-198, cf. Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa*, Studii. Editura Presa Universitară, Cluj-Napoca, 1999, p. 78-79, 113-114;

și l-au prins la începutul anului 1456 când a fost dus la Timișoara și dat pe mâna lui Capistrano - considerat de unii istorici „spirit religios extremist” - care „l-a convins” să îmbrățișeze Unirea cu Roma. Mai forțat sau cu vorba bună, Unirea prinde teren mai ales după sinodul unionist florentin și întâlnim deja pentru români episcopi de ritul grecesc unit, trimis pentru românii din Transilvania și Ungaria de Papa Calixt III pe nume Macarie, - numit de Zenovie Pâclișanu *episcopus gallicenis*, de A. A. Rusu episcop de Galiția, iar A. Bunea nu-l recunoaște¹⁴. După moartea lui Ioan de Hunedoara, politica de Unire continuă, deși la 1476 credincioșii de rit grec erau persecutați iar pe de altă parte călugării ortodocși erau puși sub protecție regală împotriva călugărilor minoriți¹⁵.

Un capitol este dedicat cercetărilor efectuate pentru identificarea tipografului Macarie, ieromonahul care a desfășurat o fecundă activitate în Țara Românească prin tipărirea *Liturghierului* (1508), *Ohtoiului* (1510) și *Tetraevangheliarul* (1512). Divergențele între cercetători – adoptând o ipoteză sau alta - s-au manifestat în încercarea de a identifica pe Macarie din Muntenegru cu Macarie din Țara Românească, subiect dezvoltat de Părintele autor și în alte cărți recente. Ieromonahul Macarie a fost identificat cu Martinus Burciensis de Cseidino, adică Martin Bârsan din Codlea, român de origine.

Un capitol extrem de disputat este cel dedicat *Ieromonahului Samuil Micu, gânditor ortodox (1745-1806)*, început în care este prezentată viața și activitatea lui Samuil Micu după care se trece la conținutul, implicit concepția teologică a manuscrisului *Cunoștință pre scurt a Istoriei bisericești din primele opt veacuri*, publicat tot de istoricul monah în *Studii Teologice* din 1975, pe parcursul mai multor numere reamintindu-ne capitolele manuscrisului după care le prezintă detaliat, pe fiecare în parte: 1. Despre credința cea adevărată, 2. Despre soboare sau sinoade, 3. Despre papalitate, nefiind de acord cu primatul jurisdicțional, 4. Originea primatului papal, 5. Ortodoxia, păstrătoare a adevărului, 6. Cauzele schismei din 1054.

Un capitol aparte este dedicat *Ieromonahului Rafail, cărturar hurezean (1753, 1791)*, care provine de la ctitoria lui Constantin Brâncoveanu de

---

Zenovie Pâclișanu, *Propaganda catolică între românii din Ardeal și Ungaria înainte de 1500*, în *Cultura Creștină*, Blaj, 1920, IX, nr. 1-2, Februarie, p.31. Pentru prezența în Ungaria a lui Ioan de Capistrano vezi Stanko Andrić, *The Miracles of St. John Capistran*, Central European University Press, Budapest, 2000, p. 22-26; I. D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timișoara, 1980, p. 93-99.

¹⁴ Zenovie Pâclișanu, *op. cit.*, p.31; A.A. Rusu, *op. cit.*, p. 99; A. Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geagiului, Silvașului și Belgradului*, Blaj, 1902, p. 10;

¹⁵ A.A. Rusu, *op. cit.*, p. 111, 115.

la Mănăstirea Hurezi, care va cuprinde cel mai mare număr de monahi cu preocupări cărturărești în secolul al XVIII-lea. Iar Ieromonahul Rafail era cel mai renumit cărturar din Mănăstirea Hurezi cu contribuții serioase obținute prin cunoașterea limbii slavone, grecești și latine adevărate prin cele 15 manuscrise rămase.

O altă schiță a unui portret pentru eternitate este Arhimandritul Eufrosin Poteca, predicator renumit (1786-1858), personalitate marcantă a primei jumătăți a secolului al XIX-lea, ilustru cărturar care s-a impus în mai multe domenii ale vieții bisericești și sociale din Țara Românească. Profesor la Școala grecească de la București și la cea românească de la „Sfântul Sava” a fost un excelent pedagog, organizator de școli în mediul sătesc, susținător al reformelor pentru îmbunătățirea vieții țărănimii, patriot înflăcărat dar și predicator vestit al Cuvântului lui Dumnezeu. Prin urmare, autorul ne prezintă tema predicilor lui Eufrosin Poteca, cu specială privire la temele religios-morale din care alege cele despre Dumnezeu este Părintele și Pronietorul nostru; Dumnezeirea lui Iisus Hristos; Unitatea creștinilor în Iisus Hristos; Învierea morților; Iubirea de aproapele; Milostenia, Promovarea faptelor bune; Combatea unor păcate. Temele patriotico-sociale au fost în preocuparea predicilor lui Eufrosin Poteca precum: Patriotismul, Dreptatea socială, Eliberarea robilor, Dreptul public, Plătirea dijmelor de către toți cetățenii, Educația prin școală după care autorul încheie cu analiza Forma și stilul predicilor sale. Cunoscut ca o veche preocupare a autorului, el se oprește din nou asupra preotului Zaharia Boiu, reliefând activitatea didactică, activitatea socială și națională, activitatea literară și activitatea bisericească.

Un grupaj de câteva scurte eseuri – cu vădite opinii personale ale autorului - cu o și mai scurtă caracterizare referitoare la generalul Ioan Antonescu, erou sacrificat, preotul Dumitru Bălașa, cercetător pasionat, profesorul Costea Marinoiu, omul dialogului, preotul Nicolae State-Burluși, slujitorul cărții, inginerul Mihai Sporiș, căutătorul cuvântului și Dr. Irineu Popa, mitropolitul Olteniei.

Ca orice lucrare științifică care se respectă, se încheie cu o bibliografie selectivă, un indice de nume și de locuri, aducând și cu această nouă carte o aureolă îmbogățită autorului Părintele Arhim. Veniamin Micle de la Mănăstirea Bistrița olteană și ale cărui contribuții la îmbogățirea culturii românești nu se încheie aici ci continuă cu aceeași osârdie și dăruire. Dumnezeu să-i dăruiască sănătate ca și de acum încolo să ne dăruiască și el la rândul lui aceleași roade de neprețuit ale cercetărilor sale

Pr. Gheorghe Naghi

Grigore Ploșteanu, Pavel Vasici. *Viața și opera*. Ediție de Mariana Ploșteanu. Ed. Veritas, Târgu-Mureș, 2008, 337 p.

O nouă lucrare a regretatului istoric dr. Grigore Ploșteanu apare sub îngrijirea văduvei sale, Mariana Ploșteanu, care nu drămuiește efortul pentru a le edita și a da la lumină cât mai multe din manuscrisele rămase nepublicate. Era și îndemnul istoricului acad. Al. Zub apărut în *Convorbiri literare* imediat după dispariția sa¹¹. Este de fapt a doua editare a harnicei și devotatei văduve, Mariana Ploșteanu, după cea menționată de Al. Zub, care afirma la trecerea în veșnicie a apreciatului istoric Grigore Ploșteanu (1943-2006): ”Semnificativ mi s-a părut, mai cu seamă, cel despre *Receptarea operei și personalității lui Dimitrie Cantemir în Europa*² ca și cel despre *Ecoul revoluției române de la 1848 în Europa Centrală*, teme la care ostenise îndelung și trudnic până la sleirea puterilor sale”³.

De altfel, nu a fost nicio surpriză fiindcă bunele păreri au ieșit la iveală încă cu prilejul diferitelor necroloage care au apărut, ale acad. Camil Mureșan⁴⁴, prof. univ. dr. Vasile Dobrescu⁵⁵, Protopopul N. Șincan⁶⁶, dr. Gheorghe Iancu⁷⁷,

¹ Alexandru Zub, *Grigore Ploșteanu - in memoriam*, în *Convorbiri literare*, Iași, 2007, Anul CXL, Ianuarie, nr. 1(133), p. 36. Multumesc istoricului Gh. I. Florescu pentru informație.

² Grigore Ploșteanu, *Receptarea operei și a personalității lui Dimitrie Cantemir în Europa*, ediție de Mariana Ploșteanu, Târgu Mureș, 2007, 278 p; recenzat de subsemnatul în *Meridianul Românesc*, 2008, XXXV, 12, nr. 562, 24 mai, p. 16, 17; *AIIA Cluj*, 2009, XLVIII, p. 360-362; *Altarul Banatului*, Timișoara, 2009, XX (LIX), nr. 1-3, p. 552.

³ Alexandru Zub, *In memoriam Grigore Ploșteanu*, în *Academica*, 2007, Nr. 58-59, Ianuarie-Februarie, p. 71

⁴ Acad. Camil Mureșanu, “*Prea scurt răgaz răstimpul vieții are ...*”, în *Cuvântul liber* (Tg Mureș), 2007, XIX, Nr. 28, 12 Februarie, p. 2.

⁵ Vasile Dobrescu, *In memoriam. Grigore Ploesteanu- istoricul si omul* (I) (13 ianuarie 1943-28 decembrie 2006), în *Cuvântul liber*, Tg. Mureș, 2007, XIX, nr. 250, 15 ianuarie, p. 5

⁶ Prot. Nicolae Gheorghe Șincan, *Grigore Ploesteanu istoricul și omul (13 ianuarie 1943-28 decembrie 2006)*II, în *Cuvântul liber*, Târgu Mureș, 2007, XIX, nr. 255, 22 ian., p. 5.

⁷ Gheorghe Iancu, *Grigore Ploșteanu (1943-2006)*, în *Cuvântul liber*, Târgu Mureș, 2007, XIX, nr. 253, 28 dec., p. 3; idem, *Grigore Ploesteanu(1943-2006)*, în *AIIA Cluj*, 2007, XLVI, p. 550-551.

pentru România, dr. Maria Berényi pentru Ungaria⁸⁸ și pr. Gh. Naghi pentru America⁹.

Lucrarea de față este de fapt teza de doctorat susținută la Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca în anul 1979 sub coordonarea prof. univ. dr. Bujor Surdu, aflăm din nota editorului Mariana Ploșteanu, lucrare la care a ostenit îndelung regretatul istoric dar care a rămas în manuscris și “ne-am asumat nu ușoara datorie de a o edita” mărturisește editoarea care mai precizează titrarea cărții cu numele de Pavel (și nu Paul) Vasici, alcătuirea unui rezumat în limba engleză, un indice de nume și un indice toponimic. Prefața volumului se datorează fostului coleg și prieten prof. univ. dr. Vasile Dobrescu care prezintă cu competența-i caracteristică munca migăloasă a colegului său de breaslă Grigore Ploșteanu, reliefând contribuțiile majore ale lui Pavel Vasici din domeniile învățământului și culturii, implicarea sa nemijlocită și adeseori hotărâtoare în acțiunile *Societății pentru Fond de Teatru Român*, ale *Astrei* sau a altor asociații și societăți culturale și științifice.

Preocuparea lui Grigore Ploșteanu pentru viața și activitatea Pavel Vasici este constantă și presarată de-a lungul vieții cu diferite contribuții documentare, studii și articole apărute în diferite reviste și ziare despre intelectualul bănățean și contribuția la opera culturală a Neamului: ca medic progresist, redactor la *Telegraful Român*, un ilustru iluminist, legăturile lui Vasici cu Țările Române, cu Academia Română, luptător pentru drepturile românilor bănățeni și transilvăneni, legăturile cu Sibiul, relevă o autobiografie inedită a cărturarului, prezintă publicistica economică sau crâmpie din anii de studenție. Dacă la toate aceste contribuții din activitatea laborioasă și de ascensiune a cărturarului Pavel Vasici adăugăm și monografia de față, editată de Mariana Ploșteanu, ni se descoperă o epocă, un om cu toate frământările zilnice, cu realizările și supărările care o însoțesc. De acum încolo nimeni nu va avea vreun motiv (științific) să nu consemneze acest moment din stadiul realizărilor istoriografiei românești, recte ale istoricului Grigore Ploșteanu, datele pe care le-a furnizat despre omul de cultură Pavel Vasici și contemporanii săi în această monografie. Acum avem în dimensiunile reale

⁸⁸ Maria Berényi, *Grigore Ploșteanu, curriculum vitae*, în *Lumina*, 2006 (Revista socială, culturală și științifică a românilor din Ungaria, Fondată de David Voniga în 1894. Giula, Red. Elena Munteanu Csobai), p.34-39.

⁹ Pr. Gh. Naghi, *Istoricul Grigore Ploșteanu (1943-2006) –încercare minibiobibliografică*, în *Meridianul Românesc*, Anaheim, 2007, XXXIV, XI, nr. 526, 8 sept., p. 16; în *Origini*, Atlanta, 2007, XI, nr. 11-12 (125-126), p. 35-39.

- datorită istoricului Grigore Ploșteanu - personalitatea cărturarului Pavel Vasici ca medic, om de știință și cultură, publicist, om politic. Alături de lucrarea anterioară, *Receptarea operei și personalității lui Dimitrie Cantemir în Europa* despre care a vorbit cu competență prof. univ. dr. Cornel Sigmirean iar despre P. Vasici, prof. univ. dr. Vasile Dobrescu, la comemorarea din 18 Decembrie 2008, cele două cărți apărute postum constituie un act de jertfă adus de editoarea lor.

Practic, cartea se deschide cu un amplu studiu introductiv pe care-l numește introducere (capitolul I) și care analizează selectiv eseul bibliografic începând de la periodicele timpului până la cele de astăzi. Se rememorează cele publicate de *Gazeta de Transilvania* din 1843, apariția primei biografii în revista *Familia* a lui Iosif Vulcan (în 1871), aprecierea lui Vasici în discursul de recepție al dr. Anastasie Fătu la Academie, iar creația literară este trecută într-un *Conspect...* de V. Gr. Pop. Anul 1881 aduce moartea lui Pavel Vasici și cu această ocazie apar diferite necroloage datorate lui George Bariț, Emilia Lungu (devenită Puhalo), Augustin Hamsea (în *Biserica și Școala*) și în ziarul timișorean *Luminătorul*. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea este uitat, cu puține excepții. La începutul secolului al XX-lea este menționat, pe ici pe colo, de dr. Cornel Diaconovich în *Enciclopedia Română*, Gh Crăiniceanu în istoria medicinei, Nicolae Iorga, Ioan Lupaș, Onisifor Ghibu. Tuturor acestor mențiuni, deși în perioada interbelică mai apar câteva cercetări mai importante dar parțiale (V. L. Bologa în 1930, Dan A. Bădărau tot în 1930) li se mai adaugă cele semnate de E. Pocrean, Constantin Rudneanu, E. Hodoș, I. B. Mureșianu. Au continuat să apară studii semnificative și în perioada comunistă cu biografii mai ample și o analiză științifică mai amănunțită a operelor sale. Unul dintre cele mai importante a fost cel datorat lui Emil Pop dar au continuat și în anii din urmă aceste apariții cu diferite aspecte semnate de Traian Herseni, I. Breazu, S. Izsák, Hajos I, A. Marino, C. Rusu, P. Teodor, N. Cordoș, I. Negru sau Corespondența lui P. Vasici cu George Barițiu apărută în *George Bariț și contemporanii săi*, vol. II (Șt. Pascu, I. Pervain, I. Chindriș, G. Neamțu, Gr. Ploșteanu, M. Popa). Diverse aspecte ale operei lui Pavel Vasici au fost cunoscute și în străinătate precum Danemarca, Ungaria și Germania.

Pentru lucrarea de față s-a dorit realizarea unei monografii complete în care au fost incluse periodicele și arhivele din țară și unele din străinătate în afară de lucrările editate menționate.

Capitolul al II-lea reconstituie biografia lui Pavel Vasici pe baza unor materiale arhivistice inedite, împreună cu cea a fratelui său, Andrei Vasici.

Sunt arătate funcțiile pe care le-a deținut, pierderea prematură a soției și fiicei sale, entuziasmul cu care a fost întâmpinat în Transilvania ca fiind român. La nici o lună de la sosirea sa la carantina de la Timișul de Sus, în afara aprecierilor de care se bucura din partea superiorilor, va întâlni și rămâne prieten o viață cu George Barițiu, Timotei Cipariu, Ioan Popasu, Ioan Maiorescu, împreună cu care consolidează bazele culturii românești moderne și vor pregăti ideologic revoluția de la 1848. Va fi un colaborator devotat celor două foi ale lui Barițiu, *Gazeta de Transilvania* și *Foaie pentru minte, inimă și literatură* ca și unul din ideologii revoluției de la 1848. A avut relații puțin cam încordate cu armatele țariste, iar cu ocazia venirii armatelor austriece se refugiază în Țara Românească peregrinând prin mai multe locuri să-și pună familia la adăpost (fiind recăsătorit din 1840) împreună cu familia lui Barițiu și Andrei Mureșianu. Din anul 1850 se mută la Sibiu ca referent pentru probleme de cult și învățământ în cadrul guberniului. Aici va începe un alt capitol al biografiei sale. Va avea legături, la început, destul de bune cu Șaguna, ajungând și redactor la *Telegraful Român* (1853-1856) iar după aceea consilier școlar și inspector al școlilor ortodoxe din Transilvania. Va mai fi redactor interimar la *Telegraful Român* din martie 1861 până în decembrie 1862, lucrând după aceea tot pentru progresul școlii, participând la ședințele Dietei din Sibiu. Din 1869 se pensionează și părăsește Transilvania pentru totdeauna revenind la Timișoara sa natală. După o perioadă mai tristă, aici revine la munca sa de medic și se dedică și mai mult activităților culturale colaborând la *Luminătorul*, *Transilvania*, *Lumina*, *Observatorul*, redactează *Higiena și Școala*, publică o serie de cărți, este membru al senatului școlar al episcopiei din Arad, este ales membru al Academiei Române (din 1879). Moare în 1881 îndolind întreaga presă românească.

Următoarele capitole prezintă cu aceeași meticulozitate bogata sa activitate pe tărâmul științific și de popularizare a cunoștințelor medicale și naturale, de redactor al *Telegrafului Român* și identificarea unor articole care i-au aparținut, de perpetuare a legăturilor sale cu Țările Române prin numeroșii săi prieteni de acolo, al preocupărilor pentru limbă, literatură și folclor pe care-l adună cu deosebită atenție și ardoare. Luptător pentru drepturile românilor transilvăneni și bănățeni, fiind alături de N. Tincu Velia în disputa relațiilor româno-sârbe, preconiza o alianță sinceră româno-sârbă, demarcarea teritoriului național (cerut insistent de revoluționarii bănățeni la 1848), un condei pus nemijlocit cu curaj în slujba intereselor românești, pentru realizarea unei unități de acțiune fără amestecarea confesionalității, un nume

devenit “regalist” la istorica dietă din 1863-1864 de la Sibiu care a votat legea pentru egala îndreptăţire a poporului român şi a confesiunilor sale cu celelalte naţionalităţi şi religii ale Transilvaniei.

În modul cel mai serios este prezentată şi activitatea economică a lui Pavel Vasici pe calea scrisului, prin articole şi cărţi de popularizare ca şi de reprezentant al băncii “Albina” la Timişoara (capitolul VIII), activitatea şcolară (capitolul IX) cu nenumăratele sale inspecţii pentru ridicarea şcolii româneşti din întunericul în care se afla, prin sfaturile sale care vizau nu numai îndreptarea lor profesională, ci şi materială, în final se consemnează eforturile lui Pavel Vasici la ridicarea culturii prin şcoală, a progresului şcolar mai ales după apariţia revistei *Amicul Şcoliei* din 1860. Aceeaşi abnegaţie o depune pentru progresul cultural al poporului român militând cu neobosit zel în cadrul “*Astrei*” chiar de la întemeiere şi a *Societăţii pentru un fond de teatru român* (capitolul X), popularizând cunoştinţele ştiinţifice printre români.

Apariţia acestei lucrări prin osărdia editorului Mariana Ploeşteanu este un bun câştigat pentru ştiinţa istorică, situaţie cu care au fost de acord şi cei care au prezentat cartea în 25 mai 2009 la Timişoara¹⁰. La fel şi recenzenta¹¹ din Târgu Mureş este cam de aceeaşi părere. O voce disonantă face un anumit Marian Zăloagă¹², chiar în revista atât de apreciată a cercetătorilor din Târgu-Mureş, întemeiată de Grigore Ploeşteanu. Iată textul: „Neşansa de a fi fost rescrisă așa cum că şi-ar fi dorit, devenind mai conformă cu transformările *intelectualului respectabil şi rasat care a devenit*” (s.n. - a devenit?). Recenzentul ori nu l-a cunoscut pe Grigore Ploeşteanu, ori este un absent care nu cunoaşte realizările ştiinţifice ale autorului cărţii şi pentru care acestea au fost ale unui cunoscut de talie europeană, sunt tratate cu o vădită neplăcere ori cu ură. Ca despre unul din cei mai pedanţi istorici, unul din cei mai grijulii cu punerea în frază

¹⁰ Cartea a fost prezentată în prezenţa Înalţ Prea Sfinţitului Nicolae al Banatului, la Timişoara, în 25 Mai 2009 de un şir de istorici. După cuvântul de deschidere al Înalţ Prea Sfinţitului Dr. Nicolae Corneanu au cuvântat prof. univ. dr. Victor Nemann, prof. univ. dr. Miodrag Milin, Pr. Gh. Naghi, Pr. dr. Ionel Popescu, vicarul Mitropoliei Banatului, Pr. Silviu Negruţiu de la Târgu-Mureş în prezenţa unui public select, printre care putem aminti pe Pr. prof. univ. dr. Vasile V. Muntean, Pr. dr. Pavel Vesa, dr. Nicoleta Toma şi familia prin Mariana Ploeşteanu, Ioana Ploeşteanu şi mulţi alţii.

¹¹ Monica Avram, *Grigore Ploeşteanu. Pavel Vasici. Pavel Vasici. Viaţa şi opera*. Ediţie de Mariana Ploeşteanu. Editura Veritas, Târgu-Mureş, 2008, 337 p., în *Anuarul Libraria*, 2008, VII.

¹² Marian Zăloagă, *Note la o biografie: Grigore Ploeşteanu, Pavel Vasici. Viaţa şi opera*, Editura Veritas, Târgu-Mureş, 2008, 337 p., 21 planşe, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane “Gheorghe Şincai”*, Târgu-Mureş, 2009, XII, p. 285-288.

să poți afirma cele de mai sus mi se pare o insolență care depășește marginile buneicuviențe. Grig a fost totdeauna un intelectual respectabil și rasat, iar precizarea că a *devenit* (s. n.) o primim ca o insultă.

Ca o generală constatare aș îndrăzni să sugerez redacției revistei, ca pe viitor, să-și păstreze prestigiul câștigat (presupun) cu trudă, să analizeze mai atent materialele care-i vin fiindcă respectiva recenzie este scrisă într-o manieră total neștiințifică, cu fraze alambicate a căror sens nu se poate urmări pe firul logicii istorice și gramaticii. Referitor la așa o recenzie (asupra căreia nu ne permitem să insistăm, pentru o analiză completă, din lipsă de timp) ne dezamăgește fiindcă mai spune una: “Alt gen de abordare, de care Grigore Ploșteanu a devenit conștient în timp, motiv pentru care a amânat publicarea tezei”, deci, cu alte cuvinte, văduva lui a făcut o muncă inutilă? Este drept că autorul folosește bibliografia până la o anumită dată (când a terminat-o) dar epuizează subiectul iar altă lucrare nu a mai apărut de atunci să eclipseze această monumentală și elevată biografie pentru a cărei prezentă în rafturile bibliotecilor noastre o datorăm muncii zeloase a unui om care a dăruit munca și jerfa ei pentru ca noi să ne bucurăm și să ne folosim de ea.

Impresia generală pe ca e o degajă volumul de față este aceea a unei munci asidue, bazată pe o documentare masivă, constând din cercetarea a numeroase lucrări și izvoare inedite, arhive de pe întreg cuprinsul țării. Cât despre valoarea științifică a acestei monografii nu avem nicio îndoială, deși specialiștii își vor spune ultimul cuvânt. Noi am considerat o datorie elementară de a o prezenta în părțile care ni s-au părut mai importante, dar în calitate de simplu preot iubitor al istoriei naționale. Prin urmare, considerăm că volumul de față oferă elemente deosebit de prețioase prin reconstituirea vieții și activității acestui român bănățeano-ardelean, care îmbogățește documentarea unui dialog realist, concret și eficient în domeniul culturii naționale, onest față de Austro-Ungaria, țara al cărei înalt funcționar a fost.

Valoarea volumului editată de văduva istoricului, Mariana Ploșteanu, este sporită și de forma redacțională deosebită precum includerea, în preambulul lucrării, a unei note explicative, așezarea notelor bibliografice la subsol, plasarea de fotografii la fiecare început de capitol, rezumat în limba engleză, bibliografia completă a volumului, un indice de nume, toponimic și ilustrații convingătoare. O semnificativă realizare științifică care va aduce noi pagini întregitoare ale culturii românești.

Pr. Georghe. Naghi

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

AALSL	- Atti della Accademia Ligure di Scienze e Lettere, Genova
Acta Antiqua	- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaArhCarp	- Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia
ActaArhHung	- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaHA	- Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	- Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AÉ	- L'Année Épigraphique, Paris
AgriaÉvk	- Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
AIIA Cluj	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj, Cluj-Napoca
AIIA Iași	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D.Xenopol, Iași
AION	- Annali dell'Istituto Orientale di Napoli, Napoli
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca
AlbaRegia	- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
Analele AN-TIM	- Analele Asociației Tinerilor Istorici, Chișinău
AnB (S.N.)	- Analele Banatului, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, Timișoara
Antaeus	- Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta

---

AO	- Arhivele Olteniei, Craiova
AOASH	- Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
Apulum	- Apulum, Alba Iulia
ArchAustr	- Archaeologia Austriaca, Viena
ArchÉrt	- Archaeologia Értesítő, Budapesta
ArchMéd	- Archéologie Médiévale, Caen
ArchHung	- Archaeologia Hungarica, Budapesta
Arheologija SSSR	- Arheologija Sojuz Sovjetskih Socialistih Respublike, Moscova
Arhitectura religioasa	- Arhitectura religioasă medievală din Transilvania, Satu Mare
ArhMed	- Arheologia Medievală, Reșița
ArhSofia	- Arheologija, Sofia
AS	- Acta Siculica, Sf. Gheorghe
ASL	- Archivio Storico Lombardo, Milano
ASRSP	- Archivio della Società Romana di Storia Patria, Roma
AUO	- Árpádkori új okmánytár, Budapesta
AUSECT	- Annali della R. Università degli Studi Economici e Commerciali di Trieste, Trieste
Banatica	- Banatica, Reșița
BCMI	- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
Bizantinistica	- Bizantinistica, Milano
BP	- Balcanica Posnaniensia, Poznan
BPMA	- Bulgarica Pontica Medii Aevi, Sofia
BSOAS	- Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Cambridge
BUFM	- Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas

Byzantino-slavica	- Byzantinoslavica, Praga
Carpica	- Carpica, Bacău
CCA	- Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CercArh	- Cercetări Arheologice, București
CercIst	- Cercetări Istorice, Iași
CercNum	- Cercetări Numismatice, București
CL	- Convorbiri Literare, Iași
ComArhHung	- Communicationes Archeologicae Hungariae, Budapesta
Cumania	- Cumania, Kecskemét
Dacia (N.S.)	- Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
DIR	- Documente privind istoria României, București
DolgCluj	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Cluj-Napoca
DolgSzeged	- Dolgozatok, Szeged
DRH	- Documenta Romaniae Historica, București
Drobeta	- Drobeta, Drobeta Turnu-Severin
EphNap	- Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
EBPB	- Études Byzantines et Post-Byzantines, București
EM	- Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca
ETF	- Erdélyi Tudományos Füzetek, Cluj-Napoca
FoliaArch	- Folia Archaeologica, Budapesta
FVL	- Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu
Germania	- Germania, Frankfurt am Main
GlasnikSAD	- Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Belgrad

Historia	- História - történelmi folyóirat, Budapesta
HK	- Hadtörténelmi Közlemények, Budapesta
Ipek	- Ipek. Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst
Istros	- Istros. Buletinul Muzeului Brăila, Brăila
JahrbRGZM	- Jahrbuch Jahrbuch des Römisch-Germanischen Museums, Mainz
Korall	- Korall Tásadalomtörténeti Folyóirat, Budapesta
KözI Cluj	- Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem és Régiség- Tárából, Cluj-Napoca
MCA	- Materiale și Cercetări Arheologice, București
MFME	- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MHB	- Monumenta Historica Budapestiensia, Budapesta
MIA	- Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova
MIÖG	- Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Viena
MittArhInst	- Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapesta
MNIR	- Muzeul Național de Istorie a României, București
MonetMém.	- Monuments et Mémoires. Fondation Eugène Piot
MS	- Mediterranean Studies, Pennsylvanian State University
MT	- Mediaevalia Transilvanica, Satu-Mare
MW	- Materialy Wczesnośredniowieczne, Kraków-Wrocław-Warsawa
OH	- Opuscula Hungarica, Budapesta
Peuce	- Peuce, Tulcea
PZ	- Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig
RadVM	- Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad

RESEE	- Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RI	- Revista de Istorie. Revista istorică, București
RMM. MIA	- Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire, București
RSCI	- Rivista di Storia della Chiesa in Italia, Roma
Sargetia	- Sargetia. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva
Savaria	- Savaria. A vas megyei múzeumok értesítője, Szombathely
SBAW	- Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München
SCIV(A)	- Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SG	- Studi Genuensi, Genova
SIB	- Studii de Istorie a Banatului, Timișoara
SlArch	- Slovenská Archéologia, Bratislava
SMIM	- Studii și Materiale de Istorie Medie, București
SMK	- Somogyi Múzeum Közleményei, Kaposvár
SpisyArh	- Spisy Arheologického ustavu, Brno
Starinar	- Starinar, Belgrad
Studia Caroli- ensia	- Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem Szakfolyóirata, Budapesta
Studii	- Studii. Revistă de Istorie, București
Sz.	- Századok, Budapesta
Szolnok Megyei Múz. Évk.	- Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, Szolnok
TBM	- Tanulmányok Budapest Múltjából, Budapesta

TDF	- Tudományos Diákköri Füzetek, Budapesta
Tibiscum	- Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica, București
TörtSz.	– Történelmi Szemle, Budapesta
TR	- Transylvanian Review, Cluj-Napoca
TT	- Történelmi Tár, Budapesta
Tyragetia (S.N.)	- Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chișinău
VAH	- Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta
VMMK	- Veszprémi Magyei Múzeumok Közleményei, Veszprém

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatuluimontan.ro, ligiaboldea@yahoo.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de peer review.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – first line, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțit de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acestuia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de maxim 10-12 rânduri, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor-cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte-cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300-600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 300 dpi.

Modul de citare

Pentru partea de *Arheologie* se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

Takács 1986, 50.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Takács 1986

Takács M., *Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken*, in *Varia Archaeologica Hungarica*, I, red. Csanád Bálint, Budapest, 1986.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. Cărți de autor:

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 -91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1-2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. Articole și studii în periodice:

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225-241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1-2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. Volume colective:

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortvy Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150-151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi *Ibidem* prescurtat în forma *Ibid.*, fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230

Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau *Idem*.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm să consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

ARHEOLOGIE

OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA ARHEOLOGIA EPOCII TIMPURII A MIGRAȚIILOR ÎN BANAT - ETAPA D1

Daniela Tănase

Rezumat. În lucrarea de față ne propunem să identificăm acele situri arheologice din Banatul de câmpie, care aparțin etapei D 1 (ultima treime a secolului IV p. Chr. și primul/primele două decenii ale secolului V p. Chr.) și care au fost până acum dateate incorect. În această perioadă, așezările din Banatul de câmpie, la fel ca cele din Câmpia Panonică, cunosc o perioadă de prosperitate reflectată de bogăția materialului ceramic; acum apar și elemente culturale de origine răsăriteană oglindite atât în așezări, cât și în necropole.

În câmpia bănățeană au fost cercetate mai multe așezări, dar doar o parte dintre ele au niveluri de locuire care se pot data la începutul epocii migrațiilor. Între acestea le enumerăm pe cele de la Timișoara-*Freidorf*, Foeni-*Seliște*, Timișoara-*Cioveni*, Izvin, Ictar-Budinț, Giarmata, precum și pe cele situate în partea de Banat care aparține astăzi Serbiei, la Baranda, Padej, Banatski Karlovac și Alibunar.

Deși orizontului cronologic D 1 îi sunt caracteristice cimitirele cu morminte numeroase, până în acest moment pe teritoriul Banatului nu a fost cercetat nici unul exhaustiv, ci doar porțiuni de necropole. În necropolele din această perioadă apar noi ritualuri funerare: morminte orientate N-S, depunerea a două vase într-un mormânt, depunerea unor vase rectangulare în care se ardeau rășini și ierburi aromate. De asemenea, se constată schimbări ale portului vestimentar, se poartă două sau mai multe fibule, apar tipuri noi de fibule, apar colane cu cârlig și închizătoare în formă de pară. S-a constatat și preferința pentru mărgelile de chihlimbar și carneol. Menționăm aici necropolele de la Vrșac-*Crvenka*, Novi Knezevac, Dudeștii Vechi, Timișoara-*Pădurea Verde*. Întâmplător au fost descoperite obiecte provenite din morminte la Comloșu Mare, Jebel și Saravale.

Colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara includ vase din ceramică de culoare cenușie, lucrate la roata rapidă, care după formă se pot încadra în etapa D 1. Acestea au fost descoperite întâmplător și pot proveni atât din așezări, cât și din necropole, îmbogățind astfel peisajul arheologic al acestei perioade.

În ultimul sfert al secolului IV – primul/al doilea deceniu al secolului V p. Chr. în Banatul de câmpie sunt atestate arheologic așezări bogate în material ceramic de culoare cenușie, realizat la roata rapidă, dar și la roata înceată, dintr-o pastă semifină, nisipoasă, cu aspect ușor zgrunțuros, de culoare cărămizie, cu un repertoriu bogat de forme în cazul ceramicii lucrate la roata rapidă și de decor în cazul ceramicii lucrate la roata înceată.

În necropolele contemporane acestor așezări se constată elemente noi de ritual și de mobilier funerar. Aceasta se explică prin faptul că în etapa D 1, perioadă de timp care corespunde epocii de dezintegrare a culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, purtătorii acestei culturi se deplasează spre vest, inclusiv în teritoriile stăpânite de sarmați și astfel apar noi tipuri de artefacte și alte obiceiuri funerare.

Formele de manifestare ale culturii materiale databile în orizontul D1 sunt puțin diferite în Banat comparativ cu alte regiuni ale bazinului carpatic, influențele post-erneahoviene fiind mult mai pregnante în ceea ce privește tehnica de producere a vaselor din ceramică, precum și a morfologiei și a decorului acestora. În necropole au fost documentate piese de origine răsăriteană și ritualuri de înmormântare specifice germanicilor și alanilor, însă rămân evidente caracteristicile culturale ale localnicilor de neam sarmatic.

Din contextele arheologice surprinse în așezări cercetate în Banat se conturează ipoteza că acestea ar fi încetat să fie locuite înainte de venirea hunilor sau în preajma sosirii lor aici, deoarece complexe ale așezării de la Timișoara-*Freidorf*, care aparțin etapei D1, au fost suprapuse de morminte care se datează în etapa D 2, iar la Foeni-*Seliște* nu sunt artefacte care să dateze așezarea spre jumătatea secolului al V-lea p. Chr. Se cuvine să amintim aici și faptul că circulația monedei romane de bronz încetează în Banat în jurul anului 400, ultimele monede datând din vremea lui Arcadius (395-408).

Probabil ecourile evenimentelor provocate de apariția hunilor la granița imperiului roman de răsărit au determinat o repliere a locuitorilor din zona de câmpie a Banatului care și-au părăsit așezările. Astfel că, noi descoperiri care atestă locuirea în această regiune provin abia din perioada de după instaurarea puterii hunice în Câmpia Panonică, însă într-un număr mult redus comparativ cu perioada precedentă.

HUNII ȘI BARBARII SEDENTARI: DIFERITE FORME DE CONTACT

Michel Kazanski

Rezumat. Una din temele pe care istoricul Victor Spinei le-a abordat cu predilecție a fost cea a raporturilor dintre populațiile sedentare ale evului mediu și vecinii lor nomazi ai stepelor. Problema reprezintă o veritabilă dominantă a istoriei medievale a Europei de Sud-Est, de la Dunăre și până la Caucaz. Interesul materialului de față se focalizează asupra relațiilor dintre nomazii huni și vecinii lor barbari, respectiv populațiile care nu au dezvoltat structuri statale în epoca hunică, atunci când întreaga Europă a trebuit să facă față pentru prima dată lumii stepelor.

În general, istoria relațiilor dintre populațiile stepelor și vecinii lor barbari sedentari a trecut prin trei faze succesive: cucerirea de către nomazi, alianța prin subordonare și, uneori, revolta împotriva nomazilor în momentul în care aceștia au eșuat în expansiunea lor către imperiile antice.

Pe parcursul perioadei de apogeu a stăpânirii hune, acest imperiu al stepelor și-a direcționat toate forțele în primul rând împotriva țărilor bogate și civilizate (China, Iran, Roma sau Bizanț). Aceste războaie i-au îmbogățit pe huni mult mai mult decât aservirea unui trib barbar sedentar. Nomazii huni au fost însă interesați de o alianță cu barbarii sedentari care să le furnizeze în primul rând contingente militare auxiliare, mai ales infanterie (în care erau deficitari), în timp ce barbarii urmau să primească o parte din pradă.

Există urme evidente ale participării barbarilor sedentari supuși hunilor la campaniile militare și la împărțirea prăzii de război în zone ca Moldova, Muntenia, Dunărea de Jos sau regiunea Niprului.

De asemenea, marea federație nomadă constituită în jurul hunilor nu ar fi putut subzista fără a fi aprovizionată cu produsele agricole furnizate de barbarii sedentari.

Hunii și-au impus controlul efectiv asupra barbarilor sedentari prin mai multe modalități, adaptate diferitelor situații: de la aservirea unor mici regate autonome, conduse de o elită locală fidelă hunilor, la guvernarea directă a sedentarilor printr-o serie de reprezentanți ai puterii hunice.

TEZAURUL DE LA ȘIMLEU SILVANIEI/ SZILÁGYSONMLYÓ ȘI BĂTĂLIA DE LA NEDAO

Radu Harhoiu

Rezumat. Acei gepizi victorioși peste secole în lupta de la Nedao (454) sălășuiau în secolele I-IV la răsărit de Vistula inferioară, în aria de răsărit a culturii Wielbark. Spre sfârșitul secolului III au migrat înspre bazinul Odrei inferioare. Spre deosebire de migrația gotică orientată înspre sud-est, gepizii s-au îndreptat înspre sud-vest. Alianța din anul 290/91 dintre gepizi și vandali împotriva ostrogoților și a vizigoților poate fi în același timp și un indiciu al pătrunderii gepizilor în bazinul superior al Tisei. După o perioadă mai puțin clară a istoriei lor sunt menționați în anul 418, când au fost înfrânți de ostrogoții conduși de Thorismund și înglobați în confederația hunică. Au participat alături de huni la expedițiile hunice în Peninsula Balcanică. Regele lor Ardaric, care a luptat alături de huni în lupta de la Câmpiile Catalaunice (451), a fost unul dintre personajele importante de la Curtea lui Attila.

Puterea mereu crescândă a gepizilor în cadrul confederației etnice condusă de huni, pare a fi splendid ilustrată de cele două tezaure descoperite la Șimleul Silvaniei, jud. Sălaj. Podoabele de gât și de piept: medalioanele de aur ale împăraților romani din secolul al IV-lea sau splendidul lanț cu pandantivi din primul tezaur, la care se adaugă fibulele discoidale ornamentate în stil policrom din cel de al doilea tezaur sunt splendide realizări ale orfevrăriei epocii migrațiilor. În decursul primei jumătăți a secolului al V-lea au fost purtate și fibulele de argint cu placa spiralei semicirculară și cea a piciorului romboidal alungită din cel de al doilea tezaur; placate cu foițe de aur au fost ornamentate într-un fastuos stil policrom. Mărimea lor enormă pare a reflecta în același timp creșterea conștiinței de sine a casei regale gepide, amintind prin dimensiunea lor de fibulele asemănătoare, decorate însă altfel ornamentate, din cea de a doua jumătate a secolului al V-lea din bazinul superior al Tisei. Fibula cu onix reflectă probabil și ea o *imitatio* a costumului de pace imperial, în timp ce vasele de aur din cel de al doilea tezaur de la Șimleu Silvaniei sugerează recepționarea de influențe din mediul nomad hunic în momentul punctului culminant al expansiunii hunice.

Conștiința de forță lor, gepizii conduși de regele Ardarich s-au răsculat împotriva fiilor lui Attila. În lupta din anul 454 de lângă râul Nedao gepizii au fost victorioși. Se

presupune că tezaurele desoperite la Șimleu Silvaniei, , de fapt un singur tezaur îngropat pe categorii de piese de port , a fost depus ca ofrandă zeilor în ajunul bătăliei de la Nedao.

IMAGINEA ȘI ARHEOLOGIA PECENEGILOR

Florin Curta

Rezumat. Izvoarele bizantine ce îi privesc pe pecenegi sunt pline de stereotipuri culturale care sunt mai des folosite pentru descrierea lor decât s-a crezut până în momentul de față. Cu toate acestea, arheologii și-au pus încrederea în aceste izvoare și, ca urmare, au pus pe seama pecenegilor orice urmă de distrugere sau masacru identificată prin intermediul săpăturilor arheologice. Se prea poate, totuși, ca piese de inventar arheologic precum căldările de lut, pandantivii foliacei cu decor ajurat sau plăcile ornamentale ale curelelor de harnașament să fi servit nevoilor de a crea o identitate de grup în regiunea autonomă pecenegă cunoscută sub numele de Patzinakia, care a luat naștere în regiunea de nord a peninsulei balcanice în decursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea.

OBSERVAȚII ASUPRA NECROPOLELOR PLANE DIN SPAȚIUL CUPRINS ÎNTRE DUNĂREA DE JOS, CARPAȚI ȘI NISTRU ÎN SECOLELE X-XIII

Adrian Ioniță

Rezumat. Una din cele mai relevante manifestări arheologice aparținând populațiilor ce au ocupat în secolele X-XIII spațiul dintre Dunărea de Jos, Carpați și Nistru ține de practicile funerare. Pe lângă sistemul mormintelor tumulare, în aceeași perioadă s-au răspândit și necropolele și mormintele plane. Până în momentul de față se cunosc 24 de asemenea necropole plane, localizate în 20 de așezări regăsite în spațiul în discuție.

Majoritatea necropolelor au fost descoperite în urma săpăturilor sistematice, doar câteva din ele rezultând din săpături de salvare sau întâmplătoare (incidentale). Nu se poate specifica numărul exact (real) de morminte aparținând acestor necropole; se poate estima doar un număr minim de 467 de morminte cercetate până în prezent.

În ceea ce privește ritualul de înmormântare, majoritatea acestor morminte sunt de inhumație, doar câteva fiind de incineratie.

Forma gropilor a putut fi urmărită în relativ puține cazuri, cele mai frecvente fiind gropile rectangulare (cu colțurile mai mult sau mai puțin rotunjite), puțin adânci, în care defuncții au fost așezați în poziția de decubit dorsal. Orientarea lor spațială este în majoritatea cazurilor pe direcția vest-est.

Din totalul de 467 de morminte, doar 129 conțin inventar funerar, constând din: cercei (inclusiv cercei de tâmplă), pandantive, cuțite de fier, catarama, inele de bronz și argint, perle, vase ceramice, monede de bronz și argint de proveniență bizantină,

maghiară, mongolă sau franceză, brățări, aplice, fusaiole, alte obiecte de piatră, fier sau os, resturi animaliere .

În stadiul actual al cercetărilor acest orizont, caracterizat de înhumarea în necropole plane, orientate vest-est, fără ofrande animaliere, fără inventar funerar sau cu un sărac inventar funerar, a fost atribuit unei populații sedentare și creștine – slavi și români. Există în aceste necropole plane și o serie de morminte care, conform ritualului funerar, ar putea fi atribuite turanicilor, mai mult sau mai puțin creștinați. Ele sunt de orientare nord-sud sau sud-nord și conțin un inventar constând din arme și piese de harnașament.

ASPECTE DE RITUAL FUNERAR ÎN NECROPOLA MEDIEVAL TIMPURIE DE LA ORĂȘTIE -*DEALUL PEMILOR X2*

Ioan Marian Țiplic

Rezumat. Cercetările arheologice din Orăștie-*Dealul Pemilor X2* au început în vara anului 1992; au fost cercetate vestigii neolitice și 5 morminte datând de la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea. Zona în care se află necropola este de la est-nord-est de Orăștie și la Sud-Est de DN Orăștie-Sebeș (DN 7). Punctul numit neconvențional X2 este situat pe a doua terasă naturală a râului Mureș, la o înălțime care variază între 232,50 m și 234,45 m, fiind cu 25 m mai sus decât prima terasă pe care s-a extins orașul și a fost construit DN7 (la cota 209,15 m). Analiza necropolelor de secol X din Bazinul Carpatic reflectă o slabă influență a creștinismului în rândul populației, acest lucru fiind, de asemenea, reflectat de ritualurile funerare „păgâne”. O practică comună pentru aceste credințe păgâne au reprezentat-o ofrandele de alimente în recipiente ceramice. Anterior secolului al X-lea, ofrandele de produse alimentare sunt atestate mai ales la populația germanică – goții; în cadrul culturii Sântana de Mureș ritualul de înmormântare a presupus introducerea unui număr mare de vase cu ofrande de produse alimentare, așezate la picioarele și la capul celui mort. Această practică a dispărut din mormintele de înhumare, dar a reapărut pe la finalul secolului al XI-lea, când a fost observată o mică modificare, și anume decedatul era însoțit în momentul „tregerii în neființă” doar de un vas ce conținea ofrande alimentare.

Există o mulțime de explicații posibile pentru sensul acestor ofrande alimentare; toate aceste explicații încep de la interpretarea lor ca un semn al credinței în viața de dincolo de moarte. Acesta este motivul pentru care ar trebui să fie luate în considerare, de asemenea, următoarele aspecte: vasul ca înlocuitor pentru sânul matern, uterul în care este procreată o nouă viață; de asemenea conține, sub diferite forme, elixirul vieții, iar faptul că vasul nu are nici un fel de capac indică o oarecare receptivitate la influențele celeste.

DĂBÂCA (DOBESCHDORF, DOBOKA): NECROPOLA DIN
JURUL BISERICII DIN GRĂDINA LUI A. TĂMAȘ.
CÂTEVA IDEI PRIVIND EVOLUȚIA HABITATULUI DE LA DĂBÂCA

Erwin Gáll

Rezumat. Lucrarea de față își propune să analizeze necropola din jurul bisericii cercetată într-o parte, din Grădina lui Tămaș, descoperită pe lângă partea de sud-est a cetății de la Dăbâca. Satul Dăbâca, centrul de odinioară al comitatului cu același nume, se află la 30 de km nord-vest de Cluj-Napoca, pe malul pârâului Lona, care se varsă, la 10 km est, în Someșul-Mic. Necropola din jurul bisericii a fost cercetată în cursul anilor 1966–1967, cercetare în urma căreia au fost dezvelite urmele unei biserici, zidurile unei alte biserici, mult mai mare, construită mai târziu, respectiv 95 de schelete din 71 de morminte.

O parte din morminte se datează în secolul XII, iar biserica probabil, pe baza monedelor lui Ladislau I, aflate în partea nordică, datează de la sfârșitul secolului al XI-lea. Cealaltă parte a mormintelor se datează mai târziu, în cursul secolelor XIII–XIV, și probabil aparține bisericii ale căror ziduri au fost dezvelite în cursul cercetărilor.

Inventarul arheologic care provine din mormintele secolului al XII-lea reprezintă cultura materială cunoscută din necropolele secolului al XII-lea: inele de buclă, monede (denarii anonimi emiși de către regii maghiari în primele două treimi ale secolului al XII-lea). Populația înmormântată aici probabil aparținea atât *stratului de miles*, cât și slujitorilor acestora (*servi*).

Necropola se integrează în rândul siturilor funerare de la Dăbâca, toate fiind necropole din jurul bisericii: necropola din incinta IV, Boldăgâ. Totodată, aceste necropole trebuie și pot fi analizate paralel, dar separat, cu așezările din secolele XI–XIII, respectiv fortificația ridicată, după părerea noastră, în secolul XI.

Apogeul cetății construite în prima jumătate a secolului al XI-lea, a fost secolul al XII-lea. Acest fapt este demonstrat și de numărul monedelor descoperite în mormintele necropolelor cercetate din incinta IV, Grădina lui Tămaș, respectiv Boldăgâ.

Epoca decăderii cetății care a reprezentat centrul politico-militar și administrativ, după părerea noastră a fost secolul al XIII-lea. Evident, am putea lega această decădere de invazia mongolo-tătară, dar personal, credem în alte cauze, mult mai adânci, de natură social-economic de exemplu, precum și de reorganizarea administrativă a regatului (dispariția comitatelor regale, respectiv, apariția comitatelor nobiliare).

AȘEZAREA MEDIEVALĂ DE LA SITUL CRVENKA DE LÂNGĂ VÂRȘET

Dejan Radičević

Rezumat. Arheologii de la Muzeul orașenesc din Vârșet, în urma exploatărilor de nisip din anii 1950-1960, au realizat câteva mici săpături la situl de la Crvenka. Săpăturile au confirmat existența a unui sit multistratificat cu un orizont preistoric, clasic târziu și medieval. Cu această ocazie au fost identificate mai multe structuri ce au aparținut unei așezări medievale mai mari și a fost colectat material, în special ceramică realizată în

atelierele din Vârșeț și în împrejurimile sale. Așezarea a fost datată în prima jumătate a secolului al XIII-lea, dar se poate presupune că aceasta a fost apărut în a doua jumătate a secolului anterior. Cel mai probabil a fost distrusă de invazia tătară din 1241 și, după aceea, nu a mai fost refăcută niciodată.

ARHEOLOGIA REȘEDIȚELOR NOBILIARE ÎN TRANSILVANIA:
REȘEDIȚELE ELITEI SĂSEȘTI (SECOLUL AL XII-LEA ȘI PRIMA JUMĂTATE A
SECOLULUI AL XIII-LEA)
STUDIU PRELIMINAR

Maria Crîngaci Țiplic

Rezumat. În studiul de față autoarea oferă o nouă interpretare a elitelor oaspeților germani și a reședințelor lor din Transilvania de sud. Bazându-se pe descoperiri arheologice, surse documentare, studii de toponimie și antroponimie, autoarea reconsideră teoria cronologiei micilor reședințe nobiliare fortificate așa cum a fost formulată de către unii specialiști, propunând o nouă o cronologie și o posibilă evoluție a reședințelor nobiliare fortificate ce au aparținut elitei saxonilor transilvăneni pe parcursul secolelor al XII-lea – al XIII-lea. În evoluția lor, autoarea distinge trei etape: 1. începând cu secolul al XII-lea, în sudul Transilvaniei *apar* primele reședințe nobiliare fortificate, ele localizându-se în special în centrele viitoarelor scaune săsești (vezi cazul fortificațiilor de la Orăștie, Sibului și posibil Sighișoara); 2. în prima jumătate a secolului al XIII-lea se poate vorbi de o *răspândire la o scară mai mică* a reședințelor nobiliare; din punct de vedere arheologic există confirmat un singur caz, cel de la Viscri, iar din punct de vedere arhitectural, sunt posibilele donjoane de la Ocna Sibului, Turnișor, Axente Sever și Agârbiciu; în schimb, cele câteva surse documentare confirmă existența unei puternice elite germane (vezi cazul lui Johannes Latinus sau a magisterului Gocelinus cu capela sa de la Cisnădioara), care ne permite presupunerea existenței unor reședințe nobiliare; 3. în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIV-lea, asistăm la o *propagare a reședințelor nobiliare* fortificate, cele mai elocvente exemple fiind cetățile nobiliare de la Călnic, Gârbova, Rodna și numeroasele donjoane din sudul Transilvaniei. Această etapă de propagare și de dezvoltare a reședințelor nobiliare fortificate se încheie la jumătatea secolului al XIV-lea, când asistăm la un declin sau chiar o dispariție a lor din mediul rural.

MORMINTE ANTROPOMORFE CONSTRUITE DIN CĂRĂMIDĂ ÎN CIMITIRUL
MEDIEVAL DIN SIBIU

Daniela Marcu Istrate

Rezumat. Restaurarea centrului istoric al orașului Sibiu în anul 2005 a prilejuit efectuarea unor ample cercetări arheologice în cimitirul medieval, dezvoltat în jurul

bisericii parohiale Sfânta Maria (astăzi biserică evanghelică) între mijlocul secolului al XII-lea și mijlocul secolului al XVI-lea. Cercetarea a avut un caracter parțial, concentrându-se pe degajarea unor suprafețe pe care erau prevăzute intervenții constructive profunde. În limitele stabilite de constructori, au fost totuși cercetate câteva segmente importante ale cimitirului, mai ales pe partea sudică a bisericii: am apreciat că cercetarea a surprins aproximativ o cincime din totalul cimitirului medieval. Au fost înregistrate 1833 de complexe funerare, care au corespuns unui total de 1874 de indivizi.

În cimitir au fost descoperite șapte morminte construite din cărămidă, prevăzute cu nișă pentru cap, localizate pe partea de sud a bisericii parohiale, în imediata apropiere a acesteia. Mormintele au o formă generală trapezoidală, construită din cărămidă și mortar. Pentru susținerea capului a fost prevăzută o nișă, construită de asemenea din zidărie de cărămidă, iar sub craniu a fost așezată o altă cărămidă. Uneori, sub schelet au fost observate urme de la un strat subțire de mortar. Deși mormintele au fost descoperite deschise, am presupus că inițial acestea erau prevăzute cu acoperiș. Indiferent cum va fi fost sistemul de acoperire, mormintele trebuie să fi fost însă complet îngropate în pământ.

Scheletele s-au păstrat doar în două cazuri: decedații au fost întinși pe spate, cu brațele pe lângă corp. M 241 a fost dublu, un adult și un copil. Mormintele lipsite de inventar au fost datate, pe baza contextului descoperirii, în cea de-a doua jumătate a sec. XIII cu posibile extensii la începutul secolului următor.

Mormintele de la Sibiu reprezintă, în stadiul actual al cercetărilor, o apariție singulară într-un cimitir parohial al oaspeților germani. Deși amenajarea nișei pentru cap ne convinge să asimilăm aceste ciste cu gropile antropomorfe și să le atribuim primelor generații de coloniști, dacă extindem analiza se pare că lucrurile nu stau în mod obligatoriu astfel. Cistele din cărămidă constituie evident o manifestare funerară de excepție din jurul anului 1200, pe care în Transilvania o întâlnim în centre religioase foarte importante, precum Alba Iulia și Sibiu, sau în mediul monastic de la Bizere, lângă Arad. În consecință, pare mai plauzibil ca mormintele discutate să aparțină unor clerici care, într-o anumită perioadă istorică, au fost atașați unei instituții religioase de un anumit rang. Cistele de la Alba Iulia sunt datate cu ajutorul inventarului și al contextului, cele de la Sibiu pe baza contextului, iar cele de la Bizere mai mult pe baza analogiilor din alte teritorii ale regatului maghiar: contextul descoperirii sau logica autorilor a condus la un interval ce începe în a doua jumătate a secolului al XII-lea și se încheie la mijlocul secolului următor, cu maxime extensii până în jurul anului 1300. După această dată, cistele antropomorfe dispar din Transilvania.

CONSIDERAȚII ASUPRA CERAMICII MEDIEVALE PONTICE PE BAZA DESCOPERIRILOR DE LA ENISALA

Oana Damian

Rezumat. Studiul asupra ceramicii smălțuite descoperite în cetatea de la Enisala (jud. Tulcea) reușește să completeze un grup tipologic constituit din piese atestate frecvent în săpăturile din orașele fortificate precum Kaliakra, Varna, Sozopol, Belgorod, Sudak, Feodosia, Alusta, Azov. Seria de vase (boluri, farfurii, platouri) cu decoruri

incizate (sgraffito) sau excizate, aparținând grupului numit de D. Talbot-Rice, *Elaborate Incised Ware*, poate fi atribuită perioadei împăraților Paleologi (cu precădere secolului al XIV-lea). Prezența acestei ceramici pe coastele occidentale și nordice ale Mării Negre facilitează conturarea relațiilor care s-au stabilit între Constantinopol și aceste regiuni cu puțin timp înainte de căderea imperiului.

ARHITECTURA ECLEZIASTICĂ ÎN SECOLELE XIV-XV DIN BANAT REFLEXIA IDENTITĂȚII UNUI SPAȚIU DE FRONTIERĂ

Dumitru Țeicu

Rezumat. Discursul propriu-zis privind evoluția arhitecturii ecleziastice a fost construit pe documentația arheologică acumulată în ultima jumătate de veac. Banatul, o provincie de frontieră în cadrul regatului medieval maghiar, a suferit pierderi catastrofale în domeniul monumentelor de cult, bisericile parohiale catolice și ortodoxe, capelele de curte fiind distruse în întregime. Discuția relevă constrângerile venite din sfera surselor de cercetare, a monumentelor cu precădere. Veacul al XIV-lea, când sunt înscrise peste două sute de biserici sub obediența diocezei Cenadului, a fost epoca de mare înflorire a arhitecturii ecleziastice. Planimetria monumentelor relevă adoptarea formelor specifice arhitecturii central europene, manifestări ale romanicului târziu și ale arhitecturii gotice. Așezat pe culoarul geografic al Dunării de jos apusene, Banatul a receptat în veacul al XV-lea influențe venite dinspre arhitectura sârbească. Ele se înscriu într-o tradiție culturală a influențelor cu civilizația bizantino-balcanică, evidente cu precădere în arta minoră a secolelor XIII-XIV. Monumentele de arhitectură ecleziastică din secolele XIV-XVI reflectă identitatea unui spațiu de frontieră medieval, unde s-au interferat două mari sfere ale civilizației europene, cea central europeană, de care Banatul este legat în mod natural și civilizația medievală bizantino-balcanică.

ISTORIE

FACTORUL IMPERIAL LA VECHILE CIVILIZAȚII TÜRCHICE

Serghei Klyashtornyi

Rezumat. Tradiția factorului imperial în istoria formării vechilor civilizații türchice nu a fost încă evidențiată în totalitate. Triburile stepei își consolidau puterea sub conducerea unui șef, a unui clan sau a unei dinastii, încercând apoi să își extindă autoritatea asupra altor teritorii. În epoca Hsiung-nu aceste triburi evoluează spre tipologia statală, o așa numită confederație imperială. În vechea lume türchică un rol esențial îi revenea kaganului, văzut drept garant al statalității. În afara aspectelor militare în programul celor care guvernau conglomeratul politic (El) türchic și-au făcut loc și

considerate de natură spirituală care au contribuit la dezvoltarea ideii imperiale. Afirmarea acestei viziuni imperiale a marcat cultura tradițională a stepelor și a condus la un nou tip de civilizație marcată de sedentarizare, urbanizare și de apariția culturii scrise.

GEOGRAFIA FORMĂRII STATELOR: VECHEA RUS ÎN GEOGRAFIA MEDIEVALĂ ISLAMICĂ

Irina Konovalova

Rezumat. Diferite tipuri de delimitare - teritoriale, etnice, culturale, politice, socio-economice sau ideologice, sunt parte integrantă în procesul de formare a structurilor politico teritoriale. Un punct de vedere semnificativ asupra istoriei vechii Rus este oferit de către autorii islamici din secolele IX-X. Acești autori nu au localizat foarte precis vechea Rus, dar au pus-o în legătură directă cu populația slavă. Distincția între Rus și Slavi nu a fost una de natură geografică ci socio-culturală, economică și politică. În secolul al X-lea, imaginea „insulei Rus” capătă noi valențe, fiind legată de o anume structură politică și teritorială. Practic, asistăm la teritorializarea unor structuri de putere, fără a avea însă imaginea limitelor teritoriale ale puterii respective.

BACIMAN (BACIMANI) - KIPCEAC DIN TRIBUL OLIBURLIC (ELIBORILI) SURSE ISTORICE CHINEZEȘTI ȘI MUSULMANE

Nurken E. Kuzembaev

Rezumat. Articolul vorbește despre rezistența antimongolă a triburilor Kipchak conduse de către căpetenia Bachman, între anii 1236 și 1237. Sursele istorice persane și chinezești ne prezintă evenimentele legate de bătălie și capturarea căpeteniei Bachman. Soarta sa este incertă pentru că sursele persane amintesc că a fost ucis după capturare, în vreme ce sursele chinezești arată că s-a alăturat forțelor mongole. În continuare este analizată structura tribală și revolta celor care s-au opus invaziei mongole.

ÎN PROBLEMA TEMEIULUI PRETENȚIILOR REGALITĂȚII UNGARIEI DE SUPREMAȚIE ASUPRA MOLDOVEI MEDIEVALE

Pavel Parasca

Rezumat. Două diplome, semnate de regele Ungariei Ludovic cel Mare, la 20 martie 1360 și la 2 februarie 1365, precum și Cronica Maghiarilor de Ioan de Târnave,

terminată către sfârșitul secolului al XIV-lea, prezintă Moldova de la mijlocul aceluiași secol ca fiind supusă Coroanei maghiare, fără a specifica motivele unei asemenea prezentări. Căutând motivele ce justifică pretențiile autorităților de la Buda, anumiți autori vorbesc de cuceriri maghiare și își deduc pretențiile din dreptul de cucerire, fără a ilustra această deducție prin fapte concrete.

Soluția problemei este oferită, după opinia autorului acestui studiu, de o altă diplomă regală, emisă mult mai târziu, în 1435, de Sigismund de Luxemburg. Urmărind scopul de a justifica pretențiile de dominare nu numai asupra Moldovei dar și asupra Valahiei de la sudul Carpaților, semnatarul acestui document afirmă că ambele principate s-au constituit pe locul fostei Cumanii, locuită în epocă de „Cumanii negri” și apoi de Valahi. Altfel spus, substituirea numelui spațiului respectiv se produsese ca urmare a substituirii de populație.

Mai mult, începând din 1233, regii de la Buda încep să se intituleze de asemenea „regi ai Cumaniei”, plecând de la numele cumanilor, care până aici exersau o dominație politică în regiunea extracarpatică, ceea ce nu însemna că acești cumani, reprezentanți ai unei populații nomade, erau singurii locuitori ai acestor locuri sau că ei constituiau, cel puțin, o majoritate. Sursele istorice din epocă, precum și diploma din 1435, plasează Cumania la est de Olt, între Carpații Meridionali și Dunăre, fără a contura alte limite, la fel ca la sudul Rusiei de Sud-Vest, deci la est de Carpații Orientali.

Există, de asemenea, surse documentare care indică existența unei destul de numeroase populații românești, coabitând în zonă cu cumanii, sub dominația lor formală sau efectivă. Autoritățile regale maghiare ignorau sau chiar neglijau această realitate și, proclamându-se stăpâni ai Cumaniei, se pretindeau stăpâni ai tuturor locuitorilor din aceste locuri. Aici trebuie căutate rădăcinile pretențiilor de dominație a Ungariei nu numai la est de Carpații Orientali, ci și la sudul Carpaților Meridionali.

COMITATUL NOBILIAR. CARACTERISTICI ȘI CONSTITUIRE. CAZUL BANATULUI MEDIEVAL

Zoltán Iusztin

Rezumat. Spre deosebire de comitatul regal, creat și consolidat de regii dinastiei Arpadiene, comitatul nobiliar reprezintă o creație a aceleiași dinastii, dar care a devenit o realitate la nivelul întregului regat doar în secolul al XIV-lea. Din punct de vedere administrativ, comitatul nobiliar nu reprezintă o inovație, fiind considerat ca o transformare instituțională pornind de la vechea formă administrativă, ce poate fi definit prin autodeterminare.

Pe teritoriul Banatului, comitatul nobiliar era deja funcțional la începutul secolului al XIV-lea, fără nici un fel de reguli clare privind constituirea sa. Situația foarte dificilă de la începutul domniei lui Carol Robert conduce la aceeași diviziune administrativă a întregului teritoriu al regiunii, lucru ce poate fi observat în ciuda surselor documentare foarte sărace. La sfârșitul perioadei de interimat și de suprimare a puterii magnaților, regiunea situată între Mureș și Dunăre trece prin certe schimbări

administrative, în această perioadă existând aici la un moment dat șase comitate: Cenad, Arad, Timiș, Cuvin, Caraș și Torontal.

EPISCOPII DE CENAD ȘI PAPALITATEA DE LA AVIGNON. INTERVENȚIA PAPALITĂȚII ÎN DIECEZA CENADULUI ÎN SECOLUL AL XIV-LEA

Răzvan Mihai Neagu

Rezumat. Episcopia Cenad este prima dieceză de rit latin atestată pe teritoriul actual al României. Episcopia a fost subordonată arhiepiscopiei Calocei, cea de a doua, în ordinea importanței, din regatul medieval al Ungariei. Din punct de vedere teritorial, episcopia Cenad a fost situată în sudul Ungariei, cuprinzând actualul teritoriu al Banatului, mărginit la sud de Dunăre. Era traversată, de la est la vest, de râul Mureș. Episcopii de Cenad au jucat un important rol politic în secolul al XIV-lea, mulți dintre ei fiind personalități notabile ale Ungariei medievale. Pe de altă parte, această perioadă marchează începutul centralizării de către papalitate a beneficiilor ecleziastice, proces întărit de către papalitatea franceză de la Avignon. Studiul de față se concentrează asupra analizei relațiilor dintre episcopii de Cenad și papii francezi. În perioada avignoneză a papalității, dieceza Cenadului a fost păstorită de unsprezece episcopi. În general, pontificatul acestor ierarhi a fost de scurtă durată, cinci dintre ei fiind transferați în funcții similare în alte episcopii (unul la Zagreb, doi la Veszprém, unul la Calocei și unul la Oradea). Șase dintre cei unsprezece episcopi și-au încheiat pontificatul în orașul de pe Mureș. În ceea ce privește originea etnică a episcopilor de Cenad, este de menționat faptul că, din cei unsprezece, opt erau unguri, unul italian, unul francez și unul era, probabil, sas de origine. Pe baza acestor considerații, putem conchide că în secolul al XIV-lea, episcopia Cenad a fost una de tranzit pentru diferiții ierarhi care au condus-o. Nu a fost un caz singular în epocă. O situație similară celei a Cenadului a fost cea a diecezei Viviers din Franța.

DESPRE LOCUL DE ORIGINE AL IMIGRANȚILOR VALAHI ÎN REGATUL POLONIEI (SEC. XIV–ÎNC. SEC. XVI)

Grzegorz Jawor

Rezumat. Studiul de față își propune să analizeze o serie de surse care oferă informații utile referitoare la proveniența teritorial-geografică a valahilor stabiliți în regatul Poloniei în perioada medievală. Termenul de „valah” folosit în mod obișnuit în textele medievale nu este adecvat cercetării de față, deoarece el desemnează toate elementele etniei române, indiferent de locul lor de origine. Spațiul de așezare a acestor imigranți valahi a fost cu predilecție Rutenia Roșie, care a fost colonizată din două direcții: dinspre Moldova și dinspre Transilvania, inclusiv din comitatul Maramureșului și teritoriul Munceagului (Rutenia subcarpatică).

Acești imigranți de etnie română, care s-au stabilit pe teritoriul regatului Poloniei, au dispus de un spațiu adecvat colonizării, respectiv zonele montane și submontane ale Poloniei Mici și ale Ruteniei Roșii. Aici s-au constituit acele așezări de „drept valah” sau de „drept al valahilor” care, sub aspect economic, au combinat ocupațiile pastorale, agricultura și exploatarea lemnului în funcție de specificul zonei de locuire. S-au constituit așa-numitele *kniaziostwo*, ai căror cnezi (*kniaź*) au fost conducători de sate în care puterea s-a fundamentat pe „dreptul valah”.

Nu sunt bine cunoscute cauzele care au determinat anumite grupuri de valahi să emigreze în regatul Poloniei. Se poate presupune că în Moldova și Muntenia, de pildă, luptele pentru domnie i-au determinat pe unii boieri care au susținut partida învinsă să se refugieze în regatul învecinat. În Transilvania însă, statutul cnezilor români a fost redus în multe zone la un nivel inferior, astfel încât acești prestau, pe lângă serviciul militar și o serie de activități iobăgești. În cazul lor, emigrarea a fost sprijinită de regalitatea poloneză interesată ca acești imigranți să își exercite capacitățile lor militare, apărând zonele de frontieră mai vulnerabile.

CÂTEVA DATE DESPRE CANONICUL MIHAI DE CARANSEBEȘ (SEC. XV)

Dragoș Lucian Țigău

Rezumat. Mihai de Caransebeș a trăit în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Sunt puține mărturii documentare privind viața sa, dar ele surprind remarcabilă sa carieră ecleziastică. Numele sub care se prezenta el însuși indică limpede locul său de origine. A studiat la Mănăstirea Franciscană din Caransebeș, care era o instituție cu o existență seculară, înzestrată cu multe privilegii de către papalitate și regatul maghiar. Mihai avea o solidă pregătire intelectuală, confirmată prin titlul de *baccalaureus theologiae*.

În anul 1488 acest *conventual minorit* a fost ales în funcția nominală de episcop de Neapolis (Nabluș, oraș administrat astăzi de către Autoritatea Națională Palestiniană). Numirea a fost o recompensă morală pentru serviciile aduse papalității în anii anteriori. Mihai a fost unul dintre puținii episcopi (canonici) din Ungaria medievală care deținea o episcopie în Orient. În următorii ani, Mihai de Caransebeș a îndeplinit cele mai importante funcții ecleziastice: vicar al arhiepiscopului de Strigoni (Esztergom) și prim capelan al regelui Vladislav al II-lea. Ultima demnitate l-a pus direct în relație cu suveranul, cu marii magnați și prelați ai Ungariei. Activitățile legate de aceste funcții au fost numeroase: oficierea de ceremonii religioase, acordarea de audiențe și indulgențe, vizite canonice și corespondență etc. Sfârșitul vieții lui Mihai trebuie plasat la cumpăna dintre secolele al XV-lea și al XVI-lea, când a ieșit din atenția documentelor și funcțiile deținute de el au fost preluate de alte persoane.

NOTE ȘI DOCUMENTE ASUPRA POLITICII ITALIENE ȘI RĂSĂRITENE A LUI IANCU DE HUNEDOARA ÎN ANII 1450

Alexandru Simon

Rezumat. Studiul se concentrează pe ultimii ani din cariera lui Iancu de Hunedoara. Bazat pe surse din arhivele și bibliotecile italiene, germane și franceze, materialul se concentrează pe multiplele “fețe” ale viitorului erou de la Belgrad. Un accent special este pus pe relația dintre “îmaginea perfectă” a lui Iancu de Hunedoara și scopurile și mijloacele sale reale într-o perioadă de profundă criză locală și regională.

DOCUMENTELE AUTORITĂȚILOR URBANE DIN LIPOVA 1455-1548

Adrian Magina

Rezumat. Lipova a fost în Evul Mediu unul dintre principalele centre urbane ale Banatului. Așezat pe valea Mureșului, orașul s-a dezvoltat în special în secolele XV-XVI. Acest centru urban reprezintă un caz fericit de investigație pentru că din cele 18 documente emise de către autoritățile urbane din Banatul de câmpie, păstrate și cunoscute până în prezent, 13 provin de aici. Primul este din anul 1455 iar ultimul din 1548, acoperind o perioadă de peste 100 de ani din istoria orașului. Ele aduc informații valoroase despre situația instituțiilor urbane (un jude primar însoțit de 12 jurați), a situației economice (prin prezența a numeroși meseriași și negustori), despre topografia orașului dar și de natură etnică ori confesională (prima mențiune a unui episcop ortodox pe teritoriul Banatului). Am considerat că editarea lor integrală permite o mai bună înțelegere a mediului social, economic și religios al Banatului medieval și oferă posibilitatea unor viitoare analize asupra orașelor bănățene.

DEMNIȚĂȚI ȘI STĂPÂNIRE PATRIMONIALĂ ÎN BANATUL DE CARANSEBEȘ ȘI LUGOJ: DOMENIUL FAMILIEI SIMON DE CARANSEBEȘ

Ligia Boldea

Rezumat. Reconstituirea domeniului funciar al familiei nobile Simon de Caransebeș permite analiza unor aspecte particulare ce țin de evoluția structurilor patrimoniale nobiliare în Banatul medieval. În primul rând, este vorba despre o familie care poate fi încadrată „noi” nobilimi de funcție, afirmată în cadrul Banatului de răsărit începând cu secolul al XVI-lea. Această realitate se reflectă cu pregnanță și în ceea ce privește patrimoniul său familial; nu dispunem de nicio informație documentară care să certifice existența unui patrimoniu funciar al familiei Simon anterior secolului al XVI-lea,

în jurul căruia să se potențeze statutul privilegiat nobiliar, recunoscut sau dobândit la un moment dat din partea puterii centrale. Din această perspectivă, domeniul familiei Simon, așa cum s-a dezvoltat el pe parcursul secolelor XVI-XVII, atrage mai degrabă atenția prin caracterul său eclectic și conjunctural, destul de vulnerabil și relativ puțin sustenabil în timp. Este un exemplu particular în cadrul elitelor românești bănățene, parte din ele caracterizate printr-o remarcabilă consistență și durabilitate în timp a stăpânirilor lor funciare. Se impune o distincție care credem că individualizează într-o anumită măsură această familie. În decursul timpului, tranzacțiile funciare au constituit un aspect esențial al activității economice în care posesorii de pământuri au fost angrenați, fie pentru a-și augmenta domeniile patrimoniale, fie pentru a rezolva anumite probleme de natură financiară. Familia Simon pare că își cumpără în 1544 un întreg patrimoniu funciar, încropit prin alăturarea unor așezări localizate în secolele anterioare în districte diferite (Comiat, Bujor, Caransebeș) și aflate în stăpâniri diferite (comunitatea cnezilor nobili de Comiat, familia Mâtnic, domeniul Hunedoarei), care a ajuns în împrejurări care ne scapă, la începutul veacului al XVI-lea, în stăpânirea unor nobili străini de spațiul bănățean, de la care sunt cumpărate de familia nobililor Simon de Caransebeș.

În decurs de jumătate de secol familia nobililor Simon de Caransebeș și-a consolidat domeniul patrimonial dobândit în mare parte printr-o tranzacție funciară, l-a stabilizat, în pofida faptului că dispunerea sa teritorială, la limita dintre banatul de Caransebeș și Lugoj și eialetul Timișoarei, i-a conferit în opinia noastră o vulnerabilitate sporită. Cu toate acestea, putem aprecia că în comparație cu alte domenii nobiliare familiale dezvoltate în spațiul Banatului montan și piemontan, mult mai extinse, ansamblul patrimonial al acestei familii trebuie că s-a dovedit a fi insuficient unei descendențe destul de numeroase, obligată să perpetueze sistemul tradițional al stăpânirii condvizionare. Ca urmare, constatăm că unii membri ai familiei s-au străduit să își dezvolte un patrimoniu separat, recurgând la diferite tranzacții sau la căsătorii avantajoase cu reprezentante ale altor familii nobile din banatul de Caransebeș și Lugoj sau din comitatul Hunedoarei.

STAREA MATERIALĂ A JUDELUI SĂTESC ÎN SECOLELE XVI-XVIII

Livia Magina

Rezumat. Judele sătesc se constituie în principalul personaj al lumii rurale, nu numai din punctul de vedere al legislației. În ierarhia economică a satului acesta nu pare a fi la limita inferioară, după cum nu se poate spune că nici la extrema cealaltă nu se află. Condițiile fiecărui sat în parte influențează și starea materială a celui care se află în fruntea sa. Pentru eforturile sale, judele este scutit de anumite dări, el poate astfel să-și crească propria avere. El oferă o mostră a stării materiale a satului pe care îl reprezintă și constituie unul dintre puținele cazuri în care se coagula o avere țărănească.

FRANCISCANII DIN BANATUL DE MUNTE LA SFÂRȘITUL CELEI DE-A
DOUA ȘI LA ÎNCEPUTUL CELEI DE-A TREIA
STĂPÂNIRI HABSBURGICE (1695-1701; 1716-1738)

Costin Feneșan

Rezumat. Atestați documentar încă dintr-a doua jumătate a secolului al XIV-lea la Caransebeș, pe atunci principala localitate a Banatului de munte, călugării franciscani au reușit să-și păstreze mănăstirea lor de acolo, împreună cu imobilele și proprietățile funciare aferente (mori, grădini, sălașe) în ciuda luptelor religioase care se desfășurau prin acele zone în secolele al XVI-XVII. Chiar și după ocupația otomană din anul 1658, călugării franciscani au rămas activi la Caransebeș și în împrejurimile acestuia, chiar dacă, cert, în condiții dificile. Cu ocazia celei de-a doua ocupații a zonei Caransebeșului de către Habsburgi (1688-1701, cu mai multe întreruperi de scurtă durată), călugării franciscani s-au străduit să-și recapete dreptul de proprietate asupra imobilelor pe care le pierduseră în timpul ocupației otomane. Au dobândit până la urmă doar dreptul de uzufruct asupra unei părți a fostelor lor bunuri, pe care le doreau retrocedate. Aceleași demersuri le-au întreprins călugării franciscani veniți din Provincia bulgară după recucerirea Banatului de către Habsburgi în 1716, de data aceasta cu un succes deplin. Toate aceste demersuri ale călugărilor franciscani din Caransebeș sunt creionate în articol pe baza unor documente (al căror conținut este publicat în Addenda) provenite din Arhivele de la Viena, Budapesta și Bologna.

ARHEOLOGIE

BEMERKUNGEN ZUR ARCHÄOLOGIE DER FRÜHEN VÖLKERWANDERUNGSZEIT IM BANAT – DIE STUFE D1

Daniela Tănase

Zusammenfassung. Im vorliegenden Beitrag möchten wir jene Grabungsorte aus der Banater Ebene identifizieren, die zur Stufe D1 (letztes Drittel des 4. Jh. n.Chr. und das erste/die ersten beiden Jahrzehnte des 5. Jh. n.Chr.) gehören und die bisjetzt falsch datiert wurden. In diesem Zeitraum gab es in den Siedlungen der Banater Ebene so wie in denen der Pannonischen Tiefebene einen wirtschaftlichen Aufschwung, der am Reichtum der keramischen Funde erkennbar ist. Ebendann tauchen auch Kulturelemente aus dem Osten auf, die sich sowohl in den Siedlungen als auch in den Gräberfeldern widerspiegeln.

In der Banater Ebene hat man mehrere Siedlungen erforscht, aber nur einige davon weisen Wohnschichten auf, die Anfang der Völkerwanderungszeit datiert werden können. Zu diesen zählen die von *Timișoara-Freidorf*, *Foeni-Seliște*, *Timișoara-Cioreni*, *Izvin*, *Ictar-Budinț*, *Giarmata* sowie die in dem Teil des Banats gelegenen, der zurzeit zu Serbien gehört, bei *Baranda*, *Padej*, *Banatski Karlovac* und *Alibunar*.

Obwohl für die Stufe D1 die Friedhöfe mit zahlreichen Gräbern kennzeichnend sind, wurde bis jetzt auf dem Gebiet des Banats keiner davon gänzlich erforscht, sondern nur einzelne Teile der Gräberfelder. In den Gräberfeldern aus dieser Zeit sind neue Bestattungsriten zum Vorschein gekommen: nord-südlich ausgerichtete Gräber, zwei Gefäße in demselben Grab, rechteckige Gefäße, in denen Harz und aromatische Kräuter verbrannt wurden. Es gibt auch in der Tracht Änderungen: neue Fibeltypen, Halsketten mit Haken und birnenförmigem Verschluss. Hinzu kommt auch eine Vorliebe für Bernstein- und Karneolperlen. Zu erwähnen sind in diesem Zusammenhang die Gräberfelder von *Vršac-Crvenka* und *Novi Knezevac*, *Dudeștii Vechi*, *Timișoara-Pădurea Verde*. Zufällig sind Grabbeigaben aus *Comloșu Mare*, *Jebel* und *Saravale* entdeckt worden.

Die Sammlungen des Banater Museums aus *Timișoara* umfassen graue Tongefäße, die auf dem schnellen Rad gearbeitet wurden und die der Form nach der Stufe D1 zugeordnet werden können. Diese sind Zufallsfunde und können sowohl aus den Siedlungen als auch aus den Gräberfeldern stammen und somit bereichern sie die archäologische Landschaft dieser Periode.

Im letzten Viertel des 4. Jh. – ersten/zweiten Jahrzehnt des 5. Jh. n.Chr. sind in der Banater Ebene Siedlungen belegt, deren Fundmaterial reich an grauer, auf dem schnellen aber auch auf dem langsamen Rad gearbeiteter Keramik ist, die aus einer halbfeinen, sandhaltigen Paste besteht; sie fühlt sich ein wenig rau an, ist ziegelrot und im Falle der auf dem schnellen Rad gearbeiteten Exemplare weist sie eine besondere Formenvielfalt, im Falle der auf dem langsamen gearbeiteten eine besondere Dekorvielfalt auf.

In den zeitgenössischen Gräberfeldern dieser Siedlungen werden neue Bestattungsriten und -möbel verzeichnet. Die Erklärung dafür ist, dass in der Stufe D1, die dem Zeitraum des Zerfalls der *Sântana de Mureș-Cerneahov*-Kultur entspricht, die

Träger dieser Kultur westlich, einschließlich in die von Sarmaten beherrschten Gebiete gewandert sind und auf diese Weise erscheinen neue Typen von Artefakten und andere Bestattungsbräuche.

Die Äußerungsformen der materiellen Kultur der Stufe D1 sind im Banat ein wenig anders als in andere Gebiete des Karpatenbeckens und die Einflüsse der Zeit nach der Cerneahov-Kultur sind eher im Hinblick auf die Fertigungstechnik der Tongefäße, auf deren Form und Dekor prägnanter. In den Gräberfeldern sind Fundstücke östlicher Herkunft und Bestattungsriten belegt, die für die Germanen und die Alanen spezifisch sind, jedoch die charakteristischen Kulturelemente der Ortseinwohner sarmatischer Zugehörigkeit bleiben offensichtlich.

Die archäologischen Kontexte der erforschten Siedlungen aus dem Banat lassen die Annahme zu, dass ihr Bewohnen vor dem Einfall der Hunnen oder um diesen Zeitpunkt herum aufgehört hatte, da über die Siedlung von *Timișoara-Freidorf*, die zur Stufe D1 gehört, Gräber geschichtet wurden, die in die Stufe D2 datiert werden und bei *Foeni-Seliște* gibt es keine Artefakte, die die Siedlung gegen Mitte des 5. Jh. n.Chr. datieren könnten. Hierzu müssen wir auch die Tatsache erwähnen, dass der Umlauf der römischen Bronzemünzen im Banat um das Jahr 400 aufgehört hat und die letzten Münzen werden in die Zeit des Arcadius (395-408) datiert.

Die Auswirkung der Ereignisse, die durch das Erscheinen der Hunnen an den Grenzen des öströmischen Reiches ausgelöst wurden, haben auch die Bewohner der Banater Ebene dazu veranlasst, ihre Siedlungen zu verlassen. Neuere Entdeckungen, die das Bewohnen dieses Gebietes belegen, stammen folglich aus dem Zeitraum nach der Machtübernahme der Hunnen in der Pannonischen Tiefebene, ihre Anzahl ist aber im Vergleich zu der Zeit davor viel geringer.

THE HUNS AND THE SEDENTARY BARBARIANS: VARIOUS CONTACT WAYS

Michel Kazanski

Abstract. One of the subjects that historian Victor Spinei has had a predilection for tackling was that of the relations between the Middle Ages sedentary populations and the nomads from the steppes, their neighbors. The question is a veritable dominant of the medieval history of South-Eastern Europe, from the Danube to the Caucasus. The interest of the present material focuses on the relations between the Hun nomads and their barbarian neighbors, respectively, the populations which didn't developed state structures in the Huns era when whole Europe had to face for the first time to the steppes world.

In the whole, the history of relations between the steppes populations and their neighbors, the sedentary barbarians passed through three successive phases: the barbarians' conquering by nomads, their alliance by subordination, and sometimes their revolt against the nomads when those ones failed in their expansion towards the antique empires.

All along the Huns' domination apogee, that empire of steppes directed first and foremost its forces against the rich countries (China, Iran, Rome or Byzantium). The

Huns grew rich by those wars more than by subduing a barbarian sedentary tribe. But the Hun nomads were interested in forming an alliance with the sedentary barbarians so that those ones would supply them with auxiliary military contingents, infantry especially (which they showed a deficit) while the barbarians had to receive a part of the spoils.

There are obvious traces of the sedentary dominated by the Huns barbarians' participation in the military campaigns and the spoil sharing in some zones as Moldavia, Walachia, the Low Danube or the Dnieper region.

The great nomad federation that was constituted around the Huns also could not have subsisted without being supplied by the sedentary barbarians' farm produce.

The Huns effectively imposed their control over the sedentary barbarians through more ways, according to different real situations: from some small autonomous kingdoms enslavement where the local elites were loyal to them, to the barbarians' direct government by a series of the Hun power representatives.

DER SCHATZ VON ȘIMLEU SILVANIEI/ SZILÁGYSONMLYÓ UND DIE SCHLACHT VON NEDAO

Radu Harhoiu

Zusammenfassung. Jene siegreichen Gepiden, deren Sieg von Nedao (454) über Jahrhunderte ihren Ruf begründete, wohnten im 1.-4. Jahrhundert östlich der Unteren Weichsel, am Ostrand der Wielbark-Kultur. Gegen Ende des 3. Jahrhunderts begannen sie ihre Migration in Richtung des Unteren Oderbeckens. Zum Unterschied von der Migration der Goten, die in südöstliche Richtung zielte, orientierten sich die Gepiden in südwestliche Richtung. Die Allianz, welche die Gepiden und die Vandalen im Jahr 290/91 gegen die Ost- und Westgoten geschlossen haben, darf gleichzeitig auch als ein Indiz gesehen werden für das Vordringen der Gepiden ins Obere Becken der Theiß. Nach einer bislang wenig geklärten Periode ihrer Geschichte werden sie im Jahr 418 neuerlich erwähnt, als sie von den Ostgoten unter Führung des Thorismund besiegt werden und gezwungen, der ethnischen Konföderation unter Führung der Hunnen beizutreten. An Seiten der Hunnen nahmen sie teil an den hunnischen Kriegszügen in den Raum der Balkanhalbinsel. Ihr König, Ardarich, kämpfte an Seiten der Hunnen auf den Katalaunischen Feldern (451) und war eine der bedeutsamen Gestalten am Hof von Attila.

Die unaufhörlich steigende Macht der Gepiden im Rahmen der ethnischen Verbände, die in der Hunnischen Konföderation zusammengeschlossen waren, scheint uns glänzend illustriert zu sein durch die beiden Schatzfunde von Simleul Silvaniei, Verwaltungskreis Salaj. Der Hals- und Brustschmuck: goldene Medallions römischer Kaiser des IV. Jahrhunderts oder die wunderbare Kette mit Anhängern aus dem ersten Schatz, zu denen die diskoidalen Fibulae mit polychromer Ausschmückung hinzukommen, die im zweiten Schatzfund waren. Alldas sind glänzende Zeugnisse der Leistungsfähigkeit der Goldschmiedekunst der Völkerwanderungszeit. Im Lauf der ersten Hälfte des V. Jahrhunderts trug man auch Silberfibula mit halbkreisförmiger Spiralplatte und solche mit rhomboidal langgezogenem Fuß, wie aus dem zweiten Schatzfund

ersichtlich. Sie waren mit Blattgold überzogen und in einem großartigen polychromatischen Schmuckstil verziert. Ihre enorme Größe scheint zur gleichen Zeit mit ihrer Prächtigkeit das Ansteigen des Selbstbewusstseins des gepidischen Königshauses zu reflektieren. Diese Fibulae erinnern an ähnliche Fibulae, die allerdings anders geschmückt waren und die aus der zweiten Hälfte des V. Jahrhunderts stammen und im Oberen Theißbecken gefunden wurden. Die Fibula mit Onyx-Schmuck widerspiegelt wahrscheinlich ihrerseits auch eine *imitatio* des kaiserlich-römischen Friedensornats, während die Goldgefäße aus dem zweiten Schatzfund von Simleul Silvaniei die Aufnahme von Einflüssen aus dem hunnischen Nomadenumfeld andeuten, im Augenblick des Erreichens der höchsten Ausdehnung der hunnischen Expansion.

Die Gepiden unter ihrem König Ardarich standen im V. Jahrhunderts im Augenblick des Höchstbewusstseins ihrer Macht. Da übten sie den Aufstand gegen die Söhne des Attila. In der Schlacht am Ufer des Nedao-Flusses im Jahr 454 gingen die Gepiden als Sieger hervor. Es darf vorausgesetzt werden, dass die beiden Schatzfunde von Simleul Silvaniei eigentlich einen einzigen Goldhort darstellen, der allerdings an unterschiedlichen Orten, nach Kategorien des durch Vergraben Geschützten – unterschiedliche Kleidungsaccessoires – vergraben wurde. Das Vergraben – die Deponierung – dieser Schätze sollte als Opfergabe an die Götter am Vorabend der Schlacht am Nedao gesehen werden.

THE IMAGE AND ARCHAEOLOGY OF THE PECHENEGS

Florin Curta

Abstract. The Byzantine authors writing about the Pechenegs employed stereotypes to describe them. Nonetheless, archaeologists have taken sources at face value and identified the Pechenegs with massacre and destruction. Such artifacts as clay cauldrons, leaf-shaped pendants with open-work ornament, or bridle mounts may have been used to create a regional sense of identity in the autonomous Pecheneg district in the northern Balkans during the second half of the eleventh century.

ON THE PLANE NECROPOLISES WITHIN BORDERED BY THE LOW DANUBE, THE CARPATHIANS AND THE DNIESTER REGION, IN THE 10th – 13th CENTURIES

Adrian Ioniță

Abstract. One of the most relevant archaeological manifestations of the populations that inhabited the bordered by the Low Danube, the Carpathians and the Dniester region, during the 10th – 13th centuries, belongs to funeral practices. Besides the tumuli system, the necropolises and plane graves spread there in the same period. There

are known, till the present, 24 such plane necropolises that are located within 20 settlements in the above mentioned territory.

The most part of the necropolises were discovered during systematic excavations, only some of them resulting from archaeological salvage excavations or from random discoveries. The exact (real) number of graves belonging to those necropolises cannot be specified; only a minimal number of 467 graves that have been examined till now can be estimated.

As regard the funeral ritual the most of those graves are sepulchral (interment) graves, only some of them being of cremation.

The graves shape could be analyzed only in a relatively few cases, the most frequent ones being the rectangular less deep graves (with more or less rounded corners) inside of which the dead were deposited on a dorsal decubitus position. As for the spatial orientation, the majority of the cases are on the west-east direction.

From a total of 467 graves, only 129 present funeral inventories that consist in: ear rings (including temple rings), pendants, iron knives, buckles, bronze and silver rings, pearls, ceramics, bronze and silver coins of Byzantine, Magyar, Mongol or French origin, bracelets, brackets, spindle whorls, other stone, iron or bone objects, and animal remainders.

In the present researching stage that level that is characterized by interment in plane necropolises with a west-east orientation, with no animal offerings, with no funeral inventory or even with a meager one was ascribed to a sedentary and Christian population – Slavs and Romanians. There are also within these plane necropolises a series of graves that according to the funeral ritual may be ascribed to the more or less Christianized Turanians. They are north-south or south-north directed and have an inventory consisting in weapons and pieces of harness.

EARLY MEDIEVAL NECROPOLIS FROM ORĂȘTIE - *DEALUL PEMILOR X2**. ASPECTS OF FUNERAL RITUAL

Ioan Marian Țiplic

Abstract. The archaeological researches in Orăștie -*Dealul Pemilor X2* started during the summer of 1992; there were researched Neolithic vestiges and 5 graves dating from the end of 10th century and beginning of 11th century. The area where the necropolis is located lies East-Northeast of Orăștie and Southeast of the Orăștie - Sebeș National Road (DN 7). The unconventionally named point X2 is situated on the second natural terrace of the Mureș River at a height that varies between 232.50 m and 234.45 m, which is 25 m upper than the first terrace where the town has been extended and the DN7 has been constructed (at the elevation of 209.15 m).

The analysis of the necropolises dating to the 10th century within the Carpathian basin reflects the weak influence of Christianity among the population; this is also reflected by the “pagan” funerary rituals. The food offering in ceramics recipients was a common practice for the pagan believes. Before 10th century, the food offering is attested especially at the German population – the Goths; within the Sântana de Mureș culture the

funeral ritual implied placing a great number of vases with food offerings at the feet and at the head of the dead person. That practice had disappeared once the inhumation practice was asserted, but it reappeared by the end of 11th century, when a small modification was noticed, namely the fact that the dead body was accompanied during his “passing away” only by a single vase that contained food offering.

There are a lot of possible explanations for the meaning of the food offerings; all these explanations start from interpreting them as a sign of faith in life beyond death. This is why we have to take into consideration the following aspects, too: the vase stands for the maternal chest, the uterus in which a new life is procreated; it also contains under different forms the life elixir, and the fact that the vase has no lid indicates a certain receptivity to the celestial influences.

DĂBÂCA (DOBESCHDORF, DOBOKA): THE NECROPOLIS AROUND THE CHURCH IN A. TAMAS' GARDEN. SOME IDEAS ON THE DEVELOPMENT OF DĂBÂCA HABITAT

Erwin Gáll

Abstract. The present work aims to analyze the necropolis from around the church in Tămas' Garden that was discovered near by the south-eastern side of Dăbâca fortress. The village of Dăbâca, the former center of the same named county, is placed at 30km N-W from Cluj-Napoca, on the stream of Loana that flows into the river of Someșul-Mic, at a distance of 10km eastwards. The necropolis around the church was examined in 1966-1967, and there were discovered the vestiges of a church, the walls of another much bigger and later built church, and, respectively, 95 skeletons from 71 graves.

Part of the graves date to the 12th century and the church, on the basis of the coins of Ladislaus I, which were found in the northern side, dates from the end of the 11th century. The other part of the graves is later dated, during the 13th – 14th centuries; those graves probably belong to the church the walls of which were discovered within the researching time.

The archaeological inventory from the graves of the 12th century represents the material culture as it is known from the 12th century necropolises: hair rings, coins (anonymous denars minted by the Magyar kings within the first two thirds of the 12th century). Probably, the buried there population belonged both to the *miles* layer and to their servants (*servi*).

The necropolis fits in the funerary sites of Dăbâca, all of them being necropolises around the church: the precinct IV necropolis, Boldăgâ. Those necropolises must and can be parallel, but separately analyzed, as settlements from the 11th–13th centuries, respectively, the fortress which in our opinion was built in the 11th century.

MEDIEVAL SETTLEMENT ON THE SITE OF CRVENKA NEAR VRŠAC

Dejan Radičević

Abstract. On the site of Crvenka, from 1950 to 1960, the archaeologists of the City Museum of Vršac realized several smaller excavations which followed sand mining works. The excavations have confirmed the existence of a multilayer site with a Prehistoric, Late Classical and Medieval horizon. There have been identified several structures, belonging to a larger medieval settlement, from which the material, mostly pottery made in pottery workshops in Vršac and its surroundings, has been collected. The settlement has been dated to the first half of the 13th century, but it can be supposed that it was initially created in the second half of the previous century. The most probably, it was destroyed in the Tatar invasion in 1241 and, after that, it has never been renewed.

THE ARCHAEOLOGY OF NOBLE RESIDENCES IN TRANSYLVANIA: THE RESIDENCES OF THE TRANSYLVANIAN SAXON ELITE (12th CENTURY–1ST HALF OF THE 13th CENTURY). PRELIMINARY RESEARCH

Maria Crîngaci Țiplic

Abstract. The author offers a new interpretation on the elite of the German Hospites and their residences from southern Transylvania. While having in view archaeological discoveries, analyses of the medieval names, anthroponomy, and documentary resources, the paper reviews the theory of the chronology of the small noble fortified residences as formulated by some specialists, introducing a new proposal of the chronology and a possible evolution of the nobles fortified residences belonging to the Transylvanian Saxon elite during the 12th and 13th centuries. In the evolution of the noble fortified residences, the author distinguishes three phases: 1. beginning with the 12th century, in southern Transylvania the first small noble fortified residences appear in the center of the future Saxon Chairs (such as Orăștie, Sibiu and possible Sighișoara); 2. in the first half of the 13th century, there is a spread on a smaller scale of the noble fortified residences; from the archaeological point of view we have a single archaeological discovery, the case of Viscri, and from the architectural point of view, we have some clues such as the possible donjons from Ocna Sibiului, Turnișor, Axente Sever or Agârbiciu; on the other hand, the several documentary resources reveal a strong German elite (see the case of Johannes Latinus or magister Gocelinus with his chapel from Cislădioara), who let us assume the existence of the noble residences; 3. in the second half of the 13th century and the first half of the 14th century, we notice *a propagation of the noble fortified residences*, the most eloquent examples being the noble fortress from Călnic, Gârbova and Rodna, or the numerous donjons from southern Transylvania. This phase of noble fortified residences spreading and developing ends at the mid-14th century, when we remark a decline and even a disappearance of them in rural settlements.

ANTHROPOMORPHIC TOMBS BUILT OF BRICK IN THE MEDIEVAL CEMETERY OF SIBIU

Daniela Marcu Istrate

Abstract. In 2005, the restoration of the historic center of Sibiu had created the opportunity to carry out archaeological work on the medieval cemetery of the city. The cemetery was used between the mid-twelfth century and mid-sixteenth century around the parish church Sfânta Maria/Saint Mary (an evangelic church nowadays). The research had a partially character, focusing on releasing the areas on which there were presumed some architectural actions. However, within the bounds established by the builders, there were excavated important parts of the cemetery, especially on the southern side of the church. Approximately one fifth of the site was excavated, and 1833 funerary complexes containing the remains of 1874 individuals were recovered.

Seven uncovered graves built of bricks have been found in the cemetery, on the southern side of the parish church, on its close proximity. (Fig. 1). The graves have a general trapezoidal shape; they were made of bricks bounded with thick layers of yellowish mortar. For the head, a special niche of bricks and mortar was built, and also a brick was placed under the skull. (Fig. 5-8). Sometimes the bottom of the pit was covered with a poor yellowish mortar layer too (Fig. 6). We presume that the graves had initially a roof. The depth at which the graves are located points out that they were completely buried: whichever the covering system might have been, it was not conceived to be in sight.

The skeletons were preserved only in two cases: the supine dead were extended with the legs parallel and the arms stretched along the body. The grave M 241 was a double one, an adult and a child. (Fig. 8). The graves did not have any inventory. The graves can be dated, based on archaeological evidence, to the second half of the 13th century - possibly the early 14th century.

At the current research stage, the cists from Sibiu represent a singular appearance in a parish cemetery of the German hospites. (Fig. 11). The arrangement of the head niche convinced us to assimilate them with the anthropomorphic grave of the first colonist generations. But, if we expand the analysis, it seems that the things will not stay necessary in this way. The brick cists are obviously an exceptional funerary patent around the year 1200, which we find in Transylvania in very important religious centers like Alba Iulia and Sibiu, or in monastically environment from Bizere near Arad. Therefore, it seems more plausible that the graves we are debating about to belong to some clerics who, in a particular historical period, were connected with an important religious institution. The cists from Alba Iulia are dated with the help of the inventory and the context, those ones from Sibiu on the context basis and those from Bizere are dated thanks to the analogies from other territories belonging to the Hungarian kingdom: the discovery context or the logic of the authors led to a lapse of time that starts with the second half of the twelfth century and ends up with mid-thirteenth century, with a maximal extension towards 1300. After this, the anthropomorphic tombs disappear from Transylvania.

DES CONSIDÉRATIONS SUR LA CÉRAMIQUE MÉDIÉVALE PONTIQUE. LES DÉCOUVERTES D'ENISALA

Oana Damian

Résumé. L'étude sur les vases à glacure découvertes dans la forteresse d'Enisala (départ. de Tulcea) réussit à compléter un groupe constitué par des pièces fréquemment attestées dans les fouilles des villes fortifiées telles que Kaliakra, Varna, Sozopol, Belgorod, Sudak, Feodosia, Alusta, Azov. La série de vases (bols, écuelles, assiettes) aux décors incisés (sgraffito) et champ-levés, appartenant au groupe, nommé par D. Talbot-Rice, *Elaborate Incised Ware*, peut être attribuée à la période paléologue (plutôt au XIVème siècle). La présence de cette céramique sur les côtes occidentales et septentrionales de la mer Noire conduit à brosser un tableau des relations établies entre Constantinople et cette région peu avant la chute de l'Empire.

ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE IN THE BANAT DURING THE 14th-15th CENTURIES THE REFLECTION OF A BORDER AREA IDENTITY

Dumitru Ţeicu

Abstract. The discourse concerning the evolution of ecclesiastical architecture is built on archeological documentation accumulated over the past half century. The Banat, a frontier province in the medieval Hungarian Kingdom, suffered catastrophic losses afflicting the monuments of worship, the Catholic and Orthodox parish churches, the court chapels being completely destroyed. The discussion reveals the constraints coming from the sphere of the research sources, the monuments in particular. The 14th century, when over two hundred churches were placed under the jurisdiction of the Diocese of Cenad, was the flourishing era of ecclesiastical architecture. The planimetry of the monuments reveals the adoption of forms specific to Central European architecture, as manifestations of the late Romanesque and of Gothic architecture. Situated in the Western Lower Danube geographical corridor, the Banat received the influences of Serbian architecture in the 15th century. They were part of the cultural tradition of influences exerted by the Byzantine-Balkan civilization, evident especially in the minor art of the 13th and 14th centuries. The 14th-16th century monuments of ecclesiastical architecture reflect the identity of this medieval border space, where two major areas of European civilization interfered: the Central European one, to which the Banat is naturally related, and medieval Byzantine-Balkan civilization.

ISTORIE

IMPERIAL BACKGROUND OF THE ANCIENT TURKIC CIVILIZATION

Serghei Klyashtornyi

Abstract. The factor of imperial tradition in the history of formation of ancient Turkic civilization has still to be thoroughly explored. The steppes tribes used to consolidate their power under the leadership of a chief, a clan or a dynasty, trying after to extend their authority upon other territories. In Hsiung-nu epoch these tribes develop to the state typology, a so-called imperial confederation. An essential role played the kagan within the former Turkic world, as he was seen as the state guarantor. Besides the military elements, within the governors of the (El) Turkic political conglomerate, spiritual reasons made way for themselves and contributed to the imperial idea developing. That imperial idea promoting marked the traditional culture of steppes and led to a new type of civilization that included sedentarization, urbanization and the written culture arising.

GEOGRAPHY OF STATE FORMATION: EARLY RUS IN MEDIEVAL ISLAMIC GEOGRAPHY

Irina Konovalova

Abstract. Different kinds of delimitation – territorial, ethnic, cultural, political, socio-economic, ideological – are an integral part of the process of politogenesis. A significant point of view on the Early Rus history is offered by Islamic authors from the 9th – 10th centuries. They did not localize very accurately the Early Rus, but they put it in direct touch with the Slav population. The distinction between the Rus and the Slavs was not a spatial-geographic, but a socio-cultural, economic and political one. In the 9th century the image of “the island of the Rus” receive new valences as being tied to a certain political and territorial structure. Practically, we may attend to the territorialization of certain structures of power, without having in turn a image of the territorial limits of this power.

BACIMAN (BACIMANI) - KIPCEAC OF OLIBURLIC (ELIBORILI) TRIBE IN MUSLIM AND CHINESE HISTORICAL SOURCES

Nurken E. Kuzembaev

Abstract. This article speaks about the anti-Mongols resistance of Kipchaky tribes led by the chief Bachman, in 1236-1237. Persian and Chinese historical sources

show us the events that occurred during the battle and Bachman's capturing. His fate remains unclear because the Persian historical sources remind that he was killed after being captured, and Chinese historical sources tell us that he joined the Mongols forces.

The tribal structure and the rebellion of those that offered resistance to the Mongol invasion are furthermore analyzed.

DU PROBLEME DES PRETENTIONS DE SUPREMATIE DES ROIS DE HONGRIE SUR LA MOLDAVIE

Pavel Parasca

Résumé. Deux diplômes, signés par le roi de Hongrie Louis (Ludovic) le Grand, le 20 mars 1360 et le 2 février 1365, ainsi que la Chronique des Hongrois de Jean (Ioan) de Târnave, finie vers le fin du XIV-ème siècle, présentent la Moldavie du milieu du même siècle comme étant soumise à la Couronne hongroise, sans spécifier les raisons d'une telle présentation. A la recherche de ces raisons justifiantes en ce qui concerne les prétentions des autorités de Buda, certains auteurs parlent des conquêtes hongroises et déduisent leurs prétentions du droit de la conquête, sans illustrer cette déduction par des faits concrets.

La solution du problème est offerte, selon l'avis de l'auteur de cette étude, par un autre diplôme royal, émis beaucoup plus tard, en 1435, par Sigismund de Luxembourg. Tout en poursuivant le but de justifier les prétentions de domination non seulement sur la Moldavie, mais aussi sur la Valachie du sud des Carpathes, le signataire de ce document affirme que les deux principautés s'étaient constituées à la place de l'ancienne Comanie, habitée à l'époque par les "Comans noirs" et puis par les Valaques. Autrement dit, la substitution des noms de l'espace respectif s'était produite en suite du changement des populations.

Encore, à partir de 1233, les rois de Buda commencent à s'intituler aussi "rois de Comanie", partant du nom des comans qui jusque-là exerçaient une domination politique dans la région extracarpatique, ce que ne signifie pas du tout que les comans, représentants d'une population nomade, étaient les seuls habitants de ces endroits ou qu'ils constituaient au moins la majorité. Les sources historiques de l'époque, ainsi que le diplôme de 1435, placent la Comanie à l'est de la rivière de Olt, entre les Carpathes Méridionaux et le Danube, sans contourner les autres limites, ainsi qu'au sud de la Russie de Sud-Ouest, donc à l'est des Carpathes Orientaux aussi.

Il y existent également des sources documentaires (1234, 1247) qui témoignent de la vie d'une assez nombreuse population roumaine, cohabitante dans la région avec les comans, sous leur domination, formelle ou effective. Les autorités royales de Hongrie ignoraient ou même négligeaient cette réalité et, s'étant proclamés maîtres de la Comanie, se prétendaient aussi maîtres de tous les habitants de ces endroits. C'est là qu'il faut chercher les racines des prétentions de la domination hongroise non seulement à l'est des Carpathes Orientaux, mais aussi au sud des Carpathes Méridionaux.

NOBLE COUNTY: CHARACTERISTICS AND FORMING. THE CASE OF THE MEDIEVAL BANAT

Zoltán Iusztin

Abstract. In contrast with the royal county, created and consolidated by the kings of Arpád Dynasty, the noble county represents a creation of the same dynasty, but one that becomes a reality at the general kingdom level only in the 14th century. From the administrative point of view, the noble county doesn't represent an innovation, but it is considered as an institutional transformation starting from the old administrative form, which could be definite by self-government.

On the Banat territory, the noble county was already functional at the beginning of the 14th century, without any clear rules for its forming. The very difficult situation at the start of Carol Robert's reign leads to the same administrative division for the whole territory of the region, and that can be observed despite of the very penurious documentary sources. At the end of the interregna and the suppression of the oligarchs' power, the region between the Mureş and the Danube goes through certain administrative changes, and it's now when we have at that moment 6 counties in this region: Cenad, Arad, Timiş, Cuvin, Caraş and Torontal.

THE BISHOPS OF CENAD AND THE PAPACY OF AVIGNON. THE INTERVENTION OF THE PAPACY IN THE DIOCESE OF CENAD IN THE 14th CENTURY

Răzvan Mihai Neagu

Abstract. The bishopric of Cenad is the first diocese of Latin rite attested on the actual territory of Romania. It was the suffragan of the archbishopric of Kalocea, the second one in order of importance in the medieval kingdom of Hungary. From the territorial point of view, the bishopric of Cenad was located in the South of Hungary, comprising the present-day territory of the Banat, bordered in the South by the Danube. It was crossed from East to West by the valley of the Mureş River. The bishops of Cenad played an important political role in the 14th century, many of them being notable personalities of the medieval Hungary. On the other hand, this period of time marks the beginning of the ecclesiastical benefits centralization process by the papacy, strengthened by the French Avignon papacy. This study focuses on the analysis of the relationships between the bishops of Cenad and the French popes. There were eleven bishops of Cenad who shepherded during the Avignon period of papacy. The pontificates of those hierarchs were generally short, and five of them were transferred to similar positions in other dioceses (one to Zagreb, two at Veszprém, one to Kalocea and one to Oradea). Six out of the eleven bishops ended their pontificate in the town by the Mureş River. Regarding the ethnical origin of the bishops of Cenad, it is worth to mention that out of the eleven ones, eight were Hungarians, one of them was Italian, one was French, and probably one was of Saxon origin. On the basis of these considerations, we may conclude that in the 14th

century the diocese of Cenad was one of transition for various hierarchs who led this diocese. That was not a singular case at that time. A similar situation to that of Cenad was that one of the diocese of Viviers, France.

ON THE PLACE OF ORIGIN OF THE WALACHIAN IMIGRANTS IN THE KINKDOM OF POLAND (THE 15th – BEGININNG OF THE 16th CENTURIES)

Grzegorz Jawor

Abstract. The present study aims to analyze a series of sources that offer useful information on the territorial-geographic origin of the Walachians that settled down in the Kingdom of Poland during the medieval epoch. The term of “Walachian” (Vlach) that was commonly used in the medieval literature is not a proper one for the present study, as it designates all the Romanian ethnic elements, irrespective of their place of origin. Those Walachian immigrants’ favorite settling place was The Red Ruthenia that was colonized from two directions: from Moldavia and from Transylvania, including the county of Maramureș and the territory of Munceag (the sub-Carpathian Ruthenia).

Those immigrants of Romanian nationality who settled down on the Kingdom of Poland territory had a colonizing suitable place, the mountain and submontane areas of the Little-Poland and the Red Ruthenia. There, those settlements of “Walachian right” or “the right of the Walachians” were constituted combining pastoral occupations, agriculture and winning of timber, according to the inhabitancy’s specific nature. The so-called *knisziostwo* were constituted, the knezes (princes) of which were leaders of the villages where the power had been founded on the “Walachian right”.

The reasons that determined certain Walachians groups to emigrate in the Kingdom of Poland are not well known yet. One may presume that, for instance, the rice for power in Moldavia and Walachia was to determine some of the boyars who had backed the defeated part to take refuge in the neighboring kingdom. As concerns Transylvania, the Romanian knezes’ statute was reduced to a low level in many areas, so that they had to perform a series of villains’ specific works, besides the military service. In their case, the emigration was encouraged by the Polish royalty that was interested in those immigrants’ military capacities using to defend the more vulnerable borderlands.

SOME INFORMATION ABOUT THE CANON MICHAEL OF CARANSEBES (15TH CENTURY)

Dragoș Lucian Țigău

Abstract. Michael of Caransebes lived in the second half of the 15th century. Documentary testimonies concerning his life are few, but they capture his remarkable ecclesiastical career. The name under which he presented himself clearly shows his place of origin. He studied in the Franciscan monastery from Caransebes that was an institution

with a secular existence and endowed with many privileges by the papacy and Magyar royalty. Michael had a higher intellectual training, confirmed by the title of *baccalaureus theologiae*.

In 1488, that *conventual minorit* was elected as a nominal Bishop of Neapolis (Nablus, a city governed at present by the Palestine National Authority). The appointment was a moral reward for his services to the papacy during the previous years. Michael was one of the few bishops (canons) in medieval Hungary who owned a diocese in the East. During the next years, Michael of Caransebes performed the most important ecclesiastical functions: vicar of the Archbishop of Strigoni (Esztergom) and Prime-chaplain of King Vladislav the Second. That last dignity put him directly in contact with the sovereign, with the great magnates and prelates of Hungary. The activities related to those functions were numerous: religious ceremonies officiating, audiences and indulgences granting, canonical visits and correspondence, etc. The end of Michael's life may be placed at the turn of the 15th–16th centuries, when he disappeared from the attention of the documents and the functions he had held were taken over by others.

REFERENCES AND DOCUMENTS ON THE ITALIAN AND EASTERN POLITICS OF JOHN HUNYADI IN 1450's

Alexandru Simon

Abstract. The study focuses on the last years of János [John] Hunyadi's career. Based on documents from the Italian, German and French archives and libraries, the study explores the manifold faces of the future hero of Belgrade. A special stress is laid upon the relation between the "perfect image" of Hunyadi and his actual aims and means during a period of profound local and regional crisis.

DOCUMENTS OF LIPOVA URBAN AUTHORITIES 1455-1548

Adrian Magina

Abstract. Lipova was one of the main urban centers of the Banat in the Middle Ages. Placed on the Mures valley, the city developed especially in the fifteenth and sixteenth centuries. This urban center is a happy case of investigation, because of the 18 documents issued by municipal authorities in the Plain Banat, which have been preserved and known in the present, 13 come from this town. The first is from 1455 and the last was emitted in 1548, covering a period of over 100 years of the city history. The documents provide valuable information on the urban institutions situation (an iudex accompanied by 12 jurors), the economic situation (the presence of numerous artisans and merchants), on the topography of the city, but also on ethnic or religious state (the first mention of an orthodox bishop in the Banat). Their unabridged editing allows a better understanding of

the social, economic and religious environment of the medieval Banat and offers the possibility of further analysis on urban development of the province.

DIGNITIES AND PATRIMONIAL OWNERSHIP IN THE BANAT OF CARANSEBEŞ AND LUGOJ: SIMON OF CARANSEBEŞ FAMILY'S DOMAIN

Ligia Boldea

Abstract. The reconstituting of the landed domain of the noble family Simon of Caransebeş allows us to analyze some peculiar aspects of the noble patrimonial structures development in the medieval Banat. First of all, we speak about a family that can be placed within the “new” nobility of function, asserted in the eastern Banat beginning with the 16th century. This reality is significantly reflected in its familial patrimony; we have no documentary information at our disposal to certify the existence of a landed patrimony of the Simons before the 16th century, around of which the privileged noble statute should have grown, a statute that was acknowledged or got at a given time by the central authority. From this point of view, the Simon family's domain as it developed during the 16th – 17th centuries rather compels attention through its eclectic and haphazard character, a vulnerable enough and less sustainable one. It is a particular example within the Romanian elites in the Banat, part of them being characterized by an outstanding consistence and lastingness of their landed ownerships. A difference is to stress here, which we believe to individualize this family in a certain measure. In the course of time the landed transactions used to be an essential aspect of the economic activity the possessors of lands were involved in, either to increment their patrimonial domains, or to solve certain problems of a financial nature. The family of Simon seems to buy in 1544 a whole landed patrimony which was set through juxtaposition of some settlements that during the previous centuries belonged to different districts (Comiat, Bujor, Caransebeş), and under different ownership also (the community of nobles knezes of Comiat, Mâtnic family, Hunedoara domain); all those came in circumstances that are out of our control, at the beginning of the 16th century, into possession of some nobles out of the Banat, being after bought by the family of nobles Simon of Caransebeş.

In the course of half a century, the family of the nobles Simon of Caransebeş strengthened its patrimonial domain that had been mainly got through a landed transaction, and stabilized it despite its territorial placement (at the limits between the Banat of Caransebeş and Lugoj and the eyalet of Timişoara) which, in our opinion, conferred it an increased vulnerability. However, we may estimate that comparing with other noble familial much larger domains in the mountain and hilly Banat, this family's patrimonial ensemble must have proved to be insufficient for the enough numerous descendants who were obliged to perpetuate the traditional system of joint ownership. In consequence of it, we see that ones of the family' members strived to develop a separated estate by different transactions or advantageously marrying to representatives of other noble families from the Banat of Caransebeş and Lugoj, or from Hunedoara County.

THE REEVE'S WEALTH IN THE 16th – 18th CENTURIES

Livia Magina

Abstract. The reeve is the main personage of the rural world, not only from the law point of view. He doesn't seem to be at the low level within the village economy, but also we cannot say that he is at the other extremity. Any village particular conditions influence also the wealth of its leader. The reeve is exempted from certain taxes for his efforts, and so he can improve his own wealth. He offers a sample of the material situation of the village which he is a representative for and constitutes one of the few cases of the rustic wealth opportunity to coagulate.

DIE FRANZISKANER IM BANATER BERGLAND AM ENDE DER ZWEITEN UND ZU BEGINN DER DRITTEN HABSBURGERHERRSCHAFT (1695-1701, 1716-1738)

Costin Feneşan

Zusammenfassung. Noch in der zweiten Hälfte der 14. Jhs. in Karansebesch, dem damalige Hauptorte des Banater Berglandes urkundlich belegt, haben die Franziskaner ihr dortige Kloster mit den dazugehörigen Immobilien (Mühlen, Gärten, Meierhöfe) trotz der dort im 16. - 17. Jh wütenden Religionskämpfe behaupten können. Auch nach der osmanischen Besetzung von 1658 waren die Franziskaner unter bestimmt schwierigen Umständen in Karansebesch und in der Umgebung weiterhin tätig. Anlässlich der zweiten Besetzung des Karansebescher Gebietes durch die Habsburger (1688 bis 1701, mit mehreren kurzen Unterbrechungen) bemühten sich die Franziskaner wieder in Besitz ihrer während der Osmanenherrschaft eingebüßten Immobilien zu gelangen. Beschieden war ihnen lediglich das Nutzungsrecht über einen Teil der geforderten Güter. Dasselbe Einschreiten unternahmen die aus der bulgarischen Provinz kommenden Patres auch nach der erneuten Einnahme des Banats durch die Habsburger (1716), diesmal aber mit gänzlichen Erfolg. Alle diese Bemühungen der Karansebescher Franziskaner sind aufgrund von Unterlagen (deren Wortlaut im Anhang veröffentlicht wird) aus den Archiven in Wien, Budapest und Bologna nachgezeichnet.